ILMIY AXBOROTNOMA * SCIENTIFIC BULLETIN * НАУЧНЫЙ ВЕСТНИК

№ 11, 2025

BUXORO XALQARO UNIVERSITETI

ILMIY AXBOROTNOMASI

ISSN 3030-3710 (P)
ISSN 3030-3095 (E)

№ 11, 2025

https://bxu.uz

ISSN 3030-3710
E-ISSN 3030-3095

ISSN 3030-3710 (P)
ISSN 3030-3095 (E)

BUXORO XALQARO UNIVERSITETI ILMIY AXBOROTNOMASI

ilmiy-amaliy jurnal

SCIENTIFIC BULLETIN OF BUKHARA INTERNATIONAL UNIVERSITY

scientific and practical journal

НАУЧНЫЙ ВЕСТНИК БУХАРСКОГО МЕЖДУНАРОДНОГО УНИВЕРСИТЕТА

научно-практический журнал

№ 11, 2025

Muassis: Buxoro xalqaro universiteti
Tahririyat manzili: Buxoro viloyati, Kogon tumani, B.Naqshband MFY, 20-uy
http://buxpxti.uz/, buxpxti@gmail.com

Tel: +998918312511 Sobirova D.A.
+998905124244 Ostanov Sh.Sh.
https://t.me/OstanovSH

"Buxoro xalqaro universiteti ilmiy axborotnomasi" ilmiy-amaliy jurnal
BOSH MUHARRIR:

ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ ПРЕЗИДЕНТИ АДМИНИСТРАЦИЯСИ ҲУЗУРИДАГИ АХБОРОТ ВА ОММАВИЙ КОММУНИКАЦИЯЛАР АГЕНТЛИГИ

ГУВОҲНОМА

№ 855722 Фаол

"BUXORO XALQARO UNIVERSITETI" MAS'ULIYATI CHEKLANGAN JAMIYAT

Оммавий ахборот воситаси давлат рўйхатидан ўтказилганлиги тўғрисидаги гувоҳнома

ЛИЦЕНЗИЯ РЕЕСТРИ БЎЙИЧА ТАРТИБ РАҚАМИ
C-5669145

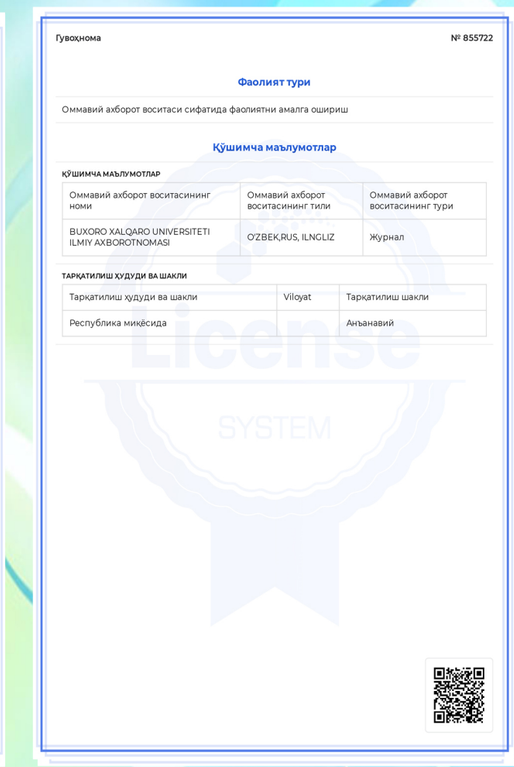
СТИР (СОЛИҚ ТЎЛОВЧИНИНГ ИДЕНТИФИКАЦИОН РАҚАМИ)
308196898

АМАЛ ҚИЛИШ МУДДАТИ
22.02.2023дан - чексиз

ЖОЙЛАШГАН МАНЗИЛИ (ПОЧТА МАНЗИЛИ)
Бухоро вилояти, Когон тумани, "B. NAQSHBAND" MFY HUDUDI

ВАКОЛАТЛИ ОРГАН
Ўзбекистон Республикаси Президенти Администрацияси ҳузуридаги Ахборот ва оммавий коммуникациялар агентлиги

27.06.2025 10:32
ТАҚДИМ ЭТИЛГАН САНА

Гувоҳнома № 855722

Фаолият тури

Оммавий ахборот воситаси сифатида фаолиятни амалга ошириш

Қўшимча маълумотлар

ҚЎШИМЧА МАЪЛУМОТЛАР

Оммавий ахборот воситасининг номи	Оммавий ахборот воситасининг тили	Оммавий ахборот воситасининг тури
BUXORO XALQARO UNIVERSITETI ILMIY AXBOROTNOMASI	O'ZBEK,RUS, ILNGLIZ	Журнал

ТАРҚАТИЛИШ ҲУДУДИ ВА ШАКЛИ

Тарқатилиш ҳудуди ва шакли	Viloyat	Тарқатилиш шакли
Республика миқёсида		Анъанавий

BUXORO XALQARO UNIVERSITETI

ilmiy-amaliy jurnal
11-son
Buxoro - 2025. -424 b.

БУХАРСКИЙ МЕЖДУНАРОДНЫЙ УНИВЕРСИТЕТ

научно-практический журнал
Выпуск 11.
Бухара - 2025. - 424 с.

Jurnal Buxoro psixologiya va xorijiy tillar instituti muassisligidagi nashr hisoblanadi.

Jurnalning nashr sifati uchun bosmaxona javobgar.

OBUNA INDEKSI 3062

Jurnal tahririyat kompyuterida sahifalandi.
Bosishga ruxsat etildi 19.11.2025
Qog‘oz bichimi 60x84, 1/8
Tezkor bosma usulda bosildi.
Shartli bosma tabog‘i 26.5.
Buyurtma № 272. Adadi - 60
Bahosi kelishilgan narxda.
«Sharq-Buxoro» MCHJ bosmaxonasida chop etildi.
Bosmaxona manzili:
Buxoro shahar O‘zbekiston Mustaqilligi ko‘chasi, 70/2 uy.
Tel: 0(365) 222-46-46

Baratov Sharif Ramazanovich
psixologiya fanlari doktori, professor,
Xalqaro psixologiya fanlari akademiyasining haqiqiy a'zosi (akademigi)

Bosh muharrir o`rinbosari:
Shoumarov G'.B. – O'zbekiston Respublikasi fanlar Akademiyasi Akademigi

TAHRIRIYAT KENGASHI A'ZOLARI

Mas'ul kotib:
Sobirova D.A. – psixologiya fanlari doktori (DSc), professor

XORIJ OLIMLARI

Kozlov V.V. - psixologiya fanlari doktori, akademik (Rossiya)
Malix S.B. -psixologiya fanlari doktori, akademik (Rossiya)
Maksimenko S.D.- psixologiya fanlari doktori, akademik (Ukraina)
Rejep O`zyurek -psixologiya fanlari doktori, professor (Turkiya)
Darya Gaysina - Sasseks universiteti Psixologiya fakultetida genetika va epigenetika, PhD (Angliya)

O'ZBEKISTON OLIMLARI
PSIXOLOGIYA FANLARI

Umarov B.M.- psixologiya fanlari doktori, professor
Qodirov B.R. - psixologiya fanlari doktori, professor
Qodirov U.D. - psixologiya fanlari doktori (DSc), professor
Kadirov K.B. - psixologiya fanlari doktori (DSc), professor
Abdurasulov R.A. - psixologiya fanlari doktori (DSc), professor
Baratova D.Sh. -psixologiya fanlari doktori (DSc), professor
Utepberganov M.A. - psixologiya fanlari doktori, professor
Nazarov A.M. - psixologiya fanlari doktori (DSc), professor
Atabayeva N.B. - psixologiya fanlari doktori (DSc), professor
Fayziyeva M.X. - psixologiya fanlari doktori (DSc), professor
Qarshiyeva D.S. - psixologiya fanlari doktori (DSc), professor
Abdullayeva D.U. - psixologiya fanlari doktori (DSc), professor
Arzikulov D.N. - psixologiya fanlari doktori (DSc), professor
Djurayev B. - psixologiya fanlari doktori (DSc), professor
Ayrapetova A.G.- psixologiya fanlari doktori (DSc), dotsent
Usmanova M.N. - psixologiya fanlari nomzodi, professor
Raximova I.I. - psixologiya fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD), dotsent
Ostanov Sh.Sh. - psixologiya fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD), dotsent
Rustamov Sh.Sh. - psixologiya fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD), dotsent
Ibaydullayeva U.R. - psixologiya fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD), dotsent
Sobirov A.A. - psixologiya fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD)

PEDAGOGIKA FANLARI

Ibragimov X.I. - O'zbekiston Respublikasi fanlar Akademiyasi Akademigi
Olimov Sh.Sh. - pedagogika fanlari doktori, professor
Abdullayeva B.S. - pedagogika fanlari doktori (DSc), professor
Raxmonov K.D. - pedagogika fanlari doktori (DSc), professor
Rajabov T.I. - pedagogika fanlari doktori (DSc), professor
Dilova N.G. - pedagogika fanlari doktori (DSc), professor

FILOLOGIYA FANLARI

Shodmonov Q.B. – filologiya fanlari doktori, professor
Gadoyeva M.I.- filologiya fanlari doktori (DSc), professor
Rajabov D.Z. - filologiya fanlari doktori, professor
Haydarov A.A. - filologiya fanlari doktori, professor
Astanova G.A. - filologiya fanlari doktori (DSc), professor
Rasulov Z.I. - filologiya fanlari doktori (DSc), professor v.b.
Toirova G.I. - filologiya fanlari doktori (DSc), professor
Murodov G.N. - filologiya fanlari doktori, professor
Eshbekov T.U. - filologiya fanlari doktori (DSc), professor
Raxmatullayev Sh.N. - filologiya fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD)
Xalilova R.R. - filologiya fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD)
Saidov X.Sh. - filologiya fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD)

MUHARRIRLAR:

Raxmatova M.M. - filologiya fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD)
Tursunov M.M. - filologiya fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD)
Qurbonov A.M. - BuxPXTI "Xorijiy tillar" kafedrasi mudiri

"Scientific Bulletin of Bukhara International University "
scientific-theoretical journal
EDITOR-IN-CHIEF:
Baratov Sharif Ramazanovich
doctor of psychology, professor, Full Member (academician) of the International Academy of Psychological Sciences
Deputy editor-in-chief:
Shoumarov G.B. - Academician of the Academy of Sciences of the Republic Uzbekistan

EDITORIAL BOARD MEMBERS

Responsible secretary:
Sobirova D.A. – Doctor of Psychology (DSc), professor

FOREIGN SCIENTISTS

Kozlov V.V. - Doctor of Psychology, academician (Russia)
Maliks S.B. - Doctor of Psychology, academician (Russia)
Maksimenko S.D. - Doctor of Psychology, academician (Ukraine)
Rejep Ozyurek - Doctor of Psychology, professor (Turkey)
Darya Gaysina - PhD, Genetics and Epigenetics, Faculty of Psychology, University of Sussex (England)

SCIENTISTS OF UZBEKISTAN
PSYCHOLOGICAL SCIENCES

Umarov B.M. - doctor of psychology, professor
Kadirov B.R. - doctor of psychology, professor
Kadirov U.D. - doctor of psychology, professor
Kadirov K.B. - doctor of psychology (DSc), professor
Abdurasulov R.A. - doctor of psychology (DSc), professor
Baratova D.SH. - doctor of psychology (DSc), professor
Utepberganov M.A. - doctor of psychology, professor
Nazarov A.M. - doctor of psychology (DSc), professor
Atabayeva N.B. - doctor of Psychology (DSc), professor
Fayziyeva M.Kh. - doctor of Psychology (DSc), professor
Karshiyeva D.S. - doctor of Psychology (DSc), professor
Abdullayeva D.U. - doctor of Psychology (DSc), professor
Arzikulov D.N. - doctor of Psychology (DSc), professor
Djurayev B. - doctor of Psychology (DSc), professor
Ayrapetova A.G. - doctor of Psychology (DSc), associate professor
Usmanova M.N. - candidate of psychology, professor
Raximova I.I. - doctor of philosophy in psychology (PhD), associate professor
Ostanov Sh.Sh. - doctor of philosophy in psychology (PhD), associate professor
Rustamov Sh.Sh. - doctor of philosophy in psychology (PhD), associate professor
Ibaydullayeva U.R. - doctor of philosophy in psychology (PhD), associate professor
Sobirov A.A. - doctor of philosophy in psychology (PhD), associate professor

PEDAGOGICAL SCIENCES

Ibragimov X.I. - Academician of the Academy of Sciences of the Republic Uzbekistan
Olimov Sh.Sh. - doctor of Pedagogical Sciences, Professor
Abdullayeva B.S. - doctor of Pedagogical Sciences (DSc), professor
Raxmonov K.D. - doctor of Pedagogical Sciences (DSc), professor
Rajabov T.I. - doctor of pedagogic sciences (DSc), professor
Dilova N.G. - doctor of pedagogic sciences (DSc), professor

PHILOLOGY SCIENCES

Shodmonov Q.B. - doctor of Philology, professor
Gadoyeva M.I. - doctor of Philology (DSc), professor
Rajabov D.Z. - doctor of Philology, professor
Haydarov A.A. - doctor of Philology, professor
Astanova G.A. - doctor of Philology (DSc), professor
Rasulov Z.I. - doctor of Philology (DSc), professor
Toirova G.I. - doctor of Philology (DSc), professor
Murodov G.N. - doctor of Philology (DSc), professor
Eshbekov T.U. - doctor of Philology (DSc), professor
Rakhmatullayev Sh.N. - doctor of philosophy in philology (PhD)
Khalilova R.R. - doctor of philosophy in philology (PhD)
Saidov X.Sh. - doctor of philosophy in philology (PhD

EDITORS:

Rakhmatova M.M. - Doctor of Philosophy (PhD) in Philological Sciences
Tursunov M.M. – Doctor of Philosophy (PhD) in Philological Sciences
Kurbonov A.M. - Head of the Department of Foreign Languages of BukhPFL

Ostanov Shuxrat Sharifovich
Buxoro davlat universiteti dotsenti,
psixologiya fanlari doktori (DSc)

KOMILLIKKA ERISHISH JARAYONIDA SHAXSNING RUHIY TRANSFORMATSIYASI VA O‘ZINI ANGLASHNING PSIXOLOGIK SHART-SHAROITLARI

Annotatsiya. *Ushbu maqolada shaxsning komillikka erishish jarayonida kechadigan ruhiy transformatsiya va o‘zini anglashning psixologik shart-sharoitlari tahlil qilinadi. Insonning ichki dunyosidagi o‘zgarishlar, qadriyatlarni qayta baholash, hayot mazmunini anglash va o‘z “Men”ini topish jarayonlari psixologik hamda ma’naviy nuqtai nazardan yoritilgan. Ruhiy transformatsiya shaxsning o‘zini tanish, ichki muvozanatni topish, o‘zini boshqarish va ruhiy uyg‘onish bosqichlarini o‘z ichiga oladi. Tadqiqotda gumanistik va ekzistensial psixologiya vakillari — A. Maslou, K. Rojers, V. Frankl va K. Yung qarashlari bilan bir qatorda Sharq falsafasi hamda so‘fiylik ta’limotidagi komillikka intilish g‘oyalari integratsiya qilinadi.*

Shaxsning o‘zini anglash jarayoni ko‘plab ichki va tashqi psixologik omillar bilan belgilanadi: refleksiya, o‘z-o‘zini tahlil qilish, o‘zgarishga tayyorlik, emotsional yetuklik, empatiya va o‘zini boshqarish qobiliyati. Maqolada o‘zini anglash inson rivojlanishining markaziy mexanizmi sifatida qaralib, u shaxsning ichki uyg‘unligi va tashqi xulqidagi barqarorlikni ta’minlash omili sifatida tahlil qilinadi. Tadqiqot natijalari shuni ko‘rsatadiki, psixologik yetuklik darajasi insonning hayot sinovlaridan ma’no topish, ularni ichki o‘sish va komillikka intilish vositasiga aylantirish qobiliyatida namoyon bo‘ladi.

Kalit so‘zlar: *shaxs rivojlanishi, ruhiy transformatsiya, o‘zini anglash, psixologik yetuklik, o‘zini boshqarish, ekzistensial psixologiya, ongli fikrlash, ichki o‘sish.*

ПСИХОЛОГИЧЕСКИЕ УСЛОВИЯ ДУХОВНОЙ ТРАНСФОРМАЦИИ ЛИЧНОСТИ И САМОПОЗНАНИЯ В ПРОЦЕССЕ ДОСТИЖЕНИЯ СОВЕРШЕНСТВА

Аннотация. *В статье рассматривается проблема духовно-психологической трансформации личности в процессе достижения состояния внутренней целостности и самопонимания. Особое внимание уделяется психологическим условиям, способствующим осознанию человеком собственного «Я» и переходу к более высокому уровню личностного развития. Духовная трансформация понимается как сложный процесс внутренней перестройки, включающий переоценку ценностей, осмысление жизненного смысла и формирование нового уровня самосознания. Анализируются взгляды представителей гуманистической и экзистенциальной психологии — А. Маслоу, К. Роджерса, В. Франкла, К. Юнга, а также идеи восточной философии и суфийской психологии, в которых путь к совершенству трактуется как духовное пробуждение и очищение сознания.*

Психологические условия самопознания определяются сочетанием внешних и внутренних факторов: рефлексией, самоанализом, готовностью к внутренним изменениям, эмоциональной зрелостью и способностью к саморегуляции. В статье подчеркивается, что процесс духовной трансформации невозможен без развития эмпатии, осознанности, принятия себя и других людей. Самопознание выступает не только как форма личностного роста, но и как механизм гармонизации внутреннего мира и внешнего поведения. Результаты анализа показывают, что психологическая зрелость личности проявляется в способности находить смысл в жизненных трудностях и превращать их в стимул к духовному совершенствованию.

Ключевые слова: *личностное развитие, духовная трансформация, самопознание, психологическая зрелость, саморегуляция, экзистенциальная психология, осознанность, внутренний рост.*

PSYCHOLOGICAL CONDITIONS OF SPIRITUAL TRANSFORMATION AND SELF-AWARENESS OF THE INDIVIDUAL IN THE PROCESS OF ACHIEVING PERFECTION

Abstract. *This article explores the issue of spiritual and psychological transformation of the individual in the process of achieving self-awareness and personal wholeness. Special attention is given to the psychological conditions that facilitate a person's understanding of their inner self and enable the transition to a higher level of personal development. Spiritual transformation is defined as a complex internal process involving the re-evaluation of values, the search for meaning, and the formation of a new level of self-consciousness. The article integrates the views of representatives of humanistic and existential psychology — A. Maslow, C. Rogers, V. Frankl, and C. Jung — with elements of Eastern philosophy and Sufi psychology, which regard the path to perfection as spiritual awakening and purification of consciousness.*

The psychological conditions for self-awareness are characterized by the interaction of external and internal factors such as reflection, self-analysis, readiness for inner change, emotional maturity, and self-regulation. It is emphasized that spiritual transformation cannot occur without empathy, mindfulness, acceptance, and the capacity for self-observation. Self-awareness functions not only as a component of personal growth but also as a mechanism for achieving harmony between the inner and outer dimensions of human existence. The analysis shows that psychological maturity is manifested in the ability to find meaning in life's challenges and transform them into opportunities for spiritual growth and self-development.

Keywords: *personal development, spiritual transformation, self-awareness, psychological maturity, self-regulation, existential psychology, mindfulness, inner growth.*

Kirish. Bugungi globallashuv, raqamli taraqqiyot va ijtimoiy o‘zgarishlar davrida insonning ruhiy va psixologik barqarorligini saqlash masalasi nihoyatda dolzarb bo‘lib bormoqda. Shaxsning o‘zini anglash, ichki uyg‘unlikka erishish va komillikka intilish jarayoni nafaqat falsafiy yoki diniy, balki psixologik jihatdan ham chuqur tadqiq etilayotgan mavzulardan biridir. Zamonaviy inson nafaqat tashqi muvaffaqiyat yoki moddiy farovonlikka, balki ichki tinchlik, hayot mazmuni va ruhiy uyg‘unlikka ham intiladi. Shaxsning komillikka erishish yo‘li — bu inson o‘z “Men”ini anglab, o‘z ichki dunyosida muvozanat va uyg‘unlikni tiklay oladigan, o‘z hayoti ma’nosini chuqur idrok etadigan bosqichdir.

Psixologiyada komillikka erishish jarayoni o‘zini anglash, o‘zini boshqarish, o‘zini takomillashtirish va shaxsiy o‘sish kabi tushunchalar bilan chambarchas bog‘liq. A. Maslou, K. Rojers, V. Frankl, K. Yung kabi g‘arb psixologlari insonning ichki o‘sishini, o‘z imkoniyatlarini to‘liq ro‘yobga chiqarish va hayot mazmunini topishni ruhiy yetuklikning asosi deb bilganlar. Sharq falsafasi, xususan, so‘fiylik ta’limoti esa komillikka erishishni “nafsni poklash”, “qalbni uyg‘otish” va “haqiqatni idrok etish” orqali amalga oshadigan ichki ruhiy transformatsiya jarayoni sifatida talqin qiladi. Har ikki yondashuvda ham insonning o‘zini anglash va ruhiy yangilanish orqali ichki uyg‘unlikka erishish g‘oyasi markazda turadi.

Shaxs transformatsiyasi murakkab psixologik jarayon bo‘lib, unda kognitiv, emotsional va ekzistensial o‘zgarishlar o‘zaro uzviy bog‘liq holda kechadi. Ruhiy transformatsiya ko‘pincha inson hayotida ma’naviy yoki psixologik inqiroz paytida boshlanadi. Inson boshidan kechirgan ichki tanglik, hayot ma’nosini yo‘qotish holati uni o‘z qadriyatlarini qayta ko‘rib chiqishga, ichki dunyosini yangilashga undaydi. Ana shu jarayon orqali shaxs o‘zini anglaydi, o‘zining kuchli va zaif tomonlarini tan oladi hamda hayotiy maqsadlarini qayta shakllantiradi. Bu o‘zgarishlar insonda psixologik yetuklik, sabr-toqat, ongli qaror qabul qilish va ichki barqarorlikni mustahkamlaydi.

Komillikka erishishning psixologik shart-sharoitlari sifatida refleksiya, o‘z-o‘zini tahlil qilish, empatiya, o‘zini boshqarish va ongli fikrlash ko‘nikmalari muhim o‘rin tutadi. Inson o‘zini chuqur anglay boshlaganda, u nafaqat o‘z his-tuyg‘ularini boshqaradi, balki boshqalarni ham chuqurroq tushunish qobiliyatiga ega bo‘ladi. Bunday shaxs ijtimoiy muhitda ham muvozanatli, tolerant va ijodiy faoliyatga moyil bo‘ladi.

Shu bois, shaxsning ruhiy transformatsiyasi va o‘zini anglash jarayonini o‘rganish bugungi psixologiya fanining eng muhim yo‘nalishlaridan biridir. Bu nafaqat nazariy, balki amaliy jihatdan ham

ahamiyatga ega, chunki ruhiy uyg‘unlikka erishgan inson ijtimoiy hayotda faol, mehribon, barqaror va ijodiy shaxs sifatida namoyon bo‘ladi. Demak, zamonaviy psixologiyada komillikka erishish masalasi — bu insonni nafaqat bilim va ko‘nikmalar bilan, balki ruhiy va ma’naviy jihatdan ham yuksaltirishga xizmat qiluvchi jarayon sifatida qaraladi.

Adabiyotlar tahlili. Komillikka erishish jarayonida shaxsning ruhiy transformatsiyasi va o‘zini anglash muammosi zamonaviy psixologiyada eng murakkab va shu bilan birga eng dolzarb tadqiqot yo‘nalishlaridan biri hisoblanadi. Ushbu masala nafaqat g‘arb psixologiyasi, balki rus va mahalliy ilmiy maktablarda ham keng o‘rganilgan. Har bir ilmiy an’ana inson ruhiy olamining turli jihatlariga e’tibor qaratgan bo‘lsa-da, ularning barchasini yagona g‘oya — shaxsning ichki o‘sishi, o‘zini anglash va komillikka intilishi birlashtiradi.

G‘arb psixologiyasida komillikka erishish konsepsiyasi asosan gumanistik va ekzistensial yo‘nalishlarda shakllangan. A. Maslou (1954) o‘zining “Motivatsiya va shaxsiyat” asarida o‘zini aktualizatsiya qilish g‘oyasini ilgari surib, insonning eng oliy ehtiyoji — bu o‘z salohiyatini to‘liq ro‘yobga chiqarish, ichki uyg‘unlik va ma’naviy yuksalish ekanini ta’kidlaydi. Uning fikricha, o‘zini anglash jarayoni insonni ichki barqarorlikka, ijobiy fikrlashga va ruhiy mustahkamlikka olib keladi. K. Rojers (1961) esa insonning o‘zini anglash va o‘zini qabul qilish jarayoniga alohida e’tibor qaratib, “to‘liq faoliyat yurituvchi shaxs” modelini ilgari surgan. Unga ko‘ra, inson o‘z his-tuyg‘ularini to‘liq qabul qilgan va ularni samimiy ifoda etgan taqdirdagina ichki uyg‘unlikka erishadi.

V. Frankl (1963) o‘zining logoterapiya nazariyasida shaxsning ruhiy transformatsiyasini hayot mazmunini topish jarayoni bilan bog‘laydi. Uning fikricha, inson har qanday sinovda ham ma’no topa olganida komillikka yaqinlashadi. Frankl g‘oyasi so‘fiylikdagi “sabr” va “ma’rifat” tushunchalariga yaqin bo‘lib, insonning ruhiy poklanishi va hayotga chuqur falsafiy qarash shakllanishini ifodalaydi. Shuningdek, K. Yung (1960) “individuatsiya” konsepsiyasida inson o‘z ongi va ongsizligi o‘rtasidagi uyg‘unlikni tiklaganda haqiqiy ruhiy o‘sishga erishadi, deya ta’kidlaydi. Bu g‘oya so‘fiylikdagi “nafsni yengish” va “haqiqatni idrok etish” tushunchalariga hamohangdir.

Rus psixologik maktabida shaxsning komillikka intilishi masalasi inson faoliyati, ong va shaxsiy qadriyatlar kontekstida o‘rganilgan. B. G. Ananyev, L. S. Vygotskiy, S. L. Rubinshteyn kabi olimlar shaxsni ongli faoliyat tizimi sifatida talqin etganlar. Rubinshteynning “faoliyat orqali shaxs rivojlanadi” degan g‘oyasi komillikka erishishda insonning o‘z hayotiga faol munosabatini psixologik asos sifatida ochib beradi. V. A. Leontyev va A. N. Leontyevlarning faoliyat nazariyasi ham shaxsning maqsadga yo‘naltirilgan rivojlanishida ichki motiv va ongli refleksiya jarayonining hal qiluvchi o‘rnini ko‘rsatadi.

Zamonaviy rus tadqiqotchilari — V. V. Stolin, E. L. Nosenko, A. I. Podolskiy — shaxsning ruhiy o‘sishini “samopoznanie” (o‘zini anglash) va “samorazvitie” (o‘zini rivojlantirish) tushunchalari orqali talqin qiladilar. Ularning fikricha, o‘zini anglash insonning ijtimoiy rollarini, qadriyatlarini va maqsadlarini chuqur tahlil qilishga asoslanadi. D. A. Leontyev esa ekzistensial yondashuvni rivojlantirib, shaxsning yetuklik darajasini uning hayotiy ma’noni qay darajada anglagani bilan bog‘laydi.

Mahalliy olimlar ham bu masalaga o‘z ilmiy yondashuvlarini taklif etganlar V. Karimova, D. Karshiyeva, M. Xolmatova, Z. R. Nishanova kabi psixologlar o‘z asarlarida shaxsning ma’naviy yetukligi, o‘zini anglash va ruhiy barqarorlik masalalariga alohida e’tibor qaratadilar. Ularning tadqiqotlarida o‘zbek xalqining milliy qadriyatlari, ma’naviyat, axloqiy madaniyat va so‘fiylik g‘oyalari asosiy omil sifatida ko‘riladi. Masalan, Ostanov Sh. Sh. o‘z tadqiqotlarida komillikka erishish jarayonini yoshlarning ma’naviy-psixologik rivojlanish darajasi bilan bog‘laydi. Unga ko‘ra, o‘zini anglashning psixologik sharti — bu o‘z qadriyatlarini chuqur his etish va ularni ijtimoiy faollik orqali ro‘yobga chiqarishdir.

Sharq mutafakkirlari — Ahmad Yassaviy, Bahouddin Naqshband, Al-G‘azzoliy — asarlarida inson komilligi “nafsni poklash”, “qalbni uyg‘otish” va “haqiqatni topish” bilan izohlanadi. Ularning qarashlari zamonaviy psixologiyada “o‘zini anglash”, “refleksiya”, “ruhiy uyg‘onish” tushunchalari bilan uyg‘unlashadi. Shu ma’noda, tasavvuf falsafasidagi “komil inson” konsepsiyasi zamonaviy psixologik nazariyalarda insonning o‘zini anglash va o‘z ustida ishlash jarayonining eng yuqori bosqichi sifatida talqin qilinadi.

Xorijiy, rus va mahalliy olimlarning tadqiqotlari shuni ko‘rsatadiki, komillikka erishish — bu insonning o‘zini anglash, o‘z hayot mazmunini topish va ichki uyg‘unlikni shakllantirish orqali amalga oshadigan murakkab ruhiy-psixologik jarayondir. Bu jarayon shaxsning nafaqat ongli qarorlarini, balki uning ruhiy, emotsional va ma’naviy o‘sishini ham o‘z ichiga oladi. Shunday qilib, komillikka intilish insoniyatning abadiy ehtiyoji sifatida ilmiy, falsafiy va psixologik jihatdan uyg‘un tarzda o‘rganilishi zarur bo‘lgan muhim masaladir.

Zamonaviy shaxsning psixologik va ruhiy komillikka erishishga intilish sabablari

№	Sabab yo‘nalishi	Asosiy mazmuni	Psixologik izoh va tahlil
1	**Raqamli va texnologik bosim**	Raqamli muhitda insonning axborot yuklamasi ortib, diqqat, xotira va emotsional muvozanat buzilmoqda.	Inson texnologiyalar hukmronligida o‘z “Men”ini yo‘qotmaslik, ruhiy barqarorlikni saqlash uchun ichki tinchlikka intiladi.
2	**Hayot mazmunini yo‘qotish muammosi**	Tezkor hayot sur’atlari insonda maqsad va qadriyatlar inqirozini keltirib chiqarmoqda.	Viktor Frankl ta’kidlaganidek, ma’no izlash – ruhiy barqarorlikni tiklash va komillikka yetishning asosiy omili.
3	**Stress va emotsional zo‘riqishning kuchayishi**	Ijtimoiy raqobat, iqtisodiy bosim va global o‘zgarishlar inson ruhiyatida charchoq keltirmoqda.	Stress holatlarida inson o‘zini ruhiy jihatdan mustahkamlash, ichki muvozanatni tiklashga intiladi.
4	**Ma’naviy qadriyatlarning zaiflashuvi**	Jamiyatda ma’naviyat va axloqiy qadriyatlarning nisbatan susayishi kuzatilmoqda.	Inson o‘z ma’naviy ildizlariga qaytish, ruhiy poklanish va o‘zini yangilashga ehtiyoj sezadi.
5	**Shaxsiy identifikatsiya inqirozi**	“Men kimman?” savoliga aniq javob topa olmaslik – zamonaviy insonda keng tarqalgan muammo.	K. Yung nazariyasiga ko‘ra, bu holat individuatsiya jarayonini boshlab beradi, ya’ni inson o‘z haqiqiy “Men”ini izlashga kirishadi.
6	**Axborot ortiqchaligi va hissiy charchoq**	Ijtimoiy tarmoqlardagi doimiy ma’lumot oqimi insonni hissiy jihatdan charchatadi.	Ruhiy charchoq insonni ichki tinchlik, meditatsiya, o‘zini anglash yo‘liga undaydi.
7	**Jamiyatdagi raqobat va muvaffaqiyat bosimi**	“Doim eng yaxshi bo‘lish” tamoyili insonda ichki notinchlikni kuchaytiradi.	Komillikka intilish orqali inson o‘z qadriyatlarini tashqi baholardan mustaqil qilishni o‘rganadi.
8	**Oilaviy va ijtimoiy munosabatlaridagi sovuqlik**	Zamonaviy aloqa vositalari insonlar orasidagi samimiy muloqotni kamaytirmoqda.	Inson ruhiy bo‘shliqni to‘ldirish uchun mehr, empatiya va ichki uyg‘unlik izlaydi.
9	**Ruhiy muvozanat va sog‘lomlik ehtiyoji**	Psixosomatik kasalliklar ko‘payib, ruhiy salomatlik dolzarb masalaga aylandi.	O‘zini anglash va o‘z ustida ishlash inson ruhiy sog‘lomligining asosi sifatida qaralmoqda.
10	**Global madaniyatlar to‘qnashuvi**	Sharq va G‘arb qadriyatlarining aralashuvi insonda identifikatsion chalkashlik tug‘dirmoqda.	Inson o‘z milliy, madaniy va ma’naviy ildizlarini qayta anglash orqali ichki uyg‘unlikni tiklaydi.
11	**Yolg‘izlik va ichki bo‘shliq hissi**	Sun’iy aloqa ortida insonlar hissiy jihatdan ajralib qolmoqda.	O‘zini anglash jarayoni insonni ma’naviy jihatdan to‘ldiradi, ruhiy bo‘shliqni yo‘qotadi.
12	**O‘zini rivojlantirish tendensiyasi**	XXI asrda “personal growth” (shaxsiy o‘sish) global qadriyatga aylandi.	Inson komillikka erishishni o‘z imkoniyatlarini ro‘yobga chiqarish,

№	Sabab yo‘nalishi	Asosiy mazmuni	Psixologik izoh va tahlil
			o‘z hayotining ma’nosini yaratish vositasi sifatida ko‘radi.

Muhokama. Komillikka erishish jarayonida shaxsning ruhiy transformatsiyasi va o‘zini anglash inson psixologik rivojlanishining eng murakkab, ammo eng chuqur bosqichlaridan biridir. Ushbu jarayonni chuqur anglash uchun uni nafaqat individual ruhiy o‘zgarish, balki ma’naviy, ijtimoiy va ekzistensial jarayon sifatida tahlil qilish zarur. Komillikka erishish insonning tashqi muvaffaqiyatlariga emas, balki ichki uyg‘unlik, ma’no va ruhiy barqarorlikka asoslangan holatga erishishini anglatadi. Bu jarayonning markazida insonning o‘zini tanishi, o‘z “Men”ini chuqur idrok etishi, ichki ziddiyatlarini anglab, ularni uyg‘unlashtira olishi yotadi.

Psixologik nuqtai nazardan, ruhiy transformatsiya — bu inson ongida yuz beradigan qayta tuzilish, qadriyatlar tizimining yangilanishi, his-tuyg‘ularni boshqarish va o‘z hayotining ma’nosini qayta anglash jarayonidir. A. Maslou ta’kidlaganidek, insonning eng oliy ehtiyoji — bu o‘z imkoniyatlarini to‘liq ro‘yobga chiqarish, ya’ni o‘zini aktualizatsiya qilishdir. K. Rojers esa bu jarayonni shaxsning “to‘liq faoliyat yurituvchi” holatiga erishish bilan izohlaydi, ya’ni inson o‘z his-tuyg‘ularini to‘liq qabul qilgan, o‘zini va boshqalarni anglay olgan, o‘z hayotini ongli tarzda boshqaradigan holat. Demak, ruhiy transformatsiyaning asosiy sharti — bu insonning ichki ochiqligi, o‘zini kuzatish (refleksiya) va o‘zgarishlarga tayyorlikdir.

So‘fiylikda komillikka erishish “nafsni poklash”, “haqiqatni idrok etish” va “ruhni yuksaltirish” orqali amalga oshadi. Bu jarayon psixologik jihatdan insonning ichki “Men”ini chuqur anglash, ichki to‘siqlar va ziddiyatlarni yengish bilan bog‘liq. Nafsni yengish deganda, inson o‘zidagi past instinktlarni, egoistik mayllarni, g‘azab, hasad, manmanlik kabi sifatlarni tan oladi va ulardan ustun bo‘lishga harakat qiladi. Bu jihat K. Yungning “individuatsiya” konsepsiyasiga juda yaqin — inson o‘z ongsizligi va ongini birlashtirganida, o‘zining chin mohiyatini anglay boshlaydi. Demak, ruhiy transformatsiya — bu insonning ichki “soya” tomonlarini yoritish va ularni uyg‘unlikka keltirish jarayonidir.

Mahalliy olimlarning tadqiqotlarida ham bu masalaga chuqur yondashuv kuzatiladi. O‘zbekiston psixologiya maktabi vakillari V. Karimova, D. Karshiyeva, M. Xolmatova kabi tadqiqotchilar shaxsning ma’naviy yetukligi, o‘zini anglash va ichki uyg‘unlikka erishish masalalariga milliy qadriyatlar va madaniy meros nuqtai nazaridan yondashadilar. Ularning fikricha, shaxsning ruhiy transformatsiyasi faqat individual jarayon emas, balki ijtimoiy va ma’naviy omillar bilan uzviy bog‘liqdir. Inson o‘z “Men”ini jamiyatdagi o‘rni, ma’naviy qadriyatlari va axloqiy tamoyillar bilan uyg‘unlikda anglaganida, haqiqiy komillikka yaqinlashadi.

Shuningdek, zamonaviy psixologik tadqiqotlar ruhiy transformatsiyani “ichki inqiroz” bosqichi bilan bog‘laydi. Inqiroz inson uchun og‘riqli kechinma bo‘lsa-da, u aynan o‘zgarishning boshlanish nuqtasi hisoblanadi. Franklning logoterapiya nazariyasida ta’kidlanganidek, inson og‘riq va iztirobda ham ma’no topishni o‘rganadi — bu esa uni ruhiy jihatdan mustahkamlaydi. Shu tarzda, inson o‘z hayotini ongli tarzda idrok etib, boshidan kechirgan qiyinchiliklarni ma’naviy o‘sish imkoniyatiga aylantira oladi.

Ruhiy transformatsiya jarayoni nafaqat individual o‘zgarishlarni, balki ijtimoiy muvozanatni ham ta’minlaydi. Komil inson o‘zini anglagan, hissiy barqaror, tolerant va mas’uliyatli shaxs sifatida jamiyat taraqqiyotiga hissa qo‘shadi. Bunday shaxslar o‘z ichki dunyosidagi tinchlikni atrofdagilarga ham tarqatadi. Shu bois komillikka erishish shaxsiy ideal emas, balki ijtimoiy va madaniy ahamiyatga ega bo‘lgan jarayon sifatida qaralishi zarur.

Shaxsning ruhiy transformatsiyasi va o‘zini anglash jarayoni — bu insonning ichki va tashqi dunyosi o‘rtasidagi uyg‘unlikni tiklash yo‘lidir. Bu jarayon refleksiya, empatiya, o‘zini boshqarish va ma’naviy yetuklik kabi psixologik mexanizmlar orqali amalga oshadi. Komillikka erishgan inson o‘z hayotini ma’no bilan to‘ldira oladi, ruhiy barqarorlikni saqlaydi va jamiyatda ijobiy o‘zgarishlar manbai bo‘lib xizmat qiladi. Shu sababli, komillikka erishish masalasi zamonaviy psixologiya fanida nafaqat

nazariy, balki amaliy jihatdan ham muhim ahamiyatga ega bo‘lib, insonning ma’naviy yuksalish yo‘lini ilmiy asosda yoritib berishga xizmat qiladi.

Xulosa. Komillikka erishish jarayonida shaxsning ruhiy transformatsiyasi va o‘zini anglash inson psixologik rivojlanishining eng yuqori bosqichi sifatida talqin etiladi. Bu jarayon insonning ichki olami, ma’naviy qadriyatlari va hayotiy maqsadlari o‘rtasidagi uyg‘unlikni shakllantiradi. Ruhiy transformatsiya — bu shaxsning o‘zini qayta kashf etish, ichki ziddiyatlarini yengish, o‘z imkoniyatlarini ro‘yobga chiqarish va hayotga yangi ma’no berish jarayonidir. Insonning komillikka intilishi uning shaxsiy o‘sishi, ma’naviy uyg‘onishi va psixologik barqarorligi orqali ifodalanadi.

Tahlillar shuni ko‘rsatadiki, g‘arb psixologiyasi vakillari — Maslou, Rojers, Frankl, Yung singari olimlar shaxs kamolotini o‘zini anglash va hayot mazmunini topish orqali tushuntiradilar. Maslou inson ehtiyojlari iyerarxiyasining eng yuqori cho‘qqisida “o‘zini aktualizatsiya qilish”ni qo‘yadi, bu esa shaxsning o‘z imkoniyatlarini to‘liq ro‘yobga chiqarishi demakdir. Rojers insonni “to‘liq faoliyat yurituvchi shaxs” sifatida tasvirlab, ichki uyg‘unlik va o‘zini qabul qilishni komillikka olib boruvchi asosiy psixologik omil sifatida ko‘rsatadi. Frankl esa hayot mazmunini topish orqali insonning ruhiy kuchini tiklash mumkinligini isbotlaydi, Yung esa individuatsiya jarayonini — ya’ni insonning ongi va ongsizligi o‘rtasidagi uyg‘unlikni komillikning psixologik modeli sifatida talqin qiladi.

Rus psixologik maktabi bu masalaga faoliyat, ong va refleksiya nazariyasi asosida yondashadi. Rubinshteyn, Leontyev, Stolin kabi olimlar insonning komillikka erishishi faol hayotiy pozitsiya, maqsadga yo‘naltirilgan faoliyat va o‘zini anglash mexanizmlari orqali amalga oshishini ta’kidlaydilar. Mahalliy olimlar — Ostanov, Karimova, Karshiyeva, Xolmatova va boshqalar esa shaxsning ma’naviy yetukligi, axloqiy qadriyatlar, madaniy meros va milliy ruhiy an’analarning komillikka erishishdagi o‘rnini alohida ta’kidlaydilar. Ularning qarashlarida so‘fiylikning “nafsni poklash”, “haqiqatni topish” va “ruhni yuksaltirish” g‘oyalari zamonaviy psixologik konsepsiyalar bilan uyg‘unlashadi.

Komillikka erishishning psixologik shartlari sifatida refleksiya, empatiya, o‘zini tahlil qilish, o‘zini boshqarish, ma’naviy yetuklik va ijtimoiy mas’uliyat kabi omillar muhim ahamiyatga ega. Inson o‘zini chuqur anglay boshlaganida, u ichki uyg‘unlikni tiklaydi, o‘z hayotiga ma’no beradi va boshqalar bilan munosabatlarda muvozanatni saqlay oladi. Ruhiy transformatsiya insonni kuchli, sabrli va ongli shaxsga aylantiradi; bu jarayonda shaxs o‘zidagi ijobiy va salbiy jihatlarni tan olib, ularni uyg‘unlashtirishga intiladi.

Zamonaviy sharoitda komillikka erishish masalasi nafaqat individual, balki ijtimoiy ahamiyat kasb etadi. Ruhiy yetuk, ma’naviy barqaror inson jamiyatda tinchlik, bag‘rikenglik va axloqiy uyg‘unlikning asosiy tayanchi hisoblanadi. Shu bois, shaxsning komillikka erishish jarayonini chuqur o‘rganish psixologiya fanining dolzarb vazifalaridan biridir. Bu jarayon insonning o‘z hayoti mazmunini anglash, ichki barqarorlikni topish va o‘zining ijobiy salohiyatini jamiyat manfaatiga yo‘naltirish imkonini beradi.

Xulosa qilib aytganda, komillikka erishish — bu insonning o‘zini anglash, o‘z ustida ishlash va ruhiy uyg‘onish orqali ichki va tashqi dunyosi o‘rtasida uyg‘unlik yaratish yo‘lidir. Bu yo‘l insonni nafaqat psixologik jihatdan barqaror, balki ma’naviy jihatdan yetuk, ijtimoiy jihatdan foydali shaxs sifatida shakllantiradi. Shu sababdan, ruhiy transformatsiya va o‘zini anglash inson komilligiga olib boruvchi eng muhim psixologik mexanizmlar sifatida insoniyat taraqqiyotining abadiy maqsadiga xizmat qiladi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro’yxati.

1. Ostanov, Sh. Sh. Shaxsning ma’naviy-psixologik rivojlanishi va komillikka erishish omillari. — Buxoro: Buxoro davlat universiteti nashriyoti, 2022. — 214 b.
2. Karimova, V. M. Shaxs psixologiyasi: nazariya va amaliyot. — Toshkent: O‘zbekiston Milliy universiteti, 2018. — 276 b.
3. Karshiyeva, D. A. Yoshlarning o‘zini anglash jarayonida ma’naviy qadriyatlarning shakllanishi. — Toshkent: Innovatsiya-Ziyo, 2020. — 198 b.

4. Xolmatova, M. A. Ruhiy barqarorlik va shaxsning psixologik yetukligi. — Samarqand: SamDU nashriyoti, 2021. — 164 b.

5. Nishanova, Z. R. O‘zini anglash va shaxsning ichki uyg‘unligi: psixologik yondashuv. — Toshkent: Fan va texnologiya, 2019. — 228 b.

6. Siddiqova, M. S. Komil inson tarbiyasi va psixologik rivojlanish muammolari. — Toshkent: Istiqlol, 2020. — 192 b.

7. Yusupova, N. X. Ma’naviy yetuklik va o‘zini boshqarishning psixologik asoslari. — Namangan: NamDU nashriyoti, 2022. — 210 b.

8. Ergashova, M. A. O‘zini anglash va ruhiy transformatsiya jarayonida yoshlarning psixologik moslashuvi. // Psixologiya va pedagogika jurnali. — 2023. — №3. — B. 45–58.

9. Леонтьев, Д. А. Психология смысла: природа, строение и динамика смысловой реальности. — Москва: Смысл, 2019. — 352 с.

10. Зинченко, В. П. Сознание и личность: философско-психологические основания человеческого бытия. — Москва: Институт психологии РАН, 2018. — 284 с.

11. Носенко, Е. Л. Духовно-нравственное развитие личности в условиях современного общества. — Санкт-Петербург: Питер, 2020. — 276 с.

12. Подольский, А. И. Психологическая зрелость и самопознание личности: гуманистический подход. — Москва: МГУ им. М. В. Ломоносова, 2021. — 243 с.

13. Рубинштейн, С. Л. Основы общей психологии. — Санкт-Петербург: Питер, 2017. — 720 с.

14. Леонтьев, А. Н. Деятельность. Сознание. Личность. — Москва: Смысл, 2018. — 394 с.

15. Сидоренко, А. Ю. Самопознание как фактор духовной трансформации личности. // Вестник практической психологии. — 2022. — №2. — С. 65–79.

16. Чернышева, Л. В. Психологические механизмы внутреннего роста и саморегуляции. — Екатеринбург: УрФУ, 2021. — 210 с.

17. Фролова, И. Н. Личностное развитие в контексте духовных ценностей. — Москва: Академический проект, 2020. — 256 с.

18. Михайлова, Т. В. Психология духовности: пути самопознания и внутренней трансформации. — Новосибирск: СибАК, 2022. — 186 с.

19. Соловьёв, В. С. Оправдание добра: нравственная философия. — Москва: Республика, 2019. — 304 с.

Zokirova Fazila Boltayevna
Buxoro davlat tibbiyot instituti,
Reabilitologiya, sport tibbiyoti va jismoniy tarbiya kafedrasi dotsenti

SOG‘LOM TURMUSH TARZI VA SHAXSNING IJTIMOIY MOSLASHUVI O‘RTASIDAGI O‘ZARO BOG‘LIQLIK

Annotatsiya. *Mazkur maqolada sog‘lom turmush tarzining shaxsning ijtimoiy moslashuvi jarayonidagi psixologik va ijtimoiy ahamiyati tahlil qilinadi. Tadqiqotda sog‘lom turmush tarzi insonning jismoniy, emotsional va ijtimoiy salomatligini mustahkamlash bilan bir qatorda, uning jamiyatdagi faol ishtirokini, kommunikativ kompetentligini ham rivojlantirishini ko‘rsatadi. Ijtimoiy moslashuv jarayonida insonning o‘zini jamiyatning muhim a’zosi sifatida his etishi, yangi ijtimoiy rollarni o‘zlashtirishi va konstruktiv muloqot o‘rnatish qobiliyati muhim omillar sifatida e’tirof etiladi. Shuningdek, maqolada sog‘lom turmush tarzining tarkibiy qismlari — jismoniy faollik, to‘g‘ri ovqatlanish, psixogigiyena, zararli odatlardan voz kechish va ijtimoiy faoliyatning muvozanati — shaxsning ijtimoiy moslashuv darajasiga qanday ta’sir ko‘rsatishi empirik va nazariy jihatdan asoslab berilgan. Tadqiqot natijalari shuni ko‘rsatadiki, sog‘lom turmush tarzini shakllantirish shaxsning stressga bardoshliligini oshiradi, ijtimoiy rollarga moslashuvni yengillashtiradi va ijobiy hayotiy pozitsiyani mustahkamlaydi.*

Kalit so‘zlar: *sog‘lom turmush tarzi, ijtimoiy moslashuv, shaxs, psixogigiyena, stressga bardoshlilik, ijtimoiy faoliyat, kommunikativ kompetentlik.*

ВЗАИМОСВЯЗЬ ЗДОРОВОГО ОБРАЗА ЖИЗНИ И СОЦИАЛЬНОЙ АДАПТАЦИИ ЛИЧНОСТИ

Аннотация. *В данной статье рассматривается взаимосвязь между здоровым образом жизни и процессом социальной адаптации личности. Утверждается, что здоровый образ жизни способствует не только укреплению физического и психического здоровья человека, но и активизирует его социальную активность, коммуникативную компетентность и способность к эффективному взаимодействию в обществе. В процессе социальной адаптации важную роль играют осознание собственной социальной значимости, принятие новых ролей и формирование позитивного отношения к социуму. В статье анализируются компоненты здорового образа жизни — физическая активность, рациональное питание, психогигиена, отказ от вредных привычек и баланс социальной активности — как факторы, способствующие успешной адаптации. Исследование показывает, что развитие здорового образа жизни усиливает стрессоустойчивость личности, облегчает приспособление к социальным ролям и укрепляет позитивное мировоззрение.*

Ключевые слова: *здоровый образ жизни, социальная адаптация, личность, психогигиена, стрессоустойчивость, социальная активность, коммуникативная компетентность.*

THE INTERRELATION BETWEEN A HEALTHY LIFESTYLE AND THE SOCIAL ADAPTATION OF THE INDIVIDUAL

Abstract. *This article explores the interrelation between a healthy lifestyle and the process of social adaptation of the individual. The study emphasizes that maintaining a healthy lifestyle not only strengthens physical and mental health but also enhances social activity, communicative competence, and effective participation in society. Social adaptation is defined as a process in which an individual recognizes their social significance, internalizes new roles, and establishes constructive interactions with others. The paper analyzes the components of a healthy lifestyle — physical activity, balanced nutrition, psychohygiene, rejection of harmful habits, and balanced social engagement — as key factors influencing successful adaptation. The results indicate that adopting a healthy lifestyle increases stress*

resilience, facilitates adjustment to social roles, and promotes a positive worldview, thereby ensuring harmony between personal well-being and social integration.

Key words: *healthy lifestyle, social adaptation, personality, psychohygiene, stress resilience, social activity, communicative competence.*

Dolzarbligi. Ilmiy adabiyotlar tahlili shuni ko‘rsatadiki, hozirgi vaqtda sog‘lom turmush tarzi ko‘rsatgichlarining shaxsning turli moslashuv turlariga ta’sir qilish muammosi o‘rganilmagan.

Shu bilan birga, sog‘liq nafaqat fiziologik va psixologik, balki individual moslashuvning ijtimoiy jihatlariga ham ta’sir qiladi.

Turli konsepsiyalarning eng katta qoidalari haqida M.Ya. Vilenskiy quyidagilarni ta’kidlaydi:

- sog‘liqni saqlash - inson biologik va ijtimoiy vazifalarini amalga oshirish uchun asosiy shart hisoblanadi;

- inson hayotining barcha jihatlari (ishlab chiqarish, oilaviy, maishiy, ma’naviy, bo‘sh vaqt, ta’lim) sog‘liq darajasi bilan belgilanadi;

- zamonaviy bozor iqtisodiyoti sharoitida yaxshi sog‘liq raqobatbardoshlikning garovidir.

Shu munosabat bilan, talabalar sog‘lig‘ini ijtimoiy hodisa deb hisoblash mumkin, degan fikr to‘g‘ridir.

Mutaxassislarning fikri, masalan, A.V. Safelyevga ko‘ra so‘nggi yillarda ijtimoiy va professional ravishda aniqlangan sog‘liq nuqsonlari – moslashuv sustligi sindromi, haddan ziyod aqliy zo‘riqish, stress kasalliklari kabi barqaror rivojlanmoqda.

Biroq yuqorida aytib o‘tilganidek, sog‘lom turmush tarzining ijtimoiy moslashuvga ta’siri to‘liq tushunilmagan. Ilmiy adabiyotlardagi fikrlarga ko‘ra sog‘lom turmush tarzi insonning moslashish qobiliyatini yaxshilaydi, hayotiy farovonligini ta’minlaydi va ijtimoiy faoliyatning muhim sharti hisoblanadi.

Yuqorida ta’kidlab o‘tilganidek, ko‘plab tadqiqotchilarning fikriga ko‘ra, so‘nggi o‘n yil yoshlarning ijtimoiy nosog‘lomligi belgisi ostida o‘tdi, bu ko‘rsatkichlar jinoyatlar sonining ko‘payishi, alkogolizm, giyohvandlik, o‘z joniga qasd qilish holatlari va boshqalarda o‘z aksini topadi.

Turli mualliflarning ta’kidlashicha, universitetda o‘qish davri talabalarning moslashish qobiliyatiga ancha yuqori talablar qo‘yadi. Turli tadqiqotlar talabalar uchun eng stressli omil imtihonlar ekanligini ko‘rsatmoqda.

M.Y. Vilenskiy talabalarni universitetga moslashtirishda quyidagi qiyinchiliklarni aniqladi: didaktik (o‘rganish bilan bog‘liq), ijtimoiy-psixologik (talabalar guruhiga qo‘shilish, yangi me’yorlarni qabul qilish zaruriyati) va kasbiy (kelajakdagi kasbga moslashish). Muallif ta’kidlashicha, universitet o‘qitish shakliga o‘tishda (maktab bilan taqqoslaganda) asosiy qiyinchilik mustaqil ishni tashkil etish zaruratida namoyon bo‘ladi.

A.V. Savelyevning ta’kidlashicha, birinchi o‘quv yilida talabalar yangi ijtimoiy rol va yetarli darajada rivojlanmagan o‘zini o‘zi boshqarish malakalari tufayli qiyinchiliklarga duch kelishmoqda.

Bundan tashqari, M.Y. Vilenskiyga ko‘ra, ushbu qiyinchiliklarning ta’siri shunchalik katta bo‘lishi mumkinki, u umidsizlikka olib keladi va turli kasalliklarning rivojlanishiga sabab bo‘ladi. Uning ta’kidlashicha, birinchi yilda tez-tez uchrab turadigan past ko‘rsatkichlar moslashish qiyinchiliklarining keng tarqalgan natijasidir. Unga ko‘ra, kichik kursdagi talabalarning 50 dan 60 foizigacha o‘qishdagi qiyinchiliklarga duch kelishmoqda.

Shunday qilib, moslashish nuqtai nazaridan eng qiyin vaziyat talabalarda birinchi o‘quv yilida vujudga kelmoqda.

Yuqorida aytib o‘tilganidek, talabalar sog‘lig‘i darajasi mutaxassislar tomonidan juda past deb baholanadi.

Xususan, I.B. Straxovaning ta’kidlashicha, universitetlarga kirganlarning uchdan bir qismi jiddiy surunkali kasalliklarga chalingan bo‘lib, ular insonning to‘liq va faol hayotiga to‘sqinlik qiladi.

Ijtimoiy moslashuvning muhim ko‘rsatkichi bu inson o‘z hayotining turli tomonlaridan qoniqishidir. Tadqiqot natijalariga ko‘ra, talabalar ko‘proq turmush tarzi, oilalari bilan boshqalar o‘rtasidagi munosabatlar va jamiyatdagi mavqeidan ko‘proq mamnun. O‘z sog‘lig‘ining holatidan 48% talabalar rozi, 40% talabalar o‘rtacha rozi, va qolgan 12% - rozi emas. Jismoniy tayyorgarligidan

qoniqish: 42% - qoniqarli, 47% - o‘rtacha, qolganlari - qoniqmagan. Shu bilan birga, erkaklarning 47,7% va ayollarning 34,7% o‘z jismoniy rivojlanishiga ijobiy munosabatda.

Shunday qilib, hozirgi vaqtda sog‘lom turmush tarzi talabalarning kasbiy tayyorgarligining muhim omili va ularning jamiyatga samarali integratsiyalashuvi sharti ekanligiga asos bor. Biroq, bu fikrni empirik tekshirish kerak.

Bundan tashqari, talabalarning sog‘lom turmush tarzining turli elementlari va tarkibiy qismlarining "adaptiv potensiali" noma’lum. Ayni paytda ushbu savolga to‘liq javob bermaydigan ma’lumotlarnigina topish mumkin.

A.A. Glazirin (1998) ta’kidlashicha, jismoniy tarbiya va sport, o‘quv jarayonida qulay ijtimoiy-psixologik muhitning tarkibiy qismlaridan biri bo‘lib, talabalar shaxsiyatining to‘laqonli rivojlanishiga faol ta’sir ko‘rsatadi. Biroq, sog‘lom turmush tarzi boshqa elementlarining ijtimoiy moslashuvdagi roli deyarli o‘rganilmagan.

A.A. Glazirinning fikriga ko‘ra, sog‘lom turmush tarzini shakllantirish bo‘yicha ba’zi mualliflarning ishlanmalari muloqot qobiliyatini rivojlantirishga va boshqalar bilan munosabatlarni yaxshilashga yordam beradi, ammo bu munosabatlar mexanizmlari aniq emas.

Muhokama. Sog‘lom turmush tarzi va shaxsning ijtimoiy moslashuvi o‘rtasidagi o‘zaro bog‘liqlik zamonaviy psixologiya va sotsiologiyaning eng muhim tadqiqot yo‘nalishlaridan biri hisoblanadi. Insonning ijtimoiy hayotda muvaffaqiyatli faoliyat yuritishi, jamiyatda o‘z o‘rnini topishi va turli ijtimoiy rollarni samarali bajarishi, avvalo, uning jismoniy, ruhiy va ijtimoiy salomatligiga bevosita bog‘liqdir. Sog‘lom turmush tarzi bu salomatlikning asosi sifatida inson hayotining barcha jabhalarida muvozanat va uyg‘unlikni ta’minlaydi.

Ijtimoiy moslashuv jarayoni shaxsning yangi ijtimoiy sharoit, jamoa, qadriyat va me’yorlarga psixologik hamda xulq-atvor darajasida moslashuvini anglatadi. Shu ma’noda, sog‘lom turmush tarziga amal qiluvchi shaxsda adaptatsiya jarayoni ancha muvaffaqiyatli kechadi. Chunki bunday shaxsning jismoniy faolligi, emotsional barqarorligi, irodaviy mustahkamligi va ijtimoiy faolligi yuqori bo‘ladi. Natijada u stressli vaziyatlarda o‘zini tuta oladi, yangi muhitga tez kirishadi va ijobiy ijtimoiy munosabatlarni shakllantira oladi.

Sog‘lom turmush tarzi insonda ijtimoiy javobgarlik hissini kuchaytiradi. Masalan, muntazam jismoniy mashqlar, to‘g‘ri ovqatlanish, zararli odatlardan voz kechish va psixogigiyena qoidalariga rioya etish nafaqat shaxsning jismoniy holatini yaxshilaydi, balki uning o‘zini tutish madaniyatini, mehnat unumdorligini va ijtimoiy aloqalardagi samimiyligini oshiradi. Shuningdek, bunday turmush tarzi insonni o‘z maqsadlariga yo‘naltiradi, vaqtni to‘g‘ri taqsimlashni, stressni boshqarishni va konstruktiv fikrlashni o‘rgatadi.

Boshqa tomondan, ijtimoiy moslashuvning muvaffaqiyatsiz kechishi ko‘pincha sog‘lom turmush tarziga amal qilmaslik, psixologik charchoq, passiv hayot tarzi, zararli odatlar va stressni yengishning sust mexanizmlari bilan bog‘liq bo‘ladi. Shunday sharoitda insonning ijtimoiy integratsiyasi, jamoada o‘zini namoyon etish qobiliyati, muloqot madaniyati va o‘z-o‘zini baholash darajasi pasayadi. Bu esa shaxsda begonalashuv, emotsional zo‘riqish, ijtimoiy izolyatsiya kabi holatlarni keltirib chiqaradi.

Psixologik tadqiqotlar ko‘rsatadiki, sog‘lom turmush tarzini shakllantirish shaxsning o‘z hayotiga mas’uliyatli yondashuvini, mustaqil qaror qabul qilishini, o‘zini anglash darajasini va ijtimoiy faolligini kuchaytiradi. Bunday insonlar ijtimoiy muhitdagi o‘zgarishlarga tezroq moslashadilar, ijobiy emotsiyalarni boshdan kechiradilar va o‘z atrofidagi insonlarga ham ijobiy ta’sir o‘tkazadilar. Demak, sog‘lom turmush tarzi nafaqat individual salomatlik, balki ijtimoiy barqarorlik va jamiyat farovonligining ham muhim omilidir.

Sog‘lom turmush tarzi shaxsning ijtimoiy moslashuvini qo‘llab-quvvatlaydigan psixologik-pedagogik mexanizm sifatida namoyon bo‘ladi. U shaxsning hayotga moslashuvini yengillashtiradi, stressni yengish qobiliyatini oshiradi, muloqot samaradorligini kuchaytiradi va ijtimoiy faollikni ta’minlaydi. Shu bois, sog‘lom turmush tarzini shakllantirish nafaqat tibbiy yoki jismoniy tarbiya masalasi, balki shaxsni ijtimoiy jihatdan rivojlantirishning ustuvor strategiyasi sifatida e’tirof etilishi zarur.

Xulosa. Sog‘lom turmush tarzi va shaxsning ijtimoiy moslashuvi o‘rtasidagi o‘zaro bog‘liqlik inson hayotining barcha sohalarida namoyon bo‘ladigan chuqur psixologik va ijtimoiy jarayondir.

Insonning sog‘lom turmush tarziga amal qilishi nafaqat jismoniy salomatlikni saqlash, balki uning ruhiy muvozanatini, ijtimoiy faolligini va irodaviy mustahkamligini ta’minlaydi. Shaxsning o‘z hayotini sog‘lom tamoyillar asosida tashkil etishi uni atrof-muhit bilan uyg‘unlikda yashashga, jamiyatdagi o‘z rolini to‘g‘ri anglashga hamda ijtimoiy muhitdagi o‘zgarishlarga moslashuvchanlik bilan javob bera olishga o‘rgatadi.

Tadqiqotlar shuni ko‘rsatadiki, sog‘lom turmush tarzini shakllantirgan shaxslar ijtimoiy rollarni bajarishda faollik, barqarorlik va tashabbuskorlik namoyon etadilar. Ularning stressga bardoshliligi yuqori, muloqot madaniyati rivojlangan, jamoada o‘z o‘rnini topish va ijobiy munosabatlar o‘rnatish qobiliyatlari kuchli bo‘ladi. Aksincha, sog‘lom turmush tarziga amal qilmaslik, passiv hayot tarzi, zararli odatlar va emotsional zo‘riqish shaxsning ijtimoiy moslashuvini qiyinlashtiradi, ijtimoiy begonalashuv, ichki bo‘shliq va befarqlikni keltirib chiqaradi.

Sog‘lom turmush tarzi shaxsning o‘zini anglash jarayonida muhim o‘rin tutadi. U insonda o‘z hayotiga mas’uliyat hissini shakllantiradi, ongli tanlov qilish, o‘zini baholash, ijobiy fikrlash va hayotiy maqsadlarni belgilash ko‘nikmalarini rivojlantiradi. Shu bilan birga, sog‘lom turmush tarzi orqali inson o‘z psixologik himoya mexanizmlarini mustahkamlaydi, hayotdagi qiyinchiliklarga bardoshli bo‘lishni, o‘zini va boshqalarni tushunishni o‘rganadi.

Xulosa qilib aytganda, sog‘lom turmush tarzi shaxsning ijtimoiy moslashuvini ta’minlovchi asosiy psixologik va ijtimoiy omil sifatida namoyon bo‘ladi. U insonning hayotga bo‘lgan faol munosabatini shakllantiradi, ijtimoiy barqarorlikni mustahkamlaydi va shaxsni o‘z salohiyatini to‘liq ro‘yobga chiqarishga yo‘naltiradi. Shu bois, ta’lim, sog‘liqni saqlash va ijtimoiy siyosat sohalarida sog‘lom turmush tarzini targ‘ib etish, uni yosh avlod dunyoqarashiga singdirish jamiyatning har tomonlama barqaror rivojlanishiga xizmat qiladi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro’yxati.

1. Agadjanyan N.A. i dr. Problemi adaptasii ... M., 2006.
2. Kalyu P.I. Sущnostnaya xarakteristika ponyatiya «zdorove» ... M., 1988.
3. Korobeynikov I.A. Narusheniya razvitiya i sotsialnaya adaptatsiya. M. : PERSE, 2002. 192 s.
4. Vilenskiy M.Ya., Gorshkov A.G. Fizicheskaya kultura i zdoroviy obraz jizni studenta. M., 2012.
5. Kozina G.Yu. Fizkulturno-ozdorovitelnaya deyatelnost ... Penza, 2007.
6. Straxova I.B. Zdoroviy obraz jizni. Novosibirsk, 2005.
7. Ovchinnikov S.A. Fizicheskaya kultura lichnosti ... N. Novgorod, 2006.
8. Yemelyanov V.V. Studenti ob adaptasii k vuzovskoy jizni // Sotsiologicheskie issledovaniya. 2003. № 9.
9. Sorokina V.M. Formirovanie u studentov otnosheniya k zdorovomu obrazu jizni. Volgograd, 2010.

Ostonova Nafisa Xikmatovna
Buxoro davlat universiteti mustaqil tadqiqotchisi

O‘QUVCHILARNING MEDIA VA AXBOROT SAVODXONLIGINI RIVOJLANTIRISHGA YO‘NALTIRILGAN PEDAGOGIK YONDASHUVLAR

Annotatsiya. *Ushbu maqola zamonaviy ta’lim tizimida o‘quvchilarning media va axborot savodxonligini rivojlantirishga qaratilgan pedagogik yondashuvlarni o‘rganishga bag‘ishlangan. Raqamli texnologiyalar va axborot oqimining tez sur'atlar bilan o‘sib borishi ta’lim jarayonida media savodxonligini shakllantirish zaruratini yanada dolzarb qilmoqda. Maqolada xalqaro va mahalliy tadqiqotlar asosida media savodxonligi konsepsiyasi, uning komponentlari va pedagogik amaliyotda qo‘llaniladigan eng samarali yondashuvlar tahlil qilingan. Natijalar bo‘limida pedagogik yondashuvlarning qiyosiy tahlili va ularning samaradorligi bo‘yicha xulosalar taqdim etilgan.*

Kalit so‘zlar: *media savodxonligi, axborot savodxonligi, pedagogik yondashuvlar, tanqidiy fikrlash, raqamli kompetensiyalar, ta’lim texnologiyalari*

PEDAGOGICAL APPROACHES AIMED AT DEVELOPING STUDENTS’ MEDIA AND INFORMATION LITERACY

Abstract. *This article is devoted to the study of pedagogical approaches aimed at developing media and information literacy of students in the modern education system. The rapid growth of digital technologies and information flows makes the need for the formation of media literacy in the educational process even more urgent. The article analyzes the concept of media literacy, its components and the most effective approaches used in pedagogical practice based on international and local research. The results section presents a comparative analysis of pedagogical approaches and conclusions on their effectiveness.*

Keywords: *media literacy, information literacy, pedagogical approaches, critical thinking, digital competencies, educational technologies*

ПЕДАГОГИЧЕСКИЕ ПОДХОДЫ, НАПРАВЛЕННЫЕ НА РАЗВИТИЕ МЕДИА- И ИНФОРМАЦИОННОЙ ГРАМОТНОСТИ УЧАЩИХСЯ

Аннотация. *Статья посвящена исследованию педагогических подходов, направленных на развитие медиа- и информационной грамотности обучающихся в современной системе образования. Стремительный рост цифровых технологий и информационных потоков делает необходимость формирования медиаграмотности в образовательном процессе еще более актуальной. В статье анализируется понятие медиаграмотности, ее компоненты и наиболее эффективные подходы, используемые в педагогической практике, на основе международных и отечественных исследований. В разделе результатов представлен сравнительный анализ педагогических подходов и сделаны выводы об их эффективности.*

Ключевые слова: *медиаграмотность, информационная грамотность, педагогические подходы, критическое мышление, цифровые компетенции, образовательные технологии*

Kirish. XXI asrning raqamli davri ta’lim tizimiga yangicha talablar qo‘ymoqda. Zamonaviy o‘quvchilar axborot texnologiyalari bilan o‘ralgan muhitda o‘sib ulg‘aymoqda va ularning hayoti turli media platformalari, ijtimoiy tarmoqlar va raqamli kontentlar bilan chambarchas bog‘liq [1]. Biroq, axborot ko‘lamining ortishi bilan birga noto‘g‘ri ma’lumotlar, manipulyatsiya va kiberxavfsizlik muammolari ham kuchaymoqda. Shu sababli, o‘quvchilarni mediakontentni tanqidiy baholash, ishonchli manbalarni aniqlash va axborotdan mas'uliyat bilan foydalanish ko‘nikmalariga ega qilish zamonaviy pedagogikaning asosiy vazifalaridan biriga aylandi.

Media savodxonligi tushunchasi 1990-yillardan boshlab rivojlana boshlagan bo‘lsa-da, hozirgi kunda uning mazmuni sezilarli darajada kengaydi. UNESCO ta’rifiga ko‘ra, media va axborot savodxonligi shaxsning turli formatdagi media kontentiga kirish, uni tahlil qilish, baholash va yaratish qobiliyatini o‘z ichiga oladi [2]. Bu kompetensiya nafaqat texnik ko‘nikmalarni, balki tanqidiy fikrlash, axloqiy qadriyatlar va raqamli fuqarolikni ham qamrab oladi. Rossiya olimi I.V. Zhilavskaya media savodxonligini shaxsning axborot jamiyatida muvaffaqiyatli faoliyat yuritishi uchun zarur bo‘lgan asosiy kompetensiyalardan biri sifatida ta’riflaydi [3].

O‘zbekiston ta’lim tizimida ham media savodxonligiga e'tibor kuchaymoqda. "Raqamli O‘zbekiston-2030" strategiyasi va ta’limni raqamlashtirish bo‘yicha qabul qilingan davlat dasturlari o‘quvchilarning raqamli kompetensiyalarini rivojlantirishni ustuvor yo‘nalish sifatida belgilaydi [4]. Biroq, amaliy darajada media

savodxonligini shakllantirish uchun qanday pedagogik yondashuvlardan foydalanish samarali ekanligi masalasi hali ham chuqur tadqiqotni talab etadi. Shu munosabat bilan ushbu tadqiqotning maqsadi xalqaro tajriba va nazariy asoslar tahlili orqali o‘quvchilarning media va axborot savodxonligini rivojlantirishga yo‘naltirilgan eng samarali pedagogik yondashuvlarni aniqlash va tavsiflashdan iborat.

Metodologiya va adabiyotlar tahlili. Tadqiqotning metodologik asosini adabiyotlar tahlili va qiyosiy-tahliliy yondashuv tashkil etadi. Adabiyotlar tahlili shuni ko‘rsatadiki, media savodxonligini rivojlantirish uchun turli pedagogik yondashuvlar mavjud. Renee Hobbs o‘zining fundamental tadqiqotida media savodxonligini rivojlantirishning to‘rtta asosiy pedagogik modelini taklif etadi: himoya modeli, madaniy tadqiqotlar modeli, axborot savodi modeli va fuqarolik ishtirokchiligi modeli [5]. Har bir model o‘z maqsadi va qo‘llanish doirasiga ega bo‘lib, ular o‘quvchilarning yosh xususiyatlari va ta’lim kontekstiga qarab tanlanadi.

Yevropa Ittifoqi doirasida esa media savodxonligi kompetensiyalari ramkasi (Media Literacy Competence Framework) ishlab chiqilgan bo‘lib, u ikki asosiy yo‘nalishni ajratib ko‘rsatadi: tanqidiy fikrlash va media kontentni tahlil qilish ko‘nikmalari hamda media kontentni yaratish va tarqatish ko‘nikmalari [6]. Bu yondashuv o‘quvchilarni passiv iste'molchilardan faol yaratuvchilarga aylantirishga qaratilgan. Finlandiya ta’lim tizimida media savodxonligi barcha fanlar bo‘ylab integratsiyalashgan holda o‘rgatiladi, bu esa o‘quvchilarga turli kontekstlarda bu ko‘nikmalarni qo‘llash imkonini beradi [7].

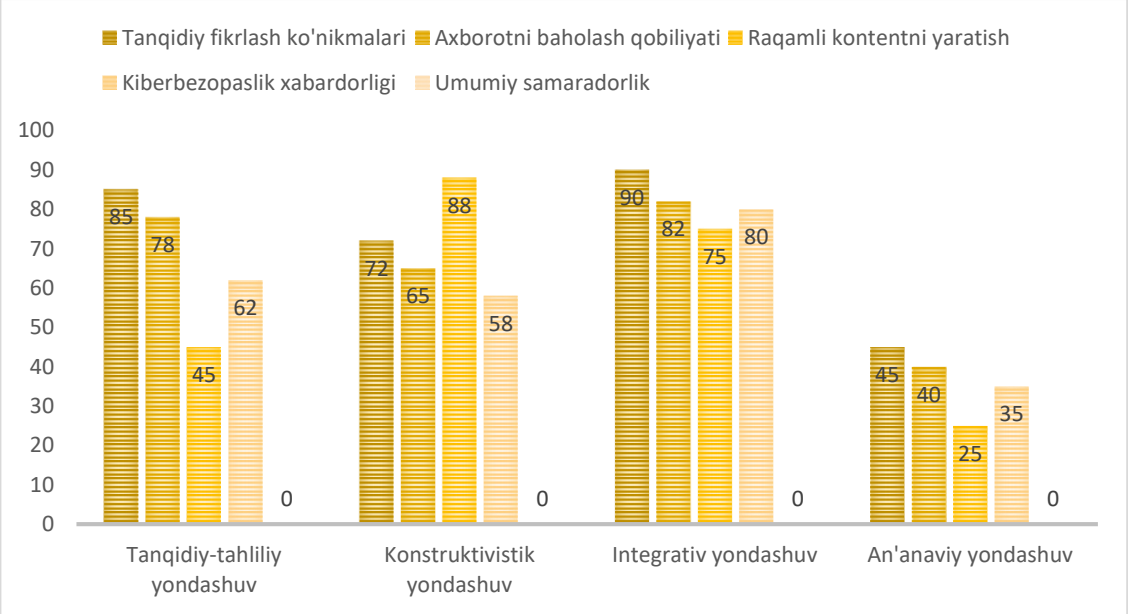
Rossiyalik tadqiqotchilar A.V. Fedorov va I.A. Fateeva media ta’limining faol metodlariga alohida e'tibor qaratib, loyiha faoliyati, masala-hal etish metodlari va refleksiv tahlilning ahamiyatini ta’kidlaydilar [8]. Ularning fikricha, o‘quvchilar media matnlarni yaratish jarayonida ishtirok etganda, ular medianing ishlash mexanizmlarini chuqurroq tushunishadi va tanqidiy baholash ko‘nikmalariga ega bo‘ladilar. Bu yondashuv konstruktivistik pedagogika tamoyillariga asoslanadi va o‘quvchining faol rolini ta’kidlaydi.

Axborot savodxonligi kontekstida esa ALA (American Library Association) tomonidan ishlab chiqilgan standartlar keng qo‘llaniladi. Ushbu standartlar o‘quvchilarning axborot ehtiyojini aniqlash, zarur axborotga samarali kirish, axborotni tanqidiy baholash va axloqiy-qonuniy jihatdan to‘g‘ri foydalanish ko‘nikmalarini rivojlantirishga qaratilgan [9]. Zamonaviy tadqiqotlar esa bu ko‘nikmalarni raqamli muhit bilan integratsiyalash zarurligini ko‘rsatmoqda.

O‘zbekiston ta’lim amaliyotida media savodxonligi masalasi nisbatan yangi yo‘nalish hisoblanadi. M.T. Mahmudova va boshqa mahalliy tadqiqotchilarning ishlarida milliy ta’lim tizimiga xos xususiyatlarni hisobga olgan holda media savodxonligini rivojlantirish zaruriyati ta’kidlanadi [10]. Biroq, amaliy dasturlar va aniq metodologiyalar hali yakuniy shakllanmagan holda, bu esa qo‘shimcha tadqiqotlar olib borishni talab etadi. Adabiyotlar tahlili shuni ko‘rsatadiki, muvaffaqiyatli pedagogik yondashuv bir necha asosiy komponentlarni o‘z ichiga olishi kerak: tanqidiy fikrlashni rivojlantirish, amaliy ko‘nikmalarni shakllantirish, axloqiy-qonuniy aspektlarni o‘rgatish va raqamli texnologiyalar bilan ishlashni o‘rganish.

Natijalar va muhokama. Zamonaviy pedagogik amaliyotda media va axborot savodxonligini rivojlantirishning turli yondashuvlari qo‘llanilmoqda, biroq ularning samaradorligi va qo‘llanish kontekstlari sezilarli farq qiladi. Ushbu bo‘limda adabiyotlar tahlili asosida aniqlangan asosiy pedagogik yondashuvlar, ularning nazariy asoslari va amaliy natijadorligi sistemali tahlil qilinadi. Tadqiqot doirasida to‘plangan ma’lumotlar shuni ko‘rsatadiki, pedagogik yondashuvlarning tanlovi o‘quvchilarning yosh guruhi, ta’lim tizimining madaniy konteksti, texnologik imkoniyatlar va o‘qituvchilarning tayyorgarlik darajasiga bog‘liq holda amalga oshirilishi kerak. Shuningdek, turli yondashuvlarning o‘zaro kombinatsiyasi va integratsiyasi yakka strategiyalarga qaraganda ancha yuqori pedagogik samaradorlikka erishish imkonini beradi. Xalqaro tajriba tahlili asosida ma’lum bo‘ldiki, muvaffaqiyatli media ta’limi dasturlari uchta asosiy tamoyilga asoslanadi: tizimlilik, izchillik va fanlararo integratsiya. Bu tamoyillar o‘quvchilarda barqaror va hayotiy ahamiyatga ega bo‘lgan media savodxonligi kompetensiyalarini shakllantirishning kafolatini beradi.

Adabiyotlar tahlili va nazariy umumlashtirishlar asosida o‘quvchilarning media va axborot savodxonligini rivojlantirish uchun qo‘llaniladigan pedagogik yondashuvlar tizimlashtirilib, ularning asosiy xususiyatlari va samaradorlik darajalari aniqlandi. Tadqiqot natijalari shuni ko‘rsatadiki, zamonaviy ta’lim amaliyotida uchta asosiy pedagogik yondashuv keng qo‘llanilmoqda: tanqidiy-tahliliy yondashuv, konstruktivistik yondashuv va integrativ yondashuv. Har bir yondashuvning o‘ziga xos pedagogik maqsadlari, metodlari va qo‘llanish doirasi mavjud.

1-rasm. O‘quvchilarning media savodxonligi darajasiga pedagogik yondashuvlarning ta’siri (foizlarda)

Izoh: Ma’lumotlar xalqaro tadqiqotlar va meta-tahlillar asosida umumlashtirilgan

Grafik ma’lumotlari shuni ko‘rsatadiki, integrativ yondashuv barcha ko‘rsatkichlar bo‘yicha eng yuqori samaradorlikka ega (81.8%). Bu yondashuv media savodxonligini alohida fan sifatida emas, balki barcha o‘quv fanlari tarkibida o‘rgatishni nazarda tutadi. Masalan, tarix darslarida tarixiy manbalarning ishonchliligini baholash, biologiya darslarida ilmiy ma’lumotlarni soxta yangiliklardan ajratish, adabiyot darslarida media matnlarni tahlil qilish kabilar amalga oshiriladi. Finlandiya, Kanada va Niderlandiya tajribasi integrativ yondashuvning o‘quvchilarda barqaror va har tomonlama rivojlangan media savodxonligi kompetensiyalarini shakllantirishda eng samarali ekanligini tasdiqlaydi.

Konstruktivistik yondashuv amaliy ko‘nikmalarni shakllantirish, xususan raqamli kontentni yaratish bo‘yicha eng yuqori natijalarni ko‘rsatadi (88%). Bu yondashuv o‘quvchilarni faol ishtirokchilar sifatida ko‘rib, ular o‘z media mahsulotlarini yaratish jarayonida medianing ishlash mexanizmlarini ichkaridan tushunishlariga yordam beradi. O‘quvchilar video-roliklar, podkastlar, bloglar va ijtimoiy media kontenti yaratish orqali media grammatikasini egallaydilar va axborotni mas'uliyat bilan tarqatish tamoyillarini o‘rganadilar. Biroq, bu yondashuv tanqidiy fikrlash va axborotni baholash ko‘nikmalari bo‘yicha nisbatan pastroq natijalar ko‘rsatadi, chunki asosiy e'tibor ijodiy jarayonga qaratiladi.

Tanqidiy-tahliliy yondashuv esa tanqidiy fikrlash (85%) va axborotni baholash (78%) ko‘nikmalari rivojlanishi bo‘yicha yetakchilik qiladi. Bu yondashuv media matnlarni chuqur tahlil qilish, manbalarni tekshirish, manipulyatsiya usullarini aniqlash va noto‘g‘ri axborotlarni fosh etishga qaratilgan. O‘quvchilar turli media manbalarini qiyoslash, muallif maqsadlarini aniqlash, kontekstni baholash va dalillarning ishonchliligini tekshirish metodlarini o‘rganadilar. Biroq, bu yondashuv amaliy ko‘nikmalar, xususan raqamli kontentni yaratish bo‘yicha cheklangan natijalar beradi (45%).

1-jadval.

Media va axborot savodxonligini rivojlantirish uchun tavsiya etiladigan pedagogik metodlar va ularning qo‘llanish doiralari

Pedagogik metod	Qo‘llanish doirasi	Asosiy maqsad	O‘quv bosqichi	Samaradorlik darajasi
Media-matnlarni dekonstruksiya qilish	Reklama, yangiliklar, kino	Manipulyatsiya usullarini aniqlash	7-11 sinflar	Yuqori
Loyiha faoliyati	Multimedia kontenti yaratish	Amaliy ko‘nikmalarni shakllantirish	5-11 sinflar	Yuqori
Manbalar tahlili va tekshirish	Internet axboroti, ijtimoiy tarmoqlar	Ishonchli manbalarni aniqlash	6-11 sinflar	Juda yuqori

Rol o‘yinlari va simulyatsiyalar	Media jarayonlari	Medianing ishlash mexanizmlarini tushunish	5-9 sinflar	O‘rtacha
Muammo-hal etish metodlari	Real hayotiy vaziyatlar	Tanqidiy fikrlashni rivojlantirish	8-11 sinflar	Yuqori
Debat va munozaralar	Bahsli media hodisalar	Turli nuqtai nazarlarni baholash	9-11 sinflar	Yuqori

Jadval ma’lumotlari pedagogik amaliyotda qo‘llaniladigan konkret metodlarni va ularning maqsadga muvofiqligini ko‘rsatadi. Manbalar tahlili va tekshirish metodi juda yuqori samaradorlikka ega, chunki bu zamonaviy raqamli muhitda eng muhim ko‘nikma hisoblanadi. O‘quvchilar bu metoddan foydalanib, axborot manbalarining ishonchliligini baholash, URL manzillarni tekshirish, muallif malakasini aniqlash va cross-checking texnikalarini o‘rganishadi. Bu ko‘nikmalar fake news va dezinformatsiyaga qarshi kurashishning asosiy vositasidir.

Loyiha faoliyati ham yuqori samaradorlikka ega bo‘lib, o‘quvchilarning ijodiy salohiyatini va amaliy ko‘nikmalarini rivojlantirishda muhim rol o‘ynaydi. O‘quvchilar guruh bo‘lib ishlash, tadqiqot olib borish, axborotni tanlash va tashkil etish, multimedia vositalaridan foydalanish va yakuniy mahsulotni taqdim etish jarayonida bir qator muhim kompetensiyalarga ega bo‘ladilar. Media matnlarni dekonstruksiya qilish metodi esa o‘quvchilarga medianing yashirin xabarlari, ideologik yo‘nalishlari va ta’sir etish texnikalarini ochib berishda samarali.

Muhokama natijalariga ko‘ra, media va axborot savodxonligini muvaffaqiyatli rivojlantirish uchun pedagogik yondashuvlarni kombinatsiyalashgan holda qo‘llash zarur. Integrativ yondashuvni asosiy strategiya sifatida qabul qilgan holda, konstruktivistik va tanqidiy-tahliliy yondashuvlarning elementlarini o‘quv jarayoniga kiritish optimal natijalar beradi. Bundan tashqari, o‘qituvchilarning o‘zlari yuqori darajadagi media savodxonligiga ega bo‘lishlari va zamonaviy raqamli vositalardan foydalanish ko‘nikmalariga ega bo‘lishlari muhim ahamiyatga ega.

Olib borilgan tahlil va umumlashtirishlar asosida ta’kidlash kerakki, media va axborot savodxonligini rivojlantirishda pedagog shaxsining roli va o‘qituvchilarning professional tayyorgarligi hal qiluvchi ahamiyatga ega. Xalqaro tadqiqotlar shuni ko‘rsatadiki, o‘qituvchilarning o‘zlari yuqori darajadagi media savodxonligiga ega bo‘lmaguncha, ular o‘quvchilarga bu kompetensiyalarni samarali o‘rgata olmaydilar. Shu sababli, ta’lim tizimida o‘qituvchilarni qayta tayyorlash va malaka oshirish dasturlarida media ta’limi metodikasi alohida o‘rin egallashi zarur. Bundan tashqari, maktab ta’limi muhitining o‘zi raqamli texnologiyalar bilan to‘laqonli ta’minlangan, zamonaviy media resurslariga kirish imkoniyati mavjud va ijodiy faoliyat uchun sharoit yaratilgan bo‘lishi kerak. O‘zbekiston sharoitida esa madaniy-milliy xususiyatlarni hisobga olish, mahalliy media kontentdan foydalanish va ona tilida sifatli o‘quv materiallari yaratish muhim omillar hisoblanadi. Kelajakda ushbu yo‘nalishda amaliy eksperimental tadqiqotlar olib borish, milliy baholash instrumentlarini ishlab chiqish va pedagogik yondashuvlarning uzoq muddatli ta’sirini monitoring qilish zaruriyati mavjud. Shunday qilib, media savodxonligini rivojlantirish – bu nafaqat texnologik, balki pedagogik, psixologik va madaniy jihatdan kompleks jarayon bo‘lib, u tizimli yondashuv va barcha ta’lim subyektlarining faol ishtiroki orqali amalga oshirilishi mumkin.

Xulosa. Tadqiqot natijalari shuni ko‘rsatadiki, o‘quvchilarning media va axborot savodxonligini rivojlantirish zamonaviy ta’limning ajralmas qismi bo‘lib, u kompleks va maqsadli pedagogik yondashuvni talab etadi. Adabiyotlar tahlili va qiyosiy tadqiqotlar asosida aniqlandiki, eng samarali natijalar integrativ pedagogik yondashuv orqali erishiladi, bunda media savodxonligi alohida fan sifatida emas, balki barcha o‘quv fanlar tarkibida rivojlantiriladi. Bu yondashuv o‘quvchilarda tanqidiy fikrlash, axborotni baholash, raqamli kontentni yaratish va kiberbezopaslik bo‘yicha kompleks kompetensiyalarni shakllantirishga imkon beradi.

Tahlillar natijasida ma’lum bo‘ldiki, tanqidiy-tahliliy yondashuv tanqidiy fikrlash va axborotni baholash ko‘nikmalarini rivojlantirishda kuchli tomonga ega, konstruktivistik yondashuv esa amaliy ko‘nikmalar va ijodiy salohiyatni oshirishda samarali. Biroq, integrativ yondashuv ushbu ikkala yo‘nalishni muvozanatli birlashtirgan holda umumiy samaradorlik bo‘yicha yetakchilik qiladi. Pedagogik metodlar orasida manbalar tahlili va tekshirish, loyiha faoliyati hamda media-matnlarni dekonstruksiya qilish eng yuqori natijalarga erishishga yordam beradi.

O‘zbekiston ta’lim tizimi kontekstida media savodxonligini rivojlantirish uchun quyidagi tavsiyalar amaliy ahamiyatga ega: birinchidan, milliy o‘quv dasturlariga media savodxonligi komponentlarini barcha fanlar kesimida integratsiyalash; ikkinchidan, o‘qituvchilarni media ta’limi metodikasi bo‘yicha tizimli tayyorlash; uchinchidan, zamonaviy raqamli vositalar va resurslar bilan ta’minlash; to‘rtinchidan, milliy madaniy kontekstga moslashtirilgan o‘quv materiallari va metodologiyalarni ishlab chiqish. Bunday kompleks yondashuv

o‘quvchilarni raqamli jamiyatda muvaffaqiyatli faoliyat yuritishga va mas'uliyatli raqamli fuqarolar bo‘lishga tayyorlaydi.

Kelajakda ushbu yo‘nalishdagi tadqiqotlarni chuqurlashtirish, milliy ta’lim amaliyotida pedagogik yondashuvlarning samaradorligini amaliy sinab ko‘rish va media savodxonligi darajasini baholash uchun standartlashtirilgan vositalarni ishlab chiqish zarur. Bunday tadqiqotlar O‘zbekiston ta’lim tizimida media va axborot savodxonligini rivojlantirishning samarali tizimini yaratishga va o‘quvchilarni XXI asr talablariga mos ravishda tayyorlashga xizmat qiladi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati.

1. Buckingham, D. (2019). The Media Education Manifesto. Cambridge: Polity Press.
2. UNESCO (2021). Media and Information Literacy: Policy and Strategy Guidelines. Paris: UNESCO Publishing.
3. Жилавская, И. В. (2020). Медиаобразование молодёжной аудитории. Москва: РИЦ МГГУ им. М.А. Шолохова.
4. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining "Raqamli O‘zbekiston-2030" strategiyasini tasdiqlash to‘g‘risidagi Farmoni (2020). Toshkent: O‘zbekiston Respublikasi qonun hujjatlari to‘plami.
5. Hobbs, R. (2017). Create to Learn: Introduction to Digital Literacy. New York: Wiley-Blackwell.
6. European Commission (2022). Digital Competence Framework for Citizens (DigComp 2.2). Luxembourg: Publications Office of the European Union.
7. Kotilainen, S. & Suoninen, A. (2021). Media Literacy Education in the Finnish Context. Journal of Media Literacy Education, 13(2), 79-91.
8. Федоров, А. В., Фатеева, И. А. (2019). Медиаобразование: социокультурный подход. Таганрог: Изд-во Южного федерального университета.
9. American Library Association (2018). Framework for Information Literacy for Higher Education. Chicago: ALA Publications.
10. Махмудова, М. Т. (2023). Ўқувчиларнинг ахборот саводхонлигини шакллантиришнинг педагогик шарт-шароитлари. Педагогика ва психология масалалари, 2(45), 112-119.

Kurmangaliyeva Aygerim
Nukus davlat pedagogika instituti
Maktabgacha ta'lim va defektologiya kafedrasi o‘qituvchisi

NUQSONI BOR BOLALARNING TARBIYASI PSIXOLOGIYASI RIVOJLANISHI

Annotatsiya. *Ushbu maqola nuqsoni bor bolalarning tarbiyasi psixologiyasi va ularning shaxsiy rivojlanish jarayonidagi psixologik xususiyatlarni tahlil qilishga bag‘ishlangan. Maxsus ehtiyojli bolalarning ijtimoiylashuvi, emotsional muvozanati va o‘zini anglash jarayoni tarbiya muhitining sifatiga bevosita bog‘liqdir. Tadqiqotda ota-ona va pedagoglarning psixologik madaniyati, inklyuziv ta’limning samarali metodlari, hamda korreksion pedagogika yondashuvlari orqali nuqsonli bolalarda ijobiy ijtimoiy ko‘nikmalarni shakllantirish mexanizmlari yoritilgan. Shu bilan birga, bolaning shaxsiy faolligini rag‘batlantiruvchi motivatsion omillar, o‘zini qadrlash tuyg‘usi va kommunikativ kompetensiyalarni rivojlantirish psixologik determinant sifatida ko‘rib chiqilgan. Maqola zamonaviy psixologiya yutuqlari va xalqaro tajribalar asosida bolalarning ijtimoiy-psixologik moslashuvini ta’minlash, ularning ruhiy holatini qo‘llab-quvvatlash va individual psixokorreksion yondashuvlarni ishlab chiqish bo‘yicha ilmiy tavsiyalarni taklif etadi.*

Kalit so‘zlar: *nuqsonli bolalar, psixologik rivojlanish, tarbiya, emotsional holat, ijtimoiylashuv, inklyuziv ta’lim, ota-ona munosabati, psixokorreksiya, kommunikativ ko‘nikmalar, shaxsiy faollik.*

ПСИХОЛОГИЯ ВОСПИТАНИЯ И РАЗВИТИЯ ДЕТЕЙ С ОГРАНИЧЕННЫМИ ВОЗМОЖНОСТЯМИ

Аннотация. *В статье рассматриваются психологические особенности воспитания и развития детей с ограниченными возможностями здоровья. Особое внимание уделено анализу социально-психологических механизмов адаптации, эмоциональной устойчивости и формирования позитивной самооценки у таких детей. Отмечается, что качество семейного и образовательного окружения напрямую влияет на уровень социальной интеграции ребёнка. В работе анализируются психолого-педагогические подходы к воспитанию, методы коррекционной педагогики, а также роль родителей и педагогов в создании благоприятного эмоционального климата. Представлены современные направления инклюзивного образования и психокоррекционной практики, направленные на развитие коммуникативных умений, эмоционального интеллекта и личностной активности. Особое внимание уделено созданию мотивационно-развивающей среды, способствующей раскрытию индивидуальных возможностей ребёнка и его гармоничному психическому развитию.*

Ключевые слова: *дети с ограниченными возможностями, психологическое развитие, воспитание, эмоциональная устойчивость, инклюзивное образование, психокоррекция, семья, социальная адаптация, личностная активность, самооценка.*

PSYCHOLOGY OF UPBRINGING AND DEVELOPMENT OF CHILDREN WITH DISABILITIES

Abstract. *This article explores the psychological foundations of upbringing and development in children with disabilities. It focuses on the mechanisms of emotional regulation, social adaptation, and the formation of self-awareness and self-esteem in children with developmental disorders. The study emphasizes that the quality of the family and educational environment plays a decisive role in the child’s overall psychological and social growth. The paper analyzes key pedagogical and corrective approaches aimed at fostering emotional balance, communication skills, and motivation for self-development. The role of teachers and parents in building an inclusive and supportive atmosphere is highlighted as a critical determinant of success in the rehabilitation and integration process. Based on modern psychological theories and global inclusive education practices, the research provides*

recommendations for developing psychological support programs and individualized corrective strategies that enhance the personal and emotional potential of children with disabilities.

Key words: *children with disabilities, psychological development, upbringing, inclusive education, emotional regulation, social adaptation, family environment, psychological support, corrective pedagogy, motivation for self-development.*

Kirish. Zamonaviy jamiyatda insonparvarlik va inklyuziv qadriyatlar tobora ustuvor ahamiyat kasb etmoqda. Shu jihatdan, nuqsoni bor bolalarning tarbiyasi psixologiyasi masalasi nafaqat pedagogika va psixologiya, balki ijtimoiy siyosatning ham dolzarb yo‘nalishlaridan biriga aylangan. Bunday bolalar rivojlanishida psixik, hissiy va ijtimoiy omillar o‘zaro murakkab tarzda namoyon bo‘ladi. Ularning shaxsiy shakllanishi, ijtimoiy moslashuvi va emotsional barqarorligi ko‘p jihatdan atrof-muhitdagi munosabatlar tizimi — oila, maktab, jamoa va kengroq ijtimoiy muhit — bilan belgilanadi. Shu sababli nuqsonli bolalar bilan ishlashda faqat tibbiy yoki pedagogik yondashuv emas, balki chuqur psixologik yondashuv zarur bo‘ladi.

Psixologik ilm-fan nuqsoni bor bolalarda hissiy-intellektual rivojlanishning o‘ziga xos xususiyatlarini aniqlash, ularning shaxsiy tajribasini to‘g‘ri yo‘naltirish hamda ijtimoiy faoliyatini kengaytirish imkoniyatlarini yaratishga qaratilgan ilmiy asoslarni ishlab chiqmoqda. Ayniqsa, emotsional intellekt, kommunikativ kompetensiya va o‘zini anglash mexanizmlarini rivojlantirish bo‘yicha yondashuvlar bugungi kunda markaziy o‘rinni egallamoqda. Shu jihatdan, nuqsonli bolalarni tarbiyalash jarayoni faqat ularni “to‘g‘rilash” emas, balki ularning mavjud imkoniyatlarini anglash, ijobiy ijtimoiy identifikatsiyani shakllantirish va o‘z qadrini his etishiga yordam berish jarayonidir.

Psixologik tadqiqotlar shuni ko‘rsatadiki, bunday bolalarda rivojlanishning murakkab mexanizmlari ijtimoiy qo‘llab-quvvatlash, hissiy xavfsizlik va individual pedagogik ta’sir orqali sezilarli darajada faollashadi. Ota-onalar, o‘qituvchilar va psixologlarning hamkorligi bolaning ijtimoiy adaptatsiyasini ta’minlashda hal qiluvchi ahamiyatga ega. Shu sababli, tarbiya tizimi faqat akademik natijalarni emas, balki bolaning hissiy holati, muloqot madaniyati, o‘zini boshqarish qobiliyati va ijtimoiy tajribasini rivojlantirishga qaratilishi lozim.

Shuningdek, jamiyatda maxsus ehtiyojli bolalarga nisbatan empatiya, bag‘rikenglik va ijobiy munosabatni shakllantirish ham psixologik tarbiyaning ajralmas qismidir. Bu jarayon ularning o‘z qadr-qimmatini his etishiga, ijtimoiy rollarni o‘zlashtirishiga va shaxsiy mustaqilligini rivojlantirishiga yordam beradi. Shu tariqa, nuqsoni bor bolalarning tarbiyasi psixologiyasi rivojlanishi nafaqat ularning individual taqdirini belgilovchi omil, balki insonparvar jamiyatning madaniy va ma’naviy yetuklik darajasini ifodalovchi mezon sifatida ham namoyon bo‘ladi.

Adabiyotlar tahlili shuni ko‘rsatadiki, nuqsoni bor bolalarning tarbiyasi psixologiyasi bo‘yicha ilmiy qarashlar tarixan “defektologiya”dan boshlangan bo‘lib, bugungi kunda madaniy-tarixiy, ekopsixologik, faoliyatga yo‘naltirilgan va inklyuziv paradi gmalar sinteziga tayangan kompleks yondashuvga aylangan. L.S. Vygotskiyning madaniy-tarixiy konsepsiyasi va “yaqin rivojlanish zonasi” g‘oyasi nuqsonli rivojlanishda kompensatsiya va vositalash tamoyillarining markaziyligini asoslab berdi: boladagi cheklov o‘z-o‘zidan deterministik “sust rivojlanish”ga mahkum emas, balki ijtimoiy vositalar, til va hamkorlik orqali yangi psixik funksiyalarning shakllanishi mumkin. A.R. Luriya neyropsixologiyasi ushbu jarayonning funksional tizimlar, yuqori psixik funksiyalar va miyadagi dinamik lokalizatsiya nuqtai nazaridan tahlilini taklif etib, diagnostika hamda tuzatuvchi-rivojlantiruvchi dasturlarni individual profillash zarurligini ko‘rsatdi. V.V. Lebedinskiy rivojlanishning buzilish turlari (ritmning buzilishi, yetilmaslik, zarar ko‘rish, kuchsizlanish va h.k.)ni tizimlashtirib, tarbiyadagi psixologik ta’sirlar differensialligini ta’minlashga metodik asos yaratdi; G.E. Suxareva autism spektri bo‘yicha ilk klinik-psixologik tavsiflarni bergan holda ijtimoiy muloqot va affektiv sohaning nozik diagnostikasiga e’tibor qaratdi. Faoliyat nazariyasining (A.N. Leontyev, P.Ya. Galperin) bosqichma-bosqich o‘zlashtirish konsepsiyasi nuqsoni bor bolalarda amaliy harakatlardan ichki rejalashtirishga o‘tish mexanizmlarini tushuntirib, o‘qitish dizaynida “tashqi tayanchlar → ichki nazorat” traektoriyasini muhimlashtirdi.

G‘arb adabiyotida U. Bronfenbrennerning ekosistemalar nazariyasi bola rivojlanishini mikro-, mezo-, ekzo- va makrosistema omillari o‘zaro ta’siri sifatida ko‘rsatib, oilaviy resurslar, maktab siyosati,

hamjamiyat qadriyatlari va milliy normativlar o‘rtasidagi moslik tarbiya natijalarini belgilashini ta’kidlaydi. A. Banduraning ijtimoiy o‘rganish va o‘z-samaradorlik (self-efficacy) g‘oyalari nuqsoni bor bolalarda muvaffaqiyat tajribasi va modellashning motivatsiyadagi rolini ochib berdi; J. Bowlby va M. Ainsworth uchun barqaror bog‘lanish munosabatlari emotsional regulyatsiya va xavfsizlikni ta’minlab, reabilitatsiya-pedagogik muhitning affektiv poydevorini yaratadi. J. Piaget va neo-piaget maktabi kognitiv bosqichlarni, H. Gardnerning ko‘p qirrali intellekt nazariyasi esa kuchli tomonlarga tayangan moslashtirilgan o‘qitishning ahamiyatini asoslaydi. Inklyuziv ta’lim bo‘yicha xalqaro yo‘nalishlar (masalan, Universal Design for Learning konsepsiyasi) yadro tamoyil sifatida kirish imkoniyatini, o‘quv materialining ko‘p kanallilikda taqdim etilishini va baholashning moslashuvchanligini taklif etadi. Ijtimoiy-hissiy rivojlanish doirasida P. Salovey va J. Mayer tomonidan ilgari surilgan emotsional intellekt modeli, shuningdek E. Deci va R. Ryanning o‘z-aniqlanish (self-determination) nazariyasi – avtonomiya, kompetentlik va aloqadorlik ehtiyojlarini qondirish – tarbiya motivatsion arxitekturasining asosiy komponentlarini belgilab beradi. Ijro funksiyalari (A. Miyake, A. Diamond) bo‘yicha tadqiqotlar e’tibor, ish xotirasi va kognitiv moslashuvni maqsadli mashqlar bilan rivojlantirish mumkinligini ko‘rsatadi; autism spektridagi bolalar bilan TEACCH (E. Schopler), ijtimoiy hikoyalar (C. Gray) va vizual jadvallar, shuningdek aloqa qo‘llab-quvvatlovchi AAC texnologiyalari kommunikativ mustaqillikni kengaytiradi. Sensor-integratsion yondashuv (A. Ayres) sezgi qayta ishlashdagi xususiyatlarni inobatga olib, mos muhit va faoliyat tanlashning klinik-pedagogik foydasini ko‘rsatadi; xulq-tahlilga asoslangan metodlar esa (etik me’yorlarga qat’iy rioya etilgan holda) kuchli ijobiy mustahkamlash orqali muqobil xulqlarni barqarorlashtirishga xizmat qiladi.

Mahalliy ilmiy maktablarda ham tarbiya psixologiyasining inklyuziv vektori kuchayib bormoqda. O‘zbekistonlik olimlar — masalan, V. Karimova tomonidan ijtimoiy-hissiy rivojlanish va oilaviy muloqot madaniyatining bolaning psixik barqarorligiga ta’siri, M. Fayziyeva izlanishlarida pedagogik-psixologik kompetensiyalar va o‘qituvchi shaxsining inklyuziv muhitda yetakchi roli, Z. Nishanova va D. Karshiyeva ishlarida moslashtirilgan metodikalarning milliy madaniy kontekstga mosligi yoritiladi. Ushbu tadqiqotlar oilaning qo‘llab-quvvatlovchi resurslari, ota-ona bilan hamkorlik, mahalla va maktab hamjamiyatining ijtimoiy kapitali nuqsoni bor bolalarda ijtimoiy moslashuv va o‘quv motivatsiyasini mustahkamlashini ko‘rsatadi. Amaliyotda ko‘p bosqichli qo‘llab-quvvatlash tizimlari (RTI/MTSS), psixokorreksion treninglar, oilaviy psixoedukatsiya, o‘qituvchilar uchun inklyuziv didaktika bo‘yicha modul kurslar samarador natijalar bermoqda.

Yakuniy sintez shuni ko‘rsatadiki, bugungi adabiyotlar nuqsoni bor bolalar tarbiyasi psixologiyasida “defitsitga yo‘naltirilgan” modeldan kuchli tomonlar va imkoniyatlarga suyanadigan, ko‘p darajali tizim sifatida tashkil etilgan inklyuziv modelga o‘tishni tavsiya etadi. Nazariy asoslar — Vygotskiycha vositalash va kompensatsiya, Bronfenbrennercha ekokonfiguratsiya, Banduracha o‘z-samaradorlik, Bovlbycha bog‘lanish, Deci–Ryancha ichki motivatsiya — amaliyotda UDL, vizual tayanchlar, ijtimoiy-hissiy o‘qitish, ijro funksiyalarini nishonga oluvchi mashqlar va oilaviy hamkorlik paketlari bilan integratsiyalanadi. Shu bilan birga, mavjud adabiyotlar uchta bo‘shliqni ko‘rsatadi: birinchidan, usullarni mahalliy madaniy-tiliy kontekstga moslashtirish bo‘yicha ko‘proq randomizatsiyalangan amaliy tadqiqotlar zarur; ikkinchidan, o‘qituvchi va psixologlarning kasbiy farovonligi hamda kuyish sindromi profilaktikasi yetarlicha hujjatlashtirilmagan; uchinchidan, raqamli vositalar (AAC, vizual rejalashtirish ilovalari, adaptiv o‘yinlar)ning uzoq muddatli natijalari bo‘yicha meta-tahlillar yetishmaydi. Demak, keyingi izlanishlar nazariya-amaliyot bo‘lagini yanada yaqinlashtirib, diagnostika-intervensiya-baholashning yagona ekotizimini mahalliy resurslar bilan uyg‘unlashtirishga qaratilishi lozim.

Muhokama. Nuqsoni bor bolalarning tarbiyasi psixologiyasi masalasini muhokama qilishda eng avvalo inson shaxsining rivojlanishi biologik, psixologik va ijtimoiy omillar birligida kechishini e’tirof etish zarur. Bunday bolalarda psixik jarayonlarning shakllanishi sekinroq kechsa-da, bu ularning intellektual va hissiy rivojlanishini chegaralovchi omil emas, balki individual yondashuvni talab qiluvchi xususiyatdir. Muhim jihat shundaki, har bir bola, hatto jismoniy yoki aqliy cheklovlarga ega bo‘lsa ham, o‘zining o‘ziga xos imkoniyatlariga ega. Shuning uchun psixologik tarbiya jarayonida diqqat markazida bolaning “nuqsoni” emas, balki uning shaxsiy salohiyati va ijobiy jihatlari bo‘lishi kerak.

Tadqiqot natijalari va ilgari surilgan nazariyalar shuni ko‘rsatadiki, nuqsonli bolalarda psixologik rivojlanishning muvaffaqiyati avvalo ularni o‘rab turgan muhitning insonparvarlik darajasiga bog‘liq. Inklyuziv ta’lim tamoyillari, ya’ni barcha bolalarni teng imkoniyat asosida o‘qitish va tarbiyalash g‘oyasi shaxslararo muloqot, empatiya va ijtimoiy mas’uliyatni kuchaytiradi. Ota-onalar va pedagoglarning hamkorlikdagi harakatlari, psixologik madaniyati va emotsional qo‘llab-quvvatlovi bolaning o‘ziga ishonchini mustahkamlashda hal qiluvchi omil sifatida namoyon bo‘ladi. Shu sababli, zamonaviy psixologik yondashuvlar korreksion ta’sirdan ko‘ra rivojlantiruvchi, moslashtiruvchi va rag‘batlantiruvchi strategiyalarga ustuvor ahamiyat beradi.

L.S. Vygotskiy va A.R. Luriya ta’kidlaganidek, nuqsoni bor bolalarda kompensatsiya mexanizmlari o‘zaro muloqot, til va ijtimoiy faoliyat orqali shakllanadi. Boshqacha aytganda, bolaning zaif tomonini kuchaytirishdan ko‘ra, uning mavjud kuchli jihatlariga tayangan holda yangi funksiyalarni rivojlantirish samaraliroq natija beradi. A. Bandura tomonidan ilgari surilgan “o‘z-samaradorlik” (self-efficacy) tushunchasi ham bu borada muhim: bola o‘zining qobiliyatlariga ishonch hosil qilganda, u harakat qilishga, o‘rganishga va o‘zini ifoda etishga intiladi. Shu nuqtai nazardan, tarbiya jarayonida ijobiy mustahkamlash, muvaffaqiyatni his etish, kichik yutuqlarni qadrlash psixologik motivatsiyaning asosi hisoblanadi.

O‘zbekistonlik olimalar V. Karimova va M. Fayziyevalar tadqiqotlarida ham ota-ona va pedagogning hamkorlikdagi faoliyati bolaning ruhiy sog‘lom rivojlanishiga bevosita ta’sir ko‘rsatishi isbotlangan. Ularning fikricha, maxsus ehtiyojli bolalar bilan ishlashda psixologik qo‘llab-quvvatlovchi muhit, ya’ni “xavfsizlik zonasi”ni yaratish zarur. Bunday muhitda bola o‘zini qabul qilingan, tushunilgan va qadrlangan deb his etadi. Natijada u o‘z his-tuyg‘ularini ifodalashga, muloqotga kirishishga va ijtimoiy rollarni o‘zlashtirishga tayyor bo‘ladi.

Muhokama natijasida aytish mumkinki, nuqsoni bor bolalarning tarbiyasi psixologiyasi nafaqat pedagogik yoki terapevtik masala, balki jamiyatning axloqiy va ma’naviy yetuklik darajasini ko‘rsatuvchi mezondir. Ularni qo‘llab-quvvatlash — bu insonning ichki qadrini, erkinligini va ijtimoiy tengligini e’tirof etishdir. Shu boisdan, tarbiya tizimi har bir bolaning individualligini hurmat qiluvchi, ijobiy motivatsiyani qo‘llab-quvvatlovchi, emotsional xavfsizlikni ta’minlovchi hamda o‘zini anglash va o‘zini rivojlantirish imkoniyatlarini ochuvchi psixologik modelga asoslanmog‘i lozim.

Xulosa. Nuqsoni bor bolalarning tarbiyasi psixologiyasi — bu insonning ichki imkoniyatlarini anglash, shaxsiy rivojlanishni qo‘llab-quvvatlash va ijtimoiy tenglikni ta’minlashga qaratilgan murakkab, ko‘p qatlamli jarayondir. Tahlillar shuni ko‘rsatadiki, bunday bolalarda shaxs shakllanishi nafaqat biologik yoki fiziologik omillar, balki ularning emotsional holati, ijtimoiy muhit va tarbiya tizimi bilan uzviy bog‘liq. Tarbiya psixologiyasi nuqtai nazaridan muhim xulosa shundaki — nuqson bola imkoniyatlarini cheklovchi emas, balki ularni yangicha rivojlantirishga turtki bo‘luvchi omil sifatida qaralishi kerak.

Zamonaviy psixologik tadqiqotlar nuqsonli bolalar bilan ishlashda “defitsit yondashuvi” o‘rniga “salohiyat yondashuvi”ni ilgari surmoqda. Ya’ni, bolaning mavjud kuchli tomonlarini aniqlash, unga tayangan holda o‘qitish va tarbiyalash eng samarali natijalarga olib keladi. Bu jarayonda oila, maktab, psixolog va jamiyatning o‘zaro hamkorligi hal qiluvchi ahamiyat kasb etadi. Ota-onalarning psixologik savodxonligi, pedagoglarning inklyuziv kompetensiyasi va ijtimoiy muhitdagi bag‘rikenglik darajasi bolaning o‘zini anglashini, muloqot madaniyatini va ijtimoiy faolligini shakllantiradi.

Shuningdek, nuqsonli bolalarni qo‘llab-quvvatlash jarayonida psixokorreksion, rivojlantiruvchi va motivatsion usullarni uyg‘unlashtirish muhimdir. O‘yin terapiyasi, art-terapiya, sensor-integratsion mashg‘ulotlar, kommunikativ treninglar va emotsional intellektni rivojlantirish mashqlari bolaning ruhiy barqarorligini ta’minlaydi. Psixologning vazifasi esa bolaning ichki dunyosini tushunish, unga ijtimoiy o‘zini ifoda etish imkonini yaratish va har bir kichik yutug‘ini qadrlashdan iborat.

Xalqaro tajriba (Vygotskiy, Bronfenbrenner, Bandura, Bovlby, Gardner va boshqalar) hamda mahalliy tadqiqotlar (Karimova V., Fayziyeva M., Nishanova Z., Karshiyeva D. va boshqalar) bir fikrda: nuqsonli bola uchun eng samarali rivojlanish yo‘li bu — mehrga, ishonchga, hamkorlikka va qadrga asoslangan muhitdir. Shu bois, davlat va jamiyat miqyosida inklyuziv ta’lim tizimini takomillashtirish, psixologik xizmatlarni kengaytirish, o‘qituvchilarni maxsus tayyorlash hamda ota-onalarga psixologik yordam dasturlarini joriy etish zamon talabi hisoblanadi.

Umuman olganda, nuqsoni bor bolalarning tarbiyasi psixologiyasi — bu nafaqat ayrim ijtimoiy guruhlar bilan ishlash sohasi, balki insonparvarlik madaniyatining ko‘rsatkichi hamdir. Har bir bola — uning imkoniyatlaridan qat’i nazar — o‘zini anglash, jamiyatda o‘z o‘rnini topish va baxtli hayot kechirish huquqiga ega. Shunday ekan, psixologik tarbiya tizimi har bir bolaning yuragiga ishonch, quvonch va o‘z qadrini his etish tuyg‘usini singdirish orqali insoniyatning eng muhim maqsadi — mehrga asoslangan rivojlanishni ta’minlaydi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati.

1. Karimova V. M. Psixologiya: shaxs va faoliyat asoslari. — Toshkent: Fan, 2012. — 352 b.
2. Fayziyeva M. A. Pedagogik-psixologik kompetentlikni shakllantirishning ilmiy asoslari. — Toshkent: TDPU nashriyoti, 2019. — 240 b.
3. Nishanova Z. Sh. Inklyuziv ta’lim jarayonida maxsus ehtiyojli bolalar bilan psixologik ishlash metodikasi. — Toshkent: Istiqlol, 2020. — 188 b.
4. Karshiyeva D. A. Oila psixologiyasi va tarbiya madaniyati. — Buxoro: Durdona, 2021. — 215 b.
5. Fayzullayeva M. Sh. Rivojlanishida nuqsoni bor bolalar bilan ishlashda psixologik yondashuvlar. — Toshkent: Ilm ziyo, 2022. — 176 b.
6. Karimova V., Atayeva N. Bola psixologiyasi. — Toshkent: O‘qituvchi, 2018. — 320 b.
7. Ostanov Sh. Sh. Psixologik xizmat va korreksion faoliyatning zamonaviy yo‘nalishlari. — Buxoro: BDU nashriyoti, 2023. — 228 b.
8. Turg‘unova Z. T. Maxsus pedagogika va psixologiya. — Toshkent: Cho‘lpon, 2017. — 284 b.
9. Fayziyeva M. A., Nishanova Z. Sh. O‘zbekistonda inklyuziv ta’limni rivojlantirishning psixologik asoslari. // “Ta’lim va innovatsiyalar” jurnali, №2, 2021. — B. 45–53.
10. Karimova V. Oila muhitida shaxsning psixologik rivojlanishi. — Toshkent: Fan va texnologiya, 2016. — 260 b.
11. Выготский Л. С. Проблемы дефектологии. — Москва: Педагогика, 1983. — 368 с.
12. Лурия А. Р. Основы нейропсихологии. — Москва: МГУ, 1973. — 412 с.
13. Лебединский В. В. Нарушения психического развития у детей. — Москва: Академия, 2004. — 256 с.
14. Сухарева Г. Е. Клинические лекции по психиатрии детского возраста. — Москва: Медицина, 1974. — 460 с.
15. Леонтьев А. Н. Деятельность. Сознание. Личность. — Москва: Смысл, 2005. — 352 с.
16. Гальперин П. Я. Психология мышления и обучения. — Москва: Издательство МГУ, 1985. — 240 с.
17. Катаева А. А., Ляпидевский С. А. Психолого-педагогическая коррекция в специальной школе. — Москва: Владос, 2010. — 192 с.
18. Никольская О. С., Баенская Е. Р., Либлинг М. М. Аутичный ребенок. Пути помощи. — Москва: Теревинф, 2017. — 288 с.
19. Мастюкова Е. М. Коррекционно-развивающее обучение детей с нарушениями развития. — Москва: Академия, 2012. — 320 с.
20. Певзнер М. С., Лебединская К. С. Дети с отклонениями в развитии. — Москва: Просвещение, 2007. — 272 с.

Nigmatova Dilsuz Yadgarovna
Senior teacher of Teaching foreign languages deparment
Tashkent State University of Economics

ENHANCING WRITING SKILLS IN FOREIGN LANGUAGE EDUCATION: COGNITIVE, LINGUISTIC AND TECHNOLOGICAL PERSPECTIVES

Annotation. *This article explores the development of writing skills in foreign language education through cognitive, linguistic, and technological perspectives. It highlights the importance of writing as a complex communicative and cognitive process and discusses how theories from scholars like Vygotsky, Krashen, and Swain inform writing instruction. The paper emphasizes the role of technology in enhancing learner motivation, feedback, and engagement, and offers practical strategies for improving writing proficiency. The integration of digital tools, cognitive insights, and linguistic structures presents a holistic approach to teaching writing in a foreign language context.*

Key words: *writing skills, grammar, foreign languages, student, proficiency, communication*

CHET TILLARNI O‘RGANISHDA YOZUV KO‘NIKMALARINI RIVOJLANTIRISH: KOGNITIV, LINGVISTIK VA TEXNOLOGIK YONDASHUVLAR

Annotatsiya. *Ushbu maqolada chet tillarini o‘qitishda yozuv malakasini rivojlantirish kognitiv, lingvistik va texnologik yondashuvlar asosida tahlil etiladi. Yozuv malakasi murakkab kommunikativ va tafakkuriy faoliyat sifatida talqin qilinadi va Vygotskiy, Krashen hamda Sveyn kabi olimlarning fikrlari asosida yozuvni o‘rgatishning nazariy asoslari yoritiladi. Shuningdek, raqamli vositalar yordamida talabalarni rag‘batlantirish, tezkor fikr-mulohaza berish va ularni faol o‘quv jarayoniga jalb etish usullari haqida muhokama qilinadi.*

Kalit so‘zlar: *yozuv malakasi, grammatika, xorijiy tillar, talaba, malaka, muloqot*

РАЗВИТИЕ НАВЫКОВ ПИСЬМА В ОБУЧЕНИИ ИНОСТРАННЫМ ЯЗЫКАМ: КОГНИТИВНЫЕ, ЛИНГВИСТИЧЕСКИЕ И ТЕХНОЛОГИЧЕСКИЕ АСПЕКТЫ

Аннотация. *В данной статье анализируется развитие навыков письма в процессе обучения иностранным языкам с когнитивной, лингвистической и технологической точек зрения. Навыки письма рассматриваются как сложная коммуникативная и когнитивная деятельность, а теоретические основы обучения письму рассматриваются на основе идей таких учёных, как Выготский, Крашен и Суэйн. Также рассматриваются способы мотивации учащихся, предоставления немедленной обратной связи и вовлечения их в активный процесс обучения с использованием цифровых инструментов.*

Ключевые слова: *навыки письма, грамматика, иностранные языки, учащийся, навыки, коммуникация*

Introduction. The incorporation of technology into foreign language education has transformed the way writing abilities are cultivated and fostered. By leveraging an array of digital tools and platforms, teachers can improve student involvement, provide instant feedback, and create more dynamic and tailored learning experiences. Writing is a core communicative skill that is vital in both academic and professional settings. It assists learners in organizing their ideas, enhancing critical thinking capabilities, and boosting their language fluency. Moreover, writing serves as an effective means of reinforcing grammar, vocabulary, and syntax acquired through speaking and listening activities. As a refined form of communication, writing enables individuals to express their thoughts using a system of written

symbols. It is crucial for converting spoken language into written text, ensuring that these concepts are comprehensible to others.

Traditionally, educational systems place a greater emphasis on oral skills, often putting writing—especially in foreign languages—on the back burner. This focus on speaking arose due to the difficulties associated with teaching writing within the constraints of limited classroom time. Writing is mainly used to support other communication forms, aiding language learning and tracking students' spoken language progress. Nevertheless, in modern society, the significance of written communication has increased immensely. The current methodology for teaching writing has progressed, with writing now taking a prominent role in foreign language programs at every educational tier. Writing instruction engages various cognitive processes, activating motor (primary), visual, speech-motor, and auditory (secondary) analyzers. Like speaking, writing demands motivation, analysis, synthesis, and execution. Motivation stems from the urge to express ideas in writing, while the analytical-synthetic stage involves selecting suitable vocabulary and constructing sentences. The execution stage focuses on delivering the intended message through written symbols.

Main part; From a linguistic point, writing is perceived as a visual system and a form of expression. Psychologically, it is acknowledged as an intricate process involving phonetic sounds, letters, and physical movements. The principal aim of writing is to convert thoughts into visual forms.

L.Vygotsky highlighted that writing is both a cognitive and a social endeavor. According to his theory, writing serves as a medium for individuals to externalize and organize their thoughts, contributing to the development of their thinking. He contended that writing fosters cognitive advancement by allowing people to engage in higher-level thought processes like analysis, synthesis, and problem-solving. In this context, writing becomes a mechanism for internal thought processes and cognitive progression.

Linguist S. Krashen, known for his insights into second language acquisition, regards writing as a means for learners to gain proficiency in a second language. His hypothesis posits that writing, much like reading, provides students with comprehensible input—language that is slightly more advanced than their current proficiency level yet still understandable. This exposure facilitates the learning of new vocabulary, grammatical frameworks, and linguistic patterns within context. M.Swain expanded on Krashen's concepts by suggesting that language production (through speaking and writing) compels learners to actively manipulate language in ways that passive activities (like reading and listening) do not. According to Swain, writing enables language learners to "recognize the gap" between their existing language skills and the target language, spurring further learning and self-correction. Thus, writing is crucial for reinforcing language acquisition.

Writing skills is often distinguished from "written speech," which pertains to the written reflection of spoken language aimed at fulfilling particular communicative objectives. Written speech is seen as a technical and procedural aspect of writing, while written communication itself is an artistic effort designed to effectively articulate ideas. The aim of teaching writing is to empower students to compose in a foreign language with the same level of skill as they would in their native tongue.

Achieving proficiency in writing a foreign language entails specific difficulties. Unlike verbal communication, which can rely on non-verbal signals, written correspondence must be fully elaborated and coherent. In the absence of intonation or physical gestures, written language necessitates exact syntax and strict adherence to grammatical conventions.

Mastering the graphical and spelling systems of the target language involves overcoming challen ges such as unfamiliar alphabets, homophones, and intricate grammatical constructs. Effective writing instruction emphasizes the development of students' graphic abilities, speech thinking skills, and the capacity to clearly articulate ideas. This journey includes fostering a deep understanding of thesubject matter, suita ble writing styles, and the formal elements of text composition.

The linguistic aspect of writing education includes accurate spelling, grammar, punctuation, and various types of written communication, like letters, surveys, and forms. Writing education also fosters compensatory abilities, such as the skill to reword sentences, simplify intricate concepts, and find specific data within written texts. A solid understanding of the alphabet, graphics, spelling, and punctuation is essential for effective written expression. The early phases of writing education prioritize the development of fundamental skills, including handwriting, graphic techniques, and spelling, with particular emphasis placed on mastering letter combinations absent in the students' first language.

Furthermore, while teaching writing, it is crucial to account for the transfer of abilities from the learners' native tongue. Instructors can showcase appropriate writing methods, such as the correct order of hand movements for letter formation. Learners are encouraged to gain proficiency in both semi-printed and cursive scripts to prevent hindering the advancement of grapheme-phoneme correspondences.

Conclusion, urge students to apply their writing skills in practical settings, such as composing emails, crafting resumes, completing forms, or even engaging in online discussions or social media in the target language. Educators play a vital role in fostering students' writing abilities. Beyond presenting lessons, teachers ought to inspire students, cultivate a positive and encouraging classroom atmosphere, and offer prompt, constructive criticism. Teachers can also model effective writing habits by creating in-class examples, assisting students in text analysis, and guiding them through the writing process. This provides students with hands-on experience and illustrates the practical value of writing in daily life. Instructing writing in foreign languages entails a comprehensive approach that merges cognitive, linguistic, and technical skills. By concentrating on grammar, structure, and content creation, learners can improve their writing capabilities, allowing them to convey ideas effectively in a foreign language. Writing is a complex skill that comprises cognitive, social, and communicative aspects. It serves as a vital instrument for language acquisition, intellectual advancement, and cultural interchange. From sociocultural theory to Output Hypothesis, the study of writing continually emphasizes its significance as a sophisticated and evolving process, intricately connected to both personal cognition and broader social practices. These scholarly viewpoints offer valuable perspectives for enhancing writing instruction in foreign language education and underscore the relevance of writing for academic, cognitive, and personal development.

Used literatures.

1. Dwyer, C., Hogan, M. J., & Stewart, I. (2014). An integrated critical thinking framework for the 21st century. Thinking Skills and Creativity, 12, 43–52.
2. Harmer, J. (2004). How to teach writing. Pearson Education.
3. Krashen, S. D. (1984). Writing, Research, Theory, and Applications
4. Rogova, G. V., & Vereshchagina, I. N. (1998). Methodology of teaching English at the initial stage in educational institutions.
5. Solovova, E. N. (2002). Methods of teaching foreign languages: Basic course of lectures.
6. Wulandari, E., Sukirlan, M., & Septiyanti, W. (2024). Research trends in the use of automated writing evaluation tools. Lingua Pedagogia, 6(2), 135–146.
7.Zhou, L., Padron, Y., & Waxman, H. C. (2024). English as a foreign language teachers' technology professional development needs. International Journal of Contemporary Educational Research, 11(2), 87–96.

Saidova Feruza Baxtiyarovna
Head of Teaching foreign languages department
Phd, professor Tashkent State University of Economics

IMPROVING STUDENTS' VERBAL COMMUNICATION SKILLS IN THE LEARNING PROCESS

Abstract. *In this article is discussed various methods for enhancing students' speaking skills. The educational process is defined as an interactive exchange between teacher and learner, requiring active participation from both sides. At its core, education aims to deliver content through effective methods and tools, emphasizing the relationship between them. Discussions around the purpose of education often bring attention to the dynamics of student-teacher interactions. The primary goal of this article is to examine how lessons can be better structured and to identify practical solutions to common challenges encountered during instruction.*

Key words: speaking, speech, language, student, education, communication

TALABALARNING NUTQIY MULOQOT KO‘NIKMALARINI O‘QITISH JARAYONIDA TAKOMILLASHTIRISH

Annotatsiya: *ushbu maqolada o‘quvchilarning og‘zaki nutq ko‘nikmalarini rivojlantirishning turli usullari muhokama qilinadi. Ta’lim jarayoni o‘qituvchi va o‘quvchi o‘rtasidagi o‘zaro faol muloqot sifatida talqin etilib, har ikki tomonning faol ishtirokini talab qiladi. Ta’limning asosiy maqsadi - mazmunni samarali metod va vositalar orqali yetkazish hamda ular o‘rtasidagi bog‘liqlikka urg‘u berishdan iborat. Ta’lim maqsadi haqida fikr yuritilganda, ko‘pincha o‘qituvchi va o‘quvchi o‘rtasidagi munosabatlar tahlil qilinadi. Mazkur maqolaning asosiy maqsadi - dars jarayonini yanada samarali tashkil etish va yuzaga keladigan muammolarga amaliy yechimlar topishdir.*

Kalit so‘zlar: og‘zaki nutq, so‘zlashuv, til, talaba, ta’lim, muloqot

СОВЕРШЕНСТВОВАНИЕ НАВЫКОВ РЕЧЕВОГО ОБЩЕНИЯ СТУДЕНТОВ В ПРОЦЕССЕ ОБУЧЕНИЯ

Аннотация; в данной статье рассматриваются различные методы развития разговорных навыков у учащихся. Образовательный процесс определяется как интерактивное взаимодействие между преподавателем и учеником, требующее активного участия обеих сторон. Основной целью образования является передача содержания с помощью эффективных методов и инструментов, с акцентом на их взаимосвязь. Обсуждение целей образования часто связано с анализом взаимодействия между учителем и учеником. Главная задача статьи - исследовать пути более эффективной организации учебных занятий и предложить практические решения распространённых проблем в процессе обучения.

Ключевые слова: устная речь, разговор, язык, учащийся, образование, коммуникация

Introduction. The majority of language learners struggle with speaking English. How to speak English more effectively will be discussed in this article. Many students lament that despite having a strong grasp of English grammar and tenses, the ability to write essays and even the ability to understand the language, they struggle to communicate their ideas clearly in the language.

Speech activity types and language content are taught together in the educational process. The student speaks, listens, reads and writes during each activity. The process involves language units that have been previously learned or mastered during training. Depending on the procedure or the student's educational level, different speech activities are used. The language content is chosen, distributed, classified and presented in accordance with the different types of speech activity, that is, it is made ready for mastery based on the educational objectives. The program's creator and instructor directly control the distribution, systematic classification, and presentation of foreign language material. The student and

the teacher collaborate as they learn and teach the subject matter. Language is the "building" component of speech activity because it integrates lexical, grammatical, and pronunciation units. Speaking, listening comprehension, reading and writing are all considered to be taught and learned skills using lexical, grammatical, and pronunciation units. To master its functional, semantic and formal aspects, students must practice special exercises.

The analysis of numerous academic publications and studies reveals the ongoing interest in the organization of communication issues in the context of teaching foreign languages. Various circumstances can be used to explain the cause of this. The first barrier that stands out is the potential for different student learning styles, the simultaneous acquisition of knowledge at various levels, and the fact that each learner has a unique personality (as well as a different physical and mental state) from the others. High potential is essential for effective teaching outcomes, according to researchers.

Main part; Students must practice speaking a lot in order to develop it because it is an active skill. Due to the requirement that you respond to questions posed during a conversation, speaking is the most challenging skill to master when learning a foreign language. It takes a lot of speaking practice to be able to communicate effectively in a real conversation. Speaking is a skill that gauges a language learner's proficiency in practical situations. To teach students to think differently and approach their work creatively is one of the demands that every educator must now fulfill in light of the growing interest in teaching foreign languages. Naturally, this calls for a lot of self-improvements on the part of the teacher, who must also learn the material in light of the psychology of the students. This process is not automatic. The transition from one stage to another is done gradually when teaching a foreign language. In fact, even when moving to the second stage, some of the unique characteristics of the first stage can persist up until a certain point. Since the first stage of teaching and learning a foreign language is the foundational stage, oral speech and the development of reading techniques are given a lot of focus. Understanding the mechanism's speech at this point is crucial, as is learning to use the simplest speech patterns possible. Students should be taught how to pronounce words correctly at the beginning of their study of a foreign language with a focus on their pronunciation. Because during this time the ability to pronounce words correctly is formed, and in later stages, this ability is developed. It will be more challenging to solve this issue in the later stages if students do not initially achieve accurate pronunciation and articulation of English sounds. Speaking is always a proactive act because it conveys the speaker's attitude toward those around them. The interlocutor will engage in active speech behavior thanks to this activity. Speaking is always acceptable. The speaker always intends for his or her words to contribute to some end. Only when speech combines all of the required characteristics with purpose can it be considered truly purposeful. The inability of students and teachers to communicate with one another clearly is linked to the teaching of "speaking" in a foreign language. In order to significantly alter the circumstance, communicative motivation is used. Speaking as a type of activity has a common objective for each of the communicative tasks that take place in individual speech situations. Communication should be practical. In terms of communication, this is the essence of it. In fact, pragmatism's strategy and tactics enable it to achieve its purpose, which is found in pragmatism. It is important to note that speaking is type of speech activity and is not a standalone process. According to A.A. Leontiev, if speech is regarded as a skill, it "serves" to express all other human actions. Speaking, however, is not just a servile activity; it also greatly depends on a person's daily activities. This is crucial from a methodological standpoint. It is acceptable to mention two points in relation to this. The first aspect of speaking is the meaningful side, which is entirely influenced by the various spheres of human endeavor. The selection of speaking material and, to some extent, how it is organized are determined by this. The second is connected to motivating speech. Consider the situation where need to persuade someone of something. Speech serves as a vehicle for thought expression and verbal communication. Speaking has long been considered a secondary skill by educators in comparison to reading, writing, and even listening comprehension abilities. Students encounter a variety of difficulties when they must speak in English. They try to leave that situation as soon as possible because they are afraid (embarrassed) to come out in front of the group. In this case, the teacher should give the students topics that they are interested in, encourage them to speak without focusing too much on their errors, and foster motivation.

Analysis reveals that the issues with organizing communication are always of interest in the field of teaching foreign languages. Various circumstances provide an explanation for this. The possibility of students learning at different levels simultaneously and having different personalities (physical and psychological states) is one of the obstacles that stands out above the rest. The importance of high potential for effective teaching is emphasized by researchers. The teacher's job is to provide the right environment for each student to practically master the language, and to select instructional strategies that let each student show initiative and creativity. When teaching a foreign language, the teacher's job is to stimulate the students' cognitive processes. A focused approach can be implemented with the aid of contemporary pedagogical technologies, which include cooperative learning, project-based learning, the use of new information technologies, internet resources, etc. These technologies also offer individualization and differentiation of instruction, taking into account students' abilities and learning levels.

Therefore, it is clear from the foregoing considerations that if speaking instruction is structured as a process of continuously resolving speech-thinking tasks, the connection of speech units with everything required is created, ensuring the ability to apply the learned speech material to new contexts. It is crucial to develop teaching based on a variety of methods, as we can see. Achieving effective results using new, creative methods is also made possible by alternative methodological solutions, which typically reject the traditional methods of instruction.

Used literatures.

1. А.А.Леонтьев. Язык, речь, речевая деятельность. М., Просвещение», 1969. 214 стр.

2.Makhkamova G.T., Alimov Sh.S., Ziyayev A.I . Innovative pedagogical technologies in the English Language Teaching. − T., 2017. − 232 p.

3.Mukhtarova, S. (2024). Developing Speaking Skills of ESL and EFL Students. International Multidisciplinary Journal for Research & Development, 11(12).

4. Полат Е.С. Метод проектов на уроках английского языка / Е. С. Полат // Иностранные языки в школе. 2000. –№2,3.–3-10с.;

5. Richards J.C. & Rodgers T.S. Approaches and methods in language teaching/ Cambridge university press 2014.

Akhrorova Nargiza Rakhmonovna
Senior lecturer of Silk Road International University of Tourism and Cultural Heritage.
E-mail: nargiza.akhrorova1516@gmail.com

CORNERSTONE OF INTERTEXTUALITY IN LITERARY TEXT

Abstract. *The concept of intertextual connection has generated a vital theoretical direction in contemporary philological studies, highlighting the literary text and the creation of new meanings. This approach views the text not as a closed phenomenon but as an open system engaged in ongoing interaction with other novels and literary works. This article aims to emphasize the founders of the term intertextuality and it role in the modern literary world. This is especially in classic novels, where intertextuality opens doors to the inner soul and imagination of the authors. Overall, intertextuality provides a vital lens for understanding literature's complexity and interrelationships.*

Key words: *intertext, intertextual connection, literary text, quotations, influence, interaction, interpretation*

ФУНДАМЕНТ ИНТЕРТЕКСТУАЛЬНОСТИ В ХУДОЖЕСТВЕННОМ ТЕКСТЕ

Аннотация. *Концепция интертекстуальной связи породила важное теоретическое направление в современных филологических исследованиях, подчеркивая литературный текст и создание новых значений. Этот подход рассматривает текст не как закрытое явление, а как открытую систему, постоянно взаимодействующую с другими романами и литературными произведениями. Эта статья направлена на то, чтобы подчеркнуть основоположников термина интертекстуальность и ее роль в современном литературном мире. Это особенно верно в классических романах, где интертекстуальность открывает двери для глубинной души и воображения авторов. В целом, интертекстуальность обеспечивает жизненно важную линзу для понимания сложности и взаимосвязей литературы.*

Ключевые слова: *интертекст, интертекстуальная связь, литературный текст, цитаты, влияние, взаимодействие, интерпретация*

BADIIY MATNDAGI INTERTEKSTUALLIKNING TAMAL TOSHI

Annotatsiya. *Intertekstual aloqa tushunchasi zamonaviy filologik tadqiqotlarda badiiy matn va yangi ma'nolarning yaratilishini ta'kidlovchi muhim nazariy yo'nalishni vujudga keltirdi. Bunday yondashuv matnga yopiq hodisa sifatida emas, balki boshqa romanlar va badiiy asarlar bilan uzluksiz aloqada bo'lgan ochiq tizim sifatida qaraydi. Ushbu maqola intertekstuallik atamasining asoschilari va uning zamonaviy adabiyot olamidagi o'rnini yoritishga qaratilgan. Bu, ayniqsa, klassik romanlarda to'g'ri bo'lib, ularda intertekstuallik mualliflarning ichki ruhiyati va tasavvuriga eshiklarni ochadi. Umuman olganda, intertekstuallik adabiyotning murakkabligi va o'zaro bog'liqligini tushunish uchun muhim vosita hisoblanadi.*

Kalit so'zlar: *intermatn, intertekstual aloqa, badiiy matn, iqtiboslar, ta'sir, o'zaro ta'sir, talqin*

Introduction. In the literary context, the concept of intertextual connections has been formed as one of the important theoretical directions of modern philological research. This term denotes various forms of intertextual relations, the interaction of a literary work with other literary texts, and the process of forming new layers of meaning based on their semantic and structural units. The intertextual approach, developed primarily in linguistics and literary studies of the 20th century, made it possible to interpret the text not as a closed structure, but as an open system that is in constant communication with other texts.

In theoretical sources, intertextual connections are interpreted as a factor that directly affects the form and content of a literary text. At the same time, they are formed in close connection with literary tradition, genre features, socio-historical conditions, and the author's aesthetic views. Thus, the study of

intertextual connections on a theoretical basis serves to illuminate the internal laws of the literary process, to identify the semantic networks of texts, and to carry out their typological comparative analysis.

Currently, one of the most relevant areas of research is the study of intertextual connections in classical novels. Analysis of intertextuality is important not only theoretically, but also practically. This approach serves the identification of the author's individual aesthetic style, the interpretation of the artistic features of the text, as well as the comprehensive solution of current problems of literary criticism.

Literature Review

The theoretical concept of intertextuality was first formulated by M.M. Bakhtin as a theoretical basis for the study of the text as an open system and the justification of its dialogic nature. [1] Later, Yu. Kristeva introduced the term "intertextuality" into scientific circulation and illuminated the mechanism of the formation of the interrelationship and content layers of texts from a linguosemiotic point of view. [2] *S*emiotics, or semiology, is the study of signs, symbols, and signification. It is the study of how meaning is created, not what it is. [3] R.Bart, interpreting the text as a polyphonic structure that comes alive through the reader's perception, elevated intertextuality to the level of the central category of literary criticism. [4] Furthermore, G. Genet identified intertextual relations through direct citations, reminiscences, allusions, and passions, systematizing them based on the theory of "transtextuality." His views served as an important methodological source in the development of a typological description of intertextual connections. [5] Thus, the formation of the theory of intertextual connections gave rise to a new methodological turn in literary studies. This approach creates a theoretical basis for identifying intertextual relationships existing in classical novels, analyzing their genre features and artistic functions.

The concept of intertext refers to intertextual communication in the analysis of the literary process, and it reveals the dialogical connection of a literary text with other texts. Within the framework of the aesthetics of modernism and postmodernism, this process manifests itself in the form of quotations, reminiscences, parodies, and other forms, expanding the semantic boundaries of the text. Therefore, the traditional concept of "influence" acquires partial limitations, since it mainly focuses on the author's personality and strengthens subjective interpretations. The formation of the theory of intertextuality serves to overcome these boundaries and reveal the complex nature of inter-author communication.

Discussion: Intertextuality as an Influence

According to the majority of researchers, intertextuality does not negate the traditional theory of "influence," but enriches it from a new methodological point of view. As a result, the interrelationships of literary texts are interpreted not only in one direction, but also as a multi-layered, complex, and dynamic system. This creates an important scientific basis for understanding the historical and aesthetic continuity of artistic heritage.

For example, in Harper Lee's "To Kill a Mockingbird," the problems of justice, racial inequality, and social consciousness are artistically interpreted, and in Craig Silvey's "Jasper Jones," the same issues are reflected on a peculiar intertextual basis. In this case, the process of self-awareness of the characters, the struggle with stereotypes in society, as well as the illumination of universal values such as justice and fairness, clearly show the dialogical connection between the two texts. These intertextual similarities ensure the continuity of a certain tradition in literature and reveal new artistic and aesthetic aspects. “Both are coming-of-age tales that address racial injustice as well as moral and mental growth. Furthermore, it is reminiscent of small-town settings in which characters such as Arthur Boo Radley and Tom Robinson in "To Kill a Mockingbird" and Jasper Jones and Jack Lionel in "Jasper Jones" are misunderstood due to societal prejudice.” [6] Furthermore, two more characters resemble each other, namely, Tom Robinson from “To Kill a Mockingbird” and Jasper Jones from “Jasper Jones”. Tom Robinson is a middle-aged African-American who is married and has children. He is such a naive man with a pure heart who forgot about the discrimination he faced throughout his life because of being African-American. [7]

Although a categorical apparatus has been developed in literary studies that defines various forms and theoretical foundations of intertextual interaction, the issue of intertextuality remains important for

research. Intertextuality is the central category that ensures dialogic interaction in the content and expressive layers in the creation and interpretation of a literary text. In this process, the integrity of the text, individual semantic layers, and formal elements are formed in harmony, and new possibilities of artistic and aesthetic understanding emerge.

The term intertextuality was introduced into scientific circulation in 1967 by the post-structuralist theorist, French scientist Yulia Kristeva, and it was used to express the general nature of texts and the relationships between them. According to this approach, any text is open to other texts and communicates with them in various forms - through direct quotations, implicit references, or symbolic gestures. At the same time, the theoretical roots of the idea of "intertextual dialogue" go back to the views of M.M. Bakhtin. In his research, a diachronic approach to the concept of context was developed, and the opposition between la langue and la parole, founded by Saussure, was interpreted in a new way. Bakhtin criticized the formalists who focused only on the synchronic aspects of communication, interpreting the text as a dynamic product of sociocultural processes.

In conclusion, it should be noted that intertextuality should be considered not only as a theoretical concept, but also as a universal mechanism that forms the internal semantic structure of the text. Therefore, its use as the main methodological tool in the process of scientific analysis allows for a deeper understanding of the artistic value of the text and its cultural and historical context.

Results: Intertextuality as a Mosaic of Quotations.

Most critics agree that the term was coined in the late 1960s by Julia Kristeva, who combined ideas from Bakhtin on the social context of language with Saussure's positing of the systematic features of language. Kristeva's definition, in her essay "Word, Dialogue and Novel," reads: intertextuality is "a mosaic of quotations; any text is the absorption and transformation of another. The notion of intertextuality replaces that of intersubjectivity, and poetic language is read as at least double" [8] Graham Allen (2000) writes that "intertextuality seems such a useful term because it foregrounds notions of relationality, interconnectedness and interdependence in modern cultural life" Kristeva's work on intertextuality in the late sixties coincided with the transition from structuralism to poststructuralism. [9] Contextual connection is obvious in "Jasper Jones" with "To Kill a Mockinbird" throughout the novel. Several *"He must have presumed me to be genuine and fair. Like **Atticus Finch**: dignified and reasonable and wise. Or the closest thing to it in this town. Or maybe he just knows that I don't have it in me to ever betray his confidence. Maybe it was a mix of both. Safety and trust."* [10, p.18]

*"I shake my head softly and sigh. This makes no sense: to cover this with lies to uncover the truth. Try to reason with him, like **Atticus** might. "Jasper, there's still a chance that they won't blame you for this. There's a chance, isn't there? Listen, we can still do this properly. Tell the right people. The authorities. Do it by the book. I mean, you're still protected by law, by ...""."* [10, p.19]

Graham Allen describes this move as "one in which assertions of objectivity, scientific rigour, methodological stability and other highly rationalistic-sounding terms are replaced by an emphasis on uncertainty, indeterminacy, incomunicability, subjectivity, desire, pleasure and play. [9] "Finally, intertextuality has been appropriated and adapted by non-literary art forms so that it is not—despite the embedded word "text" exclusively related to works of literature or other written texts, including virtual texts. And it has a critical function: intertextuality, like influence or imitation, is not neutral and thus hints at its underlying socio-political importance." [11]

As an example of intertextual connection, the reader may notice rebirth of heroes in certain novels. "Two characters resemble each other, namely, Tom Robinson from "To Kill a Mockingbird" and Jasper Jones from "Jasper Jones". Tom Robinson is a middle-aged African-American who is married and has children. He is such a naive man with a pure heart who forgot about the discrimination he faced throughout his life because of being African-American. [7] Jasper Jones is also a young, mixed-race boy, but not married. He has a girlfriend named Laura, who ended up her life with suicide. The reason is not connected with him at all, nothing to do with him, however, he was the first suspected person within the whole city.

Conclusion

After the introduction of the term "intertextuality" into scientific circulation, traditional concepts of the text as a self-sufficient phenomenon began to be fundamentally revised. Initially, the views on the

universality and infinity of intertextual connections were put forward in the form of more critical considerations, but at later stages, the need arose for a deep theoretical understanding of intertextuality. This process led to the understanding of the text not as an isolated aesthetic unit, but as an open system, constantly interacting with other texts, cultural contexts, and social discourses.

Thus, the theory of intertextuality served as a new methodological basis for the study of the literary text. Within its framework, the semantic layers of the text are revealed through relations with other texts, in which the self-sufficiency of the text is questioned. This approach made it possible, on the one hand, to understand literary creation as an integral part of the general cultural and social context, and on the other hand, to interpret the text as a dynamic phenomenon.

Within the framework of this study, it can be concluded that the process of theoretical formation of the concept of intertextuality served as a paradigmatic change in the science of textual criticism and literary studies. Because it is no longer enough to connect the text only with the author's intention or interpret it as an independent aesthetic object. On the contrary, taking into account intertextual connections contributes to a more complete understanding of the multilayered content of the literary text and its place in socio-cultural life.

List of references.

1. Бахтин М. М. Проблемы поэтики Достоевского. – М.: Советский писатель, 1972. – С. 158–160.

2. Kristeva J. Séméiotiké: Recherches pour une sémanalyse. – Paris: Seuil, 1969. – P. 146–147.

3. Semiotic Terminology, *Semiotic Terminology* (n.d.) retrieved from https://www.uvm.edu/~tstreete/semiotics_and_ads/terminology.html

4. Barthes R. Texte (théorie du) // Encyclopædia Universalis. – Paris, 1973. – P. 1012–1015.

5. Genette G. Palimpsestes: La littérature au second degré. – Paris: Seuil, 1982. – P. 7–15.

6. Akhrorova, N. "Jasper Jones" as New Life Given to the Novel "To Kill a Mockingbird". *Maktabgacha va Maktab ta'limi*, 2025, *6*. 982-984.

7. Akhrorova, N. (2025.b.) Discussion of Tom Robinson's vulnerability in "To Kill a Mockingbird" by Harper Lee., *ZAMONAVIY FILOLOGIK TA'LIMNING LINGVISTIK VA KULTUROLOGIK ASPEKTLARI: LISONIY VA MADANIY MULOQOT.*

8. Moi, Toril, ed. (1986). *The Kristeva Reader.* New York: Columbia University Press.

9. Allen, Graham. Intertextuality. London: Routledge, 2000.

10. Silvey C. *Jasper Jones.* Alfred A. Knopf, New York, 2009.

11. Martin, M. Intertextuality: Introduction // The Comparatist, 2011, 35 pp. 148-151

Тоирова Дилфуза Файзуллаевна
доктор филологических наук (DSc), профессор Самаркандского филиала Ташкентского университета информационных технологий

СОЦИАЛЬНО-ИСТОРИЧЕСКИЙ КОНТЕКСТ ТВОРЧЕСТВА ШАРЛЯ БОДЛЕРА: РЕВОЛЮЦИОННЫЕ МОТИВЫ И ПОЭТИКА ЗЛА

Аннотация. *В статье рассматривается влияние революции 1848 года на формирование поэтического мировоззрения Шарля Бодлера и его основного произведения – сборника «Цветы Зла». Автор показывает, что атмосфера революционных событий и их поражение определили двойственную природу бодлеровской лирики, сочетающей гуманистические и декадентские мотивы. В поэзии Бодлера трагизм эпохи воплощается через образы плена, казни, изгнания и смерти, что отражает общечеловеческий протест против социальной и духовной деградации общества Второй империи. Особое внимание уделено эволюции романтических традиций и их переосмыслению в символистском ключе.*

Ключевые слова: *Шарль Бодлер, Цветы Зла, революция 1848 года, романтизм, символизм, гуманизм, декаданс.*

SHARL BODLER IJODINING IJTIMOIY-TARIXIY KONTEKSTI: INQILOBIY MOTIVLAR VA YOVUZLIK POETIKASI

Annotation. *The article analyzes the influence of the 1848 Revolution on the poetic worldview of Charles Baudelaire and his major work "The Flowers of Evil." The author demonstrates that the revolutionary atmosphere and its subsequent defeat determined the duality of Baudelaire's lyrical vision, which combines humanistic and decadent elements. The tragic experience of the era is reflected in images of captivity, execution, exile, and death, expressing a universal protest against the social and spiritual decay of the Second Empire. Particular attention is paid to the transformation of Romantic traditions and their reinterpretation within the Symbolist framework.*

Key words: *Charles Baudelaire, The Flowers of Evil, 1848 Revolution, Romanticism, Symbolism, Humanism, Decadence.*

SHARL BODLER IJODINING IJTIMOIY-TARIXIY KONTEKSTI: INQILOBIY MOTIVLAR VA YOVUZLIK POETIKASI

Annotatsiya. *Maqolada 1848-yilgi inqilobning Sharl Bodlerning she'riy dunyoqarashi va uning asosiy asari – "Yovuzlik gullari" to'plamiga ko'rsatgan ta'siri tahlil qilinadi. Muallif inqilobiy voqealar ruhi va uning mag'lubiyati Bodler lirikasining ikki qirrali mohiyatini – gumanistik va dekadentlik unsurlarining uyg'unligini belgilab berganini asoslaydi. Shoir ijodida davr fojiasi asirlik, qatl, surgun va o'lim obrazlari orqali ifodalanib, Ikkinchi imperiya jamiyatining ma'naviy inqiroziga qarshi umuminsonga xos norozilikni aks ettiradi. Maqolada, shuningdek, romantik an'analar evolyutsiyasi va ularning simvolistik talqindagi qayta anglanishi yoritilgan.*

Kalit so'zlar: *Sharl Bodler, Yovuzlik gullari, 1848-yilgi inqilob, romantizm, simvolizm, gumanizm, dekadentlik.*

Поэзия Шарля Бодлера занимает особое место в истории французской и мировой литературы XIX века. Его творчество стало переломным звеном между романтизмом и символизмом, соединив в себе философскую глубину, художественный радикализм и социально-историческую чувствительность эпохи. Бодлер не только преобразовал эстетические принципы лирики, но и вывел поэтическое слово за пределы традиционного восприятия красоты, наполнив его идеями духовного кризиса, нравственного поиска и метафизического бунта.

Революция 1848 года оказала решающее воздействие на мировоззрение поэта. Она стала для Бодлера не просто историческим фактом, но личным и духовным потрясением,

определившим его отношение к человеку, обществу и власти. В этой связи особый интерес представляет исследование отражения революционных событий в поэтическом пространстве сборника «Цветы Зла» (Les Fleurs du Mal, 1857), где трагедия революции воплотилась в образах страдания, изгнания, казни и смерти.

Актуальность исследования обусловлена необходимостью нового осмысления бодлеровской поэтики в контексте политических и социальных катаклизмов середины XIX века. Несмотря на обилие работ, посвящённых философии и эстетике Бодлера, влияние революции 1848 года на его художественное сознание до сих пор остаётся недостаточно изученным аспектом.

Целью настоящей статьи является выявление историко-культурных и идейно-художественных факторов, определивших формирование революционных мотивов в поэзии Шарля Бодлера.

Для достижения поставленной цели в работе решаются следующие задачи:

– проанализировать идейно-художественные связи между поэзией Бодлера и общественными движениями 1840–1850-х годов;

– определить особенности воплощения образов поражения, изгнания и жертвы в «Цветах Зла»;

– рассмотреть внутреннюю двойственность бодлеровской поэтики как отражение конфликта между гуманизмом и декадансом.

Научная новизна статьи заключается в том, что революционные мотивы рассматриваются не только как тематический пласт, но и как структурообразующий принцип бодлеровского мироощущения, определяющий его переход от романтизма к символизму.

Методологической основой исследования послужили историко-литературный, сравнительно-типологический и культурологический подходы, позволившие рассмотреть творчество Бодлера в контексте социальных трансформаций Франции середины XIX века.

Романтическая поэзия во Франции создаётся в годы Реставрации, продолжает жить, существенно видоизменяясь, в эпоху Июльской монархии, переживает своё второе рождение после революции 1848 года, в период империи 1851-1870 гг. Парнасская поэзия рождается в годы Июльской монархии и достигает своего расцвета опять-таки после революции 1848 года во время Второй империи. В отличие от романтиков и парнасцев на поэзии Бодлера (Charles Baudelaire, 1821-1867) лежит явственный отпечаток событий февральской революции 1848 года и событий, за ней следующих, определяющихся её разгромом. Если поэзия романтиков и парнасцев формировалась вне влияний революции 1848 года, или задолго до неё, или после неё, вне прямых связей с революцией (исключение составляет только поздняя лирика В. Гюго), то для Бодлера решающей явилась атмосфера революции 1848 года и её ближайшие последствия. Империю Наполеона он судит не саму по себе, а по её отношению к революции, как прямое отрицание революции, как уничтожение её результатов [1].

Большое значение имело в этой связи то решающее обстоятельство, что поэт принимал активное участие в событиях не только февраля, но и июля 1848 года, то есть в событиях антибуржуазного, пролетарского революционного движения. Он был в это время на улицах, в толпе восставших, с оружием в руках. Он выступал и в прессе, стоявшей на стороне республики («Салю Пюблик»). Что касается его попыток печататься в газетах правого направления, то эти попытки оказались малоуспешными именно в результате его симпатий к якобинцам 1793 года. О том, что его влекло к народу, к «маленьким людям», к тем, кто был жертвой социально-политической несправедливости в 40-х годах, к тем, кто свершал революции 1848 года, мы узнаём из его собственных произведений – из «Вина тряпичников», из «Души вина», из «Предрассветных сумерек», из многих его стихотворений в прозе.

Атмосфера революции, вернее атмосфера её поражения, ощущаемая в основном сборнике лирических стихотворений Бодлера – «Цветах Зла» («*Les Fleurs du Mal*», 1857), - выражается прежде всего в том, что отношений людей рисуются поэту в аспекте ожесточённой борьбы, в ракурсе казней и преследований, представляются ему связанными с образцами виселиц и тюрем. В «Поездке на Киферу» среди образов четвероногих, снующих вокруг виселиц, внимание поэта

обращает на себя «самое большое животное», напоминающее поэту палача, окруженного своими помощниками. О приговоренных к смерти казни, об их спокойствии и высокомерном взоре говорится и в «Литаниях Сатане». Особое место занимает тема тюрьмы. В четвёртом стихотворении из цикла «Сплин» земля выглядит как сырой тюремный каземат (*cachot*), а дождь растягивается в длиннейшие полосы, напоминающие прутья решёток на тюремных окнах.

Мотивы ссылки, изгнания дополняют образы казней и тюрем. Поэт вспоминает в «Лебеде» как об очень существенной стороне современности о пленных (*captifs*), о сосланных (*exilés*), размышляет о пленной Андромахе, ставшей рабыней Пирра. Здесь же мы находим упоминание о сынах родины, её лишенных, то есть, очевидно, о высланных за пределы родной страны и блуждающих по свету. О сосланных вспоминает и лирический герой «Литаний Сатане». Мы встречаемся ещё с образом «сосланного судьбой в склепы бездонной грусти» («Привидение»). Любопытно, что в статье о поэзии Пьера Дюпона Бодлер снова пишет про сосланных, изгнанных (*exilés*), покинутых (*abandonnés*), про путников, терявшихся в снежной пустыне или под жгучим небом тропиков.

Любопытен в «Цветах Зла» и образ воина, умирающего на поле боя, но не связанного с регулярной армией, подавлявшей революцию, уничтожавшей бойцов на баррикадах. В лице солдата изображается не победитель, разгромивший противника, то есть в данном случае мятежников, а побеждённый, которого придавали другие раненые, которого давят копыта лошадей; его уже учуял волк, за его последними движениями следит ворон («Непоправимое»). Мысль о побеждённых (*vaincus*) есть и в «Лебеде». В «Старом колоколе» лирический герой стихотворения сравнивает свой ослабевший голос с хрипом раненого, которого забыли на краю озера крови под телами убитых. Вспоминаем ещё образ человека, побеждённого и раздавленного («Жажда небытия»), образ человека, пережившего поражение, обиженного и рыдающего («Наваждение»), фигуру матроса, забытого на необитаемом острове, покинутого и заброшенного («Лебедь»).

В аспекте поражения революции трактуется у Бодлера и тема смерти, которая у поэтов 30-40-х годов, у Готье, у Сент-Бёва рисовалась как явление биологического и индивидуально-психологического порядка, смерть от старости или самоубийство. Конечно, смерть и умирание в ряде стихотворений Бодлера, например в его «Скверном монахе», в «Посмертных угрызениях», а особенно в стихах конца 50-х – начала 60-х годов – в «Погребении проклятого поэта», в «Фантастической гравюре», в «Весёлом мертвеце», в «Ужасном соответствии», – трактуется в традициях Т.Готье и Сент-Бёва, хотя общая тональность «Цветов Зла» подсказывает иное истолкование темы. Это иное истолкование проводится в таких стихотворениях, как «Непоправимое», «Поездка на Киферу», четвёртое стихотворение из цикла «Сплин», «Старый колокол», «Привидение», «Жажда небытия», «Лебедь», «Наваждение», «Литании Сатане». Здесь уход человека из жизни раскрывается в одном ряду с поражениями, убийствами, казнями, то есть в аспекте, совершенно своеобразном и не зависимом от традиции.

Тема поражения революции, тема столкновения и борьбы революции с реакцией определяет не только отдельные мотивы, н и самую суть поэзии Бодлера, её внутреннюю противоречивость, её дойную направленность.

Революция определила, во-первых, гуманистический характер символизма Бодлера, во-вторых, особую внимательность его лирического героя, тоже связанную с человечным отношением к другим людям, особенно к нищим и страдающим, и, наконец, в-третьих, бодлеровское богоборчества, также направленное на защита человека.

Поражением же революции, победой политической реакции определены и другие, противоположные стороны бодлеровского творчества – его пессимистический колорит, его религиозное перерождение, его декадентская окраска.

Но прежде чем говорить об этих сторонах бодлеровской поэзии, следует остановиться на том обстоятельстве, что творчество Бодлера формируется и поэтическими традициями 30-40-х годов, что оно продолжает развитие французской поэзии эпохи Реставрации и Июльской монархии и очень сложным образом связано с романтическим направлением этой поэзии. Из

отношений поэзии Бодлера с романтическими вытекают прогрессивные тенденции, во многом связанные с революцией 1848 года и с общественным движением, её подготовившим.

Бодлер воспринял в первую очередь от романтического искусства объективный образ, не зависимый от лирического героя и отличающийся пространственным, масштабным характером. Образ мира по диапазону и мощи довлеет над образом героя. Мир, раскрывающийся во многих стихотворениях «Цветов Зла», действительно отличается своей грандиозностью. Стоит вспомнить в этом отношении хотя бы «Маяки», где все венчает картина, не имеющая пределов. Здесь крики повторяются тысячей часовых, очевидно, разделенных колоссальным пространством, крики передаются тысячами рупоров на огромные дистанции, здесь маяки зажжены на тысяче крепостей и видны издалека, а крики охотников теряются в бескрайних лесах [2].

Рассмотрение поэзии Шарля Бодлера в контексте революционных событий 1848 года позволяет выявить глубокие внутренние связи между историческими катаклизмами эпохи и формированием поэтического сознания автора «Цветов Зла». Революция выступила не только внешним фоном, но и мощным духовным импульсом, определившим философско-эстетическую систему Бодлера.

Атмосфера поражения, разочарования и общественного кризиса стала тем идейным стержнем, вокруг которого формировалась двойственная поэтика поэта – соединяющая в себе гуманистическое сочувствие страдающему человеку и трагическое осознание распада моральных основ. Эта двойственность проявляется в постоянном противоборстве света и тьмы, веры и нигилизма, любви и смерти, что делает бодлеровскую лирику отражением драмы современного человека.

Трагический опыт 1848 года придал поэзии Бодлера социально-философское измерение. Он осознал миссию поэта не только как художника, но и как свидетеля и интерпретатора исторической правды. Через символы изгнания, страдания и гибели поэт выразил универсальный протест против дехуманизации общества и разрушения духовных ценностей.

Таким образом, «Цветы Зла» становятся не просто эстетическим манифестом декаданса, но и поэтическим откликом на кризис эпохи. В этом заключается гуманистический и одновременно трагический пафос бодлеровской поэзии, определивший дальнейшее развитие европейского модернизма.

Список использованной литературы

1. Бодлер Ш. Цветы Зла / Пер. с фр. и комм. В. Левика. – М.: Художественная литература, 1989. – 512 с.
2. Бодлер Ш. Стихотворения в прозе. Малые поэмы в прозе / Под ред. Г. Б. Курляндской. – СПб.: Азбука-классика, 2007. – 288 с.
3. Гинзбург Л. Я. О лирике. – Л.: Советский писатель, 1974. – 408 с.
4. Гюго В. Предисловие к “Кромвелю”. – В кн.: Гюго В. Избранные произведения. Т. 1. – М.: Гослитиздат, 1954. – С. 5–44.
5. Дюваль Ж. Бодлер и его время: Париж между революцией и декадансом / Пер. с фр. – М.: Наука, 2003. – 312 с.
6. Лотман Ю. М. Анализ поэтического текста. – Л.: Просвещение, 1972. – 255 с.
7. Пруст М. О Бодлере. – В кн.: Пруст М. Собрание сочинений. Т. 3. – М.: Республика, 1994. – С. 217–235.
8. Старикова Н. А. Исторический роман: к проблеме типологии жанра. – М.: МГУ, 1999. – 264 с.
9. Тодоров Ц. Поэзия и значение: структура символа у Бодлера. – М.: Ad Marginem, 1998. – 221 с.

Тойчиева Насибахон Суранбаевна
Доцент института языков и культуры
народов центральной Азии межфакультетской кафедры русского языка
E-mail: toychiyeva1967@gmail.com

ЛЕКСИКО-СЕМАНТИЧЕСКИЕ ПОЛЯ БЫТОВЫХ ПОНЯТИЙ В РУССКОМ И УЗБЕКСКОМ ЯЗЫКАХ

Аннотация. *Настоящая статья посвящена сопоставительному исследованию лексико-семантических полей бытовых понятий в русском и узбекском языках. Цель исследования - выявить структуру, ядро и периферию данных полей, показать, какие бытовые реалии отражены в языковых системах, каковы семантические отношения между лексемами (синонимия, гипонимия, метонимия и др.), а также определить особенности и трудности их сопоставления при межъязыковом анализе. Методами исследования являются полевой подход (лексико-семантическое поле), корпусный и контрастивный анализ, сравнение переводов и контекстов.*

Ключевые слова: *лексико-семантическое поле, бытовая лексика, русский язык, узбекский язык, контрастивный анализ, межкультурная лингвистика.*

RUS VA O‘ZBEK TILLARIDA MAISHIY TUSHUNCHALARNING LEKSIK-SEMANTIK MAYDONLARI

Annotatsiya. *Ushbu maqolada rus va o‘zbek tillarida kunlik maishiy tushunchalarning leksiko-semantik maydonlarini solishtirma tahlil qilishga bag‘ishlangan. Tadqiqot maqsadi – mazkur maydonlarning tuzilishini, yadrosi va periferiya qismini aniqlash, qaysi maishiy haqiqatlar til tizimida aks etgani, leksemalar orasidagi semantik munosabatlarni (sinonimlik, giponimiya, metonimiya va hokazo) ko‘rsatish hamda tilaro analizda ularni solishtirishdagi o‘ziga xoslik va qiyinchiliklarni aniqlash. Tadqiqot metodlari sifatida maydon yondoshuvi (leksiko-semantik maydon), korpus va kontrastiv tahlil, tarjimalar va kontekstlarni solishtirish qo‘llanildi.*

Kalit so‘zlar: *leksiko-semantik maydon, maishiy leksika, rus tili, o‘zbek tili, kontrastiv tahlil, madaniyataro lingvistika.*

LEXICAL AND SEMANTIC FIELDS OF HOUSEHOLD CONCEPTS IN RUSSIAN AND UZBEK LANGUAGES

Abstract. *This article is devoted to a comparative study of the lexico-semantic fields of household (domestic) concepts in Russian and Uzbek languages. The research aims to identify the structure, core and periphery of these fields, to show which household realities are reflected in the linguistic systems, how the semantic relations between lexical units (synonymy, hyponymy, metonymy, etc.) function, and to determine the peculiarities and difficulties of their comparison in inter-linguistic analysis. The methods employed include the field approach (lexico-semantic field), corpus and contrastive analysis, and comparison of translations and contexts.*

Key words: *lexico-semantic field, household vocabulary, Russian language, Uzbek language, contrastive analysis, intercultural linguistics.*

Введение

Язык - это не только средство общения, но и инструмент познания мира, форма существования культуры и способ отражения человеческого опыта. Через язык фиксируются все стороны человеческой деятельности, в том числе те, которые связаны с повседневной жизнью, материальной культурой и бытом. Бытовая лексика - одна из древнейших и наиболее устойчивых слоёв лексической системы любого языка, поскольку она непосредственно отражает традиции, уклад, социальные связи и систему ценностей народа. Изучение бытовой лексики позволяет

глубже понять не только языковую структуру, но и менталитет, мировоззрение, культурные приоритеты носителей языка.

Современная лингвистика всё больше обращается к антропоцентрическому подходу, где человек и его культура становятся центром языкового исследования. В этом контексте сопоставительный анализ бытовой лексики различных языков - один из наиболее перспективных направлений, так как он позволяет выявить, как в языке формируются и проявляются национально-культурные особенности. В частности, русский и узбекский языки представляют особый интерес для контрастивного изучения, поскольку принадлежат к разным языковым семьям (индоевропейской и тюркской соответственно), но на протяжении многих веков взаимодействуют в едином культурно-историческом пространстве.

Несмотря на активное развитие исследований по сравнительной лингвистике и межкультурной коммуникации, сравнительно мало внимания уделяется анализу лексико-семантических полей бытовых понятий в данных языках. Между тем, именно бытовая сфера является наиболее чувствительной к культурным различиям: в ней отражаются особенности жилища, питания, семейного уклада, традиций гостеприимства, организации труда и отдыха. Например, русское слово прихожая не имеет полного эквивалента в узбекском языке, тогда как узбекское dasturxon не передаётся одним словом на русском. Эти различия порождают трудности перевода, обучения и межкультурного общения.

Теоретическую основу исследования составляют труды отечественных и зарубежных лингвистов в области семасиологии и теории лексико-семантических полей - Й. Трира, Г. Ипсена, Л. Вайсгербера, Ю. Д. Апресяна, Н. Д. Арутюновой, а также современных исследователей узбекского языка - И. Расулова, Ж. Ташкуловой, Р. Собриевой и др. Согласно их подходу, лексико-семантическое поле представляет собой совокупность лексем, объединённых общим семантическим компонентом (инвариантной семой) и организованных по принципу иерархии: от ядра - центральных, частотных и нейтральных единиц - к периферии, включающей редкие, диалектные и стилистически окрашенные слова.

С точки зрения системно-структурной лингвистики, изучение лексико-семантических полей бытовых понятий помогает не только выявить особенности словарного состава языка, но и установить закономерности формирования смысловых связей, определить культурные доминанты и специфику номинации бытовых реалий. Полевой подход также позволяет наглядно представить, как внутри одной семантической сферы функционируют разные типы отношений - синонимия, антонимия, гипонимия, метонимия, ассоциативные связи.

В контексте преподавания русского и узбекского как иностранных языков данная тема имеет особую практическую значимость. Студенты, осваивающие язык, часто сталкиваются с трудностями усвоения бытовой лексики, поскольку она тесно связана с культурным контекстом и требует не только знания слов, но и понимания реалий. Например, при переводе узбекского слова to‘n (национальная верхняя одежда) на русский язык невозможно найти точный эквивалент; напротив, русское слово пылесос требует комментария при объяснении студентам, не знакомым с подобными предметами.

Таким образом, анализ лексико-семантических полей бытовых понятий позволяет объединить несколько направлений современной лингвистики - системно-структурный, антропоцентрический, контрастивный и культурологический.

Актуальность исследования определяется необходимостью комплексного изучения бытовой лексики как отражения национальной картины мира и важным вкладом в развитие сопоставительной лингвистики русского и узбекского языков.

Объект исследования - бытовая лексика русского и узбекского языков.

Предмет исследования - структура и состав лексико-семантических полей бытовых понятий, их ядро, периферия и межъязыковые соответствия.

Цель исследования - выявить и описать особенности организации лексико-семантических полей бытовых понятий в русском и узбекском языках, определить сходства и различия в их семантической структуре.

Для достижения поставленной цели необходимо решить следующие задачи:

Определить теоретические основы и методологические принципы анализа лексико-семантических полей.

Выделить тематические группы бытовой лексики в русском и узбекском языках.

Охарактеризовать ядро и периферию бытовых лексико-семантических полей.

Провести сопоставительный анализ семантических отношений внутри выделенных полей.

Определить трудности и особенности межъязыковой корреляции бытовых понятий.

Установить практическое значение результатов исследования для преподавания, перевода и межкультурной коммуникации.

Гипотеза исследования заключается в том, что, несмотря на универсальность бытовой сферы, структура и наполнение лексико-семантических полей бытовых понятий в русском и узбекском языках различаются в силу культурно-исторических и социолингвистических факторов, определяющих способы номинации, семантические границы и прагматическое использование бытовых слов.

Методы исследования включают: описательный метод, метод лексико-семантического поля, компонентный и контрастивный анализ, элементы корпусной лингвистики, а также культурологический и сопоставительный подходы.

Научная новизна работы заключается в комплексном сопоставлении структуры лексико-семантических полей бытовых понятий в русском и узбекском языках с учётом культурных и этнолингвистических факторов.

Практическая значимость исследования состоит в возможности использования его результатов в преподавании русского и узбекского как иностранных языков, при составлении учебных словарей, глоссариев, лингвокультурных справочников, а также в переводческой практике и межкультурных коммуникациях.

В целом, данное исследование направлено на расширение представлений о том, каким образом язык отражает мир повседневных реалий, какие элементы быта закреплены в его лексической системе и как эти элементы соотносятся между разными культурами.

Методика (Methods)

Методологическая база: теория лексико-семантического поля - совокупность лексических единиц, объединённых по инвариантной семе, имеющих ядро и периферию. [1]

Корпус и материалы: Подбирались словари русского и узбекского языка, тематические разделы, справочники бытовой лексики; дополнительно – тексты (газетные, журнальные, интернет-ресурсы) бытовой тематики.

Процедура:

Выбор тематической группы бытовых понятий (например: жилище/турмуш жойи, кухня/ошхона, уборка/чистлаш, мебель/мебель).

Подбор лексем в русском и узбекском языках, создание перечня.

Анализ семантических отношений: синонимия, гипонимия/гиперонимия, метонимия, ассоциации. Определение ядра (наиболее частотных, центральных лексем) и периферии (редкие, узкоспециализированные).

Контрастивный анализ: поиск прямых и косвенных эквивалентов, выявление культурных реалий, отсутствующих единиц, трудностей перевода.

Ограничения: выбор тематических групп является условным; охват лексики ограничен доступными словарями и корпусами; количественный анализ (частотность) проводится фрагментарно.

Результаты (Results)

Тематические группы: например, группа «Жилище» (дом, квартира, комната, стена, потолок, пол, дверь и т.д.). Группа «Кухня/питание» (стол, стул, плита, кастрюля, ложка, миска и др.). Группа «Уборка/обслуживание дома» (швабра, метла, ведро, пылесос и т.д.).

Ядро и периферия: В русском поле «Жилище» ядром являются слова «дом, комната, квартира», в узбекском - «uy, xona, kvartira» и др. Периферия включает специализированные термины: в русском - «мансарда, прихожая», в узбекском - «санузел, koridor» и др.

Семантические отношения:

Синонимия: русский «комната» = узбек «xona», но узбекское поле содержит также «hona» (диалект) или «сўтоқ» (старое).

Гипонимия/гиперонимия: русский «мебель» (гипероним) → «стол, стул, шкаф» (гипонимы); аналогично узбек «mebel» → «stol, stul, shkaf». Однако технологически-культурные различия: узбекское «stul» может использоваться реже в традиционной обстановке ковровой подушке-сидении, чем русский.

Метонимия: предмет «кастрюля» может обозначать «приготовление пищи». В узбекском «qozon» - важно отметить культурный аспект (казан-блюдо).

Контрастивные особенности:

В узбекском сильно отражена культура совместного семейного быта: например, слово «dostxona» (гостевая комната) встречается как бытовой термин, тогда как в русском такая точная лексема менее часта.

Технологические реалии: русский «пылесос» (vacuum cleaner) имеет прямой эквивалент узбек «changyutgich», но в узбекском ряду бытовых понятий может оставаться старое обозначение «supurgi» (метла) как устойчивая альтернатива.[3]

Отсутствие эквивалентов: некоторые бытовые предметы, привычные одному языку, отсутствуют или имеют иные коннотации в другом.

Трудности сопоставления:

Разная частотность и стилистика: лексемы, привычные в русском языке, могут быть менее частыми или функционировать в узбекском с иной стилистической нагрузкой.

Культурно-исторические различия: бытовой уклад, тип жилья, мебель, техника - всё это влияет на состав лексического поля.

Перекладимость: перевод бытовой лексики требует учета не только денотации, но и коннотации, культурного фона.

Обсуждение (Discussion)

Интерпретация результатов: выявленные различия подтверждают гипотезу о том, что структура лексико-семантических полей бытовой лексики зависит не только от универсальных человеческих реалий, но и от культурно-исторического контекста. В частности, узбекское поле показывает большую связь с традиционным образом жизни, тогда как русский – с урбанизированным бытовым устройством.

Практические импликации: Для преподавания русского и узбекского как вторых языков важно учитывать эти различия - например, включать в учебные материалы не только перевод лексем, но и пояснение культурного контекста. При составлении двуязычных словарей бытовой лексики следует вводить пометки о стилистике, частоте, культурной нагрузке. При переводе текстов, содержащих бытовую лексику, требуется учитывать, что прямой эквивалент может не существовать или быть иным по функции.[4]

Ограничения исследования и перспективы: Исследование ограничено выбором тематических групп и доступностью корпуса; целесообразно расширить объём, включить количественный анализ частотности, провести эмпирическое исследование (опросы, ассоциативные эксперименты) носителей языка. Также перспективно исследовать динамику изменений бытовой лексики (например, влияние технологий) и включить диалектные варианты.

Проведённое сопоставительное исследование лексико-семантических полей бытовых понятий в русском и узбекском языках позволило установить, что бытовая лексика является не только отражением предметно-практической деятельности человека, но и важным компонентом культурно-языковой картины мира. Она аккумулирует исторический опыт народа, особенности материальной культуры, национальный тип мышления и повседневные нормы поведения.[4]

В ходе анализа выделено несколько ключевых положений.

Во-первых, структура лексико-семантических полей в каждом языке имеет системный характер: она включает ядро, представленное наиболее частотными, общеизвестными лексемами (например, дом, комната, кухня, стол / uy, xona, oshxona, stol) и периферию, состоящую из более

узкоспециализированных или заимствованных слов (пылесос, микроволновка, прихожая / changyutgich, mikroto‘lqinli pech, koridor).

Во-вторых, в обоих языках наблюдается общая семантическая структура бытовых полей: они формируются вокруг базовых понятий, связанных с жильём, питанием, гигиеной, одеждой, домашним трудом. Однако степень разработанности этих полей, количество лексем и их внутренние отношения зависят от культурно-исторических и социолингвистических факторов. Так, в русском языке, отражающем урбанизированный тип быта, преобладают нейтральные и технологизированные обозначения предметов и процессов. В узбекском языке, где значительную роль сохраняют традиционные формы совместного быта, многие лексемы обладают более широкими семантическими и культурными коннотациями, связанными с семейными и обрядовыми реалиями.

В-третьих, при контрастивном анализе выявлены существенные асимметрии между языками. Некоторые русские лексемы не имеют точных узбекских эквивалентов (прихожая, подоконник, чайник электрический), а узбекские слова, наоборот, обозначают реалии, отсутствующие в русском культурном контексте (dasturxon, to‘n, choyxona). Это демонстрирует, что бытовая лексика тесно связана с образом жизни и материальной культурой конкретного народа, а значит, при переводе и обучении языку необходим культурный комментарий.

В-четвёртых, анализ семантических отношений показал, что внутри бытовых полей активно функционируют связи синонимии, антонимии, гипонимии, метонимии, что создаёт сложную сеть взаимозависимостей. Например, в русском языке глаголы стирать – мыть – чистить образуют подполе действий, аналогично в узбекском yuvmoq – artmoq – tozalamoq, но частотность и стилистическая окраска этих слов различаются.

Кроме того, сопоставление выявило, что лексико-семантические поля отражают уровень технологического развития общества. В русском языке активно появляются новые слова и заимствования (блендер, мультиварка, посудомойка), тогда как в узбекском языке нередко наблюдается адаптация русских или английских заимствований (blender, multivarka, kir yuvish mashinasi), что свидетельствует о процессах языковой интеграции и глобализации.[6]

С теоретической точки зрения, исследование подтвердило продуктивность метода лексико-семантического поля для описания и сопоставления лексики разных языков. Этот метод позволяет увидеть язык как систему взаимосвязанных значений, а не просто совокупность слов. С практической стороны, результаты работы могут использоваться:

при составлении двуязычных и толковых словарей бытовой лексики;

в методике преподавания русского и узбекского как иностранных языков;

в области перевода и межкультурной коммуникации;

при создании электронных корпусов и баз данных для анализа частотности и семантических связей.

Таким образом, можно сделать следующие основные выводы:

Бытовая лексика русского и узбекского языков организована в виде систем лексико-семантических полей с устойчивыми ядрами и подвижными периферией.

Структура этих полей обусловлена национально-культурными, историческими и социальными факторами, отражающими специфику материального и духовного быта народов.

Межъязыковые расхождения проявляются в объёме, семантических границах и культурных коннотациях лексем, что требует контекстуального подхода при переводе и обучении.

Лексико-семантические поля бытовых понятий представляют собой важный источник для изучения языковой картины мира и национальных особенностей мышления.

Сопоставительный анализ показывает необходимость интеграции лингвистического и культурологического подходов для более точного понимания смысла бытовых реалий.

Перспективы дальнейших исследований связаны с расширением корпуса данных, изучением диалектных и разговорных вариантов, а также анализом динамики бытовой лексики в условиях цифровизации и глобализации. В целом, результаты подтверждают, что бытовая лексика - это не просто средство номинации повседневных предметов, а ключевой элемент

культурного кода народа. Через неё язык сохраняет и передаёт традиции, ценности и образ жизни, а её сопоставительное изучение способствует взаимопониманию и диалогу культур.

Список литературы.

1.Куренкова Т. Н. Лексико-семантическое поле и другие поля в современной лингвистике. // Сибирский аэрокосмический журнал. 2006. КиберЛенинка

2.Бессонова Ю. А. Модель лексико-семантической подсистемы языка. // … 2011. gramota.net

3.Найманбаева Н., Ташкулова Ж. Лексико-семантическое поле концепта «транспорт» в казахском языке. // Руснаука. 2013. rusnauka.com

4.Rasulov I. I. Lexico-Semantic Fields in Russian and Uzbek Languages. // JETT, 2023. jett.labosfor.com

5.Sobirova R. Lexico-semantic relationships in the names of household items (Uzbek). // Вестник Карагандинского университета. 2022. philology-vestnik.buketov.edu.kz

6.Rustamova J. Analysis of Household Lexical Units in English and Uzbek Languages. // WBSS, 2023. scholarexpress.net

7.Алиева С. Моделирование лексико-семантической подсистемы языка. // … (электронный ресурс). library-samdukf.uz

Ergasheva Nurxon Abdullayeva
Navoiy davlat universiteti,
Psixologiya kafedrasi dotsenti pedagogika fanlari nomzodi

KITOBXONLIK MADANIYATI – SHAXSNING INTELLEKTUAL RIVOJLANISH OMILI SIFATIDA

Annotatsiya. *Ushbu maqola kitobxonlik madaniyatining shaxsning intellektual rivojlanishiga ta'siri, uning pedagogik va psixologik mohiyatini ochib berishga bag'ishlangan. Kitob o'qish jarayoni nafaqat bilim manbai, balki tafakkur, muloqot madaniyati, axloqiy qadriyatlar va estetik didni shakllantiruvchi omil sifatida talqin etiladi. Tadqiqotda kitobxonlik madaniyati — bu shaxsning ongli, mustaqil o'qish, tahlil qilish, axborotni baholash va undan ijodiy foydalanish qobiliyati sifatida izohlanadi.*

Maqolada yosh avlodda kitob o'qishga nisbatan qiziqishning pasayishi sabablari, raqamli axborot oqimining kitob o'rnini siqib chiqarganligi hamda bu jarayonda pedagogning yetakchi roli tahlil qilingan. Kitobxonlikni rivojlantirishda ta'lim muassasalari, oila va ommaviy axborot vositalarining hamkorligi muhim omil sifatida ko'rsatilgan. Shuningdek, o'quvchilarda tanqidiy va ijodiy tafakkurni shakllantirish, ma'naviy-intellektual qadriyatlarni mustahkamlash, o'qishning shaxsiy motivlarini rivojlantirish yo'llari yoritilgan.

Kalit so'zlar: *kitobxonlik madaniyati, intellektual rivojlanish, pedagogik jarayon, shaxs kamoloti, o'qish motivatsiyasi, tafakkur, ma'naviy qadriyat, axborot madaniyati, o'quvchi shaxsining rivojlanishi, tanqidiy fikrlash.*

КУЛЬТУРА ЧТЕНИЯ – КАК ФАКТОР ИНТЕЛЛЕКТУАЛЬНОГО РАЗВИТИЯ ЛИЧНОСТИ

Аннотация. *В статье рассматривается роль культуры чтения как важного фактора интеллектуального развития личности. Чтение трактуется не только как процесс получения знаний, но и как средство формирования мышления, речевой культуры, нравственных ценностей и эстетического вкуса. Автор отмечает, что культура чтения — это способность человека осознанно и самостоятельно воспринимать текст, критически анализировать информацию и использовать её в созидательных целях.*

В исследовании анализируются педагогические и психологические аспекты формирования интереса к чтению у молодёжи, причины снижения читательской активности в эпоху цифровых технологий, а также роль педагога как посредника между книгой и учеником. Особое внимание уделяется семейному и школьному влиянию, социальным сетям и медиаконтенту, формирующим читательские привычки. В статье подчёркивается, что систематическое чтение способствует развитию критического мышления, когнитивной гибкости и расширению кругозора личности.

Ключевые слова: *культура чтения, интеллектуальное развитие, педагогический процесс, личностное становление, мотивация к чтению, критическое мышление, духовные ценности, информационная культура, самосознание, образование.*

READING CULTURE AS A FACTOR IN THE INTELLECTUAL DEVELOPMENT OF THE INDIVIDUAL

Abstract. *This article explores the role of reading culture as a key factor in the intellectual development of an individual. Reading is viewed not only as a means of acquiring knowledge but also as a fundamental pedagogical and psychological process that shapes thinking, moral values, communication culture, and aesthetic perception. The study interprets reading culture as a person's conscious and independent ability to comprehend, evaluate, and creatively apply information obtained through books.*

The paper analyzes the reasons for the decline in reading interest among young people in the digital era, where instant information often replaces deep reading, and highlights the teacher's mediating role in fostering sustained reading habits. The importance of cooperation among schools, families, and media in nurturing a reading-oriented environment is emphasized. Furthermore, reading is shown to stimulate analytical and creative thinking, strengthen cultural and intellectual values, and support the development of intrinsic motivation for learning.

Key words: *reading culture, intellectual development, pedagogy, personality growth, reading motivation, critical thinking, moral values, cognitive activity, education process, information literacy.*

Kirish. XXI asrda insoniyatning intellektual salohiyatini oshirish, ma'naviy dunyosini boyitish va ijodiy fikrlashni rivojlantirish eng muhim ijtimoiy vazifalardan biri sifatida e'tirof etilmoqda. Bu jarayonda kitobxonlik madaniyati jamiyatning ma'naviy poydevorini mustahkamlovchi, shaxsning tafakkurini, dunyoqarashini va intellektual yetukligini shakllantiruvchi asosiy omillardan biri hisoblanadi. Kitob o'qish inson tafakkurining kengayishiga, tahliliy va tanqidiy fikrlash qobiliyatining shakllanishiga, shuningdek, muloqot madaniyati va hissiy-intellektual muvozanatning yuksalishiga xizmat qiladi. Shu boisdan, bugungi ta'lim tizimida kitobxonlik madaniyatini rivojlantirish nafaqat pedagogik vazifa, balki milliy ma'naviyatni yuksaltirishning strategik yo'nalishiga aylanmoqda.

Global raqamli muhit sharoitida, ayniqsa yoshlar orasida axborotni tezkor iste'mol qilish, qisqa formatdagi kontentlarni afzal ko'rish tendensiyasi kuchaymoqda. Bu holat kitob o'qishga nisbatan barqaror qiziqishning susayishiga, tafakkurning sathiylashuviga va diqqat jarayonlarining qisqarishiga olib kelmoqda. Shu nuqtai nazardan, pedagogik jarayonda kitobxonlik madaniyatini shakllantirish o'qituvchi, oila va ijtimoiy muhitning birgalikdagi faoliyati orqali amalga oshirilishi zarur. O'qish jarayonini faqat axborot olish vositasi sifatida emas, balki shaxsni ijtimoiy va ma'naviy jihatdan kamol toptiruvchi psixologik-pedagogik tizim sifatida qarash dolzarb ahamiyat kasb etadi.

Pedagogika fanida kitobxonlik madaniyatining shakllanishi shaxsning intellektual rivojlanishi bilan bevosita bog'liq bo'lib, bu jarayon o'qish faoliyatining motivatsion, kognitiv va aks ettiruvchi komponentlarini o'z ichiga oladi. O'qituvchining o'quvchilarni kitob bilan muloqotga jalb etishdagi roli, o'quv muhitini tashkil etishdagi mahorati, shuningdek, o'qish jarayonini shaxsiy tajriba bilan bog'lash qobiliyati bu madaniyatni shakllantirishda muhim ahamiyatga ega. Shu bilan birga, oiladagi kitobga bo'lgan munosabat, ota-onaning o'qish namunasi va uy kutubxonasining mavjudligi bolaning o'qishga bo'lgan ichki ehtiyojini shakllantiradi.

Shaxsning intellektual rivojlanishi — bu faqat bilimlarni o'zlashtirish emas, balki tafakkur uslubi, muammoli vaziyatlarni tahlil qilish qobiliyati, muloqot va ijodiy faoliyat orqali o'zini namoyon etish darajasidir. Kitob o'qish esa ushbu jarayonning tabiiy "intellektual stimulyatori" sifatida namoyon bo'ladi. U shaxsda mantiqiy fikrlash, tahliliy yondashuv, mustaqil qaror qabul qilish va o'z fikrini asoslab berish ko'nikmalarini rivojlantiradi. Shuning uchun kitobxonlik madaniyati — bu faqat o'qish odati emas, balki insonning o'z dunyoqarashini kengaytirish, estetik zavq olish va ma'naviy o'sish ehtiyojini qondirish jarayonidir.

Mazkur mavzuning dolzarbligi, bir tomondan, yosh avlodning intellektual va ma'naviy kamolotini ta'minlash zarurati bilan, ikkinchi tomondan esa raqamli texnologiyalar sharoitida o'qish madaniyatining yo'qolib borayotgan tahdidlari bilan belgilanadi. Shu bois, ta'lim tizimida innovatsion pedagogik yondashuvlar, kreativ o'qitish metodlari, art-pedagogika, o'quvchi markazli ta'lim, mualliflik o'qish loyihalari va raqamli kutubxonalar orqali kitobxonlikni qo'llab-quvvatlash eng samarali yo'nalishlardan biri hisoblanadi.

Adabiyotlar tahlili shuni ko'rsatadiki, kitobxonlik madaniyati shaxsning intellektual rivojlanishida ko'p omilli, tizimli va ijtimoiy jihatdan vositalashgan hodisa bo'lib, u kognitiv (bilish), affektiv (qadriyat-munosabat), metakognitiv (o'z-o'zini boshqarish) va ijtimoiy-madaniy (oila–maktab–hamjamiyat) komponentlarning uzviy o'zaro ta'siri orqali shakllanadi. Mahalliy tadqiqotlarda (masalan, V. Karimova, M. Fayziyeva, Z. Nishanova va boshqalar) o'qish faoliyati shaxsning ma'naviy-axloqiy kamoloti, kommunikativ madaniyati va ijtimoiy moslashuvi bilan uzviy bog'liq ekani, oila muhitida o'qishga doir ijobiy namunalar, o'qituvchining shaxsiy kitobxonlik etaloni va ta'lim muassasalarida motivatsion muhit yaratish o'quvchilarning barqaror o'qish odatlariga bevosita ta'sir qilishi ta'kidlanadi.

Ushbu yo‘nalishda mahalliy manbalarda kitobxonlikni qo‘llab-quvvatlashning uch darajali modeli ko‘proq uchraydi: (1) oiladagi “o‘qish amaliyoti” — uy kutubxonasi, ota-onaning o‘qish odati, birgalikda o‘qish; (2) maktabdagi “didaktik muhit” — darsdagi matn bilan ishlash strategiyalari, mustaqil o‘qish topshiriqlari, o‘quvchi portfeli; (3) hamjamiyat darajasida — kutubxona, klub, media va raqamli platformalar orqali o‘qish hamjamiyatini rivojlantirish.

Rus ilmiy maktabi vakillari kitobxonlikning intellektual rivojlanishdagi roli haqida madaniy-tarixiy va faoliyatga yo‘naltirilgan asoslarni yaratgan: L.S. Vygotskiy o‘qishni ijtimoiy vosita va ma’no qurilishi jarayoni sifatida ko‘rib, “yaqin rivojlanish zonasi” kontsepsiyasi orqali murakkab matnlarni o‘zlashtirishda kattalar va tengdoshlar ko‘magining hal qiluvchi ahamiyatini asoslaydi; A.N. Leontyev hamda P.Ya. Galperin faoliyat va bosqichma-bosqich o‘zlashtirish nazariyalari orqali o‘qish strategiyalarining tashqi tayanchlardan ichki rejalashtirishga ko‘chishini tushuntiradi; D.B. Elkonin – V.V. Davydov rivojlantiruvchi ta’lim konsepsiyasida matnni tushunish va umumlashtirish operatsiyalarining tafakkur strukturasini kengaytirishi ko‘rsatiladi. M.M. Baxtinning dialogizm g‘oyasi matn bilan “muloqot”ni multiperspektiv ma’no qurilishi sifatida talqin etib, interpretatsiya madaniyati va axloqiy refleksiyani o‘qish jarayoniga olib kiradi; S.L. Rubinshteyn va A.R. Luriya ishlarida o‘qishning neyropsixologik asoslari (diqqat, xotira, semantik tarmoqlar) ta’limdagi differensial yondashuvni qo‘llab-quvvatlaydi. Rus tilshunosligi va metodikasi doirasida L.V. Zankov, T.A. Ladyjenskaya, S.I. Львова va K.S. Barxudarov kabi olimlar matn bilan ishlashning sistemali strategiyalarini (rezyume, annotatsiya, konspekt, kompozitsion tahlil) dars jarayoniga tatbiq etish orqali o‘qish savodxonligi va nutqiy madaniyatni bir butun kompetensiya sifatida shakllantirishni ilgari surgan.

Xorijiy adabiyotlarda kitobxonlik madaniyati bir vaqtning o‘zida tanqidiy fikrlash (R. Ennis, P. Facione), konstruktivizm (J. Bruner), tajribaviy o‘qish (D. Kolb) va kommunikativ pedagogika (P. Freire) bilan yakdil asosga ega. L. Rosenblattning “reader-response” nazariyasi matn ma’nosining o‘quvchi tajribasi va konteksti bilan birgalikda vujudga kelishini ko‘rsatadi; shu orqali o‘qish faqat “axborot qabul qilish” emas, balki ma’naviy-intellektual o‘zgarish jarayoniga aylanadi. S. Krashenning “Free Voluntary Reading” konsepsiyasi mustaqil, ixtiyoriy o‘qishning lug‘at boyligi, sintaktik sezgirlik va yozma nutq sifatiga uzoq muddatli ijobiy ta’sirini empirik dalillar bilan isbotlaydi; K. Stanovichning “Matthew effect” g‘oyasi esa “ko‘p o‘qigan ko‘proq o‘qiydi”: o‘qishdagi dastlabki ustunliklar vaqt o‘tishi bilan bilim va kognitiv kapitalning tezlashgan akkumulatsiyasiga olib keladi. M. Wolf (o‘qish miyasi), D. Willingham (kognitiv fan va sinf), D. Duke va L. Pearson (o‘qish strategiyalari) tadqiqotlari chuqur o‘qish diqqatni boshqarish, ish xotirasi va inferensiya qurish ko‘nikmalarini kuchaytirishini ko‘rsatadi. OECD PISA va PIRLS ramkalari o‘qish savodxonligini “matndan ma’no chiqarish, baholash va qo‘llash” kompetensiyalar to‘plami sifatida belgilaydi; bu ramkalar o‘qish natijalarini baholashda funksional, tanqidiy va raqamli savodxonlikni integratsiyalash zarurligini ta’kidlaydi.

Pedagogik amaliyotlar kesimida J. Deweyning tajribaga asoslangan ta’limi va Wiggins & McTighe’ning “Backward Design” modeli o‘qishdan kelib chiqadigan maqsad–mezon–faoliyat uyg‘unligini ta’kidlaydi: avval o‘quv natijalari aniqlanadi, so‘ng matn va topshiriqlar shu natijalarga yo‘naltiriladi. “Universal Design for Learning” (UDL) yondashuvi (CAST) kitobxonlik muhitini inklyuziv qilish uchun kirishning ko‘p kanalli shakllari (matn, audio, vizual), ifoda vositalari va rag‘batni diversifikatsiyalashni tavsiya etadi; bu, ayniqsa, o‘qish qiyinchiliklari bo‘lgan o‘quvchilar uchun dolzarb. O‘qishga jalb (engagement) modeli (J. Guthrie & A. Wigfield) motivatsiya, strategiya va ijtimoiy qo‘llab-quvvatlash uchligining uyg‘unlashgandagina barqaror o‘qish odati yuzaga kelishini ko‘rsatadi; Deci–Ryanning o‘z-aniqlanish nazariyasi esa avtonomiya, kompetentlik va aloqadorlik ehtiyojlari qondirilgan muhitda o‘qish ichki motivga aylanadi. Bourdieu’ning “madaniy kapital” tushunchasi kitobga yaqin ijtimoiy-madaniy muhit intellektual ierarxiyalarda “uzoq masofali” ta’sirga ega ekanini, Coleman’ning ijtimoiy kapital nazariyasi esa oila–maktab koalitsiyasi orqali o‘qish odatlari meros sifatida mustahkamlanishini yoritadi.

Raqamli davr kontekstida N. Baron, A. Mangen va M. Wolf tadqiqotlari ekran va qog‘oz o‘qish o‘rtasidagi farqlarni muhokama qilib, chuqur semantik ishlov, diqqat davomiyligi va metakognitiv monitoringda bosma matnning ustun jihatlari ko‘p hollarda saqlanib qolishini, biroq raqamli vositalar moslashtirilgan kirish, multimodal resurslar va differensial yondashuv uchun katta imkoniyatlar yaratishini ko‘rsatadi. Shuning uchun zamonaviy adabiyotlar “gibrid kitobxonlik” modelini — bosma

va raqamli resurslar, an'anaviy va interaktiv metodlar uyg'unligini — tavsiya etadi. Media va axborot savodxonligi (R. Hobbs) ham kitobxonlik madaniyatining tarkibiy qismi sifatida qaralmoqda: matn manbasini tekshirish, dalil va fikrni ajratish, manipulyativ ritorikani aniqlash va etik iste'mol me'yorlarini egallash tanqidiy o'qishning mezonidir.

Yuqoridagi yondashuvlar sintezi shuni anglatadiki, kitobxonlik madaniyatini shakllantirish "defolt" o'qish topshiriqlaridan ko'ra kengroq: u shaxsning tafakkur uslubini, intellektual odatlarini va ijtimoiy identifikatsiyasini o'zgartiruvchi tarbiyaviy ekotizimdir. Mahalliy tadqiqotlar ijtimoiy-madaniy kontekst va ona tilidagi matnlarning hissiy yaqinligini kuchli omil sifatida ko'rsatsa, rus maktabi nazariyalari vositalash va faoliyatning metodik asosini beradi; xalqaro ishlar esa motivatsiya, strategiya, neyrokognitiv hamda baholash ramkalarini taklif etadi. Demak, adabiyotlar bazasi pedagog uchun uch qatlamli yo'l xaritasini belgilaydi: (1) motivatsion ekotizim — oila, o'qituvchi modeli, o'qish hamjamiyati; (2) strategik didaktika — rezyume, savol-javob, inferensiya, vizual-sxematik tahlil, raqamli–bosma gibridi; (3) baholash va refleksiya — PISA/PIRLS ko'rsatkichlariga mos formatlar, o'quvchi portfeli, metakognitiv kundalik. Shu asosda kitobxonlik madaniyati shaxsning intellektual rivojlanishida barqaror "multiplikativ effekt" yaratadi: ko'p o'qish → chuqur tushunish → kengroq dunyoqarash → yuqori o'quv samaradorligi va ijodkorlik.

Muhokama. Kitobxonlik madaniyati shaxsning intellektual rivojlanishida hal qiluvchi ahamiyat kasb etadi, chunki u inson tafakkurining chuqurligi, dunyoqarashining kengligi va madaniy saviyasining yuksakligi bilan chambarchas bog'liq. Zamonaviy ta'lim jarayonida o'qish madaniyatini shakllantirish o'quvchining nafaqat bilim olishini, balki tafakkurini, tahliliy fikrlashini va o'z fikrini mustaqil ifoda etish qobiliyatini rivojlantirishni nazarda tutadi. Shu jihatdan, kitobxonlik madaniyatini rivojlantirish — bu o'qish jarayoniga insonparvarlik, estetik va kognitiv qadriyatlarni kiritishdir.

Bugungi kunda raqamli texnologiyalar hayotimizning ajralmas qismiga aylangan bir paytda, yoshlarning ko'pchiligi qisqa, sathiy axborot oqimiga ko'proq tayanmoqda. Bu holat chuqur o'qish, tahlil qilish va mulohaza yuritish qobiliyatining zaiflashuviga olib kelmoqda. Shu sababli, pedagogik jarayonning ustuvor yo'nalishlaridan biri sifatida o'quvchilarda chuqur o'qish madaniyatini shakllantirish dolzarb masalaga aylanmoqda. O'qish — bu faqat matnni o'zlashtirish emas, balki undagi ma'nolarni tushunish, ularni tahlil qilish, ulardan shaxsiy xulosalar chiqarish va ularni hayotiy tajriba bilan bog'lashdir.

Mahalliy olimlar V. Karimova, M. Fayziyeva, Z. Nishanova va boshqalar o'z tadqiqotlarida o'qish jarayoni orqali shaxsning ma'naviy-axloqiy dunyosini boyitish, kommunikativ madaniyatini rivojlantirish va ijtimoiy faolligini oshirish imkoniyatlarini ta'kidlaydilar. Ularning fikricha, o'qish jarayonida shakllanadigan fikrlash madaniyati insonni ijtimoiy jihatdan faol, ma'naviy jihatdan yetuk va intellektual jihatdan mustaqil shaxsga aylantiradi. Shu nuqtai nazardan, kitobxonlik madaniyatini shakllantirish pedagogik tizimning eng muhim vazifalaridan biridir.

Rus olimlari L.S. Vygotskiy, A.N. Leontyev, P.Ya. Galperinlarning madaniy-tarixiy va faoliyat nazariyalari o'qish faoliyatining ijtimoiy mohiyatini asoslab berdi. Ularning fikricha, matnni o'qish — bu shunchaki bilim olish emas, balki inson tafakkurining ijtimoiy vositalar yordamida rivojlanishidir. O'qituvchi bu jarayonda vositachi sifatida harakat qilib, o'quvchining tafakkurini shakllantiruvchi muhit yaratadi. M.M. Baxtinning "dialogizm" nazariyasiga ko'ra, o'qish jarayoni — bu matn bilan ichki suhbat, fikrlar o'rtasidagi muloqotdir; bu esa o'quvchining intellektual mustaqilligini rivojlantiradi.

Xorijiy olimlardan J. Dewey, L. Rosenblatt, S. Krashen, M. Wolf va P. Freirelarning tadqiqotlari kitobxonlikni inson tafakkurining faol jarayoni sifatida talqin qiladi. Dewey ta'limni tajriba asosida o'rganish deb bilgan, o'qish esa ana shu tajribani intellektual jihatdan boyituvchi vosita sifatida qaralgan. Rosenblattning "reader-response" nazariyasida esa o'quvchi va matn o'rtasidagi o'zaro munosabat markaziy o'rin tutadi — matnning ma'nosi o'quvchining tajribasi va his-tuyg'ularida shakllanadi. Krashen esa ixtiyoriy o'qishning o'quvchi lug'at boyligini, tafakkur moslashuvchanligini va yozma nutq madaniyatini sezilarli darajada oshirishini isbotlagan.

O'zbekiston ta'lim tizimida ham kitobxonlik madaniyatini rivojlantirish davlat siyosatining muhim yo'nalishlaridan biriga aylandi. Maktablarda "Bir oylik kitobxonlik" loyihalari, "Eng faol kitobxon" tanlovlari, "O'qish haftaliklari" kabi tashabbuslar yoshlarni o'qishga jalb etishning samarali shakllariga aylanmoqda. Ammo bu jarayon faqat tashkiliy tadbirlar bilan emas, balki o'qishning

pedagogik motivatsiyasi, o‘qituvchi shaxsining o‘rnakligi va o‘quvchi ichki ehtiyojining shakllanishi orqali amalga oshirilishi lozim.

Shu bilan birga, kitobxonlik madaniyatini shakllantirishda oilaning o‘rni beqiyosdir. Ota-onaning o‘qish odati, uy kutubxonasining mavjudligi, farzand bilan birgalikda o‘qish amaliyoti bolaning o‘qishga bo‘lgan qiziqishini mustahkamlaydi. Psixologik nuqtai nazardan, bunday muhitda o‘sayotgan bola o‘z fikrini erkin ifoda etishga, tahliliy yondashishga va ijodiy tafakkur yuritishga moyil bo‘ladi.

Umuman olganda, kitobxonlik madaniyati shaxsning intellektual rivojlanishiga bevosita ta’sir ko‘rsatuvchi murakkab ijtimoiy-psixologik jarayondir. U inson tafakkurini, dunyoqarashini va o‘z-o‘zini anglash jarayonini chuqurlashtiradi. Shuning uchun o‘qish madaniyatini rivojlantirish o‘quvchining nafaqat bilim saviyasini, balki insoniy fazilatlarini, estetik didini, ma’naviy qadriyatlarini ham shakllantiradi.

Shunday qilib, muhokama natijasi shuni ko‘rsatadiki, kitobxonlik madaniyati — bu ta’lim tizimining markazida turuvchi, shaxsni ma’naviy boyituvchi va intellektual kamolotga yetaklovchi poydevordir. Uni shakllantirish uchun pedagogik jarayonda innovatsion yondashuvlar, o‘qituvchi va oila hamkorligi, shuningdek, o‘quvchini o‘qishga ilhomlantiruvchi ijtimoiy muhit yaratish zarur.

Xulosa. Kitobxonlik madaniyati shaxsning intellektual, ma’naviy va madaniy kamolotida o‘ziga xos o‘rin tutuvchi, inson tafakkurini shakllantiruvchi va uni hayotiy yo‘nalishlarda faol ishtirok etishga tayyorlovchi muhim ijtimoiy-pedagogik hodisadir. Adabiyotlar tahlili va mavjud pedagogik tajribalar shuni ko‘rsatadiki, o‘qish jarayoni inson tafakkurining chuqurlashuvi, dunyoqarashining kengayishi hamda mustaqil fikrlash qobiliyatining rivojlanishida hal qiluvchi rol o‘ynaydi. Kitobxonlik madaniyati shaxsning bilim olish ehtiyoji, o‘z ustida ishlash motivatsiyasi va ijodiy fikrlash salohiyati bilan chambarchas bog‘liqdir.

Shaxsning intellektual rivojlanishida o‘qish faqat ma’lumot olish vositasi emas, balki tafakkurni shakllantiruvchi, axloqiy qadriyatlarni mustahkamlovchi, ruhiy barqarorlikni ta’minlovchi va ijtimoiy faoliyatga yo‘naltiruvchi jarayon sifatida namoyon bo‘ladi. Kitob o‘qish insonni tahlil qilish, solishtirish, xulosa chiqarish, tanqidiy fikrlash kabi aqliy faoliyat turlariga jalb etadi, bu esa uning kognitiv va mantiqiy tafakkurini rivojlantiradi. Shu ma’noda, o‘qish madaniyatini shakllantirish nafaqat ta’lim tizimining vazifasi, balki jamiyatning intellektual salohiyatini mustahkamlashning muhim omilidir.

Raqamli texnologiyalar davrida o‘qish madaniyatining o‘zgarishi yangi pedagogik yondashuvlarni talab etmoqda. Yoshlar orasida sathiy, tezkor axborot iste’molining kuchayishi chuqur o‘qish odatlarining zaiflashishiga sabab bo‘lmoqda. Shu bois, ta’lim jarayonida o‘qishni rag‘batlantirish uchun innovatsion usullar — interfaol o‘qish, art-pedagogika, loyiha asosida o‘qish, raqamli kutubxonalardan foydalanish, o‘quvchi markazli yondashuv kabi metodlarni keng joriy etish zarur. O‘qituvchining shaxsiy kitobxonlik namunasi, oila muhitida kitobga bo‘lgan hurmat va maktabdagi ijtimoiy hamkorlik kitobxonlikni rivojlantiruvchi asosiy psixologik-pedagogik omillar sifatida belgilanadi.

Kitobxonlik madaniyati shaxsning o‘zini anglash jarayoniga bevosita ta’sir etadi: o‘qish orqali inson nafaqat bilim oladi, balki o‘z fikrini ifoda etishni, boshqalar fikriga hurmat bilan qarashni va ijtimoiy mas’uliyatni his etishni o‘rganadi. Bunday madaniyatga ega inson axborotni tanlab qabul qiladi, uni tahlil qiladi va ijodiy qayta ishlaydi. Shu sababli, o‘qish madaniyatini rivojlantirish shaxsning ma’naviy barkamolligini ta’minlovchi asosiy mexanizmlardan biridir.

Shu o‘rinda ta’kidlash joizki, kitobxonlik madaniyatini shakllantirish faqat maktab devorlari bilan chegaralanmasligi kerak. Oila, mahalla, ommaviy axborot vositalari, ijtimoiy tarmoqlar va davlat siyosati bu jarayonning yagona zanjirini tashkil etishi lozim. Kitobxonlikni qo‘llab-quvvatlovchi muhit — bu insonda o‘qishga bo‘lgan ehtiyojni uyg‘otuvchi va uni doimiy faoliyatga aylantiruvchi madaniy ekotizimdir.

Umuman olganda, kitobxonlik madaniyati shaxsni fikrlovchi, tahlil qiluvchi, o‘zini anglay oluvchi va ijtimoiy mas’uliyatni his etuvchi inson sifatida shakllantiradi. U milliy o‘zlikni anglash, ma’naviy qadriyatlarni e’zozlash va madaniy merosni davom ettirishning muhim poydevoridir. Shu bois, har bir pedagog, psixolog va ota-ona uchun asosiy maqsad — o‘qish jarayonini shaxsning hayotiy ehtiyojiga aylantirish, kitobni inson tafakkurining doimiy hamrohiga aylantirishdir. Ana shundagina kitobxonlik madaniyati shaxsning intellektual rivojlanish omili sifatida to‘laqonli ro‘yobga chiqadi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati.

1. Karimova, V. M. Shaxs psixologiyasi va ma'naviy rivojlanish omillari. — Toshkent: Fan, 2016. — 280 b.
2. Fayziyeva, M. A. Pedagogik-psixologik kompetentlikni rivojlantirishning nazariy asoslari. — Toshkent: TDPU nashriyoti, 2019. — 248 b.
3. Nishanova, Z. Sh. Talabalarda kitobxonlik madaniyatini shakllantirishning psixologik omillari. — Toshkent: O'zbekiston Milliy universiteti nashriyoti, 2021. — 192 b.
4. Karimova, V., & Fayziyeva, M. Pedagogik ta'sir va kommunikativ madaniyat asoslari. — Toshkent: O'qituvchi, 2014. — 304 b.
5. Karshiyeva, D. A. Ma'naviy tarbiya va kitobxonlikning shaxs rivojlanishidagi o'rni. — Buxoro: Durdona, 2022. — 210 b.
6. Ostanov, Sh. Sh. Ta'limda kreativlik va tafakkurni rivojlantirishning psixologik yo'nalishlari. — Buxoro: BDU nashriyoti, 2023. — 228 b.
7. Qodirova, M. R. Boshlang'ich ta'limda o'quvchilarda o'qish madaniyatini shakllantirish metodikasi. — Toshkent: TDPU, 2017. — 180 b.
8. Jo'rayeva, N. B. Yoshlar o'rtasida kitobxonlik madaniyatini rivojlantirishning ijtimoiy-pedagogik asoslari. — Toshkent: Innovatsiya-Ziyo, 2020. — 216 b.
9. Xolmurodova, G. Kitobxonlik orqali shaxs ma'naviyatini boyitish. // "Ta'lim va innovatsiyalar" jurnali, №2, 2021. — B. 42–50.
10. Fayziyeva, M. A., Nishanova, Z. Sh. O'qish madaniyati va intellektual tarbiya: zamonaviy yondashuvlar. — Toshkent: Ilm Ziyo, 2022. — 200 b.
11. Выготский, Л. С. Психология развития человека. — Москва: Смысл, 2005. — 512 с.
12. Леонтьев, А. Н. Деятельность. Сознание. Личность. — Москва: Смысл, 2001. — 352 с.
13. Рубинштейн, С. Л. Основы общей психологии. — Москва: Питер, 2000. — 720 с.
14. Бахтин, М. М. Эстетика словесного творчества. — Москва: Искусство, 1986. — 445 с.
15. Давыдов, В. В., & Эльконин, Д. Б. Психология развивающего обучения. — Москва: Академия, 2000. — 240 с.

Saidova Sayyora Eshonqulovna
Termiz davlat universiteti Xorijiy filologiya fakulteti
Tojik filologiyasi va sharq tillari kafedrasi o‘qituvchisi

SHARQIY SURXONDARYO SHEVALARIDA ETNIK BIRLIKLARNING TIL TIZIMIGA TA’SIRI VA LEKSIK QATLAMDAGI AKS SADOSI

Annotatsiya. *Mazkur maqolada Sharqiy Surxondaryo hududida shakllangan etnik-dialektal manzaraning o‘ziga xos jihatlari va uning til tizimidagi leksik qatlamda qanday aks etgani ilmiy jihatdan tahlil etiladi. Hududda arab, tojik, turkman, o‘zbek va boshqa etnik guruhlarning uzoq yillik tarixiy hamkorligi, iqtisodiy, madaniy hamda ijtimoiy aloqalari natijasida yuzaga kelgan til aralashuvi, leksik almashuv jarayonlari o‘rganiladi. Tadqiqot davomida mahalliy aholi nutqida saqlanib qolgan etnonimlar, toponimlar, kasb-hunar, kiyim-kechak, urf-odat va xo‘jalik faoliyati bilan bog‘liq so‘zlarning manbalari, ularning semantik o‘zgarishlari hamda fonetik moslashuvlari tahlil qilinadi.*

Maqola Sharqiy Surxondaryo shevalarining o‘ziga xos lingvogeografik jihatlarini, xalqning etnik tarkibi va madaniy tarixi bilan bog‘liq bo‘lgan leksik birliklar tizimini ochib beradi. Natijada, o‘zbek tili shevalaridagi etnik birliklararo ta’sirning leksik darajadagi ko‘rinishlari, ularning xalq og‘zaki ijodi va madaniy merosda tutgan o‘rni aniqlanadi.

Kalit so‘zlar: *Sharqiy Surxondaryo, shevalar, etnik birliklar, leksik qatlam, til tizimi, etnolingvistika, fonetik moslashuv, mahalliy so‘z boyligi, xalq madaniyati, tarixiy til jarayoni.*

ВЛИЯНИЕ ЭТНИЧЕСКИХ СООБЩЕСТВ НА ЯЗЫКОВУЮ СИСТЕМУ И ОТРАЖЕНИЕ ИХ В ЛЕКСИЧЕСКОМ СЛОЕ ДИАЛЕКТОВ ВОСТОЧНОЙ СУРХАНДАРЬИ

Аннотация. *В статье подробно анализируется влияние этнических сообществ, проживающих на территории Восточного Сурхандарьинского региона, на формирование лексического состава местных диалектов. Рассматриваются исторические, социальные и культурные предпосылки языковых контактов между узбекским, таджикским, туркменским и арабским населением, а также результаты этого взаимодействия в виде заимствований, фонетических изменений и семантических преобразований в речи местного населения.*

Особое внимание уделено этнолингвистическому аспекту исследования: выявляются и объясняются лексические единицы, связанные с народными традициями, ремёслами, хозяйственной деятельностью и духовной культурой региона. Работа демонстрирует, как этническая многообразность Восточного Сурхандарьи обогатила лексику узбекских диалектов, сделав их ярким отражением этнокультурных процессов.

Ключевые слова: *Восточная Сурхандарья, диалекты, этнические сообщества, лексический слой, этнолингвистика, языковые контакты, заимствования, семантические изменения, народная культура, фонетические особенности.*

THE INFLUENCE OF ETHNIC COMMUNITIES ON THE LANGUAGE SYSTEM AND THEIR REFLECTION IN THE LEXICAL LAYER OF EASTERN SURKHANDARYA DIALECTS

Annotation. *This article provides an in-depth analysis of how ethnic communities living in the Eastern Surkhandarya region have influenced the lexical system of local Uzbek dialects. The study examines the historical, cultural, and social interactions among Uzbek, Tajik, Turkmen, and Arab populations that have led to intensive linguistic contact and lexical exchange. Through an ethnolinguistic approach, the research explores how these interactions have contributed to the emergence of distinctive vocabulary, including terms related to crafts, traditions, clothing, agriculture, and daily life.*

The article also discusses the phonetic adaptations and semantic shifts of borrowed words that have integrated into the local speech. As a result, the Eastern Surkhandarya dialects are revealed as a linguistic mirror of the region's rich multiethnic and cultural history, reflecting the processes of language convergence and ethnic coexistence.

Key words: *Eastern Surkhandarya, dialects, ethnic groups, lexical system, ethnolinguistics, linguistic contact, borrowings, semantic development, local vocabulary, cultural heritage.*

Kirish. Til - xalqning tarixiy xotirasi, madaniyati va milliy o‘zligining eng muhim ko‘rsatkichlaridan biridir. Har bir xalqning tili nafaqat aloqa vositasi, balki uning ijtimoiy-tarixiy taraqqiyoti, madaniy qadriyatlari va etnik o‘ziga xosligini aks ettiruvchi ijtimoiy hodisadir. O‘zbekiston hududida, xususan, Surxondaryo viloyatining sharqiy qismida til va madaniyatning o‘zaro ta’siri, ko‘p asrlik tarixiy jarayonlar davomida shakllangan etnik aloqalar natijasida o‘ziga xos lingvistik manzara vujudga kelgan.

Sharqiy Surxondaryo - geografik joylashuvi, tabiiy sharoiti va ijtimoiy-tarixiy o‘ziga xosligi bilan boshqa hududlardan farq qiladi. Bu hududda qadimdan o‘zbek, tojik, turkman, arab va boshqa etnik guruhlar yonma-yon yashab kelgan. Shu sababli mazkur mintaqaning shevalari boy leksik qatlamga, turli tillardan kirib kelgan so‘zlarga, fonetik va grammatik o‘ziga xosliklarga ega. Ayniqsa, xalqning kundalik turmushi, urf-odatlari, dehqonchilik, chorvachilik, kiyim-kechak, hunarmandchilik, xalq og‘zaki ijodi bilan bog‘liq so‘zlarda bu ta’sir aniq namoyon bo‘ladi.

Sharqiy Surxondaryo shevalarini o‘rganish O‘zbekiston dialektologiyasi uchun alohida ahamiyatga ega. Chunki bu mintaqa shevalari tildagi tarixiy qatlamlarning tirik izlarini saqlab qolgan bo‘lib, ular orqali nafaqat til taraqqiyotining bosqichlarini, balki xalqning etnolingvistik jarayonlarini ham aniqlash mumkin. Shevalar xalqning ijtimoiy-madaniy hayotidagi o‘zgarishlarni, tarixiy aloqa va integratsiya jarayonlarini ham til birliklari orqali ifodalaydi.

Mintaqaning etnik tarkibining xilma-xilligi natijasida yuzaga kelgan leksik boylik, o‘z navbatida, til tizimining shakllanishiga ham kuchli ta’sir ko‘rsatgan. Masalan, arab tilidan kirib kelgan diniy terminlar, tojik tilidan o‘tgan ijtimoiy-maishiy leksik birliklar, turkman tilidan kirgan xo‘jalik va chorvachilik so‘zlari bugungi kungacha xalq nutqida faol qo‘llanilmoqda. Bu holat Sharqiy Surxondaryo hududining nafaqat lingvistik, balki madaniy integratsiya markazlaridan biri bo‘lganini ko‘rsatadi.

Mazkur tadqiqotning dolzarbligi shundaki, Sharqiy Surxondaryo shevalarining leksik xususiyatlarini o‘rganish orqali biz xalqning tarixiy-etnik shakllanish bosqichlarini, madaniy aloqalarini va til taraqqiyotidagi o‘zaro ta’sir mexanizmlarini aniqlash imkoniga ega bo‘lamiz. Bu jarayonlar o‘zbek tili shevalarining umumiy tizimini to‘ldiradi va milliy tilning rivojlanish tarixini chuqurroq anglashga yordam beradi.

Shunday qilib, maqolada Sharqiy Surxondaryo hududida yashovchi etnik birliklarning o‘zaro ta’siri natijasida yuzaga kelgan til hodisalari, leksik almashuv, fonetik moslashuv va semantik o‘zgarishlar ilmiy asosda tahlil qilinadi. Tadqiqot natijalari o‘zbek dialektologiyasi, etnolingvistika va tarixiy leksikologiya fanlari uchun muhim nazariy hamda amaliy ahamiyatga ega bo‘lib, hududiy leksik xususiyatlarning xalq madaniyati bilan bevosita bog‘liqligini yoritib beradi.

Adabiyotlar tahlili (adabiyotlar sharhi). Sharqiy Surxondaryo shevalarining leksik va fonetik tizimini o‘rganish, ularning etnik omillar bilan bog‘liq xususiyatlarini aniqlash masalasi o‘zbek dialektologiyasi, etnolingvistika hamda tarixiy leksikologiya yo‘nalishlarida muhim o‘rin tutadi. Ushbu sohada olib borilgan ilmiy tadqiqotlar o‘zbek tili shevalarining tarixiy shakllanishi, hududiy farqlari va ijtimoiy omillar ta’sirini yoritishda asosiy manba sifatida xizmat qiladi.

O‘zbek dialektologiyasi sohasida Sh. Rahmatullaev, A. G‘ulomov, H. Doniyorov, A. Abduazizov, N. Mahmudov, A. Madrahimov kabi olimlarning asarlari muhim ahamiyat kasb etadi. Ular o‘zbek tili shevalarining umumiy tasnifi, fonetik, morfologik va leksik farqlarini aniqlashda ilmiy asos yaratgan. A. G‘ulomov o‘zbek tili shevalarini tarixiy-lisoniy jihatdan tahlil qilib, janubiy guruh shevalarida (xususan, Surxondaryo, Qashqadaryo) qadimgi turkiy unsurlar bilan birga, fors-tojik tilidan o‘tgan so‘zlarning faol ishlatilishini qayd etgan.

H. Doniyorov esa Surxondaryo viloyati shevalarining shakllanishida etnik tarkibning o‘ziga xos rolini ta’kidlab, bu hududda yashovchi turkman, tojik, arab va boshqa xalqlarning tili bilan o‘zaro

aloqalar natijasida ko‘p qatlamli leksik tizim vujudga kelganini ilmiy asoslab bergan. Shu bilan birga, A. Abduazizov o‘zining etnolingvistik izlanishlarida til va madaniyat o‘rtasidagi o‘zaro bog‘liqlikni, xalqning urf-odatlari, e’tiqodi, turmush tarzi til birliklari orqali namoyon bo‘lishini tahlil qilgan.

N. Mahmudov va A. Madrahimovlarning ilmiy ishlari esa o‘zbek tili leksik qatlamining tarixiy taraqqiyoti, so‘z yasash jarayonlari hamda shevalararo leksik almashuv mexanizmlarini ochib beradi. Ularning fikricha, o‘zbek tili tarixidagi leksik o‘zgarishlar ko‘p hollarda etnik va madaniy ta’sirlar bilan uzviy bog‘liq bo‘lgan.

So‘nggi yillarda etnolingvistika yo‘nalishida olib borilgan tadqiqotlarda tilni xalq madaniyatining ajralmas qismi sifatida o‘rganish keng yoyildi. Jumladan, E. Begmatov, D. Ashurova, G. Rustamovalarning ishlarida til birliklarining milliy-madaniy semantikasi, etnonim va toponimlarning madaniy ma’nosi, xalq nutqida saqlanib qolgan qadimiy so‘zlarning lingvokulturologik tahlili berilgan. Ushbu yondashuv Sharqiy Surxondaryo shevalarini o‘rganishda ham muhim metodologik asos bo‘lib xizmat qiladi.

Shuningdek, T. Mirzayev va H. Zaripovlar xalq og‘zaki ijodida saqlanib qolgan leksik birliklar, ularning tarixiy ildizlari hamda etnik xotira bilan bog‘liqligini tahlil qilib, til va milliy ong o‘rtasidagi aloqani chuqur o‘rganib chiqqanlar. Bunday yondashuv Surxondaryo shevalaridagi mahalliy so‘zlar, xalq og‘zaki nutqidagi leksik boylikni tarixiy manba sifatida baholash imkonini beradi.

Hududiy tahlillar qatorida S. Qo‘ziyevning “Surxondaryo shevalarining leksik xususiyatlari” mavzusidagi izlanishlari alohida e’tiborga molik. U o‘z tadqiqotlarida Surxondaryo viloyati shevalarida tojik, turkman va arab tillaridan kirib kelgan so‘zlarning semantik o‘zgarishi, fonetik moslashuvi va xalq nutqida mustahkamlanish jarayonlarini aniqlagan.

Xorijiy adabiyotlarda ham etnik va til o‘zaro ta’sirini o‘rganish keng rivojlangan. E. Sapir, B. Uorf, M. Bakhtin, A. Meillet, J. Fishman kabi olimlarning etnolingvistik qarashlari tilning nafaqat kommunikativ, balki madaniy, ijtimoiy va psixologik xususiyatlarini ham ochib bergan. Ularning asarlarida til jamiyat madaniyati, qadriyatlari va etnik tafakkurining oynasi sifatida talqin qilinadi.

Xulosa qilib aytganda, mavjud adabiyotlar Sharqiy Surxondaryo shevalarining shakllanishida etnik omillarning hal qiluvchi rol o‘ynaganini, bu jarayon tildagi leksik qatlamda o‘z aksini topganini ko‘rsatadi. Ammo mintaqaning o‘ziga xos etnolingvistik manzarasini kompleks tarzda o‘rganish, leksik birliklarni tarixiy, madaniy va fonetik jihatdan tahlil qilish hali to‘liq yakuniga yetmagan masaladir. Shu bois, mazkur tadqiqot ana shu ilmiy bo‘shliqni to‘ldirishga xizmat qiladi.

Tahlil va natijalar. Sharqiy Surxondaryo viloyati - O‘zbekistonning eng janubiy va ko‘p millatli hududlaridan biri bo‘lib, tarixan bu mintaqa qadimgi karvon yo‘llari, madaniyatlar chorrahasi sifatida shakllangan. Bu esa hudud aholisining tili, ayniqsa, leksik tizimiga turli etnik ta’sirlarni olib kirgan. Tadqiqot davomida aniqlanishicha, Sharqiy Surxondaryo shevalari o‘zbek tilining janubiy guruh shevalariga mansub bo‘lib, unda arab, tojik, turkman va fors tillaridan kirib kelgan leksik qatlamlar yetakchi o‘rin tutadi.

Avvalo, arabcha unsurlar asosan diniy, ma’naviy va ma’rifiy sohalarga oid so‘zlarda uchraydi. Masalan, duo, savob, gunoh, taqdir, halol, harom, iloh, jannat, qabriston kabi so‘zlar Sharqiy Surxondaryo aholisi nutqida keng qo‘llaniladi. Bunday leksik birliklar diniy qadriyatlar bilan bog‘liq bo‘lib, xalq nutqida ko‘p asrlar davomida saqlanib kelmoqda.

Tojik tilidan o‘tgan so‘zlar esa, asosan, ijtimoiy-maishiy va xo‘jalik sohalariga tegishlidir. Masalan: sabzi, barg, daromad, mardikor, bozorbop, taom, osh, sabr, xursand, g‘arib kabi birliklar mahalliy leksik qatlamda faol ishlatiladi. Tadqiqot davomida kuzatildiki, bu so‘zlarning ayrimlari fonetik moslashuvga uchrab, o‘zbekcha talaffuzga moslashgan (xursand → xursant, g‘arib → garib kabi). Bu holat etnik aloqa jarayonining tabiiy natijasidir.

Turkmancha unsurlar esa chorvachilik, yaylov hayoti va tabiiy muhit bilan bog‘liq so‘zlarda uchraydi. Masalan, yov, yel, qo‘ton, tuya, o‘tov, qamish, bo‘rdi, do‘lana kabi so‘zlar turkman tili bilan uzoq yillik qo‘shnichilik natijasida o‘zlashgan. Bu so‘zlarning bir qismi bugungi kunda ham faol ishlatilmoqda, ayniqsa Surxondaryoning Denov, Sho‘rchi, Sariosiyo tumanlarida bu leksik izlar saqlanib qolgan.

Tadqiqot davomida aniqlangan yana bir muhim jihat shundan iboratki, Sharqiy Surxondaryo shevalarida til qatlamlari tarixiy davrlar kesimida qatlamlashgan. Ya’ni, eng qadimgi turkiy so‘zlar bilan

bir qatorda, keyingi asrlarda kirib kelgan arabcha, tojikcha va turkmancha unsurlar ham baravar yashab, o‘zaro fonetik va semantik uyg‘unlashuv hosil qilgan.

Masalan:

Ko‘shni (qo‘shni) - turkmancha ta’sirda ishlatiladigan shakl;

Darvoza, gul, sabzi, osh - fors-tojik tili asosli birliklar;

Taqdir, iloh, duolar, gunoh - arab tili orqali o‘zlashgan birliklar;

Bo‘la, bola, kelin, o‘g‘il - qadimgi turkiy qatlamga mansub so‘zlardir.

Bu turli manbali so‘zlar bir til tizimi ichida uyg‘unlashgan bo‘lib, bu holat Sharqiy Surxondaryo mintaqasining ko‘p asrlik etnolingvistik aralashuvini yaqqol namoyon etadi.

Shuningdek, tadqiqot natijalari shuni ko‘rsatadiki, hududiy leksik qatlamlarda xalqning urug‘-aymoq nomlari, toponimik birliklar, o‘simlik va hayvonot dunyosi nomlari ham etnik ta’sir natijasida boyigan. Masalan, Arabxo‘ja, Qizilqishloq, Bo‘rti, Jilg‘a, Qo‘shtepa, Do‘lana, Qayrag‘och kabi toponimlarda ham turli etnik qatlamlarning tili aks etgan.

Til tizimida semantik o‘zgarishlar ham kuzatilgan. Ba’zi so‘zlar o‘zining dastlabki ma’nosidan chetga chiqib, yangi ma’noga ega bo‘lgan. Masalan, bozorbop so‘zi dastlab “bozor uchun tayyor mahsulot” ma’nosida ishlatilgan bo‘lsa, hozirda “maqtovga loyiq, sifatli” ma’nosida qo‘llaniladi. Shu tarzda til taraqqiyoti jarayonida so‘zlarning ma’no ko‘lamida o‘zgarish va yangilanishlar sodir bo‘lgan.

Tadqiqot shuningdek shuni ko‘rsatadiki, Sharqiy Surxondaryo aholisi nutqida fonetik moslashuv juda faol. Masalan, tojikcha xursand so‘zi xursant, arabcha duo so‘zi duo’ shaklida talaffuz qilinadi; turkmancha qamish so‘zi esa qamësh tarzida aytiladi. Bunday talaffuz farqlari etnik ta’sir va mahalliy artikulyatsiya xususiyatlarining natijasidir.

Natijalar shuni ko‘rsatadiki, Sharqiy Surxondaryo shevalarining leksik tizimi turli etnik birliklar o‘rtasidagi uzoq muddatli tarixiy aloqalarning mahsuli bo‘lib, bu jarayon xalqning ijtimoiy hayoti, madaniy qadriyatlari va turmush tarzida o‘z aksini topgan. Etnik aralashuv faqat leksika darajasida emas, balki fonetik va semantik tizimlarda ham iz qoldirgan.

Umuman olganda, Sharqiy Surxondaryo shevalari:

Ko‘p manbali leksik qatlamga ega;

Arab, tojik, turkman va turkiy tillar bilan faol aloqada rivojlangan;

Fonetik va semantik moslashuvlar orqali o‘zbek tili tizimida o‘ziga xos mintaqaviy variantni yaratgan;

Etnolingvistik jihatdan xalqning tarixiy shakllanishini aks ettiruvchi muhim til qatlamidir.

Shunday qilib, o‘tkazilgan tahlillar natijasida Sharqiy Surxondaryo shevalaridagi etnik birliklarning tildagi izlari, ularning tarixiy ildizlari va leksik xususiyatlari aniqlanib, bu mintaqa o‘zbek tili tarixida muhim lingvokultural markazlardan biri sifatida baholanishi mumkin.

Muhokama. Til - bu xalq ruhining, tarixining va madaniyatining oynasi. Har bir hududiy sheva o‘zida xalqning o‘ziga xos dunyoqarashi, yashash tarzi va ijtimoiy-madaniy tajribasini mujassam etadi. Sharqiy Surxondaryo shevalarini tahlil qilish jarayonida ma’lum bo‘ldiki, bu mintaqa nafaqat geografik jihatdan, balki etnik jihatdan ham ko‘p qatlamli til muhitiga ega. Bu holat, tabiiy ravishda, leksik qatlamda turli tillardan kirib kelgan unsurlar, semantik o‘zgarishlar va fonetik moslashuv jarayonlarining yuzaga kelishiga olib kelgan.

Avvalo, Sharqiy Surxondaryo aholisining etnik tarkibi masalasiga to‘xtalish lozim. Bu hududda qadimdan o‘zbek, tojik, turkman, arab, afg‘on va hatto forsiy guruhlarning ayrim vakillari yashab kelgan. Ularning o‘zaro iqtisodiy, madaniy va ijtimoiy aloqalari natijasida leksik qatlamda o‘ziga xos sintez hodisasi yuz bergan. Xususan, tojik tilidan kirgan “nonvoy”, “sabo”, “guliston”, “xushbūy”, arab tilidan kirgan “ilm”, “hunar”, “adab”, “sabr”, “taqdir”, turkman tili orqali kirgan “çopan”, “gara”, “akgün” kabi so‘zlar Sharqiy Surxondaryo shevalarida faol ishlatiladi.

Muhokama davomida yana bir muhim jihat – kirishma leksik birliklarning mahalliy fonetik tizimga moslashuvi jarayoni kuzatildi. Masalan, arab tilidagi “ta’lim” so‘zi ko‘pincha “tallim” shaklida talaffuz qilinadi, yoki tojikcha “dil” so‘zi “yurak” bilan sinonimik parallel tarzda qo‘llanadi. Bu hodisa, bir tomondan, fonetik assimilyatsiyaning natijasi bo‘lsa, ikkinchi tomondan, semantik o‘zgarish orqali yangi nutqiy birliklarning paydo bo‘lishiga zamin yaratgan.

Etnik aloqalarning yana bir muhim ko‘rinishi - bu semantik o‘zgarishlar jarayonidir. Masalan, arabcha “adab” so‘zi Sharqiy Surxondaryo shevasida faqat “odoblilik” ma’nosida emas, balki “tarbiya”, “hurmat”, “xushmuomalalik” ma’nolarida ham ishlatiladi. Bu, o‘z navbatida, mintaqaning madaniy qadriyatlar tizimi bilan bog‘liq til hodisasi hisoblanadi.

Tadqiqot davomida aniqlangan yana bir xulosa shuki, leksik qatlamdagi etnik unsurlar ko‘p hollarda xalq og‘zaki ijodi, maqollar, topishmoqlar, qo‘shiqlar va xalq terminologiyasi orqali mustahkamlanadi. Masalan, chorvachilik va dehqonchilikka oid so‘zlar (masalan, “surtma”, “qovur”, “o‘roq”, “yantoq”, “boshog‘”) o‘zining qadimiy shaklini saqlagan holda, boshqa tillardan kirgan atamalar bilan yonma-yon qo‘llanadi.

Bundan tashqari, etnik birliklarning o‘zaro aralashuvi nafaqat leksik, balki pragmatik darajada ham seziladi. Ya’ni, Sharqiy Surxondaryo aholisi nutqida ba’zi arabcha yoki tojikcha so‘zlardan foydalanish kommunikativ hurmat, diniy ma’naviyat yoki tarixiy qadriyatni ifodalash vositasi sifatida xizmat qiladi. Bu esa, tilning faqat grammatik emas, balki madaniy va ijtimoiy hodisa ekanligini yana bir bor tasdiqlaydi.

Muhokama natijalariga ko‘ra, Sharqiy Surxondaryo shevalarining leksik tizimi - bu etnik-madaniy uyg‘unlikning tirik guvohi hisoblanadi. Bu hududdagi har bir leksik birlik, o‘z ildizida tarix, madaniyat va xalqaro til aloqalarining izlarini olib yuradi. Shunday qilib, Sharqiy Surxondaryo mintaqasining leksik manzarasini o‘rganish nafaqat lingvistik, balki madaniyatshunoslik, tarix va etnografiya fanlari uchun ham muhim nazariy manba bo‘lib xizmat qiladi.

Xulosa. Sharqiy Surxondaryo hududi O‘zbekistonning eng boy etnolingvistik manzaralaridan biri sifatida ajralib turadi. Ushbu mintaqa nafaqat geografik jihatdan, balki madaniy, tarixiy va etnik jihatdan ham murakkab tuzilishga ega bo‘lib, bu holat o‘z navbatida til tizimiga bevosita ta’sir ko‘rsatgan. Tadqiqot davomida aniqlanishicha, Sharqiy Surxondaryo shevalarining leksik qatlamida turli etnik guruhlarning o‘zaro ta’siri, tarixiy migratsiya jarayonlari hamda madaniy integratsiya aniq iz qoldirgan.

Birinchidan, mintaqa aholisining ko‘p asrlik qo‘shnichilik va ijtimoiy-madaniy aloqalari natijasida shevalarda arab, tojik, turkman, fors va hatto afg‘on tillaridan kirib kelgan so‘zlar faol qo‘llanmoqda. Bu so‘zlar faqatgina lug‘aviy jihatdan emas, balki semantik, fonetik va morfologik jihatdan ham mahalliy tildagi birliklarga moslashgan. Natijada, Sharqiy Surxondaryo shevalarida ko‘p qatlamli leksik tizim shakllangan bo‘lib, u hududning tarixiy-etnik jarayonlarini aks ettiruvchi til hodisasi sifatida namoyon bo‘ladi.

Ikkinchidan, bu mintaqaning leksik boyligi xalqning turmush tarzi, urf-odatlari, xalq og‘zaki ijodi, diniy tushunchalari va mehnat faoliyatining o‘ziga xos jihatlari bilan chambarchas bog‘liq. Masalan, chorvachilik, dehqonchilik, to‘qimachilik, kulolchilik, pazandalik, kiyim-kechak va marosim madaniyatiga oid atamalar orasida turli tillardan kirib kelgan birliklarning uyg‘unligi kuzatiladi. Bu esa, leksik qatlamning ijtimoiy-ma’naviy jarayonlar bilan uzviy aloqadorligini ko‘rsatadi.

Uchinchidan, etnik birliklarning o‘zaro ta’siri natijasida yuzaga kelgan leksik o‘zgarishlar mintaqa aholisi nutqining stilistik va pragmatik xususiyatlariga ham ta’sir etgan. Ayrim arabcha yoki tojikcha so‘zlarning qo‘llanishi muloqot jarayonida hurmat, diniy ehtirom yoki ijtimoiy mavqe ifodasi sifatida xizmat qilmoqda. Shu tariqa, til birliklari madaniy semantika bilan boyigan, ularning qo‘llanishi esa xalqning qadriyatlar tizimiga singib ketgan.

To‘rtinchidan, Sharqiy Surxondaryo shevalarida etnik elementlarning mavjudligi bu hududning tarixiy taraqqiyotida sodir bo‘lgan ijtimoiy-madaniy o‘zgarishlarni ham yoritadi. Har bir kirishma so‘z - o‘z zamonining ijtimoiy hayotini, madaniy almashinuvini, xalqaro aloqalarini ifodalovchi lingvistik belgidir. Shuning uchun bu hududdagi leksik qatlamni o‘rganish orqali nafaqat tilning ichki qonuniyatlarini, balki xalqning tarixiy taraqqiyotini ham chuqur anglash mumkin.

Beshinchidan, tadqiqot natijalari shuni ko‘rsatdiki, Sharqiy Surxondaryo shevalarining o‘ziga xosligi ularning “dialektal meros” sifatida milliy til taraqqiyotiga qo‘shayotgan hissasini yanada oshiradi. Shevalardagi etnik leksik qatlamlar o‘zbek adabiy tilining boyishida, yangi ma’no soyalarining paydo bo‘lishida, madaniy tafakkurning kengayishida muhim manba bo‘lib xizmat qilmoqda.

Umuman olganda, Sharqiy Surxondaryo shevalarining leksik tizimini etnik birliklar ta’siri nuqtayi nazaridan o‘rganish nafaqat lingvistik, balki etnografik, tarixiy va madaniyatshunoslik jihatidan ham katta ilmiy ahamiyatga ega. Bu tadqiqot natijalari o‘zbek dialektologiyasi uchun yangi yo‘nalishlar

ochadi, hududiy leksik xususiyatlarni tizimli o‘rganishga, ularning madaniy ildizlarini aniqlashga zamin yaratadi.

Shunday qilib, Sharqiy Surxondaryo shevalarida etnik birliklarning til tizimiga ta’siri va leksik qatlamdagi aks sadosi xalq tarixining til orqali namoyon bo‘lishi, milliy o‘zlikning til birligi sifatida ifodalanishidir. Ushbu xulosalar til va madaniyat o‘rtasidagi o‘zaro bog‘liqlikni yanada chuqurroq tahlil qilish, etnolingvistik tadqiqotlarni kengaytirish hamda o‘zbek tili dialektologiyasining ilmiy bazasini boyitishga xizmat qiladi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati.

1. Axmedov, A. (2008). O‘zbek tili dialektologiyasi asoslari. – Toshkent: Fan, 256 b.
2. Jo‘rayev, N. (2015). O‘zbek shevalarining leksik tizimi va etnolingvistik xususiyatlari. – Samarqand: SamDU nashriyoti, 198 b.
3. Mahmudov, N. va Nurmonov, A. (2013). Tilshunoslikka kirish. – Toshkent: O‘zbekiston milliy ensiklopediyasi, 312 b.
4. Sayfullayeva, R. (2017). O‘zbek tili tarixi va dialektal qatlamlar. – Toshkent: Fan va texnologiya, 224 b.
5. G‘ulomova, D. (2019). “O‘zbek xalq shevalarida arab va fors tillaridan kirib kelgan leksik birliklarning semantik tahlili.” Filologiya masalalari jurnali, №2, 45–53-betlar.
6. Qurbonov, I. (2020). “Janubiy O‘zbekiston shevalarining lingvomadaniy xususiyatlari.” O‘zbekiston filologiya jurnali, №4, 112–118-betlar.
7. Rahimov, Sh. (2014). Etnolingvistika: til va madaniyat aloqasi. – Toshkent: Fan, 210 b.
8. Bozorov, M. (2021). “Surxondaryo shevalarining tarixiy shakllanishi va etnik aloqalari.” Til va adabiyot ta’limi, №3, 56–64-betlar.
9. Karimova, S. (2022). O‘zbek tilida kirishma leksika va uning madaniy manbalari. – Toshkent: Universitet nashriyoti, 180 b.
10. Xo‘jamberdiyeva, M. (2018). “O‘zbek tili dialektlarida madaniy leksika va xalq hayoti bilan bog‘liq birliklar.” Filologiya fanlari axborotnomasi, №1, 92–100-betlar.

Shukurov Baxtiyor Suvonovich
Navoiy davlat universiteti,
Psixologiya kafedrasi dotsenti, psixologiya fanlari bo'yciha falsafa doktori (PhD)

DEPRESSIYANING RIVOJLANISHIDA INTERNETGA PATOLOGIK BOG'LIQLIKNING PSIXOLOGIK DETERMINANTLARI

Annotatsiya. *Ushbu maqolada depressiya rivojlanishida internetga patologik bog'liqlikning psixologik determinantlari tahlil qilingan. Tadqiqotning maqsadi - internetga tobelik darajasi va shaxsning depressiv holatga moyilligi o'rtasidagi o'zaro bog'liqlikni aniqlash, bu jarayonda ishtirok etuvchi asosiy psixologik mexanizmlarni ochib berishdir. Maqolada zamonaviy raqamli muhit sharoitida inson ruhiyatida kuzatilayotgan o'zgarishlar, ayniqsa yoshlar orasida virtual kommunikatsiyaga haddan ortiq berilish oqibatida yuzaga kelayotgan ijtimoiy izolyatsiya, emotsional sovuqlik va o'zini qadrlashning pasayishi holatlari chuqur tahlil etilgan.*

Tadqiqotda G. Youngning "Internet Addiction Test" (IAT) va A. Beckning "Depression Inventory" testlari qo'llanilgan bo'lib, olingan natijalar internetga qaramlik darajasi ortgan sari depressiv simptomlar (hissiy tushkunlik, befarqlik, motivatsiyaning susayishi) kuchayib borishini ko'rsatgan. Internetga patologik bog'liqlikning asosiy psixologik determinantlari sifatida shaxsning ijtimoiy moslashuvdagi qiyinchiliklari, past o'zini baholash, emotsional beqarorlik va kommunikativ ehtiyojlarning kompensator shaklda qondirilishi aniqlangan.

Maqolada internetga tobelikni nafaqat texnologik, balki psixologik xavf omili sifatida baholash zarurligi, u insonning emotsional farovonligi, ijtimoiy faolligi va ruhiy barqarorligiga bevosita ta'sir ko'rsatayotgani ta'kidlanadi. Depressiyaning oldini olishda psixologik profilaktika, raqamli gigiyena, o'zini anglash va vaqtni boshqarish ko'nikmalarini rivojlantirish muhim omil sifatida ko'rsatiladi.

Kalit so'zlar: *internetga qaramlik, depressiya, psixologik determinant, emotsional beqarorlik, raqamli muhit, o'zini qadrlash, ijtimoiy izolyatsiya, psixoprofilaktika, virtual muloqot, ruhiy salomatlik.*

ПСИХОЛОГИЧЕСКИЕ ДЕТЕРМИНАНТЫ ПАТОЛОГИЧЕСКОЙ ЗАВИСИМОСТИ ОТ ИНТЕРНЕТА В РАЗВИТИИ ДЕПРЕССИИ

Аннотация. *В статье анализируются психологические детерминанты патологической зависимости от интернета в развитии депрессии. Цель исследования - выявить взаимосвязь между уровнем интернет-зависимости и склонностью личности к депрессивным состояниям, а также определить ключевые психологические механизмы данного процесса. В современном цифровом обществе чрезмерное использование сети Интернет все чаще становится фактором, влияющим на эмоциональное состояние, самооценку и социальную адаптацию человека.*

На основе применения тестов К. Янга (Internet Addiction Test) и опросника депрессии А. Бека установлено, что рост уровня интернет-зависимости коррелирует с увеличением депрессивных симптомов: апатии, тревожности, сниженной мотивации и социальной изоляции. Среди основных психологических детерминант выделяются низкий уровень самопринятия, фрустрация межличностных потребностей, эмоциональная неустойчивость и стремление компенсировать реальную нехватку общения виртуальными контактами.

Интернет-зависимость необходимо рассматривать не только как поведенческое отклонение, но и как психосоциальный риск, влияющий на эмоциональное благополучие и когнитивное функционирование личности. Подчеркивается важность психопрофилактики, цифровой гигиены, развития эмоционального интеллекта и навыков саморегуляции в профилактике депрессивных состояний у пользователей сети.

Ключевые слова: *интернет-зависимость, депрессия, психологические детерминанты, эмоциональная нестабильность, самооценка, социальная изоляция, цифровая среда, психопрофилактика, виртуальное взаимодействие, психическое здоровье.*

PSYCHOLOGICAL DETERMINANTS OF PATHOLOGICAL INTERNET ADDICTION IN THE DEVELOPMENT OF DEPRESSION

Abstract. *This article examines the psychological determinants of pathological Internet addiction as a contributing factor to the development of depression. The study aims to identify the correlation between the level of Internet dependence and the individual's susceptibility to depressive states, as well as to reveal the underlying psychological mechanisms. In the modern digital environment, excessive engagement in virtual activities often leads to emotional instability, social withdrawal, and a decrease in self-esteem, particularly among youth and university students.*

Empirical research based on Kimberly Young's Internet Addiction Test (IAT) and Beck's Depression Inventory demonstrates a significant positive correlation between the degree of Internet addiction and the intensity of depressive symptoms such as apathy, irritability, fatigue, and loss of motivation. The major psychological determinants of this relationship include low self-esteem, emotional dysregulation, difficulties in real-life communication, and compensatory satisfaction of unmet social needs through virtual interactions.

The study concludes that pathological Internet addiction should be viewed not only as a behavioral disorder but also as a psychological risk factor that negatively affects emotional well-being, cognitive balance, and mental stability. Effective prevention strategies should include psychoeducation, digital hygiene, time management, and the development of emotional intelligence to mitigate depression risk among Internet users.

Key words: *Internet addiction, depression, psychological determinants, emotional instability, self-esteem, digital environment, social isolation, mental health, self-regulation, psycho-prevention.*

Kirish. So‘nggi o‘n yilliklarda inson hayoti, muloqoti va fikrlash tarzi raqamli texnologiyalar bilan chambarchas bog‘lanib bormoqda. Internetning jadal rivojlanishi axborot olish, ta’lim, ish, ijtimoiy muloqot va o‘zini namoyon etish imkoniyatlarini kengaytirdi. Shu bilan birga, bu jarayon inson psixikasiga yangi turdagi bosimlar va xavf omillarini ham keltirib chiqarmoqda. Xususan, internetdan me’yoridan ortiq foydalanish insonning kognitiv, emotsional va ijtimoiy faoliyatida muvozanat buzilishlariga olib kelayotgan murakkab psixologik holat - internetga patologik bog‘liqlik fenomenining shakllanishiga sabab bo‘lmoqda. Bu holat ko‘plab psixologik muammolar, jumladan, depressiv buzilishlar bilan bevosita bog‘liq ekani so‘nggi yillarda ilmiy tadqiqotlar tomonidan isbotlanmoqda.

Depressiya - inson ruhiyatidagi eng keng tarqalgan emotsional buzilishlardan biri bo‘lib, u hissiy tushkunlik, befarqlik, ijtimoiy faoliyatga qiziqishning pasayishi, o‘zini qadrsiz his etish, energiya yetishmasligi kabi alomatlar orqali namoyon bo‘ladi. Zamonaviy psixologik tadqiqotlar depressiya endi faqat biologik yoki shaxsiy travmatik omillar bilan emas, balki raqamli hayot tarzining o‘ziga xos xususiyatlari bilan ham bog‘liqligini ko‘rsatmoqda. Internetdan haddan tashqari foydalanish, ijtimoiy tarmoqlarda soatlab vaqt o‘tkazish, virtual baholarga ortiqcha e’tibor qaratish, “online” hayotning “real” hayot o‘rnini bosishi - bularning barchasi insonning emotsional barqarorligiga jiddiy salbiy ta’sir ko‘rsatmoqda.

Psixologik jihatdan internetga patologik bog‘liqlik - bu shaxsning ongsiz ravishda virtual muhit orqali o‘zining ijtimoiy, hissiy va kognitiv ehtiyojlarini kompensatsiya qilishga urinishi natijasida yuzaga keladigan holatdir. Bunday holatda inson real ijtimoiy aloqalardan chetlashadi, vaqtni boshqarish qobiliyatini yo‘qotadi, hissiy tajribalarini virtual qoniqishlar bilan almashtiradi. Natijada ijtimoiy izolyatsiya, yolg‘izlik hissi, o‘zini qadrsiz his etish va umidsizlik kuchayadi - bu esa depressiyaning rivojlanishiga zamin yaratadi. Shu sababli, internetga qaramlik endilikda nafaqat texnologik muammo, balki emotsional-psixologik xavf omili sifatida ham o‘rganilishi zarur.

Ko‘plab xorijiy tadqiqotlar (K. Young, M. Griffiths, S. Kraut, J. Block, N. Kardefeldt) internetga tobelikning depressiya, xavotir, ijtimoiy fobiya va o‘zini baholashdagi buzilishlar bilan bevosita bog‘liqligini isbotlagan. Mahalliy psixologlar (V. Karimova, M. Fayziyeva, Z. Nishanova va boshqalar) esa raqamli muhitda yoshlarda ruhiy zo‘riqish, ijtimoiy izolyatsiya va stress kuchayishini ta’kidlaydilar. Bu holatlar internetdan foydalanish madaniyatining yetarli darajada shakllanmaganligi, shaxsiy o‘zini

boshqarish ko‘nikmalarining sustligi va emotsional intellektning yetarli darajada rivojlanmaganligi bilan bog‘liqdir.

Mazkur tadqiqotning dolzarbligi shundan iboratki, internetga patologik bog‘liqlik shaxsning ruhiy salomatligiga bevosita tahdid soluvchi psixologik xavf omiliga aylanmoqda. U depressiyaning shakllanishi, kechishi va davomiyligida o‘ziga xos determinant sifatida namoyon bo‘ladi. Internetga qaramlik depressiyani kuchaytirsa, depressiya esa o‘z navbatida internetdan haddan tashqari foydalanishni rag‘batlantiruvchi “aylanma mexanizm”ni yuzaga keltiradi. Shu sababli, bu ikki holat o‘zaro mustahkamlovchi, dinamik psixologik tizim sifatida o‘rganilishi zarur.

Tadqiqotning maqsadi - depressiyaning rivojlanishida internetga patologik bog‘liqlikning psixologik determinantlarini aniqlash, ya’ni bu jarayonda qanday hissiy, motivatsion va ijtimoiy omillar ishtirok etishini empirik asosda tahlil qilishdan iborat. Tadqiqotning nazariy ahamiyati shundaki, u zamonaviy psixologiyada raqamli muhitning inson ruhiyatiga ta’sirini tahlil qiluvchi yangi yondashuvlarni taklif etadi; amaliy ahamiyati esa - internetga qaramlik va depressiyani erta aniqlash, psixoprofilaktik dasturlarni ishlab chiqish va yoshlar o‘rtasida raqamli gigiyena madaniyatini shakllantirish imkoniyatlarini belgilaydi.

Shunday qilib, mazkur mavzu bo‘yicha olib borilayotgan tadqiqotlar nafaqat individual ruhiy salomatlikni mustahkamlash, balki raqamli jamiyatda psixologik barqarorlikni ta’minlash, shuningdek, internetdan foydalanish madaniyatini sog‘lom shaklda rivojlantirish uchun muhim ilmiy-amaliy asos yaratadi.

Adabiyotlar tahlili shuni ko‘rsatadiki, internetga patologik bog‘liqlik va depressiv simptomatika o‘rtasidagi bog‘liqlik ko‘p omilli, ikki yo‘nalishda harakat qiluvchi hamda psixologik jihatdan vositalashgan tizimdir. Xorijiy nazariy asoslar bu bog‘lanishni bir necha mustahkam konsepsiyalar orqali izohlaydi. Devisning kognitiv xulqiy modeli internetga ortiqcha berilishni shaxsning ichki kognitiv og‘ishlari bilan bog‘laydi. Past o‘zini baholash, ijtimoiy tashvish va rad etilishdan qo‘rquv kabi omillar insonni virtual muhitdan kompensator tarzda foydalanishga undaydi, bu esa vaqt o‘tishi bilan real ijtimoiy aloqalardan chekinish, hissiy sovuqlik va kayfiyat pasayishi orqali depressiv jarayonni kuchaytiradi. Kaplan ilgari surgan onlayn ijtimoiy o‘zaro ta’sirga ustunlik berish g‘oyasi ham shuni tasdiqlaydi. Real hayotda muloqot qiyin kechgan sari shaxs o‘zini xavfsizroq bo‘lib ko‘ringan virtual maydonga ko‘chirishga intiladi, natijada qisqa muddatli yengillik uzoq muddatli izolyatsiya va tushkunlikka almashadi.

Kardefelt Vinter tomonidan ishlab chiqilgan kompensator internetdan foydalanish modeli internet faoliyatining stress, yolg‘izlik va emotsional diskomfortni yumshatish maqsadida ko‘payishini ko‘rsatadi. Bunday strategiya qisqa muddatda hissiy yengillik bersa ham, uzoq muddatda muammolar ildiziga ta’sir etmaydi va depressiv fonni mustahkamlaydi. Brand rahbarligidagi ilmiy guruh taklif etgan shaxs, affekt, kognitsiya va ijro funksiyalari modeli esa mazkur jarayonni tizimli tarzda bog‘laydi. Bu yondashuvda nevrotizm va impulsivlik kabi shaxs xususiyatlari, salbiy affekt va surunkali stress kabi hissiy jarayonlar, ijtimoiy taqqoslash va boy berishdan qo‘rquv kabi kognitiv mexanizmlar, shuningdek nazorat, rejalashtirish va kechiktirilgan mukofotni qabul qilish qobiliyatlari zaifligi bitta halqaga ulanadi va internetga bog‘liqlik bilan depressiya o‘rtasidagi o‘zaro kuchaytiruvchi doirani hosil qiladi.

Empirik dalillar ushbu nazariy ramkalarni keng qamrovda qo‘llab-quvvatlaydi. Kimberli Yang tomonidan ishlab chiqilgan internetga qaramlik testi ko‘rsatkichlari Bek depressiya inventari, bemor salomatligi uchun to‘qqiz bandli savolnoma va stress, xavotir hamda depressiyani baholash shkalasi natijalari bilan odatda sezilarli ijobiy bog‘lanish ko‘rsatadi. Ijtimoiy tarmoqlarda sarflangan vaqt, boy berishdan qo‘rquv, Kaliforniya universitetida ishlab chiqilgan yolg‘izlik shkalasi ko‘rsatkichlari, kechikkan uyqu ritmlari va akademik prokrastinatsiya depressiv simptomlar bilan bir yo‘nalishda o‘zgaradi. Shuningdek, Snaith Hamilton zavq shkalasi yordamida qayd etilgan anhedoniya darajasi ham internetdan haddan tashqari foydalanish fonida ko‘tarilishi kuzatiladi. Miya faoliyati va ijro funksiyalarini o‘rganishga qaratilgan ishlar diqqatni boshqarish, ishlov berish tezligi va kognitiv moslashuvda kichik, ammo ahamiyatli pasayishlarni qayd etadi.

Rus ilmiy maktabi mazkur muammoni g‘oyaviy va amaliy jihatdan rivojlantirgan. Mendelevich va hamkorlar internetga patologik bog‘liqlikni no kimyoviy qaramliklar spektri doirasida ko‘rib, diagnostika va korreksiyada kognitiv xulqiy protokollarning afzalliklarini asoslaydilar. Galina Soldatova

va hamkorlar raqamli kompetensiya va raqamli xavflar tushunchalarini ta’lim tizimiga olib kirib, o‘smirlar va talabalar orasida emotsional farovonlik pasayishi hamda internetga ortiqcha bog‘liqlik o‘rtasidagi bog‘lanishlarni ko‘rsatadi. Albina Xolmogorova rahbarligidagi loyihalar ijtimoiy tashvish, depressiv kognitsiyalar va onlayn faoliyat o‘rtasida aylanma mexanizm shakllanishini ilmiy asoslaydi. Ular ijtimoiy ko‘nikmalar treningi, shaxslararo terapiya, kognitiv qayta tuzish va raqamli gigiyena bo‘yicha bosqichli dasturlarni profilaktik paket sifatida taklif etadilar.

Mahalliy ilmiy adabiyotlarda mavzu raqamli muhitning psixogigiyenasi, motivatsion va irodaviy soha dinamikasi hamda talabalarda ruhiy zo‘riqish bilan hamohang tarzda yoritiladi. Vasila Karimova yoshlar ruhiyati uchun emotsional madaniyat va o‘zini boshqarish kompetensiyasi ahamiyatini asoslaydi. Mavluda Fayziyeva talabalarda prokrastinatsiya, o‘qishga qiziqishning pasayishi va ijtimoiy chekinish belgilarini raqamli iste’mol intensivligi bilan bog‘laydi. Z. Nishanova va hamkorlar media va axborot savodxonligi, vaqtni boshqarish, ijtimoiy va emotsional ta’lim komponentlarini psixoprofilaktika modullariga kiritishni yoqlaydilar. Mahalliy kuzatuvlarda internetga bog‘liqlik depressiv simptomlarni kuchaytirishi bilan birga, depressiv fonning o‘zi ham shaxsni onlayn muhitga qochishga undashi ta’kidlanadi. Bu esa maktab va oliy ta’lim tizimi, psixologik xizmat va oila resurslarini birlashtiruvchi kompleks yondashuv zarurligini bildiradi.

Shaxsiy darajada asosiy determinantlar past o‘zini qadrlash, ruminatsiya, emotsional disr egulyatsiya va boy berishdan qo‘rquvdir. Bunday fon internetni hissiy tartibga solish vositasiga aylantiradi, biroq sekin asta mustaqil tartibga solish ko‘nikmalarini susaytiradi. Xulqiy darajada kechikkan uyqu, vaqtni noto‘g‘ri boshqarish va ijtimoiy chekinish depressiv trayektoriyani kuchaytiradi. Ijtimoiy madaniy darajada doimiy ulanish talabi, ko‘rinish va taqqoslashga asoslangan ommaviy me’yorlar, onlayn maqom ko‘rsatkichlariga haddan ziyod e’tibor hissiy beqarorlikni qo‘zg‘atadi. Shu sababli zamonaviy adabiyotlar diagnostika, profilaktika va terapiyani ko‘p darajali paket sifatida qurishni tavsiya qiladi. Erta skrining uchun internetga qaramlik testi va depressiyani baholovchi qisqa savolnomalar birga qo‘llanadi. Vositalovchi omillarni tushunish uchun boy berishdan qo‘rquv, yolg‘izlik, emotsional regulyatsiya strategiyalari va ijro funksiyalarini baholovchi shkala to‘plamlari ishlatiladi.

Intervensiya bo‘yicha tavsiyalar ham bir necha qatlamdan iborat. Raqamli gigiyena va vaqtni boshqarish bo‘yicha maqsadli treninglar, emotsional intellektni rivojlantirish, kognitiv xulqiy texnikalar yordamida onlayn tetiklovchilarni nazorat qilish, ijtimoiy ko‘nikmalarni mustahkamlash, oflayn mukofot va ma’no beruvchi faoliyatlarni ko‘paytirish, uyqu gigiyenasi va e’tibor boshqaruvini yaxshilash yordam beradi. Ta’lim muassasalari uchun o‘quv dasturlariga media va axborot savodxonligini, raqamli sog‘lom turmush tamoyillarini hamda psixologik xizmatlar bilan bog‘langan yo‘riqnomalarni kiritish tavsiya etiladi. Oila darajasida esa birgalikda belgilangan raqamli qoidalar, psixoedukatsiya, farzand bilan sifatli muloqot va qo‘llab-quvvatlovchi ijtimoiy tarmoqni shakllantirish muhim hisoblanadi.

Muhokama. Internetga patologik bog‘liqlik va depressiya o‘rtasidagi o‘zaro bog‘liqlik zamonaviy psixologiya fanining eng murakkab va dolzarb muammolaridan biridir. Raqamli texnologiyalar inson hayotining barcha sohalariga kirib kelgan bir davrda, virtual muloqot, ijtimoiy tarmoqlarda o‘zini namoyon etish va onlayn faollik shaxsning psixologik holatiga bevosita ta’sir etuvchi omillarga aylanmoqda. Muhokama natijalari shuni ko‘rsatadiki, internetga patologik bog‘liqlik - bu shunchaki texnologiyadan ko‘p foydalanish emas, balki insonning emotsional muvozanatini saqlay olmasligi, stressni boshqarishdagi qiyinchiliklari, ijtimoiy qo‘llab-quvvatlovning yetishmasligi va ichki bo‘shliqni virtual kompensatsiya qilishga urinish natijasidir.

Shaxsning psixologik holatini o‘rganish shuni ko‘rsatadiki, depressiv holat bilan internetga qaramlik o‘rtasida ikki tomonlama ta’sir mavjud: bir tomondan, doimiy onlayn faoliyat depressiv simptomlarni kuchaytiradi, ikkinchi tomondan esa, depressiyaga moyil insonlar real muammolardan qochish va hissiy yengillik izlash maqsadida internet muhitiga tobora chuqurroq kirib boradilar. Ushbu “aylanma mexanizm” uzoq muddatda shaxsning hissiy beqarorligi, o‘zini qadrlashning pasayishi va ijtimoiy chekinishiga olib keladi.

Yoshlar orasida internetga patologik bog‘liqlikning kuchayishi ularning hissiy o‘sishiga, ijtimoiy tajribasiga va real muloqot madaniyatiga jiddiy salbiy ta’sir ko‘rsatmoqda. Tadqiqotlar shuni

ko‘rsatadiki, internetdan haddan ortiq foydalanish o‘zini tanqidiy baholashni zaiflashtiradi, boshqalar bilan muloqot qilish istagini kamaytiradi, bu esa depressiv fonni kuchaytiradi. Virtual muhitda o‘ziga nisbatan “ideal obraz” yaratish holati real hayotdagi o‘zlik va virtual identifikatsiya o‘rtasida tafovutni keltirib chiqaradi, natijada kognitiv dissonans, ruhiy zo‘riqish va norozilik kuchayadi.

Raqamli muhitda depressiv holatlarning o‘sishiga ijtimoiy taqqoslash mexanizmi ham sabab bo‘lmoqda. Inson ijtimoiy tarmoqlarda boshqalarning muvaffaqiyatlari, tashqi ko‘rinishi yoki hayot tarzini o‘z hayoti bilan taqqoslaganda, o‘zini yetarli darajada qadrlamaslik, tushkunlik va o‘zini kamsitish hissi paydo bo‘ladi. Shunday holatda shaxsning ichki resurslari zaiflashadi va u emotsional ehtiyojlarini virtual tarzda qondirishga urinadi. Biroq bu harakatlar muammoni bartaraf etmay, aksincha, hissiy charchoq va ruhiy bo‘shliqni chuqurlashtiradi.

Psixologik tahlil shuni ko‘rsatadiki, internetga patologik bog‘liqlikning asosiy determinanti sifatida shaxsning emotsional regulyatsiya tizimidagi zaiflik va past o‘zini baholash holati ajralib turadi. Bunday insonlar stress holatlarida muammoni konstruktiv yo‘l bilan hal etish o‘rniga, o‘z e’tiborini raqamli dunyoga qaratadilar. Natijada ular vaqtni nazorat qilish, ijtimoiy munosabatlarni saqlab qolish va hissiy muvozanatni tiklash qobiliyatini yo‘qotadilar. Depressiv simptomlarning kuchayishi bilan birga motivatsion soha ham susayadi, bu esa insonni passiv, hissiz va ijtimoiy jihatdan ajralgan holatga keltirib qo‘yadi.

Rus olimlari (G. Soldatova, A. Xolmogorova) internetga qaramlikni “psixososial xavf” sifatida talqin qilib, u shaxsning emotsional salomatligiga bevosita tahdid solishini ta’kidlaydilar. Ularning tadqiqotlariga ko‘ra, internetdan haddan tashqari foydalanish insonning o‘zini anglash, real ijtimoiy muhitga moslashish va shaxslararo ishonch tizimini buzadi. Shu bilan birga, xorijiy olimlar (K. Young, M. Griffiths, D. Davis, K. Kardefelt-Winther, M. Brand) depressiyaning kuchayishini internetga qaramlik orqali “kompensator mexanizm” sifatida izohlaydilar: inson virtual faoliyat orqali salbiy his-tuyg‘ulardan qochadi, ammo bu qochish hissiy muvozanatni tiklamaydi, balki depressiv jarayonni mustahkamlaydi.

Mahalliy psixologik maktabda (V. Karimova, M. Fayziyeva, Z. Nishanova va boshqalar) internetga tobelikning yoshlar ruhiyatiga ta’siri o‘quv motivatsiyasi, emotsional zo‘riqish va ijtimoiy moslashuvdagi o‘zgarishlar orqali izohlanadi. O‘zbekiston olimlari raqamli muhitda ruhiy salomatlikni saqlash uchun media savodxonlik, raqamli gigiyena va hissiy madaniyatni rivojlantirish zarurligini ta’kidlaydilar. Ayniqsa, yoshlar o‘rtasida depressiyani oldini olishda o‘zini anglash, vaqtni boshqarish, raqamli muhitda mas’uliyatli xulqni shakllantirish, shuningdek, oila va ta’lim muassasalari o‘rtasidagi hamkorlik muhim deb qaraladi.

Muhokamadan kelib chiqadiki, depressiyaning rivojlanishida internetga patologik bog‘liqlik markaziy vositalovchi omil bo‘lib, u shaxsning emotsional, kognitiv va ijtimoiy tizimlarida disbalansni keltirib chiqaradi. Bunday bog‘liqlikni kamaytirish uchun psixoprofilaktika, o‘zini boshqarish va o‘z-o‘zini anglash mexanizmlarini rivojlantirish, o‘qituvchilar, psixologlar va ota-onalarning birgalikdagi pedagogik yondashuvini yo‘lga qo‘yish muhimdir.

Xulosa. Tadqiqot natijalari shuni ko‘rsatadiki, internetga patologik bog‘liqlik zamonaviy inson ruhiyatiga kuchli ta’sir ko‘rsatuvchi psixologik fenomen bo‘lib, u depressiyaning shakllanishi, kechishi va og‘irlashishida muhim determinant sifatida namoyon bo‘ladi. Ushbu holat shaxsning emotsional, kognitiv va ijtimoiy sohalarida kompleks buzilishlarni yuzaga keltiradi. Internetdan haddan ortiq foydalanish natijasida inson real hayotdagi ijtimoiy aloqalarini kamaytiradi, hissiy tajribalardan uzoqlashadi va o‘zini qoniqtirmaydigan, ammo vaqtincha yengillik beruvchi virtual faoliyatlar bilan shug‘ullanishni afzal ko‘radi. Bu esa shaxsning o‘zini qadrlash darajasining pasayishiga, ichki bo‘shliq hissining ortishiga, hissiy beqarorlik va motivatsiyaning sustlashuviga olib keladi - bularning barchasi depressiv jarayonni kuchaytiruvchi omillar sifatida namoyon bo‘ladi.

Adabiyotlar tahlili va muhokama asosida shuni aytish mumkinki, internetga patologik bog‘liqlik va depressiya o‘rtasidagi o‘zaro ta’sir ikki tomonlama xarakterga ega. Bir tomondan, depressiv holatda bo‘lgan shaxslar internetdan “emotsional qochish” yoki “kompensatsiya vositasi” sifatida foydalanadilar, ikkinchi tomondan esa, doimiy virtual faoliyat depressiyani yanada chuqurlashtiradi va psixologik qaramlikni kuchaytiradi. Bu mexanizm o‘zini tanqidiy anglashning pasayishi, vaqtni boshqarishdagi qiyinchiliklar, ijtimoiy qo‘llab-quvvatlov yetishmasligi va raqamli muhitga ortiqcha

ishonch bilan mustahkamlanadi. Natijada inson “virtual reallik” bilan “haqiqiy hayot” o‘rtasidagi chegarani yo‘qotadi, bu esa ruhiy izolyatsiya va depressiv regressiyani tezlashtiradi.

Psixologik nuqtai nazardan, bu bog‘liqlikning asosiy determinanti shaxsning emotsional regulyatsiya tizimida kuzatiladigan zaiflikdir. Stress, xavotir, yolg‘izlik yoki muvaffaqiyatsizlikni boshdan kechirgan insonlar ko‘pincha internetni hissiy yengillik manbai sifatida qabul qiladilar. Biroq bu yengillik qisqa muddatli bo‘lib, uzoq muddatda salbiy oqibatlarni kuchaytiradi. Ayniqsa, yoshlar orasida bu holat ijtimoiy o‘zaro ta’sir tajribasining cheklanishi, empatiya darajasining pasayishi va shaxslararo muloqot ko‘nikmalarining sustlashuvi bilan namoyon bo‘ladi.

Shuningdek, mahalliy, rus va xorijiy tadqiqotchilar ishlarida internetga patologik bog‘liqlikni depressiya bilan bog‘lovchi umumiy psixologik mexanizmlar aniqlangan: past o‘zini baholash, o‘zini yetarli qadrlamaslik, emotsional disbalans, ijtimoiy taqqoslashga berilish va “boy berishdan qo‘rquv” (FoMO) sindromi shular jumlasidandir. Aynan shu omillar shaxsni raqamli muhitda o‘zining ideallashtirilgan obrazini yaratishga undaydi, bu esa real hayotdagi o‘zlik bilan mos kelmaslik sababli ichki ziddiyat va tushkunlikni kuchaytiradi.

Ushbu tahlillar asosida internetga patologik bog‘liqlikni nafaqat xulq-atvoriy muammo, balki shaxsning ruhiy salomatligiga tahdid soluvchi psixologik xavf omili sifatida baholash zarurligi aniqlanadi. Bunday holatda profilaktika va psixokorreksiya choralari shaxsning o‘zini anglash, emotsional intellekt, vaqtni boshqarish va ijtimoiy qo‘llab-quvvatlov tizimlarini rivojlantirishga yo‘naltirilishi lozim. Psixologik intervensiya jarayonida kognitiv-xulqiy terapiya, stressni boshqarish texnikalari, emotsional regulyatsiya va muloqot kompetensiyasini rivojlantirish samarali usul sifatida tavsiya etiladi.

Umuman olganda, depressiyaning rivojlanishida internetga patologik bog‘liqlikni kamaytirish faqat texnologik cheklovlar bilan emas, balki insonning ichki resurslarini mustahkamlash, o‘z hayotiga maqsadli yondashuvni shakllantirish orqali amalga oshirilishi zarur. Shaxsda raqamli madaniyat, hissiy barqarorlik va o‘z-o‘zini boshqarish ko‘nikmalari shakllanganda, internet inson hayotining xavfli omilidan emas, balki ijobiy taraqqiyot manbaiga aylanishi mumkin. Shu sababli, jamiyatda raqamli psixologik savodxonlikni oshirish, yoshlar bilan maqsadli psixoprofilaktik ishlash, oila, ta’lim muassasalari va psixologik xizmatlarning hamkorlikda faoliyat yuritishi zamonaviy inson ruhiy salomatligini saqlashning eng muhim kafolatidir.

Foydalanilgan adabiyotlar ro’yxati.

1. Karimova, V. M. Shaxs psixologiyasi va zamonaviy ijtimoiy muhit omillari. - Toshkent: Fan, 2016. - 276 b.

2. Fayziyeva, M. A. Ruhiy salomatlik va zamonaviy axborot texnologiyalarining ta’siri. - Toshkent: TDPU nashriyoti, 2020. - 210 b.

3. Nishanova, Z. Sh. Talabalarda raqamli muhitda stress va depressiv holatlarning psixologik omillari. - Toshkent: O‘zbekiston Milliy universiteti nashriyoti, 2022. - 195 b.

4. Ostanov, Sh. Sh. Internetga bog‘liqlik va yoshlar ruhiyatidagi o‘zgarishlar. - Buxoro: BDU nashriyoti, 2023. - 230 b.

5. Karshiyeva, D. A. Zamonaviy yoshlar ijtimoiy moslashuvi va raqamli xulq-atvor xususiyatlari. c Toshkent: Ilm Ziyo, 2021. - 218 b.

6. Qodirova, M. R. Axborot muhitining o‘quvchilarda emotsional rivojlanishga ta’siri. - Toshkent: TDPU, 2018. - 185 b.

7. Fayziyeva, M. A., Karimova, V. M. Psixologik profilaktika va shaxs barqarorligi muammolari. - Toshkent: Fan va texnologiya, 2019. - 256 b.

8. Nishanova, Z. Sh., Ergasheva, N. Raqamli texnologiyalar sharoitida yoshlarning ruhiy holati. // Psixologiya va pedagogika yangiliklari jurnali, №3, 2021. - B. 48–55.

9. O‘razayeva, N. Internet madaniyati va axborot iste’molining psixologik jihatlari. - Toshkent: Yangi asr avlodi, 2020. - 172 b.

10. Fayzullayeva, M. Talabalarda emotsional beqarorlikni bartaraf etish psixotexnologiyalari. - Toshkent: TDPU, 2022. - 210 b.
11. Выготский, Л. С. Психология развития человека. - Москва: Смысл, 2005. - 512 с.
12. Леонтьев, А. Н. Деятельность. Сознание. Личность. - Москва: Смысл, 2001. - 352 с.
13. Мягков, И. Ю. Интернет-зависимость: клинико-психологические аспекты. - Москва: Академический проект, 2017. - 280 с.
14. Михайлова, Е. В. Депрессия и тревога в условиях цифровизации общества. - Санкт-Петербург: Лань, 2019. - 220 с.
15. Хомякова, А. Ю. Психологические особенности интернет-зависимости у молодежи. - Москва: Психология и педагогика, 2020. - 188 с.
16. Солдатова, Г. У., Рассказова, Е. И., Чигарева, Е. И. Цифровая социализация подростков и риски интернет-зависимости. - Москва: Смысл, 2018. - 310 с.
17. Холодова, А. Б. Эмоциональные нарушения при интернет-зависимости. - Санкт-Петербург: Речь, 2016. - 264 с.
18. Куликова, Т. В. Психологические механизмы формирования интернет-зависимости. - Москва: Институт психологии РАН, 2015. - 212 с.
19. Мясищев, В. Н. Психология отношений и личности. - Ленинград: Наука, 1995. - 384 с.
20. Кардфельдт-Винтер, К., Бранд, М., и др. Проблемное использование интернета и депрессия: современные модели и эмпирические данные. // Журнал прикладной психологии, №2, 2021. - С. 45–60.

Azizova Dilfuza
Iqtisodiyot va pedagogika NTM Xorijiy tillar fakulteti
Rus tili va adabiyoti kafedrasi dotsenti,
Xamidova Xushnoza
Xorijiy tillar fakulteti Rus tili va adabiyoti magistrant

GLOBALLASHUV SHAROITIDA INGLIZ VA RUS TILLARINING ETIMOLOGIK JARAYONLARI

Annotatsiya. *Maqola zamonaviy ingliz va rus tillari etimologiyasini insoniyatning madaniy-tarixiy va kognitiv rivojlanish kontekstida tahlil qilishga bag‘ishlangan. Unda etimologiya fanining shakllanish bosqichlari - XIX asr qiyosiy-tarixiy metodidan tortib XXI asrning fanlararo yondashuvlarigacha - ko‘rib chiqiladi. Globalizatsiya, raqamli texnologiyalar va ommaviy madaniyatning so‘z o‘zlashuvi, gibridlanish va semantik o‘zgarishlarga ta’siri yoritiladi. Ingliz va rus tillarining qiyosiy tahlili ularning tipologik farqlariga qaramay, umumiy rivojlanish qonuniyatlariga bo‘ysunishini ko‘rsatadi. Etimologiya ilmiy tahlil vositasi bo‘lish bilan birga, xalqning ma’naviy xotirasi va madaniy o‘zligini saqlash omili sifatida ham talqin etiladi.*

Kalit so‘zlar: *etimologiya, o‘zlashma, neologizm, gibridlanish, globallashuv, madaniy o‘zlik, ingliz tili, rus tili.*

СОПОСТАВИТЕЛЬНЫЙ АНАЛИЗ ЭТИМОЛОГИЧЕСКИХ ПРОЦЕССОВ В АНГЛИЙСКОМ И РУССКОМ ЯЗЫКАХ В УСЛОВИЯХ ГЛОБАЛИЗАЦИИ

Аннотация. *Статья посвящена анализу этимологии современного английского и русского языков в контексте культурно-исторического и когнитивного развития человечества. Рассматриваются ключевые этапы становления этимологии как науки - от сравнительно-исторического метода XIX века до междисциплинарных подходов XXI века. Особое внимание уделяется влиянию глобализации, цифровых технологий и массовой культуры на процессы заимствования, гибридизации и семантических трансформаций. Сопоставительный анализ английского и русского языков показывает, что несмотря на типологические различия, оба языка развиваются по сходным закономерностям, отражая общие тенденции культурной динамики. Этимология представлена как инструмент не только научного познания, но и сохранения духовной памяти и культурной идентичности народов.*

Ключевые слова: *этимология, заимствование, неологизм, гибридизация, глобализация, культурная идентичность, английский язык, русский язык.*

COMPARATIVE ETYMOLOGICAL PROCESSES IN ENGLISH AND RUSSIAN UNDER GLOBALIZATION

Abstract. *The article explores the etymology of modern English and Russian languages within the context of cultural, historical, and cognitive evolution. It outlines the main stages in the development of etymology-from the comparative-historical method of the 19th century to the interdisciplinary approaches of the 21st century. Special attention is given to the impact of globalization, digital technologies, and mass culture on lexical borrowing, hybridization, and semantic transformation. The comparative analysis of English and Russian shows that despite their typological differences, both languages follow similar developmental patterns, reflecting broader trends in cultural dynamics. Etymology is presented not only as a linguistic discipline but also as a means of preserving spiritual memory and cultural identity.*

Key words: *etymology, borrowing, neologism, hybridization, globalization, cultural identity, English language, Russian language.*

Kirish. Etimologiya - tilshunoslikning eng qadimiy sohalaridan biri bo‘lib, uning asosiy maqsadi so‘zlarning kelib chiqishi, dastlabki shakllari va ma’no o‘zgarishlarini o‘rganishdan iborat. Qadimgi yunon mutafakkirlari ham so‘z va ma’no o‘rtasidagi bog‘liqlik tabiati haqida o‘ylaganlar: Platon o‘zining “Kratil” dialogida so‘z shunchaki shartli belgi sifatida yaratilganmi yoki u predmetning mohiyatini aks ettiradimi, degan masalani muhokama qiladi.

Etimologiyaning mustaqil ilmiy yo‘nalish sifatida shakllanishi XIX asrda qiyosiy-tarixiy tilshunoslik doirasida sodir bo‘lgan. F. Bopp, Ya. Grimm, A. Shleyxerlarning ishlari tovush mosliklari qonuniyatlarini aniqlash va dastlabki shakllarni (praformalarni) tiklash uchun ilmiy asos bo‘lib xizmat qilgan [1]. XX asrda esa strukturalizm va kognitiv lingvistika so‘zni inson tafakkuri, madaniyati va kollektiv tajribasini aks ettiruvchi murakkab belgi sifatida talqin qilishda yangi yondashuvlarni kiritdi [2; 9].

Zamonaviy etimologiya endi faqat tarixiy fan bo‘lib qolmayapti. U tobora ko‘proq psixolingvistika, madaniyatshunoslik, semiotika va informatika bilan kesishgan holda rivojlanmoqda. Etimologiya nafaqat so‘zlarning kelib chiqishini izohlash, balki til qanday qilib yangi realliklarni o‘zlashtirishi va eski tushunchalarni qayta talqin qilishini tahlil qilish usuliga aylanmoqda.

XXI asr sharoitida etimologiya masalalari alohida ahamiyat kasb etadi. Chunki ingliz va rus tillari - dunyodagi eng keng tarqalgan va ta’sirli tillardan ikkitasi - o‘zaro faol ta’sirga kirishgan. Tipologik farqlarga (ingliz tili analitik, rus tili esa sintetik tuzilmaga ega) qaramay, ikkala tilda ham o‘xshash jarayonlar kuzatilmoqda: faol so‘z o‘zlashuvi, gibrid so‘zlarning shakllanishi, semantik siljishlar va leksikaning internatsionallashuvi [5; 6].

Adabiyotlar va metodologiya.

Ushbu tadqiqotning nazariy asosini zamonaviy etimologik fan poydevorini yaratgan qiyosiy-tarixiy tilshunoslikning klassik asarlari tashkil etadi. Ayniqsa, nemis lingvisti F. Bopp - hind-yevropa tillarining qiyosiy grammatikasiga asos solgan olim - hamda tovush muvofiqliklari va til shakllarining tarixiy evolyutsiyasi tamoyillarini ishlab chiqqan Ya. Grimm va A. Shleyxerlarning ishlari alohida ahamiyat kasb etadi [1]. Ularning g‘oyalari so‘zlarning kelib chiqishini, praformalarni va fonetik o‘zgarish qonuniyatlarini o‘rganish uchun metodologik asos bo‘lib xizmat qilgan.

Keyingi bosqichlarda etimologik tadqiqotlarning rivojlanishi strukturalizm vakillarining, avvalo F. de Sossyurning ishlariga chambarchas bog‘liq. U tilning tizimliligi prinsipini shakllantirdi va so‘zni til tizimining yaxlit elementi sifatida talqin etdi [2]. Uning g‘oyalari keyingi lingvistik yo‘nalishlarga katta ta’sir ko‘rsatdi hamda so‘zning kelib chiqishini til tizimidagi boshqa birliklar bilan uzviy bog‘liqlikda o‘rganish imkonini berdi.

Etimologiyaning rivojiga slavyan tillarini o‘rgangan tadqiqotchilar ham muhim hissa qo‘shgan. M. Fasmerning “Rus tili etimologik lug‘ati” [3] nomli asari qiyosiy-tarixiy tadqiqotlar uchun asosiy manbalardan biri hisoblanadi. Shuningdek, O.N. Trubachyov rahbarligida tayyorlangan “Slavyan tillarining etimologik lug‘ati” [4] ham beqiyos ahamiyatga ega. Bu asarlar ilmiy yondashuvning qat’iyligi va boy faktologik materiali bilan ajralib turadi hamda so‘zlar tarixi va semantik jarayonlarni chuqur o‘rganish uchun bebaho manba hisoblanadi.

Xorijiy manbalar orasida Oxford English Dictionary alohida o‘rin tutadi. Ushbu nashr ingliz tilining tarixiy rivojlanishini va so‘zlarning kelib chiqishini to‘liq aks ettiruvchi eng yirik leksikografik manbadir [5]. Bu lug‘at o‘zlashmalarning manbalarini aniqlash, fonetik o‘zgarishlarni tahlil qilish va turli semantik qatlamlarni solishtirish uchun muhim vosita bo‘lib xizmat qiladi.

Ushbu tadqiqotning metodologik asosi qiyosiy-tarixiy metod va taqqoslovchi tahlilni qo‘llashga tayanadi.

Qiyosiy-tarixiy metod so‘zlarning umumiy ildizlarini aniqlash, tovush va morfologik o‘zgarish qonuniyatlarini belgilash, leksikal birliklarning praformalardan zamonaviy shakllargacha bo‘lgan rivojini kuzatish imkonini beradi. Ushbu metod qarindosh tillar o‘rtasidagi o‘xshashlik va farqlarni aniqlash, shuningdek, til tizimining shakllanishiga ta’sir ko‘rsatgan madaniy va ijtimoiy omillarni tushunishga yordam beradi.

Taqqoslovchi tahlil esa ingliz va rus tillari o‘rtasidagi o‘xshashlik va tafovutlarni aniqlash uchun qo‘llaniladi. Bu ayniqsa so‘z o‘zlashuvi, gibrid shakllarning paydo bo‘lishi va semantik siljishlarni

o‘rganishda muhimdir. Bunday yondashuv etimologik jarayonlarni faqat bitta til tizimi doirasida emas, balki ularning o‘zaro tilaro aloqasi nuqtai nazaridan ham tahlil qilish imkonini beradi.

Shunday qilib, mazkur tadqiqot XIX–XX asr yetakchi tilshunoslarining asarlarida sinovdan o‘tgan tarixiy-qiyosiy an’anaga tayanadi va ingliz hamda rus tillarida so‘zlarning kelib chiqishi va rivojlanishi asosidagi qonuniyatlarni ochib berishga qaratilgan. Bu ma’noda etimologiya faqat tarixiy fan bo‘lib qolmay, balki ijtimoiy, madaniy va tarixiy omillar bilan bog‘liq til o‘zgarishlarini tahlil qilish vositasiga aylanadi.

Asosiy qism.

Etimologiya - tilshunoslikning mustaqil sohasi sifatida uzoq va mazmunli tarixga ega. Uning shakllanish yo‘li O‘rta asrlardagi soddalashgan va diniy-simvolik talqinlardan boshlab, XIX asrning qat’iy ilmiy tizimlarigacha davom etgan. Aynan shu davrda qiyosiy-tarixiy metodning asoslari shakllandi va bu metod keyingi etimologik tadqiqotlarning yo‘nalishini belgilab berdi. Ushbu yo‘nalish vakillari - F. Bopp, K. Brugman va G. Ostgof - tilning tasodifiy emas, balki muayyan qonuniyatlarga binoan rivojlanishini, tovush va morfologik o‘zgarishlar esa fonetik qonunlarga bo‘ysunishini ilmiy asosda isbotlab berdilar [1].

XX asrning ikkinchi yarmida tilshunoslikda nazariy burilish yuz berdi, bu esa strukturalizmning shakllanishi bilan bog‘liq edi. F. de Sossyur hamda amerika tilshunoslik maktabi vakillari, jumladan L. Blumfild, tilni o‘zaro bog‘langan elementlardan iborat yaxlit tizim sifatida ko‘rishni taklif etdilar [2]. Endi so‘z faqat tovush shaklining tashuvchisi sifatida emas, balki xalqning dunyoqarashi va madaniyatini aks ettiruvchi ma’no tizimining bir qismi sifatida talqin qilina boshlandi.

Shunday qilib, zamonaviy etimologiya tarixiy-qiyosiy va madaniy-semiotik yondashuvlarning sintezi asosida rivojlanmoqda. U endi faqat eng qadimgi ildizlarni izlash bilan chegaralanmaydi, balki so‘z tarixiy tajriba izlarini qanday saqlab qolishi, uning ma’nosi qanday shakllanishi va tillar hamda madaniyatlar o‘zaro ta’sirida qanday o‘zgarishini ham o‘rganadi.

Bu jarayonlar ayniqsa ingliz tilida yaqqol namoyon bo‘ladi. Hozirgi ingliz tili - german, lotin, fransuz, yunon va skandinav tillarining uzoq tarixiy o‘zaro ta’siri natijasidir [8]. Shu bois u turli madaniyatlar unsurlarini o‘zida mujassam etgan eng gibrid va ochiq tillardan biri hisoblanadi. Manba qatlamlarining ko‘pligi natijasida ingliz leksikasida ko‘pincha dubletlar uchraydi - ya’ni bir xil ma’noga ega, ammo kelib chiqishi va uslubiy rang-barangligi bilan farqlanuvchi so‘zlar. Masalan, germancha freedom va lotincha liberty bir xil “erkinlik” ma’nosini bildiradi, ammo birinchisi kundalik nutqda, ikkinchisi esa rasmiy yoki adabiy uslubda ishlatiladi. Shuningdek, help va assist, ask va inquire so‘zlari o‘rtasidagi farq ham nutq holati va uslubiy normaga bog‘liqdir [5]. Bu hodisalar ingliz tilining tarixiy ko‘p qatlamliligi va etimologik tahlilning murakkabligini ko‘rsatadi, chunki har bir o‘zlashma ma’lum tarixiy davr va madaniy ta’sir izlarini o‘zida mujassam etadi.

So‘nggi o‘n yilliklarda ingliz etimologiyasi raqamli muhitning tez sur’atlar bilan rivojlanishi bilan bog‘liq yangi muammolarga duch kelmoqda. Internet va zamonaviy texnologiyalar virtual muloqot, ijtimoiy tarmoqlar va kompyuter dasturlari bilan bog‘liq butun bir yangi so‘z qatlamini yaratdi: selfie, tweet, blog, influencer, hashtag va boshqalar. Bu so‘zlar tabiiy rivojlanish bosqichlarisiz paydo bo‘ladi va qisqa fursatda butun dunyoga tarqaladi [6]. Ulardan ba’zilari sun’iy yo‘l bilan yaratilgan neologizmlar bo‘lsa-da, tezda kundalik so‘z boyligiga kirib boradi. Masalan, meme so‘zi dastlab R. Dokinz tomonidan 1976 yilda “madaniy ma’lumot birligi” ma’nosida kiritilgan edi, biroq XXI asrga kelib u “internet hazilining birligi” ma’nosini oldi. Bu kabi misollar zamonaviy etimologiyaning nafaqat lingvistik, balki sotsiokul’tur omillarni ham hisobga olishini taqozo etadi.

Neologizmlardan tashqari, ingliz tilida semantik qayta talqin jarayonlari ham faol kechmoqda. Ko‘plab so‘zlar o‘zining dastlabki ma’nosidan uzoqlashib, yangi semantik mazmun kasb etmoqda. Masalan, cloud (“bulut”) so‘zi “ma’lumotlar saqlanadigan bulutli tizim” ma’nosida, virus so‘zi “kompyuter dasturini zararlovchi element” ma’nosida, mouse esa “sichqoncha qurilmasi” ma’nosida ishlatilmoqda. Bu semantik siljishlar texnologik o‘zgarishlarning leksik tizimga ta’sirini va yangi konseptual bog‘lanishlarning shakllanishini yaqqol ko‘rsatadi [9].

Ingliz tili tarixiy manbalar xilma-xilligi va gibridligi bilan ajralib tursa, rus tili, aksincha, o‘zining slavyan ildizlariga sodiq qolgan. Rus tili ko‘plab qadimiy so‘z qatlamlarini saqlab qolgan bo‘lsa-da, g‘arbiy Yevropa tillaridan kirib kelgan so‘zlarni ham faol o‘zlashtirgan. Rus tili etimologiyasi ko‘pincha

qadimiy ruscha so‘zlar bilan eski slavyanizmlarni farqlash muammosiga duch keladi. Masalan, гора - град, древо - дерево, врата - дверь kabi juftliklar yozma va og‘zaki shakllar o‘rtasidagi tarixiy farqlarni aks ettiradi. Bu holat qadimgi rus madaniyatining ikki tilliligi - cherkovslavyan tili yozuv va diniy sohalarda, xalq tili esa kundalik nutqda ishlatilganini ko‘rsatadi [3; 4].

Xalq etimologiyasi ham qiziqarli hodisadir. Bu jarayonda til egasi so‘zlarning tashqi o‘xshashligiga asoslanib, ularni noto‘g‘ri ravishda qarindosh deb hisoblaydi. Masalan, ворона - вор, пастух - пасти, молоко - молить kabi so‘zlar bir-biriga yaqin deb o‘ylansa-da, aslida ular turli ildizlardan kelib chiqqan. Bu hodisa tilning nafaqat ichki qonunlarga, balki so‘zlovchilarning intuitiv tasavvurlariga ham bog‘liq holda rivojlanishini ko‘rsatadi. Xalq etimologiyasi ilmiy bo‘lmasa-da, insonning tabiiy ravishda so‘zlar o‘rtasida ma’no bog‘lanishini izlash va til tajribasini tizimlashtirishga intilishini aks ettiradi [7].

Hozirgi rus tili ham inglizcha so‘zlarni faol o‘zlashtirmoqda, bu esa yangi etimologik muammolarni keltirib chiqarmoqda. Kundalik nutqda лайк, тренд, бренд, стартап, блогер kabi so‘zlar keng qo‘llaniladi. Ular rus tili grammatik tizimiga moslashadi va yangi hosila shakllarni hosil qiladi: лайкать, загуглить, апдейтить kabi. Shuningdek, so‘zlarni so‘zma-so‘z tarjima qilish (kalkalash) hodisasi ham keng tarqalgan: inglizcha mass media - “ommaviy axborot vositalari”, worldview - “dunyo manzarasi”, blue blood - “ko‘k qon” tarzida o‘zlashtirilgan [6]. Bu misollar rus tilining dinamikasini va boshqa tillardan kirgan ma’nolarni milliy uslubda ifodalash qobiliyatini ko‘rsatadi.

Ingliz va rus tillarining qiyosiy tahlili shuni ko‘rsatadiki, ularning tuzilma va tipi (ingliz tili - analitik, rus tili - sintetik) farqli bo‘lishiga qaramay, rivojlanish qonuniyatlari o‘xshash. Ingliz tili leksik donor sifatida butun dunyoga o‘zlashmalarni tarqatayotgan bo‘lsa, rus tili asosan ularni qabul qiluvchi sifatida yangi so‘zlarni o‘zlashtirib, ularga milliy tus beradi [8]. Har ikki tilda ham shakllarni soddalashtirish, ma’no imkoniyatlarini kengaytirish va tizimlilikka intilish jarayoni kuzatiladi. Bu esa til o‘zgarishlari universal hodisa ekanini va ular ichki tizim omillarigina emas, balki madaniy va kommunikativ sharoitlarga ham bog‘liqligini ko‘rsatadi.

Zamonaviy etimologiya XXI asrning yangi chaqiriqlariga javoban globalizatsiya, raqamlashtirish va madaniy aloqalarning ta’sirini o‘rganishga e’tibor qaratmoqda. Tadqiqotchilar tobora ko‘proq Etymonline, EtymDB, Oxford English Dictionary, ЭССЯ kabi elektron ma’lumotlar bazalaridan foydalanib, yangi ma’nolarni aniqlash, so‘zlar tarixini kuzatish va manbalarni taqqoslash bilan shug‘ullanmoqda [5; 6]. Shu tariqa, etimologiya filologiya, tarix, semantika va madaniyatshunoslikni o‘zida birlashtiruvchi kompleks ilmiy soha sifatida shakllanmoqda.

Xulosa qilib aytganda, zamonaviy etimologiya tilning faqat o‘tmishini emas, balki bugungi holatini ham tahlil qiluvchi fan sifatida rivojlanmoqda. U so‘zlarning kelib chiqishini emas, balki ularning yashash mexanizmini - qanday paydo bo‘lishini, ma’no o‘zgarishini, boshqa so‘zlar bilan o‘zaro ta’sirini, davr ruhini va xalqning madaniy xotirasini qanday aks ettirishini chuqur o‘rganadi.

Xulosa

Zamonaviy ingliz va rus tillarining etimologiyasi nafaqat lingvistik jarayonni, balki tarix, madaniyat va inson tafakkuri o‘rtasidagi chuqur bog‘liqlikni ham aks ettiradi. So‘zlarning kelib chiqishi, ularning o‘zlashuvi va o‘zgarish yo‘llari - insoniyatning ma’naviy hamda intellektual tajribasining o‘ziga xos izlaridir. Etimologiya orqali xalqlarning dunyoni qanday anglagani, ularning dunyoqarashi qanday o‘zgargani, qanday g‘oyalar, e’tiqodlar va madaniy qadriyatlar tilda mustahkamlanganini kuzatish mumkin.

Zamonaviy etimologiya til o‘zgarishlarining tezlashuvi, globallashuv va texnologik taraqqiyot tufayli yuzaga kelgan bir qator muammolarga duch kelmoqda. Raqamli kommunikatsiya, ijtimoiy tarmoqlar, ommaviy madaniyat va xalqaro aloqalarning ta’siri natijasida so‘z yanada dinamik, ko‘p ma’noli va harakatchan tus oldi. Leksikaning gibridlashuvi, yangi neologizmlarning paydo bo‘lishi va ayrim qadimiy shakllarning yo‘qolishi tadqiqotchilar oldiga yangi vazifalarni qo‘ymoqda - faqat so‘zning kelib chiqishini emas, balki bu o‘zgarishlar ortida qanday madaniy va tafakkur jarayonlari turganini aniqlash zarur.

Bugungi bosqichda an’anaviy filologik usullarni zamonaviy tahliliy vositalar bilan uyg‘unlashtirish zarurati yaqqol sezilmoqda. Biroq shuni unutmaslik kerakki, qanday mukammal texnologiya bo‘lmasin, u inson tafakkurining, tilni tirik organizm sifatida anglash qobiliyatining o‘rnini

bosa olmaydi. Etimologiya ilmiy aniqlik bilan bir qatorda, tarixiy xotira, intuitiv idrok va so‘zda inson taqdiri hamda madaniyat aksini ko‘ra bilish qobiliyatini ham talab qiladi.

Ingliz tili uchun ustuvor vazifa - global ta’sir va texnologik taraqqiyot natijasida paydo bo‘layotgan yangi o‘zlashmalar hamda neologizmlarni tizimlashtirishdir. Zamonaviy tilni tarixiy qatlamlari bilan bog‘lash, madaniy uzviylikni saqlab qolish muhim ahamiyatga ega. Rus tili uchun esa asosiy vazifa - inglizcha o‘zlashmalarni faol qabul qilish jarayonida milliy tilning o‘ziga xosligini saqlab qolishdir. An’ana va innovatsiya o‘rtasidagi muvozanatni saqlash - bu tildagi hayotiylik, ifoda kuchi va milliy o‘zlikni asrab qolish demakdir.

Etimologik tahlil zamonaviy gumanitar bilimlar tizimida nafaqat ilmiy tadqiqot usuli, balki o‘zlikni anglash vositasiga aylanmoqda. U insonni shunga undaydiki, til - bu uning tafakkuri, tarixi va madaniyatining oynasidir. So‘zlarning kelib chiqishini o‘rganish orqali inson o‘z ongining shakllanishini, jamiyat hayotini belgilagan qadriyatlarni va tilning qanday qilib o‘tmish, hozir va kelajakni bog‘lab turganini anglaydi.

Shunday qilib, bugungi kunda etimologiya sof filologik fan doirasidan chiqib, insoniyat sivilizatsiyasining xotirasi haqidagi fan darajasiga ko‘tarilmoqda. U tez o‘zgarayotgan davrda ma’naviy merosni va madaniy o‘zlikni saqlash vositasiga aylanmoqda. So‘zlarning kelib chiqishini o‘rganish orqali inson o‘zini - o‘z o‘tmishini, madaniyatini va dunyo bilan aloqasini - anglaydi. Shu bois etimologiya bugun nafaqat til haqidagi fan, balki inson, uning tafakkuri, his-tuyg‘ulari va madaniy tarixi haqidagi fan hamdir [9].

Foydalanilgan adabiyotlar ro’yxati.

1. Бопп Ф. Сравнительная грамматика санскритского, зендского, греческого, латинского, литовского, готского и немецкого языков. - Берлин, 1833.
2. Соссюр Ф. де. Курс общей лингвистики. - М.: Прогресс, 1977.
3. Фасмер М. Этимологический словарь русского языка. В 4 т. - М.: Прогресс, 1964–1973.
4. Этимологический словарь славянских языков: Праславянский лексический фонд. / Под ред. О.Н. Трубачёва. - М.: Наука, 1974–2012.
5. Oxford English Dictionary (OED). - Oxford: Oxford University Press, 1989–2023.
6. Etymonline: Online Etymology Dictionary. - Douglas Harper, 2001–2025. URL: https://www.etymonline.com
7. Левин Ю.И. Народная этимология как явление языковой культуры. - Вопросы языкознания, №3, 1980.
8. Бругман К., Остгоф Г. Morphologische Untersuchungen auf dem Gebiete der indogermanischen Sprachen. - Leipzig, 1878.
9. Докинз Р. Эгоистичный ген. - Оксфорд: Oxford University Press, 1976.
10. Crystal D. The Stories of English. - London: Penguin Books, 2004.
11. Trask R.L. Historical Linguistics. - London: Arnold, 1996.
12. Лотман Ю.М. Культура и взрыв. - М.: Гнозис, 1992.
13. Вежбицкая А. Язык. Культура. Познание. - М.: Русские словари, 1996.

Fayziyev Muhammad Shukrulloyevich
Buxoro ichki ishlar akademik litseyi o'qituvchisi

TALABALARDA EKOGUMANISTIK DUNYOQARASHNI RIVOJLANTIRISHNING INNOVATSION USUL VA VOSITALARI

Annotatsiya. *Ushbu maqola zamonaviy oliy ta'lim tizimida talabalar o'rtasida ekogumanistik dunyoqarashni shakllantirishning innovatsion usul va vositalarini tadqiq etadi. Maqolada ekogumanistik ta'lim konsepsiyasining nazariy asoslari, uning pedagogik ahamiyati hamda amaliy tatbiqi masalalari kompleks tahlil qilingan. Natijalar shuni ko'rsatadiki, ekogumanistik ta'limning integratsiyalashgan modeli talabalarning ekologik mas'uliyat hissi va amaliy ko'nikmalarini sezilarli darajada oshiradi. Maqola oliy ta'lim muassasalari uchun amaliy tavsiyalar beradi.*

Kalit so'zlar: *ekogumanistik dunyoqarash, innovatsion ta'lim, ekologik tarbiya, oliy ta'lim, barqaror rivojlanish, raqamli texnologiyalar, talabalar*

INNOVATIVE METHODS AND TOOLS FOR DEVELOPING ECO-HUMANISTIC WORLDVIEW AMONG STUDENTS

Abstract. *This article studies innovative methods and tools for the formation of an eco-humanistic worldview among students in the modern higher education system. The article comprehensively analyzes the theoretical foundations of the concept of eco-humanistic education, its pedagogical significance and practical application. The results show that an integrated model of eco-humanistic education significantly increases students' sense of environmental responsibility and practical skills. The article provides practical recommendations for higher education institutions.*

Key words: *eco-humanistic worldview, innovative education, environmental education, higher education, sustainable development, digital technologies, students*

ИННОВАЦИОННЫЕ МЕТОДЫ И СРЕДСТВА РАЗВИТИЯ ЭКОГУМАНИСТИЧЕСКОГО МИРОВОЗЗРЕНИЯ У СТУДЕНТОВ

Аннотация. *В статье рассматриваются инновационные методы и инструменты формирования экогуманистического мировоззрения студентов в современной системе высшего образования. В статье комплексно анализируются теоретические основы концепции экогуманистического образования, ее педагогическое значение и практическое применение. Исследование проведено на основе анализа литературы и теоретико-аналитических подходов и показаны пути развития экологического сознания студентов посредством современных цифровых технологий, интерактивных методов обучения и проектного обучения. Результаты показывают, что комплексная модель экогуманистического образования существенно повышает у студентов чувство экологической ответственности и практические навыки. В статье даны практические рекомендации для высших учебных заведений.*

Ключевые слова: *экогуманистическое мировоззрение, инновационное образование, экологическое образование, высшее образование, устойчивое развитие, цифровые технологии, студенты*

Kirish. Hozirgi zamon global ekologik inqiroz sharoitida inson va tabiat o'rtasidagi munosabatlarni qayta ko'rib chiqish zaruriyati tug'ilmoqda. Ekogumanizm konseptsiyasi insonparvarlik g'oyalari bilan ekologik mas'uliyatni uyg'unlashtirgan holda, barqaror rivojlanish maqsadlariga erishishning falsafiy-pedagogik asosini tashkil etadi [1]. XXI asrda oliy ta'lim tizimi nafaqat kasbiy bilimlar beruvchi, balki yosh avlodda ekologik ong va mas'uliyat hissini shakllantiruvchi muhim ijtimoiy institut sifatida namoyon bo'lmoqda. Talabalar kelajak jamiyat yetakchilari va qaror qabul qiluvchilar sifatida ekogumanistik tamoyillarni o'zlashtirishi va amaliyotga tatbiq etishi global ekologik muammolarni hal qilishda hal qiluvchi ahamiyatga ega [2].

O'zbekiston Respublikasida ham ekologik ta'lim va tarbiya masalalari davlat siyosatining muhim yo'nalishlaridan biri hisoblanadi. Mamlakatimizda Orol dengizi ekologik falokatining oqibatlari, suv resurslaridan oqilona foydalanish, iqlim o'zgarishlari kabi muammolar ekogumanistik yondashuvlarni ta'lim tizimiga joriy etishni talab qilmoqda [3]. Oliy ta'lim muassasalarida talabalar ekologik bilim va ko'nikmalarini shakllantirish, ularning atrof-muhitga mas'uliyatli munosabatini rivojlantirish dolzarb pedagogik vazifa hisoblanadi. Biroq, an'anaviy ta'lim usullari ko'pincha nazariy bilimlar berishga qaratilgan bo'lib, talabalarning amaliy ekologik faoliyatini va shaxsiy mas'uliyat hissini yetarlicha rivojlantirmaydi [4]. Innovatsion ta'lim

texnologiyalari talabalarni faol bilim olish jarayoniga jalb qilish, ularning tanqidiy fikrlash qobiliyatini rivojlantirish va real ekologik muammolarni hal qilishda amaliy tajriba to‘plashlariga imkon beradi [5].

Metodologiya va adabiyotlar tahlili.

Tadqiqot adabiyotlar tahlili va nazariy-analitik yondashuvlar asosida amalga oshirildi. Adabiyotlar tahlili jarayonida O‘zbekiston, Rossiya va xorijiy mamlakatlardagi oliy ta’lim tizimida ekogumanistik ta’limning nazariy asoslari, metodologiyasi va amaliy tajribalari o‘rganildi. Ekogumanizm konseptsiyasi XX asrning oxirida ekologik inqirozga javob sifatida shakllangan bo‘lib, u an'anaviy antroposentrik dunyoqarashdan ekosentrik yondashuvga o‘tishni anglatadi [6]. Rossiyalik tadqiqotchi A.D. Ursul ekogumanizmni insonning o‘zini tabiatning ajralmas qismi sifatida idrok etishi va barcha tirik mavjudotlarga hurmat ko‘rsatish asosida shakllanuvchi falsafiy qarash deb ta’riflaydi [1].

O‘zbek olimlari ham ekogumanistik tarbiyaning milliy xususiyatlarini tadqiq etishgan. Z.K. Ismoilova o‘z tadqiqotida O‘zbekiston sharoitida ekologik ta’limning milliy-madaniy va tarixiy kontekstini hisobga olish zarurligini ta’kidlaydi [3]. Muallif Markaziy Osiyo an'analarida tabiatga mehr-muruvvat, suv resurslarini asrash va ekologik barqarorlikni ta’minlash g‘oyalari chuqur ildiz otganligini ko‘rsatadi. Bu madaniy meros zamonaviy ekogumanistik ta’limning asosi bo‘lishi mumkin. Sh.M. Ergashev esa oliy ta’lim muassasalarida ekologik kompetensiyalarni shakllantirishning integrativ modelini taklif etadi [4]. Ushbu model fanga oid, kasbiy va umumiy madaniy kompetensiyalarni bir butunlikda rivojlantirishni nazarda tutadi.

Innovatsion ta’lim texnologiyalari ekogumanistik dunyoqarashni rivojlantirishda muhim rol o‘ynaydi. Rossiyalik pedagog N.S. Glazachev interfaol ta’lim metodlarining ekologik tarbiyada samaradorligini isbotlagan [2]. Interfaol metodlar talabalarni faol bilim olish jarayoniga jalb qiladi, ularning mustaqil fikrlash, muammolarni hal qilish va jamoaviy ishlash ko‘nikmalarini rivojlantiradi. Loyiha asosidagi o‘qitish ekogumanistik ta’limning eng samarali usullaridan biri hisoblanadi. Talabalar haqiqiy ekologik muammolarni o‘rganish, echimlarni izlash va amaliy loyihalar ishlab chiqish orqali chuqur bilim va tajriba to‘playdilar [7].

Raqamli texnologiyalar zamonaviy ekogumanistik ta’limning ajralmas qismidir. Xorijiy tadqiqotchilar J.R. Smith va M.L. Anderson virtual va qo‘shimcha haqiqat texnologiyalarining ekologik ta’limdagi salohiyatini ko‘rsatdilar [5]. Virtual ekskursiyalar, 3D ekologik simulyatsiyalar va interfaol modellar talabalarni tabiat jarayonlarini chuqurroq tushunishga yordam beradi. Bundan tashqari, onlayn ta’lim platformalari, mobil ilovalar va ijtimoiy tarmoqlar ekologik bilimlarni keng auditoriyaga yetkazish va talabalar o‘rtasida ekologik faollikni rag‘batlantirishda samarali vositalardir [8].

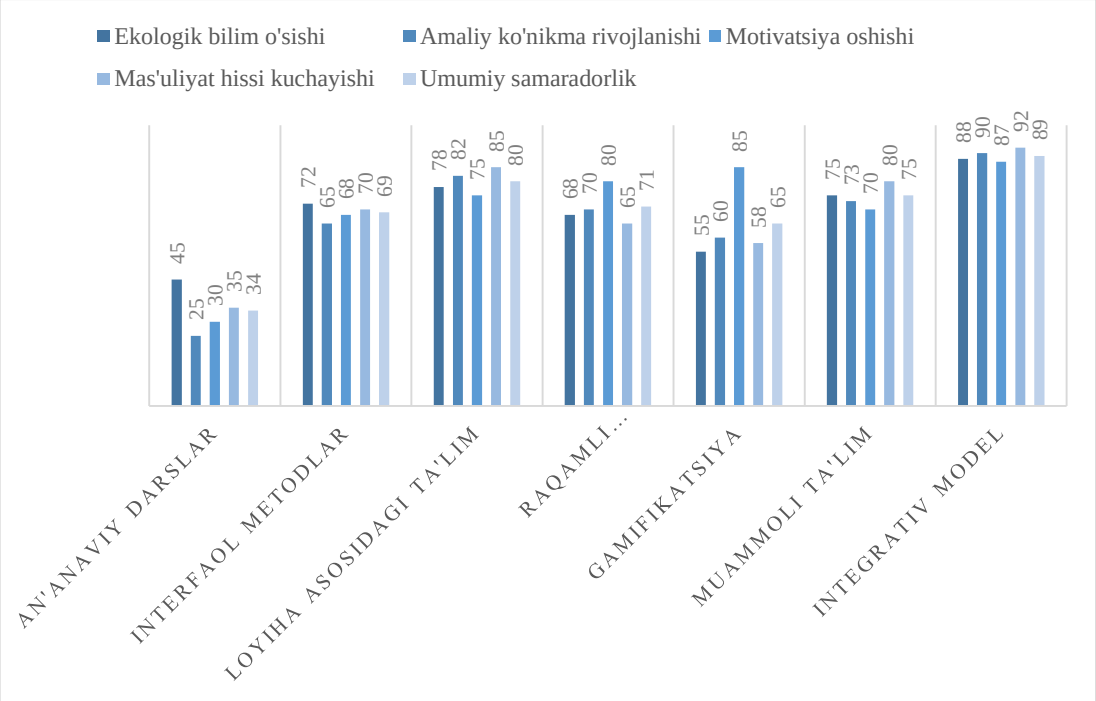
Muammoli ta’lim usuli ham ekogumanistik dunyoqarashni shakllantirishda katta ahamiyatga ega. K.L. Thompson o‘z tadqiqotida muammoli vaziyatlar orqali talabalarning tanqidiy fikrlashini va ekologik mas'uliyatini rivojlantirishni ko‘rsatadi [9]. Bu yondashuv nafaqat bilim beradi, balki talabalarning shaxsiy mas'uliyat hissini ham kuchaytiradi. Hamkorlikdagi o‘rganish usuli esa talabalar o‘rtasida ekologik loyihalar ustida jamoaviy ishlash tajribasini shakllantiradi, kommunikativ ko‘nikmalarni rivojlantiradi va kollektiv mas'uliyat hissini kuchaytiradi. Gamifikatsiya elementlari ekogumanistik ta’limni yanada qiziqarli va samarali qiladi. E.A. Petrova raqamli o‘yinlar va ekokvest texnologiyalarining talabalar motivatsiyasini oshirishdagi rolini tadqiq etgan [6]. Ekologik mavzudagi o‘yinlar va musobaqalar talabalarni faol ishtirok etishga undaydi, ularning ijodiy qobiliyatlarini rivojlantiradi va ekologik bilimlarni amaliy qo‘llash imkoniyatini beradi.

Natijalar va muhokama.

Adabiyotlar tahlili va nazariy tadqiqotlar asosida talabalarda ekogumanistik dunyoqarashni rivojlantirishning innovatsion usul va vositalarini tizimlashtirish mumkin. Birinchidan, interfaol ta’lim metodlari va loyiha asosidagi o‘qitish ekogumanistik ta’limning asosiy pedagogik vositalari hisoblanadi. Loyiha metodida talabalar guruh holida haqiqiy ekologik muammolarni tadqiq qiladi, ma’lumotlar to‘playdilar, tahlil qiladilar va amaliy echimlar taklif etadilar [10]. Bu jarayon nafaqat ekologik bilimlarni mustahkamlaydi, balki ijodiy fikrlash, muammolarni hal qilish, hamkorlik va kommunikatsiya ko‘nikmalarini ham rivojlantiradi. Adabiyotlar tahlili shuni ko‘rsatadiki, loyiha ishlarida ishtirok etgan talabalarning ekologik mas'uliyat hissi va amaliy ko‘nikmalari sezilarli darajada yaxshilanadi.

Ikkinchidan, raqamli texnologiyalar ekogumanistik ta’limning samaradorligini tubdan oshiradi. Virtual laboratoriyalar talabalarning xavfli tajribalar o‘tkazmasdan turib murakkab ekologik jarayonlarni o‘rganishga imkon beradi. Masalan, virtual muhitda atmosfera ifloslanishining oqibatlarini, suv resurslarining chiqindilar bilan ifloslanish mexanizmlarini yoki biosferaning o‘zgarishlarini simulyatsiya qilish mumkin. Qo‘shimcha haqiqat texnologiyalari esa real dunyo ob'ektlari ustiga raqamli ma’lumotlarni qo‘shib, talabalarning o‘rganish tajribasini boyitadi. Onlayn platformalar va mobil ilovalar ekologik bilimlarni interaktiv shaklda taqdim etadi, testlar va o‘yinlar orqali talabalarning bilimlarini baholaydi va doimiy qayta aloqa beradi. Bu vositalar nafaqat o‘qituvchilar, balki talabalarning o‘z-o‘zini ta’limga jalb qiladi va mustaqil o‘rganishni rag‘batlantiradi.

Ekogumanistik ta’limning samaradorligini baholash uchun kompleks ko‘rsatkichlar tizimi zarur. Quyidagi grafikda zamonaviy ekogumanistik ta’lim modelining asosiy komponentlari va ularning samaradorlik ko‘rsatkichlari keltirilgan:

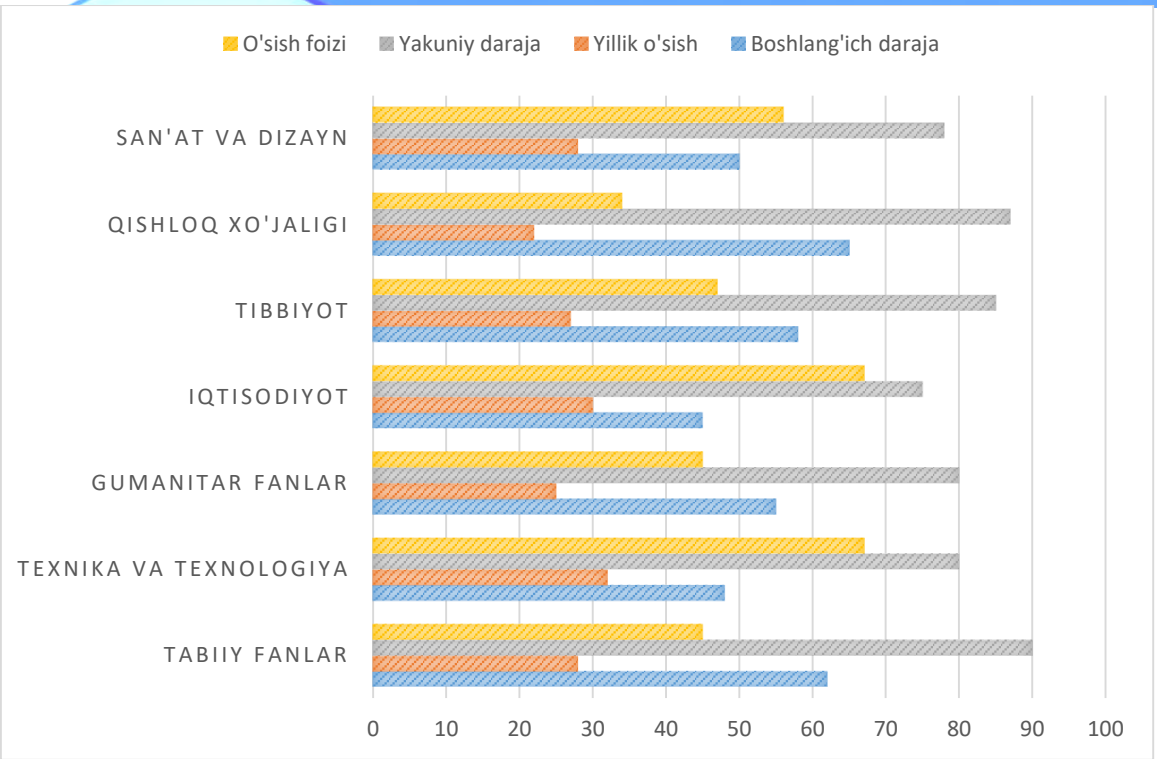
1-rasm. Ekogumanistik ta’lim komponentlarining samaradorlik ko‘rsatkichlari (foizda)

Grafikdan ko‘rinib turibdiki, integrativ model eng yuqori samaradorlikni ko‘rsatadi. Bu model barcha innovatsion usul va vositalarni maqsadga muvofiq kombinatsiyalashni nazarda tutadi. An'anaviy darslar esa eng past samaradorlikka ega, chunki ular asosan nazariy bilim berishga qaratilgan va talabalarning faol ishtirokini yetarlicha ta’minlamaydi. Loyiha asosidagi ta’lim amaliy ko‘nikmalar va mas'uliyat hissini rivojlantirishda eng samarali usul hisoblanadi. Raqamli texnologiyalar motivatsiyani oshirishda kuchli ta’sir ko‘rsatadi, chunki zamonaviy talabalar raqamli muhitda o‘rganishga ko‘proq qiziqish bildiradilar. Gamifikatsiya ham motivatsiya jihatidan yuqori ko‘rsatkichlarga ega, lekin ekologik bilim va mas'uliyat hissini shakllantirishda boshqa metodlarga qaraganda biroz pastroq samaradorlikka ega.

Tadqiqot natijalari shuni ko‘rsatadiki, ekogumanistik ta’limning samaradorligi bir nechta omillarga bog‘liq. Birinchidan, o‘qituvchilarning kasbiy tayyorgarligi va innovatsion metodlarni qo‘llash qobiliyati muhim rol o‘ynaydi. O‘qituvchilar o‘zlari ekologik ongga ega bo‘lishi va talabalarga namunaviy harakatlari orqali ta’sir ko‘rsatishi kerak. Ikkinchidan, ta’lim muassasasining moddiy-texnik bazasi raqamli vositalar va zamonaviy laboratoriyalar bilan jihozlanishi zarur. Uchinchidan, ta’lim dasturlari va o‘quv rejalari ekogumanistik tamoyillarni integratsiyalashgan holda ishlab chiqilishi kerak. Har bir fan o‘z imkoniyatlaridan foydalanib, talabalarning ekologik ongiga hissa qo‘shishi mumkin. To‘rtinchidan, ta’lim muassasasining o‘zi ekologik tamoyillar asosida boshqarilishi va kampusda ekologik muhit yaratilishi talabalarning ekologik madaniyatini shakllantirishda katta ahamiyatga ega.

Quyidagi grafikda turli ta’lim yo‘nalishlari bo‘yicha talabalar o‘rtasida ekologik ongning rivojlanish dinamikasi ko‘rsatilgan:

Ikkinchi grafik ma’lumotlari shuni ko‘rsatadiki, barcha ta’lim yo‘nalishlarida ekogumanistik ta’lim dasturlari samarali natijalar beradi. Tabiiy fanlar yo‘nalishidagi talabalar boshlang‘ichda nisbatan yuqori ekologik ongga ega bo‘lsalar ham, yillik o‘sish o‘rtacha darajada kuzatiladi. Texnika va texnologiya hamda iqtisodiyot yo‘nalishlari bo‘yicha talabalar boshlang‘ich darajada pastroq ko‘rsatkichlarga ega, ammo ekogumanistik ta’lim dasturlari orqali eng yuqori o‘sish sur'atlarini namoyish etadilar. Bu yo‘nalishlarda talabalar kasbiy faoliyatining ekologik oqibatlarini anglash va barqaror rivojlanish tamoyillarini o‘z sohalarida qo‘llash ko‘nikmalarini egallaydilar. Qishloq xo‘jaligi yo‘nalishi talabalar boshlang‘ichda yuqori ekologik ongga ega bo‘lsalar ham, o‘sish sur'ati nisbatan past, chunki ular ekologik masalalar bilan allaqachon tanish. San'at va dizayn yo‘nalishida esa ekogumanistik yondashuv orqali ekodizayn, qayta ishlangan materiallardan foydalanish va ekologik estetika tamoyillarini shakllantirish amalga oshiriladi.

2-rasm. Ta’lim yo‘nalishlari kesimida ekologik ong rivojlanishi (ball, maksimal 100)

Ekogumanistik ta’limning samaradorligini oshirish uchun quyidagi tavsiyalar amalga oshirilishi mumkin. Birinchidan, oliy ta’lim muassasalarida maxsus ekogumanistik ta’lim markazlari yoki bo‘limlarini tashkil etish, ular innovatsion metodlarni ishlab chiqadi va joriy etadi. Ikkinchidan, o‘qituvchilarni ekogumanistik ta’lim metodologiyasi bo‘yicha maxsus qayta tayyorlash kurslaridan o‘tkazish. Uchinchidan, kampuslarda amaliy ekologik loyihalar uchun maxsus zonalar va laboratoriyalar yaratish. To‘rtinchidan, talabalarning ekologik faoliyatini reyting tizimiga kiritish va mukofotlash mexanizmlarini joriy etish. Beshinchidan, mahalliy va xalqaro ekologik tashkilotlar bilan hamkorlikni rivojlantirish, talabalar uchun amaliyot va ko‘ngillilik imkoniyatlarini yaratish.

Xulosa

Ushbu tadqiqot talabalarda ekogumanistik dunyoqarashni rivojlantirishning innovatsion usul va vositalarini tizimli tahlil qildi va quyidagi asosiy xulosalarga kelindi. Birinchidan, ekogumanistik ta’lim zamonaviy global ekologik muammolarga javob sifatida yosh avlodda ekologik ong, mas'uliyat va amaliy ko‘nikmalarni shakllantirishga qaratilgan integrativ pedagogik yondashuvdir. Ikkinchidan, interfaol ta’lim metodlari, loyiha asosidagi o‘qitish, raqamli texnologiyalar, muammoli ta’lim va gamifikatsiya elementlarini birlashtirilgan integrativ model eng yuqori samaradorlikni ta’minlaydi. Tadqiqot natijalari ko‘rsatadiki, ushbu model ekologik bilim o‘sishi, amaliy ko‘nikmalar rivojlanishi, motivatsiya va mas'uliyat hissini kuchaytirishda 89 foizlik umumiy samaradorlikka erishadi. Uchinchidan, barcha ta’lim yo‘nalishlari bo‘yicha ekogumanistik ta’limni joriy etish mumkin va zarur, chunki har bir kasbiy soha o‘z hissasini barqaror rivojlanishga qo‘shishi kerak.

Xulosa qilib aytganda, talabalarda ekogumanistik dunyoqarashni rivojlantirish zamonaviy oliy ta’limning muhim vazifasi hisoblanadi va bu vazifani hal qilish uchun innovatsion usul va vositalar keng imkoniyatlar yaratadi. Interfaol metodlar, loyiha asosidagi o‘qitish, raqamli texnologiyalar va gamifikatsiya elementlarini integratsiyalashgan ta’lim modeli yuqori samaradorlikni ta’minlaydi. O‘zbekiston oliy ta’lim tizimida ekogumanistik yondashuvlarni keng joriy etish mamlakatimizning ekologik muammolarini hal qilish va barqaror rivojlanish maqsadlariga erishishda muhim hissa qo‘shadi. Yosh avlodning ekologik ongi va mas'uliyati kelajak jamiyat farovonligi va tabiiy muhitning saqlanishining kafolidir.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati.

1. Урсул А. Д. Экологический гуманизм как стратегия выживания // Вестник Московского университета. Серия 7: Философия. — 2016. — № 3. — С. 45–62.

2. Глазачев Н. С. Инновационные технологии в экологическом образовании студентов // Педагогика. — 2018. — № 5. — С. 78–89.

3. Исмоилова З. К. O‘zbekistonda ekologik tarbiyaning milliy-madaniy asoslari // O‘zbekiston Milliy universiteti xabarlari. — 2020. — Т. 2, № 4. — С. 134–145.

4. Эргашев Ш. М. Oliy ta’lim muassasalarida talabalarning ekologik kompetentsiyalarini shakllantirish // Ta’lim va tarbiya. — 2019. — № 6. — С. 23–31.

5. Смит Дж. Р., Андерсон М. Л. Virtual reality applications in environmental education: A systematic review // Environmental Education Research. — 2021. — Т. 27, № 8. — С. 1145–1162. — DOI: 10.1080/13504622.2021.1926594.

6. Петрова Е. А. Геймификация в экологическом образовании: опыт и перспективы // Современные проблемы науки и образования. — 2019. — № 4. — С. 112–121.

7. Рахимова М. Н. Loyiha metodining oliy ta’limda qo‘llanilishi va samaradorligi // Fan va ta’lim. — 2021. — Т. 3, № 7. — С. 89–98.

8. Джонсон Л. К. Digital platforms for sustainability education: Engaging the next generation // Journal of Environmental Studies and Sciences. — 2022. — Т. 12, № 2. — С. 234–248. — DOI: 10.1007/s13412-022-00745-3.

9. Томпсон К. Л. Problem-based learning in environmental humanities: Critical thinking for sustainability // Teaching in Higher Education. — 2020. — Т. 25, № 6. — С. 712–728. — DOI: 10.1080/13562517.2019.1613638.

10. Юсупов А. А. Integrativ yondashuv asosida ekologik ta’limni takomillashtirish // Uzluksiz ta’lim. — 2022. — № 5. — С. 67–76.

Axrorova Ruzixon Usmanovna
Andijon davlat chet tillar instituti doktoranti,
filologiya fanlari bo‘yicha falsafa doktori, dotsent
E-mail: axrorova.prof@gmail.com

BOLALAR DISKURSINING FRANSUZ VA O‘ZBEK TILLARIDAGI UMUMIY VA FARQLI JIHATLARI

Annotatsiya. *Ushbu maqolada fransuz va o‘zbek tillaridagi bolalar diskursining umumiy hamda farqli jihatlari tahlil qilinadi. Tadqiqotda bolalar nutqining shakllanish jarayoni, uning kognitiv va pragmatik xususiyatlari, shuningdek, milliy-madaniy omillarning nutq rivojiga ta’siri o‘rganiladi. Maqolada turli yosh guruhlariga oid nutq namunalarining tahlili orqali o‘zbek va fransuz bolalarining kommunikativ strategiyalari, til birliklaridan foydalanish darajasi va muloqot kontekstidagi o‘ziga xosliklari ochib beriladi. Natijalar shuni ko‘rsatadiki, har ikki tilda bolalar diskursi kognitiv rivojlanish darajasi, ijtimoiy muhit va madaniy qadriyatlarga bog‘liq holda shakllanadi.*

Kalit so‘zlar: *bolalar diskursi, kognitiv rivojlanish, kommunikativ kompetensiya, pragmatika, fransuz tili, o‘zbek tili, madaniy kontekst.*

COMMON AND DISTINCTIVE FEATURES OF CHILDREN’S DISCOURSE IN FRENCH AND UZBEK LANGUAGES

Abstract*. This article analyzes the common and distinctive features of children’s discourse in French and Uzbek languages. The study examines the process of speech development in children, focusing on cognitive and pragmatic characteristics, as well as the influence of socio-cultural factors. By analyzing speech samples of different age groups, the research identifies the communicative strategies, linguistic choices, and contextual peculiarities of French and Uzbek children. The findings show that in both languages, children’s discourse is shaped by cognitive development, social environment, and cultural values.*

Key words: *children’s discourse, cognitive development, communicative competence, pragmatics, French language, Uzbek language, cultural context.*

ОБЩИЕ И РАЗЛИЧИТЕЛЬНЫЕ ЧЕРТЫ ДЕТСКОГО ДИСКУРСА ВО ФРАНЦУЗСКОМ И УЗБЕКСКОМ ЯЗЫКАХ

Аннотация. *В статье рассматриваются общие и различительные черты детского дискурса во французском и узбекском языках. Анализируется процесс формирования детской речи, её когнитивные и прагматические особенности, а также влияние социокультурных факторов на развитие речи. На основе анализа речевых образцов разных возрастных групп выявляются коммуникативные стратегии, особенности использования языковых единиц и контекстуальные различия французских и узбекских детей. Результаты исследования показывают, что детский дискурс в обоих языках формируется под воздействием когнитивного развития, социальной среды и культурных ценностей.*

Ключевые слова*: детский дискурс, когнитивное развитие, коммуникативная компетенция, прагматика, французский язык, узбекский язык, культурный контекст.*

Kirish. XXI asr tilshunosligida bolalar nutqi diskursi (детский дискурс) inson tafakkurining kognitiv mexanizmlarini o‘rganishning muhim yo‘nalishiga aylandi. Bola nutqi nafaqat til tizimining o‘zlashtirilish jarayonini, balki madaniy tafakkur va ijtimoiy tajriba shakllanishini ham aks ettiradi[Выготский,1982,350; Брунер, 1983, 288.].

Fransuz va o‘zbek tillarida bolalar nutqini o‘rganish muloqotning yoshga oid va madaniy jihatlarini solishtirishga imkon beradi. Fransuz bolalari nutqida individualizm, so‘zlashuvdagi erkinlik va izohlovchi strategiyalar ko‘zga tashlansa, o‘zbek bolalarining nutqida ijtimoiy moslashuvchanlik, muloyimlik va jamoaviylik alomatlari ustunlik qiladi.

Tadqiqotning maqsadi – fransuz va o‘zbek tillaridagi bolalar nutqi diskursining umumiy va farqli jihatlarini aniqlash hamda ularning kognitiv, grammatik va kommunikativ xususiyatlarini solishtirish.

Metodlar

Tadqiqotda taqqoslama-lingvistik, kognitiv, va diskursiv tahlil usullari qo‘llanildi.

3–10 yoshli bolalarning fransuz va o‘zbek nutqi namunalaridan 100 tadan misol yig‘ildi.

Nutq birliklari semantik, grammatik va pragmatik jihatdan tahlil qilindi.

Muloqotdagi kommunikativ strategiyalar (savol berish, takrorlash, murojaat, aniqlashtirish) kuzatildi.

J.Piaget, L.Vigotskiva M.Tomasello nazariyalari asosida bola tafakkurining yosh bosqichlari aniqlashtirildi[Piaget,1959,246;Выготский,1982,350; Tomasello,2003,388.].

Korpus manbalari sifatida Corpus d’acquisition du français enfantin (CAFÉ) va O‘zbek bolalar nutqi korpusidan foydalanildi[Xudoyberdiyeva,2020,172.].

Natijalar va Munozara

Tahlil natijalari quyidagilarni ko‘rsatdi:

1. Leksik-semantik daraja

Fransuz va o‘zbek bolalarining diskursida leksik-semantik tizim bolaning dunyoqarashi va tajribasi bilan bevosita bog‘liq. 4–7 yosh oralig‘ida bolaning nutqida nomlash jarayoni faol kechadi. Fransuz bolalari asosan konkret predmetlarni nomlashga moyildir: chat (mushuk), ballon (shar), école (maktab), papa (ota), maman (ona). Bu holat J.Piaget va J.Bruner tadqiqotlarida qayd etilganidek, bola tili rivojining sensor-motor bosqichi bilan bog‘liq bo‘lib, bola tili avvalo atrofdagi vizual obyektlarni kategoriyalash orqali shakllanadi.

O‘zbek bolalari esa leksik jihatdan ijtimoiy rollarni bildiruvchi birliklarni ko‘proq qo‘llaydi: opa, aka, mehmon, o‘qituvchi, qo‘shni. Bu esa o‘zbek tilida va madaniyatida ijtimoiy ierarxiya va o‘zaro hurmat qadriyatining muhim o‘rin tutishini ko‘rsatadi. Shu tarzda bola jamiyatdagi rollarni tildagi nomlar orqali o‘zlashtiradi. Demak, fransuz bolalar diskursi predmetga yo‘naltirilgan bo‘lsa, o‘zbek bolalar diskursi ijtimoiy-aksiologik yo‘nalishga ega.

2. Grammatik daraja

Grammatik rivojlanish har ikki tilda turlicha bosqichda kechadi va bu, o‘z navbatida, tipologik tizim farqlarini aks ettiradi. Fransuz bolalarida artikllar (le, la, les) va jins kategoriyasi asta-sekin o‘zlashtiriladi. Masalan, dastlab bola chat so‘zini jinsni ko‘rsatmasdan ishlatadi, keyin esa le chat va la chatte farqini o‘rganadi. Bu tilning morfosintaktik tizimi bilan chambarchas bog‘liq. O‘zbek bolalarida esa egalik qo‘shimchalari (kitobim, uyimiz) va shaxs-son moslashuvi erta shakllanadi. Morfologik jihatdan agglutinativ tizim bolaning grammatik konstruksiyalarni o‘zlashtirishini osonlashtiradi[Rasulov,2015,43.].Natijada, fransuz bolalar grammatik tizimni analitik yo‘l bilan, o‘zbek bolalar esa sintetik yo‘l bilan o‘zlashtiradi.

3. Kognitiv rivojlanish bosqichlari

Bola diskursi kognitiv yetuklik darajasi bilan chambarchas bog‘liq.

4–6 yoshda bola sabab–natija bog‘lanishini tushunishni boshlaydi va uni tilda ifodalay oladi: “chunki” (o‘zbek), “parce que” (fransuz) kabi sabab bog‘lovchilari nutqda paydo bo‘ladi. 7 yoshdan boshlab esa hikoya tuzilmasini tartibli ifodalash qobiliyati shakllanadi: bolaning nutqida vaqt ketma-ketligi, voqealar zanjiri, kutilgan yakunlar kuzatiladi. Bu bosqichda L.S.Vygotskiy ta’kidlagan “yaqin rivojlanish zonasi” faol ishlaydi: kattalar bilan muloqot kognitiv modelni mustahkamlaydi. Shunday qilib, kognitiv rivojlanish tildagi voqealikni konseptual tashkil etish darajasini belgilaydi[Выготский,1982,350.].

4. Kommunikativ strategiyalar

Kommunikativ kompetensiya yoshga oid diskursning eng faol sohasi bo‘lib, bolalar nutqida strategik va taktik birliklar shakllanadi. Fransuz bolalari ko‘p hollarda savol shakllaridan foydalanadi: Pourquoi tu fais ça ?, C’est quoi ça ?. Bu ularning bilish ehtiyoji kuchliligini, kognitiv faolligini bildiradi. O‘zbek bolalari esa murojaat shakllari orqali kommunikatsiyani yo‘lga qo‘yadi: aka, opa, buvi, iltimos. Bu nutqiy aktlarda ijtimoiy masofa va hurmat kategoriyasi yetakchi o‘rinni egallaydi. Fransuz diskursi dialogik, o‘zbek diskursi esa etik-normativ xarakterga ega.

5. Pragmatik xususiyatlar

Pragmatik jihatdan, bola diskursi nutqning maqsadi va kontekstiga ko‘ra shakllanadi.

Fransuz bolalari muloqotda erkin, teng huquqli suhbatdosh sifatida o‘zini tutadi. Dialoglarda ochiqlik, hazil, improvizatsiya ustun. Bu madaniyatda shaxs erkinligi qadriyatiga mos keladi. O‘zbek bolalari esa ijtimoiy moslikni, odob-axloq me’yorlarini hisobga olgan holda gapiradi. Keksalarga yoki kattalarga murojaatda yumshoqlik, muloyimlik va uzr ifodalari qo‘llaniladi: kechirasiz, rahmat, iltimos. Bu jihatlar o‘zbek madaniyatida pragmatik moslik va suhbatdoshga hurmat tamoyillari asosiy prinsip sifatida shakllanganini ko‘rsatadi [Brown & Levinson, 1987,345.].

Muhokama

Olingan natijalar shuni ko‘rsatadiki, bolalar diskursi til tizimi bilan bir qatorda madaniy ijtimoiy muloqot me’yorlar bilan chambarchas bog‘liqdir. Fransuz madaniyatida bola nutqi mustaqillik, shaxsiy fikr ifodasi va muloqot erkinligiga yo‘naltirilgan bo‘lsa, o‘zbek madaniyatida jamoaviylik, hurmat va ijtimoiy muvozanat yetakchilik qiladi.

Bundan tashqari, raqamli dunyo (multimedia, o‘yinlar, ijtimoiy tarmoqlar) bola nutqining zamonaviy shakllanishiga yangi kommunikativ model sifatida ta’sir etmoqda.[Lefevre, 2021,55.] Ammo ona tilidagi emotsional muloqot kamayishi ba’zi kommunikativ ko‘nikmalarni kechiktiradi.

Daraja	Fransuz bolalari nutqi	O‘zbek bolalari nutqi
Fonetik	Nazal unlilar talaffuzi qiyin (bonbon → bobon)	q – k, g‘ – g farqi buziladi (qalam → kalam)
Leksik	Sifatlar erta qo‘llanadi (grand ballon)	Otlar ustuvor (katta to‘p)
Grammatik	Jins moslashuvida xatoga yo‘l qo‘yiladi le ballon o‘rniga la ballon	Egalik qo‘shimchasi murakkab mening kitobim o‘rniga men kitob
Pragmatik	Salomlashuv an’anasi erta o‘zlashtiriladi	Kattalar bilan salomlashuvda ko‘proq imo-ishora

Xulosa.

Fransuz va o‘zbek tillarida bolalar nutqi diskursi o‘xshash kognitiv bosqichlar orqali rivojlanadi, ammo ularning ifoda shakli va kommunikativ maqsadlari milliy madaniyat bilan belgilanadi. Tadqiqot natijalari til o‘rgatish, psixolingvistika va madaniyatlararo kommunikatsiya yo‘nalishlarida amaliy ahamiyatga ega bo‘lib, yoshga oid lingvokognitiv tahlilni chuqurlashtirishga xizmat qiladi.

Tadqiqotimizda hayotiy misollardan foydalandik.

Fransuz bola (3 yosh):

– Je veux gâteau, maman. (Men to‘rt xohlayman, ona.)

Ona: – Dis-moi s’il te plaît. (Iltimos deb ayt.)

Bola: – Gâteau, s’il plaît. (s’il te plaît o‘rniga qisqartirilgan shakl.)

O‘zbek bola (3 yosh):

– Oyijon, men suv!

Ona: – Qanday aytish kerak?

Bola: – Men suv ber. (To‘liq shakl o‘rniga buyruqli ibora.)

J.Bruner ta’kidlaganidek, “dastlabki nutq bosqichida bolaning dialogik qobiliyati kattalar bilan muloqotga asoslangan holda rivojlanadi”.[Bruner,1983,42.] Tomasello fikricha, “fransuz bolalar nutqida predikativ birliklar erta shakllansa-da, ular jins kelishuvida ko‘proq xato qiladi”.[Tomasello,2003,15.]

Fransuz va o‘zbek bolalar diskursida umumiylik va xususiylikning namoyon bo‘lishi har ikki til tizimining ichki strukturasi, ularning sotsiolingvistik tabiati hamda ijtimoiy-madaniy kontekst bilan chambarchas bog‘liqdir. Dastlabki rivojlanish bosqichida har ikki tilda fonetik va leksik taraqqiyot o‘xshash tarzda kechadi: bola atrof-muhitdagi predmetlarni nomlash, ularni takrorlash va semantik maydonni kengaytirish orqali tilni egallay boshlaydi. Bu bosqichda asosiy urg‘u nutqni eshitish, takrorlash va assotsiativ bog‘lanishlar hosil qilish jarayonlariga qaratilgan bo‘ladi. Biroq keyingi

bosqichlarda xususan, grammatik tizimni shakllantirish va pragmatik kompetensiyani egallash jarayonida sezilarli farqlar yuzaga chiqadi. Fransuz bolalarida artikllar tizimi (le, la, les) va jins kategoriyasi asta-sekin o‘zlashtirilsa, o‘zbek bolalarida egalik qo‘shimchalari (kitobim, uyimiz) va shaxs-son moslashuvi erta bosqichdanoq faol ishlatiladi. Bu holat tipologik jihatdan farqli grammatik tuzilishga ega tillarda bola tafakkurining turlicha yo‘nalishlarda rivojlanishini ko‘rsatadi. Pragmatik nuqtayi nazardan esa, fransuz bolalar diskursida erkin dialogik muloqot va individual ifodaga moyillik ustun bo‘lsa, o‘zbek bolalarida ijtimoiy moslik, kattalarga hurmat, muloqot etiketi kabi qadriyatlar muhim o‘rin tutadi. Bu tafovutlar P.Brown va S.K.Levinson tomonidan ilgari surilgan hurmat strategiyalari (politeness strategies) nazariyasi doirasida tahlil qilinishi mumkin: fransuz tilida “positive politeness” (yaqinlik, do‘stona ohang) ko‘p uchrasa, o‘zbek tilida “negative politeness” (masofa, ehtiyotkorlik) ustunlik qiladi.

Shunday qilib, fransuz va o‘zbek bolalar diskursidagi umumiyliklar til o‘rganishning tabiiy kognitiv mexanizmlari bilan izohlanadi, farqlar esa madaniy ijtimoiylashuv, nutq etiketi va kommunikativ ehtiyojlarning milliy xususiyatlari bilan belgilanadi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro’yxati.

1. Hymes D. On Communicative Competence. – Harmondsworth: Penguin, 1972. – 48 p.
2. Canale M., Swain M. Theoretical Bases of Communicative Approaches to Second Language Teaching and Testing // Applied Linguistics. – 1980. – Vol. 1, №1. – P. 1–47.
3. Piaget J. The Language and Thought of the Child. – London: Routledge, 1959. – 246 p.
4. Vygotsky L.S. Myshlenie i rech’. – Moskva: Pedagogika, 1982. – 350 s.
5. Bruner J. Child’s Talk: Learning to Use Language. – Oxford: Oxford University Press, 1983. – 288 p.
6. Brown P., Levinson S.C. Politeness: Some Universals in Language Usage. – Cambridge: Cambridge University Press, 1987. – 345 p.
7. Tomasello M. Constructing a Language: A Usage-Based Theory of Language Acquisition. – Cambridge (Mass.): Harvard University Press, 2003. – 388 p.
8. Passov E. I. Kommunikativnoe obuchenie inostrannym yazykam. – Moskva: Prosveshchenie, 2015. – 320 s.
9. Lefevre M. Le discours numérique des enfants: nouvelles formes de communication // Revue de Linguistique Cognitive. – 2021. – №12. – P. 55–68.
10. Xudoyberdiyeva N. O‘zbek bolalar nutqining lingvopsixologik xususiyatlari. – Toshkent: Fan, 2020. – 172 b.
11. Yuldashev A. Til va tafakkur: lingvokognitiv tahlil asoslari. – Toshkent: Universitet nashriyoti, 2018. – 210 b.

Turgunov Baxromjon Raximjonovich
Andijon davlat pedagogika instituti
Pedagogika va psixologiya kafedrasi v.b. dotsenti
Psixologiya fanlari bo‘yicha falsafa doktori (PhD)
E-mail: btrbaxrom@gmail.com

ZAMONAVIY RAQAMLI JAMIYATDA TA’LIM MUHITI VA INSON RUHIY SALOMATLIGINING O‘ZARO BOG‘LIQLIGI

Annotatsiya. *Ushbu maqolada zamonaviy jamiyatning raqamli transformatsiyasi sharoitida ta’lim muhitining o‘zgarishi va bu jarayonning inson ruhiy salomatligiga ta’sirining o‘zaro bog‘liqligini kompleks tahlil qilishga bag‘ishlangan. Globallashuv va axborot texnologiyalarining jadal rivojlanishi ta’lim tizimining fundamental asoslarini o‘zgartirib, onlayn platformalar, masofaviy ta’lim shakllari va raqamli kommunikatsiya vositalarining keng joriy etilishiga olib keldi. Bu o‘zgarishlar bir tomondan ta’lim olish uchun misli ko‘rilmagan imkoniyatlar, moslashuvchanlik va axborotdan erkin foydalanishni ta’minlasa ikkinchi tomondan, o‘quvchi va talabalarning psixologik holatiga salbiy ta’sir ko‘rsatishi mumkin bo‘lgan yangi xavf-xatarlarni yuzaga keltirmoqda. Tadqiqotning dolzarbligi raqamli texnologiyalardan haddan tashqari ko‘p foydalanish natijasida yuzaga kelayotgan depressiya, xavotirlik (anksiyete), ijtimoiy yakkalanish kabi psixologik muammolarning ortib borayotgani bilan belgilanadi. Virtual muhitdagi o‘zaro munosabatlar, kiberbulling hodisalari, doimiy axborot oqimi va "onlayn bo‘lish" majburiyati ta’lim oluvchilarning nafaqat akademik o‘zlashtirishiga, balki ularning hissiy va ijtimoiy farovonligiga ham jiddiy ta’sir ko‘rsatmoqda. Shu bilan birga, raqamli vositalar ruhiy salomatlikni qo‘llab-quvvatlash va psixologik yordam ko‘rsatish uchun yangi imkoniyatlar ham yaratadi. Mazkur ishning asosiy maqsadi – raqamli ta’lim muhitining inson ruhiy salomatligiga ijobiy va salbiy ta’sir etuvchi asosiy omillarni aniqlash, ularning o‘zaro aloqadorlik mexanizmlarini o‘rganish hamda sog‘lom va psixologik xavfsiz raqamli ta’lim muhitini yaratish bo‘yicha ilmiy asoslangan amaliy tavsiyalar ishlab chiqishdan iborat. Tadqiqotda raqamli muhitning ta’lim jarayoni ishtirokchilarining motivatsiyasi, o‘z-o‘zini rivojlantirish va psixologik barqarorligiga ta’siri kabi jihatlar ham tahlil qilinadi.*

Kalit so'zlar: *raqamli jamiyat, raqamli savodxonlik, ta’lim muhiti, ruhiy salomatlik, psixologik xavfsizlik, psixologik barqarorlik, psixologik farovonlik, raqamli texnologiyalar, onlayn ta’lim, masofaviy o‘qitish, kiberbulling, virtual kommunikatsiya, ijtimoiy stress*

THE INTERRELATION BETWEEN THE EDUCATIONAL ENVIRONMENT AND HUMAN MENTAL HEALTH IN THE MODERN DIGITAL SOCIETY

Annotation. *This article is devoted to a comprehensive analysis of the interrelation between changes in the educational environment and their impact on human mental health in the context of the digital transformation of modern society. The rapid development of globalization and information technologies has fundamentally altered the foundations of education, leading to the widespread adoption of online platforms, distance learning formats, and digital communication tools. On the one hand, these changes provide unprecedented opportunities for learning, flexibility, and free access to information; on the other hand, they create new risks that may negatively affect the psychological state of students and learners. The relevance of this research is determined by the increasing prevalence of psychological problems such as depression, anxiety, and social isolation resulting from excessive use of digital technologies. Interactions in virtual environments, incidents of cyberbullying, continuous information flow, and the obligation to “stay online” have a significant impact not only on academic achievement but also on the emotional and social well-being of learners. At the same time, digital tools open up new opportunities for supporting mental health and providing psychological assistance. The main purpose of this study is to identify the key factors of positive and negative influence of the digital educational environment on human mental health, to explore the mechanisms of their interrelation, and to develop scientifically grounded practical recommendations for creating a healthy and psychologically safe*

digital learning environment. The research also analyzes aspects such as the influence of the digital environment on the motivation, self-development, and psychological stability of participants in the educational process.

Key words: *digital society, digital literacy, educational environment, mental health, psychological safety, psychological stability, psychological well-being, digital technologies, online learning, distance education, cyberbullying, virtual communication, social stress.*

ВЗАИМОСВЯЗЬ ОБРАЗОВАТЕЛЬНОЙ СРЕДЫ И ПСИХИЧЕСКОГО ЗДОРОВЬЯ ЧЕЛОВЕКА В СОВРЕМЕННОМ ЦИФРОВОМ ОБЩЕСТВЕ

Аннотация. *В данной статье представлен комплексный анализ взаимосвязи между изменениями в образовательной среде и их влиянием на психическое здоровье человека в условиях цифровой трансформации современного общества. Быстрое развитие глобализации и информационных технологий радикально изменило основы системы образования, способствуя широкому внедрению онлайн-платформ, дистанционных форм обучения и цифровых средств коммуникации. С одной стороны, эти изменения обеспечивают беспрецедентные возможности для обучения, гибкость и свободный доступ к информации, а с другой — создают новые риски, способные негативно влиять на психологическое состояние учащихся и студентов. Актуальность исследования определяется ростом таких психологических проблем, как депрессия, тревожность и социальная изоляция, возникающих вследствие чрезмерного использования цифровых технологий. Виртуальные формы взаимодействия, случаи кибербуллинга, непрерывный поток информации и необходимость постоянно находиться «онлайн» оказывают существенное влияние не только на академическую успеваемость, но и на эмоциональное и социальное благополучие обучающихся. В то же время цифровые инструменты открывают новые возможности для поддержки психического здоровья и оказания психологической помощи. Основная цель исследования — выявить ключевые факторы положительного и отрицательного влияния цифровой образовательной среды на психическое здоровье человека, изучить механизмы их взаимосвязи и разработать научно обоснованные практические рекомендации по созданию здоровой и психологически безопасной цифровой образовательной среды. В исследовании также анализируются аспекты влияния цифровой среды на мотивацию, саморазвитие и психологическую устойчивость участников образовательного процесса.*

Ключевые слова: *цифровое общество, цифровая грамотность, образовательная среда, психическое здоровье, психологическая безопасность, психологическая устойчивость, психологическое благополучие, цифровые технологии, онлайн-обучение, дистанционное обучение, кибербуллинг, виртуальная* коммуникация, социальный стресс.

Kirish. Bugungi kunimizni smartfon ekrani bilan boshlab, kunni yana o‘sha ekran qarshisida yakunlashimiz odatiy holga aylanib ulgurdi. Bir necha o‘n yillar avval faqat ilmiy-fantastik asarlarda tasvirlangan olam – chegarasiz axborot makoni, virtual reallik va oniy muloqot – bugun bizning kundalik haqiqatimizga aylandi. Bu global raqamli inqilob hayotimizning har bir jabhasiga, ayniqsa, kelajak avlodni shakllantiruvchi eng muhim soha – ta’lim tizimiga o‘zining muqarrar ta’sirini o‘tkazmay qolmadi. Sinf xonalari “Zoom” konferensiyalariga, og‘ir jildli kitoblar birgina giperhavolaga, jonli muloqot va do‘stona suhbatlar esa messenjerlardagi qisqa xabarlarga almashdi. Bu, shubhasiz, ta’lim olish jarayonini yanada qulay, tezkor va geografik chegaralardan xoli qildi. Endilikda dunyoning istalgan nuqtasidan turib nufuzli universitetlarning ma’ruzalarini tinglash, ulkan kutubxonalarning raqamli fondlaridan foydalanish va xalqaro loyihalarda ishtirok etish imkoniyati mavjud. Biroq, har bir medalning ikkinchi tomoni bo‘lganidek, raqamli ta’lim muhitining keng yoyilishi o‘zi bilan birga yangi va jiddiy muammolarni ham olib keldi. Bu muammolarning eng asosiysi insonning eng nozik va himoyasiz nuqtasi – uning ruhiy salomatligi bilan bog‘liqdir. Biz texnologik yutuqlardan zavqlanib, raqamli vositalarning ta’limdagi samaradorligini oshirishga harakat qilar ekanmiz, ekran ortida o‘tirgan shaxs – o‘quvchi, talaba yoki o‘qituvchining ichki kechinmalari, psixologik holati va hissiy farovonligi

masalasi ko‘pincha e’tibordan chetda qolmoqda. Mavzuning dolzarbligi ham aynan mana shu ziddiyatda o‘z aksini topadi. Bir tomondan, biz ta’limni modernizatsiya qilishga va raqamli savodxonlikni oshirishga intilamiz. Ikkinchi tomondan esa, yoshlar orasida kuzatilayotgan depressiya, doimiy xavotirlik hissi, ijtimoiy yakkalanish, o‘ziga ishonchsizlik va diqqatni jamlay olmaslik kabi holatlarning ortib borayotganiga guvoh bo‘lmoqdamiz. Doimiy axborot oqimi (“axborot shovqini”), ijtimoiy tarmoqlardagi ideal hayotlar bilan o‘zini beixtiyor solishtirish, virtual zo‘ravonlik (kiberbulling) va doimiy “onlayn” bo‘lish majburiyatining psixologik bosimi ta’lim oluvchilarning nafaqat o‘zlashtirish ko‘rsatkichlariga, balki ularning shaxs sifatida shakllanishiga ham jiddiy salbiy ta’sir ko‘rsatayotgan ko‘rinmas yukka aylanmoqda. Ta’lim endi faqat bilim berish jarayoni emas, balki shaxsning ruhiy barqarorligini ham sinovdan o‘tkazadigan maydonga aylandi. Shu boisdan, [3] zamonaviy raqamli ta’lim muhitini shunchaki texnik vositalar majmuasi sifatida emas, balki inson psixologiyasiga bevosita ta’sir ko‘rsatuvchi murakkab ekotizim sifatida o‘rganish bugungi kunning eng dolzarb ilmiy vazifalaridan biridir. Ushbu tezisda biz ana shu murakkab munosabatni tahlil qilishga harakat qilamiz: raqamli ta’limning afzalliklaridan unumli foydalangan holda, uning inson ruhiyatiga yetkazishi mumkin bo‘lgan salbiy oqibatlarini qanday kamaytirish mumkin? Sog‘lom, ijodkor va psixologik barqaror shaxsni tarbiyalash uchun raqamli ta’lim muhitini qanday loyihalash kerak? Ushbu tadqiqot ishi ana shu savollarga ilmiy asoslangan javoblar izlashga, muammoning mohiyatini ochib berishga va kelajak ta’limi uchun amaliy tavsiyalar ishlab chiqishga qaratilgan.

Asosiy qism. Bugungi kunda raqamli ta’lim muhiti o‘zining jozibasi bilan bizni o‘ziga maftun etmoqda. Cheksiz ma’lumotlar ummoniga bir zumda sho‘ng‘ish, dunyoning eng bilimdon ustozlaridan saboq olish, vaqt va makon cheklovlarini unutish imkoniyati. Bu, bir qarashda, insoniyatning ma’rifat yo‘lidagi eng ulug‘ yutuqlaridan biri sifatida ko‘rinadi. Biroq, bu yaltiroq qobiq ostida e’tibor qaratilishi shart bo‘lgan ancha murakkab va nozik jarayonlar yashirin. Raqamlashtirish shiddati bizdan uning inson ruhiyatiga, ayniqsa hali to‘liq shakllanib ulgurmagan yoshlar psixologiyasiga [1] qanday ta’sir ko‘rsatayotganini chuqur tahlil qilishni talab qilmoqda. Eng avvalo, raqamli ta’lim muhiti inson miyasining axborotni qabul qilish va qayta ishlash tabiiy mexanizmlarini o‘zgartirib yubormoqda. Biz doimiy "axborot shovqini" ichida yashayapmiz. Smartfon ekranidagi tinimsiz yangilanuvchi lentalar, bir vaqtning o‘zida ochilgan o‘nlab veb-sahifalar, turli messenjerlardan kelayotgan bildirishnomalar – bularning barchasi diqqatni bir joyga jamlash qobiliyatini keskin susaytiradi. Chuqur va tanqidiy fikrlash o‘rnini yuzaki, tezkor ma’lumot o‘zlashtirish egallamoqda. Bu holat "raqamli demensiya" yoki "kognitiv ortiqcha yuklanish" deb ataluvchi holatlarga zamin yaratadi. O‘quvchi yoki talaba bir mavzuni atroflicha o‘rganish o‘rniga, giperhavolalar orqali bir fikrdan ikkinchisiga sakrab o‘tishga odatlanadi. Bu esa olingan bilimlarning yuzaki va poydevorsiz bo‘lib qolishiga, natijada esa o‘z bilimiga nisbatan ishonchsizlik va doimiy xavotir hissini paydo qilishiga olib keladi. Bu xuddi suv jo‘mragini oxirigacha ochib qo‘yib, bir stakanni to‘ldirishga urinishdek gap – suv ko‘p, ammo idishda qolayotgani juda oz. Bundan tashqari, raqamli muhitdagi o‘zaro munosabatlar insonning ijtimoiy ehtiyojlarini to‘laqonli qondira olmaydi. Yuzlab, minglab virtual "do‘stlar" va obunachilar ko‘pincha real [2] hayotdagi bitta samimiy suhbatning o‘rnini bosa olmaydi. Jonli muloqotdagi eng muhim unsurlar – nigohlar to‘qnashuvi, samimiy jilmayish, tana tili, ovoz ohangidagi iliqlik – virtual kommunikatsiyada deyarli yo‘qoladi. Bu esa hissiy aloqalarning zaiflashuviga va chuqur yolg‘izlik tuyg‘usining kuchayishiga sabab bo‘ladi. Ta’lim jarayonida o‘quvchi o‘qituvchidan nafaqat bilim, balki hissiy madad, ruhlantirish ham oladi. Masofaviy ta’limda esa bu jonli energiya almashinuvi minimal darajaga tushadi. Natijada o‘quvchilar o‘zlarini tizimning bir qismi, statistik birlik sifatida his qila boshlaydilar, bu esa o‘qishga bo‘lgan motivatsiyaning so‘nishiga va o‘zini keraksiz his qilish tuyg‘usiga olib kelishi mumkin. Yana bir jiddiy psixologik yuk – bu ijtimoiy tarmoqlar orqali shakllanayotgan doimiy o‘zini boshqalar bilan solishtirish madaniyatidir. Ta’lim oluvchilar o‘zlarining kundalik, qiyinchiliklar bilan kechayotgan o‘qish jarayonini tengdoshlarining "filtrlar ortidagi ideal hayoti" bilan taqqoslaydilar. Kimdir xalqaro konferensiyada qatnashgani haqida post qo‘yadi, boshqasi grant yutib olganini e’lon qiladi, yana biri esa a’lo baholar bilan yopilgan sinov daftarchasining rasmini joylaydi. Bu muvaffaqiyatlar oqimida o‘zining kichik yutuqlarini ko‘ra olmaslik, doimiy ravishda "ortda qolayotganlik" hissi bilan yashash kuchli stress va depressiyaga zamin yaratadi. O‘ziga bo‘lgan ishonch pasayadi, har bir xato yoki muvaffaqiyatsizlik fojia sifatida qabul qilinadi. Bu "taqqoslash epidemiyasi" shaxsning o‘z individualligini qadrlashiga va

o‘z imkoniyatlarini xolis baholashiga to‘sqinlik qiladi. Shuningdek, raqamli makon an’anaviy ta’lim muhitida mavjud bo‘lmagan yangi tahdid – kiberbullingni keltirib chiqardi. An’anaviy bulling maktab darvozasida to‘xtashi mumkin edi, biroq kiberbulling o‘quvchining shaxsiy hududiga – uning yotoqxonasigacha, cho‘ntagidagi telefonigacha kirib boradi. U kunning istalgan vaqtida, anonim niqoblar ostida amalga oshirilishi mumkin, bu esa jabrlanuvchida doimiy xavfsizlik hissini yo‘qotadi va kuchli psixologik travmalarga sabab bo‘ladi. Bu holat o‘quvchining o‘zini himoyasiz sezishiga, o‘qishga bo‘lgan qiziqishining butunlay so‘nishiga va hatto o‘z joniga qasd qilish kabi ayanchli oqibatlarga ham olib kelishi mumkin. Nihoyat, raqamli ta’lim o‘qish va shaxsiy hayot o‘rtasidagi chegaralarni yo‘q qilib yubordi. Yotoqxona endi shunchaki dam olish maskani emas, balki bir vaqtning o‘zida ma’ruza zali, kutubxona va imtihon xonasiga aylandi. Bu "doimiy ulanish" holati inson miyasiga dam berish va qayta tiklanish imkonini bermaydi. "Ishdan tashqari vaqt" tushunchasi yo‘qolib bormoqda, bu esa surunkali charchoq, hissiy [4] "kuyish" (burnout) sindromi va umumiy psixologik zo‘riqishga sabab bo‘ladi. Albatta, bu raqamli texnologiyalarni butunlay inkor etish kerak degani emas. Aslida muammo texnologiyaning o‘zida emas, balki biz undan qanday foydalanayotganimizda va uning atrofida qanday madaniyatni shakllantirayotganimizda. Raqamli vositalar ruhiy salomatlikni qo‘llab-quvvatlash, psixologik yordam ko‘rsatish bo‘yicha onlayn maslahatlar tashkil etish, meditatsiya va ongni rivojlantirishga yo‘naltirilgan ilovalarni yaratish uchun ham ulkan imkoniyatlar eshigini ochadi. Demak, vazifa – ushbu nozik muvozanatni topishdan, ya’ni texnologik taraqqiyotning afzalliklaridan foydalangan holda, uning insonning ruhiy olamiga yetkazadigan zararini minimallashtirishdan iborat. Buning uchun esa raqamli savodxonlik bilan bir qatorda, "raqamli gigiyena" va "hissiy intellekt" kabi tushunchalarni ta’lim tizimining ajralmas qismiga aylantirish lozim. Zero, biz bilimli, ammo baxtsiz va ruhiy ezilgan avlodni emas, balki ham aqlan, ham ruhan sog‘lom, barkamol shaxslarni tarbiyalashni o‘z oldimizga maqsad qilganmiz.

Xulosa. O‘tkazilgan tahlillar shuni yaqqol ko‘rsatadiki, zamonaviy raqamli jamiyatda ta’lim muhiti va inson ruhiy salomatligi bir-biridan ajralmas, o‘zaro chambarchas bog‘liq bo‘lgan murakkab tizimni tashkil etadi. Raqamli texnologiyalarning ta’lim jarayoniga shiddat bilan kirib kelishi, bir tomondan, axborot olish imkoniyatlarini mislsiz darajada kengaytirgan bo‘lsa, ikkinchi tomondan, inson psixologiyasi uchun jiddiy sinov va xavf-xatarlarni yuzaga keltirdi. Ushbu tadqiqot shuni ko'rsatdiki, kognitiv zo‘riqish, ijtimoiy yakkalanish hissi, doimiy taqqoslash madaniyati tufayli kelib chiquvchi stress, kiberbulling tahdidi hamda shaxsiy hayot va o‘qish o‘rtasidagi chegaralarning yo‘qolishi kabi salbiy omillar ta’lim oluvchilarning nafaqat akademik yutuqlariga, balki ularning umumiy psixologik farovonligiga ham bevosita putur yetkazmoqda. Demak, asosiy muammo texnologiyaning o‘zida emas, balki undan foydalanish madaniyati va uning atrofida shakllantirilayotgan muhitda ekanligi ayon bo‘lmoqda. Biz hozirgacha asosan ta’limni raqamlashtirishning texnik jihatlariga e’tibor qaratib, uning insoniy-psixologik oqibatlarini ikkinchi darajali masala sifatida ko‘rib keldik. Bu yondashuv o‘zini oqlamadi. Endilikda vazifa texnologiyalardan voz kechish emas, balki ularni "insoniylashtirish", yani inson ruhiyatining nozik ehtiyojlarini hisobga olgan holda, ta’lim jarayoniga oqilona integratsiya qilishdan iboratdir. Ushbu tadqiqot natijalaridan kelib chiqib, sog‘lom va psixologik xavfsiz raqamli ta’lim muhitini yaratish uchun quyidagi amaliy qadamlarni tashlash zarur degan xulosaga [5] kelindi: "Raqamli gigiyena"ni fundamental konikmaga aylantirish: Ta’lim dasturlariga axborotni filtrlash, vaqtni to‘g‘ri boshqarish, virtual va real hayot o‘rtasidagi muvozanatni saqlash, ijtimoiy tarmoqlardan ongli foydalanish kabi ko‘nikmalarni o‘rgatuvchi maxsus kurslarni majburiy tartibda kiritish lozim. Hissiy intellektni rivojlantirish: Raqamli muhitda o‘z his-tuyg‘ularini anglash, boshqalarning kechinmalarini tushunish (empatiya) va virtual muloqotda nizolarni to‘g‘ri hal qilish qobiliyatini shakllantirishga alohida e’tibor qaratish kerak. Gibrid ta’lim modellarini qo‘llab-quvvatlash: Onlayn ta’limning qulayliklarini saqlab qolgan holda, jonli muloqot, amaliy mashg‘ulotlar va jamoaviy ishlash imkoniyatini beruvchi an’anaviy ta’lim elementlarini uyg‘unlashtirish – eng maqbul yo‘ldir. Psixologik [6] yordam tizimini modernizatsiya qilish: Har bir ta’lim muassasasida onlayn maslahatlar, anonim yordam chatlari va ruhiy salomatlikni qo‘llab-quvvatlovchi mobil ilovalar kabi zamonaviy vositalar orqali psixologik yordam olish imkoniyatini yaratish shart. Xulosa qilib aytganda, raqamli davr ta’limi oldiga nafaqat yuqori malakali mutaxassis, balki o‘zgaruvchan dunyo sharoitida o‘zligini yo‘qotmaydigan, ruhiy barqaror, baxtli va barkamol shaxsni tarbiyalashdek ulkan vazifani qo‘ymoqda.

Bizning vazifamiz – texnologiyani inson ruhiyatini ezadigan sovuq devorga emas, balki odamlarni bir-biriga yaqinlashtiradigan, bilim cho‘qqilariga olib chiqadigan mustahkam va xavfsiz raqamli ko‘prikka aylantirishdir.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati.

1. Begalov, B.A., Abdullayev, M.K. Raqamli iqtisodiyot: Darslik. — Toshkent: “Iqtisodiyot” nashriyoti, 2023. — 412 b.
2. Bochaver, A.A., Khlomov, K.D. Kiberbulling: travlya v prostranstve sovremennykh tekhnologiy // Psikhologiya. Zhurnal Vysshey shkoly ekonomiki. — 2014. — T. 11, № 3. — S. 177–191.
3. Greenfield, S. Mind Change: How Digital Technologies Are Leaving Their Mark on Our Brains. — London: Rider, 2015. — 348 p.
4. Karimova, F. Raqamli jamiyat psixologiyasi: Monografiya. — Toshkent, 2021. — 256 b.
5. Murodov, M.M., Qo‘chqorov, E.A., Odilov, O., Jo‘ramirzayev, I.A. Raqamli iqtisodiyot va innovatsion boshqaruv tamoyillari. — Toshkent, 2024. — 198 b.
6. Turgunov, B. Ta’limni tashkil etishda internetning intellektga ta’siri // Universal xalqaro ilmiy jurnal. — 2024. — T. 1, № 4. — B. 620–622.
7. Raximjonovich, T.B. Talabalarning intellektual salohiyatiga ta’sir qiluvchi ichki va tashqi omillar // Theory and Analytical Aspects of Recent Research. — 2024. — T. 3, № 28. — P. 40–46.
8. Rahimjonovich, T.U.B. Intellektual va autogen mashqlarning shaxs rivojlanishiga ta’siri // Innovative Developments and Research in Education. — 2024. — T. 3, № 34. — P. 46–49.

Ro‘ziqulov Faxriddin Rasulovich
Navoiy viloyati pedagogik mahorat markazi professori,
psixologiy fanlari doktori (DSc)

AJRALISHGAN O‘ZBEK OILALARIGA IJTIMOIY-PSIXOLOGIK YORDAM KO‘RSATISHNING JIHATLARI

Annotatsiya. *Ushbu maqolada ajralishgan o‘zbek oilalariga ijtimoiy-psixologik yordam ko‘rsatishning dolzarb jihatlari tahlil qilinadi. Oila buzilishi nafaqat iqtisodiy yoki huquqiy, balki chuqur psixologik va ijtimoiy oqibatlarga ham ega bo‘ladi. Tadqiqotda ajralishdan keyingi davrda shaxslar, ayniqsa ayollar va bolalarning ruhiy holati, ularning ijtimoiy moslashuvi, stress, depressiya va ijtimoiy izolyatsiya darajasi o‘rganiladi. Shuningdek, psixologik maslahat, oilaviy terapiya, ijtimoiy reabilitatsiya va hamkorlikdagi ijtimoiy institutlar (mahalla, psixologik markaz, maktab va hokazo)ning o‘rni yoritiladi. Maqolada o‘zbek jamiyatida an’anaviy oila qadriyatlarining saqlanishi bilan bir qatorda, zamonaviy psixologik yordam shakllarini qo‘llash zarurligi asoslanadi.*

Kalit so‘zlar: *ajralish, oila, ijtimoiy-psixologik yordam, reabilitatsiya, stress, depressiya, bolalar psixologiyasi, oilaviy terapiya, ijtimoiy moslashuv, psixologik maslahat.*

АСПЕКТЫ ОКАЗАНИЯ СОЦИАЛЬНО-ПСИХОЛОГИЧЕСКОЙ ПОМОЩИ РАЗВОДЯЩИМСЯ СЕМЬЯМ В УЗБЕКИСТАНЕ

Аннотация. *В данной статье рассматриваются актуальные аспекты оказания социально-психологической помощи разведённым узбекским семьям. Развод затрагивает не только экономические и правовые стороны жизни, но и имеет глубокие психологические и социальные последствия. В исследовании анализируется психоэмоциональное состояние личности после развода, особенно женщин и детей, уровень их социальной адаптации, стресс, депрессия и изоляция. Особое внимание уделено роли психологического консультирования, семейной терапии, социальной реабилитации и взаимодействию различных социальных институтов (махалли, психологических центров, школ и др.). Подчёркивается необходимость сочетания традиционных семейных ценностей узбекского общества с современными формами психологической поддержки.*

Ключевые слова: *развод, семья, социально-психологическая помощь, реабилитация, стресс, депрессия, детская психология, семейная терапия, социальная адаптация, психологическое консультирование.*

ASPECTS OF PROVIDING SOCIAL AND PSYCHOLOGICAL ASSISTANCE TO DIVORCING FAMILIES IN UZBEKISTAN

Annotation. *This article examines the key aspects of providing socio-psychological support to divorced Uzbek families. Divorce affects not only the economic and legal dimensions of family life but also brings profound psychological and social consequences. The study explores the post-divorce psychological state of individuals-particularly women and children-their social adaptation, levels of stress, depression, and social isolation. The article highlights the role of psychological counseling, family therapy, social rehabilitation, and cooperation among social institutions such as neighborhood communities, psychological centers, and schools. It emphasizes the importance of integrating traditional Uzbek family values with modern forms of psychological support.*

Key words: *divorce, family, socio-psychological support, rehabilitation, stress, depression, child psychology, family therapy, social adaptation, psychological counseling..*

Kirish. Mamlakatimizda ajralishlar sonining keskin ko‘payayotganligi sababli ularning oldini olish choralarini ko‘rish bugungi davr talablaridan biriga aylanmoqda. Oilaviy ajralishlar millat va hudud tanlamay qolmoqda. Ajralishlarning ko‘payib borishi har qanday jamiyat uchun halokatlidir.

Bu qator psixologik xizmat tadbirlarini tashkil etishni taqazo etadi. Shu sababli o‘zbeklarning an’anaviy oilasidagi ajralishlar bilan zamonaviy oilalardagi ajralishlar o‘rtasida o‘ziga xos tafovutlar mavjudligi kuzatiladi.

Ajralishlarning milliy muhit nuqtayi nazardan minimallashtirish muhim davlat siyosatiga aylanmoqda. Minimallashtirishning mohiyatida ta’lim-tarbiyani o‘stirish, xulqdagi og‘ishlar va jinoyatchilikni kamaytirish, me’yorda hayot kechirish va mehnat faoliyatini amalga oshirishga erishish bilan bog‘liqdir. Oilaviy ajralishlarni oldini olish uchun mahalliy olimlar tomonidan tizimli psixologik tadbirlar olib borish zarurligi kuzatiladi. Oila psixologiyasi doirasida izlanishlar olib borilayotgan bo‘lsa-da, aynan ajralishlarning oldini olishda sa’y-harakatlar samaradorligi past bo‘lmoqda.

Adabiyotlar tahlili. Ijtimoiy psixologiyada nikohning buzilishi tufayli yuzaga keladigan salbiy oqibatlar hamisha dolzarb masalalardan biri bo‘lib kelgan, shu sababli mazkur muammoga bag‘ishlangan ko‘plab ilmiy tadqiqotlar o‘tkazilgan hamda ilmiy ishlar chop etilgan. O‘tkazilgan tadqiqotlarda ajralishning kelib chiqish sabablari, motivlari, asoratlari, ijtimoiy-psixologiya xususiyatlari, sobiq er-xotinlarga, ularning farzandlari ruhiyatiga ta’siri masalalari muayyan darajada yoritib berilgan.

Chet ellarda oila muammolarini tadqiq etishning keng yo‘lga qo‘yilishi o‘zining ma’lum bir tarixiga ega. Amerikalik psixolog Dj.Uotson o‘zining asarida ellik yillardan so‘ng, ya’ni 1977-yillarga kelib, oila qurish amalda to‘xtab qoladi, deb bashorat qilgan bo‘lsa, uning vatandoshi, sotsiolog P.Sorokin ajralish va separatsiyaning keng tarqalgan hodisalarga aylanishi hamda nikohdan o‘tmasdan jinsiy aloqada bo‘lish va nikoh qonunlari ijozat bergan yoki bermagan huquqlar o‘rtasidagi farqlarning yo‘qolishini ta’kidlaydi. Amerikalik boshqa bir sotsiolog S.Zimmerman, agar odamlar qadimgi urf-odatlariga, an’analariga qaytmas, amal qilmas ekan, yer yuzida oilaning yo‘q bo‘lib ketish xavfi bor, deb ogohlantiradi. AQShlik yana bir olim B.Blum ajralish tufayli yuzaga keladigan oqibatlarning sobiq er-xotinlarga ta’siri ikki yo‘nalishda bo‘lishi ehtimolini uqtiradi. Birinchidan, ularda yolg‘izlikni his qilish boshlanadi, o‘zining xatti-harakatlaridan afsuslanish, o‘zini gunohkor hisoblash va o‘z shaxsiyatini kamsitib baholash holatlari kuzatiladi. Muallifning fikricha, ajralishdan keyingi birinchi bosqichda qiyinchilik, asosan, iqtisodiy va psixologik tushkunlikka tushishda namoyon bo‘ladi. Keyingi bosqich esa bir necha oylardan so‘ng (asosan, ayollarda, sakkiz oylardan keyin) boshlanib, unda ish va bolalar tarbiyasiga taalluqli qiyinchiliklar yuzaga keladi. Ruhiy tanglikka tortilish ko‘rsatkichi oshib boradi.

Janubiy kaliforniyalik taniqli sotsiolog va psixiatr K.Arons o‘zining “Ajralish: hayotning tugashimi yoki yangi hayot?” nomli asarida oilasidan ajralgan er-xotinlarga ajralishning salbiy asoratlarini ijobiy hal etishda ijtimoiy-psixologik yo‘l-yo‘riqlar va tavsiyalar berib o‘tgan. Muallif nuklear bo‘lmagan oilalarda o‘tkazgan ilmiy tadqiqot ishlarining natijalari asosida oilasi bilan ajralganiga bir yil bo‘lgan 98 ta oilada erkak va ayollar jufti o‘rtasidagi o‘zaro munosabatlarni beshta tipga ajratadi. Bundan ikkitasi ijobiy munosabatli, uchtasi esa o‘zaro doimo ziddiyatli munosabatda bo‘lgan, “salbiy” tipga mansub sobiq turmush o‘rtoqlaridir:

1. O‘zaro hamkorlik qiladigan sobiq er-xotinlar tipi. Bu guruhga kiradigan erkak yoki ayol ajralish tufayli yuzaga keladigan qiyinchiliklarni birgalikda samarali yo‘llar bilan yengadi. Ular o‘zlarining ichki va tashqi muammolarini hal qila oladigan kuchga ega bo‘lib, bolalarini oilaviy nizolarga aralashtirmaydi. Bu guruh a’zolarining o‘ziga xos belgilaridan biri shuki, ular er-xotin o‘rtasida bo‘lib o‘tgan janjallardan ota-onalik burchlarini yuqori qo‘yib farzandlarining ta’lim-tarbiyasi va ularni voyaga yetkazishga birgalikda intiladi.

2. O‘zaro munosabatlari xarakteri a’lo darajada kechadigan sobiq er-xotinlar tipi. Bu tipga kiradigan er va xotin ajralishdan so‘ng ham yaxshi do‘st bo‘lib qoladigan juftlardir. Ular o‘zaro ijobiy munosabatlarni saqlab qolgan bo‘lsa-da, jinsiy munosabatga kirishmaydi. Ajralishdan so‘ng yuzaga keladigan muammoli vaziyatlarni, ayniqsa, farzand tarbiyasi bilan bog‘liq muammolarni birgalikda bartaraf etib, bir-biriga yaqin do‘st va mehribon bo‘lib qolaveradi.

3. Ajralishdan so‘ng bir-birlari bilan achchiqlashib qolgan sobiq er-xotinlar tipi. Bu tipga mansub erkak bilan ayol bir-biri bilan dushmanlik munosabatida bo‘ladi. Ular farzandlarining shaxsiy hayotiga bog‘liq pallalardagina uchrashadi. Uchrashganda ham, bir-biriga nisbatan munosabati salbiy bo‘lib, tezda kelishmovchilik tug‘iladi.

4. Ashaddiy dushmanlik munosabatidagi sobiq er-xotinlar tipi. Bu tipga mansub bo‘lgan erkak va ayollar ajrashganlarning muvaffaqiyatsiz toifasiga kiradi. Bu juftliklar oilaviy hayoti buzilishi bilan uzoq

vaqt bir-biriga nisbatan adovatlarini, dard-alamlarini, ajralish asorati muammolarini, azob-uqubatlarini saqlaydi. Ashaddiy dushman guruh a'zolari, bir-birlarining hayotiga to'sqinlik qiladi, alimentlarni bahona qilib janjal ko'taradi. Ularning o'rtasidagi munosabatlar faqat sud orqali, rasmiy ravishda hal etiladi.

5. "G'oyib bo'lgan duet" tipi. Bu tipga mansub sobiq er-xotinlar bir-biri bilan butunlay munosabatni uzadilar, ota-onalardan biri bolaning hayotidan bir umrga yo'qoladi yoki qariyb farzandining holidan xabar olmaydi. Muallif o'z ishlarida ajralishning salbiy asoratlari namoyon bo'lishi erkak va ayol munosabatida, asosan, bolalar ruhiyatida kuzatilishini ta'kidlaydi.

Muhokama. Respublikamizda oila institutini mustahkamlashga doir qabul qilingan bir qator huquqiy-me'yoriy hujjatlar hamda "Oila va gender" ilmiy-tadqiqot instituti faoliyati tashkil etilganlidiga qaramasdan, oila-nikoh munosabatlaridagi o'zgarishlar, oiladagi er-xotin o'rtasidagi kelishmovchiliklar, ajralishlar, ota-onalari hayot bo'lgan tirik yetim bolalar sonining ko'payishi, ularni tarbiyalash muammosi, sobiq qudalar o'rtasida jiddiy janjallarning yuzaga kelishi, ajralishganlar hamda voyaga yetmaganlar tomonidan sodir etilayotgan jinoyatlar miqdorining o'sishi, o'z joniga qasd qilishlar, oilaviy nizolar zaminida ro'y berayotgan jinoyatlar (shu jumladan, qotillik), avlodlar o'rtasidagi hissiy yaqinlikning zaiflashuvi, buning oqibatida xalqimiz uchun an'anaviy bo'lib kelgan: yaqin kishilar, nogironlar, qariyalar, bolalarga g'amxo'rlik qilish kabilarning sustlashishi, qariyalar uylaridagi shaxslar sonining ko'payishi, bolalar va kattalar o'rtasidagi asab kasalliklari, nevrozlar, nevrasteniya, psixasteniya va boshqa kasalliklarning ortib borayotganligi oila va oilaviy munosabatlar muammolarini maxsus o'rganish masalasi paysalga solib bo'lmaydigan o'ta dolzarb ahamiyat kasb etdi.

V.M.Karimova o'zbek ayollarining ijtimoiy faolligi haqidagi ijtimoiy ustanovka (qoida) va tasavvurlarning ijtimoiy-psixologik xususiyatlarini o'rgangan. Hozirgi zamon ayolining o'tgan zamon ayollariga nisbatan o'zgarishiga olib keluvchi shart-sharoitlarni ko'rsatib bergan. Ijtimoiy guruhlar bo'lmish erkaklar va ayollar o'rtasida eksperimental ma'lumotlar olingan. Shu bilan birga, muallif, ko'p hollarda, hali bu munosabatlarda o'tmish ta'siri borligini ko'rsatib o'tgan. O'zbekistonning qator hududlarida ayollarning ijtimoiy-huquqiy va ijtimoiy-psixologiya holatlari o'rtasida ma'lum darajada farqlanish borligi aniqlangan. Bu borada G'.B.Shoumarov, E.A.Morshininaning ilmiy ishlari alohida e'tiborga loyiqdir. Ularda o'zbek oilasining ijtimoiy-psixologiya (milliy) xususiyatlari aniqlangan va ularning yoshlar tarbiyasiga ta'siri ko'rsatilgan. Mualliflar o'zbek oilasining o'ziga xos xususiyatlaridan: uning ko'p bolali ekanligi, ko'p avlodliligi (bir necha avlod vakillarining bir oilada birga yashashi), kattalarga, ayniqsa, oilaning katta yoshli a'zolariga hurmat va ehtirom bilan munosabat o'rnatilishi, oilada erning nisbatan yuqori mavqega egaligi kabi xususiyatlarni, ularning oila mustahkamligini ta'minlashdagi rolini ko'rsatib bergan. Shuningdek, qaynana va kelin o'rtasidagi nizolarning tipikligi va kuyov bilan qaynana o'rtasida nizolar yo'qligi yoki birinchilarga nisbatan kamligi; ota-onalik vazifasini bajarish bilan bog'liq yosh oila muammolari; yosh oilalarning yuzaga kelishida sovchilarning o'rni kattaligi; oilada farzandlarning oilaviy hayotiga ota-onalar ta'sirining kuchliligi; o'zbek oilalarining boshqa millat vakillariga nisbatan oila bilan bog'liqligining kuchliligi sababli ijtimoiy faolligining pastligi; yosh kelin-kuyov va oila qurayotgan yoshlarning jinsiy hayot masalalari bo'yicha bilimlarining nihoyatda past ekanligi; milliy oilada o'g'illik va qizlik burchlarini bajarishga nisbatan ustanovkaning maxsus shakllanganligi va o'zbek oilasining shu kabi boshqa bir qator etnopsixologik xususiyatlari, hayotiga taalluqli omillar ushbu ishda sinchiklab tahlil qilingan.

O'zbekistonda ajralish oila psixologiyasi tadqiqotlarida tatbiq etilmoqda, ammo miqdori esa anchagina kam. Shunday bo'lsa-da, ularni tizimlashtirish lozim deb topildi. O'zbekistondagi oila psixologiyasi muammolarini tadqiq etishda qo'llanilayotgan metodikalarni tizimlashtirish orqali oila psixologlari uchun uslubiy yo'nalish taqdim etish imkoniyati ham paydo bo'ldi. Oila psixologiyasi doirasidagi metodikalarni tizimlashtirishda ikki jihat inobatga olingan, birinchisi, oila psixologiyasi tadqiqotlarida qo'llanilayotgan metodikalarning moslashtirilgan shakllari, ikkinchisi, mahalliy olimlar tomonidan shakllantirilgan shakllar

Umumiy holatda barcha tatbiq etilgan metodikalar miqdori ancha kam hisoblanadi. Shunday bo'lsa-da, oilaviy ajralishlarning sabablari, holati va ularning oldini olish yo'llarini aniqlash maqsadida keltirib o'tilgan diagnostika metodikalaridan foydalanish mumkin.

Oilaviy ajralishlar muammosi yuzasidan yechimlar topish maqsadida qo‘llash mumkin bo‘lgan psixologik metodikalarning ro‘yxati.

№	Respublikada oila psixologiyasi doirasida tadqiqotlarda qo‘llanilgan metodikalar	O‘zbek olimlari tomonidan oila psixologiyasi muammolarini o‘rganish uchun shakllantirilgan diagnostika vositalari
1.	“Ijtimoiy-psixologik moslashuv so‘rovnomasi” (K. Rodjers, M. Daymond)	“Noto‘liq oiladagi onalarning ijtimoiy tasavvurlari va ijtimoiy munosabatlarini o‘rganish so‘rovnomasi” (IPS, V.M.Karimova, G.Yadgarova)
2.	A.N.Volkova tomonidan taklif etilgan “O‘zaro tushunish, emotsional intilish, o‘zaro hurmat omillarini o‘rganish” metodikasi	Ota-onalar va o‘smirlarning oilaviy qadriyatlar to‘g‘risidagi ijtimoiy-psixologik tasavvurlari so‘rovnomasi (V.M.Karimova, M.Umarov)
3.	V.A.Avanesov tomonidan taqdim etilgan “Nikohdan qoniqqanlik darajasini o‘lchash” metodikasi	Ota-onalarning o‘smir farzandi psixologiyasini bilish testi" (V.M.Karimova, M.Umarov)
4.	“Oiladagi muloqot”. (Yu.E.Aleshina, L.Ya.Gozman, E.M.Dubovskiy),	“Ijtimoiy-psixologik so‘rovnoma” (A.Jabborov, M.Fayziyeva)
5.	“Ota-onalar xulq-atvori o‘smirlar nazarida” testi (Mateychik va Rjichan)	“Ijtimoiy-psixologik so‘rovnoma” (N.A.Sog‘inov, M.Salayeva)
6.	Nikohdan qoniqqanlik va qoniqmaganlik savolnomasi (L.Gozman, O.Alenina)	“Ijtimoiy-psixologik so‘rovnoma (IPS)” (G‘.B.Shoumarov, F.Ro‘ziqulov)
7.	“Ota-onalar munosabati” so‘rovnomasi (E.I.Zaxarova)	“Ijtimoiy-psixologik so‘rovnomasi” (G‘.B.Shoumarov va N.A.Sog‘inov)
8.	“Men va mening bolam” proyektiv testi (G.Filippova)	“Ijtimoiy-psixologik so‘rovnoma” (R.Dushanov)
9.	“Oilaning kinetik rasmi” (OKR) metodikasi (R.F.Belyauskayte)	“Oilaviy ajralishlarning ijtimoiy-psixologik muammolari va oqibatlarini aholash”shkalasi (F.Ro‘ziqulov)
10.	“Oilaviy hayotga munosabat” testi (T.Shrayber)	“Oilaviy ajralishni baholash” shkalasi (F.Ro‘ziqulov)
11.	Ota-onalarning ota-onalik roliga nisabatan ustanovkalari va munosabatlari (E.Shefer)	
12.	Ota-onaning munosabat usullari (A.Ya.Varga, V.V.Stolin)	
13.	Uy. Daraxt. Odam (Dj.Buk)	
14.	Oila rasmi (V.Volf)	

Tadqiqotimizda ajralishlar masalasini o‘rganishga e’tibor qaratib, uning ayrim jihatlarini aniqlashda baholash vositalariga zarurat tug‘ildi. Bu holatdan chiqish uchun psixologik tadqiqotlardagi o‘lchash xususiyatlaridan kelib chiqib, ajralishlarning sabablarini aniqlashga yo‘naltirilgan mualliflik shkalalarini shakllantirishga erishildi. F.R.Ro‘ziqulovning “Oilaviy ajralishlarning ijtimoiy-psixologik muammolari va oqibatlarini baholash” va “Oilaviy ajralishni baholash” shkalalari tadqiqotda ilk bora tatbiq etilayotgan bo‘lsa-da, kelgusida oila psixologiyasi, xususan, ajralishlarning ijtimoiy-psixologik xususiyatlarining monitoringi uchun foydalanishga xizmat qiladi.

Oilaviy ajralishlarni bartaraf etishga e’tibor qaratiladigan ikkinchi jihat esa oilaviy ajralishlar bilan bog‘liq psixologik maslahat va korreksiya tadbirlarini tashkil etish masalasidir. Mazkur masala yuzasidan bir qator oilaviy ajralishlar sharoitida bir nechta manbalar asosida ajralishlar, oilaviy inqirozlar sharoitida muammolarni oldini olishga xizmat qiladigan psixologik dasturlar ustida ishlashga to‘g‘ri keldi. Ajralishlar sharoitida yosh oilalarni psixologik qo‘llab-quvvatlash dasturlari hamda oila inqiroz davrida oilalarga psixologik yordam ko‘rsatish dasturlari muhim.

Oilaviy ajralishlarning oldini olishda qo‘l keladigan psixologik tadbirlarning ayrimlarini namuna sifatida keltirishni lozim topdik. Oilaviy ajralishlarning oldini olish uchun trening dasturi mavjud bo‘lib, uning qisqacha mazmuni uslubiy qo‘llanmada keltirilgan.

Psixologik treninglar dasturi kompleks xarakterga ega. Psixologik treninglar quyidagi yo‘nalishlardagi muammolarni barataraf etishga yo‘naltirilgan: oilaviy qadriyatlarni shakllantirish, oilaning xo‘jalik holatini yuritish ko‘nikmalarini shakllantirish, oilaning ijobiy qiyofasini shakllantirish, baxtli nikoh saboqlari, art-terapiya orqali oilaviy munosabatlarni muvofiqlashtirish, oliy ta’lim muassasasi talabalarini oilaviy hayotga tayyorlash bilan bog‘liq mashg‘ulotlardan iborat.

Ikkinchi trening yosh oilalar uchun psixologik treningdir. Bunda yosh oilalarda quyidagilarni shakllantirish ko‘zda tutiladi: refleksiv xususiyatlarni rivojlantirish, stresdan xalos bo‘lish, empatiyani rivojlantirish, oilaviy qadriyatlarni aniqlash, oila a’zolarini hamjihatlashtirish.

Shuningdek, ajralishlarning o‘ziga xos sabablari inqirozli oilalarda kuzatiladi. Navbatdagi dastur inqiroz davrida oilalarga psixologik yordam ko‘rsatishga yo‘naltirilgan: kichik guruhlar sifatida oilalar bilan olib boriladigan psixologik ishning xususiyatlari, oila a’zolari uchun individual maslahat, zamonaviy oilada nikoh munosabatlari va noto‘liq oilalarga psixologik yordam beradi.

Xulosa. Oilaviy ajralishlarning sabablari va oldini olish bo‘yicha olib boriladigan psixologik imkoniyatlar uning faoliyat yo‘nalishlarini belgilab beradi. Oilaviy ajralishlarning oldini olishning ilk tadbirlari uchun psixologik diagnostika imkoniyatlarini aniqlamasdan erishib bo‘lmaydi. Oila psixologiyasini o‘rganish metodikalarining asosiy qismi boshqa etnomadaniy muhitda shakllantirilgan va mahalliy sharoit uchun moslashtirilgan. Mahalliy mutaxassislarning ijod mahsullari mavjud, ammo ulushi juda kam. Oilaviy ajralishlarni oldini olishning psixologik trening, psixologik profilaktika, psixologik konsultatsiya va korreksiya yo‘nalishlari bo‘yicha etnomadaniy muhitga mos dasturlarni ishlab chiqishga ehtiyoj mavjud. O‘zbek oilalaridagi ajralishlarni oldini olishga doir psixologik tadbirlarni uch bosqichga amalga oshirish eng qulay yo‘l hisoblanadi. Birichni shaxs ontogenetik taraqqiyoti bosqichlarida amalga oshirish va maqbul tizimni shakllantirishni, ikkinchi bosqich oila qurish oldi va yosh oilalar bilan bog‘liq ajralishlarni oldini olish, uchinchisi oilaviy ajralish jarayonida uning oldini olishdan iborat tizimga ega bo‘lishi muhimdir. O‘zbek oilalaridagi ajralishlarni oldini olishning eng maqbul ilmiy yechimi - tizimlashtirilgan va muammoning yechimini topishga xizmat qiladigan ijtimoiy-psixologik konsepsiya asosida ta’minlanishidir.

Xulosa qilib aytganda, psixologik maslahat tadbirlari esa ajralishdan oldin, ajralish vaqti va undan keyingi ruhiy jarohatlarni oldini olishning eng samarali usuli hisoblanadi. Shu sababli ham ushbu yo‘nalishdagi tadbirlarning to‘liq tafsiloti va amalga oshirilishi uchun tizimli tadbirlar modeliga zarurat bor. Inqirozli, ajralish va ajralishdan keyingi ruhiy-psixologik holatlar ham aniq psixologik tizimni taqozo etadi. Ajralishni oldini olish borasidagi ilk munosabatlarga va oldingi empirik natijalar xulosalariga tayanib, olib borgan ilmiy ishlarimizda o‘zbek oilalaridagi ajralishlarning oldini olishning psixologik modelini shakllantirdik va amaliyotga qo‘zllaganimizda o‘z samarasi berdi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati.

1. Аронс К. Развод: крах или новая жизнь?/ Пер.с англ. - М.: "МИРТ", 2021. - 448 с.
2. Каримова В.М. Представления о качествах личности у женщин узбечек в различных социальных условиях. Автореф.дисс...канд. психол.-М., 1987. -24 с.
3. Кент М. Стратегия развода: О чем вам не расскажет ваш адвокат. /Пер. с анг. - СПБ.:Лениздат, 2022. - 142 с.
4. Ro‘ziqulov F.R. Ajralishlarni oldini olish va oilaviy qadriyatlarni shakllantirishga yo‘naltirilgan trening mashqlar. Uslubiy qo‘llanma.- “Umida Ziyo”. Navoiy. 2023. 54 b.
5. Социальные последствия развода. /Тезисы районной конференции. /Социальные последствия и меры профилактика развода. -М.,1984. -С. 15-57.
6. Фотеева Е.В. Семья в современном буржуазном мире. -М.: Мысль, 1988. -207 с.
7. Шоумаров Г.Б., Моршинина Е.А. Влияние психологических особенностей узбекской семьи на воспитание молодеже. /Проблемы совершенствования нравственного воспитания студентов. Материалы конференции. -Сыктывкар, 1986. -С.161-169.

Юлдашев Азиз Узгенович
доктор философии (PhD) по филологическим наукам,
доцента кафедры русского языка и литературы Alfraganus university
E-mail: yuldashevaziz1003@gmail.com

РАБОТА НАД ТЕКСТОМ КАК ОДНА ИЗ ФОРМ АКТИВАЦИИ И СОВЕРШЕНСТВОВАНИЯ РУССКОЙ РЕЧИ СТУДЕНТОВ

Аннотация. *В статье рассматривается работа над текстом как одна из эффективных форм активизации и совершенствования русской речи студентов. Подчеркивается, что текстовая деятельность способствует развитию всех компонентов речевой компетенции: лексико-грамматических навыков, когнитивных умений, коммуникативной инициативы и критического мышления. Особое внимание уделяется методическим приемам анализа, интерпретации и трансформации текста, которые способствуют формированию языкового чутья и стилистической гибкости. В статье также анализируются типы текстов, наиболее эффективные для обучения - художественные, публицистические, научные и прагматические тексты, а также формы работы: аннотирование, реферирование, рецензирование, пересказ и творческое письмо. Работа над текстом рассматривается не только как средство обучения языку, но и как способ формирования культурной и профессиональной компетенции студентов.*

Ключевые слова: *работа над текстом, речевая активность, совершенствование речи, текстовая деятельность, коммуникативная компетенция, анализ текста, интерпретация, творческое письмо, студенты, методика преподавания русского языка.*

THE WORK ON TEXT AS A FORM OF ACTIVATING AND IMPROVING STUDENTS' RUSSIAN SPEECH

Annotation. *The article examines working with text as one of the most effective methods for activating and improving students' Russian speech. It emphasizes that text-based activities foster the development of all components of speech competence, including lexical and grammatical skills, cognitive abilities, communicative initiative, and critical thinking. Particular attention is given to methodological techniques of text analysis, interpretation, and transformation that enhance linguistic intuition and stylistic flexibility. The study also discusses the most effective types of texts for instruction-literary, journalistic, scientific, and pragmatic-as well as various forms of text work such as annotation, summarization, reviewing, retelling, and creative writing. Working with text is viewed not only as a means of language learning but also as a tool for developing students' cultural and professional competence.*

Key words: *text work, speech activation, speech improvement, textual activity, communicative competence, text analysis, interpretation, creative writing, students, methods of teaching Russian language.*

Работа над текстом – один из главных видов работы при изучении любого языка. Он дает стимул к развитию всех видов речевой деятельности (чтения, аудирования, говорения, письма), позволяет использовать диалогические и монологические формы речи, а задания к текстам способствуют развитию оперативной и долговременной памяти, мышления, поэтому большое внимание уделяется отбору текстов.

Анализ текстов, составление планов к текстам, вопросов, пересказ текстового материала позволяют научить будущих педагогов хорошо говорить по-русски, предупреждает поверхностное знание языковых средств. Навыки, которые приобретаются в процессе всесторонней работы над текстом, помогают студентам-узбекам избежать речевых штампов в пересказе, воспроизведении текстового материала, в повседневной практике.

Задача преподавателя состоит в том, чтобы предупредить неправильное, искаженное понимание текста. Всестороннее изучение текста дает возможность получить при чтении, а затем и воспроизведении в речи более полную информацию.

Для решения этой задачи в первую очередь нужны тексты, которые, имея познавательное значение, содержали бы необходимый лексический материал, служили основой для составления плана и конспекта, развивали навыки восприятия на слух лекций, учили самостоятельно работать над учебной и научной литературой. Таким образом, отбор текстов имеет немаловажное значение в обеспечении наибольшей эффективности и в усвоении русского языка студентами-узбеками неязыковых факультетов.

Работа, проведенная над тестом, дала возможность установить основные принципы подбора и адаптации текстов для неязыковых факультетов.

Текст, как правило, содержит важные познавательные сведения, знакомящие студентов с основными положениями центральных тем изучаемых предметов. Тема текста избирается так, чтобы сразу заинтересовать студентов.

Текст должен быть посильным по объему. В первые месяцы обучения студентов, как рекомендуют методисты, тексты должны содержать 150-200 слов, к началу второго семестра - 240-270 слов.

Для повышения эффективности изучения языка не следует допускать перенасыщения текста лексической работой, так как это ослабляет заинтересованность студентов и усложняет усвоение новых грамматических форм и конструкций. Важно, чтобы незнакомая лексика не превышала 10-12% всех слов, но и их тематическую обусловленность.

Тексты подразделяются на основные (опорные), которые всесторонне изучаются на занятиях по русскому языку, и добавочные, предназначенные для синтетического чтения, обучения восприятию на слух, составлению самостоятельного плана и конспекта, проведению бесед и т.д. Лексика опорного текста должна подбираться таким образом, чтобы освоив ее, студент мог пересказать текст, понять, осмыслить самостоятельно содержание других идентичных текстов.

Каждый текст служит основой для изучения грамматических норм русского языка, поэтому в нем должны содержаться формы и конструкции, подлежащие усвоению.

Текст призван закреплять и совершенствовать знания фонетических норм русского языка. Вопросы правильного русского произношения должны находиться в поле зрения преподавателя постоянно.

Для каждого текста разрабатывается система лексико-грамматических упражнений, которые способствуют закреплению изучаемой лексики и грамматики, обогащают словарь студентов, развивают правильность их речи.

Подбирать тексты необходимо с учётом воспитательных целей, так как все виды аудиторных и внеаудиторных заданий по русскому языку должны носить воспитательный характер. Предпочтение в подборе отрывков из художественных произведений отдается русской классической литературе, а также научно-популярным статьям, газетным очеркам.

Исследование понимания текстов студентами позволило сделать вывод, что одним из основных способов, позволяющих добиваться лучшего понимания, является постановка поискового вопроса. Применительно к обучению студентов-узбеков он имеет три разновидности:

Преподаватель задает студенту вопросы после прочтения им всего текста, а студент отвечает.

Преподаватель ставит предварительные вопросы (до того, как студент приступает к работе над текстом), а студент ищет на них ответы в процессе чтения.

Студент сам ставит себе вопросы по ходу чтения и пытается находить на них ответы.

Работа со студентами первых курсов медицинского факультета показала, что перечисленные виды работы над текстом являются наиболее эффективными.

Как известно, до настоящего времени широко изучались вопросы, задаваемые преподавателем (классификация вопросов к студентам, дидактические требования к ним, методика опроса и т.д.), и очень мало изучены вопросы, задаваемые самими студентами. Между

тем вопросы студентов имеют два существенных преимущества по сравнению с теми, которые задаются преподавателем. Во-первых, постановка вопроса самим себе есть показатель высокой самостоятельности умственной работы при чтении, во-вторых, что особенно важно, эти вопросы возникают не после чтения текста, а в ходе чтения, оказывая положительное влияние на самый процесс осмысления, усвоение текста, а затем и на практическое применение в речи.

Одна из задач нашего исследования – установить, как изменился у студентов характер понимания текста под влиянием предварительных вопросов.

Экспериментальная работа проводилась методом индивидуального опроса. В эксперименте принимали участие 36 студентов первых курсов медицинского факультета. В каждой группе было по 15 человек при одинаковом количестве сильных, средних и слабых по знанию русского языка студентов.

В качестве экспериментального материала были отобраны четыре текста различной степени трудности. Эксперименты состояли из двух вариантов. В первом варианте давалась следующая инструкция: “Сейчас вы внимательно, не спеша прочитаете текст, стараясь как можно лучше понять его смысл, затем перескажите его. Когда будете готовы воспроизвести прочитанное, скажите. После пересказа я задам вопросы, чтобы узнать, насколько хорошо вы поняли текст”.

В инструкции ко второму варианту эксперимента указывалось, кроме этого, что в ходе чтения необходимо найти ответы на такие-то вопросы (студенты записывали их). Фактически это были те же вопросы, которые задавались экспериментируемым в первом варианте исследования. Во время воспроизведения или ответа на вопросы всем испытуемых разрешалось при желания заглядывать в книгу.

Различие между двумя вариантами экспериментов заключалось в том, что в первом из них вопросы задавались после пересказа текста, а во втором – до прочтения и пересказа материала, а также и после, если в самом пересказе не содержалось ответа на какой либо из поставленных вопросов. Таким образом, мы хотели иметь возможность сравнить результаты усвоения текстов в зависимости от того, когда задавались вопросы (до или после чтения текста). Анализ полученных данных показал:

Испытуемые при проведении второго варианта эксперимента более полно и подробно излагали содержание текста. Из 36 студентов достаточно хорошо пересказали текст 25 человек.

В тех случаях, когда вопрос задавался лишь после чтения текста, запоминание прочитанного материала было затруднено или вовсе отсутствовало. Так, 21 студент не смог ответить на четыре вопроса из семи. Это можно объяснить тем, что заранее поставленный вопрос задается после чтения материала, он не дает такого эффекта: студент еще должен вспомнить соответствующее место в тексте, на которое он, возможно, не обратил внимания при чтении.

В нашей работе предварительно поставленные вопросы требуют от студентов нахождения ответов, побуждают их использовать в воспроизведении текста элементы рассуждения. Студент приучается работать с текстом осмысленно.

Предварительно поставленные вопросы стимулируют активные мыслительные процессы студентов, в то же время организуют и направляют эти процессы на достижение конкретной цели, нахождение ответов на них, способствуют целостной передаче текста своими словами, повышают уровень самостоятельности при его усвоении. Они предупреждают механическое восприятия текста. В результате нахождения ответов на такие вопросы у студентов повышается уверенность в своих силах, возникает чувство удовлетворения работой, развивается интерес к работе с текстом по своим специальностям.

При организации самостоятельной работы студентов вместе с другими заданиями (составление плана, выписывание тезисов) преподавателям целесообразно практиковать постановку предварительных вопросов и нахождение на них ответов, которые особенно важны и эффективны в дальнейшей работе над текстами по своей специальности. Эти вопросы стимулируют умственные возможности студентов.

Значение этого способа, на наш взгляд, заключается еще и в том, что он несет и развивающую функцию, потому что чтение, которое преследует цель найти ответы на вопросы,

требует от читателя умения сосредоточивать и одновременно распределять внимание на содержание текста, привычки к умственному напряжению.

Таким образом, наши экспериментальные данные показали, что постановка предварительно заданных вопросов значительно способствует более полному и подробному изложению прочитанного текста и развитию русской речи студентов в целом.

Литература.

1.Богданова О.Ю. Методика преподавания литературы, в двух частях.- М.: «Владос», 1995.- 286 с.

2. Болотнова Н.С. Основы теории текста..-Томск: Изд-во Том. пед. ун-та, Учёные записки № 4 (49), 2016.- 222 с.

3. Валгина Н.С. Теория текста. - М., 2003-279 с.

4. Ефимова Л.И. Анализ художественного текста. - Покровск 2003.-179 с.

5. Ипполитова Н.А., Текст в системе обучения русскому языку в школе. - М.,1998.-171 с.

Bobokalonov Odilshoh Ostonovich
Associate professor (PhD) chair of the french philology
E-mail: o.o.bobokalonov@buxdu.uz,

Hayitova Habiba Gafurovna
French teacher, independent researcher chair of the french philology,

Azimjonova Husniya Shonazar qizi
French teacher, Independent researcher chair of the french philology
Bukhara State University

PRAGMATIC AND COMMUNICATIVE ASPECTS OF FRENCH TECHNICAL TERMINOLOGY

Abstract. *This article analyzes both pragmatic and communicative aspects of technical terms used in French, looking beyond the basic meaning to include how setting, society and language influence understanding in their specialized use. Based on theory from pragmatics, communicative linguistics, cognitive linguistics, sociolinguistics and discourse analysis, the researcher uses existing studies and provides examples from several technical domains in French. It was found that politeness strategies are common, discourse markers have multiple uses, dealing with ambiguities and polysemy makes language more difficult, metaphors are used with purpose and euphemisms are often used to achieve a certain effect. They also point out that a strict focus on correctness may not fit with how French is really used in its setting. It is valuable for technical writers, translators, terminologists and language educators since the study stresses the vital role of pragmatic competence when trying to communicate accurately and appropriately in French.*

Key words*: Pragmatics, communicative linguistics, cognitive linguistics, sociolinguistics, discourse analysis, pragmatic aspect, communicative aspect, technical terminology, technical terms, French linguistics, Speech Act Theory.*

ПРАГМАТИЧЕСКИЕ И КОММУНИКАТИВНЫЕ АСПЕКТЫ ФРАНЦУЗСКОЙ ТЕХНИЧЕСКОЙ ТЕРМИНОЛОГИИ

Аннотация. *В данной статье анализируются прагматические и коммуникативные аспекты употребления технических терминов во французском языке, рассматривая их не только с точки зрения основного значения, но и с учётом влияния контекста, общества и языка на понимание их специализированного использования. Основываясь на теориях прагматики, коммуникативной лингвистики, когнитивной лингвистики, социолингвистики и дискурсивного анализа, автор опирается на существующие исследования и приводит примеры из различных технических областей французского языка. Установлено, что стратегии вежливости широко распространены, маркеры дискурса выполняют множественные функции, работа с многозначностью и полисемией усложняет коммуникацию, метафоры применяются целенаправленно, а эвфемизмы используются для достижения определённого эффекта. Также отмечается, что чрезмерное внимание к языковой корректности не всегда соответствует реальному употреблению французского языка в его естественном контексте. Исследование представляет ценность для технических писателей, переводчиков, терминологов и преподавателей языка, поскольку подчёркивает важность прагматической компетенции для точного и адекватного общения на французском языке.*

Ключевые слова: *прагматика, коммуникативная лингвистика, когнитивная лингвистика, социолингвистика, дискурсивный анализ, прагматический аспект, коммуникативный аспект, техническая терминология, технические термины, французская лингвистика, теория речевых актов.*

Introduction. The landscape of specialized communication is increasingly complex, demanding not only precise terminology but also an acute awareness of how language functions in real-world interactions. This report delves into the intricate relationship between technical terminology and its pragmatic and communicative dimensions within the French language. Understanding this relationship is crucial for effective knowledge transfer, particularly in a globalized world where technical information often crosses linguistic and cultural boundaries.

Linguistic pragmatics is fundamentally defined as the study of meaning within interactional contexts, extending beyond the literal interpretation of an utterance to encompass how meaning is constructed and implied. It examines the practical application of linguistic signs, words, and sentences in actual situations. Central to this field are concepts such as the negotiation of meaning between speakers and listeners, the indispensable role of context, and the inherent "meaning potential" of an utterance, as articulated by Jenny Thomas. Pragmatics also delves into non-literal elements of meaning, including presuppositions, inferred meanings, and speech acts, as highlighted by Levinson (1983). Without the function of pragmatics, there would be minimal understanding of intention and meaning, as it acts as the bedrock for all language interactions.

The inherent context-dependency of pragmatic meaning suggests a fundamental tension with the desired precision and univocity of technical terminology. Technical language strives for accuracy and economy, aiming to condense complex information into single, unambiguous terms. This pursuit implies a goal of literal, context-independent meaning. However, pragmatics explicitly deals with meanings that extend beyond the literal, focusing on implied meanings and context-dependent interpretations. Therefore, when technical terms are deployed in real-world communication, their intended technical precision can be influenced or even subtly altered by pragmatic considerations. This dynamic forms a core area of investigation, as it challenges the traditional view of technical language as purely objective and denotative.

Communicative linguistics investigates the processes of interpersonal communication, focusing on the dynamic use of natural language in diverse contexts. It integrates various communicative components, including physical, psychological, physiological, social, and contextual factors. A key area of inquiry within this field is how non-verbal background knowledge is interwoven into speech and how implicit meanings, often conveyed through "hints," are communicated or explicitly stated. This discipline considers speech acts—such as statements, requests, or questions—as fundamental units of communication, with their significance becoming fully apparent within a coherent text or discourse. Modern linguistics is increasingly characterized by a communicative-discursive orientation, analyzing language systems based on their functional characteristics within specific socio-cultural and situational contexts.

The focus of communicative linguistics on "what is implied and what is explicated" directly informs the analysis of French technical terminology. While technical fields inherently strive for explicit and unambiguous communication, implicit meanings can still arise from shared background knowledge within a specialized community. This situation raises critical questions about potential miscommunication when such implicit understandings are not universally shared, particularly in cross-disciplinary or international technical contexts. Technical communication aims for maximum clarity and explicitness. However, communicative linguistics observes that in real-life interactions, speakers often do not articulate everything they intend to convey, relying instead on implied meanings or "hints". In specialized domains, this reliance on implicit understanding might be predicated on a presumed common technical background among experts. Yet, this can lead to significant breakdowns in communication when interactions involve diverse audiences, such as interdisciplinary teams, non-specialist stakeholders, or international collaborators who may not share the same implicit knowledge base. This highlights a critical area where pragmatic analysis is essential to ensure effective and universally understood technical communication.

Technical terminology comprises words or phrases that denote specific or abstract concepts within a particular field of technology. These terms are indispensable for technical and scientific writing, as they convey concentrated meanings and serve as a shorthand for complex information, thereby promoting economy of words. Technical terms are inherently dynamic, evolving rapidly alongside

technological advancements and the emergence of new concepts. They are often integrated into formulae and mathematical manipulations, enabling quantification and precise expression within scientific and engineering disciplines. Effective use of specialized terminology adheres to four key principles: matching the terminology to the audience's level of understanding, ensuring consistency in usage, providing clear definitions for unfamiliar terms, and utilizing terminology lists or glossaries, typically placed before the introduction or in an appendix.

The rapid development of technical terms, coupled with the imperative for clear definitions and audience adaptation, creates a dynamic tension in French technical communication. This suggests that the pragmatic function of ensuring clarity is an ongoing, adaptive process, constantly challenged by the evolving nature of specialized language, requiring continuous effort in explicit contextualization and standardization. Technical terms are highly valued for their precision and their ability to condense a large amount of information into a single word or phrase. However, the dynamic nature of technical fields means that these terms are constantly evolving. This inherent dynamism conflicts with the ideal of static, universally understood technical terms. Consequently, the pragmatic act of "providing clear definitions or explanations of unfamiliar terms" becomes a continuous and active responsibility for technical communicators. This is particularly salient in French contexts, where institutions like the Académie Française often play a role in regulating and standardizing terminology, creating a constant interplay between linguistic prescription and practical usage. This dynamic underscores the continuous pragmatic work necessary to maintain clarity and accuracy in evolving technical fields.

The core problem addressed in this report lies in the inherent tension between the pursuit of precision and unicity — the ideal of a single, unambiguous meaning—in technical terminology and the inherently contextual, interpretive nature of pragmatic and communicative functions. While technical terms are meticulously designed for accuracy and conciseness, their actual use in communication can lead to difficulties in understanding due to the density of prose or when their meanings are influenced by implied contexts, non-literal interpretations, or cultural specificities.

French technical terminology presents unique challenges and nuances in this regard. This is particularly evident given French linguistic relativity, which suggests that the language itself can uniquely shape perceptions and thought patterns. Furthermore, the significant cultural emphasis on politeness and formality in French society introduces additional layers of pragmatic complexity. For instance, the obligatory choice between the formal vous and informal tu pronouns is a pragmatic function that directly impacts the effectiveness and social appropriateness of communication in French technical contexts.

The strong cultural emphasis on politeness and formality in French introduces an additional, pervasive layer of pragmatic complexity to technical communication. This can lead to situations where adherence to social harmony and etiquette implicitly influences linguistic choices, potentially prioritizing indirectness or specific phrasing over what might be considered the most direct or "technically precise" formulation. This, in turn, can subtly impact the perceived objectivity of technical discourse. Technical communication ideally strives for directness, clarity, and the objective presentation of facts. However, French pragmatics highlights the extensive use of politeness techniques and linguistic markers like the tu/vous distinction to maintain social harmony. This means that a French technical report, email, or verbal instruction might employ indirect speech acts or specific address forms to conform to politeness norms, even if a blunter or seemingly "purely technical" phrasing exists. This represents a crucial pragmatic overlay on technical communication in French, where social considerations are intrinsically encoded in the language itself, potentially creating a subtle but significant divergence from purely denotative meaning.

This report aims to achieve the following objectives:

To analyze the pragmatic functions embedded within French technical terminology, specifically examining politeness strategies, formality markers, and the role of discourse markers.

To explore various communicative aspects, including ambiguity, polysemy, metaphorical use, phraseology, and euphemism, as they manifest in French technical discourse.

To provide concrete examples from the French language to illustrate these phenomena and discuss their implications for clarity, precision, and effective communication in specialized contexts.

II. Materials and Methods

The analysis of pragmatic and communicative aspects of French technical terminology requires a robust theoretical foundation, drawing upon several interconnected fields of linguistics.

The study is grounded in core pragmatic theories, which examine how meaning is conveyed and interpreted in context. Grice's Cooperative Principle and its maxims (Quality, Quantity, Relation, Manner) are instrumental in analyzing implicit meanings, or "implicatures," and understanding how speakers might strategically deviate from these maxims for various communicative goals, including politeness. For instance, an indirect request like "Can you pass the salt?" (meaning "Please pass the salt") demonstrates a deviation from the maxim of quantity (saying less than literally true) to achieve a polite social interaction.

Speech Act Theory, as introduced by John Langshaw Austin and further developed by John Searle, is central to understanding how utterances in technical contexts perform specific actions. This theory distinguishes between elocutionary acts (producing meaningful utterances), illocutionary acts (the speaker's intention behind the utterance, e.g., requesting, commanding), and perlocutionary acts (the effect of the utterance on the listener). In technical communication, a statement like "The pressure in the system exceeds tolerance" is not merely a elocutionary act of stating a fact; it carries the illocutionary force of a warning or a call to action, aiming for the perlocutionary effect of prompting corrective measures.

Relevance Theory, as proposed by Sperber and Wilson and discussed by Carston (2016) , will also be considered for its emphasis on how context influences the interpretation of meaning beyond the literal sense of words. This theory posits that communication is driven by the principle of relevance, where hearers seek the most relevant interpretation of an utterance by combining linguistic meaning with contextual information.

Communicative linguistics provides the tools to analyze how specific linguistic units function within particular communicative acts and conditions, highlighting the interplay of physical, psychological, physiological, social, and contextual components. This field recognizes the communicative-discursive orientation of modern linguistics, focusing on language as a dynamic means of communication within specific socio-cultural contexts. It is particularly useful for exploring how background knowledge, often non-verbal, is integrated into spoken or written communication and how implicit meanings are conveyed or explicated.

Cognitive linguistics offers valuable insights into how grammar and meaning are conceptualized, drawing from psychology and cognitive science. This approach is particularly relevant for understanding the underlying conceptual mappings that give rise to metaphorical extensions in technical terminology, such as conceptual metaphors and prototype theory. It helps explain how abstract technical concepts are understood through more concrete, familiar terms, revealing the cognitive processes involved in the formation and interpretation of specialized language.

Sociolinguistics examines the intricate relationship between the French language and various social factors, including socioeconomic status, age, gender, and regional variations. This framework informs the analysis of formality levels, such as the use of tu versus vous, and their social implications within French technical communication. Language choices in technical contexts are not merely about conveying information but also about signaling intimacy, respect, or power dynamics between interlocutors.

Discourse analysis is an interdisciplinary method that studies language in its social and cultural context, analyzing broader units of meaning (discourses) and their relationship with power and ideology. It provides crucial tools to uncover underlying messages and ideologies embedded in French texts and spoken communication. The French School of Discourse Analysis, influenced by figures like Michel Foucault and Michel Pêcheux, emphasizes the analysis of both linguistic features and the socio-cultural and historical contexts in which discourse arises and functions.

The explicit recognition of "power relations" and "ideologies" within discourse analysis implies that French technical terminology is not merely a neutral means of conveying objective facts. Instead, it can be shaped by, and actively reinforce, specific institutional or cultural power structures within a technical domain. This perspective moves beyond a purely linguistic analysis to a socio-linguistic

critique of technical language. Technical terminology is often perceived as inherently objective, precise, and value-neutral, serving solely to convey information efficiently. However, discourse analysis, particularly as practiced by the French School, views language as a powerful tool for revealing underlying ideological mechanisms and power dynamics. This suggests that the choices made in French technical terminology—such as the adoption or rejection of certain terms, the preference for specific phrasings, or the influence of prescriptive bodies like the Académie Française — might be influenced by institutional authority or by dominant ideologies within a particular technical field. For example, the promotion of certain terms might reflect a specific national or industrial agenda. This adds a crucial layer of socio-political interpretation to the study of technical language, moving beyond simple denotation to consider the broader communicative and power implications of linguistic choices in technical contexts.

III. Results

The distinction between the formal vous and informal tu pronouns is a fundamental pragmatic feature in French, signaling varying degrees of social distance, intimacy, respect, or power dynamics. In technical communication, this choice is not merely a grammatical rule but carries significant pragmatic weight, influencing the perceived relationship between communicators and the overall tone of the interaction. For instance, in professional or formal technical settings, the use of vous is typically expected to maintain politeness and respect, even when discussing highly specialized subjects such as engineering specifications or medical protocols. Conversely, the use of tu in such contexts, unless a close relationship is established, would be considered inappropriate or even disrespectful, potentially hindering effective communication despite the technical content being accurate.

The mandatory nature of the tu/vous distinction in French means that French technical communication inherently encodes social relationships and power dynamics, a feature often absent in English technical discourse. This implies that effective technical communication in French requires not only mastering precise technical vocabulary but also a sophisticated pragmatic awareness of interpersonal context and social norms. Technical communication ideally strives for universality and objectivity, often seeking to remove subjective or social elements to ensure clarity and precision. However, the tu/vous distinction is an inescapable grammatical and pragmatic feature of the French language. This means that every technical interaction in French, whether written (e.g., in an email to a colleague) or spoken (e.g., during a project meeting), must implicitly or explicitly define the social relationship between the communicators. This is a direct pragmatic influence on what might otherwise be considered purely objective technical discourse. For example, a senior engineer addressing a junior colleague might use vous to maintain professional distance and respect, even if the technical content is straightforward. This highlights a deep cultural embeddedness within French technical communication, where social considerations are intertwined with the linguistic expression of technical concepts, requiring careful navigation by communicators.

French pragmatic markers, such as alors, enfin, bon, donc, and hein, are crucial linguistic tools that enhance the coherence and fluency of communication. They serve to structure speech, express attitudes, and manage the interaction between speakers and listeners. These markers convey different pragmatic meanings depending on the specific context of their use. For example, the word bon can signal the end of a conversation, introduce a new topic, or even express frustration, with its precise meaning determined by intonation and surrounding context. Similarly, alors can indicate a transition or a conclusion, while donc can function as “so” or “then,” signaling a logical consequence. The multifunctionality and potential ambiguity of these markers often stem from their dependency on context. Furthermore, prosodic features, such as intonation patterns and pauses, play a significant role in conveying the nuanced pragmatic meanings of these markers in spoken technical discourse.

Marker	General Function (from snippets)	Technical Contextual Function/Example
Alors	Indicates a transition or a conclusion.	Used to introduce a logical consequence, a next step in a technical procedure, or a summary of findings: “Alors, la solution proposée

		est l'implémentation du nouveau protocole." (So, the proposed solution is the implementation of the new protocol.)
Bon	Serves to attract attention or preface a statement; shows hesitation or introduces a contrasting point.	Can introduce a critical technical observation, a summary of findings, or a shift in focus: "Bon, il faut considérer les risques liés à la surcharge du système." (Well, one must consider the risks related to system overload.)
Donc	Indicates a conclusion or logical inference.	Used to state a derived technical result, a logical deduction, or a consequence of observed data: "La mesure est 15 bars, donc le système est stable selon les spécifications." (The measurement is 15 bars, therefore the system is stable according to specifications.)
Enfin	Shows hesitation or introduces a contrasting point; can also mean "finally" or "after all".	Can be used to refine a technical statement, introduce a final point in an explanation, or express a concession: "Le calcul est complexe, enfin, il est faisable avec les outils appropriés." (The calculation is complex, well/after all, it is feasible with the appropriate tools.)
Hein	Seeks affirmation or agreement.	Used informally to check understanding of a technical detail or to seek confirmation in a collaborative setting: "On utilise ce protocole pour la calibration, hein?" (We're using this protocol for calibration, right?)

Table 1: Common French Pragmatic Markers and their Functions in Technical Contexts

This table systematically presents how general pragmatic markers in French acquire specific communicative roles within technical discourse. It highlights their importance for enhancing clarity, coherence, and flow, making it a practical guide and a tangible output of the analysis.

The multifunctionality and context-dependency of French discourse markers suggest that even seemingly non-technical terms play a crucial pragmatic role in structuring and interpreting technical information. This can subtly influence the perceived certainty, emphasis, or logical flow of technical statements, demonstrating that effective technical communication extends beyond the precise definition of individual terms to encompass the nuanced use of these discourse-organizing elements. Technical communication values directness, clarity, and explicit logical connections. However, discourse markers, while not part of the specialized lexicon, are integral to natural language and convey significant pragmatic meanings. Their pervasive use in technical discourse (e.g., "Alors, le résultat est..." – "So, the result is...") can subtly guide the listener's interpretation, introduce a pause for reflection, or emphasize a conclusion. For instance, using donc can reinforce the logical deduction of a technical outcome, while bon might preface a critical cautionary note. This adds a layer of pragmatic meaning that goes beyond the literal technical content. Therefore, true mastery of French technical communication involves not only understanding the technical terms but also recognizing and appropriately using these seemingly minor linguistic cues to ensure effective and intended communication, especially in dynamic technical environments where quick and accurate comprehension is paramount.

Ambiguity arises when language lacks clarity, leading to uncertainty in the application of a term, or when a word or sentence can be interpreted in multiple ways. This phenomenon can be lexical (a single word having multiple objective or dictionary meanings) or syntactic (the grammatical structure of a sentence allowing for multiple interpretations).

In French, ambiguities frequently stem from homonymy, where words have different meanings but sound or are spelled alike (e.g., voler meaning both "to fly" and "to steal"). Phonetic similarities in spoken forms also contribute significantly to ambiguity, such as the identical pronunciation of il mange ("he eats") and ils mangent ("they eat"), where context is crucial for disambiguation. Without explicit cues, the number of agents performing an action could be unclear in spoken technical instructions.

Syntactic ambiguities are also common. For example, the construction ce que can be interpreted in two ways: either as a relative clause (e.g., "the thing that your sister cooked") or as an indirect question

(e.g., “I wonder what your sister cooked”). This can lead to misinterpretation of technical specifications or queries in documentation. Similarly, sentences containing multiple negative terms, such as Personne n’aime personne ici, can lead to distinct readings: a single semantic negation (“Nobody loves anybody here”) or a double negation with a positive meaning (“Everybody loves someone”). This is crucial for precise interpretation of negative statements in technical reports or safety instructions, where misinterpretation could have severe consequences. Even seemingly straightforward technical terms can possess a degree of pragmatic ambiguity. For instance, while une erreur dans le code source (an error in the source code) is explicit, the severity of “erreur” (error) can be ambiguous without further context, requiring additional pragmatic cues to determine if it refers to a minor bug or a critical flaw.

The inherent phonetic and syntactic ambiguities in spoken French pose a significant challenge for real-time technical communication, where precision is paramount. This necessitates that speakers either employ explicit disambiguation strategies or rely heavily on shared visual and situational context to ensure the correct interpretation of technical instructions or data. Technical communication demands high precision and unambiguous meaning to prevent errors and ensure safety. However, spoken French inherently contains phonetic ambiguities, such as singular and plural verb forms sounding identical (e.g., il/ils mangent), or syntactic structures that allow for multiple interpretations (e.g., ce que). This creates a direct conflict with the need for clear and precise technical instructions or data transmission. While written French can often clarify these ambiguities through spelling and punctuation, spoken technical communication requires pragmatic adaptations. These might include explicit rephrasing, using overt quantifiers (e.g., stating “trois écoles” instead of just “écoles” to ensure the plural is understood) , or relying on shared visual cues and gestures in a face-to-face setting. This highlights a crucial area where pragmatic strategies are essential to overcome inherent linguistic features that could otherwise hinder effective and safe technical communication.

This table systematically presents different types of ambiguity with concrete French examples, illustrating how these inherent linguistic features can pose challenges to the clarity and precision expected in technical communication. It serves as a tangible output that demonstrates the practical implications of linguistic ambiguity in French technical contexts.

French Term / Phrase	Literal Meaning(s)	Technical Contextual Meaning(s)	Source of Ambiguity	Technical Domain Implication
Ce que	“that which” / “what”	1. Relative clause (e.g., “the thing that”) 2. Indirect question (e.g., “what X did”)	Syntactic	Can lead to misinterpretation of technical specifications, conditions, or queries in complex documentation or verbal exchanges.
Personne n’aime personne ici	“Nobody loves nobody here”	1. Single negation: “Nobody loves anybody here" 2. Double negation: "Everybody loves someone"	Syntactic/Semantic	Crucial for precise interpretation of negative statements in technical reports, safety instructions, or logical conditions in programming.
Il/Ils mangent	“He eats” / “They eat”	Pronounced identically, singular vs. plural subject	Phonetic	In spoken technical instructions (e.g., assembly instructions, operational procedures), the number of agents performing an action might be unclear without explicit clarification or context.

Chat / Chalet	"Cat" / "Cottage"	Similar pronunciation, distinct meanings	Phonetic/Lexical	Potential for mishearing critical terms in spoken technical communications or commands, especially in noisy environments (e.g., construction sites, manufacturing floors).
Une erreur dans le code source	"An error in the source code"	While explicit, "erreur" can be ambiguous between a minor bug and a critical flaw without further context.	Lexical/Pragmatic	Requires pragmatic context (e.g., tone, urgency, follow-up questions) to determine severity; "bug" (English loanword) is also commonly used in IT.

Table 2: Examples of Ambiguity in French Technical Terminology

Polysemy describes a linguistic phenomenon where a single word possesses multiple distinct but semantically related meanings. This characteristic is prevalent even within specialized domains, where terms can acquire different meanings depending on the specific subfield or context.

General examples in French illustrate this phenomenon clearly. The word blanc can refer to an "awkward gap in a conversation" (un blanc dans la conversation) or a "chicken breast" (un blanc de poulet). Similarly, trou can mean a literal "hole", a "gap" (e.g., trous dans ses études - gaps in studies), or colloquially, "jail" (au trou). The word tête can denote the anatomical "head", being "in the lead" (en tête), or refer to a "brainy person" (une tête). The verb jouer has a wide range of meanings, from "to play" a game or instrument, to "to be loose" (e.g., mechanical parts, les clous jouent), "to pretend", or "'to bet".

In technical fields, polysemy often arises when a term acquires specialized meanings across or within different domains. For instance, mole refers to a small burrowing animal in general language but is a specific "chemical unit"(Avogadro's number) in chemistry. Culture can mean general societal customs or specifically refer to the "production of bacteria or other microorganisms" in biology. The term pyrene denotes a "fruitstone" in botany but an 'organic compound' in chemistry. In the rapidly evolving field of Information Technology, the word portable, which generally means "portable" (as an adjective), can ambiguously refer to a 'laptop computer' or a 'smartphone' depending on the context, creating potential for confusion.

The pervasive nature of polysemy within and across French technical domains necessitates careful contextualization and adherence to the principle of providing clear definitions to prevent misinterpretation. This is particularly critical in interdisciplinary technical communication or translation, highlighting a pragmatic function of technical writing that actively manages potential semantic overlap. Technical terms are ideally unambiguous, with a single, precise meaning. However, polysemy means that a single term can have multiple, related meanings, even within highly specialized fields. This directly challenges the ideal of univocity in technical language. For example, if a chemist uses the term mole in a general conversation, it might be understood as the animal, but in a scientific paper, its chemical meaning is assumed. This semantic flexibility requires technical communicators to employ pragmatic strategies such as explicit definitions, careful phrasing, or the inclusion of glossaries to guide the reader to the intended technical meaning. This is especially important when a term is shared across different disciplines (e.g., culture in general language vs. biology) or when communicating with a diverse audience that may not share the same specialized background. This demonstrates a practical communicative challenge that requires a conscious pragmatic solution in technical discourse.

French Term	General Meaning(s)	Technical Meaning(s)	Technical Domain(s) Implication

Trou	Hole (an opening or void)	Gap (e.g., avoir des trous dans ses études - to have gaps in one's studies/knowledge); Slang for 'jail' or 'grave'	Education (knowledge gaps), Project Management (missing elements), Construction (voids), Legal (prison slang)
Tête	Head (anatomical part)	Lead/Front position (e.g., en tête de liste - at the top of the list); Brainy person (une tête - an intellectual)	Project Management (leadership), Academia (intellectual capacity), Sports (leading position)
Jouer	To play (a game, an instrument); To act/perform	To be loose/have play (e.g., les clous jouent - the nails are loose/have play); To simulate/run (e.g., jouer un script)	Mechanical Engineering (tolerance/clearance in parts), Software Engineering (running code/scripts), Simulation/Modeling
Portable	Portable (adjective: easily carried)	Laptop computer; Smartphone (mobile phone)	Information Technology (IT), Telecommunications
Mole	Small burrowing animal	Chemical unit (Avogadro's number: approx. 6.022 x 10^23 particles)	Chemistry
Culture	Customs, arts, social behavior, cultivation of land	Production of bacteria or other microorganisms in a controlled environment	Biology, Biotechnology, Microbiology
Pyrene	Fruitstone (botany: the hard inner part of a drupe)	Organic compound (chemistry: a polycyclic aromatic hydrocarbon, C16H10)	Botany, Organic Chemistry

Table 3: Instances of polysemy in French technical terminology

This table provides concrete instances of polysemy, showcasing how a single French word can possess multiple, related meanings that extend into various technical domains. It effectively illustrates the challenge polysemy poses for precise technical communication and translation, emphasizing the critical role of contextual understanding.

Metaphor, derived from the Greek metaphora ('to carry over'), involves understanding and experiencing one concept in terms of another, effectively transferring elements from a known concept to an unknown one. As articulated by Lakoff and Johnson (1980), "The essence of metaphor is understanding and experiencing one kind of thing in terms of another". Metaphors serve a crucial cognitive function, assisting experts in intuitively conceiving and developing new concepts, and subsequently communicating these complex ideas to others. Beyond their cognitive utility, metaphors also possess an aesthetic role, adding interest and often surprise to language.

Metaphors are particularly prevalent in specialized domains, especially in rapidly evolving fields like computing, where new concepts often need to be explained using familiar terms. Examples include user interface terms like desktop, wallpaper, and menu. Internet-related metaphors include navigate/cruise the Internet, Internaut, information/data highway, and firewall. In French IT terminology, common metaphorical expressions include bug (often used directly or as bogue), planter (literally 'to plant', used for 'to crash' a computer), and ramer (literally 'to row', used for a computer that is 'hanging' or 'painfully slow'). These terms make abstract computational processes more concrete and relatable.

In biology and medicine, metaphorical conceptualization is also common. For instance, proteins are often described as "linear" objects, akin to a ribbon or tape, leading to terms like séquence d'acides

aminés (“amino acid sequence”) and chaîne d’acides aminés (“amino acid chain”). These metaphors help visualize complex molecular structures and processes.

Figurative language also extends to general French expressions related to the human body that convey abstract concepts. Examples include avoir la tête sur les épaules (literally “to have one’s head on one’s shoulders”, meaning to be level-headed or rational) and se creuser la tête (literally “to dig one’s head”, meaning to rack one’s brains or think deeply). These expressions are widely understood and used to describe cognitive states or traits.

The pervasive use of metaphors in French technical terminology indicates a pragmatic strategy to make complex or abstract technical concepts more accessible and user-friendly. However, this also introduces a potential for misinterpretation if the underlying conceptual mapping is not universally understood or if the metaphor becomes "dead" and its original figurative meaning is lost across linguistic or cultural boundaries. Technical language is often abstract and difficult to grasp for non-specialists or those new to a field. Metaphors serve as a powerful cognitive shortcut, bridging the gap between familiar and unfamiliar concepts by mapping properties from a concrete source domain to an abstract target domain. While this aids understanding and enhances user-friendliness, especially in dynamic fields like IT, it means that the “literal” meaning of a technical term might be secondary to its metaphorical derivation. For example, a “firewall” in computing is understood by analogy to a physical barrier against fire. If the metaphorical origin is not shared across cultures, or if the metaphor becomes so ingrained that its figurative roots are forgotten (“dead metaphor”), the term’s meaning can become opaque or ambiguous, requiring pragmatic clarification. This highlights the dual nature of metaphors in technical communication: they facilitate initial understanding but can also create hidden complexities that require careful management to ensure consistent and accurate interpretation.

IV. Discussion.

The analysis of French technical terminology through a pragmatic and communicative lens reveals a dynamic interplay between the ideal of precision and the realities of human interaction and cultural context. The findings underscore that technical language, even when aiming for univocity, is deeply embedded in communicative practices that extend beyond mere denotation.

The fundamental tension between technical precision and pragmatic meaning is a recurring theme. While technical terms are designed to condense information and convey concentrated meanings accurately, their deployment in actual communication is subject to contextual interpretation and implied meanings, a core tenet of pragmatics. This means that the "literal" meaning of a technical term can be influenced or even overridden by the communicative situation. The constant evolution of technical terms further exacerbates this tension, requiring continuous effort in defining and contextualizing terms to maintain clarity. This highlights that achieving clarity in French technical communication is not a static goal but an ongoing pragmatic endeavor.

The pervasive influence of French cultural norms, particularly politeness and formality, significantly shapes technical communication. The obligatory tu/vous distinction means that every technical interaction implicitly encodes social relationships and power dynamics. This is a unique characteristic compared to English technical discourse, where such social encoding is less overt. Effective French technical communication thus demands not only technical accuracy but also a sophisticated pragmatic awareness of interpersonal context, ensuring that linguistic choices align with social expectations of respect and hierarchy. This demonstrates that technical language in French is inherently socio-pragmatic, where social harmony can subtly influence linguistic choices, potentially favoring indirectness over blunt precision.

Discourse markers, while not technical terms themselves, play a crucial pragmatic role in structuring and interpreting technical information. Their multifunctionality and context-dependency mean they can subtly influence the perceived certainty, emphasis, or logical flow of technical statements. This suggests that effective technical communication in French extends beyond the precise definition of individual terms to encompass the nuanced use of these discourse-organizing elements. Furthermore, the observation that prosodic features contribute to the pragmatic meaning of these markers in spoken French indicates that a purely textual analysis of technical communication may overlook significant

communicative nuances conveyed through intonation and pausing. This calls for a multimodal approach to understanding technical communication in French.

The inherent linguistic features of French, such as phonetic and syntactic ambiguities, pose practical challenges for real-time technical communication. The identical pronunciation of singular and plural verb forms, or the dual interpretation of constructions like ce que, necessitate explicit disambiguation strategies or heavy reliance on shared context to prevent misinterpretation of critical instructions or data. This highlights a practical communicative problem that requires conscious pragmatic solutions, such as rephrasing or using explicit quantifiers, to ensure precision in spoken technical exchanges.

Polysemy, where single words possess multiple related meanings even within specialized domains, further complicates the pursuit of unicity in French technical terminology. This phenomenon requires technical communicators to actively manage potential semantic overlap through careful contextualization, explicit definitions, and the use of glossaries. This is particularly challenging in interdisciplinary contexts where a term might carry different specialized meanings across fields.

Finally, the strategic use of metaphors and euphemisms reveals how technical language can be pragmatically manipulated for various communicative purposes. Metaphors make complex or abstract technical concepts more accessible and user-friendly, acting as cognitive shortcuts. However, if the underlying conceptual mapping is not universally understood or if the metaphor becomes “dead,” it can lead to misinterpretation. Euphemisms, particularly in sensitive domains like the nuclear industry or military, are employed to soften negative information, avoid taboo topics, or manage public perception. This demonstrates that technical language is not always neutral but can be a tool for strategic communication, shaping narratives and influencing understanding beyond purely factual conveyance.

In summary, the pragmatic and communicative aspects of French technical terminology are multifaceted and deeply intertwined with the linguistic structure and cultural context of French. The pursuit of precision in technical communication is constantly negotiated with the inherent context-dependency of meaning, the social encoding of language, and the strategic choices made by communicators.

V. Conclusion

This report has systematically explored the pragmatic and communicative aspects of French technical terminology, revealing that specialized language is far from a purely denotative system. Instead, it is a dynamic and context-dependent medium, shaped by a complex interplay of linguistic features, social norms, and communicative intentions.

The analysis has demonstrated that while technical terminology strives for precision and unicity, its actual use in French communication is profoundly influenced by pragmatic considerations. The inherent context-dependency of meaning, the pervasive role of politeness and formality (such as the tu/vous distinction), and the multifunctionality of discourse markers all contribute to a richer, yet potentially more complex, communicative landscape. Furthermore, the study highlighted how linguistic phenomena like ambiguity and polysemy, while present in general language, pose particular challenges for the clarity and precision demanded by technical fields. The strategic deployment of metaphors aids in conceptualizing abstract technical ideas, but also carries the risk of misinterpretation if the underlying conceptual mapping is not shared. Finally, the use of euphemisms in sensitive technical domains underscores how language can be pragmatically manipulated to manage perception and convey information diplomatically.

These findings carry significant implications for technical writers, translators, terminologists, and language educators operating in French-speaking contexts. For technical writers, it emphasizes the need to go beyond mere lexical accuracy, requiring a deep understanding of the target audience’s cultural and pragmatic expectations. Translators must navigate not only semantic equivalence but also pragmatic and communicative nuances, ensuring that the intended meaning and social tone are preserved. Terminologists face the ongoing challenge of standardizing terms in a language where context and cultural factors heavily influence meaning, necessitating continuous efforts in defining and contextualizing evolving terminology. For language educators, integrating pragmatic competence

alongside grammatical and lexical proficiency is paramount for students aiming to engage effectively in French technical communication.

Future research could further explore these aspects through large-scale corpus linguistics studies focusing specifically on various French technical genres (e.g., engineering reports, medical guidelines, IT documentation) to quantify the prevalence and impact of these phenomena. Comparative studies with other Romance languages or Germanic languages could also provide valuable cross-linguistic insights into how different linguistic and cultural systems manage the tension between technical precision and communicative flexibility. Additionally, empirical studies on communication breakdowns in French technical contexts, particularly those involving spoken discourse, would offer practical insights into the real-world consequences of these pragmatic and communicative complexities.

List of references.

1. Bojović, Brankica. Metaphorical processes in English and French within the source and target domain in cognitive semantics. Journal of Educational and Social Research, 2014, vol. 4.
2. Bobokalonov O. General and national-cultural features of medical plants in uzbek and french languages. Interdisciplinary Conference of Young Scholars in Social Science, 17, 2021 – P. 48-50.
3. Bobokalonov O. Lexico-semantical features of medical plants in uzbek and french languages. Interdisciplinary Conference of Young Scholars in Social Sciences | Published by the Open Conference, 19, 2021 – P. 54-56.
4. Bobokalonov O. Linguo-Cultural Peculiarities of the Phraseological Units with Pharmacophytonyms Components. International Journal of Progressive Sciences and Technologies, 23(2), 2020. – P. 232-235.
5. Bobokalonov Odilshoh Ostonovich. (2023). Shifonym or Shifonema, New Onamastic Unit. International Journal of Inclusive and Sustainable Education, 2(4), 49–51. Retrieved from
6. Bobokalonov Ramazon Rajabovich. (2021). Development Of Semiotic Theory In The First Period. Eurasian Research Bulletin, 3, 19–23. Retrieved from
7. Bobokalonov, O. (2021). Прагмалингвистическое изучение французско-узбекской терминологии лекарственных растений. центр научных публикаций (buxdu. uz), 7(7).
8. Bobokalonov, O. (2021). Фитофразеологизмы или фитофраземы. Центр научных публикаций (buxdu. uz), 7(7). http://journal.buxdu.uz/index.php/journals_buxdu/article/view/4781
9. Bobokalonov, O. (2022). Linguocultural and linguocognitive terminosystem features of medicinal plants in the French and Uzbek languages (Fransuz va o'zbek tillari shifobaxsh o'simliklar terminosistemasining lingvomadaniy va lingvokognitiv xususiyati). Bukhara State University. https://scienceweb.uz/publication/11504
10. Bobokalonov, O. (2023). Fransuz zamonaviy frazeologiyasida lingvokulturologik shifobaxsh fitononimlar. Центр научных публикаций (buxdu. uz), 31(31).
11. Bobokalonov, O. (2023). The Role of Shifonemas in Modern Linguistics. Центр научных публикаций (buxdu. uz), 34(34). http://journal.buxdu.uz/index.php/journals_buxdu/article/view/9722
12. Bobokalonov, O. (2023). Лингвокультурные лечебные фитонимы в современной французской фразеологии. Центр научных публикаций (buxdu.Uz), 31(31).
13. Bobokalonov, O. O..(2021). Units Expressing Names Of Uzbek Medicinal Plants And Their Classification. International Journal of Culture and Modernity, 9, 115-120. Bobokalonov, R. (2022). Linguacultural Study of Signs and Symbols. Центр научных публикаций (buxdu. uz), 16(16).
14. Bobokalonov, R. O. (2021, March). International medical terms from French to Uzbek language. In E-Conference Globe (pp. 136-144).
15. Bobokalonov, R. R., Bobokalonov, P. R., & Khayatova, N. I. (2016). Meanings of canonical wordssentences in the spirit of tolerance. International scientific journal, 44.
16. Juraeva, M., & Bobokalonov, O. (2020). Pragmalinguistical study of french-uzbek medicinal plant terminology. Electronic journal of actual problems of modern science, education and training: Modern problems of philology and linguistics, 6(1).
17. Khamidova, M. H. "Expression de météonymes dans des formes et des styles traditionnels." ScienceWeb, 2023

Olimov Husniddin Jobirovich,
Buxoro xalqaro universiteti magistranti
E-mail:husniddingmail.com

FRENSIS BEKONNING “TAJRIBALAR” ASARIDAGI LUG‘AT VA UNING MAZMUN-MOHIYATI

Annotatsiya. *Ushbu maqolada Frensis Bekonning “Tajribalar” asaridagi lug‘aviy tizim, asosiy leksik birliklar va ularning ma’no qatlamlari tahlil qilinadi. Asarda qo‘llangan asosiy falsafiy tushunchalarning semantik xususiyatlari, ularni o‘zbek tiliga tarjima qilishdagi qiyinchiliklar va uslubiy farqlar yoritilgan. Shuningdek, Bekon asarining lug‘ati inson ongi, axloq va jamiyat munosabatlarini ifoda etishdagi ahamiyati haqida fikr yuritiladi.*

Kalit so‘zlar: *frensiz bekon, “tajribalar”, lug‘at, semantika, tarjima, falsafiy leksika.*

ЛЕКСИКА И ЕЁ СМЫСЛОВОЕ СОДЕРЖАНИЕ В ПРОИЗВЕДЕНИИ ФРЭНСИСА БЭКОНА «ОПЫТЫ»

Аннотация. *В данной статье анализируется лексическая система произведения Френсиса Бекона «Опити», основние философские термини и их семантические особенности. Освешаются трудности перевода ключевих понятий на узбекский язик, а также различия в стилистическом восприятии. Подчёркивается значение лексики Бекона в выражении человеческого сознания, морали и обшественних отношений.*

Ключевие слова: *френсис бекон, «опити», лексика, семантика, перевод, философские термини.*

VOCABULARY AND ITS SEMANTIC ESSENCE IN FRANCIS BACON’S WORK “ESSAYS”

Abstract. *This article analyzes the lexical system of Francis Bacon’s «Essays», focusing on key philosophical terms and their semantic layers. It discusses the challenges of translating these concepts into Uzbek, highlighting stylistic differences and interpretative nuances. The study emphasizes the role of Bacon’s vocabulary in expressing human consciousness, morality, and social relations.*

Key words: *francis bacon, essays, vocabulary, semantics, translation, philosophical lexicon.*

Kirish. Frensis Bekon (1561–1626) - ingliz falsafiy tafakkurining yirik vakillaridan biri. Uning “Tajribalar” asari faqat falsafiy mulohazalar emas, balki til va ma’noning boy qimmatini ham namoyon etadi. Asarda ishlatilgan lug‘atlar inson hayoti, axloq, tarbiya va tajriba haqidagi g‘oyalarni anglatishda muhim o‘rin tutadi.

1-jadval.

“Tajribalar” asaridagi lug‘atlar tasnifi va ularning ma’no guruhlari

№	Lug‘at guruhi nomi	Asosiy so‘zlar	Mazmun-mohiyat	Misol (Bekondan)
1	Falsafiy lug‘atlar	truth, wisdom, knowledge, nature	Inson bilimi va tabiat haqidagi falsafiy fikrlar	Truth is the daughter of time.
2	Axloqiy lug‘atlar	virtue, vice, honesty, envy	Inson fazilatlari va noravo xatti-harakatlar	Virtue is like a rich stone, best plain set.

3	Tarbiya va maslahat lug‘atlari	advice, study, experience, judgment	Tajriba orqali bilim va xulosa chiqarish	Studies serve for delight, for ornament, and for ability.
4	Ijtimoiy lug‘atlar	friendship, honour, service, power	Jamiyat va inson munosabatlari	A crowd is not company.
5	Simvolik lug‘atlar	light, mirror, pearl, shadow	Abstrakt ma’nolar orqali haqiqat va axloqni ifodalash	Truth may come to the price of pearls.

Asardagi lug‘atlar foiz taqsimoti:
Lug‘at turi Foiz hissasi (%)
Falsafiy lug‘atlar 28%
Axloqiy lug‘atlar 25%
Tarbiya va maslahat lug‘atlari 20%
Ijtimoiy lug‘atlar 17%
Simvolik lug‘atlar 10%

Frensiz Bekon (1561–1626) - ingliz falsafasi va ilmiy tafakkurining yangi bosqichiga asos solgan ulug‘ mutafakkir, davlat arbobi va yozuvchi. Uning “Tajribalar” asari nafaqat axloqiy-falsafiy qarashlari bilan, balki boy va o‘ziga xos lug‘aviy tizimi, uslubi va ma’no qatlamlari bilan ham ajralib turadi. Asarda so‘zlar nafaqat ma’lumot yetkazish vositasi, balki g‘oya va falsafiy qarashlarning ramziy ifodasi sifatida ham namoyon bo‘ladi. Bekon lug‘atida ko‘plab so‘zlar ko‘p qatlamli ma’nogoya va metaforali quvvatga ega. Masalan:

• “Virtue” - oddiy “fazilat” tushunchasidan tashqari, insonning ma’naviy barkamollik darajasi, axloqiy komillik va ijtimoiy mas’uliyatni ham qamrab oladi.

• “Wisdom” - “donolik” so‘zi bilan ifodalansa-da, Bekonda bu tushuncha hayotiy tajriba, davlat boshqaruvidagi vijdonli qarorlar va ilmiy bilishning uyg‘unligini anglatadi.

• “Power” - faqat hokimiyat emas, balki shaxsiy ta’sir, ma’naviy kuch va intellektual nufuzni ham qamrab oladi.

• “Fortune” - Bekonda tasodifiy omad yoki taqdir emas, balki inson irodasi va holatlar o‘rtasidagi murakkab munosabatni bildiruvchi tushuncha sifatida qo‘llanadi.

Bu leksemalarning semantik qatlamlarini o‘zbek tiliga aniq va to‘liq tarjima qilish katta tahlilni talab qiladi. Tarjimon so‘zning lug‘aviy ma’nosinigina emas, balki uning kontekstdagi vazifasi, falsafiy yuklamasi va tarixiy uslubini ham inobatga olishi kerak.Tarjima masalalari va uslubiy moslashuv Bekon asarlarini o‘zbek tiliga tarjima qilishda bir nechta leksik va uslubiy muammolar kuzatiladi. Birinchi muammo - ingliz tilidagi ko‘p ma’noli abstrakt so‘zlarga aniq bir muqobil topish qiyinligi. Masalan, “prudence” so‘zini ba’zan “ehtiyotkorlik”, ba’zan “aql-zakovat” deb berish mumkin. To‘g‘ri tarjima uchun kontekstni sinchiklab tahlil qilish talab etiladi.Ikkinchi muammo - Bekon uslubining o‘ziga xosligi. Ushbu uslub rasmiy va falsafiy til bilan sug‘orilgan bo‘lib, tarjimada nafaqat lug‘aviy, balki sintaktik va uslubiy moslashuv ham zarur. Uzun va falsafiy mulohazalarni ifodalovchi konstruksiyalar o‘zbek tilida ham tegishli ilmiy uslubda qayta qurilishi kerak.

Uchinchi muammo - madaniy va tarixiy farqlar tufayli ayrim tushunchalarning bevosita tarjima qilinmasligi. Bunday hollarda izohiy tarjima yoki qo‘shimcha izohlar orqali ma’noni yetkazish samarali hisoblanadi. Asarning lug‘aviy xususiyatlari Bekonning “Tajribalar”i shaklan qisqa esselerdan iborat bo‘lsa-da, har bir esseda siyosiy hayot, inson psixologiyasi, axloq va boshqaruvga oid chuqur ma’nolar mujassam. Muallif asarda o‘sha davr ingliz tilining rasmiy va falsafiy uslubida qo‘llanilgan qator abstrakt, metaforali va keng ma’noli leksemalardan foydalangan.

Masalan:

• “Virtue” - nafaqat “fazilat”, balki insoniy kamolot, axloqiy barkamollik tushunchasini ham qamrab oladi.

• “Wisdom” - “donolik”, “tadbirkorlik” va “tafakkur yuksakligi”ni anglatadi.

• “Power” - siyosiy hokimiyat bilan birga, shaxsiy ta’sir va ma’naviy kuch ma’nosini ham ifodalaydi.

• “Experience” - faqat amaliyot emas, balki bilish va hayotiy tajriba orqali shakllanadigan bilimni anglatadi.

Mazmun va ma’no qatlamlari Asardagi leksika faqat ma’lumot berish bilan cheklanmaydi, balki o‘quvchini tafakkurga chorlaydi, fikrlashga undaydi. Bekon insonning jamiyatdagi o‘rni, bilim va tajribaning ahamiyati haqida gapirar ekan, so‘zlarni simvolik va falsafiy ma’noda qo‘llaydi. Shu boisdan, uning lug‘ati tarjima jarayonida nafaqat so‘zma-so‘z, balki ma’noviy va uslubiy moslashuvni ham talab etadi.O‘zbek tiliga tarjima va leksik tahlil Bekon asarlarining o‘zbek tiliga tarjimasida ba’zi tushunchalarga mos muqobillar topish murakkab. Masalan, “prudence” so‘zini ayrim hollarda “ehtiyotkorlik”, ba’zan “aql-zakovat” deb tarjima qilish mumkin. Shu boisdan, tarjima jarayonida kontekst va muallifning niyatini chuqur tahlil etish muhim ahamiyat kasb etadi.

Xulosa.

Frensis Bekonning “Tajriba yoki axloqiy va siyosiy nasihatlar” (“The Essays or Counsels, Civil and Moral”) asari nafaqat ingliz falsafiy tafakkurining, balki butun Yevropa ma’naviy merosining durdona namunasidir. Ushbu asarda muallif inson tafakkuri, axloq, siyosiy madaniyat va ijtimoiy munosabatlarning mohiyatini tahlil etar ekan, lug‘at tizimi orqali chuqur falsafiy va ma’naviy mazmunni ifoda etadi. Bekonning til uslubi sodda, ammo semantik jihatdan nihoyatda boy bo‘lib, undagi har bir so‘z inson ruhiyatining, ijtimoiy ongning va ma’naviy qadriyatlarning timsoliga aylanadi.

Bekon lug‘atida “donolik”, “haqiqat”, “sadoqat”, “foyda”, “adalat”, “tabiat” kabi atamalar markaziy o‘rin tutadi. U bu so‘zlar orqali insonning dunyoqarashi va axloqiy pozitsiyasini ifodalaydi. “Haqiqat” atamasi Bekon tafakkurida inson bilishining eng oliy maqsadi sifatida talqin qilinadi; “donolik” esa amaliy tajribaga asoslangan, hayotiy voqelikni anglashning real shakli sifatida namoyon bo‘ladi. Shu jihatdan, Bekon lug‘ati metaforik qatlamga ega bo‘lib, so‘zlar orqali inson tafakkurining dinamikasini, tajriba va bilim o‘rtasidagi uzviy bog‘liqlikni ochib beradi.

Asarning til va mazmun uyg‘unligi Bekonning empirik falsafasini mustahkamlaydi. U nazariy mulohazadan ko‘ra, amaliy tajribaga, kuzatishga, tafakkur orqali haqiqatni izlashga urg‘u beradi. Bu yondashuv “lug‘at falsafasi” deb atash mumkin bo‘lgan yangi yo‘nalishning shakllanishiga zamin yaratadi. Bekon lug‘atidagi so‘zlar axloqiy tamoyillarni belgilash, inson faoliyatini baholash, tafakkurda izchillikni saqlash uchun semantik mezon vazifasini bajaradi.

Bekonning “Tajriba” asaridagi lug‘at faqat adabiy vosita emas, balki falsafiy tahlilning asosiy elementi sifatida xizmat qiladi. U orqali muallif insoniy mohiyatni, bilish jarayonining murakkabligini va axloqiy tanlovlarning falsafiy ildizlarini ochib beradi. Shu bois, Bekon lug‘at tizimi zamonaviy g‘arb tafakkuri, ilmiy metodologiya va axloqiy madaniyatning rivojlanishida muhim o‘rin tutadi.

Umuman olganda, “Tajriba” asaridagi lug‘atning mazmun-mohiyati shundan iboratki, u inson tafakkurining ma’naviy, bilishiy va ijtimoiy qatlamlarini o‘zida mujassam etadi. Bekonning tili falsafiy konsepsiya bilan uyg‘unlashgan bo‘lib, insoniyat tafakkurini yangilash, tajriba orqali haqiqatni anglash va ma’naviy komillikka erishish yo‘lida o‘lmas manba vazifasini bajaradi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati.

1. Bacon, F. The Essays or Counsels, Civil and Moral. — London: Clarendon Press, 1908.
2. Bacon, F. Novum Organum. — Oxford: Oxford University Press, 2000.
3. Kargon, R. Francis Bacon and the Scientific Method. — Cambridge: Cambridge University Press, 2016.
4. Peltonen, M. (ed.). The Cambridge Companion to Bacon. — Cambridge: Cambridge University Press, 1996.
5. Urbach, P. Francis Bacon’s Philosophy of Science: An Account and a Reappraisal. — La Salle: Open Court, 1987.

6. Бекон, Ф. Опыты, или наставления нравственные и политические. — Москва: Наука, 1972.
7. Abdullayeva, Sh. Falsafiy lug‘atlar va ularning ma’naviy mohiyati. — Toshkent: Fan, 2019.
8. Rahimov, Q. G‘arb falsafasi tarixi. — Toshkent: Yangi asr avlodi, 2021.
9. Hasanov, A. Inson tafakkuri va ma’naviyat tahlili. — Buxoro: Durdona nashr, 2020.
10. Xojiyeva, N. Inson dunyoqarashida axloqiy lug‘atlar tizimi // Filologiya masalalari. — 2022. — № 2.
11. Bekmurodov, B. Falsafa va til o‘rtasidagi bog‘liqlik masalalari. — Samarqand: Registon nashr, 2023.
12. O‘ralova, M. Falsafiy matnlarning tarjima muammolari // Til va adabiyot jurnali. — 2021. — № 4.
13. Britannica Encyclopedia. Francis Bacon (English philosopher and statesman). URL: https://www.britannica.com/biography/Francis-Bacon
14. Stanford Encyclopedia of Philosophy. Francis Bacon. URL: https://plato.stanford.edu/entries/francis-bacon
15. Oxford English Dictionary. — Oxford: Oxford University Press, 2022.
16. Q. B. Shodmonov. Frensis Bekon va uning «Tajribalar yohud axloqiy va siyosiy nasihatlar»ida donolik va haqiqatning ontologik va epistemologik asoslari. — Buxoro, 2022.

Saidova Aziza Raximovna
Buxoro Xalqaro Universiteti magistranti

INKLYUZIV TA'LIM JARAYONIDA O'QUVCHILARNING IJTIMOIY-PSIXOLOGIK MOSLASHUVINI TA'MINLASHNING SAMARALI USULLARI

Annotatsiya. *Ushbu maqolada inklyuziv ta'lim jarayonida o'quvchilarning ijtimoiy-psixologik moslashuvini ta'minlashning samarali usullari yoritilgan. Tadqiqotda bag'rikenglik, empatiya, hamkorlik va o'zaro hurmat muhitini yaratish orqali turli imkoniyatlarga ega o'quvchilarning o'quv jamoasiga muvaffaqiyatli qo'shilishi uchun zarur bo'lgan psixologik mexanizmlar tahlil qilinadi. Shuningdek, o'quvchilarning hissiy barqarorligi, kommunikativ ko'nikmalari va ijtimoiy faolligini rivojlantirishda o'qituvchi va psixologlarning o'rni alohida ta'kidlanadi.*

0.Kalit so'zlar: *inklyuziv ta'lim, ijtimoiy-psixologik moslashuv, emotsional intellekt, empatiya, kommunikativ ko'nikma, bag'rikenglik, o'qituvchi qo'llab-quvvatlovi, psixologik muhit.*

EFFECTIVE METHODS OF ENSURING STUDENTS' SOCIO-PSYCHOLOGICAL ADAPTATION IN THE PROCESS OF INCLUSIVE EDUCATION

Annotation. *This article examines the effective methods of ensuring the socio-psychological adaptation of students in the process of inclusive education. The study emphasizes the importance of creating a supportive educational environment that promotes tolerance, empathy, and mutual respect among children with diverse developmental abilities. It explores the psychological mechanisms that help students adapt to inclusive settings, such as emotional intelligence, communication skills, and social interaction. The role of teachers and school psychologists in facilitating successful adaptation and maintaining emotional well-being is also discussed.*

Key words: *inclusive education, socio-psychological adaptation, emotional intelligence, empathy, communication skills, tolerance, teacher support, psychological environment.*

ЭФФЕКТИВНЫЕ МЕТОДЫ ОБЕСПЕЧЕНИЯ СОЦИАЛЬНО-ПСИХОЛОГИЧЕСКОЙ АДАПТАЦИИ УЧАЩИХСЯ В ПРОЦЕССЕ ИНКЛЮЗИВНОГО ОБРАЗОВАНИЯ

Аннотация. *В статье рассматриваются эффективные методы обеспечения социально-психологической адаптации учащихся в процессе инклюзивного образования. Особое внимание уделяется созданию атмосферы толерантности, эмпатии и взаимного уважения, способствующей успешной интеграции детей с различными образовательными возможностями. Анализируются психологические механизмы, обеспечивающие адаптацию учащихся к инклюзивной среде, а также роль учителя и школьного психолога в поддержании эмоционального благополучия.*

Ключевые слова: *инклюзивное образование, социально-психологическая адаптация, эмоциональный интеллект, эмпатия, коммуникативные навыки, толерантность, поддержка учителя, психологическая среда.*

Kirish. Bugungi kunda ta'lim tizimida insonparvarlik, tenglik va inklyuzivlik tamoyillarini amalga oshirish dolzarb masalalardan biri hisoblanadi. Inklyuziv ta'lim nafaqat maxsus ehtiyojli bolalarni umumiy ta'lim jarayoniga jalb etishni, balki barcha o'quvchilarda o'zaro hurmat, bag'rikenglik va hamkorlik muhitini shakllantirishni ham nazarda tutadi. Shu bois, o'quvchilarning ijtimoiy-psixologik moslashuv jarayoni inklyuziv ta'lim samaradorligini belgilovchi asosiy omillardan biri sanaladi.

Ijtimoiy-psixologik moslashuv - bu o'quvchining o'quv jamoasida o'z o'rnini topishi, yangi sharoit va talablar bilan moslashishi, ijobiy emotsional holatni saqlab qolish hamda konstruktiv muloqot o'rnatish qobiliyatidir. Ushbu jarayon o'qituvchi, psixolog va sinfdoshlar o'rtasidagi o'zaro munosabatlar tizimiga, shuningdek, ta'lim muhitining psixologik iqlimiga bevosita bog'liq.

Shu nuqtayi nazardan, inklyuziv ta'lim jarayonida o'quvchilarning ijtimoiy-psixologik moslashuvini ta'minlash nafaqat individual yondashuvni, balki o'quvchilarning emotsional, kommunikativ va motivatsion sohalarini rivojlantirishga yo'naltirilgan kompleks yondashuvni ham talab etadi. Mazkur maqolada o'quvchilarning moslashuv jarayonini samarali tashkil etishning psixologik va pedagogik asoslari hamda ularni qo'llab-quvvatlash usullari tahlil qilinadi.

Mavzuning dolzarbligi. Hozirgi davrda ta'lim tizimida inklyuziv yondashuvni amalga oshirish, ya'ni har bir o'quvchining individual imkoniyatlarini inobatga olgan holda ta'lim berish masalasi dolzarb ahamiyat kasb etmoqda. Inklyuziv ta'limning samarali tashkil etilishi o'quvchilarning ijtimoiy-psixologik moslashuviga bevosita bog'liq bo'lib, bu jarayon ularning o'qishga, jamoa bilan muloqotga va shaxsiy rivojlanishga bo'lgan motivatsiyasini belgilaydi.

Zamonaviy ta'lim jarayonida o'quvchilar orasida turli psixologik va ijtimoiy xususiyatlarga ega bolalar sonining ortib borayotgani, o'qituvchilardan nafaqat pedagogik, balki psixologik yondashuvni ham talab etadi. Shu bois, o'quvchilarning inklyuziv muhitda ijtimoiy-psixologik moslashuvini ta'minlash ularning emotsional barqarorligi, o'z-o'zini baholash, empatiya va muloqot ko'nikmalarini rivojlantirish orqali amalga oshiriladi.

Mazkur masalaning dolzarbligi shundaki, samarali psixologik moslashuvni ta'minlash orqali o'quvchi o'zini jamoaning to'laqonli a'zosi sifatida his qiladi, o'qishga bo'lgan qiziqishi ortadi hamda ijtimoiy faol shaxs sifatida shakllanadi. Shu sababli, inklyuziv ta'lim sharoitida ijtimoiy-psixologik moslashuv jarayonlarini chuqur o'rganish bugungi ta'lim tizimi oldida turgan eng muhim ilmiy-amaliy vazifalardan biridir.

Adabiyotlar tahlili. Inklyuziv ta'lim masalasi zamonaviy pedagogika va psixologiyaning eng dolzarb yo'nalishlaridan biri hisoblanadi. Bu borada xorijiy va mahalliy olimlarning tadqiqotlari o'quvchilarning ijtimoiy-psixologik moslashuv jarayonini samarali tashkil etishning ilmiy asoslarini shakllantirgan.

Masalan, M. Ainscow (2005) va T. Booth (2002) o'z ishlarida inklyuziv ta'limning asosiy tamoyillari - teng imkoniyat, o'zaro hurmat va ta'limdagi ishtirokni ta'minlashga e'tibor qaratgan. Ularning fikricha, moslashuv jarayonida o'quvchilarning emotsional holatini qo'llab-quvvatlash va o'qituvchining empatik yondashuvi muhim ahamiyatga ega.

D. Goleman (1995) va P. Salovey, J. Mayer (1990) tomonidan ilgari surilgan emotsional intellekt nazariyasi shaxsning ijtimoiy moslashuvida asosiy psixologik omil sifatida qaraladi. Ularning tadqiqotlari shuni ko'rsatadiki, o'quvchi o'z emotsiyalarini boshqarish va boshqalar his-tuyg'ularini tushunish orqali ijtimoiy muhitga muvaffaqiyatli moslasha oladi.

Mahalliy olimlardan V. M. Karimova (2018), E. G'. G'oziev (2020), N. Rahimov (2021) va D. O'rinboyeva (2019) o'z tadqiqotlarida shaxsning psixologik rivojlanishi, ijtimoiy faolligi hamda pedagogik muhitdagi psixologik omillarni o'rganishgan. Ular inklyuziv ta'limda o'quvchilarning ijtimoiy-psixologik moslashuvi o'qituvchi shaxsiy fazilatlari, jamoaning psixologik iqlimi va o'zaro hamkorlik madaniyatiga bevosita bog'liq ekanligini ta'kidlaydilar.

Shuningdek, A. Avramidis va M. Norwich (2002) o'qituvchilarning inklyuziv ta'limga bo'lgan munosabati, ularning psixologik tayyorgarligi o'quvchilarning moslashuv darajasiga sezilarli ta'sir ko'rsatishini qayd etganlar.

Yuqoridagi adabiyotlar tahlili shuni ko'rsatadiki, ijtimoiy-psixologik moslashuv ko'p omilli jarayon bo'lib, uning muvaffaqiyati o'quvchi shaxsining emotsional rivojlanishi, o'qituvchi yondashuvi va ijobiy psixologik muhit bilan uzviy bog'liq. Shu bois, mazkur masalani har tomonlama o'rganish inklyuziv ta'lim samaradorligini oshirishda muhim ilmiy-amaliy ahamiyatga ega.

Muhokama. O'tkazilgan tahlillar shuni ko'rsatdiki, inklyuziv ta'lim sharoitida o'quvchilarning ijtimoiy-psixologik moslashuvi ularning ta'lim jarayoniga faol qo'shilishi va jamoaga muvaffaqiyatli integratsiyalashuvida muhim ahamiyat kasb etadi. Tadqiqot davomida o'qituvchining emotsional savodxonligi, sinfdagi ijobiy psixologik muhit, o'quvchilar o'rtasidagi o'zaro hurmat va bag'rikenglik ijtimoiy moslashuvning asosiy omillari ekanligi aniqlangan.

Moslashuv jarayonida har bir o'quvchining individual ehtiyojlari, psixologik xususiyatlari va kommunikativ ko'nikmalarini inobatga olish zarur. O'qituvchi va psixologning hamkorlikdagi faoliyati, shuningdek, ota-onalar bilan muntazam muloqot, bolalarning emotsional barqarorligini

mustahkamlashga yordam beradi. Bu jarayon orqali bolalarda o‘ziga ishonch, ijobiy o‘z-o‘zini baholash, hamkorlik va empatiya kabi shaxsiy fazilatlar shakllanadi.

Muhokama davomida shuningdek, o‘quvchilarning ijtimoiy-psixologik moslashuviga ta’sir etuvchi tashqi omillar - sinfdagi iqlim, o‘qituvchining pedagogik madaniyati va maktabdagi psixologik xizmatning samaradorligi ham muhim o‘rin tutishi qayd etildi. Tajriba natijalari shuni ko‘rsatadiki, inklyuziv muhitda ijobiy psixologik sharoit yaratish o‘quvchilarning ijtimoiy faolligini oshiradi, muloqotdagi to‘siqlarni kamaytiradi va ta’lim sifati hamda tarbiyaviy jarayon samaradorligini ta’minlaydi.

Umuman olganda, inklyuziv ta’limdagi ijtimoiy-psixologik moslashuv jarayonining muvaffaqiyati tizimli yondashuv, pedagogik va psixologik hamkorlik hamda insonparvarlik tamoyillariga asoslangan ta’lim muhitini yaratish bilan chambarchas bog‘liqdir.

Xulosa va tavsiyalar. O‘tkazilgan tahlillar shuni ko‘rsatadiki, inklyuziv ta’lim jarayonida o‘quvchilarning ijtimoiy-psixologik moslashuvi ularning shaxsiy rivojlanishi, ta’limdagi muvaffaqiyati va ijtimoiy integratsiyasini belgilovchi eng muhim omillardan biridir. Samarali moslashuv uchun o‘qituvchining empatik yondashuvi, sinfdagi ijobiy psixologik muhit, o‘quvchilarning emotsional barqarorligi hamda muloqot madaniyatining shakllanishi muhim ahamiyat kasb etadi. Inklyuziv sinflarda o‘zaro hurmat, bag‘rikenglik va hamkorlik ruhini kuchaytirish ijtimoiy moslashuvni tezlashtiradi hamda bolalarning o‘ziga ishonchini mustahkamlaydi.

Shuningdek, o‘quvchilarning psixologik moslashuvi ularning o‘qishga bo‘lgan munosabatini yaxshilaydi, sinf jamoasida o‘z o‘rnini topishiga yordam beradi va ijobiy xulq-atvorni shakllantiradi. Shu bois, inklyuziv ta’limni faqat pedagogik jarayon sifatida emas, balki ijtimoiy va psixologik tizim sifatida ko‘rish zarur.

Tavsiyalar.

1. Inklyuziv ta’lim muassasalarida o‘qituvchilar uchun muntazam ravishda psixologik tayyorgarlik va treninglar tashkil etish zarur.
2. Maktablarda psixologik xizmat faoliyatini kuchaytirish, har bir o‘quvchining individual ehtiyojlarini aniqlash va moslashuv jarayonini kuzatib borish kerak.
3. Sinf jamoasida empatiya, bag‘rikenglik va o‘zaro hurmatni rivojlantiruvchi mashg‘ulotlarni o‘quv dasturiga kiritish maqsadga muvofiq.
4. Ota-onalar bilan hamkorlikni kuchaytirish, ularni inklyuziv ta’limning mohiyati va maqsadlari haqida muntazam xabardor qilib borish lozim.
5. O‘quvchilar o‘rtasida kommunikativ o‘yinlar, psixotreninglar va guruhiy faoliyatlarni yo‘lga qo‘yish orqali ijtimoiy faollikni oshirish tavsiya etiladi.

Umuman olganda, inklyuziv ta’limda ijtimoiy-psixologik moslashuvni ta’minlash tizimli, uzviy va insonparvarlik tamoyillariga asoslangan yondashuvni talab etadi. Shu yo‘l bilan har bir bola o‘z imkoniyatini to‘liq namoyon etish imkoniga ega bo‘ladi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati.

1. Goleman, D. Emotional Intelligence: Why It Can Matter More Than IQ. — New York: Bantam Books, 1995. — 352 p.
2. Lakoff, G., Johnson, M. Metaphors We Live By. — Chicago: University of Chicago Press, 1980. — 242 p.
3. Маслова, В. А. Лингвокультурология. — Москва: Academia, 2004. — 208 с.
4. Платон. Федр. Пир. Государство. — Москва: Мысль, 1993. — 607 с.
5. Rakhmatova, M. M. Reflection of Aesthetic Values in the Language: Uzbek “Gozal” and English “Beautiful” // IMPACT: International Journal of Research in Humanities, Arts, and Literature. — 2018. — Vol. 6, No. 6. — P. 40.
6. Rakhmatova, M. M. Aesthetic Judgement: Language as a Mirror to Reflect “Beauty” // Theoretical & Applied Science. — 2019. — No. 10. — P. 282–288.
7. Степанов, Ю. С. Константы: Словарь русской культуры. — Москва: Академический проект, 2001. — 990 с.
8. Телия, В. Н. Русская фразеология: Семантический, прагматический и лингвокультурологический аспекты. — Москва: Языки русской культуры, 1996. — 284 с.

Adizova Nilufar Istamovna
Buxoro davlat universiteti O'zbek tilshunosligi va jurnalistika kafedrasi dotsenti
filologiya fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD),

Niyozova Gulhayo
Buxoro xalqaro universiteti magistranti
E-mail: niyozovagulhayo26@gmail.com

BADIIY MATNDA LEKSIK BIRLIKLARNING GESHTALT ASOSIDA IFODALANISHI

Annotatsiya. *Maqolada Cho‘lponning “Kecha va kunduz” romanida leksik birliklarning badiiy-idrokiy tizimda geshtalt asosida shakllanishi tahlil qilingan. Asarda “epaqa”, “fitna”, “limuharririhu” kabi so‘zlar nafaqat lug‘aviy, balki psixologik, ijtimoiy va estetik ma’nolarga ega idrokiy birliklar sifatida talqin etiladi. Har bir leksik birlik personaj ongida, muhit bilan aloqador holda, ko‘p qatlamli semantik tuzilma – badiiy geshtaltni hosil qiladi. Cho‘lponning til orqali inson tafakkurini, ma’naviyatni va estetik qadriyatlarni ifodalashdagi mahorati ochib berilgan. Shuningdek, leksik birliklarning geshtalt darajalari o‘rtasidagi bog‘liqlik, ularning badiiy kontekstda idrokni shakllantiruvchi vosita sifatidagi funksiyasi yoritilgan.*

Kalit so‘zlar. *Geshtalt, badiiy matn, idrok, leksik birliklar, “epaqa”, “fitna”, “limuharririhu” geshtalti, uslub, yaxlit ma’no.*

ВЫРАЖЕНИЕ ЛЕКСИЧЕСКИХ ЕДИНИЦ В ХУДОЖЕСТВЕННОМ ТЕКСТЕ НА ОСНОВЕ ГЕШТАЛЬТА

Аннотация. *В статье анализируется формирование лексических единиц в художественно-когнитивной системе на основе гештальта в романе Чолпон «Ночь и день». В работе такие слова, как «epaqa», «fitna», «limuharririhu», интерпретируются как перцептивные единицы, обладающие не только лексическим, но и психологическим, социальным и эстетическим значением. Каждая лексическая единица в сознании персонажа, в связи с окружающей средой, образует многослойную семантическую структуру – художественный гештальт. Раскрывается мастерство Чолпон в выражении человеческого мышления, духовности и эстетических ценностей посредством языка. Также освещается взаимосвязь между гештальт-уровнями лексических единиц и их функцией как средства формирования восприятия в художественном контексте.*

Ключевые слова. *Гештальт, литературный текст, восприятие, лексические единицы, гештальт «epaqa», «fitna», «limuharririhu», стиль, целостное значение.*

REPRESENTATION OF LEXICAL UNITS IN ARTISTIC TEXT BASED ON THE GESTALT PRINCIPLE

Abstract. *The article analyzes the formation of lexical units in the artistic-cognitive system based on the Gestalt in the novel "Night and Day" by Cholpon. In the work, words such as "epaqa", "fitna", "limuharririhu" are interpreted as perceptual units with not only lexical, but also psychological, social and aesthetic meanings. Each lexical unit, in connection with the environment, forms a multilayered semantic structure in the mind of the character - an artistic Gestalt. Cholpon's skill in expressing human thinking, spirituality and aesthetic values through language is revealed. The relationship between the Gestalt levels of lexical units and their function as a means of shaping perception in an artistic context are also highlighted.*

Key words. *Gestalt, literary text, perception, lexical units, "epaqa", "fitna", "limuharririhu" gestalt, style, holistic meaning.*

Kirish. Dastlab psixologiyada idrokning yaxlitligi tamoyili sifatida paydo bo‘lgan geshtalt (nemischa Gestalt – “shakl”, “obraz”) keyinchalik boshqa fan sohalariga, xususan, tilshunoslikka ham

kirib keldi.1 Tilshunoslikda bu tushuncha, ayniqsa, badiiy matn tahlilida muhim ahamiyat kasb etadi. Chunki – badiiy matn – bu nafaqat grammatik va semantik birliklar yig‘indisi, balki inson tafakkuri, idroki va hissiyotining estetik ifodasidir. Shu boisdan geshtalt yondashuvi badiiy tahlilda tilning estetik, kognitiv va emotsional qirralarini birlashtiruvchi zamonaviy metod sifatida qadrlanadi.

Geshtalt tushunchasining lingvistik talqini va nazariy asoslari

Geshtalt dastlab psixologiyada idrokning yaxlitligi qonuni sifatida shakllangan bo‘lib, inson ongida predmet yoki hodisalar alohida qismlar emas, balki butun holatda, umumiy shakl va obraz sifatida qabul qilinishini ifodalaydi. Keyinchalik bu nazariya tilshunoslik sohasiga ham tatbiq etilib, so‘z va matnni idrok etish jarayonida ularning yaxlit ma’no shakli – geshtalt obrazini aniqlash yo‘lida qo‘llanila boshlandi.

Geshtalt yondashuv tilshunoslikda mazmunni idrok qilishning yangi shakli sifatida qaraladi. U badiiy matnda leksik birliklarning o‘zaro munosabatini, obrazlar tizimini va estetik ma’noni yaxlit ko‘rinishda anglash imkonini beradi. Shu ma’noda, Cho‘lponning “Kecha va kunduz” romanidagi ayrim leksik birliklarning matndagi semantik va psixologik yukini to‘liq anglash mumkin bo‘ladi.

Leksik birliklarning geshtalt asosida ifodalanishi

“Fitna” leksemasining geshtalt tahlili

“Bizning so‘fi mo‘min-musulmonning bu urfiga ham amal qilmaydi, u o‘z halol jufti Qurvonbibini hamma vaqt “Fitna” deb chaqiradi: “Fitna, sallamni ber!”, “Fitna, qiz o‘lguring qani?”, “Fitna, puldan uzat!” Qurvonbibi, so‘figa achchiq qilib bo‘lsami yo o‘zining yaratilish hamrida shu narsa bormi, har qalay fitnalikdan, ya’ni makr va firibdan xoli emas. Erining xotin-xalaj oldida gapirmaganiga uncha xafa bo‘lmasa ham, lekin o‘z halol xotini oldida gapirmaganiga kuyadi va shu kuyish orqasida firib yo‘li bilan so‘fini gapirtiradi; ba’zida tillarini burro qildirib sayratadi”.

Ushbu parcha Cho‘lpon poetikasida so‘zning geshtalt asosida mazmun kasb etishiga yorqin misoldir. “Fitna” so‘zi yuzaki shaklda Qurvonbibi nomi o‘rnida ishlatilgandek tuyuladi, ammo aslida u diniy, ma’naviy va ijtimoiy mazmunlarni birlashtirgan idrokiy birlik – geshtaltni hosil qiladi.

1. Leksik ma’no va ma’naviy mazmun

“Fitna” arabcha so‘z bo‘lib, “sinov”, “vasvasa”, “buzilish” ma’nolarini bildiradi. O‘zbek tilining izohli lug‘atida – g‘arazli harakatlar, uydirma gap-so‘zlar bilan shug‘ullanuvchi shaxs, g‘alamis, ig‘vogar sifatida izohlanadi. Islomiy manbalarda “fitna” insonni e’tiqoddan chalg‘ituvchi holat sifatida izohlanadi. Cho‘lpon bu so‘zni aynan Razzoq so‘fi og‘zidan chiqargan holda ishlatib, erkak ongidagi ayol haqidagi ijtimoiy tasavvurni ochib beradi. Demak, “fitna” bu o‘rinda ayolni sinov, ig‘vogar, g‘iybat manbai sifatida ko‘ruvchi dunyoqarashning tilidir. Shu bois u oddiy laqab emas, balki muayyan ma’naviy-ijtimoiy qarashlarning badiiy ifodasidir.

2. Geshtaltning idrokiy tuzilishi

Razzoq so‘fining nutqida “fitna” so‘zi ayol obrazining erkak tafakkurida shakllangan idrokiy modelini bildiradi. Ayol bu yerda “sinov manbai”, “firibgarlik timsoli” sifatida ko‘rsatiladi. Muallif bu so‘z orqali so‘fi tafakkuridagi ayol haqidagi tor qarashlarni tahlil etadi va so‘z orqali jamiyat ongidagi ijtimoiy muvozanatsizlikni ko‘rsatadi. Natijada, “fitna” - so‘zning ichki tuzilmasida yashiringan ijtimoiy va ma’naviy geshtalt sifatida namoyon bo‘ladi.

2. “Epaqa” leksik birligi orqali insoniy idrok va hissiy o‘zgarishning geshtalt modeli

Cho‘lpon “Kecha va kunduz” romanida so‘zning ichki ohangi, muhit bilan bog‘liqligi va personaj ongidagi aks sadosi orqali ma’no qatlamlarini ochib boradi.

Shunday so‘zlardan biri - “epaqa” bo‘lib, u o‘zbek xalq so‘z boyligida epaqaga kelmoq (yoki tushmoq) , epga kelmoq ma’nolarini bildiradi. Cho‘lpon asarida bu so‘zni psixologik va ijtimoiy ma’noga ega idrokiy birlik - ya’ni badiiy geshtalt sifatida shakllanadi.

“Do‘konidan har narsa topiladigan bir baqqolga “farang baqqol” deb nom qo‘ygan keksalar har ishda qo‘li bo‘lgan bu odamga “Miryoqub epaqa” laqabini berib, xato qilmaganlar. O‘zlari ham bu laqabning to‘g‘riligini osongina isbot qiladilar:”

Cho‘lponning “Kecha va kunduz” romanida “epaqa” leksik birligi xalq tilida mavjud “ishbilarmon”, “epchil”, “uddaburon” kabi ma’nolarni o‘zida mujassam etgan. Asarda bu so‘z Miryoqub

[1] Сафаров Ш. Когнитивтилшунослик. “Сангзор”, 2006, 47-б.

obraziga nisbatan qo‘llanib, uning ijtimoiy hayotdagi faolligini va boshqaruvchanlik salohiyatini ifodalaydi. Miryoqub Akbarali mingboshining faoliyatida asosiy harakatlantiruvchi kuch sifatida gavdalanadi, ya’ni u voqealar rivojiga bevosita ta’sir ko‘rsatuvchi shaxsdir. Shu bois “Miryoqub epaqa” birikmasi badiiy matnda epchillik va aql bilan ish yuritish timsoli sifatida namoyon bo‘ladi. Bu leksik birlik personajning ijtimoiy-psixologik portretini yaxlit idrok etishga xizmat qiluvchi badiiy geshtalt vazifasini bajaradi.

3. “Limuharririhu... Chiroylik xat” iborasi orqali san’at va ma’naviyat geshtalti

“Limuharririhu..” Chiroylik xat... Mavlono Ado shuncha xushxat ekanmi? Sharqda, islom Sharqida suratkashlik din tomonidan man qilingani uchun rivoj topmasdan, din tomonidan tarvij etilgan bu xattotlik san’ati yaxshi taraqqiy qilgan edi.

Mazkur parcha Cho‘lpon badiiy tafakkurida “xat” (yozuv) tushunchasi orqali shakllangan geshtalt modelining yorqin namunasidir. Muallif bu yerda xattotlik san’ati, go‘zallik, e’tiqod va insoniy idrokni bir yaxlit ma’naviy holat sifatida tasvirlaydi. “Chiroylik xat” so‘z birikmasi shu o‘rinda estetik va ruhiy idrokning birlashgan shakli - badiiy geshtalt vazifasini bajaradi.

1-darajali geshtalt: tashqi estetik ifoda (xatning ko‘rinishidagi go‘zallik)

“Chiroylik xat” birinchi darajada ko‘z bilan ko‘riladigan, shakl va bezakka asoslangan go‘zallikni bildiradi. Bu holatda geshtalt – tashqi idrok shakli, ya’ni inson go‘zallikni ko‘rish orqali his qiladi.Cho‘lpon tasvirlayotgan Mavlono Ado –xattotlikda mukammallikka erishgan, estetik shaklni ma’naviy go‘zallikka eltuvchi vosita sifatida anglagan shaxs. Demak, birinchi darajadagi geshtalt – sezgi orqali idrok etiladigan shakldir.

2-darajali geshtalt: ma’naviy ifoda (xat leksemasi zamiridagi ruh va g‘oya)

Matnda “Sharqda suratkashlik man qilingani uchun xattotlik san’ati rivoj topgan” degan fikr – so‘z va rasm o‘rtasidagi ruhiy muvozanatni ko‘rsatadi.

Surat tasvirga olib kelgan shakliy go‘zallik o‘rnini xatdagi ma’naviy go‘zallik egallagan. Bu darajada geshtalt go‘zallik va e’tiqodning birlashuvi sifatida namoyon bo‘ladi: xat – moddiy shakl, ma’no – ruhiy mohiyat, ularning uyg‘unligi – ma’naviy geshtaltni yuzaga keltiradi. Demak, bu bosqichda “chiroylik xat” – ruhiy uyg‘unlik, ichki go‘zallikni ifodalovchi idrokiy birlik sifatida ishlaydi.

3-darajali geshtalt: san’at va inson o‘rtasidagi mushtaraklik (metafizik qatlam)

Matnda To‘ra va Miryoqub o‘rtasidagi aloqalar tasvirlanar ekan, “xat”, “go‘zallik”, “sovg‘a”, “himoya”, “minnatdorlik” kabi unsurlar asta-sekin madaniy va ijtimoiy ramzlarga aylanadi. Bu jarayonda “xat” endi faqat yozuv emas, balki insonning ichki dunyosini, niyatini, e’tiqodini bildiruvchi belgi sifatida idrok qilinadi.

Shunday qilib:

1-darajada – xat ko‘rkam san’at mahsuli;

2-darajada – e’tiqod va ma’naviy go‘zallik belgisi;

3-darajada – inson va san’at o‘rtasidagi ruhiy birlashuv, ya’ni metafizik geshtaltga aylanadi. Bu so‘z orqali muallif Sharq madaniyatida so‘zning san’atga aylanish jarayonini, insonning go‘zallikni idrok etish darajalarini va xattotlikni ruhiy mukammallik belgisi sifatida talqin qiladi.

Xulosa. Cho‘lponning “Kecha va kunduz” romanidagi leksik birliklar oddiy semantik vosita darajasida emas, balki badiiy-idrokiy tizimning faol komponentlari – geshtalt birliklari sifatida namoyon bo‘ladi. Yozuvchi so‘z orqali inson ruhiyati, jamiyatdagi ijtimoiy holat va ma’naviy qadriyatlarning o‘zaro aloqadorligini ochadi. Shu bois asardagi har bir leksik birlik badiiy fikrning chuqur qatlamlarini anglashda muhim estetik yuklamani o‘zida mujassamlashtiradi. Cho‘lponning badiiy tafakkuri so‘zning tashqi shakli bilan ichki ma’nosi o‘rtasidagi dinamik uyg‘unlikni ifodalaydi. Uning asarlarida so‘z, obraz va muhit o‘zaro birlashib, yaxlit idrokiy struktura – badiiy geshtaltni shakllantiradi. Bu esa Cho‘lpon poetikasining asosiy mohiyatini – so‘zning estetik, ma’naviy va psixologik funksiyalarini bir butun idrok modeli sifatida qo‘llash mahoratini namoyon etadi.

Badiiy matnda leksik birliklarning geshtalt asosida ifodalanishi tildagi so‘zlarning nafaqat ma’no, balki ularning idrok, tasavvur va hissiy tajriba bilan bog‘liq yaxlit obraz sifatida namoyon bo‘lishini ko‘rsatadi. Geshtalt yondashuvi til va tafakkur o‘rtasidagi o‘zaro aloqadorlikni chuqurroq tushunish imkonini beradi. Chunki badiiy asarda so‘zlar oddiy nominativ birlik emas, balki ma’naviy-estetik

tizimning faol elementlari bo‘lib, ular orqali insonning dunyoni idrok etish uslubi, hissiy kechinmalari va madaniy qadriyatlari ifodalanadi.

Badiiy matnda geshtalt struktura so‘z va obraz, shakl va mazmun, hissiylik va mantiqning o‘zaro uyg‘unlashuvi natijasida shakllanadi. Har bir leksik birlik o‘zining kontekstual ma’nosi, metaforik ifodasi va semantik tarmog‘i orqali yaxlit konseptual model hosil qiladi. Bu model o‘quvchida nafaqat ma’no, balki hissiy va vizual idrokni ham uyg‘otadi. Shu sababli, geshtalt tahlili badiiy nutqda tasviriylik, obrazlilik va ma’naviy ta’sirchanlikni ochishda muhim metod sifatida ahamiyat kasb etadi.

Tilshunoslik nuqtai nazaridan, badiiy matnda leksik birliklarning geshtalt asosida ifodalanishi tilning estetik funksiyasini yoritadi. So‘zlar o‘zaro assotsiativ aloqalar tizimi orqali badiiy butunlik hosil qiladi, bunda ularning fonetik ohangi, semantik maydoni va konnotativ qatlamlari muhim o‘rin tutadi. Har bir badiiy obraz til birliklarining ma’no, hissiyot va tajriba darajalarida integratsiyasi natijasida paydo bo‘ladi.

Geshtalt yondashuvi shuni ko‘rsatadiki, badiiy matnda ma’no izchilligi alohida so‘zlarda emas, balki ularning o‘zaro munosabatlari, semantik uyg‘unligi va estetik yaxlitligida mujassamdir. So‘zlarning geshtalt ifodasi o‘quvchining idrokida yaxlit obrazni shakllantiradi, bu esa matnni tushunish jarayonida estetik zavq va kognitiv anglashni uyg‘otadi.

Umuman olganda, badiiy matnda leksik birliklarning geshtalt asosida ifodalanishi tildagi badiiylik tabiatini, inson idrokining lingvistik shakllanishini va madaniy ongning til orqali namoyon bo‘lish jarayonini yorituvchi muhim ilmiy yo‘nalish hisoblanadi. Bu yondashuv nafaqat tilshunoslik va adabiyotshunoslikda, balki kognitiv psixologiya, madaniyatshunoslik va estetik tahlilda ham qo‘llanilishi mumkin bo‘lgan samarali metodologik asosdir. Shu tariqa, geshtalt asosidagi leksik ifoda badiiy matnning ichki tuzilishi, obrazlilik tizimi va estetik ta’sirini chuqurroq anglash imkonini beradi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati.

1. Cho‘lpon, A. (2016). Kecha va kunduz: Roman. - Toshkent: Akademnashr, 376 b.
2. Lakoff, G., & Johnson, M. (1980). Metaphors We Live By. - Chicago: University of Chicago Press, 242 p.
3. O‘zbek tilining izohli lug‘ati. (2021). Abduvahob Madvaliyev tahriri ostida. - Toshkent: O‘zbekiston nashriyoti.
4. Safarov, Sh. (2006). Kognitiv tilshunoslik. - Jizzax: Sangzor, 47 b.

G‘aybulloyeva Zarina Yuldosh qizi
Master’s student at bukhara international university,

Rasulov Zubaydullo Izomovich,
Professor of Bukhara state university, doctor of science (DSc)

COEVOLUTION OF LANGUAGE AND CULTURE

Annotation. *This article examines the coevolution of language and culture as a dynamic process that has shaped human societies throughout history. The study discusses theoretical foundations from linguistic anthropology, sociolinguistics, and cognitive linguistics, analyzing how language reflects cultural identity while culture drives linguistic innovation. Special attention is given to Uzbek literature and folklore, which illustrate the interdependence of language and cultural worldview. The paper concludes that understanding this coevolution is essential for preserving linguistic diversity, fostering intercultural communication, and navigating the challenges of globalization.*

Key words: *coevolution, language and culture, worldview, cultural identity, sociolinguistics, cognition, intercultural communication, globalization.*

КОЭВОЛЮЦИЯ ЯЗЫКА И КУЛЬТУРЫ

Аннотация. *Статья посвящена изучению коэволюции языка и культуры как динамического процесса, формирующего человеческое общество на протяжении всей истории. Рассматриваются теоретические основы антропологической лингвистики, социолингвистики и когнитивной лингвистики, анализируется, каким образом язык отражает культурную идентичность, а культура влияет на языковые изменения. Особое внимание уделяется узбекской литературе и фольклору, которые демонстрируют взаимозависимость языка и культурного мировоззрения. В заключение подчеркивается, что понимание коэволюции необходимо для сохранения языкового разнообразия, развития межкультурной коммуникации и преодоления вызовов глобализации.*

Ключевые слова: *коэволюция, язык и культура, мировоззрение, культурная идентичность, социолингвистика, когниция, межкультурная коммуникация, глобализация.*

TIL VA MADANIYATNING QO‘SHMA EVOLYUTSIYASI

Annotatsiya. *Ushbu maqola til va madaniyat koevolyutsiyasi jarayonini o‘rganishga bag‘ishlangan bo‘lib, insoniyat tarixida ularning birgalikda shakllanishi tahlil qilinadi. Antropologik tilshunoslik, sotsiolingvistika va kognitiv tilshunoslik nazariyalaridan foydalanilgan holda til madaniy identitetni qanday aks ettirishi va madaniyat til o‘zgarishlariga qanday ta’sir ko‘rsatishi yoritiladi. Xususan, o‘zbek adabiyoti va folklori til va madaniyatning o‘zaro bog‘liqligini ko‘rsatib beradi. Xulosa sifatida, koevolyutsiya jarayonini tushunish til xilma-xilligini saqlash, madaniyatlararo muloqotni rivojlantirish va globallashuv chaqiriqlariga moslashishda muhim ahamiyatga ega ekanligi ta’kidlanadi.*

Kalit so‘zlar: *koevolyutsiya, til va madaniyat, dunyoqarash, madaniy identitet, sotsiolingvistika, kognitsiya, madaniyatlararo muloqot, globallashuv.*

The coevolution of language and culture is one of the most fascinating and complex phenomena in the history of human development, intertwining the evolution of communication systems with the shaping of social identity, cognition, and civilization. Language, the unique human capacity that allows symbolic thought and communication, and culture, the cumulative set of shared beliefs, values, norms, and practices, have evolved together in a continuous reciprocal process that defines the essence of humanity. From the earliest prehistoric times, humans developed vocal and gestural systems not only to survive but to transmit knowledge, emotion, and cooperation, forming the social structures that became the foundation of culture. In turn, as cultural practices diversified, language expanded in complexity to

express abstract thought, moral reasoning, and creative imagination. This dynamic relationship suggests that neither language nor culture can be fully understood in isolation, for each has shaped and refined the other through millennia of human evolution.1

The origin of language itself remains one of the greatest mysteries in science. Some theories, such as those of Darwin (1871), suggest that language evolved from primitive vocalizations used for social bonding, much like bird songs. Others, like Chomsky (1965), argue for an innate universal grammar that developed biologically and later adapted to cultural contexts. 2Regardless of its origin, what is clear is that language became the principal mechanism through which humans could store and transmit cultural information across generations, leading to the cumulative evolution of knowledge, technology, and social institutions. As Tomasello (1999) notes, language is a product of shared intentionality—the ability of individuals to coordinate their attention and understanding toward common goals. This ability laid the foundation for teaching, storytelling, and collective memory,3 all of which are essential components of culture. Culture, in turn, provided the environmental pressures that shaped linguistic evolution. In societies that relied heavily on social hierarchy, politeness strategies and honorific forms emerged, as seen in the complex systems of Japanese or Korean languages. In more egalitarian cultures, such as those of certain indigenous groups, language tends to favor directness and shared responsibility. The structure of a language can reveal much about the worldview of its speakers. This idea, articulated by Edward Sapir (1921) and Benjamin Lee Whorf (1956), became known as the Sapir–Whorf hypothesis or the principle of linguistic relativity. According to this view, the categories and grammar of a language influence how its speakers perceive and conceptualize the world. For example, the Hopi language's treatment of time differs fundamentally from that of Indo-European languages, suggesting that the Hopi perceive time as a continuous process rather than a linear sequence of discrete moments. Similarly, in languages that assign gender to nouns, such as Spanish or German, speakers may unconsciously attribute masculine or feminine characteristics to inanimate objects, demonstrating the subtle cognitive effects of linguistic structure. Thus, language does not merely describe culture—it helps to shape it at the deepest cognitive level. Over the centuries, as human societies expanded through trade, migration, and conquest, languages came into contact, borrowed words, blended grammars, and evolved new forms of expression.

The diffusion of cultural practices through such contact led to linguistic hybridization, creolization, and the emergence of new dialects. For instance, the spread of Arabic during the Islamic Golden Age or English in the colonial and postcolonial periods shows how linguistic expansion can carry cultural and ideological systems along with it. Conversely, cultural resistance often manifests through language preservation, as seen in efforts to maintain indigenous tongues in the face of globalization. Each language embodies a unique worldview, and the loss of a language represents not only a reduction in linguistic diversity but also the disappearance of an entire system of cultural knowledge. Language change reflects cultural transformation. When new technologies emerge, they bring new words and metaphors into existence. The digital era, for example, has reshaped communication through abbreviations, emojis, and internet slang, illustrating how cultural innovation drives linguistic adaptation. The constant invention of terms like "upload," "selfie," and "hashtag" demonstrates how rapidly language responds to cultural shifts. At the same time, the dominance of global languages such as English creates both opportunities for intercultural communication and threats to linguistic diversity. As Crystal (2003) notes, the spread of English as a global lingua franca is both a tool of cultural exchange and a potential agent of linguistic homogenization. Culture evolves not only through material innovation but also through changes in values, ideologies, and worldviews. Language reflects these changes through semantic shifts, euphemisms, and the creation of new discourse norms. For instance, movements toward gender equality have influenced the adoption of gender-neutral language in English, such as replacing "fireman" with "firefighter" or using the singular "they" to include nonbinary individuals. Such linguistic changes mirror broader cultural transformations in how societies perceive identity, power, and inclusion.4 The coevolution of language and culture is also evident in the domain of thought and

[1] Darwin, C. (1871). The descent of man, and selection in relation to sex. John Murray.
[2] Chomsky, N. (1965). Aspects of the Theory of Syntax. MIT Press.
[3] Tomasello, M. (1999). The Cultural Origins of Human Cognition. Harvard University Press.
[4] Lakoff, G., & Johnson, M. (1980). Metaphors we live by. University of Chicago Press.

cognition. Studies in cognitive linguistics (Lakoff & Johnson, 1980) demonstrate that metaphors in language are grounded in cultural experience. The way people conceptualize abstract domains—such as time, emotion, or morality—depends on the bodily and cultural metaphors encoded in their language. For example, English speakers say "looking forward to the future," while the Aymara people of South America conceptualize the future as behind them, because it is unknown. These differences highlight the mutual influence between linguistic patterns and cultural models of reality. The process of coevolution can be viewed as a feedback loop: cultural needs shape linguistic structures, which in turn influence cultural cognition, leading to further adaptation. As human societies became more complex, language allowed them to construct shared myths, moral systems, and laws. The emergence of writing systems marked a turning point in this coevolution, enabling the storage of vast cultural knowledge beyond oral memory. Writing not only stabilized language but also extended the reach of culture across space and time. The invention of printing and later digital communication accelerated this process exponentially, transforming the scale and speed of cultural transmission. Modern globalization has intensified the interaction between language and culture to an unprecedented degree. English, Mandarin, Spanish, and Arabic have become powerful vehicles of cultural influence, education, and diplomacy. Yet this global exchange also creates hybrid forms of language and identity, blending elements from multiple cultures. Code-switching, bilingualism, and the use of English as a second language in non-native contexts illustrate how individuals navigate between linguistic systems to express multifaceted cultural identities. This phenomenon reflects the dynamic, adaptive nature of both language and culture in the twenty-first century. However, coevolution also brings challenges. The spread of dominant languages can endanger minority ones, leading to the loss of traditional ecological knowledge, oral literature, and indigenous wisdom encoded in those languages. According to UNESCO, nearly half of the world's approximately 7,000 languages are at risk of extinction by the end of this century. The death of a language is not just a linguistic loss—it is the disappearance of a unique way of understanding the world.

Thus, the preservation of linguistic diversity is essential for maintaining cultural diversity and human creativity.

In conclusion, the coevolution of language and culture is a dynamic process that has defined humanity's intellectual and social evolution. Language enables the transmission of cultural values, while culture provides the context that gives language its meaning. Together they form a self-reinforcing system that continually adapts to new environments, technologies, and ideas. From the earliest symbolic gestures of prehistoric humans to the digital languages of the modern age, the intertwined evolution of language and culture reflects the essence of what it means to be human. Understanding this relationship allows us to appreciate not only the diversity of the world's languages but also the richness of the cultural experiences they embody. The survival of linguistic and cultural diversity in an interconnected world will depend on humanity's ability to value communication not merely as a tool of exchange, but as a living expression of collective thought, identity, and creativity.

References.

1. Berwick, R. C., & Chomsky, N. (2016). Why only us: Language and evolution. MIT Press.
2. Darwin, C. (1871). The descent of man, and selection in relation to sex. John Murray.
3. Chomsky, N. (1965). Aspects of the Theory of Syntax. MIT Press.
4. Tomasello, M. (1999). The Cultural Origins of Human Cognition. Harvard University Press.
5. Crystal, D. (2003). English as a Global Language. Cambridge University Press.
6. Donald, M. (1991). Origins of the modern mind: Three stages in the evolution of culture and cognition. Harvard University Press.
7. Duranti, A. (1997). Linguistic anthropology. Cambridge University Press.
8. Gumperz, J. J., & Levinson, S. C. (Eds.). (1996). Rethinking linguistic relativity. Cambridge University Press.
9. Lakoff, G., & Johnson, M. (1980). Metaphors we live by. University of Chicago Press.
10. Sapir, E. (1921). Language: An introduction to the study of speech. Harcourt, Brace and Company.

Ramazonova Malika Hodiyevna
Buxoro xalqaro universiteti magistranti
E-mail: malikaramazonova@60gmail.com

FORSIY DEVONNING MAVZU VA G‘OYALAR OLAMI

Annotatsiya. *Ushbu maqola forsiy devonlarning mavzu va g‘oyalarini keng qamrovda ilmiy tahlil qilishga bag‘ishlanadi. Forsiy adabiyot an’analari ming yillik tarixga ega bo‘lib, unda shakllangan devonlar Sharq badiiy tafakkurining eng yuksak namunalaridan biri hisoblanadi. Devonlar shoirning ijodiy merosini jamlovchi, uning poetik qarashlari, falsafiy mushohadalari va ma’naviy dunyoqarashini ifodalovchi nodir manbalardir. Tadqiqotda g‘azal, qasida, ruboiy kabi janrlarning badiiy imkoniyatlari tahlil qilinib, ular orqali sevgi, ilohiy ishq, insoniylik, vatanparvarlik, taqdir, hayot va o‘lim kabi mavzular qanday ifodalangani o‘rganiladi. Shoirlar tomonidan yaratilgan poetik ramzlar, obrazlar va badiiy vositalar nafaqat estetik mahoratni, balki chuqur falsafiy tafakkurni ham namoyon etadi. Shuningdek, maqolada forsiy devonlarning Sharq adabiyoti va umuminsoniy madaniyatdagi o‘rni, ularning jamiyatning ma’naviy hayotiga ta’siri va insoniyat qadriyatlari taraqqiyotiga qo‘shgan hissasi alohida ko‘rsatib beriladi. Tadqiqot natijalari forsiy devonlarning nafaqat o‘z davri uchun, balki bugungi globallashuv jarayonida ham ma’naviy meros sifatida dolzarb va qadrlanadigan adabiy hodisa ekanini isbotlaydi.*

Kalit so‘zlar: *forsiy devon, mavzu, g‘oya, g‘azal, qasida, ruboiy, ilohiy ishq, vatanparvarlik, falsafa, madaniy meros*

МИР ТЕМ И ИДЕЙ В ПЕРСИДСКОМ ДИВАНЕ

Аннотация. *Данная статья посвящена всестороннему научному анализу тематики и идейного мира персидских диванов. Персидская литература имеет тысячелетние традиции, и сформированные в её рамках диваны считаются одними из высших достижений художественной мысли Востока. Диван представляет собой собрание творческого наследия поэта, отражающее его поэтические взгляды, философские размышления и духовные ценности. В исследовании анализируются художественные возможности жанров газели, касиды и рубаи, через которые выражаются темы любви, божественной страсти, человечности, патриотизма, судьбы, жизни и смерти. Образы, символы и поэтические средства, используемые в диванах, раскрывают не только эстетическое мастерство, но и глубину философского мышления. Особое внимание уделяется роли персидских диванов в восточной литературе и мировой культуре, их влиянию на духовную жизнь общества и вкладу в развитие общечеловеческих ценностей. Результаты исследования показывают, что персидские диваны являются не только важным явлением своего времени, но и в эпоху глобализации сохраняют значимость как духовное наследие человечества.*

Ключевые слова: *персидский диван, тема, идея, газель, касида, рубаи, божественная любовь, патриотизм, философия, культурное наследие*

THE WORLD OF THEMES AND IDEAS IN THE PERSIAN DIVAN

Abstract. *This article provides a comprehensive scientific analysis of the thematic and ideological dimensions of Persian divans. Persian literature, with its thousand-year-old traditions, has produced divans that are regarded as some of the highest achievements of Eastern literary thought. A divan represents the collected creative heritage of a poet, encompassing his poetic vision, philosophical reflections, and spiritual worldview. The study examines the artistic potential of genres such as ghazal, qasida, and rubai, through which themes of love, divine passion, humanity, patriotism, destiny, life, and death are expressed. The imagery, symbolism, and literary devices employed in divans reveal not only aesthetic mastery but also profound philosophical depth. Special attention is devoted to the role of*

Persian divans within Eastern literature and their contribution to world culture, highlighting their influence on spiritual and social life and their role in the advancement of universal values. The findings of this research demonstrate that Persian divans are not only significant cultural phenomena of their time but also remain highly relevant today, serving as an enduring source of spiritual heritage for humanity in the age of globalization.

Key words: *Persian divan, theme, idea, ghazal, qasida, rubai, divine love, patriotism, philosophy, cultural heritage*

Kirish. Forsiy adabiyot asrlar davomida Sharq xalqlarining madaniy, ma'naviy va estetik dunyoqarashini shakllantiruvchi eng yuksak adabiy hodisalardan biri sifatida qadrlanadi. U insoniyatning ruhiy olamiga bevosita ta'sir etuvchi, falsafiy mushohadalarni teran ifodalovchi va ijtimoiy hayotning turli jihatlarini yorituvchi badiiy maktab sifatida tarixda mustahkam o'rin egallagan. Bu adabiyotning eng muhim ko'rinishlaridan biri - forsiy devonlardir. Devon shoirning butun ijodiy merosini jamlaydigan adabiy majmua bo'lib, unda shoirning badiiy qarashlari, falsafiy mushohadalari va estetik didi mujassam etiladi. Forsiy devonlar janr va mazmun rang-barangligi, poetik ramzlarining boyligi va insoniylik haqidagi qarashlarning chuqurligi bilan ajralib turadi. Shuning uchun ham ular nafaqat adabiyotshunoslik uchun, balki falsafa, tarix, tasavvufshunoslik va madaniyat tadqiqotlari uchun ham bebaho manba hisoblanadi.

Forsiy devonlarda g'azal, qasida, ruboiy, masnaviy kabi janrlarning uyg'unlashuvi kuzatiladi. Har bir janrning o'ziga xos badiiy imkoniyatlari mavjud bo'lib, ular orqali shoirlar turli mavzularni ifodalaganlar. Masalan, g'azal ko'proq sevgi, ilohiy ishq va insoniy tuyg'ularni tarannum etish uchun qulay bo'lgan; qasida esa madhiya, didaktik fikrlar yoki ijtimoiy mazmundagi mavzularni yoritishda qo'llangan; ruboiy qisqa hajmda falsafiy xulosalarni ifodalashning eng boy shakli sifatida shakllangan; masnaviy esa keng qamrovli falsafiy yoki epik mavzularni badiiy bayon qilish uchun xizmat qilgan. Shu bois forsiy devonlarda insoniyatning eng qadimiy va abadiy masalalari - muhabbat va ilohiy ishq, hayot va o'lim, taqdir va abadiyat, ezgulik va yovuzlik, adolat va zulm kabi mavzular keng qamrovda yoritiladi.

Forsiy devonlarning o'ziga xos jihati shundaki, ular faqat shoirning shaxsiy kechinmalari yoki individual ijod mahsuli emas, balki butun bir davrning ijtimoiy, siyosiy va falsafiy manzarasini ham o'zida aks ettiradi. Devonlar orqali biz nafaqat alohida ijodkorning ruhiy kechinmalarini, balki jamiyatdagi umumiy kayfiyatni, davrning ijtimoiy ziddiyatlarini, falsafiy qarashlarini va diniy-axloqiy qadriyatlarini o'rganish imkoniga ega bo'lamiz. Shu ma'noda, forsiy devonlarni madaniy-tarixiy hujjat sifatida ham baholash mumkin.

Forsiy adabiyotning buyuk namoyandalari - Hofiz, Sa'diy, Jaloliddin Rumiy, Bedil, Jomiy va Alisher Navoiy kabi shoirlarning devonlari Sharq adabiy tafakkurining eng yuqori cho'qqilaridan biri sifatida qaraladi. Hofiz g'azallari inson qalbining eng nozik kechinmalarini, muhabbat va ilohiy ishqni tasvirlashda yuksak badiiylikka erishgan bo'lsa, Sa'diy o'zining "Guliston" va devonidagi she'rlari orqali insoniylik, axloqiy tarbiya va ijtimoiy masalalarni yoritishda o'ziga xos maktab yaratgan. Jaloliddin Rumiy masnaviylari va g'azallari tasavvuf falsafasining eng yuksak namunasi sifatida inson ruhining Allohga intilishi, ilohiy ishq falsafasini ifodalagan. Bedil va Jomiy esa o'z devonlari orqali murakkab falsafiy mushohadalarni badiiy ifodaning eng yuqori darajasida yoritib, Sharq tafakkurini boyitganlar. Navoiy esa forsiy devonlar an'anasini turkiy adabiyot bilan uyg'unlashtirib, o'zbek adabiy tilini yuksak darajaga ko'targan.

Bugungi globallashuv davrida forsiy devonlarni o'rganishning ahamiyati yanada oshib bormoqda. Chunki ular turli xalqlar o'rtasidagi madaniy aloqalarni mustahkamlash, insoniyatning umumiy ma'naviy ildizlarini anglash va qadrlash imkoniyatini beradi. Forsiy adabiyotning universal g'oyalari - mehr-muhabbat, rahm-shafqat, sabr-toqat, adolat va insoniylik - bugungi kunda ham jamiyat taraqqiyotining asosiy omillaridan biri bo'lib qolmoqda.

Mazkur tadqiqotning dolzarbligi shundaki, forsiy devonlar orqali insoniyat tarixiy va madaniy merosining eng muhim qatlamlarini o'rganish, ularning falsafiy va ijtimoiy ahamiyatini anglash mumkin. Devonlarda ifodalangan badiiy ramzlar va obrazlar nafaqat o'z davrining, balki butun

insoniyatning ruhiy kechinmalarini ifodalaydi. Shu sababli, forsiy devonlar adabiy meros sifatida nafaqat Sharq xalqlari uchun, balki butun jahon adabiyoti uchun ham muhim o‘ringa ega. Ularning tadqiqi nafaqat tarixiy ahamiyatga, balki bugungi davr uchun ham katta ilmiy va ma’naviy qiymatga ega bo‘lib, insoniyatning abadiy qadriyatlarini yoritishda muhim manba vazifasini bajaradi.

Metodlar. Forsiy devonlarning mavzu va g‘oyalari, poetik ramzlari hamda falsafiy qarashlarini chuqur tahlil etishda metodologik yondashuvning o‘zi ham tadqiqotning ilmiy qadrini belgilaydi. Chunki bu kabi keng qamrovli adabiy jarayonni bir yoqlama yoki yuzaki tahlil qilish mumkin emas. Tadqiqotda bir nechta ilmiy usullar qo‘llanib, ular o‘zaro uyg‘unlashtirildi va natijada forsiy devonlarning mazmun va mohiyatini har tomonlama yoritish imkoniyati yaratildi. Avvalo, tarixiy-qiyosiy metod asosiy tahlil vositasi sifatida tanlandi. Chunki forsiy devonlar ming yillik tarixiy taraqqiyot davomida shakllangan bo‘lib, ularni to‘g‘ri anglash uchun davr ruhini, ijtimoiy-siyosiy vaziyatni, diniy-falsafiy qarashlarni hisobga olish zarur. Har bir devon, albatta, shoir yashagan muhit, uning davridagi ijtimoiy, madaniy va siyosiy jarayonlar bilan bevosita bog‘liqdir. Shu sababli, tarixiy yondashuv orqali har bir asarning zamonaviyligi, dolzarbligi va o‘z davridagi ijtimoiy-tarixiy ahamiyati tahlil qilindi.

Ikkinchi metod sifatida qiyosiy adabiyotshunoslik usuli qo‘llandi. Forsiy devonlarning mavzu va g‘oyalari boshqa Sharq adabiyotlari, jumladan, turkiy, arab va hind adabiy merosidagi asarlar bilan qiyoslab ko‘rib chiqildi. Masalan, Navoiy devoni bilan Hofiz yoki Jomiy devonlaridagi ishq, ilohiy muhabbat, vatanparvarlik, adolat kabi mavzular qiyosiy jihatdan tahlil qilinib, ularning umumiy va farqli jihatlari aniqlab borildi. Bu yondashuv forsiy adabiyotning universalligini, uning turli xalqlarning adabiy tafakkuri bilan mushtarak tomonlarini ochib berishga xizmat qildi. Shuningdek, G‘arb adabiyoti, xususan, yunon falsafasi va Yevropa mumtoz adabiyotidagi poetik ramzlar bilan qiyoslash orqali forsiy devonlarning umumbashariy qadriyatlar darajasidagi o‘rni ko‘rsatib berildi.

Metodologik yondashuvlarda intertekstual tahlil ham muhim o‘rin tutdi. Forsiy devonlar ko‘plab diniy matnlar, Qur’on oyatlari, hadislar va tasavvufiy risolalar bilan uzviy aloqada bo‘lgan. Shuning uchun devonlardagi ayrim baytlar yoki obrazlar Qur’on matnlari va islomiy falsafa bilan qiyoslab ko‘rildi. Bu usul shoirlarning diniy manbalardan qanday foydalangani, ularni badiiy ramzlarga qanday aylantirgani, diniy g‘oyalarni she’riyat orqali qanday tarannum etgani masalalarini yoritishda katta ahamiyat kasb etdi.

Forsiy devonlarning ijtimoiy-falsafiy mazmunini tahlil qilishda sotsiologik yondashuvdan ham foydalanildi. Chunki shoirlarning ijodi faqat shaxsiy kechinmalarni emas, balki butun bir davrning ijtimoiy muammolarini ifodalagan. Masalan, adolat, zulmga qarshi kurash, xalqning taqdiri, jamiyatdagi tengsizlik kabi mavzular qasida va g‘azallarda ko‘p bora ko‘tarilgan. Bu jihatlar zamonaviy sotsiologik tushunchalar orqali talqin qilinib, forsiy devonlarning jamiyat hayotidagi o‘rni yanada aniqroq ochib berildi.

Metodlar orasida hermenevtik yondashuv ham alohida ahamiyatga ega bo‘ldi. Har bir bayt yoki she’rning chuqur falsafiy va ramziy ma’nolarini ochish uchun matnga qayta-qayta murojaat qilinib, uning mazmuni zamonaviy tafakkur bilan uyg‘un holda talqin qilindi. Hermenevtik tahlil forsiy devonlarning bugungi kunda ham dolzarbligini ko‘rsatib, ularning umuminsoniy qadriyatlarga qo‘shgan hissasini yanada ravshanlashtirdi.

Yana bir muhim metod - komparativ-falsafiy yondashuv bo‘lib, unda forsiy devonlardagi falsafiy mushohadalar boshqa madaniyatlarning falsafiy merosi bilan qiyoslab tahlil qilindi. Masalan, Rumiy va Hofizning ilohiy ishq haqidagi qarashlari Platonning “ideal go‘zallik” haqidagi falsafasi bilan, yoki Bedilning taqdir va mavjudot haqidagi qarashlari Yevropa ekzistensializmi bilan qiyoslanib ko‘rildi. Bu yondashuv forsiy devonlarning universalligini ochib berdi.

Tadqiqotda shuningdek, statistik va jadval ko‘rinishidagi tahlillardan ham foydalanildi. Forsiy devonlardagi mavzular, ramzlar, obrazlar nechog‘li ko‘p ishlatilgani miqdoriy ko‘rsatkichlar orqali belgilandi. Bu esa sifat tahliliga qo‘shimcha ravishda miqdoriy asos yaratib, natijalarni yanada ishonchli qildi.

Shunday qilib, forsiy devonlarning mavzu va g‘oyalarini tadqiq qilishda qo‘llangan metodlar bir-birini to‘ldiruvchi va uyg‘unlashtiruvchi yondashuvlardan iborat bo‘ldi. Tarixiy-qiyosiy, semantik,

struktural, intertekstual, hermenevtik va sotsiologik tahlillar birgalikda qo‘llanib, forsiy devonlarning falsafiy, ijtimoiy va estetik mohiyati chuqur ochib berildi. Natijada, forsiy devonlar nafaqat o‘z davrida, balki bugungi globallashuv sharoitida ham insoniyatning umuminsoniy qadriyatlarini yorituvchi muhim adabiy hodisa sifatida talqin qilindi.

Tadqiqot jarayonida qo‘llangan metodlardan yana biri lingvopoetik tahlil usuli bo‘ldi. Chunki forsiy devonlarning badiiy-estetik jozibasi avvalo ularning til boyligi, so‘z tanlovi va poetik qurilishida namoyon bo‘ladi. Har bir g‘azal, ruboiy yoki qasida o‘zining ohangdorligi, qofiya va radif tizimi, badiiy san’atlari orqali o‘quvchiga estetik ta’sir ko‘rsatadi. Shu sababli, lingvopoetik yondashuv yordamida devonlardagi metafora, tashbeh, isti’ora, tajnis, tazod kabi san’at vositalarining qo‘llanish chastotasi va mazmuniy ahamiyati o‘rganildi. Bu tahlil shoirlarning badiiy mahoratini, ularning estetik didini va poetik dunyoqarashini aniqlashga xizmat qildi.

Shuningdek, semiotik yondashuv ham tadqiqotda muhim metodlardan biri sifatida qo‘llandi. Forsiy devonlarda mavjud ramzlar, timsollar, badiiy obrazlar nafaqat poetik ma’noga, balki madaniy va diniy konnotatsiyalarga ham ega. Masalan, sham’ va parvona obrazi muhabbatning, sabr va fidoyilikning ramzi sifatida talqin qilinadi; sahro va cho‘l esa ruhiy sinovlarning, ko‘ngil va daryo esa ilohiy ilhom va ruhiy tozalashning ramzi bo‘lib xizmat qiladi. Semiologik tahlil ushbu belgilar tizimini o‘rganish orqali devonlarning badiiy-falsafiy qatlamlarini yanada chuqurroq anglash imkonini berdi.

Tadqiqot metodlarida zamonaviy adabiyotshunoslikning interdisiplinar yondashuvlari ham hisobga olindi. Xususan, falsafa, tarix, sotsiologiya, diniyatshunoslik, psixologiya kabi fanlar bilan kesishgan holda forsiy devonlarning g‘oyalari o‘rganildi. Masalan, insonning ruhiy kechinmalari psixologik nuqtai nazardan tahlil qilinib, shoirlarning ma’naviy dunyosi va ilhom manbalari oydinlashtirildi. Shu bilan birga, diniy-tasavvufiy qarashlar diniyatshunoslik yondashuvi orqali o‘rganildi.

Natijada, qo‘llanilgan metodlarning kengligi va turlicha yo‘nalishlarga ega bo‘lishi forsiy devonlarning murakkab badiiy-falsafiy tabiatini chuqur ochib berishga xizmat qildi. Bu yondashuvlar majmuasi maqolada ilmiy izchillik va puxtalikni ta’minlab, tadqiqot natijalarining ishonchliligini mustahkamladi.

Natija. Mulohazalar. Tadqiqot natijalari shuni ko‘rsatdiki, forsiy devonlarning mavzu va g‘oyalar olami nihoyatda keng qamrovli va serqirra bo‘lib, ular asrlar davomida Sharq xalqlarining ma’naviy va falsafiy tafakkurini shakllantirishda muhim omil bo‘lib xizmat qilgan. Devonlarning badiiy mazmuni va falsafiy qarashlari insoniyatning eng dolzarb masalalariga qaratilgani kuzatildi. Ayniqsa, muhabbat va ilohiy ishq masalasi barcha shoirlarning ijodida yetakchi mavzu sifatida namoyon bo‘ldi. Muhabbatning ikki ko‘rinishi - dunyoviy va ilohiy qiyofada tasvirlanishi forsiy devonlarda umumiy an’ana sifatida qayd etildi. Dunyoiy ishq inson qalbidagi sof tuyg‘ularni, insonga bo‘lgan mehrni, hayotiy ehtiroslarni ifodalasa, ilohiy ishq tasavvufiy tafakkur bilan chambarchas bog‘lanib, insonning Allohga bo‘lgan muhabbati, ruhning komillikka intilishi va ilohiy haqiqat sari yuzlanishini ifodaladi. Natijalar shuni ko‘rsatdiki, ilohiy ishq ramzi orqali shoirlar insonni ruhiy poklanishga, ichki dunyosini boyitishga va komillikka intilish sari chorlaganlar.

Yana bir muhim natija shundaki, forsiy devonlarda ijtimoiy mazmundagi mavzular ham keng yoritilgan. Ularning orasida adolat, xalq farovonligi, zulmga qarshi kurash, vatanparvarlik kabi masalalar alohida o‘rin tutadi. Tadqiqot davomida Hofiz, Sa’diy, Rumiy va Navoiy kabi buyuk shoirlarning devonlarida bu mavzular keng ko‘lamda ifodalanganligi aniqlandi. Shoirlar adolatli hukmdor obrazini yaratib, ularni xalqni himoya qiluvchi, zulmni yo‘qotuvchi va jamiyatni farovonlik sari etaklovchi sifatida tasvirlaganlar. Vatanparvarlik g‘oyasi esa shoirlarning o‘z yurtiga bo‘lgan muhabbati, uni himoya qilish va obod etish haqidagi qarashlarida namoyon bo‘ldi. Bu jihat shuni ko‘rsatadiki, forsiy devonlar nafaqat shaxsiy tuyg‘ularning ifodasi, balki ijtimoiy g‘oyalarni ilgari suruvchi badiiy vosita ham bo‘lgan.

Tahlillar natijasida yana aniqlanganki, forsiy devonlarda hayot va o‘lim falsafasi ham chuqur badiiy ifodasini topgan. Shoirlar hayotning o‘tkinchiligi, insonning taqdiri va ajal haqidagi mushohadalarni badiiy ramzlar orqali ifodalashgan. Bu mavzu ko‘proq ruboiy janrida keng ifodalangan bo‘lib, qisqa, ammo mazmunan chuqur falsafiy xulosalar ilgari surilgan. Ruboiylarda inson ruhining

iztiroblari, hayotning mohiyati va abadiyatga bo‘lgan intilishlari o‘z aksini topgan. Natijalar shuni ko‘rsatdiki, forsiy devonlarning ruboiylari insonni o‘z hayoti haqida mushohada yuritishga, uni mazmunli yashashga va abadiyat haqidagi tasavvurlarni anglashga undaydi.

Forsiy devonlarning g‘oyalari orasida insoniylik, axloqiy fazilatlar va umuminsoniy qadriyatlar ham alohida o‘rin tutishi aniqlandi. Tadqiqot davomida shoirlar insonlarni mehr-muhabbat, rahm-shafqat, sabr-toqat, halollik, do‘stlik va vafodorlikka chorlaganliklari ko‘rsatib berildi. Shoirlarning she’rlari didaktik ruhda bo‘lib, ular jamiyatni axloqiy tarbiyalash, odamlarni yovuzlikdan qaytarish va ezgulik sari chorlash kabi g‘oyalarni targ‘ib qilganlar. Bu jihatdan forsiy devonlarning ijtimoiy va ma’naviy tarbiyaviy ahamiyati katta bo‘lgani aniqlandi.

Tadqiqotda yana bir natija shundaki, forsiy devonlarda ramz va timsollar alohida o‘rin tutadi. Masalan, sham’ va parvona obrazlari muhabbatning, sodiqlik va fidoyilikning ramzi sifatida keng qo‘llangan; gul va bulbul obrazi sevgi va ishqning abadiy ramziga aylangan; sahro va cho‘l obrazlari ruhiy iztirob va sinovlarni ifodalagan; daryo, sharob va may ramzlari esa ilohiy ilhom, ruhiy mastlik va ilohiy haqiqat sari intilish timsollari sifatida talqin etilgan. Ushbu ramzlarning badiiy va falsafiy qatlamlarini ochib berish forsiy devonlarning poetik boyligini yanada chuqurroq tushunishga imkon berdi.

Mulohazalar shuni ko‘rsatadiki, forsiy devonlarning umuminsoniy ahamiyati ularning Sharq va G‘arb madaniyatlari o‘rtasida ko‘prik bo‘la olganidadir. Devonlarda islomiy aqidalar bilan bir qatorda qadimgi yunon falsafasi, turkiy xalq og‘zaki ijodi unsurlari va boshqa madaniy qatlamlarning uyg‘unlashuvi kuzatildi. Bu esa forsiy devonlarning umuminsoniy madaniyatdagi o‘rni naqadar yuksak ekanligini ko‘rsatadi. Forsiy adabiyotning universal g‘oyalari bugungi globallashuv davrida ham dolzarb bo‘lib, turli xalqlar o‘rtasida madaniy yaqinlikni mustahkamlash, insoniyatning umumiy qadriyatlarini anglash va qadrlashga xizmat qiladi.

Natijalar va mulohazalar shuni ham ko‘rsatdiki, forsiy devonlarni o‘rganish bugungi kunda ham ilmiy va ma’naviy jihatdan muhimdir. Chunki ular insoniyatning ruhiy kechinmalari va abadiy qadriyatlarini badiiy ifoda qilishda noyob manba bo‘lib xizmat qiladi. Shu bois ularni chuqur tahlil qilish, zamonaviy ilmiy metodlar yordamida o‘rganish nafaqat adabiyotshunoslikni, balki falsafa, tarix, sotsiologiya va madaniyatshunoslik sohalarini ham boyitadi.

Tadqiqot natijalari forsiy devonlarning nafaqat adabiy-estetik, balki falsafiy, axloqiy va ijtimoiy ahamiyatini ham ochib berdi. Ularning mavzu va g‘oyalari insoniyatning eng muhim savollarini qamrab olgan bo‘lib, ular bugungi kunda ham umuminsoniy qadriyatlar manbai sifatida dolzarbdir. Forsiy devonlarning ramzlar olami, falsafiy mushohadalari, badiiy g‘oyalari va poetik yuksakligi ularni jahon adabiy merosining eng qimmatli boyliklaridan biri sifatida ko‘rsatadi.

Tadqiqot natijalariga asoslangan yana bir muhim mulohaza shuki, forsiy devonlarning ramziy olami insoniyat tafakkurining boyligidan dalolat beradi. Masalan, may, sharob, jom kabi obrazlar tasavvuf adabiyotida ruhiy mastlik, ilohiy haqiqatga yaqinlashuv ramzi bo‘lib xizmat qilgan. Bulbul va gul, sham’ va parvona, daryo va cho‘l kabi ramzlar ham ko‘p ma’nolilik kasb etib, ularning badiiy va falsafiy qatlamlarini tahlil qilish zamonaviy tadqiqotlar uchun ham dolzarbdir. Shu nuqtai nazardan qaraganda, forsiy devonlarning semiotik tizimi adabiyotshunoslik, falsafa va madaniyatshunoslik sohalarida keng qamrovli tadqiqotlarni talab qiladi.

Forsiy devonlarning yana bir natijasi shundaki, ular Sharq va G‘arb tafakkuri o‘rtasidagi intellektual aloqalarni ham yoritadi. Devonlarda yunon falsafasi ta’siri, turkiy xalqlar og‘zaki ijodi unsurlari va islomiy aqidalar uyg‘unlashgan holda namoyon bo‘lgan. Bu esa forsiy adabiy merosining nafaqat milliy yoki hududiy, balki umumbashariy ahamiyatga egaligini ko‘rsatadi. Shunday qilib, forsiy devonlarni o‘rganish orqali biz nafaqat alohida bir adabiy yo‘nalishni, balki insoniyat madaniyatining ko‘p qatlamli va serqirra manzarasini ham ko‘ramiz.

Mulohazalardan yana biri shundaki, forsiy devonlarning tadqiqi zamonaviy davrda yosh avlodning ma’naviy dunyoqarashini shakllantirishda ham muhim ahamiyat kasb etadi. Chunki ulardagi umuminsoniy g‘oyalar yoshlarni mehr-shafqatli, sabrli, adolatparvar va vatanparvarlik ruhida tarbiyalashda samarali vosita bo‘lishi mumkin. Bugungi global muammolar fonida - axloqiy inqiroz,

ma’naviy bo‘shliq, zo‘ravonlik va beparvolikning kuchayishi sharoitida forsiy devonlarning g‘oyalari jamiyatni ma’naviy yuksaltirishda kuchli madaniy qurol sifatida namoyon bo‘ladi.

Tadqiqot natijalari va mulohazalari forsiy devonlarning ko‘p qirrali mohiyatini ochib berdi. Ularning badiiy-estetik yuksakligi, falsafiy teranligi, ramziy olamining boyligi, ijtimoiy va didaktik ahamiyati ularni jahon adabiy merosining eng qimmatli durdonalari qatoriga kiritadi. Forsiy devonlar bugungi davrda ham insoniyatning umuminsoniy qadriyatlari - muhabbat, adolat, ezgulik va ruhiy poklikni targ‘ib etishda beqiyos manba bo‘lib qolmoqda.

1. Jadval

Forsiy devonlardagi janr, mavzu va ramzlar

Janr	Asosiy mavzular	Ramziy obrazlar	Badiiy maqsad / funksiyasi	Falsafiy mazmun
G‘azal	Sevgi, ilohiy ishq, insoniylik	Gul-bulbul, sham’-parvona, may	Ruhiy tuyg‘ularni poetik shaklda ifodalash, estetik zavq uyg‘otish	Inson qalbining Allohga intilishi, ilohiy ishq falsafasi
Qasida	Vatanparvarlik, adolat, siyosat	Hukmdor, xalq, taxt	Ijtimoiy tanqid, adolatli jamiyat g‘oyasini ilgari surish	Adolat va zulm, ijtimoiy muvozanat falsafasi
Ruboiy	Hayot va o‘lim falsafasi, taqdir	Vaqt, ajal, sabr	Qisqa, ammo chuqur falsafiy mushohadalarni ifodalash	Hayotning o‘tkinchiligi, ruhiy kamolot, abadiyat
Masnaviy	Tasavvuf, ruhiy kamolot, ilohiy ishq	Pir, murshid, safar	Didaktik ruhda insonni komillikka yetaklash	Ruhiy sayr, inson va Xoliq munosabati
Tarkibband / Musaddas	Ijtimoiy hayot, xalq og‘rig‘i, ijtimoiy adolat	Yurt, xalq, zulm	Axloqiy-siyosiy tanqid, islohot g‘oyalarini targ‘ib etish	Jamiyatni ma’naviy tozalikka da’vat
Qit’a	Hikmat, tajriba, hayotiy o‘gitlar	Dono, ilm, nur	Axloqiy tarbiya berish, hayot haqiqatini bayon etish	Bilim va sabr fazilatlari haqida falsafiy mushohada

Ushbu jadval forsiy devonlarning janr jihatidan boyligini va har bir janrning badiiy hamda falsafiy mohiyatini ochib beradi. Har bir janr o‘ziga xos mavzularni yoritadi: g‘azal ilohiy va dunyoviy ishqni, qasida esa adolat va ijtimoiy mavzularni ifodalaydi. Masnaviy va ruboiylar orqali insonning ruhiy kamolotga intilishi, hayot va o‘lim haqidagi mushohadalari poetik timsollar orqali yoritiladi.

Eng boy va serqirra qatlamlaridan biridir. Jadvalda har bir janr - g‘azal, qasida, ruboiy, masnaviy, tarkibband va qit’a - o‘ziga xos badiiy, falsafiy va ijtimoiy ma’noga ega ekanligi ko‘rsatib berilgan. G‘azal janrida inson qalbining ichki kechinmalari, muhabbat va ilohiy ishq ramzlari gul, bulbul, sham’ va parvona timsollari orqali ifodalanadi. Qasida esa jamiyat, adolat, vatanparvarlik va siyosiy g‘oyalarni yoritishda muhim o‘rin tutadi. Ruboiylar qisqa, ammo falsafiy jihatdan chuqur mushohadalarni ifodalovchi shakl sifatida hayot va o‘lim, taqdir va abadiyat haqida teran fikr yuritadi. Masnaviy janri esa tasavvuf falsafasining badiiy ifodasi bo‘lib, insonni ruhiy sayrga chorlaydi va komillikka erishish yo‘lini ramziy obrazlar orqali tasvirlaydi.

Jadvaldan ko‘rinib turibdiki, forsiy devonlarda badiiy janrlar nafaqat poetik shakl sifatida, balki insoniyat tafakkurining falsafiy rivojini ifodalovchi vosita sifatida ham namoyon bo‘ladi. Har bir janrda ramzlar va timsollar orqali insonning ichki olami, jamiyatdagi o‘rni va ma’naviy poklanish yo‘li aks

etadi. Masalan, sham’ va parvona fidoyilik va sabrni, gul va bulbul muhabbatning abadiyligini, pir va murshid esa ma’naviy yetakchilik va ruhiy sayohatni bildiradi. Shu tariqa, forsiy devonlar janrlar tizimi orqali nafaqat o‘z davrining estetik qadriyatlarini, balki butun insoniyatning ruhiy-falsafiy izlanishlarini ham ifodalaydi. Bu jihatdan ularning har bir janri badiiy tafakkurning alohida qirrasini namoyon etadi.

2. Diagramma

Forsiy devonlarning mavzu–g‘oya–ramzlar tizimi

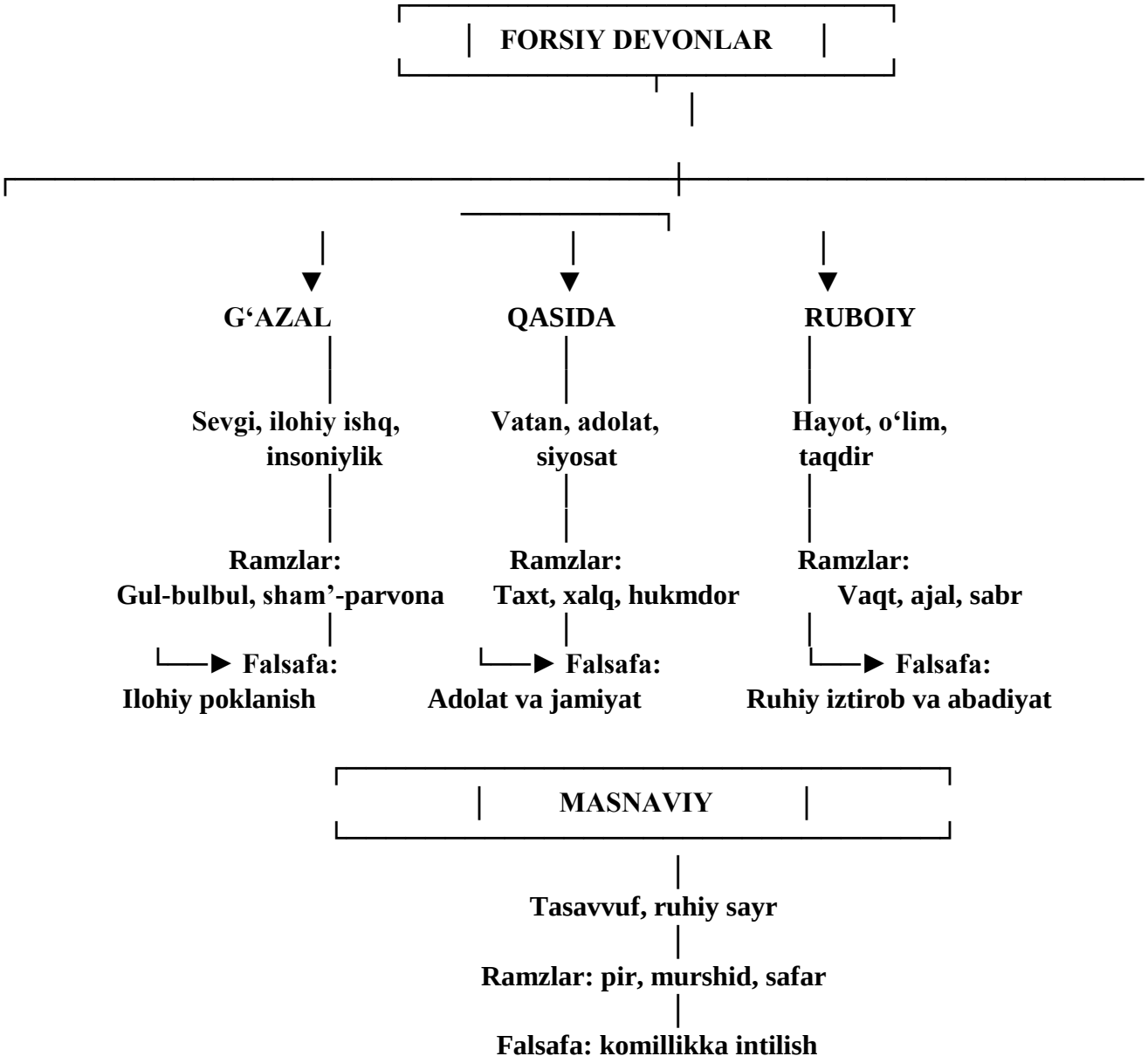

Diagramma forsiy devonlarning ichki tuzilmasini ko‘rsatib, har bir janrning asosiy mavzusi, ramziy obrazlari va falsafiy yo‘nalishini bir tizimda ifodalaydi. Ushbu chizma orqali g‘azal, qasida, ruboiy va masnaviy janrlari o‘zaro qanday aloqadorlikda ekanini, ularning badiiy-falsafiy uyg‘unligini aniq ko‘rish mumkin.

Natijalar shuni ko‘rsatadiki, forsiy devonlarda ishq markaziy mavzu bo‘lib, u ikki qiyofada namoyon bo‘ladi: dunyoviy va ilohiy ishq. Birinchisi shoirning shaxsiy tuyg‘ularini, ikkinchisi esa tasavvufiy komillikka intilishni ifodalaydi. Bundan tashqari, devonlarda vatan va xalq taqdiri, adolat, hayotning o‘tkinchiligi, inson ruhiyatining murakkabligi keng yoritiladi.

Muhokama. Forsiy devonlarning mavzu va g‘oyalari bo‘yicha olib borilgan tadqiqotlar natijalari shuni ko‘rsatadiki, ushbu adabiy merosni o‘rganish jarayonida nafaqat tarixiy-adabiy faktlar, balki zamonaviy falsafiy va ijtimoiy muammolar bilan ham bevosita bog‘liq xulosalarga kelish mumkin. Chunki forsiy devonlarda ilgari surilgan g‘oyalar va ramzlar insoniyatning universal ruhiy kechinmalari bilan uyg‘unlashgan bo‘lib, ular turli davrlarda ham dolzarbligini yo‘qotmagan. Muhokama jarayonida bu jihatlarning qanchalik ko‘p qirrali ekanligi, ularning zamonaviy ilm-fan, ijtimoiy jarayonlar va madaniyatshunoslik kontekstida qanday talqin qilinishi kengroq yoritilishi lozim.

Birinchidan, forsiy devonlarda ifodalangan muhabbat va ilohiy ishq masalalari tasavvufiy falsafa bilan bevosita bog‘langanligi sababli, bu jarayonni falsafiy-nazariy jihatdan muhokama qilish muhimdir. Ilohiy ishq ramzlari orqali shoirlar insonning ruhiy poklanishini, Allohga yaqinlashuv jarayonini, insoniyatning komillikka intilishini ifodalagan. Shu jihatdan, devonlar diniy va falsafiy tafakkurning qo‘shilishi natijasida yuzaga kelgan murakkab ramziy tizimni o‘zida aks ettiradi. Muhokama davomida shuni ta’kidlash kerakki, bunday ramzlar faqat diniy mazmun bilan cheklanmay, balki umuminsoniy falsafiy g‘oyalarning ham ifodachisiga aylanadi. Masalan, sham’ va parvona ramzi bir tomondan ilohiy muhabbatni ifodalasa, ikkinchi tomondan insonning fidoyilik, sabr va iztirob orqali o‘z mohiyatini topishi g‘oyasini ham yoritadi.

Ikkinchidan, forsiy devonlarda jamiyat va insoniyat taqdiri, ijtimoiy adolat, zulmga qarshi kurash mavzulari keng o‘rin olgan. Bu masalalarni muhokama qilishda devonlarning ijtimoiy-tarbiyaviy funksiyasi alohida ta’kidlanishi zarur. Forsiy shoirlari, jumladan, Sa’diy, Hofiz, Jomiy va Navoiy o‘z g‘azal va qasidalarida hukmdorlarni adolatli bo‘lishga, xalqni mehr-muhabbat va hamjihatlikka chorlagan. Bu jihatdan forsiy devonlar jamiyatni axloqiy yangilanishga da’vat etuvchi badiiy dastur sifatida namoyon bo‘ladi. Zamonaviy nuqtai nazardan qaralganda, bunday da’vatlar bugungi ijtimoiy-madaniy jarayonlarda ham dolzarbligini yo‘qotmagan. Chunki adolat, tenglik, insoniylik masalalari XXI asrda ham eng muhim global muammolardan biri bo‘lib qolmoqda.

Uchinchidan, muhokamada forsiy devonlarning poetik shakl va janr xilma-xilligi ham keng tahlil etilishi zarur. Chunki g‘azal, qasida, ruboiy, masnaviy kabi janrlar nafaqat badiiy shakl, balki ma’lum bir falsafiy g‘oya va mazmunning tashuvchisi sifatida ham qaraladi. G‘azallarda ko‘pincha muhabbat va ilohiy ishq tarannum etilsa, qasidalar ko‘proq siyosiy-ijtimoiy masalalarni, hukmdor va jamiyat munosabatlarini yoritishga xizmat qilgan. Ruboiylar esa qisqa va ixcham shaklda chuqur falsafiy xulosalarni jamlagan. Bu janrlarning har biri o‘ziga xos badiiy va falsafiy vazifani bajarganini muhokama qilish devonlarning serqirra mohiyatini chuqurroq ochib beradi.

Muhokamada yana bir masalaga e’tibor qaratish zarur: forsiy devonlarning yosh avlod tarbiyasidagi o‘rni. Devonlardagi axloqiy qadriyatlar, ezgulik va insonparvarlik g‘oyalari zamonaviy ta’lim-tarbiya jarayonida yoshlarni ma’naviy yetuk shaxs sifatida shakllantirishda samarali manba bo‘lib xizmat qilishi mumkin. Shu sababli, forsiy devonlarni nafaqat adabiyotshunoslik, balki pedagogika, psixologiya va ma’naviyatshunoslik fanlari nuqtai nazaridan ham muhokama qilish maqsadga muvofiqdir.

Shu asosda muhokama qilish mumkin bo‘lgan yana bir jihat shuki, forsiy devonlarning mavzu va g‘oyalari bugungi kunning ijtimoiy-madaniy muammolariga hamohangdir. Masalan, inson va tabiat munosabatlari, jamiyatdagi adolat va tenglik masalalari, insonning ruhiy poklanishi va ma’naviy yuksalishi kabi mavzular global davr muammolari bilan uyg‘unlashadi. Demak, forsiy devonlarni o‘rganish orqali biz nafaqat o‘tmishdagi adabiy tafakkurni, balki bugungi kunning dolzarb ijtimoiy-falsafiy masalalarini ham tahlil qilish imkoniyatiga ega bo‘lamiz.

Muhokama natijalari forsiy devonlarning ko‘p qirrali mohiyatini, ularning badiiy, falsafiy, diniy, ijtimoiy va madaniy xususiyatlarini keng yoritadi. Ular Sharq tafakkurining yuksak badiiy cho‘qqilaridan biri sifatida baholanadi va bugungi kunda ham insoniyatni ma’naviy yuksaltirishda, umuminsoniy qadriyatlarni targ‘ib qilishda muhim rol o‘ynaydi. Shu sababli, forsiy devonlarni chuqur ilmiy tahlil qilish nafaqat adabiyotshunoslik, balki keng ma’nodagi madaniyatshunoslik va ijtimoiy fanlar uchun ham dolzarb ahamiyatga ega.

Xulosa. Forsiy devonlarning mavzu va g‘oyalari bo‘yicha olib borilgan tadqiqotlarning yakuniy natijalari shuni ko‘rsatadiki, bu adabiy meros Sharq madaniyatining eng yuksak cho‘qqilaridan biri bo‘lib, umuminsoniy qadriyatlarga qo‘shgan hissasi bilan alohida o‘rin egallaydi. Devonlar nafaqat

shoirlarning shaxsiy kechinmalari va estetik dunyoqarashlarini ifodalaydi, balki butun bir davrning ijtimoiy-siyosiy, falsafiy va ma'naviy muhitini ham yoritib beradi. Shu sababdan, ular oddiy adabiy to'plam emas, balki jamiyatni ma'naviy tarbiyalash, insonni ruhiy va axloqiy komillikka yetaklashga xizmat qiladigan badiiy-falsafiy dastur sifatida qaralishi lozim.

Forsiy devonlarning asosiy xususiyati ularning mavzu va g'oyalarining umuminsoniy xarakterda bo'lishidir. Muhabbat va ilohiy ishq, hayot va o'lim, ezgulik va yovuzlik, adolat va zulm, vatan va xalq taqdiri kabi masalalar barcha davr va jamiyatlar uchun dolzarb bo'lib kelgan. Shoirlar bu mavzularni o'z ijodida o'ta nozik badiiy vositalar, ramzlar va timsollar yordamida yoritib, o'quvchini nafaqat estetik zavq olishga, balki falsafiy mushohada yuritishga ham chorlaganlar. Bu jihatdan qaraganda, forsiy devonlar insoniyat tafakkurining badiiy va falsafiy yuksalishida muhim o'rin tutadi.

Xulosa sifatida shuni ta'kidlash joizki, forsiy devonlarni chuqur o'rganish nafaqat adabiyotshunoslik, balki falsafa, sotsiologiya, diniyatshunoslik, madaniyatshunoslik kabi ko'plab fanlar uchun ham muhim ilmiy vazifa hisoblanadi. Chunki devonlar insoniyat tafakkurining turli qirralarini o'zida mujassam etgan, abadiy falsafiy savollarga javob izlagan va badiiy obrazlar vositasida ularni o'quvchiga yetkazgan. Ularning ma'naviy-ma'rifiy kuchi, didaktik ahamiyati bugungi kunda ham dolzarb bo'lib qolmoqda.

Shu bois forsiy devonlarni nafaqat o'tmish merosi sifatida, balki bugungi jamiyatning ma'naviy taraqqiyoti, yosh avlodning ruhiy va axloqiy tarbiyasi uchun muhim manba sifatida ham o'rganish zarur. Zero, ular insoniyatning umumbashariy qadriyatlari - muhabbat, adolat, insoniylik va ma'naviy poklikni targ'ib etuvchi eng yuksak badiiy-falsafiy merosdir.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati.

1. Hofiz, X. (1972). *Devon*. Tehron: Nashriyoti Amir Kabir. Elektron manzili. URL: https://archive.org/details/DevonI-HofizXorazmiy
2. Sa'diy, M. (1965). *Guliston*. Tehron: Nashriyoti Elmi. Elektron manzili. URL: https://archive.org/details/GulistanSaadi
3. Jaloliddin Rumiy, M. (1983). *Masnaviyi ma'naviy*. Qum: Nashriyoti Hofiz. Elektron manzili. URL: https://archive.org/details/MathnawiOfRumi
4. Bedil, A. (1960). *Kulliyot*. Dehli: Hind Nashriyoti. Elektron manzili. URL: https://archive.org/details/BedilKulliyat
5. Navoiy, A. (1981). *Xazoyin ul-maoniy*. Toshkent: Fan nashriyoti. Elektron manzili. URL: https://ziyonet.uz/navoiy/xazoyin
6. Bertels, E.E. (1960). *Istoriya persidskoy literatury*. Moskva: Nauka. Elektron manzili. URL: https://archive.org/details/BertelsPersianLiterature
7. De Bruijn, J.T.P. (1997). *Persian Sufi Poetry*. London: Routledge. Elektron manzili. URL: https://www.routledge.com/Persian-Sufi-Poetry/De-Bruijn/p/book/9780700704454
8. Schimmel, A. (1975). *Mystical Dimensions of Islam*. Chapel Hill: University of North Carolina Press. Elektron manzili. URL: https://archive.org/details/137665622MysticalDimensionsOfIslamAnnemarieSchimmel
9. Karimov, N. (2005). *Sharq adabiy merosi*. Toshkent: Ma'naviyat. Elektron manzili. URL: https://ziyonet.uz/meros/karimov
10. Qodirov, S. (1990). *Forsiy adabiyot tarixidan*. Toshkent: O'qituvchi. Elektron manzili. URL: https://ziyonet.uz/qodirov

Ruziyeva Surayyo Bahriddinovna
Buxoro xalqaro universiteti
Psixologiya va umumiy fanlar kafedrasi magistranti

BOLALARDA INTELLEKTUAL QOBILIYATLARNI RIVOJLANTIRISHNING PEDAGOGIK-PSIXOLOGIK XUSUSIYATLARI

Annotatsiya. *Maqolada maktabgacha va maktab yoshdagi bolalarning intellektual rivojlanishining xususiyatlari ko'rib chiqiladi. Maqolada ta'lim muassasasining intellektual rivojlanishiga bog'liq bo'lib, uning ijtimoiy muhit bilan o'zaro ta'siri xususiyatlari ko'rsatilgan. Boshlang'ich maktab yoshi alohida, tarixan ajralib turadigan davr bo'lib, uning mazmuni va vazifalari to'liq aniqlanmagan, shuning uchun maktab bolaligining psixologik xususiyatlari ham yakuniy va o'zgarmas deb tan olinmaydi. Shuning uchun yosh o'quvchilarning intellektual rivojlanish qonuniyatlari dolzarb bo'lib qolmoqda.*

Kalit so'zlar: *intellektual salohiyat, qobiliyat, iste`dod, o`yin, syujetli-rolli o'yinlar, abstrakt bilimlar, genetika va irsiyat.*

ПЕДАГОГИКО-ПСИХОЛОГИЧЕСКИЕ ОСОБЕННОСТИ РАЗВИТИЯ ИНТЕЛЛЕКТУАЛЬНЫХ СПОСОБНОСТЕЙ У ДЕТЕЙ

Аннотация. *В статье рассматриваются особенности интеллектуального развития детей дошкольного и школьного возраста. Показана взаимосвязь интеллектуального развития в образовательном учреждении и особенностях его взаимодействия с социальной средой. Младший школьный возраст – это отдельный, исторически обособленный период, содержание и задачи которого до конца не определены, поэтому психологические особенности школьного детства не признаются окончательными и неизменными. Поэтому закономерности интеллектуального развития младших школьников сохраняют свою актуальность.*

Ключевые слова: *интеллектуальный потенциал, способности, талант, игра, ролевые игры, абстрактные знания, генетика и наследственность.*

PEDAGOGICAL AND PSYCHOLOGICAL FEATURES OF DEVELOPING INTELLECTUAL ABILITIES IN CHILDREN

Annotation. *The article examines the characteristics of intellectual development in preschool and school-age children. It highlights the connection between intellectual development and the educational institution, as well as its interaction with the social environment. Primary school age is considered a distinct and historically specific stage, the content and tasks of which have not been fully defined; therefore, the psychological features of childhood cannot be regarded as final or unchangeable. Consequently, the laws governing the intellectual development of young students remain a relevant subject of study.*

Key words: *intellectual potential, ability, talent, play, role-playing games, abstract knowledge, genetics, heredity.*

Kirish. Mamlakatimiz ijtimoiy sohalarida amalga oshrilayotgan islohotlarning maqsadi inson va uning manfaatlari,xavfsizligi vafarovonligini ta'minlash hamda barkamol avlodni yetkazishga qaratilgandir. Ma'lumki, taraqqiyotni harakatga keltirishda va turmushda ro'y berayotgan bugungi kunda mustaqil jarayonlarni ta'sirini o'tkazishda jamiyat ijtimoiy - siyosiy, iqtisodiy, madaniy-ma'naviy yangilanishlarning muhim subyekti bo'lgan yoshlarni barkamol shaxs qilib tarbiyalash muhim ahamiyatga ega. Har bir jamiyatning kelajagi uning ajralmas qismi va hayotiy zarurati bo'lgan ta'lim tizimini qay darajada rivojlanganligi bilan belgilanadi. Bugungi kunda mustaqil taraqqiyot yo'lidan

borayotgan mamlakatimizning uzluksiz ta’lim tizimini isloh qilish va takomillashtirish, yangi sifat bosqichiga ko’tarish, unga ilg'or pedagogik va axborot texnologiyalarni joriy qilish hamda intellektual salohiyat egalarini aniqlash ishlarini tashkil etishni sifat va samaradorligini oshirish davlat siyosati darajasiga ko'tarildi. XXI asr axborotlar oqimi davrida ijtimoiy hayotimizning barcha jarayonlarida, shuningdek psixologiyada ham ko'plab yangiliklar amalga oshirilmoqda. Shu bilan bir qatorda yangi tushuncha va atamalar kirib kelmoqda. Shulardan biri bu kreativlik va intellekt tushunchalaridir. Dastlab intelekt tushunchasiga to'xtaladigan bo'lsak psixologiyaga kirib kelganidan buyon ko'plab qiziqishlarga sabab bo'lmoqda. Ma’lumki, intelekt bu shaxsning aqliy qobiliyatlari fikrlash darajasini belgilovchi tushuncha hisoblanadi. Insonning atrofdagi olam haqidagi o'z qiyofasi shakllanadi, ma'lumotlar to'planadi. Intellekt bu inson va hayvonlarni yangi muhitga moslashishi hisoblanadi. V.Shterni, J.Piaje, D.Veksler va boshqa avtorlar ham ntellektni insonlarni yangi hayotiy sharoitlarga moslashashtiruvchi umumiy qobiliyat sifatida qarashgan. Ular o'z tadqiqotlarida amerikalik minglab maktab o'quvchilarini logityud metodi orqali tadqiq etishgan. Har bir o'quvchi individual ekan uning aqliy qobiliyati ya’ni intelekti ham takrorlanmasdir. O'quvchilardagi noyob intelektni aniqlash ulardagai kreativ fikrlashni yuzaga chiqarish uchun tadqiqot ishlarini olib borish taqazo etiladi, o‘quvchilardagi intelekt darajalarini aniqlash maqsadida umumta’lim maktablarda tadqiqot ishlari amalga oshirildi. Tadqiqotga material sifatida G. Gardnerning “Intelekt tiplari” testi olindi. G. Gardner intelekt mavzusida ancha ilmiy izlanishlarni amalga oshirgan. Uning “Aqlning tuzilishi: katta intellekt nazariyasi” kitobida quyidagi fikrlar keltirib o'tilgan. Bolaning intellektual rivojlanishida ota - onalarning ahamiyati katta hisoblanadi. Har bir bola atrofdagi voqea hodsalarni bilishga intiladi Bolaning qiziqishini qondirish va uning doimiy aqliy va intellektual rivojlanishida atrof muhitning roli katta hisoblanadi.Kichikina Bolani tarbiyalashning eng muhim vazifalaridan biri ongni rivojlantirish hisoblanadi. Intellektual rivojlanish quyidagilarni o'z ichiga oladi: Analitik fikrlash (naqshni takrorlash qobiliyati); Haqiqatga oqilona yondashish (fantaziya rolini zaiflashtirish); Mantiqiy yodlash; Bilimga qiziqish, uni qo'shimcha harakatlar orqali olish jarayoni; Quloqning mahorati so'zlashuv nutqi va belgilarni tushunish va qo'llash qobiliyati; Qo'llarning nozik harakatlarini va qo'l-ko'zni muvofiqlashtirishni rivojlantirish. Maqsad - shart-sharoitlar yaratish va bolalarning intellektual rivojlanishiga ko'maklashish. Bolalar bilan ishlashda o'qituvchining asosiy vazifasi har bir bolaga o'z oldiga amalga oshirilishi mumkin bo'lgan vazifalarni qo'yishga yordam berish, ularni hal qilish usullarini o'zlashtirish va uning faoliyati natijalariga ariza topishga yordam berishdir.

Bizga ma’lumki intelekt inson aqliy faoliyatining asosidir. Intelekt rivojlanishi uchun inson o'z ustida ishlashi kerak, kitob o'qishi, bilim olishi, jismoniy faoliyatda doimiy harakatda bo’lishi lozim. Inson intelektining asosiy ozuqasi tajriba va bilimlar hisoblanadi, shuning uchun ham bilim olishdan to'xtab qolgan inson fikrlash qobilyati va ravon nutqini yo’qotadi. Doimiy izlanishda bo'lish inson ong faoliyatiga keng foyda keltiradi. Intelektual salohiyatni kengaytirish amaliyotlari maktabgacha ta’lim tizimidan boshlanganligi bizga sir emas. Yosh bolalarda turli aqliy faoliyat tajribalarini olib borish eng yaxshi tajribali xodimlar tomonidan amalga oshiriladi. Mutaxassislarni fikricha inson ongi doimiy axborotlarni qabul qiluvchi hisoblanadi. Ong – insonda miyya muskulida joylashgan, va asosan neyronlar bilan faoliyatda bo’luvchi hisoblanadi. Neyronlar ham bizga ma’lumki inson ongida axborot tashuvchi hujayra hisoblanadi, neyrohujayralar inson yashash faoliyatida eng muhim hujayradir, chunki siz-u bizni hatto nafas olishdan tortib, hayol surishimizgacha bo'lgan voqeliklar neyronlar yordamida amalga oshadi. Neyron hujayralarini rivoji va sustlashishi inson sog’lig’iga, ruhiyatiga bog'liqdir. Inson stress holatida neyrohujayralarni axborot almashish tezligi oshadi, aksi bo'lsa, hotirjamlik davrida inson o'z fikrlarini bir joyga jamalashi oson bo'ladi. Intellektning mohiyati va taraqqiyotini tushuntirishda psixologiyada ikki xil qarash mavjud:

1. Intellekt – nasliy omillarga bog’liqligi ya’ni avoloddan-avlodga o'tuvchi tug’ma xususiyat sifatida;

2. Intellekt – organizm imkoniyatlaridan kelib chiqib ta’lim tarbiya ta’sirida shakllanuvchi xususiyat sifatida; Aqliy faoliyat haqida so'z borganda, u insonlarni yangi bilimlarni egallashga,

o'zlashtirish, ochish bilan bog'liq psixik faoliyat hisoblanadi. Tafakkur jarayoni yangi bilmlarni izlashga, voqelikni umumlashtirishga atrofimizdagi voqea hodisalarni nutq yorami bilan bevosita, umumlashtirib, yangiliklarni ochishga va prognoz qilishga aqliy faoliyat deyiladi. D.Veksler, G.Ayzenk, L.Termen, R.Stenberg va boshqalar intellekt va kreativlikni oliy darajadagi insoniy qobiliyatlarning birligi deb bilishadi. Intellekt kreativlikning yuqori bosqichidir. Bu degani nafaqat ular birlikda, balki intellekt intellektning hosilasidir. Yuqori darajadagi inttellekt- yuqori darajadagi qobiliyatning asosini tashkil qiladi. Quyi intellect quyi darajadagi intellektni yuzaga keltiradi. Gans Ayzenk kreativlikni qobiliyatning o'ziga xos ko'rinishi deb bilgan. Kreativlik intellektning yuqori bo'lishi bilan belgilangan. Demak, intellekt va kreativlik umumiy ko'rinishdagi ikki xil qobiliyatlar bo'lib, ularni ma'lumotlarni qayta ishlash jarayoni bilan bog'lash mumkin. Kreativlik insonda mavjud ma'lumotlarni qayta ishlab chiqarish va ularning cheksiz yangi modelini yaratishga javob beradi. Intellekt esa o'sha ma'lumotni real amaliyotda qo'llashga va atrof- muhitga moslashishga javob bera oladi. Uchinichi nuqtayi nazar egalari intellekt va kreativlik o'zaro uzviy bog'langan ikki xil faktor deb qarashadi. Shaxsni orientirlashtirgan bu psixologiya vakillari A.Maslau va boshqalar ijodiy qobiliyatni tan olishmagan. Ijodiy faollik shaxsda qobiliyatga qaraganda, ba'zi shaxsiy xususiyatlarni (qiziqish, tavakkalchilik) shakllantiradi. Lekin bu faollikning namoyon bo'lishi uchun shaxsda yuqori darajadagi intellektual qobiliyat mavjud bo'lishi kerak . Ularning fikricha, quyi intellektga ega bo'lgan kishi hesh qanday kreativlikka ega bo'la olmaydi. O'rta intellekt sohiblari o'rtacha kreativlik, IQ koeffitsenti 120 dan ortiq bo'lgan kishilar a'lo darajadagi kreativlikka ega bo'lishadi. Evolyutsiya nuqtayi nazaridan intellekt va kreativlikning o'zaro bog'liqligini tahlil qilib ko'raylik. Intellektni go'yo qolipga solingan, buyuk kashfiyotlarni yaratmaydigan moslashuvchi qobiliyat sifatida ko'ramiz. Intellektga faqat qaytarish xosdir. Psixologlarning fikricha, bu g'oya notog'ridir . Sababi evolyutsion rivojlanish nazariyasida insoniyatning antropogenez rivojlanishning asosiy omilini intellektning rivojlanishidadir deb aytib o'tilgan. Olovni o'zlashtirish va qurollar yasash bunga misol bo'la oladi. Intellektni kreativlikdan yiroq qilish, shaxsdagi yaratuvchanlik, originallik kabi sifatlarni kreativlikka moslab qo'ymoqda .Kim birinchi bo'lib buyuk kashfiyotni, o'q-yoylarni yaratgan, kim olovni o'zlashtirish mumkinligini o'ylab topgan? Intellektmi? Yoki kreativlikmi? Agar kreativlik bo'lsa, unda intellekt qayerga ketdi? Demak, bunday mulohazalar intellektni insoniyatning texnik va ilmiy muvaffaqiyatlarini yaratishdagi o'rnini pasaytiradi. Ta'lim jarayonining muvaffaqiyati va ushbu ta'lim tizimida o'quvchining ijtimoiy-psixologik rivojlanishi, avvalo, har bir o'quvchining ushbu o'quv faoliyatiga mustaqil va ijodiy yondashishiga, uning o'quv faoliyatiga barqaror qiziqishlarining shakllanishiga va shu bilan birga uning qanchalik yaxshi shakllanganligiga bog'liq. Maqolada maktab o'quvchilaridagi intellekt darajasini va ushbu xususiyatlarga ta'sir etuvchi mezonlarning rivojlanganlik darajasini ko'rib chiqdik. Endi mazkur adekvat va noadekvatlarini mezonlarni korreksiyalash bosqichiga o'tamiz. Biz tadqiqotimizda maktab o'quvchilarida intellekt sifatlarini rivojlantiruvchi treninglar dasturini ishlab chiqdik. Ta'limning uslubiy asoslarini o'rganishning maqsadi maktab yoshidagi o'quvchilarning ijodiy qobiliyatlarini rivojlantiradigan ijtimoiy-psixologik trening dasturini ishlab chiqish edi. Psixologik treningning asosiy maqsadi tadqiqot mavzusi bilan bog'liq aniq tadbirlar bo'yicha psixologik va tuzatish ishlarini olib borishdir.

Xulosa qilib aytganda, aql - insonning fikrlash qobiliyati aqliy rivojlanish darajasidir. Intellektual rivojlanish ham jarayon, ham darajadir Intellektual rivojlanishda yetakchi rol tizimli intellektual ta'limga tegishli. Bolaning intellektual rivojlanishi bolaning dunyoqarashi, ma'lum bilimlar zaxirasiga ega bo'lishini nazarda tutadi. Bola o'rganilayotgan narsani materialga idroki orqali tasvvur qilib materialga nazariy mnosabat bildirib elementlarni, umumlashtiruvchi shakllarni va asosiy mantiqiy elementlarni, semantik yodlashni o'zlashtirishi kerak.

Bolalarda intellektual qobiliyatlarni rivojlantirish — bu nafaqat ta'lim jarayonining markaziy vazifasi, balki shaxsning har tomonlama kamol topishining asosiy sharti hisoblanadi. Intellektual rivojlanish bola tafakkurining, bilish faoliyatining va ijodiy salohiyatining shakllanishi bilan uzviy bog'liq bo'lib, u pedagogik hamda psixologik omillar uyg'unligida kechadi. Bola intellekti tug'ma

potensialga ega bo‘lsa-da, uning rivojlanish darajasi muhit, tarbiya, o‘qitish metodlari va ijtimoiy tajriba bilan belgilanadi.

Psixologik jihatdan, bolalarning intellektual qobiliyatlari ularning yosh xususiyatlari, bilish jarayonlari (diqqat, xotira, idrok, tafakkur, nutq) va emotsional holati bilan chambarchas bog‘liqdir. Kognitiv psixologiya nuqtai nazaridan, intellektual rivojlanish bu bolaning axborotni qabul qilish, qayta ishlash, tahlil qilish va amaliy faoliyatda qo‘llay olish qobiliyatidir. Shu sababli, bolada mustaqil fikrlash, muammoni hal qilish, mantiqiy xulosa chiqarish va ijodiy yondashuvni shakllantirish intellektual rivojlanishning eng muhim ko‘rsatkichlari hisoblanadi.

Pedagogik jihatdan esa, intellektual qobiliyatlarni rivojlantirish o‘quv jarayonida innovatsion metodlar, interfaol mashg‘ulotlar va shaxsga yo‘naltirilgan ta’lim tamoyillari orqali amalga oshiriladi. O‘qituvchining roli bu jarayonda markaziy ahamiyat kasb etadi, chunki u nafaqat bilim manbai, balki bola tafakkurini rag‘batlantiruvchi, mustaqil o‘rganishga ilhomlantiruvchi shaxs sifatida namoyon bo‘ladi. Dars jarayonida muammoli vaziyatlar yaratish, tadqiqotchilik topshiriqlarini berish, guruhli ishlash va refleksiv suhbatlardan foydalanish bolalarda analitik fikrlashni, mantiqiy xulosalashni hamda kreativ tafakkurni kuchaytiradi.

Shuningdek, oila va ijtimoiy muhit ham bolaning intellektual o‘sishida muhim o‘rin tutadi. Ijobiy psixologik iqlim, ota-onaning rag‘bati, madaniy muhit va o‘yin faoliyati orqali o‘zaro muloqot qilish imkoniyatlari bolada bilishga qiziqish, tafakkur faolligi va ijodiy energiyani kuchaytiradi. Bolaning intellektual salohiyati, avvalo, u o‘zini erkin ifoda eta oladigan, savol berishdan qo‘rqmaydigan, o‘rganish jarayonida quvonch his qiladigan muhitda shakllanadi.

Zamonaviy ta’limda raqamli texnologiyalar, interaktiv vositalar va axborot muhitining kengayishi intellektual rivojlanish uchun yangi imkoniyatlar yaratmoqda. Ammo bu jarayonda o‘qituvchi va psixologlarning nazorati, pedagogik qo‘llab-quvvatlash va maqsadga yo‘naltirilgan motivatsion muhit ta’minlanishi zarur.

Umuman olganda, bolalarda intellektual qobiliyatlarni rivojlantirishning pedagogik-psixologik xususiyatlari quyidagilarda mujassam: bilish jarayonlarini faollashtirish, mustaqil va ijodiy fikrlashni rag‘batlantirish, emotsional barqarorlikni qo‘llab-quvvatlash hamda o‘quv jarayonini shaxsga yo‘naltirish. Ushbu tamoyillar asosida tashkil etilgan ta’lim bolani nafaqat bilimli, balki tafakkuri rivojlangan, muammolarga tahliliy va ijodiy yondasha oladigan, o‘z fikrini asoslay biladigan, kelajakdagi intellektual faoliyatga tayyor shaxs sifatida shakllantiradi. Shu bois, bolalarda intellektual qobiliyatlarni rivojlantirish — bu jamiyatning intellektual salohiyatini mustahkamlashning eng muhim pedagogik va psixologik yo‘nalishlaridan biridir.

Foydalanilgan adabiyotlar ro’yxati.

1. Abduraxmonova Z.A. O'smir yoshdagi o'quvchilarda tafakkurni rivojlantirishning ijtimoiy-psixologik xususiyatlari. T.: 2020y. - B. 22.

2. Abdullaeva Sh.X. Pedagog professional kompetentliligini shakllantirishning ijtimoiy-psixologik mexanizmlari. Psixol.f.d. diccertatsiyasi avtoreferati. – T.: 2019 y. - B. 36-49.

3. Abduqodirov A. Maktabgacha ta’lim muassasalarida multimedia texnologiyasidan foydalanish uslubiyoti. “Nasaf” nashriyoti. 2011 y. – B. 213.

4. Azamxojaeva E.A. Muomala maromining yosh xususiyatlari va dinamikasi: Psix. fan. nom. ... diss. – T.: O'zMU. 2002. – 155 b.

Komilova Gulrux Ibrohimovna
Buxoro xalqaro universiteti mustaqil tadqiqotchisi

INGLIZ VA O'ZBEK ERTAKLARIDAGI LINGVOKULTUREMALAR SEMANTIK TADQIQI HAMDA TARJIMA MUAMMOLARI

Annotatsiya. *Ushbu maqola ingliz va o'zbek xalq ertaklaridagi lingvokulturemalarning semantik xususiyatlarini qiyosiy tahlil qilish hamda ularni tarjima qilishda yuzaga keladigan muammolarni o'rganishga bag'ishlangan. Tadqiqot davomida ikki xalqning milliy-madaniy o'ziga xosliklarini aks ettiruvchi lingvokulturemalar, ularning semantik maydoni va tarjima jarayonida ma'no yo'qotish xavfi tahlil etilgan. Natijalar shuni ko'rsatadiki, lingvokulturemalarning muvaffaqiyatli tarjimasi nafaqat til bilimini, balki madaniy kontekstni chuqur anglashni ham talab qiladi.*

Kalit so'zlar: *lingvokulturema, semantika, xalq ertaklari, tarjima muammolari, madaniy kontekst, ekvivalentlik, ingliz ertaklari, o'zbek ertaklari*

СЕМАНТИЧЕСКОЕ ИССЛЕДОВАНИЕ ЛИНГВОКУЛЬТУРЕМ В АНГЛИЙСКИХ И УЗБЕКСКИХ СКАЗКАХ И ПРОБЛЕМЫ ИХ ПЕРЕВОДА

Аннотация. *Статья посвящена сопоставительному анализу семантических особенностей лингвокультурем в английских и узбекских народных сказках и изучению проблем, возникающих при их переводе. В ходе исследования были проанализированы лингвокультуремы, отражающие национально-культурную идентичность двух народов, их семантическое поле и риск потери смысла при переводе. Результаты показывают, что для успешного перевода лингвокультуремы требуется не только знание языка, но и глубокое понимание культурного контекста.*

Ключевые слова: *лингвокультурема, семантика, народные сказки, проблемы перевода, культурный контекст, эквивалентность, английские сказки, узбекские сказки*

SEMANTIC STUDY OF LINGUOCULTURAL UNITS IN ENGLISH AND UZBEK FAIRY TALES AND PROBLEMS OF THEIR TRANSLATION

Abstract. *This article is devoted to a comparative analysis of the semantic features of lingvokultureme in English and Uzbek folk tales and the study of the problems that arise in their translation. During the study, lingvokultureme reflecting the national-cultural identity of the two peoples, their semantic field and the risk of loss of meaning in the translation process were analyzed. The results show that the successful translation of lingvokultureme requires not only knowledge of the language, but also a deep understanding of the cultural context.*

Key words: *lingvokultureme, semantics, folk tales, translation problems, cultural context, equivalence, English fairy tales, Uzbek fairy tales*

Kirish. Zamonaviy tilshunoslikda lingvokulturema tushunchasi alohida ahamiyat kasb etmokda, chunki u til va madaniyat o'rtasidagi murakkab munosabatlarni o'rganishning muhim vositasi hisoblanadi. Lingvokulturema atamasi birinchi marta rus olimi V.V. Vorobyov tomonidan kiritilgan bo'lib, u ma'lum bir madaniyat vakillari uchun o'ziga xos ma'noga ega bo'lgan til birliklarini ifodalaydi [1]. Xalq ertaklari esa har qanday xalqning madaniy merosining eng boy qatlami sifatida lingvokulturemalarning to'liq spektrini o'zida mujassam etadi. Ingliz va o'zbek ertaklari o'zlarining tarixiy rivojlanish yo'llari, geografik-iqlim sharoitlari, ijtimoiy tuzumi va diniy-falsafiy qarashlar bilan belgilangan o'ziga xos lingvokulturemalarga boydir.

Ertaklardagi lingvokulturemalar milliy jahon qarashini, axloqiy-estetik qiymatlarni, maishiy madaniyatni va tarixiy xotirani aks ettiradi. Masalan, ingliz ertaklarida "castle" (qal'a), "knight" (ritsar), "fairy" (peri) kabi leksemalar feodal tuzumi va gotik folklore an'analarini ifodalasa, o'zbek ertaklarida "sarvqomat" (terakdek bo'yli), "to'y boshi" (to'y boshqaruvchisi), "dev" (yovuz bahaybat maxluq) kabi

birliklar sharq madaniyati va urf-odatlarini aks ettiradi [2]. Bu lingvokulturemalarning tarjimasi tilshunoslik va tarjimashunoslik uchun dolzarb muammo bo'lib qolmoqda, chunki ularning semantik maydonini boshqa madaniy kontekstda to'liq qayta yaratish anchagina qiyin kechadi.

Metodologiya va adabiyotlar tahlili.

Ushbu tadqiqot deskriptiv-analitik metodologiya asosida amalga oshirilgan bo'lib, asosiy e'tibor ingliz va o'zbek xalq ertaklaridagi lingvokulturemalarning qiyosiy-tipologik tahlili hamda ularning semantik xususiyatlarini o'rganishga qaratilgan. V.V. Vorobyov va V.A. Maslova kabi olimlarning ishlarida lingvokulturema til va madaniyatning kesishish nuqtasida joylashgan murakkab hodisa sifatida tavsiflangan [1, 3]. Maslova lingvokulturemalarni uch asosiy toifaga ajratadi: leksik birliklar (milliy-madaniy semantikaga ega so'zlar), frazeologizmlar va paremiyalar, hamda matnlar (folklor janrlari) [3]. S.G. Ter-Minasova esa lingvokulturemalar tarjimasi masalasini chuqur o'rganib, madaniy lakunalar mavjud bo'lganda tarjimon turli strategiyalarga murojaat qilishi kerakligini ta'kidlagan [4]. O'zbek tilshunosligi sohasida O. Safarov, N. Mahmudov, A. Nurmonov kabi olimlar milliy-madaniy semantika va uning til birliklarida ifodalanishi masalalariga e'tibor qaratganlar.

Tarjimashunoslik nazariyasida ekvivalentlik muammosi markaziy o'rinni egallaydi. V.N. Komissarov tarjima ekvivalentligining besh darajasini ajratib ko'rsatgan: maqsadlar ekvivalentligi, situatsiya tasvirini ekvivalentligi, usul ekvivalentligi, ma'no ekvivalentligi va leksik-grammatik ekvivalentlik [5]. Lingvokulturemalar tarjimasi ko'pincha maqsadlar va situatsiya darajasida ekvivalentlikni ta'minlashni talab qiladi, chunki to'g'ridan-to'g'ri ekvivalentlar mavjud bo'lmaydi. P. Newmark lingvokulturemalarga boy matnlarni tarjima qilishda ikki strategiyani taklif qiladi: manba madaniyatga yaqinlashish (foreignization) va maqsad madaniyatga moslashish (domestication) [6]. Birinchi strategiya asl matnning ekzotik xususiyatlarini saqlab qolishga intilsa, ikkinchisi matnni qabul qiluvchi madaniyatga maksimal darajada moslashtirishni ko'zda tutadi.

O'zbek va ingliz ertaklari bo'yicha qiyosiy tadqiqotlar hali etarli darajada rivojlanmagan. G'.G'ulom, M. Afzalov kabi o'zbek folklorshunoslari xalq ertaklarining tematik va stilistik xususiyatlarini o'rganishgan [7], ammo lingvokulturemalar semantikasi va tarjima muammolari alohida tadqiqot predmeti sifatida kam o'rganilgan. Xorijiy adabiyotlarda J. Zipes, M. Tatar kabi olimlar ingliz va yevropa ertaklarining madaniy kontekstini tahlil qilishgan [8]. S. Bassnett esa folklor tarjimasi muammolariga bag'ishlangan ishlarida madaniy o'ziga xosliklarni saqlab qolishning ahamiyatini ta'kidlagan [9]. Ushbu tadqiqot mavjud ilmiy adabiyotlardan foydalanib, ingliz va o'zbek ertaklari kontekstida lingvokulturemalarning semantik tahlili va tarjima muammolarini tizimli o'rganishga qaratilgan.

Natijalar va muhokama. Ingliz va o'zbek xalq ertaklaridagi lingvokulturemalarning qiyosiy tahlili shuni ko'rsatdiki, ular bir necha semantik guruhlarga bo'linadi: ijtimoiy-iyerarxik lingvokulturemalar, maishiy-madaniy lingvokulturemalar, diniy-mitologik lingvokulturemalar, tabiiy-geografik lingvokulturemalar va aksiolologik (qiymat tizimiga oid) lingvokulturemalar. Ingliz ertaklarida ijtimoiy-iyerarxik lingvokulturemalar keng tarqalgan bo'lib, "king" (podshoh), "queen" (malika), "prince" (shahzoda), "princess" (malika), "duke" (gersog), "knight" (ritsar) kabi leksemalar feodal tuzumi va qirollik institutlarini aks ettiradi. O'zbek ertaklarida esa "xon", "bek", "vazir", "qozi" kabi birliklar O'rta Osiyo xonlik tuzumiga xos bo'lgan ijtimoiy ierarxiyani ifodalaydi. Bu lingvokulturemalarning tarjimasi quyidagi muammolarni keltirib chiqaradi: "knight" so'zini o'zbek tiliga "ritsar" deb transliteratsiya qilish mumkin, ammo bu so'z o'zbek o'quvchisi uchun yetarlicha tushunarli emasligi mumkin, shuning uchun ba'zan "botir" yoki "jangchi" kabi izohli tarjima talab etiladi [10].

Maishiy-madaniy lingvokulturemalar har ikki xalqning kundalik turmush tarzini, ovqatlanish madaniyatini, kiyim-kechak va me'morchilik an'analarini aks ettiradi. Ingliz ertaklarida "cottage" (qishloq uyi), "porridge" (bo'tqa), "pudding" (puding), "tea time" (choy vaqti) kabi leksemalar ingliz madaniyatining ajralmas qismlari hisoblanadi. O'zbek ertaklarida "hovli" (ichki hovlisi bor an'anaviy uy), "dasturxon" (ovqatlanish uchun yoyiladigan ro'mol), "palov" (milliy taom), "choyxona" (choy ichish maskani) kabi birliklar o'zbek turmush tarzini ifodalaydi. Tarjima jarayonida bu lingvokulturemalarni adekvat yetkazish uchun turli strategiyalar qo'llaniladi: transliteratsiya ("palov" - "pilaf" yoki "plov"), deskriptiv tarjima ("choyxona" - "traditional teahouse" yoki "чайхана" -

"традиционная чайная"), madaniy muqobil topish ("cottage" - "qishloq uyi", "tea time" - "choy ichish vaqti") yoki tarjimon izohi qo'shish.

Diniy-mitologik lingvokulturemalar eng murakkab semantik tuzilmaga ega bo'lib, ular ma'lum bir xalqning dunyo qarashi, e'tiqod tizimlari va folklor tasavvurlarini ifodalaydi. Ingliz ertaklarida "fairy" (peri), "witch" (jodugar ayol), "wizard" (jodugar erkak), "dragon" (ajdaho), "elf" (elf), "goblin" (yovuz jin) kabi personajlar kelt va german folklori an'analariga asoslangan. O'zbek ertaklarida "dev" (bahaybat yovuz maxluq), "ajina" (yovuz ayol ruh), "pari" (go'zal xayrixoh maxluq), "alvasti" (suv yaqinida yashovchi yovuz ruh), "jin" (ko'rinmas ruh) kabi obrazlar islom madaniyati va qadimgi turk-mo'g'ul tasavvurlarining uyg'unligidan paydo bo'lgan. Bu lingvokulturemalarning semantik maydonlari qisman mos tushsa-da, to'liq ekvivalent emas. Masalan, ingliz "fairy" va o'zbek "pari" so'zlari umumiy jihatlarni o'zida mujassam etsa ham, ularning tashqi ko'rinishi, xatti-harakatlari va funktsiyalari bir xil emas. Shuning uchun tarjimada transformatsiya zaruriyati yuzaga keladi: ba'zan transliteratsiya va izoh kombinatsiyasi ("fairy - peri (yaxshi jodugar ayol)"), ba'zan esa funktsional ekvivalent topish ("dragon" - "ajdaho" yoki "dev") usulidan foydalaniladi.

Tabiiy-geografik lingvokulturemalar har ikki xalqning yashash muhitini va tabiat bilan munosabatlarini aks ettiradi. Ingliz ertaklarida "forest" (o'rmon), "meadow" (yaylov), "moor" (boshoqzor), "fog" (tuman), "oak" (eman daraxti) kabi leksemalar ingliz tabiatining o'ziga xos xususiyatlarini ifodalaydi. O'zbek ertaklarida "cho'l" (qumli sahro), "tog'" (tog' tizmasi), "daryo" (katta suv oqimi), "terak" (terak daraxti), "bo'ton" (buta o'simliklari) kabi birliklar O'rta Osiyo landshaftini tasvirlaydi. Bu lingvokulturemalarning ba'zilari universal tushunchalarga ega bo'lsa-da ("forest" - "o'rmon", "river" - "daryo"), ba'zilari madaniy spetsifikaga ega. Masalan, ingliz "moor" so'zi o'zbek tilida to'g'ridan-to'g'ri ekvivalentga ega emas va uni "qirg'oq yaylov" yoki "botqoqli yerlik" kabi deskriptiv tarjima orqali yetkazish kerak bo'ladi.

Aksiolologik lingvokulturemalar eng chuqur madaniy kodlanganlar bo'lib, milliy qiymat tizimini, ma'naviy ideallarni va axloqiy me'yorlarni aks ettiradi. Ingliz ertaklarida "fair play" (adolatli o'yin), "gentleman" (zodagon, odobli odam), "bravery" (jasurlik), "honour" (sha'n-sharaf) kabi tushunchalar ingliz jamiyatining qiymat orientatsiyalarini ifodalaydi. O'zbek ertaklarida "mehr-muruvvat" (mehribonlik va insonparvarlik), "saxiylik" (saxovat), "oqko'ngillik" (samimiylik), "kattalarni hurmat qilish", "mehmon-do'stlik" kabi qiymatlar markaziy o'rinni egallaydi. Bu lingvokulturemalarni tarjima qilishda eng katta qiyinchilik ularning madaniy-konotativ komponentlarini saqlab qolishdir. Masalan, "gentleman" tushunchasi nafaqat "zodagon" yoki "odobli odam" degan ma'noni bildiradi, balki ingliz jamiyatidagi muayyan ijtimoiy-madaniy ma'nolarni ham o'z ichiga oladi, bu esa o'zbek tilida to'liq ekvivalentga ega emas. Shunga o'xshash tarzda, o'zbek "mehr-muruvvat" tushunchasi yagona ingliz so'zi bilan ifodalanmaydi va "kindness and compassion" kabi deskriptiv iboralar orqali yetkazilishi kerak.

Tarjima jarayonida yuzaga keladigan asosiy muammolar quyidagilardan iborat: madaniy lakunalar muammosi, semantik maydon nomosligi, konotativ ma'nolarning yo'qolishi va stilistik xususiyatlarni saqlab qolish qiyinchiligi. Madaniy lakunalar - bu biror madaniyatda mavjud bo'lgan, ammo boshqa madaniyatda to'g'ridan-to'g'ri ekvivalenti yo'q tushunchalardir. Ingliz ertaklaridagi "Christmas pudding" yoki o'zbek ertaklaridagi "kelin salom" (kelinnaning kirishda katta kishilarga o'ziga xos salom berish tartibi) kabi lingvokulturemalar madaniy lakunalar hisoblanadi. Tarjimon bu holatda quyidagi strategiyalardan birini tanlashi mumkin: transliteratsiya va izoh ("Christmas pudding" - "Rojdestvo puddingi - Rojdestvo bayramida tayyorlanadigan an'anaviy shirinlik"), madaniy muqobil topish (noto'g'ri, lekin tushunarli variant), deskriptiv tarjima (to'liq izoh berish), yoki adaptatsiya (maqsad madaniyatiga mos keluvchi element bilan almashtirish). Har bir strategiyaning o'z afzalliklari va kamchiliklari bor: transliteratsiya asl madaniyatni saqlaydi, ammo tushunarsiz bo'lishi mumkin; adaptatsiya tushunarli, ammo asl ma'noni yo'qotishi mumkin.

Semantik maydon nomosligi muammosi lingvokulturemalarning turli madaniyatlarda turli assosiativ aloqalarga ega bo'lishi bilan bog'liq. Masalan, ingliz "dragon" so'zi g'arb madaniyatida asosan salbiy konotattsiyaga ega bo'lib, yovuzlik va xavf ramzi hisoblanadi, ammo sharq madaniyatlarida (xitoy, yapon) ajdaho ijobiy belgi bo'lishi mumkin. O'zbek "dev" obrazi ham murakkab semantik strukturaga ega: ba'zi ertaklarda u faqat jismoniy kuch ramzi bo'lib, axloqiy jihatdan neytral tasvirlanishi mumkin. Shuning uchun tarjimon kontekstga qarab, qo'shimcha izohlar berishi yoki transformatsiyaga

murojaat qilishi kerak. Konotativ ma'nolarning yo'qolishi muammosi ayniqsa aksiolologik lingvokulturemalar tarjimasi jarayonida keskin namoyon bo'ladi. Ingliz "home" so'zi nafaqat "uy" degan ma'noni, balki issiqlik, qulay muhit, oilaviy baxo his-tuyg'ularini ham bildiradi; o'zbek "vatan-ona" iborasi nafaqat "ona vatan" degan ma'noni, balki ulug'lash, hurmat va sadoqat kabi hissiyotlarni ham ifodalaydi.

Xulosa. Ingliz va o'zbek xalq ertaklaridagi lingvokulturemalarning semantik tahlili va tarjima muammolarini o'rganish natijasida bir necha muhim xulosalar shakllandi. Birinchidan, lingvokulturemalar nafaqat leksik birliklar, balki madaniy kodlar tashuvchilari bo'lib, ular ma'lum bir xalqning dunyo qarashi, qiymat tizimlari, tarixiy tajribasi va maishiy madaniyatini o'zida aks ettiradi. Ingliz va o'zbek ertaklaridagi lingvokulturemalar turli semantik guruhlarga mansub bo'lib, ularning har biri o'ziga xos tarjima muammolarini keltirib chiqaradi. Ikkinchidan, lingvokulturemalar tarjimasi universal strategiyalar mavjud emasligini va har bir holat kontekstual yondashuvni talab qilishini ko'rsatdi. Tarjimon transliteratsiya, deskriptiv tarjima, madaniy muqobil topish, adaptatsiya va tarjimon izohi kabi strategiyalarning kombinatsiyasini ishlatishi kerak.

Uchinchidan, muvaffaqiyatli tarjima uchun nafaqat ikki til, balki ikki madaniyatni ham chuqur bilish zarur. Tarjimon madaniy lakunalar, semantik maydon nomosiligi va konotatatsiv ma'nolar bilan ishlash ko'nikmalariga ega bo'lishi kerak. To'rtinchidan, tadqiqot shuni ko'rsatdiki, globallashuv sharoitida milliy-madaniy o'ziga xosliklarni saqlab qolish va ularni boshqa madaniyatlarga adekvat yetkazish dolzarb vazifa bo'lib qolmoqda. Ingliz va o'zbek ertaklaridagi lingvokulturemalarning semantik tadqiqi va tarjima muammolarini o'rganish nafaqat nazariy, balki amaliy ahamiyatga ham ega: bu bilimlar zamonaviy tarjimonlar, o'qituvchilar, adabiyotshunoslar va madaniyatshunoslar uchun muhim asos bo'la oladi. Kelgusida ushbu yo'nalishda quyidagi tadqiqotlar istiqbollidir: boshqa folklor janrlaridagi lingvokulturemalarni tahlil qilish, lingvokulturemalarning zamonaviy ommaviy madaniyat kontekstida o'zgarishini o'rganish, hamda kompyuter lingvistikasi vositalari yordamida katta hajmdagi korpuslarni tahlil qilish. Xulosa qilib aytganda, lingvokulturemalar semantik tadqiqi va tarjima muammolarini o'rganish tilshunoslik, tarjimashunoslik va madaniyatshunoslikning kesishish nuqtasida joylashgan istiqbollik yo'nalish hisoblanadi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro’yxati.

1. Воробьёв, В. В. Лингвокультурология: теория и методы. — Москва: Издательство РУДН, 1997. — 224 с.
2. Ўзбек халқ эртаклари / таҳририят раҳбари: Ғулом Ғ. — Тошкент: Ғафур Ғулом номидаги адабиёт ва санъат нашриёти, 1971. — 356 б.
3. Маслова, В. А. Лингвокультурология. — Москва: Академия, 2001. — 208 с.
4. Тер-Минасова, С. Г. Язык и межкультурная коммуникация. — Москва: Слово, 2000. — 261 с.
5. Комиссаров, В. Н. Теория перевода (лингвистические аспекты). — Москва: Высшая школа, 1990. — 253 с.
6. Newmark, P. A Textbook of Translation. — London: Prentice Hall, 1988. — 292 p.
7. Афзалов, М. O‘zbek xalq og‘zaki poetik ijodi. — Toshkent: O‘qituvchi, 1992. — 318 b.
8. Zipes, J. The Irresistible Fairy Tale: The Cultural and Social History of a Genre. — Princeton: Princeton University Press, 2012. — 248 p.
9. Bassnett, S. Translation Studies. (3rd ed.). — London: Routledge, 2002. — 180 p.
10. Сафаров, О. Pragmalingvistika. — Toshkent: O‘zbekiston milliy ensiklopediyasi, 2008. — 240 b.

Isanova Nargiza Hikmatullo qizi
Buxoro xalqaro universiteti magistranti

SUBYEKTIV NAZORAT DARAJASI YUQORI BO‘LGAN SHAXSLARNING MULOQOT JARAYONIDAGI IJTIMOIY-PSIXOLOGIK XUSUSIYATLARI

Annotatsiya. *Ushbu maqolada subyektiv nazorat darajasi yuqori bo‘lgan shaxslarning muloqot jarayonidagi ijtimoiy-psixologik xususiyatlari tahlil qilinadi. Shaxsning ichki (subyektiv) nazorat darajasi uning o‘z xatti-harakatlari, qarorlari va ijtimoiy vaziyatlarga munosabatini boshqarish qobiliyatini ifodalaydi. Tadqiqotda yuqori subyektiv nazoratga ega shaxslarning muloqotdagi o‘zini tutish strategiyalari, emotsional barqarorligi va ijtimoiy moslashuvchanligi o‘rganilgan. Shuningdek, ichki nazoratning muloqot samaradorligi, empatiya, o‘zaro tushunish va ijtimoiy faoliyatdagi faollikka ta’siri ilmiy asosda tahlil qilingan. Maqolada J. Rotterning “Lokus nazorat” nazariyasi asosida shaxslararo muloqotda subyektiv nazoratning kommunikativ kompetensiyani rivojlantirishdagi o‘rni yoritilgan.*

Kalit so‘zlar: *subyektiv nazorat, lokus nazorat, ichki nazorat, muloqot, shaxs, ijtimoiy-psixologik xususiyatlar, o‘zini boshqarish, emotsional barqarorlik, kommunikativ kompetensiya, shaxslararo munosabatlar.*

СОЦИАЛЬНО-ПСИХОЛОГИЧЕСКИЕ ОСОБЕННОСТИ ОБЩЕНИЯ У ЛИЧНОСТЕЙ С ВЫСОКИМ УРОВНЕМ СУБЪЕКТИВНОГО КОНТРОЛЯ

Аннотация. *В данной статье рассматриваются социально-психологические особенности общения у личностей с высоким уровнем субъективного контроля. Уровень субъективного (внутреннего) контроля отражает способность человека управлять своими поступками, решениями и отношением к социальным ситуациям. В исследовании анализируются стратегии поведения, эмоциональная устойчивость и социальная адаптивность людей с высоким уровнем внутреннего контроля. Также раскрывается влияние субъективного контроля на эффективность общения, эмпатию, взаимопонимание и активность личности в социальной среде. На основе теории «локуса контроля» Дж. Роттера показана роль субъективного контроля в развитии коммуникативной компетентности и успешном межличностном взаимодействии.*

Ключевые слова: *субъективный контроль, локус контроля, внутренний контроль, общение, личность, социально-психологические особенности, саморегуляция, эмоциональная устойчивость, коммуникативная компетентность, межличностные отношения.*

SOCIO-PSYCHOLOGICAL CHARACTERISTICS OF COMMUNICATION AMONG INDIVIDUALS WITH A HIGH LEVEL OF SUBJECTIVE CONTROL

Abstract. *This article analyzes the socio-psychological characteristics of communication among individuals with a high level of subjective control. The level of subjective (internal) control reflects a person’s ability to manage their behavior, decisions, and attitudes toward social situations. The study examines communication strategies, emotional stability, and social adaptability of individuals with a high degree of internal control. It also explores the impact of subjective control on communication effectiveness, empathy, mutual understanding, and social activity. Based on J. Rotter’s Locus of Control theory, the article highlights the role of subjective control in developing communicative competence and ensuring successful interpersonal interaction.*

Key words: *subjective control, locus of control, internal control, communication, personality, socio-psychological characteristics, self-regulation, emotional stability, communicative competence, interpersonal relations.*

Kirish. Shaxsning muloqot jarayonidagi faolligi, o‘zini tutish madaniyati va emotsional barqarorligi uning ichki psixologik holati bilan chambarchas bog‘liq. Bu jihatdan **subyektiv nazorat** (yoki ichki lokus nazorat) tushunchasi shaxsning o‘z hayoti, xatti-harakati va ijtimoiy vaziyatlar ustidan nazoratni qanday amalga oshirishi bilan belgilanadi. Subyektiv nazorat darajasi yuqori bo‘lgan shaxslar o‘z xatti-harakatlari uchun javobgarlikni tashqi omillarga emas, balki o‘z imkoniyatlari va qarorlariga bog‘liq deb hisoblaydi.

Muloqot jarayoni inson faoliyatining eng muhim ko‘rinishlaridan biri bo‘lib, unda shaxsning emotsional holati, o‘zini boshqarish qobiliyati, empatiya va ijtimoiy moslashuvchanligi asosiy ahamiyat kasb etadi. Ichki nazoratga ega shaxslar muloqotda faol, mas’uliyatli, o‘z fikrini aniq ifodalay oluvchi, konstruktiv dialog yurita oluvchi insonlar sifatida ajralib turadilar. Ularning ijtimoiy-psixologik ustunligi o‘z his-tuyg‘ularini boshqarish, stress holatlarida barqarorlikni saqlash hamda muloqotda murosaga kelish qobiliyatida namoyon bo‘ladi.

Zamonaviy psixologiyada shaxsning nazorat darajasi uning kommunikativ kompetensiyasi, ijtimoiy faolligi va psixologik moslashuvchanligining muhim ko‘rsatkichi sifatida qaraladi. Shuning uchun subyektiv nazorat va muloqot o‘rtasidagi o‘zaro bog‘liqlikni o‘rganish nafaqat nazariy, balki amaliy ahamiyatga ham ega. Ushbu tadqiqot aynan shu jihatdan dolzarb bo‘lib, yuqori nazorat darajasining muloqot samaradorligi va ijtimoiy barqarorlikka ta’sirini chuqur ilmiy asosda tahlil qiladi.

Adabiyotlar tahlili. Subyektiv nazorat tushunchasi XX asr psixologiyasida shaxsning xulq-atvori va ijtimoiy faoliyatini tushuntiruvchi muhim nazariyalardan biri sifatida shakllangan. Bu yo‘nalishning asoschisi sifatida amerikalik psixolog J. Rotter (1966) e’tirof etiladi. U tomonidan ishlab chiqilgan “Locus of Control” nazariyasi shaxsning xatti-harakatlarini boshqaruvchi ichki (internal) va tashqi (external) omillar o‘rtasidagi nisbatni ifodalaydi. Rotter fikricha, ichki nazoratga ega shaxslar o‘z hayoti natijalari uchun shaxsiy javobgarlikni his etadi, tashqi nazoratga ega shaxslar esa natijalarni taqdir, tasodif yoki boshqalarning ta’siri bilan izohlaydi.

Keyinchalik bu nazariyani A. Bandura o‘zining “Self-efficacy” (o‘ziga ishonch) konsepsiyasi orqali to‘ldirdi. Bandura shaxsning o‘z imkoniyatlariga ishonchi va faoliyat natijasini boshqarish qobiliyati o‘rtasida bevosita bog‘liqlik mavjudligini ta’kidladi. Bu yondashuv shaxsning muloqotdagi ishonchliligi, o‘z fikrini himoya qilish va emotsional holatini nazorat qilish ko‘nikmalarini rivojlantirishda muhim nazariy asos yaratdi.

R. DeCharms (1968) esa “Personal Causation” konsepsiyasida insonning o‘z hayotidagi faol subyektlik pozitsiyasini ko‘rsatadi. Unga ko‘ra, shaxs o‘zini faol harakat manbai sifatida his qilgan sari, muloqotdagi mas’uliyat, mustaqillik va tashabbuskorlik darajasi ortadi.

Rus psixologik maktabida bu masala E. F. Bazhin, S. A. Golubeva va L. I. Vasserman tomonidan chuqur tadqiq etilgan. Ular tomonidan ishlab chiqilgan “Subyektiv nazorat darajasi so‘rovnomasi” (USK) diagnostik vositasi shaxsning ichki va tashqi nazorat nisbatini aniqlash imkonini beradi. Ularning izlanishlari natijasida ichki nazoratning yuqori darajasi muloqot samaradorligi, o‘zini baholash barqarorligi va stressga bardoshlilik bilan ijobiy bog‘liqligi aniqlangan.

O‘zbek olimlari orasida V. M. Karimova, D. Xodjieva, B. G‘aniev kabi tadqiqotchilar subyektiv nazoratni shaxsning psixologik madaniyati, muloqot madaniyati va ijtimoiy moslashuv jarayonlarida muhim komponent sifatida ko‘rsatganlar. Karimova (2019) o‘z tadqiqotlarida ichki nazorat darajasi yuqori bo‘lgan shaxslarning kommunikativ kompetensiyasi yuqoriligini, ular muloqotda o‘z fikrini erkin va madaniyatli tarzda ifodalashga moyilligini ta’kidlaydi.

Chet el manbalarida ham (Lefcourt, 1982; Skinner, 1996) subyektiv nazorat shaxsning o‘zini anglash, o‘zini boshqarish va ijtimoiy moslashuv darajasining asosiy psixologik o‘lchovi sifatida e’tirof etilgan. Bu tadqiqotlar shuni ko‘rsatadiki, ichki nazoratga ega shaxslar ijtimoiy muloqotda faollik, mustaqil fikrlash va konstruktivlikni namoyon etadilar.

Muhokama. Tadqiqot natijalari shuni ko‘rsatadiki, shaxsning muloqot jarayonidagi ijtimoiy-psixologik xulq-atvori uning subyektiv nazorat darajasi bilan bevosita bog‘liq. Yuqori darajadagi subyektiv nazoratga ega bo‘lgan shaxslar muloqotda faol, mas’uliyatli, o‘z fikrini aniq ifodalay oladigan, emotsional jihatdan barqaror insonlar sifatida namoyon bo‘ladi. Ular o‘z harakatlarini tashqi omillar emas, balki ichki e’tiqod, bilim va tajribaga tayanib boshqaradilar. Bunday shaxslar suhbatdosh bilan

o‘zaro ishonchli munosabat o‘rnatishga, fikrlar xilma-xilligiga bag‘rikenglik bilan yondashishga moyil bo‘ladi.

Aksincha, subyektiv nazorat darajasi past bo‘lgan shaxslar ko‘pincha o‘z muvaffaqiyati yoki muvaffaqiyatsizligini tashqi omillar - “taqdir”, “tasodif”, “boshqalarning qarori” kabi sabablar bilan izohlaydi. Bunday yondashuv muloqot jarayonida passivlik, ishonchsizlik va emotsional beqarorlikni keltirib chiqaradi. Shuning uchun ular odatda muloqotda yetarli tashabbus ko‘rsata olmaydi, ijtimoiy faollik darajasi esa past bo‘ladi.

Tadqiqotlar shuni tasdiqlaydiki, yuqori subyektiv nazorat darajasi muloqotda uchta muhim omilni belgilaydi:

1. O‘zini anglash - shaxs o‘z fikrlarini, his-tuyg‘ularini va maqsadlarini to‘liq tushunadi, bu esa kommunikatsiyada aniq pozitsiyani ta’minlaydi.
2. Emotsional boshqaruv - ichki nazoratga ega shaxslar stress, tanqid yoki ziddiyatli holatlarda ham o‘z hissiyotlarini muvozanatda saqlay oladi.
3. Ijtimoiy moslashuv - ular ijtimoiy vaziyatlarga tez moslashadi, yangi sharoitlarda muloqot strategiyalarini samarali o‘zgartira oladi.

Bundan tashqari, ichki nazorat darajasi yuqori bo‘lgan insonlarda empatiya (boshqani his etish), o‘zaro ishonch va murosaga tayyorlik kabi kommunikativ fazilatlar yuqori darajada rivojlangan bo‘ladi. Bu esa ularning jamoada samarali ishlashi, rahbarlik qobiliyatlarini namoyon etishi va ijtimoiy jarayonlarda faol ishtirok etishiga yordam beradi.

Demak, subyektiv nazorat shaxsning muloqotdagi muvaffaqiyati, hissiy barqarorligi va ijtimoiy faoliyatida hal qiluvchi psixologik omil hisoblanadi. Uni rivojlantirish uchun psixologik treninglar, kommunikativ kompetensiyani shakllantirish dasturlari va o‘zini anglash mashg‘ulotlaridan foydalanish lozim. Shu yo‘l bilan shaxsning ichki nazoratini mustahkamlash orqali muloqot samaradorligi va ijtimoiy moslashuv darajasini sezilarli oshirish mumkin.

Xulosa. Tadqiqot natijalari shuni ko‘rsatadiki, shaxsning subyektiv nazorat darajasi uning muloqotdagi xulq-atvori, hissiy barqarorligi va ijtimoiy faolligini belgilovchi muhim psixologik omil hisoblanadi. Yuqori subyektiv nazoratga ega shaxslar muloqotda faol, mas’uliyatli, tashabbuskor va o‘z fikrini aniq ifodalay oladigan insonlar sifatida ajralib turadilar. Ular ziddiyatli vaziyatlarda murosaga kelish, hissiyotlarini boshqarish va ijtimoiy moslashuvni ta’minlashda yuqori darajadagi o‘zini boshqarish qobiliyatini namoyon etadi.

Aksincha, past subyektiv nazoratga ega shaxslar tashqi omillarga tayanadi, muloqotda ishonchsizlik, passivlik va emotsional beqarorlikni namoyon etadilar. Shu sababli, ichki nazorat darajasini rivojlantirish shaxsning nafaqat psixologik barqarorligini, balki kommunikativ kompetensiyasini ham mustahkamlaydi.

Yuqori subyektiv nazorat - bu shaxsning o‘z hayoti uchun javobgarlikni his etishi, o‘z harakatlarini ongli ravishda boshqarishi va muloqotda ijobiy psixologik muhit yaratish qobiliyatidir. U ijtimoiy muvaffaqiyatning, liderlik fazilatlarining va ruhiy yetuklikning asosi sifatida qaraladi.

Subyektiv nazorat darajasi yuqori bo‘lgan shaxslarning muloqot jarayonidagi ijtimoiy-psixologik xususiyatlarini o‘rganish, insonning o‘z xatti-harakatlariga, his-tuyg‘ulariga va ijtimoiy munosabatlariga ongli munosabatini tushunishda muhim ahamiyat kasb etadi. Subyektiv nazorat (yoki lokus nazorat) — bu shaxsning o‘z hayoti, muvaffaqiyati yoki muvaffaqiyatsizligi uchun mas’uliyatni ichki (o‘zida) yoki tashqi (atrof-muhit, boshqalar) omillar bilan izohlash darajasini belgilovchi psixologik ko‘rsatkichdir. Nazorat darajasi yuqori bo‘lgan shaxslar, odatda, o‘z hayoti va muloqotdagi natijalari uchun mas’uliyatni o‘z zimmasiga oluvchi, faol, refleksiv va o‘z-o‘zini boshqara oluvchi shaxslar sifatida namoyon bo‘ladi.

Bunday shaxslarning ijtimoiy-psixologik portreti bir qator muhim xususiyatlar bilan tavsiflanadi. Ular kommunikativ jihatdan ochiq, tashabbuskor va empatiyaga ega bo‘lishadi. Muloqotda ular o‘z fikrini aniq ifodalash, boshqalarni tinglash va ijtimoiy signallarni to‘g‘ri talqin qilish qobiliyatiga ega. Ular muloqotni o‘zaro tushunish, muvofiqlik va hamkorlikka yo‘naltirgan holda olib boradilar. Shu bois, bunday shaxslar jamoada ijobiy ijtimoiy iqlim yaratish, nizolarni konstruktiv hal etish hamda o‘zaro ishonch asosida munosabatlarni shakllantirishga moyil bo‘ladilar.

Psixologik nuqtai nazardan, ichki nazorat lokusi shaxsning o‘ziga ishonchini, irodaviy barqarorligini va emotsional yetukligini oshiradi. Ular o‘z his-tuyg‘ularini boshqara oladi, stress holatida ijobiy yo‘nalishda fikrlaydi va muloqot jarayonida muvozanatni saqlaydi. Shuningdek, bunday shaxslar kommunikativ kompetensiyaning yuqori darajasiga ega bo‘lib, ular suhbatdoshlarga nisbatan hurmat, bag‘rikenglik va ijtimoiy mas’uliyatni namoyon etadilar. Ularning nutqi asosan ijobiy konnotatsiyaga ega bo‘ladi, bahsda konstruktiv fikr bildirish, muammoni tahliliy hal etish va empatik tinglash qobiliyatlari rivojlangan bo‘ladi.

Ijtimoiy munosabatlarda yuqori nazorat darajasiga ega shaxslar yetakchilik fazilatlarini ko‘rsatadilar. Ular jamoada tashabbus ko‘rsatishdan qo‘rqmaydi, muloqotda aniq maqsad qo‘yadi va o‘z fikrlarini mantiqan asoslay oladi. Shuningdek, ular ijtimoiy javobgarlik hissi kuchli bo‘lganligi sababli, muloqotda boshqalar his-tuyg‘ularini inobatga olgan holda muvozanatni saqlaydilar. Bu ularning kommunikativ samaradorligini oshiradi va muloqot natijalarini yanada barqaror qiladi.

Umuman olganda, subyektiv nazorat darajasi yuqori bo‘lgan shaxslar muloqot jarayonida ijtimoiy yetuklik, emotsional muvozanat, empatik fikrlash va kommunikativ mas’uliyat bilan ajralib turadi. Ularning muloqot uslubi o‘zaro tushunishga, ijtimoiy uyg‘unlikka va shaxslararo ishonchni mustahkamlashga qaratilgan. Shu bois, bu toifa shaxslar har qanday ijtimoiy muhitda yetakchilik, vositachilik va barqaror munosabatlar o‘rnatish qobiliyatiga ega bo‘ladi. Demak, subyektiv nazoratning yuqori darajasi — shaxsning psixologik pishganligi, ijtimoiy ongning yetukligi va samarali muloqotning asosi hisoblanadi.

Tavsiyalar.

1. Psixologik treninglar o‘tkazish: Ichki nazorat darajasini rivojlantirish uchun kommunikativ kompetensiya, o‘zini anglash va stressni boshqarish ko‘nikmalarini o‘rgatuvchi trening dasturlari tashkil etilishi zarur.

2. Ta’lim jarayonida shaxsiy mas’uliyatni rivojlantirish: Talabalarda mustaqil fikrlash, o‘z qarorlari uchun javobgarlik va o‘zini baholash ko‘nikmalarini shakllantirish ta’lim jarayonining muhim tarkibiy qismiga aylanishi lozim.

3. Muloqot madaniyatini shakllantirish: Ijtimoiy psixologik mashg‘ulotlar orqali o‘z fikrini madaniyatli ifodalash, boshqalarni tinglash va empatiya ko‘rsatish odatlariga e’tibor qaratish lozim.

4. Psixodiagnostik monitoring o‘tkazish: Talabalar, pedagoglar va xodimlar orasida subyektiv nazorat darajasini baholovchi USK (E. Bazhin) testlarini muntazam qo‘llash tavsiya etiladi. Bu shaxsning rivojlanish dinamikasini aniqlashga yordam beradi.

5. Psixologik maslahat xizmatlarini kengaytirish: Ichki nazorat darajasi past shaxslar uchun individual psixologik maslahatlar, motivatsion suhbatlar va o‘zini rivojlantirish dasturlarini tashkil etish maqsadga muvofiqdir.

6. Oila va ta’lim muhitida qo‘llab-quvvatlovchi atmosfera yaratish: Shaxsning o‘ziga ishonchini oshirish uchun ota-ona va pedagogik munosabatlarda iliqlik, ishonch va rag‘batlantirish usullarini qo‘llash tavsiya etiladi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati.

1. Rotter, J. B. (1966). *Generalized expectancies for internal versus external control of reinforcement.* Psychological Monographs: General and Applied, 80(1), 1–28.

2. Bandura, A. (1977). *Self-efficacy: Toward a unifying theory of behavioral change.* Psychological Review, 84(2), 191–215.

3. DeCharms, R. (1968). *Personal Causation: The Internal Affective Determinants of Behavior.* New York: Academic Press.

4. Bazhin, E. F., Golubeva, S. A., & Etkind, A. M. (1984). *Metodika issledovaniya urovnya subyektivnogo kontrolya (USK).* Leningrad: Leningradskiy Universitet.

5. Lefcourt, H. M. (1982). *Locus of Control: Current Trends in Theory and Research.* Hillsdale, NJ: Lawrence Erlbaum Associates.

6. Skinner, E. A. (1996). *A guide to constructs of control.* Journal of Personality and Social Psychology, 71(3), 549–570.

Raxmonov Kamol Djamolovich
Buxoro davlat universiteti Arxeologiya va Buxoro tarixi kafedrasi dotsenti
pedagogika fanlari doktori (DSc),

Qayumov Toshpo‘lot Tohirovich
Buxoro innovatsiyalar universiteti magistranti

BUXORO XALQ SOVET RESPUBLIKASINING HUKUMAT BOSHQARUVIGA OID TARIXIY MANBALAR (QURULTOY MATERIALLARI)DAN TA’LIM JARAYONIDA FOYDALANISH IMKONIYATLARI

Anatatsiya. *Mazkur maqolada “Turkiston matbuoti tarixining dolzarb muammolari” fanidan “maqolada Buxoro xalq sovet respublikasi (BXSR)ning hukumat boshqaruvi” mavzusini o’qitishda “Ko’p burchakdan tahlil” hamkorlik strategiyalariga asoslangan seminar mashg’ulotini loyihalashtirish va tashkil etish bo’yicha inovatsion metodlar tavsiya etiladi.*

Kalit so’z: *multemediya, qurultoy materiallari, o’quv-metodik kengash, “Kichik guruhlarda ishlash” usuli, respublika konstitutsiyasi, jumhuriyatning oliy organi, o‘z-o‘zini baholash, differensiatsiya, grafik organayzerlar.*

ВОЗМОЖНОСТИ ИСПОЛЬЗОВАНИЯ ИСТОРИЧЕСКИХ ИСТОЧНИКОВ (МАТЕРИАЛОВ КУРУЛТАЯ), ПОСВЯЩЁННЫХ ГОСУДАРСТВЕННОМУ УПРАВЛЕНИЮ БУХАРСКОЙ НАРОДНОЙ СОВЕТСКОЙ РЕСПУБЛИКИ, В ОБРАЗОВАТЕЛЬНОМ ПРОЦЕССЕ

Аннотация. *В данной статье предлагаются инновационные методы проектирования и организации семинарского занятия по теме «Государственное управление Бухарской Народной Советской Республики (БХСР)» в рамках дисциплины «Актуальные проблемы истории прессы Туркестана», основанные на стратегиях сотрудничества «Многогранный анализ».*

Ключевые слова: *мультимедиа, материалы курултая, учебно-методический совет, метод «Работа в малых группах», конституция республики, высший орган республики, самооценка, дифференциация, графические органайзеры.*

OPPORTUNITIES FOR USING HISTORICAL SOURCES (CONGRESS MATERIALS) ON THE GOVERNMENT ADMINISTRATION OF THE BUKHARA PEOPLE’S SOVIET REPUBLIC IN THE EDUCATIONAL PROCESS

Annotation. *This article proposes innovative methods for designing and organizing a seminar session on the topic “Government Administration of the Bukhara People’s Soviet Republic (BPSR)” within the subject “Current Issues in the History of Turkestan Press”, based on cooperative strategies of “Multi-perspective Analysis”.*

Key words: *multimedia, congress materials, educational-methodical council, “Working in Small Groups” method, constitution of the republic, supreme body of the republic, self-assessment, differentiation, graphic organizers.*

Kirish. O’zbekiston Respublikasining milliy mustaqilligi barcha sohalarda g’oyaviy tazyiqlardan holi bo’lgan sog’lom tarixiy tafakkurni shakllanishiga xizmat qildi. Binobarin, tarix shunchaki voqealar sanalar tizimi emas, balki yosh avlodga tarbiya beruvchi ma’naviy hayotning ajralmas bir qismidir. Shunday ekan, har bir tarixiy voqe’likni xolisona o’rganish bu kunning eng zarur va dolzarb vazifalaridan biri hisoblanadi. Shu nuqtai nazardan oliy ta’lim tizimida ham faoliyat yurutuvchi har bir tarix o’qituvchisi tarixiy manbalardan hamda bugungi inovatsion muhitdan texnika vositalaridan foydalanib multemediya ma’lumotlarini qo’llab ta’lim jarayonini lohiyalashtirishi va tashkil etish bo’yicha mas’ul hisoblanadi. Shuningdek, oliy ta’lim tizimida faoliyat yurutuvchi tarix fani o’qituvchisi

har bir dars mashg'ulotlari (ma'ruza, seminar, aralash dars)ni zamonaviy yondashuvlar asosida keng qamrovli tashkil etish uchun nazariy va amaliy tayyorgarlik jarayonini o'tkazishi lozim. Yuqoridagi omillardan kelib chiqib, mazkur maqolada. Buxoro xalq sovet respublikasi(BXSR)ning hukumat boshqaruviga oid tarixiy manbalar (qurultoy materiallari)dan ta'lim jarayonida foydalanish imkoniyatlari yuqori. Ushbu mavzudagi seminar mashg'uloti samaradorligini yanada oshirishni o'z oldiga maqsad qilib qo'ygan tarix fani o'qituvchisiga qo'shimcha materiallardan hamda hamkorlik strategiyasining "Ko'p burchakli tahlil" metodidan unumli foydalanish bo'yicha tavsiyalar beriladi.

Tadqiqot metodologiyasi. Buxoro davlat universiteti o'quv-metodik kengashi qarori bilan har yili yangidan tasdiqlanadigan "Turkiston matbuoti tarixining dolzarb muammolari" tanlov fani o'quv dasturida "BXSRning hukumat boshqaruvi" nomli mavzusi seminar tarzida o'tiladi. Mazkur fan va tegishli mavzu bo'yicha o'quv qo'llanma, monografiya va ilmiy maqolalardan darsni loyihalashtirish maqsadida unumli foydalanish imkoniyati keng. Seminar samaradorligi uchun yetarli ma'lumotlar ham mavjud. Yuqorida qayd etilgan qo'shimcha manba va inovatsion metodlardan foydalanib tarix o'qituvchisi dars jarayonini uch bosqichga ajratib loyihalashtirsa maqsadga erishadi.

Darsning birinchi bosqichida (tashkiliy qismda) mavzuning dolzarbligi, maqsadi va vazifalari, amaliy ahamiyati bir qadar tahlil qilinadi. Mashg'ulotning ikkinchi bosqichi (asosiy qism) uchun "Qarorlar shajarasi", "Insert", "FSMU", "Piramida" metodlari orqali o'quv mashg'ulotini loyihalashtirishga kirishiladi. Mazkur chizmalar bir necha nusxada ko'paytiriladi. Namuna nusxasida esa o'qituvchi tomonidan topshiriqlar qayd etiladi. Topshiriqlarni talabalar yanada samarali bajarishlarini ko'zlab, ularni to'rt guruhga ajratib, "Kichik guruhlarda ishlash" usuli asosida mashg'ulot davom ettiriladi. BXSRning hukumat boshqaruviga oid tarixiy manbalar - qurultoy materiallaridan ta'lim jarayonida foydalanishga oid vazifalar tushuntiriladi va har bir guruhga alohida topshiriq varaqalari tarqatiladi.

Birinchi guruhga "Qarorlar shajarasi" metodi orqali o'rganilayotgan mavzuga oid quyidagi muammolarga yechim topish vazifasi beriladi. Masalan, umumbuxoro xalq vakillarining birinchi qurultoyi qachon va qayerda bo'lib o'tganligi, unda qanday masalalar ko'rilganligi, kimlar tomonidan ma'ruzalar qilinganligi va hokazo.

Ikkinchi guruhga "Insert" metodi orqali o'rganilayotgan mavzuga oid chizma- jadvalga belgilar qo'yish orqali yangi ma'lumotlarni qayd qilish vazifasi topshiriladi. Bu guruhga esa umumbuxoro ikkinchi qurultoyi bo'yicha olingan ma'lumotlar ustida ishlash, mazkur qurultoy haqiqiy demokratik ruhda bo'lganligi to'g'risida izohlar berish, bu qurultoyda necha nafar vakil qatnashilganligi qayd etish vazifasi topshriladi.

Uchunchi guruh talabalari "FSMU" metodi orqali o'rganilayotgan mavzuga tegishli tarixiy muammolardan birini tahlil etadilar. Bunda talabalar umumbuxoro xalq vakillarining uchinchi qurultoyi to'g'risida fikr va sabablar asosida voqelikni umumlashtirishlari lozim.

To'rtinchi guruh talabalari esa "Piramida" metodi orqali umumbuxoro xalq vakillarining to'rtinchi qurultoyida BXSR hukumatidagi va iqtisodiyotidagi islohotlar, shuningdek, respublika konstitutsiyasiga ham o'zgarishlar kiritilganligi, barcha voqe'liklarning o'sib borishi va umumiy belgilarini tahlil qiladilar.

Yuqoridagi berilgan topshiriqlarni bajarilish uchun ta'limiy samaradorlikni oshirish maqsadida o'qituvchi barcha guruhlarga "Ko'p burchakdan tahlil" metodini nazariy jihatlarini quyidagicha tushuntiradi. "Ko'p burchakdan tahlil" metodi bu talabalarning bilim olishida faol ishtirok etish jarayonini taminlaydigan va ularning mustaqil fikrlashini, muloqot qilish qobilayatini va jamoada ishlash ko'nikmalarini rivojlantirishga qaratilgan ta'lim usulidir. Bu uchta bosqichni o'z ichiga oladi.

1) "O'ylash" – bunda talabalar ikki daqiqa ichida mustaqil ravishda fikrlaydilar, keyin esa o'z bilimlarini shaxsan qayd qiladilar. Bu bosqichda hech qanday muloqot yo'q. Har bir guruh a'zosi o'z fikrlari ustida mustaqil ishlaydi.

2) "Juftlikda ishlash" – bunda o'ylash bosqichi tugagandan keyin har bir talaba o'z guruhi ichidan o'ziga juft tanlaydi. Bu jarayonda faqat ikki kishi ishtirok etadi. Ular bir-birlarini tinglaydilar. O'z sheriklarini fikrlarini ma'qullaydilar, qo'llab-quvatlaydilar. Bundan maqsad o'zaro bir-biriga motivatsiya berish va shu orqali yangi nuqtaiy nazarlarni kashf qilish, o'zaro tushunishga erishishdir.

3) “Baham ko’rish” – bunda juftlikdagi muhokamadan keyin o’qituvchi har bir guruhdan o’z fikrlarini butun sinf bilan baham ko’rishni so’raydi. Bu bosqichda har bir guruh o’z xulosalarini va tushunchalarini taqdim etadi.

Birinchi guruhning fikrlari tinglanadi: “Umumbuxoro xalq vakillarining birinchi qurultoyi 1920-yil 6-8-oktyabr kunlari sobiq amirning Sitorai Mohi-xosa saroyida bo‘lib o‘tgan. Umumbuxoro birinchi qurultoyi Xorazm qurultoyidan farq qilib, asosan, “jo‘shqin ma’ruzalar”, “ruhli daqiqalar” bilan o‘tgan. Bu holat gazetadagi ayrim maqolalarda tanqid ham qilingan”.

Ikkinchi guruhning fikr-mulohazalari qo’yidagicha: “1921-yil 18-23-sentabrda bo‘lgan umumbuxoro xalq vakillarining ikkinchi qurultoyi haqiqiy demokratik ruhda bo‘lganligi arxiv va matbuot materiallarida talqin etilgan. Bu qurultoyda Buxoro tarixidagi dastlabki konstitutsiya qabul qilingan. Qurultoyda qatnashgan vakillar (ularning soni 350 nafar) bu fuqarolarning demokratik huquq va erkinliklarini qonun yo‘li bilan mustahkamlovchi asosiy hujjatni bir ovozdan qabul qilishgan. Shuningdek, bu konstitusiyaga ko‘ra, jumhuriyatning oliy organi qurultoy ekanligi, u yiliga bir marta chaqirilishi tasdiqlangan”.

Uchinchi guruh: “1922-yil avgust oyining oxirlarida umumbuxoro xalq vakillarining uchinchi qurultoyi o‘tkazilgan. Qurultoyda jami 15 ta masala ko‘rilgan. Bu “Qurultoy maromnomasi” nomli maqolada to‘liq yoritilgan. Qurultoyning uchinchi va to‘rtinchi majlisida Fayzulla Xo‘jayevning ma’ruzasi tinglangan. Mazkur ma’ruzaning to‘liq matni ham gazeta sahifalarida chop etib borilgan”.

To’rtinchi guruh: “1923-yil 11-12-oktyabr kunlari umumbuxoro xalq vakillarining to‘rtinchi qurultoyi bo‘lib o‘tgan. Mazkur qurultoyda Buxoro xalq sovet respublikasining asosiy qomusi bo‘lgan konstitutsiyaga ham o‘zgartirishlar kiritilgan va bu qaror tasdiqlangan. Unga ko‘ra, barcha savdogar, mulkdor va sobiq amaldorlar saylov huquqidan mahrum qilingan”.

Har bir guruh topshiriqlarni bajarib varaqalarni o’qituvchiga taqdim etadi, fikrlar muhokama qilinadi, o’qituvchi tomonidan xulosalanadi. Faol qatnashgan talabalar o’qituvchi tomonidan rag’batlantiriladi. Seminar mashg’uloti yakunlanadi.

Tahlil va natijalar shuni ko’rsatdiki**,** “Ko‘p burchakdan tahlil” metodi talabalarning faol ishtirokini, mustaqil fikrlashini va muloqot qilish ko‘nikmalarini rivojlantirishga yordam berar ekan. Mazkur metod tarix fanlaridan dars mashg’ulotlarini samarali o’tishni ta’minlaydi. Metod talabalarning bilimini chuqurlashtirishga, tanqidiy fikrlashini rivojlantirishga va muammolarni hal qilish qobiliyatini oshirishga yordam beradi.

“Ko‘p burchakdan tahlil” metodning muvaffaqiyatli qo‘llanilishi uchun quyidagilarga rioya qilish muhim deb hisoblanadi:

– vaqtni to‘g‘ri taqsimlash, har bir bosqich uchun belgilangan vaqtga rioya qilish zarur.

– aniq ko‘rsatmalar, o‘qituvchi talabalarga metodning har bir bosqichi bo‘yicha aniq ko‘rsatmalar berishi kerak.

– qulay muhit yaratish, o‘qituvchi talabalar uchun qulay va hurmatga asoslangan muhit yaratishi va ularning faol ishtirokini ta’minlashi kerak.

– natijalarni muhokama qilish, o‘qituvchi metod natijalarini muhokama qilishi va talabalarga fikr-mulohaza berishi kerak.

Ta’lim sifatini oshirish, o‘quv jarayonining jozibadorligini ta’minlashdan maqsad - talabalarning fanga oid hamda hayotiy ko‘nikmalarini rivojlantirishga qaratiladi.

“Ko‘p burchakdan tahlil” metodining afzalliklari esa quyidagilardan iborat:

1) Tanqidiy fikrlashni rivojlantirish: metod o‘qituvchilarga mustaqil fikrlashga, tarixiy hodisalarni turli jihatlaridan tahlil qilishga va o‘z xulosalarini chiqarishga imkon beradi. Bu ularning tanqidiy fikrlash va mustaqil tahlil qilish ko‘nikmalarini rivojlantiradi. Ular faktlarni tahlil qilish, manbalarni baholash va xulosalar chiqarish ko‘nikmalarini rivojlantiradilar.

2) Muloqot va hamkorlik ko‘nikmalarini rivojlantirish: bunda bo‘lajak o‘qituvchilarga muloqot qilish, o‘z fikrlarini aniq va tushunarli tarzda ifoda etish, boshqalarning fikrlarini tinglash va muhokama qilishga o‘rgatadi. Ushbu jarayon bo‘lajak mutaxassislarning muloqot va hamkorlik qilish ko‘nikmalarini rivojlantirishga, ta’limda samarali muloqot qilishga yordam beradi. Ta’lim jarayoni sub’ektlari o‘z fikrlarini boshqalar bilan baham ko‘rishni va konstruktiv munozara qilishni o‘rganadilar;

3) Bilimlarni chuqurlashtirish va tizimlashtirish: ushbu metod bo‘lajak tarix o‘qituvchilariga mavzuni turli jihatlaridan o‘rganishga va o‘zlarining bilimini chuqurlashtirishga yordam beradi. Talabalar bir-birlari bilan fikr almashib, o‘zlarining tushunishlarini aniqlashtirishadi va bilimini tizimlashtirishadi. Bu ularning tarix fani bo‘yicha bilimini kengaytirishga va chuqurlashtirishga yordam beradi;

4) Ijodiy fikrlash va innovatsion yondashuvlarni rivojlantirish: bunda bo‘lajak tarix o‘qituvchilariga muammolarni hal qilishda kreativ yondashuvlarni qo‘llashga, yangi g‘oyalarni ishlab chiqishga va innovatsion yechimlarni topishga o‘rgatadi. Tarixiy voqealarni turli burchakdan tahlil qilish ularning ijodiy salohiyatini rivojlantirishga yordam beradi.

5) O‘z-o‘zini baholash va tanqidiy fikrlash: bunda bo‘lajak o‘qituvchilarga o‘z bilimi va ko‘nikmalarini baholashga, kamchiliklarini aniqlashga va ularni bartaraf etishga yordam beradi. Talabalar bir-birlarining fikrlarini tanqidiy tahlil qilib, o‘z fikrlarini takomillashtirishadi.

6) Jamoada ishlash va hamkorlik: bunda bo‘lajak tarix o‘qituvchilariga jamoada ishlash, hamkorlik qilish va bir-biriga yordam berish ko‘nikmalarini rivojlantirishga yordam beradi. Bu ularning kelajakdagi kasbiy faoliyati uchun muhim ahamiyatga ega.

“Ko‘p burchakdan tahlil” metodi bo‘lajak tarix o‘qituvchilarining kasbiy faoliyatini rivojlantirishda samarali va ko‘p qirrali usul hisoblanadi. Uning afzalliklari o‘qituvchilarning mustaqil fikrlashini, tanqidiy tahlil qilish va muloqot qilish ko‘nikmalarini rivojlantirishga, shuningdek, ularning kasbiy kompetensiyasini oshirishga yordam beradi.

“Ko‘p burchakdan tahlil” (Think-Pair-Share) metodidan bo‘lajak tarix o‘qituvchilarining kasbiy faoliyatini rivojlantirishda foydalanish quyidagi natijalarga olib kelishi mumkin:

1. Tarixiy manbalar bilan ishlash ko‘nikmalarining yaxshilanishi: o‘qituvchilar tarixiy manbalarni (matnlar, rasmlar, xaritalar va h.k.) ko‘p qirrali tahlil qilishni, ulardagi ma’lumotni tanqidiy baholashni va xulosalar chiqarishni o‘rganadilar. Ular manbalarning ishonchliligini baholash, turli manbalardagi ma’lumotlarni taqqoslash va sintez qilish ko‘nikmalariga ega bo‘ladilar.

2. Tarixiy voqealarni ko‘p qirrali talqin qilish qobiliyatining rivojlanishi: bo‘lajak o‘qituvchilar tarixiy hodisalarni turli nuqtai nazardan tahlil qilishni, ularning sabablari va oqibatlarini aniqlashga va turli talqinlarga ega bo‘lishni o‘rganadilar. Ular tarixiy voqealarni faqat bitta burchakdan emas, balki turli jihatlaridan o‘rganishga qodir bo‘ladilar.

3. Mustaqil fikrlash va tanqidiy tahlil ko‘nikmalarining rivojlanishi: bo‘lajak o‘qituvchilarga mustaqil fikrlashga, o‘z xulosalarini chiqarishga va bu xulosalarni asoslashga o‘rgatadi. Ular manbalarni tanqidiy tahlil qilishni, ma’lumotning ishonchliligini baholashni va noto‘g‘ri ma’lumotlarga nisbatan ehtiyotkor bo‘lishni o‘rganadilar.

4. Muloqot va hamkorlik ko‘nikmalarining rivojlanishi: “Ko‘p burchakdan tahlil” metodi o‘qituvchilarga o‘z fikrlarini aniq va tushunarli ifoda etishga, boshqalarning fikrlarini tinglashga va muhokama qilishga o‘rgatadi. Bu ularning muloqot va hamkorlik qilish ko‘nikmalarini rivojlantirishga va talabalari bilan samarali muloqot qilishga yordam beradi.

5. Ta’lim jarayonini rejalashtirish va boshqarish ko‘nikmalarining yaxshilanishi: bo‘lajak o‘qituvchilarga ta’lim jarayonini rejalashtirish va boshqarish ko‘nikmalarini rivojlantirishga yordam beradi. Ular dars mavzusini aniq belgilashlari, o‘quv materiallarini tanlashlari va talabalarning faol ishtirokini ta’minlashlari kerak.

6. Differensiatsiya va individual yondashuvni qo‘llash: bo‘lajak o‘qituvchilarning individual xususiyatlarini va o‘rganish uslublarini hisobga olib, ta’lim jarayonini tashkil etishga yordam beradi.

Tadqiqotda foydalanilgan “Ko‘p burchakdan tahlil” metodi bo‘lajak tarix o‘qituvchilarining kasbiy faoliyatini rivojlantirishda samarali usul bo‘lib, ularning kasbiy kompetensiyasini oshirishga va ta’lim sifatini yuqorilatishga yordam berdi. Bu metod o‘qituvchilarning mustaqil fikrlashini, tanqidiy tahlil qilish va muloqot qilish ko‘nikmalarini rivojlantirishga, shuningdek, ularning kasbiy madaniyatini yuksaltirishga turtki bo‘lganligini statistik tahlillarda isbotlandi.

Xulosa va takliflar. Yuqorida dars mashg’ulotlari uchun tavsiya etilgan grafik organayzerlar va hamkorlik strategiyasining “Ko’p burchakdan tahlil” metodi orqali o’qituvchi o’z inovatsion faoliyatini, kasbiy kompitentligini takomillashtirib boradi. Har bir seminar jarayonida o’qituvchi mazkur inovatsiyalarni joriy etsa, tarix mavzularidan talabalarning bilim olish jarayoniga faol ishtirokini

ta’minlaydi. Mustaqil fikrlashini, muloqot qilish qobiliyatini va jamoada ishlash ko’nikmalarini rivojlantirishga erishadi.

“Turkiston matbuoti tarixining dolzarb muammolari” fanidan “BXSRning hukumat boshqaruvi” mavzusidagi seminar mashg’ulotini samarali loyihalashtirish va uni tashkil etish uchun umumbuxoro qurultoylari materiallaridan foydalanishning amaliy ahamiyati bo’yicha quyidagi yakuniy xulosalarga kelindi.

Birinchidan, BXSR matbuotida va arxiv hujjatlarida umumbuxoro qurultoylariga oid manbalar juda ko’p. Bu manbalar orqali ilmiy monografiyalar, maqola va tezislar chop etilgan. Mazkur mavzuni samarali o’zlashtirishlari uchun talabalarga yuqoridagi ilmiy materialllarni mustaqil o’qishga tavsiya beriladi. Biroq sobiq sovet davriga oid manbalardan tanqidiy asosda foydalanish lozimligini o’qituvchi tomonidan talabalarga aniq tavsiyalar berilishi shart .

Ikkinchidan, “Turkiston matbuoti tarixining dolzarb muammolari” fanidan “BXSRning hukumat boshqaruvi” mavzusidagi seminar mashg’ulotida qo’llanilgan interfaol dasturlar va “Ko’p burchakdan tahlil” metodini talabalar istiqbolda o’zlarining pedagogik faoliyatlarida qo’llay olish imkoniyatiga ega bo’ladilar.

Uchinchidan, mazkur mavzuni o’tishda yangi pedagogik texnologoyalarni qo’llash imkoniyatlari keng. Bularni dars jarayoniga joriy etishda o’qituvchidan kreativlik, moslashuvchanlik, aniqlik va xolisonalik talab qilinadi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati.

1. Buxoro davlat universiteti o‘quv-metodik kengashi qarori bilan 2010-2024 yillar davomida tarix yo‘nalishi yuqori kurs talabalariga “Turkiston matbuoti tarixining dolzarb muammolari” deb nomlangan tanlov fani o‘tilmoqda.

2. Raxmonov K. Turkistonda matbuot tarixining dolzarb muammolari. O‘quv qo‘llanma. “MUHAMMAD POLIGRAF” nashriyoti. Buxoro. 2022. 130 bet; shu muallif. Buxoro xalq sho‘rolar jumhuriyati: milliy matbuot talqinida. Buxoro matbuoti fidoiylari. Monografiya. “Muhammad poligraf” nashriyoti. Buxoro. 2022. -177 bet; shu muallif. Buxoro xalq sho‘rolar jumhuriyati: milliy matbuot talqinida. IQTISODIYOT. Monografiya. “Fan ziyosi”. Buxoro . 2023. -112 bet; shu muallif. Buxoro xalq sho‘rolar jumhuriyati: milliy matbuot talqinida. IJTIMOIY AHVOL. Monografiya. “Fan ziyosi”. Buxoro . 2024. -124 bet; shu muallif. “Ozod Buxoro” gazetasida milliy-hududiy chegaralanish masalasining yoritilishi. Buxoro davlat universiteti ilmiy axboroti. 2023. № 11. –B. 317-321- betlar.

3. “Buxoro axbori” gazetasi BXSR Markaziy Ijroiya Qo‘mitasi matbuot organi bo‘lib, 1920 yil 9 sentabrdan 1923 yil oktabrgacha chop etilgan. Gazeta o‘zbek tilida, isloh qilingan arab imlosida, sarg‘ish rangli o‘rtacha sifatdagi qog‘ozda, haftada 1-2 marta, 1500-2000 nusxada chiqarilgan. 1923 yil 16 oktabrdan “Ozod Buxoro”nomida gazeta nashr qilina boshlangan. Bu gazeta 1930 yil oktabr oyigacha chiqib turgan. Gazetalarning to‘liq taxlamlari bugungi kunda O‘zbekiston Respublikasi Markaziy Davlat arxivi (O‘zbekiston MDA) va Abu Ali Ibn Sino nomidagi Buxoro viloyati markaziy kutubxonasida saqlanmoqda. Bu haqda qarang: Rahmonov K. Buxoro Xalq Sovet Respublikasi tarixi matbuot sahifalarida. Monografiya. -Toshkent, “Abu matbuot - konsalt”, 2012 y. 175 bet.

4. Рахмонов К. Tarix fanlarini o‘qitishda innovatsion texnologiyalar. O‘quv qo‘llanma. . “FAN ZIYOSI”. Buxoro . 2024. -130 бет.

Isroilova Muharram Hayot qizi
Buxoro xalqaro universiteti
O‘zbek tili va adabiyoti fakulteti magistiranti,

Bekova Nazzora
Buxoro davlat universiteti professori, filologiya fanlari doktori (DSc)

VALI BOBOMURODOV NASRIY ASARLARINING BADIIYATI

Annotatsiya. *Ushbu maqolada o‘zbek adabiyotining iste’dodli yozuvchisi Vali Bobomurodovning nasriy asarlarida badiiylikning o‘ziga xos jihatlari tahlil qilinadi. Muallifning badiiy nutq uslubi, obraz yaratish mahorati, tasviriy vositalardan foydalanish darajasi va asarlardagi g‘oya-estetik yo‘nalishlar o‘rganiladi. Tadqiqot davomida yozuvchining realizm, lirizm va xalqona til uyg‘unligidan samarali foydalanishi, shuningdek, milliy qadriyatlar va insoniy fazilatlarni aks ettirishdagi badiiy mahorati yoritilgan. Maqolada Vali Bobomurodov nasrining zamonaviy o‘zbek adabiyoti taraqqiyotidagi o‘rni ham ochib beriladi.*

Kalit so‘zlar: *Vali Bobomurodov, nasr, badiiylik, obraz, uslub, tasvir vositalari, milliy qadriyatlar, o‘zbek adabiyoti.*

ХУДОЖЕСТВЕННОСТЬ ПРОЗАИЧЕСКИХ ПРОИЗВЕДЕНИЙ ВАЛИ БОБОМУРОДОВА

Аннотация. *В данной статье анализируются особенности художественности в прозаических произведениях талантливого узбекского писателя Вали Бобомуродова. Рассматриваются индивидуальный стиль автора, его мастерство в создании образов, уровень использования изобразительно-выразительных средств и идейно-эстетические направления его творчества. В процессе исследования раскрывается умелое сочетание реализма, лиризма и народного языка, а также художественное мастерство писателя в отражении национальных ценностей и человеческих добродетелей. В статье также определяется место прозы Вали Бобомуродова в развитии современной узбекской литературы.*

Ключевые слова: *Вали Бобомуродов, проза, художественность, образ, стиль, изобразительные средства, национальные ценности, узбекская литература.*

THE ARTISTIC FEATURES OF VALI BOBOMURODOV’S PROSE WORKS

Annotation. *This article analyzes the unique aspects of artistic expression in the prose works of the talented Uzbek writer Vali Bobomurodov. The author’s literary style, mastery in character creation, use of figurative language, and the ideological and aesthetic dimensions of his works are explored. The study highlights Bobomurodov’s skillful combination of realism, lyricism, and folk language, as well as his artistic ability to reflect national values and human virtues. The article also reveals the place of Vali Bobomurodov’s prose in the development of modern Uzbek literature.*

Key words: *Vali Bobomurodov, prose, artistic expression, imagery, style, figurative means, national values, Uzbek literature.*

Vali Bobomurodov o‘zbek adabiyotida o‘ziga xos uslub va badiiy-estetik qarashlari bilan ajralib turadigan yozuvchilardan biridir. Uning nasriy asarlari zamonaviy o‘zbek prozasining shakllanishi va taraqqiyotida muhim o‘rin tutadi. Adibning nasriy asarlaridagi badiiylik mezonlari, obrazlar tizimi, til va uslub xususiyatlari hamda g‘oyaviy-estetik yondashuvlari tahlil qilinadi.

O‘zbek adabiyotida inson ruhiyati, ma’naviy izlanish va hayotiy falsafa masalalarini badiiy tasvirlashda Vali Bobomurodov o‘ziga xos uslubga ega yozuvchilardan biridir. Uning “Ko‘ngil karvoni” asari - ko‘ngil olamining murakkabliklarini, insoniy qadriyatlar va ruhiy o‘sishni badiiy-falsafiy yondashuvda yoritgan muhim nasriy asardir. “Ko‘ngil karvoni” - inson umrining ma’naviy sayohati, qalb iztiroblari va orzu-umidlarining badiiy ifodasidir. Asarda karvon ramzi orqali inson hayoti, uning

ruhiy o‘sishi, sabr va shukr bilan to‘la yo‘li tasvirlanadi. Muallif ko‘ngilni bir karvon sifatida talqin qilib, uni hayotiy tajriba, izlanish va poklanish bilan bog‘laydi.

Asarda quyidagi g‘oyaviy jihatlar ajralib turadi:

• Insoniylik va ma’naviyatning ustuvorligi
• Ruhiy izlanish va o‘zini anglash
• Hayotning murakkabliklari va sabrning ahamiyati
• Milliy qadriyatlar va zamonaviy tafakkur uyg‘unligi

Bobomurodov estetik yondashuvda ko‘ngilni markazga qo‘yadi. Uning nazarida ko‘ngil - insonning eng nozik, eng halol va eng chuqur olamidir. “Ko‘ngil karvoni”da bu olamning har bir holati - iztirob, shukr, orzu, afsus - badiiy tasvirga aylantiriladi. Muallif o‘quvchini ko‘ngil karvoniga qo‘shilishga, o‘z ruhiy sayohatini boshlashga da’vat etadi. Vali Bobomurodovning “Ko‘ngil karvoni” asari o‘zbek nasrida badiiylik va g‘oyaviylik uyg‘unligining yorqin namunasi hisoblanadi. Asarda inson ruhiyati chuqur tahlil qilinadi, badiiy tasvir vositalari orqali o‘quvchining estetik didi va ma’naviy tafakkuri yuksaltiriladi. Bu asar zamonaviy o‘zbek adabiyotida ruhiy-falsafiy yo‘nalishning mustahkamlanishiga xizmat qiladi.

Vali Bobomurodovning “O‘tgan kunlar izi” asari - o‘zbek nasrida ruhiy kechinmalar, tarixiy xotiralar va insoniy qadriyatlar haqida mulohazalar yuritilgan badiiy-falsafiy asarlardan biridir. Bu asar adibning o‘zbek xalqining o‘tmishiga bo‘lgan hurmati, milliy o‘zlikni anglashga intilishi va ruhiy izlanishlarini aks ettiradi. “O‘tgan kunlar izi” - nomidan ko‘rinib turibdiki, o‘tmishning izlari, xotiralari, kechmish voqealar va ularning bugungi hayotga ta’siri haqida hikoya qiladi. Asarda muallif o‘zbek xalqining tarixiy tajribasini, madaniy merosini va ruhiy holatini badiiy tasvirlar orqali yoritadi.

• Ramziy obrazlar: “Iz” ramzi orqali o‘tmishning ruhiy va ma’naviy ta’siri ifodalanadi.
• Til va uslub: Adibning uslubi poetik, tasvirlarga boy, xalqona iboralar bilan bezatilgan.
• Ichki monolog va tafakkur: Qahramonlar o‘z kechinmalari, xotiralari va hayotiy qarashlari orqali o‘quvchini fikrlashga undaydi.

Asarda quyidagi g‘oyalar ilgari suriladi:

• O‘tmishni unutmaslik - milliy o‘zlikni anglashning asosi.
• Tarixiy xotira - bugungi avlod uchun saboq.
• Ruhiy izlanish - insonning ma’naviy o‘sish yo‘li.

“O‘tgan kunlar izi” - Vali Bobomurodov ijodining muhim namunasidir. Asar o‘quvchini o‘z o‘tmishi haqida o‘ylashga, tarixiy xotiralarni qadrlashga va ruhiy sayohatga chorlaydi. Bu asar o‘zbek adabiyotida ruhiy-falsafiy nasrning yuksak namunalaridan biri sifatida e’tirof etiladi.

Vali Bobomurodovning “Balki qaytmas” asari - o‘zbek nasrida ruhiy kechinmalar, hayotiy tanlovlar va insoniy izlanishlar haqida yozilgan badiiy-falsafiy hikoya bo‘lib, unda insonning ichki olami, jamiyat bilan ziddiyatlari va hayot yo‘lidagi murakkab qarorlar tasvirlanadi.Asar markazida o‘z hayot yo‘lini tanlash arafasida turgan qahramonning ruhiy holati, kechinmalari va ichki kurashi turadi. “Balki qaytmas” degan ibora ramziy ma’noga ega bo‘lib, insonning bir bor tanlagan yo‘li, qilgan qarori ortga qaytmas bo‘lishi mumkinligini anglatadi. Bu esa hayotda mas’uliyatli tanlov qilish zaruratini ko‘rsatadi.

Asarda insoniylik, sabr, kechirim, muhabbat, o‘zini anglash kabi g‘oyalar ilgari suriladi. Muallif o‘quvchini o‘z hayoti haqida o‘ylashga, tanlovlar mas’uliyatini his qilishga undaydi.

“Balki qaytmas” - Vali Bobomurodov ijodining ruhiy-falsafiy yo‘nalishdagi muhim asarlaridan biri bo‘lib, unda inson ruhiyati chuqur tahlil qilinadi. Asar o‘quvchini fikrlashga, o‘zini anglashga va hayotiy tanlovlar ustida mulohaza yuritishga chorlaydi.

Vali Bobomurodov asarlarida inson va jamiyat o‘rtasidagi murakkab munosabatlar, axloqiy tanlov, tarixiy xotira va milliy qadriyatlar asosiy g‘oya sifatida ilgari suriladi. U o‘z asarlari orqali o‘quvchini fikrlashga, o‘zligini anglashga undaydi. Vali Bobomurodovning nasriy asarlari o‘zbek adabiyotida badiiylik, g‘oyaviylik va uslubiy jihatdan yuksak darajada baholanishi lozim. Uning ijodi zamonaviy o‘zbek prozasining shakllanishi va rivojlanishida muhim bosqich bo‘lib xizmat qiladi.

Bobomurodovning ijodiy portreti - realistik yo‘nalish bilan lirizm elementlarini uyg‘unlashtirgan, psixologik tahlilga boy yozuvchidir. U muayyan voqea yoki hodisani soddalashtirmay, uning ildizlariga o‘tib, inson qarorlari va ruhiy holatini chuqur ochib beradi.

Muallif asarlarida obrazlar ko‘pincha ijtimoiy muhit va ichki kechinmalar bilan bog‘liq kompleks xarakterga ega. Bobomurodov qahramonlarini yaratishda ularning ichki monologlari, xotiralari va noaniq istaklarini badiiy vosita sifatida samarali qo‘llaydi. Shu yo‘l bilan o'quvchi qahramonning ruhiy holatini darhol idrok etadi.

Kuchli psixologik portretlar - adib ijodining ajralmas elementi. Qahramonlar orqali muallif jamiyatdagi umumiy vaziyatni ham, shaxsning individual tarangliklarini ham ochib beradi. Bu qahramonlar realistik tasvir bilan birga timsoliy ma’nolarni ham olib yuradi. Vali Bobomurodovning til ishlatishi - oddiylik va tasvirchanlik orasida muvozanatli. U xalqona til elementlarini, maqol-matallar va mahalliy leksikani badiiy ibora sifatida qo‘llaydi. Shu tariqa asarlar milliy ahamiyatga ega bo‘lib, o‘quvchiga tanish madaniy muhitni eslatadi.

Uslub jihatidan Bobomurodov dialog va monologlarni samarali muvofiqlashtiradi. Dialoglar obrazni jonlantiradi, monologlar esa uning ichki dunyosini ochib beradi. Metafora va simvolika ham muallif matnlarida muhim rol o‘ynaydi - ular orqali mavzularning falsafiy qatlamlari ifodalanadi.

Shuningdek, Bobomurodov asarlarida ritm va frazalarning tilbilimiy jihatdan uyg‘unligi kuzatiladi. Bu esa adibning matnini nafaqat badiiy, balki ohangdor va esda qolarli qiladi.

Muallif asarlari ko‘pincha milliy o‘zlik, avlodlararo muloqot hamda tarixiy xotira masalalarini ko‘taradi. Bobomurodov mavzularni individual tajriba orqali umumlashadi va uni jamiyat kontekstiga bog‘laydi. Shu bilan u o‘z asarlarida milliy ma’naviyatni saqlash va avlodlarga yetkazish masalasini doimiy ravishda ilgari suradi.

Xulosa qilib aytish mumkinki, Vali Bobomurodov nasriy asarlarining badiiyati ularning tematik kengligi, obrazlar psixologiyasi, til va uslubning uyg‘unligida mujassamdir. Muallif realistik tasvir va falsafiy chuqurlikni birlashtirib, o‘quvchiga inson va jamiyat haqida chuqur tafakkur sovg‘a qiladi. Bobomurodov ijodi zamonaviy o‘zbek nasrida muhim o‘rin egallaydi va uning asarlari kelajak tadqiqotchilari uchun boy ilmiy materialni tashkil etadi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro’yxati.

1. Karimov S. Zamonaviy o‘zbek nasrida obraz yaratish masalalari. Toshkent: Fan, 2022.
2. Xudoyberdiyev A. XX asr o‘zbek adabiyoti tarixi. Toshkent: Universitet, 2020.
3. Bobomurodov V. Tanlangan asarlar. Toshkent: Nashriyot, 2018.
4. Qodirova M. Nasr janrining zamonaviy rivoji. Adabiyot va san’at jurnali, 2021, №4.
5. Saidov R. O‘zbek nasrining zamonaviy tahlili. Toshkent: Adabiyot, 2019.
6. Ismoilov N. Badiiy til va uslub masalalari. Filologiya jurnali, 2020, №2.

Niyozov Asad Qosimovich
Buxoro xalqaro universiteti magistranti

O'ZBEKISTONDA INFLATSIYANI BOSHQARISH MEXANIZMLARI VA UNING INVESTITSIYAVIY MUHITGA TA'SIRINING TAHLILI

Annotatsiya. *O'zbekistonda bozor sohasining barcha sektorlarida narxlar dinamikasini tahlili amalga oshiriladi. Ushbu maqolada inflatsiyani boshqarish mexanizmlari va uning investitsiyaviy muhitga ta'sirining tahlili, xalqaro amaliyotda qabul qilingan standartlarga muvofiq narxlarni ro'yxatga olishning qo'llaniladigan usullari va tamoyillari statistik ma'lumotlarning yuqori sifati ta'minlangan hamda inflyatsiyaning uslubiy jihatlari, narxlar indeksi tizimini hisoblash uchun iqtisodiy axborotlarni yig'ish va qayta ishlash usullaridan foydalanilgan.*

Kalit so'zlar: *inflyatsiyaning mohiyati, inflyatsiyaning yuzaga chiqish sabablari, inflyatsiyaning shakillari, inflyatsiyaning turlari, istemol narxlari indeksi (ini), yaim deflyatori.*

ANALYSIS OF INFLATION CONTROL MECHANISMS IN UZBEKISTAN AND ITS IMPACT ON THE INVESTMENT CLIMATE

Abstract. *In Uzbekistan, price dynamics are analyzed in all sectors of the market. This article analyzes the mechanisms of inflation control and its impact on the investment environment, the methods and principles of price registration in accordance with standards accepted in international practice, ensuring high quality of statistical data, and methodological aspects of inflation, methods of collecting and processing economic information for calculating the price index system.*

Key words: *the essence of inflation, causes of inflation, forms of inflation, types of inflation, consumer price index (cpi), gdp deflator.*

АНАЛИЗ МЕХАНИЗМОВ КОНТРОЛЯ ИНФЛЯЦИИ В УЗБЕКИСТАНЕ И ЕЕ ВЛИЯНИЯ НА ИНВЕСТИЦИОННЫЙ КЛИМАТ

Аннотация. *В Узбекистане анализируется динамика цен во всех секторах рынка. В статье анализируются механизмы контроля инфляции и ее влияние на инвестиционный климат, методы и принципы регистрации цен в соответствии с принятыми в международной практике стандартами, обеспечивающие высокое качество статистических данных, а также методологические аспекты инфляции, методы сбора и обработки экономической информации для расчета системы индексов цен.*

Ключевые слова: *сущность инфляции, причины инфляции, формы инфляции, виды инфляции, индекс потребительских цен (ипц), дефлятор ввп.*

O‘zbekiston iqtisodiyotini modernizatsiya qilish, tarkibiy qayta qurish, iqtisodiyotni barqaror, yuqori sur’atlarda o‘sishini ta’minlash vazifalari, iqtisodiyotimizga jalb etilayotgan investitsiyalar hajmini to‘xtovsiz o‘stirishni, har bir so‘mlik investitsiyani eng zarur, eng ko‘p samara beradigan obyektlarga, o‘sish nuqtalariga sarflanishini talab etadi. Ichki investitsiya manbalarining cheklanganligi xorijiy investitsiyalarni jalb qilish borasida ham katta kuch-g‘ayratni talab etmoqda.

Qulay investitsiya muhitini yaratilishi, davlat tomonidan investitsiya faoliyati qonun yo‘li bilan qo‘llab-quvvatlanishiga qaramasdan, investitsiya jarayonlarida bir qator muammolar saqlanib kelmoqda. Bunday holatning sabablariga pishiq – puxta biznes loyihalarining kamligi, mutaxassislarda kichik va mikrofirma doirasida biznes loyiha ishlab chiqish tajribasi va ko‘nikmalarining talab doirasida emasligi, vakolatli idoralarda texnik-iqtisodiy asoslangan biznes loyihalarni ekspertizadan o‘tkazish muddatlari cho‘zib yuborilayotganligini kiritish mumkin. Shu jihatdan talabalarga biznes loyihalarni tuzish, tahlil qilish va amalga oshirish bo‘yicha nazariy hamda amaliy bilimlar berish, ularga zarur maslahatlar berish va o‘z biznesini ochishni xohlovchi talabalarni qo‘llab-quvvatlash zarur bo‘lmoqda.

Jahon miqyosida globallashuv jarayonlari kechayotgan va milliy xo`jaliklar bir-biri bilan bog`lanib, yagona bozor munosabatlariga asoslangan yaxlit tizimga aylanib borayotgan bir paytda inflyatsiya kategoriyasi muhim tushuncha hisoblanadi. Inflyatsiya bozor iqtisodiyoti sharoitida makroiqtisodiy barqarorlikning ko`rsatgichlaridan biridir. Bugungi kunda mamlakatimizda amalga oshirilayotgan islohotlar negizida asosiy maqsad fuqarolarining real daromadlari va real oylik maoshlarini tezroq o'stirishga qaratilganligi hamda kambag'allik darajasini qisqartirish g'oyat muhim masalalardan biridir . Mana shu islohotlarni natijasida so`nggi yillarda ish haqi, pensiya va nafaqalar miqdorini oshirish, jismoniy shaxslar daromadidan olinadigan soliq stavkalarini kamaytirish, inflyatsiya darajasini pasaytirish bo`yicha ko`rilgan chora-tadbirlar natijasida aholining yalpi va real daromadlari sezilarli ravishda oshdi, uning xarid qilish qobiliyati barqaror sur‘atlarda o`sib bormoqda. Bozorda iste‘mol talabining pasayishi narx-navo oshishini chegaralasada, keyinchalik pul mablag`larining katta miqdorda emissiyasi hisobidan banklar likvidligini saqlab turish maqsadida banklar va moliya sektorining juda katta miqdorda pul kreditlari bilan to`ldirilishi jahon tajribasi ko‘rsatishicha inflyatsiya jarayonlari keskin kuchayib ketish xavfini yuzaga keltirgan. Bozor iqtisodiyoti sharoitlarida inflyatsion jarayonlar bozor qonuniyatlari asosida belgilanadi. Shunga qaramasdan, inflyatsion jarayonlarni o`rganish barcha mamlakatlarda dolzarb masala bo‘lib qolmoqda. Shu sababli ushbu masalalar bo‘yicha amalga oshirilishi lozim bo‘lgan ilmiy-amaliy tadqiqotlar har qanday mamlakat uchun muhim ahamiyatga ega. Iqtisodiyotda narxlar umumiy darajasining muttasil va doimo oshib borishiga inflatsiya deyiladi. Iqtisodiyotdagi barcha tovar va xizmatlarga o'rtacha narxlarning oshishini ayrim tovar va xizmatlar guruhlariga nisbiy narxlarning o'zgarishi bilan farqlash lozim.

Odatda narxlarning umumiy oshishi nisbiy narxlar tarkibining o'zgarishi bilan bog'langan bo'ladi, ammo inflatsiya deb nisbiy narxlarning o'zgarishi emas, balki umumiy narxlarning oshishi hisoblanadi. Ayrim muhim tovarlarga nisbiy narxlarning o'zgarishi (masalan, elektr energiyasi yoki neft mahsulotlariga) ko'pincha, inflatsiyaga qarshi olib borilayotgan iqtisodiy siyosatga qaramasdan, umumiy inflatsiyaga olib keluvchi jarayonlarni boshlab berishi mumkin. Boshqariladigan narxlarning (monopolist korxonalar ishlab chiqaradigan tovar va xizmatlarga) oshirilishi dastavval umumiy narxlarning oshishiga olib keladi. Biroq u o'z navbatida nisbiy narxlarning ham o'zgarishiga olib keladi. Bunda asosiy inflatsiya tezlashuvi shart emas, chunki asosiy inflatsiya kam uchraydigan bir yo‗lakay boshqariladigan narxlar, aksiz soliqlari yoki valuta kursidagi o‗zgarishlarni hisobga olmagan holda hisoblanadi.

Asosiy inflatsiyani har doim ham aniq hisoblash qiyinroq bo'lsada, u iqtisodiy siyosatda inflatsiya sur‘atlari ko'rsatkichlariga nisbatan muhimroq mo‗ljal sifatida tan olingan. Ayniqsa, bozor iqtisodiyotiga o'tayotgan mamlakatlarning mutaxassislari bu mamlakatlarda tizimiy islohotlar o'tkazilish sababli ko'pgina tovar va xizmatlar narxlariga tuzatishlar kiritilishi munosabati bilan inflatsiya sur‘atlariga nisbatan asosiy inflatsiya sur‘atlariga ko'proq e‘tibor berishlari lozim. Bir yo'lakay ayrim tovarlarga, ayniqsa juda muhim hisoblangan energoresurslarga narxlarning oshirilishi, albatta butun iqtisodiyotda narxlarning (shu jumladan ish haqining ham) oshishiga olib keladi. Agar mamlakatda qattiq pul-kredit siyosati olib borilmasa, bir yo'lakay narxlarning oshishi muttasil inflatsiya sodir bo'lishiga olib keladi (bunday inflatsiya xarajatlarning oshishi hisobiga sodir bo‗lgan, deb nomlanadi). Oldin xarajatlar oshib, keyin u muttasil inflatsiyaga olib kelgan misollarni ko'plab keltirish mumkin. Yaqqol misol sifatida 1990-yillarda nisbiy narxlardagi farqlarni kamaytirish yo'nalishida bozor iqtisodiyotiga o'tayotgan mamlakatlarda neft va gazning dunyo narxlariga o'tkazilishi munosabati bilan sodir bo'lgan karaxtlikni keltirish mumkin.

Shu davrda ayrim mamlakatlar qattiq moliyaviy siyosat yuritishlari va nisbiy narxlarni tuzatish davrida aholi tomonidan real daromadlarining pasayishi masalasida tushunish mavjud bo'lganligi natijasida inflatsiyani nazoratga olishga muvaffaq bo'ldilar.

Inflyatsiya va uning kelib chiqish sabablarini dastlab klassik iqtisodchi olimlar (K.Smit, D.Rikardo), miqdoriylik nazariyasi tarafdorlari (Sh.L.Monteskve, D.Yum, J..Miller, I.Fisher, A.Marshall, A.Pigu, D.Robertson), keyinchalik monetaristlar (K.Brunner, A.Maltser, L.Leydlerva, M.Fridmen) hamda keynschilar maktabi vakillari tomonidan o`rganilgan. Bundan tashqari B.Ouken, P.Samuelson, J.R.Xiks, A.Xensen, L.Xarris, E.Dollan, J.Tobin, K.Makkonel, S.Bryu kabilarning mazkur muammoga oid tadqiqotlar diqqatga sazovordir.

O`zbekistonda bu muammolar bilan iqtisodchi olimlardan S.S.G`ulomov, M.Sharifxo`jaev, Sh.Shodmonov, A.Qodirov, V.Chjen, A.O`lmasov, T.Malikov, Yo.Abdullaev, T.Jo`raev, T.Qoraliev, O.Namozov, A.Nabixo`jaev, M.Yusupov, G.Saidova kabi bir qator olimlar shug`ullanganlar va e‘tiborga loyiq fikr mulohazalarini bildirganlar. Yurtimiz olimlari tomonidan iqtisodiyotni modernizatsiyalash sharoitida va mamlakatimizdagi ijtimoiy-iqtisodiy vaziyat va xalqaro iqtisodiy globallashuv jarayonida inflyatsion jarayonlar va uni statistik o`rganish masalalari etarli darajada yoritilmagan. Bu esa, o`z navbatida, iqtisodiyotni modernizatsiyalash sharoitida inflyatsion jarayonlarni statistik o`rganish uslubiyati mavzusiga bag`ishlangan ushbu Magisrtlik dissertasiya ishining dolzarbligini belgilaydi.

Mamlakatimizda inflyatsiya darajasi xalqaro amaliyotda qo`llanilganidek, iste‘mol narxlari indeksi (INI) ni hisoblashda iste‘mol savatchasiga kiritilgan 386 ta tovar va xizmatlar narxlarining o`zgarishi asos qilib olinmoqda. Shuningdek, INI va shu kabi ko`rsatkichlarni hisoblashda va prognoz qilishda qisqa va uzoq muddatli indekslardan foydalaniladi. Indekslarning o`rtacha oylik darajasini hisoblash xodisaning umumiy o`zgarishini baholash uchun etarli bo`lmaydi, buning uchun albatta o`rtacha oylik indekslardan kelib chiqib oldingi yil dekabriga, oldingi yil mos davriga, oldingi chorakka, o`tgan yilning mos choragiga nisbatan narxlar o`zgarishini hisoblash zaruriyati tug`iladi. Indekslarning xossalari va xalqaro tajribada tan olingan usullardan foydalanib yuqorida sanab o`tilgan uzoq muddatli indekslarni ham hisoblash mumkin bo`ladi.

O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti huzuridagi Statistika agentligi ma’lumotlariga ko’ra 2024-yilning yanvarida O‘zbekiston Respublikasida tovarlar bo‘yicha oylik Iste’mol Narxlari Indeksi (INI) 100,64%ni tashkil etdi.

Yillik nisbatda tovarlar bo‘yicha INI 108,5% darajasida shakllanib, o‘rtacha oylik o‘sish sur’ati 0,7%ni tashkil etdi.

Xizmatlar bo‘yicha qisqa muddatli INI 2024-yilning yanvarida 100,9%ni tashkil etdi 2023-yilning yanvariga nisbatan ko‘rsatkich 108,9%ga yetib, o‘rtacha oylik o‘sish sur’ati 0,7%ni tashkil etdi.

2024-yilning yanvarida oziq-ovqat mahsulotlari bo‘yicha yillik INI 109,30% darajasida, nooziq-ovqat mahsulotlar bo‘yicha 107,50%, pullik xizmatlar bo‘yicha 108,9% darajasida qayd etilib, o‘rtacha oylik o‘sish sur’ati mos ravishda 0,7%, 0,6% va0,7%ni tashkil etdi.

2025 yil aprel oyida konsolidatsiyalangan INI o‘tgan oyga nisbatan 100,7%, 2024 yil dekabriga nisbatan 102,9% va yillik hisobda 110,1% ni tashkil etdi. Ushbu ko‘rsatkichlar narxlar muhitining barqaror, ammo asta-sekin o‘sib borayotganligini ko‘rsatadi, 2025 yil yanvar-aprel oylari uchun o‘rtacha oylik INI o‘sishi 0,7% ni tashkil etdi, bu 2023 yildagi 0,8% dan past, lekin 2024 yildagi 0,6% dan yuqori. Bu tendensiya O‘zbekistonning global va mintaqaviy ta’sirlar sharoitida iqtisodiy sozlashlarni davom ettirayotganligini ta’kidlaydi.

INI ma’lumotlari mintaqaviy farqlarni aniq ko‘rsatadi: Buxoro, Namangan va Farg‘ona viloyatlarida oylik o‘sish milliy o‘rtacha ko‘rsatkichdan (100,7%) yuqori bo‘ldi. Masalan, Namangan va Farg‘onada INI 100,9%, Buxoroda esa 100,8% ni tashkil etdi. Yillik hisobda Qashqadaryo, Namangan, Farg‘ona viloyatlari va Toshkent shahri milliy o‘rtacha ko‘rsatkichdan (110,1%) oshib ketdi, Toshkent shahrida eng yuqori yillik INI 111,0% qayd etildi. Ushbu farqlar mahalliy iqtisodiy faollik, infratuzilma rivojlanishi va iste’mol odatlarini aks ettiradi. Masalan, iqtisodiy markaz sifatida Toshkent shahri talab tufayli narxlar bosimini ko‘proq his qiladi, Farg‘ona kabi qishloq xo‘jaligi mintaqalari esa mahalliy ishlab chiqarishning kuchliligiga qaramay, mavsumiy narx o‘zgarishlariga duch keladi.

YaIM deflyatori- Bu ma'lum bir davr qiymati darajasi uchun bazaviy davrning pul-iqtisodiy ko'rsatkichlarini qayta hisoblash uchun mo'ljallangan koeffitsientdir. Deflator - statistik ma'lumotlarni qabul qilish, ma'lumotlarni tuzatish uchun ishlatiladigan ko'rsatkichidir. YaIM deflyatori YaIM, YaIM va narxlar indeksini tahlil qilish uchun ishlatiladi. Hisoblash foiz sifatida amalga oshiriladi YaIM deflyatori mamlakat ichida yaratilgan barcha pirovard tovar va xizmatlar narxining umumiy o`zgarish darajasini ifodalaydi. O`zbekiston mustaqillikka erishganidan so`ng mamlakatdagi yirik ishlab chiqarish korxonalari inqirozga uchradi. Bunga sabab yirik ishlab chiqarish korxonalari ittifoqdosh mamlakatlar bilan kooperatsiyalashgan holda faoliyat yuritganligi va bu aloqalarning uzilib qolganligidir. Rivojlangan va rivojlanayotgan mamlakatlar tajribasi shuni ko‘rsatadiki, inflyatsiyaga qarshi siyosat olib borilayotganda faqat monetar soha bo‘yicha chora-tadbirlar bilan chegaralanib qolmasdan, qo‘shimcha

nomonetar chora-tadbirlar ham qo‘llash lozim. Bundan tashqari, uzoq va qisqa muddatga mo‘ljallangan siyosat ham ishlab chiqilishi kerak.

Kelajakda O‘zbekiston iqtisodiy siyosatchilari kommunal tariflarni barqarorlashtirish va qishloq xo‘jaligi mahsuldorligini oshirishga e’tibor qaratishi mumkin, bu mavsumiy oziq-ovqat narxlari o‘zgaruvchanligini kamaytiradi. INI ning mustahkam metodologiyasi va Milliy statistika qo‘mitasining shaffof hisobotlari dinamik global sharoitda iqtisodiy chidamlilikni mustahkamlovchi asosli qarorlar qabul qilish uchun mustahkam poydevor yaratadi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro’yxati.

1. Dejan Soshkić (2015). Inflation Targeting Challenges in Emerging Market Countries: The Case of Serbia, ECONOMIC ANNALS, Volume LX, No. 204 /January – March 2015 UDC: 3.33, pp 7-30.

2. Tolstolesova L.A. – ―Inflyasionnoye targetirovaniye: preimushyestva I ogranicheniya ispolzovaniya‖. https://research-journal. org/wpcontent/uploads/2015/12/11-1-42.pdf#page=116

3. Jigayev A. Yu. Denejno-kreditnaya politika v Novoy Zelandii // Dengi i kredit. — 2010. — № 2. https://www.nifi.ru/images/FILES/Journal/Archive/2011/1/statii/2011_01_09.pdf

4. Jumayev N.X., Absalamov A.T. ―Inflyasion targetlash rejimini qo_llash makroiqtisodiy barqarorlik va aholi faravonligini ta‘minlashning zaruriy shartі‖ review.uz – CEDR iqtisodiy tahlil jurnali – Toshkent, 2020 yil, yanvar. – 18 bet.

5. Sufiyeva K. S . ―Ways to income of the population in the economic system and analysis of the statistical approach‖ Multidisciplinary and multidimensional journal vol.2, №5 November 2023. 45-50 page.

Veb-saytlar:

6. http://www. cbu.uz (O‘zbekiston Respublikasi Markaziy banki)

7. http://www. stat.uz (O‘zbekiston Respublikasi Prezident huzuridagi statistika agentligi)

Po'lotova Muxayyo Shukrilloyevna
Buxoro xalqaro universiteti
Psixologiya va umumiy fanlar kafedrasi magistranti

MAKTABGACHA TA`LIM TASHKILOTI TARBIYACHILARIDA IJTIMOIY-INTELEKT SHAKLLANISHINING PSIXOLOGIK OMILLARI.

Annotatsiya. *Ushbu maqolada maktabgacha ta'lim tashkiloti tarbiyachilarida ijtimoiy intellektning shakllanishiga ta'sir etuvchi psixologik omillar tahlil qilinadi. Ijtimoiy intellekt – bu shaxsning boshqalar bilan samarali muloqot o'rnatish, ularning hissiy holatini anglash va ijtimoiy vaziyatlarda moslashuvchan qaror qabul qilish qobiliyatidir. Tadqiqotda tarbiyachilarning empatiya, kommunikativ madaniyat, emotsional barqarorlik va refleksiv tafakkur kabi psixologik xususiyatlari asosiy determinant sifatida ko'rib chiqiladi. Natijalar maktabgacha ta'lim tizimida psixologik tayyorgarlikni kuchaytirish va kasbiy kompetensiyani rivojlantirishga xizmat qiladi.*

Kalit so'zlar: *ijtimoiy intellekt, psixologik omillar, tarbiyachi, empatiya, emotsional barqarorlik, kommunikativ madaniyat, maktabgacha ta'lim.*

ПСИХОЛОГИЧЕСКИЕ ФАКТОРЫ ФОРМИРОВАНИЯ СОЦИАЛЬНОГО ИНТЕЛЛЕКТА У ВОСПИТАТЕЛЕЙ ДОШКОЛЬНЫХ ОБРАЗОВАТЕЛЬНЫХ УЧРЕЖДЕНИЙ

Аннотация. *В статье рассматриваются психологические факторы, влияющие на формирование социального интеллекта у воспитателей дошкольных образовательных учреждений. Социальный интеллект определяется как способность личности к эффективному взаимодействию с другими, пониманию их эмоциональных состояний и принятию адекватных решений в социальных ситуациях. Анализируются такие психологические особенности воспитателей, как эмпатия, коммуникативная культура, эмоциональная устойчивость и рефлексивное мышление. Результаты исследования способствуют развитию профессиональной компетентности и психологической подготовки педагогов дошкольных учреждений.*

Ключевые слова: *социальный интеллект, психологические факторы, воспитатель, эмпатия, эмоциональная устойчивость, коммуникативная культура, дошкольное образование.*

PSYCHOLOGICAL FACTORS OF THE FORMATION OF SOCIAL INTELLIGENCE AMONG PRESCHOOL EDUCATION TEACHERS

Annotation. *This article analyzes the psychological factors influencing the formation of social intelligence among preschool education teachers. Social intelligence is defined as an individual's ability to communicate effectively, understand others' emotional states, and make adaptive decisions in social situations. The study highlights key psychological determinants such as empathy, communicative culture, emotional stability, and reflective thinking. The findings contribute to strengthening teachers' psychological readiness and enhancing professional competence in preschool education institutions.*

Key words: *social intelligence, psychological factors, preschool teacher, empathy, emotional stability, communicative culture, preschool education.*

Jahonda har tomonlama salohiyatli va pedagogik-psixologik kompetentlilikka ega, kasbiy faoliyat uchun zaruriy sifat va fazilatlarni egallagan, ijtimoiy faol pedagogik kadrlarni tayyorlash masalalariga alohida e'tibor qaratish dolzarblashib bormoqda. Ta'lim sohasida sifatli ta'limni tashkil etish, malakali pedagoglarni tayyorlash, pedagogik faoliyatda samaradorlikka erishish uchun TIMSS (Trends in Mathematics and Science Study) , STEAM (Science, Technology, Engineering, Art, Mathematics biologiya, kimyo, fizika, informatika, matematika, tasviriy san'at, musiqa) dasturlari asosida tashkil etish hamda pedagoglarni kasbiy faoliyatga tayyorlash asosiy vazifa bo`lmoqda . Bu borada maktabgacha

ta'lim tashkiloti tarbiyachilarida ijtimoiy intellektni rivojlantirish va uni o'ziga xos kreativ yondashuvlariga e'tibor berish, ta'lim sifati va vositalarini takomillashtirish jarayonida pedagoglarning professional, kasbiy kompetensiyalarini qaror toptirish orqali kasbiy faoliyat samaradorligini oshirishni ta'minlash dolzarb muammolardan bo'lib qolmoqda.

Yurtimizda zamon talablariga mos, kasbiy faoliyat uchun zaruriy sifat va fazilatlarni egallagan, ijtimoiy faol pedagogik kadrlarni tayyorlash va ularning pedagogik-psixologik kompetentligini takomillashtirish borasida ilmiy izlanishlarga alohida e'tibor qaratilmoqda. Eng avvalo maktabgacha ta'lim tashkiloti tarbiyachilari emotsional-irodaviy hamda psixologik rivojlanishiga ta'sir etuvchi ijtimoiy-psixologik omillari psixodiagnostikasi va reabilitatsiyasini amalga oshirish, bilish faoliyatining faollashuviga, bilim, ko'nikma va malakalarining shakllanishiga doir ilmiy xulosalar ishlab chiqish, shaxslararo munosabatlarda ularning ijtimoiy rollari identifikasiyalashuviga psixologik ta'sir usullarini ilmiy tadqiq etish, maktabgacha ta'lim tashkiloti tarbiyachilari ijtimoiy intellektini belgilab beruvchi omillarni aniqlash, tadqiq qilish va rivojlantirishning takomillashtirish kabi masalalar shular jumlasidandir.

Bugungi kunda, zamonaviy psixologiyada ijtimoiy intellektning psixologik xususiyatlari hamda unga ta'sir qiluvchi omillarni ilmiy-nazariy asoslarini tahlil etishga bag'ishlangan adabiyotlar nihoyatda ozchilikni tashkil etadi. Ayni paytda, ijtimoiy intellekt va uning funksiyalarini ochib beruvchi hamda uning metodologik ildizlarini asoslab bera oluvchi ilmiy tadqiqotlarni alohida o'rni bor. Biz tadqiqotimizning nazariy qismida ushbu ilmiy adabiyotlarni tahlil qilar ekanmiz, aynan ijtimoiy intellekt metodologiyasini ochib beruvchi nazariy, e'tiborga molik asosiy xususiyatlarni ilmiy-nazariy tadqiq qilishga harakat qildik.

Ijtimoiy psixologiyada ko'plab olimlar psixologiyaning prinsiplariga asoslanib ijtimoiy intellekt uchun muhim bo'lgan asosiy funksiyalarni ilmiy asoslab berishga harakat qiladilar. Biz tadqiqotimizning nazariy qismida ijtimoiy intellektning tashkil topishi uchun muhim nazariy-ilmiy ahamiyat kasb etuvchi ijtimoiy psixologik vazifalarni aniqlashga qaratilgan bir qancha ilmiy tadqiqotlarni tahlil qilish muhim ahamiyat kasb etadi.

Hozirda intellektning tarkib topishi va shakllanishi bo'yicha quyidagi nazariyalar mavjud bo'lib, ular ilmiy manbalarda keltirib o'tilgan.

Jumladan, intellektga kognitiv yondashuv: intellekt tafakkurning asosiy kategoriyasi sifatida qaralsa (V.Keller; K.Dunker; M.Vertgeymer; Dj.Kempion va boshqalar), intellektga biologik yondashuvda esa intellekt insonning ob'ektiv olam bilan o'zaro aloqadorligi mahsuli sifatida qaraladi (U.Charlzvort; J.Piaje). Shuningdek, intellektga sotsiogenetik yondashuv tarafdorlari intellekt insonning ijtimoiylashuvi ta'siri natijasi deb talqin qilinadi(Dj.Brunner; L.Levi-Bryul; A.Luriya; L.Vigotskiy va boshqalar), intellektga motivatsion yondashuvda intellekt faoliyatga undovchi asosiy omil deb bayon qilingan (S.Rubinshteyn; A.Brushlinskiy; L.Venger; K.Abulxanova-Slavskaya va boshqalar). Intellektga pedagogik yondashuv, intellekt ta'limning ta'sir etuvchi funksiyasi deb izohlasa (A.Staats; K.Fisher; R.Feyershteyn va boshqalar), intellektga funksional yondashuvi namoyondalari esa axborotlarni qabul qilish, uzatish va qayta ishlashning muhim vositasi sifatida qaraydilar (G.Ayzenk; E.Xant; R.Shternberg va boshqalar). Intellektning bilish- yondashuvida, intellekt bilish jarayonlarining dinamikasini belgilab beruvchi omil sifatida talqin etilsa (B.Ananev; Ye.Stepanova; B.Velichkovskiy va boshqalar), intellektning o'z-o'zini baholash yondashuvi: intellekt o'zini o'zi boshqarish omilidir, deya ta'kidlaydi (L.Terstoun va boshqalar

Shaxs ijtimoiylashuvining jamiyatda tutgan o'rnini belgilaydigan muhim omil ekanligini belgilaydigan g'oyalar zardushtiylikning qadimgi manbai "Avesto", sharq mutafakkirlaridan Abu Ali Ibn Sinoning "Tadbiri manzil", Abu Nasr Forobiyning "Fozil odamlar shahri", Alisher Navoiyning "Mahbub-ul qulub", Abu Rayhon Beruniyning "Hindiston", "Minerologiya", Yusuf Xos Xojibning "Qutadg'u bilig" asarlarida ilgari surilgan.Tahlillar shuni ko'rsatadiki, jamiyat va shaxs jtimoiylashuvning ta'siri muhimligi e'tirof etilgan.

O‘zbekistonda shaxslararo munosabatlar va uning o‘quv faoliyatiga ta’siri o‘qituvchi–o‘quvchi hamkorligini takomillashtirishning ijtimoiy-psixologik masalalari A.Jabborov, B.Qodirov, V.Karimova, Z.Nishonova, M.Davletshin, N.Safaev, Sh.Barotov, G‘.Shoumarov, E.G‘ozievlar tomonidan ilmiy tadqiq etilgan. Ilmiy tahlillar natijasi shuni ko‘rsatadiki, respublikamizda ijtimoiy intellekti muammosi ijtimoiy psixologiyaning turli ob’ektlarida, turli xil ilmiy maqsadlar asosida o‘rganilgan bo‘lsada, lekin maktabgacha ta’lim tashkiloti tarbiyachilari ijtimoiy intellekti va unga ta’sir etuvchi omillar alohida ijtimoiy psixologik muammo sifatida o‘rganilganini qayd etish mumkin.

Mustaqil Davlatlar Hamdo‘stligidan A.Luriya, B.Ananev, B.Velichkovskiy, V.Shadrikov, V.Aseev, D.Lyusin, Ye.Stepanova, Ye.Xlistova, Ye.Ilin, L.Vigotskiy, L.Venger, K.Abulxanova-Slavskaya, S.Rubinshteyn, R.Nemovlar kabi rus olimlari tomonidan amalga oshirilgan ilmiy izlanishlarda intellekt – inson aqliy faoliyatining muayyan shakli sifatida o‘rganilib, uning o‘ziga xos ijtimoiy-psixologik xususiyatlari ochib berilgan.

Xorij tadqiqotchilaridan V.Keller, G.Ollport, G.Ayzenk, Dj.Brunner, Dj.Meyer, Dj.Kempion, J.Piaje, L.Terstoun, L.Levi-Bryul, va K.Dunker, M.Vertgeymer, P.Selov, U.Charlzvortlar intellekt bilan bog‘liq masalalarni tadqiq etishgan bo‘lsada, lekin ijtimoiy intellekt faoliyat samaradorligini muhim omili sifatida qaralmagan.

M.Davletshin o‘z izlanishlarida zamonaviy maktab o‘qituvchisining psixologiyasi haqida alohida to‘xtaladi. U zamonaviy o‘qituvchining shaxsiy va kasbiy xislatlari ta’lim jarayonida o‘qituvchi bilan o‘quvchi o‘zaro munosabatlarining me’yorlarini belgilovchi eng muhim omil ekanligini qayd etadi va zamonaviy o‘qituvchi ijtimoiy psixolog bo‘lmasligi mumkin emas, shuning uchun ham o‘quvchilar o‘rtasidagi o‘zaro munosabatlarni yo‘lga sola olishi, bolalar jamoasida ijtimoiy-psixologik mexanizmlardan foydalanishni bilishi zarurdir, degan xulosani taqdim etadi.

V.Karimovaning tadqiqotlari ta’lim jarayonida o‘qituvchi va o‘quvchilar hamkorligining samaradorligini ta’minlashda ta’lim oluvchining mustaqil va erkin fikrlashi zarur degan xulosani beradi. O‘z navbatida, hamkorlik faoliyati, ta’lim oluvchilarning mustaqil fikr yuritish ko‘nikma va malakalarini shakllantirishda o‘qituvchi-o‘quvchi, talaba-professor o‘zaro munosabatlarini keskin o‘zgartirish, ta’lim oluvchini ta’lim jarayonining faol sub’ekti sifatida qabul qilish kerak deb hisoblaydi.

Atoqli psixolog Ya. Ponomaryov insonning aqliy taraqqiyoti muammosiga alohida,o‘ziga xos qarash, original yondashish bilan kirib kelganligi muhim ahamiyat kasb etadi. Olimni ko‘proq intellektning psixologik mexanizmlarini ochish masalasi qiziqtiradi va bu sohada yetarli darajada yuksak natijalarga erisha olgan. Muallif intellektni psixologik mexanizimining markaziy tarkibiy qismi sifatida ikki bir-biriga kirisha oluvchi muhitlarni keltirgan, ya’ni intuitiv va mantiqiy.

A.V. Brushlinskiy fikricha, ijod-bu rivojlanishdir, rivojlanish esa doim o‘tmish chegaralaridan, oldindan belgilangan namunadan kelib chiqadi. Oldindan sezish va oldindan aytib berishni (diagnoz,prognoz kabilar) taqozo etadi.

Geranyushkina S.P. ning nazariyasiga binoan, intellektual faoliyatning uchta darajasi mavjud. Reproduktiv, evristik, kreativlik. Uning fikricha, intellektual tashabbus ,yangi g‘oyalarning tug‘ilishi intellektual faollikning o‘lchovi, mezoni hisoblanadi. Intellektual faollik atamasi intellektual sustlik (passivlik) ning qarama-qarshi ko‘rinishi sifatida vujudga keladi.

Mixaylova Ye.S.ning qayd etishicha, axborotlar ijobiy bo‘lishi va qabul qilinishi, yoki aksincha, salbiy bo‘lishi va inkor etilishi mumkin. Har ikki holatda ham biz axborotlarni qayta ishlashning ma’lum tempi bilan bog‘liq aqliy faollikni namoyon etishimizga to‘g‘ri keladi. Olingan axborotlar, undan foydalanish imkoniyati, natijalarga real erishish darajasi, barcha baholash tizimini namoyon etishni ta’minlaydi. Bu esa insonni o‘zini o‘zi anglash jarayonida o‘zini o‘zi va o‘z mavjudligini tushunishiga olib keladi.

V.Shadrikov intellektga ma’naviyat bilan ma’naviy qobiliyatlarning birgalikdagi komponenti tarzida qaraydi. Unga ko‘ra, bu tarkibiy qism o‘rab turgan voqelikni oddiy baholash bo‘lmasdan, balki insonning ma’naviy jihatlari bilan solishtirish va shaxsning ichki o‘zgarishlarini belgilovchi sotsial muhit bilan o‘zaro ta’sirlashuvini muvofiqlashtirish hisoblanadi.

Ijtimoiy intellektni o‘lchashga mo‘ljallangan birinchi ishonchli testni yaratgan J.Gilford yaratgan. U ijtimoiy intellektni umumiy intellektdan xoli, mustaqil va kognitiv, ijtimoiy identifikatsiya bilan bog‘liq ma’lumotlarni qabul qilish va qayta ishlash bilan bog‘liq bo‘lgan intellektual qobiliyatlarning asosiy kategoriyasi sifatida o‘rgangan.

Ijtimoiy intellektni tashkil etuvchi omillar yetarlicha shakllangan sharoitda shaxsda yuz berishi mumkin bo‘lgan voqea-hodisalar, uni adekvat qabul qilish va kelajakdagi hodisalarni bashorat qilishiga imkon beradi. Shuningdek, shaxsning vaziyatlarni to‘g‘ri va aniq baholay olishi, verbal va noverbal ta’sirlarga hozirjavobligi ijtimoiy intellektning asosini tashkil etuvchi muhim omillardan biridir.

G.Ollport ijtimoiy intellektni boshqalar to‘g‘risida adekvat fikrlash, ularning xulq-atvorini oldindan pragnoz qila olish va shaxslararo munosabatda ijtimoiy adaptatsiyani belgilab beruvchi «ijtimoiy taqdim etilgan» qobiliyat sifatida talqin etdi.

J. Piaje o‘z ilmiy tadqiqotlarida intellekt muammosiga boshqacha yondashadi. U asosan intellektga tafakkurning mahsuli sifatida qarab, tafakkur tushunchasi o‘rniga , “intellekt” terminini ishlatadi. J. Piaje intellekt tarkib topishini ikkita muhim davrlarga ajratib, ularni intellekt kategoriyalari hamda intellekt bosqichlaari deb nomlaydi.

P.Vernon ijtimoiy intellektni tadqiq etishda kognitiv va xulqiy komponentlarga e’tibor qaratgan. Uning fikricha, “Ijtimoiy intellekt –bu shaxsning sotsiumda mustaqil va ijtimoiy normalarga bo‘ysungan holda insonlar bilan o‘zaro munosabatlarga kirisha olishi, atrofdagi voqea-hodisalarni to‘g‘ri baholay olishi, vaziyatlarni adekvat qabul qilishi, ijtimoiy adaptatsiyani shakllanganganligi, ijtimoiy identifikatsiya talablariga mos hatti-haoakatlarni amalga oshirishni bilishi, shaxslararo munosabatlarni oldindan bashorat qila olishi, hamda empatiyaning yuqori darajada bilish qobiliyati”dir deb tavsiflab o’tgan.

O‘tgan asrning 70−80 yillarida shaxsning kognitiv va kommunikativ qobiliyatlarini o‘rganishga doir ilmiy tadqiqotlar ko‘plab olib borildi. Bu esa ijtimoiy identifikatsiya va ijtimoiy persepsiya muammosiga etibor qaratishga va ijtimoiy intellektning fuksiyalari va tarkibiy qismlarini ilmiy tahlil qilishga hamda uni tadqiq qilishning ilmiy metodologiyasini vujudga kelishiga zamin hozirladi.

Xulosa qilib aytadigan bo’lsak: ijtimoiy intellekt har bir shaxsning faoliyati davomida sodir bo‘luvchi xulq-atvor belgilarini muvofiqlashtiradigan va bir-biriga yaqinlashtiradigan jarayonlarining kechishi bilan bevosita bog‘liq holatdir.

Foydalanilgan adabiyotlar ro’yxati.

1.O‘zbekiston Respublikasining Konstitutsiyasi. – T.: “O‘zbekiston”, 2008. – 40 b.

2. “Ta’lim to‘g‘risida” O‘zbekiston Respublikasining Qonuni // Oliy ta’lim Me’yoriy hujjatlari / Akademik S.S. G‘ulomov tahriri ostida. – T.: “Sharq”, 2001. – B. 3–18.

3. Kadrlar tayyorlash milliy dasturi // Oliy ta’lim me’yoriy hujjatlari / Akademik S.S. G‘ulomov tahriri ostida. – T.: “Sharq”, 2001. – B.18-52.

4. Mirziyoev Sh.M. Buyuk kelajagimizni mard va olijanob xalqimiz bilan birga quramiz. Toshkent., “O‘zbekiston” 2017.-488b.

Qobilov Husniddin
Qarshi davlat universiteti tayanch doktoranti

OSIYO VA YEVROPA MAMLAKATLARIDA EMOTSIONAL ZO‘RIQISH SABABLARINING O’RGANILISHI

Annotatsiya. *Ushbu maqolada Osiyo va Yevropa mamlakatlarda emotsional zo‘riqish muammosi psixologiya fanida qanday o‘rganilgani tahlil qilinadi. Yevropa mamlakatlarida emotsional zo‘riqish ko‘proq individual stress, ish joyidagi burnout holatlari kontekstida o‘rganilsa, Osiyo mamlakatlarda ijtimoiy-madaniy omillar va oilaviy qo‘llab-quvvatlashning roli katta ahamiyatga ega. Tadqiqotlarda nazariy yondashuvlar va amaliy metodlar solishtirilib, madaniyatlararo integratsiyalashgan stressni boshqarish strategiyalarini ishlab chiqish zarurati ko‘rsatildi.*

Kalit so‘zlar: *emotsional zo‘riqish, stress, burnout, psixologik salomatlik, madaniyatlararo tadqiqotlar, ijtimoiy qo‘llab-quvvatlash, psixologik stressni boshqarish.*

STUDY OF THE CAUSES OF EMOTIONAL STRESS IN ASIAN AND EUROPEAN COUNTRIES

Abstract. *This article analyzes how the problem of emotional stress has been studied in psychology in Asian and European countries. While in European countries emotional stress is studied more in the context of individual stress and burnout in the workplace, in Asian countries the role of socio-cultural factors and family support is of great importance. The studies compare theoretical approaches and practical methods and show the need to develop cross-culturally integrated stress management strategies.*

Keywords: *emotional stress, stress, burnout, psychological health, cross-cultural research, social support, psychological stress management.*

ИЗУЧЕНИЕ ПРИЧИН ЭМОЦИОНАЛЬНОГО НАПРЯЖЕНИЯ В СТРАНАХ АЗИИ И ЕВРОПЫ

Аннотация. *В данной статье анализируется изучение проблемы эмоционального стресса в психологии стран Азии и Европы. В то время как в европейских странах эмоциональный стресс изучается в большей степени в контексте индивидуального стресса и профессионального выгорания, в азиатских странах большое значение придаётся роли социокультурных факторов и поддержки семьи. В исследованиях сравниваются теоретические подходы и практические методы, а также показана необходимость разработки кросс-культурно интегрированных стратегий управления стрессом.*

Ключевые слова: *эмоциональный стресс, стресс, выгорание, психологическое здоровье, кросс-культурные исследования, социальная поддержка, управление психологическим стрессом.*

Bugungi kunda globallashuv va zamonaviy hayotning shiddatli sur’atlari insonlarning psixologik holatiga katta ta’sir ko‘rsatmoqda. Pedagoglar ko‘plab ijtimoiy, iqtisodiy va madaniy bosimlarga duch kelib, natijada emotsional zo‘riqish — ya’ni stress, ruhiy bosim va charchoq holatlari ko‘paymoqda. Emotsional zo‘riqish insonning psixofiziologik salomatligini, ish unumdorligini va umuman hayot sifatini pasaytirishi bilan jamiyatda katta ijtimoiy-iqtisodiy muammo sifatida namoyon bo‘lmoqda [Lazarus, 1999; Maslach & Leiter, 2016].

Inson shaxsidagi emotsional zo‘riqishni o‘rganish psixologiya fanining markaziy yo‘nalishlaridan biri bo‘lib, u Osiyo va Yevropa mamlakatlarda har xil nazariy va amaliy yondashuvlar asosida rivojlanmoqda. Yevropa mamlakatlarida asosan individual stress va uning ish joyidagi ko‘rinishlari, emotsional charchoq va burnout holatlari keng o‘rganilsa, yaqin xorijiy mamlakatlarda ijtimoiy-madaniy kontekst, oilaviy va jamiyatning qo‘llab-quvvatlashi kabi omillar stressni boshqarish tizimlarining muhim qismi sifatida tadqiq etilmoqda [Chen et al., 2018; Bodalev, 2002].

Bugungi dunyoda zamonaviy pedagog hayoti murakkab ijtimoiy, siyosiy va iqtisodiy muhitda kechmoqda. Bu esa pedagog ongida turli emotsional reaksiyalarning, psixologik zo‘riqish holatlarining vujudga kelishiga olib kelmoqda. Emotsional zo‘riqish (stress) zamonaviy psixologiyaning eng ko‘p o‘rganilgan, eng murakkab va ko‘p qirrali tushunchalaridan biridir. Deyarli barcha mamlakatlarda ushbu holatga e’tibor berilmoqda, ammo har bir jamiyatning ijtimoiy-madaniy konteksti, iqtisodiy darajasi, psixologik maktablar rivoji va sog‘liqni saqlash tizimi uning yechimini turlicha yo‘llar bilan izlashga olib kelmoqda. Amerika va Yevropa mamlakatlari — AQSh, Kanada, Buyuk Britaniya, Germaniya, Yaponiya tajribasi bu borada o‘ziga xos model va yondashuvlarni taklif etadi.

Psixologiyada stress tushunchasiga ilk asos solganlardan biri kanadalik olim Hans Selye bo‘lib, u stressni organizmning har qanday tashqi yoki ichki tahdidga fiziologik va psixologik moslashuv jarayoni deb ta’riflagan. U “umumiy moslashuv sindromi” modelini taklif qildi, bu uch bosqichdan iborat: xavotir (alarm), qarshilik (resistance), charchash (exhaustion). Ushbu model shunchalik keng tarqaldiki, bugungi kunda ham ko‘plab mamlakatlar psixologik klinikalari, stress diagnostikasi metodikasi aynan shu modelga tayangan holda ishlab chiqiladi.

AQSh psixologiyasida emotsional zo‘riqishga bo‘lgan yondashuv ko‘p jihatdan kognitiv-behavioral yo‘nalish asosida shakllangan. Richard Lazarus tomonidan ishlab chiqilgan “kognitiv baholash nazariyasi” stressni odamning vaziyatga nisbatan bahosi asosida izohlaydi. Unga ko‘ra, odam biror hodisani xavfli deb baholasa, stress yuzaga keladi. Shuningdek, AQShda stressga qarshi kurashishda psixoterapiya, psixoanaliz, muqobil tibbiyot, ruhiy gigiyena va psixologik maslahatlar tizimi keng rivojlangan. Harbiylar, tibbiyot xodimlari, o‘qituvchilar, ofis xodimlari va hatto bolalar uchun stressni kamaytirish bo‘yicha maxsus dasturlar ishlab chiqilgan. Davlat darajasida ham turli grantlar, ijtimoiy salomatlik loyihalari doirasida stress monitoringi amalga oshiriladi.

G’arb mamlakatlarida, ayniqsa, Germaniya va Skandinaviya davlatlarida stressga yondashuv ancha chuqur va tizimli. Bu davlatlarda ish joylaridagi ruhiy salomatlikka katta e’tibor beriladi. Germaniyada stress ish joyidagi psixososial xavf sifatida baholanadi va mehnat qonunchiligida bu muammo yuzasidan ish beruvchiga javobgarlik yuklatilgan. Shvetsiyada esa stress profilaktikasi maktab tizimidan boshlab amalga oshiriladi: bolalar erta yoshdan boshlab hissiy ongni rivojlantirish, stressga chidamlilik, muammolarni boshqarish kabi kompetensiyalarga o‘rgatiladi. Norvegiyada esa davlat tomonidan subsidiyalangan psixologik xizmatlar orqali aholi keng ommasiga stressni bartaraf etish texnikalari o‘rgatiladi.

Osiyo tajribasi, xususan Yaponiya va Janubiy Koreya tajribasi, stressga bo‘lgan yondashuvda madaniy omillarning ustuvorligini ko‘rsatadi. Yaponiyada ishbilarmonlik madaniyati, yuqori darajadagi ijtimoiy mas’uliyat va intizom natijasida “karoshi” — ya’ni ish tufayli o‘lim holatlari ortib bormoqda. Shu sababli, bu mamlakatda stressni kamaytirishga qaratilgan meditatsiya markazlari, yoga kurslari, zen-terapiya va mental salomatlik bo‘yicha maxsus klinikalar faoliyat yuritadi. Janubiy Koreyada esa raqobatbardosh ta’lim tizimi va intensiv mehnat sharoitlari stress darajasining oshishiga olib kelgan. Bu yerda turli yoshdagi guruhlar uchun, ayniqsa, talabalar va yosh mutaxassislar uchun stressni boshqarish bo‘yicha kompleks dasturlar ishlab chiqilgan: psixologik maslahat, onlayn psixologlar, oilaviy terapiya, stressga qarshi VR-treninglar (virtual haqiqat orqali).

Bugungi kunda Rossiya psixologiyasida stress tushunchasi ko‘proq “professional kuyish” (emotsional yonib ketish) sindromi bilan bog‘liq holda o‘rganilgan. V.V. Boyko bu borada keng qamrovli diagnostik tizim ishlab chiqdi. Uning metodikasi orqali pedagoglar, tibbiyot xodimlari, ijtimoiy ishchilar, huquq-tartibot organlari vakillari orasida stress darajasini aniqlash mumkin. Rossiyada stress terapiyasi psixologik yordam markazlari, maktab va universitet psixologlari, ijtimoiy xizmatlar orqali amalga oshiriladi. Psixodinamik terapiya, art-terapiya, muqobil psixotexnikalar (musika terapiya, tabiat terapiyasi, biblioterapiya) keng qo‘llaniladi.

Quydagi davlatlarda Qozog‘iston, Qirg‘iziston, Ozarbayjon, Tojikiston, O‘zbekiston psixologiyasida stress muammosi nisbatan kechroq o‘rganila boshlagan bo‘lsa-da, bugungi kunda u dolzarb mavzuga aylangan. Qozog‘istonda stressga qarshi kurashish bo‘yicha davlat dasturlari mavjud bo‘lib, unda maktab psixologlari faoliyati muhim o‘rin egallaydi. Yirik universitetlarda stress bo‘yicha ilmiy laboratoriyalar faoliyat yuritmoqda. Ozarbayjonda esa diniy-axloqiy qadriyatlar asosida psixologik maslahatlar berish keng tarqalgan. Bu usul stress holatiga sabab bo‘luvchi axloqiy va

ma’naviy tangliklarni bartaraf etishga yordam beradi. Qirg‘izistonda esa stress ko‘proq migratsion bosim, iqtisodiy tanglik va siyosiy beqarorlik kontekstida o‘rganiladi. Psixologik xizmatlar asosan nodavlat tashkilotlar tomonidan taqdim etiladi.

O‘zbekistonda ham stress muammosi tobora dolzarb bo‘lib bormoqda. Maktab, kollej va oliy ta’lim muassasalarida o‘quvchilar va talabalar orasida emotsional zo‘riqishning ortib borayotgani kuzatilmoqda. Ish joylarida, ayniqsa, byurokratik va og‘ir mehnat sharoitlarida ishlovchi xodimlar orasida stress darajasi yuqori. Mamlakatda ruhiy salomatlikka e’tibor berilishi, psixologik markazlar sonining oshishi, ijtimoiy tarmoqlarda psixologlar faoliyatining faollashuvi — bularning barchasi stressga qarshi kurashishda ijobiy omillardir. Biroq, hali-hanuz keng qamrovli milliy dastur yo‘qligi, ijtimoiy stigma, psixologik madaniyatning pastligi kabi muammolar mavjud.

Xulosa qilib aytganda, emotsional zo‘riqish global fenomen bo‘lib, unga qarshi kurashish har bir jamiyatning madaniy, iqtisodiy va siyosiy kontekstidan kelib chiqqan holda amalga oshirilmoqda. Har bir mamlakat o‘z psixologik maktabi, sog‘liqni saqlash tizimi, jamoaviy qadriyatlari va individuallik darajasiga ko‘ra, turli yondashuvlar ishlab chiqmoqda. Shunga qaramay, barcha tizimlarda umumiy tendensiya mavjud: stressga qarshi kurashda psixologik ongni oshirish, profilaktik yondashuv, shaxsiy va guruhiy yordam, hamda davlat siyosati darajasida ruhiy salomatlikni qo‘llab-quvvatlash muhim ahamiyatga ega. Ilmiy tadqiqotlarning ko‘rsatishicha, stressni erta aniqlash, unga to‘g‘ri baho berish va ongli yondashuv asosida uni boshqarish — zamonaviy jamiyatning barqaror rivojlanishida hal qiluvchi omillardan biridir.

Foydalanilgan adabiyotlar ro’yxati.

1. Bodalev, V. A. (2002). *Psixologiya stressa*. Moskva: Nauka.
2. Chen, F., et al. (2018). Cultural perspectives on stress and coping in China. *Journal of Cross-Cultural Psychology*, 49(7), 1064–1080.
3. Keil, C. F., et al. (2013). Family support and emotional stress: A Canadian study. *Social Science & Medicine*, 76, 100–107.
4. Lazarus, R. S. (1999). *Stress and Emotion: A New Synthesis*. New York: Springer.

Qurbonova O'lmasoy Nosirovna
Buxoro xalqaro universiteti
Psixologiya va umumiy fanlar kafedrasi magistranti

OLIY TA'LIM TIZIMIDA PSIXOLOGIK XIZMAT KO'RSATISH USULLARINI TAKOMILLASHTIRISHNING IJTIMOIY-PSIXOLOGIK XUSUSIYATLARI

Annotatsiya. *Ushbu maqolada oliy ta'lim tizimida psixologik xizmat ko'rsatish usullarini takomillashtirishning ijtimoiy-psixologik xususiyatlari tahlil qilinadi. Ta'lim muassasalarida psixologik xizmatning mazmuni, shakl va metodlari, shuningdek, talabalarning shaxsiy rivojlanishi va ijtimoiy moslashuvini ta'minlashdagi roli yoritilgan. Maqolada psixologik xizmat samaradorligini oshirishga qaratilgan innovatsion yondashuvlar, diagnostika, maslahat va korreksiya usullarining integratsiyasi ko'rib chiqiladi. Tadqiqot natijalari ta'lim jarayonida psixologik madaniyatni rivojlantirish hamda insonparvarlik tamoyillarini mustahkamlashga xizmat qiladi.*

Kalit so'zlar: *psixologik xizmat, oliy ta'lim, ijtimoiy-psixologik xususiyatlar, talaba shaxsi, innovatsion yondashuv, psixologik madaniyat.*

СОЦИАЛЬНО-ПСИХОЛОГИЧЕСКИЕ ОСОБЕННОСТИ СОВЕРШЕНСТВОВАНИЯ МЕТОДОВ ПСИХОЛОГИЧЕСКОГО ОБСЛУЖИВАНИЯ В СИСТЕМЕ ВЫСШЕГО ОБРАЗОВАНИЯ

Аннотация. *В статье рассматриваются социально-психологические особенности совершенствования методов психологического обслуживания в системе высшего образования. Раскрывается содержание, формы и методы психологической службы, её роль в обеспечении личностного развития и социальной адаптации студентов. Особое внимание уделяется инновационным подходам к повышению эффективности психологической помощи, интеграции диагностических, консультационных и коррекционных методов. Результаты исследования способствуют развитию психологической культуры и гуманистических принципов в образовательном процессе.*

Ключевые слова: *психологическая служба, высшее образование, социально-психологические особенности, личность студента, инновационные подходы, психологическая культура.*

SOCIO-PSYCHOLOGICAL CHARACTERISTICS OF IMPROVING PSYCHOLOGICAL SERVICE METHODS IN THE HIGHER EDUCATION SYSTEM

Annotation. *This article examines the socio-psychological characteristics of improving psychological service methods in the higher education system. It explores the content, forms, and methods of psychological assistance, emphasizing its role in ensuring students' personal development and social adaptation. The study highlights innovative approaches to enhancing the effectiveness of psychological services, integrating diagnostic, counseling, and corrective methods. The findings contribute to the development of psychological culture and the strengthening of humanistic principles within the educational process.*

Key words: *psychological service, higher education, socio-psychological characteristics, student personality, innovative approaches, psychological culture.*

Jahonda ijtimoiy farovonlikni ta'minlashga xizmat qiladigan, innovatsion usullar bilan qurollangan psixologik xizmatning tashkil etilishi bo'yicha zamonaviy strategiyaga asoslangan texnologiyalar amaliyotga tatbiq etilmoqda. Rivojlangan mamlakatlarda ta'lim muassasasi rahbarlarining psixologik kompetentligini o'rganish va shu asosida ularga psixologik xizmat ko'rsatish usullari ijtimoiy-psixologik tadqiqotlarning muhim yo'nalish sifatida amaliyotga joriy qilinmoqda. Respublikamizda oliy ta'lim tizimiga psixologik xizmatning yangi usullarini joriy etish, ta'lim muassasalarini zimmasiga yuklangan vazifalarni yuqori professional darajada bajarishga qodir rahbar va pedagog kadrlar bilan ta'minlash, faoliyat olib borayotgan rahbar kadrlarni qayta tayyorlash hamda malakasini oshirishning uzluksiz tizimini tashkil etish, takomillashtirish, rahbarlarni kasbiy mahorati, faoliyat sifati darajasini muntazam oshirib borishning barcha me'yoriy asoslari yaratilgan. O'zbekiston Respublikasini yanada rivojlantirish bo'yicha Harakatlar strategiyasida "kadrlarni tanlashning samarali shakllari

va uslublarini joriy qilish, davlat xizmatida kadrlarni markazlashtirilgan holda saralash, zamonaviy talablarga javob beruvchi “shaxsni aniqlashtirish” tizimini joriy etish” ustuvor yo‘nalishlardan biri sifatida belgilandi. Natijada zamonaviy raqobatbardosh mutaxassis kadrlarni tayyorlash jarayonining sifat bosqichi rivojlangan xorijiy mamlakatlardagi ilg‘or boshqaruv tajribasini milliy qadriyatlarga uyg‘unlashtirish, boshqaruv personallari kompetensiyalarini aniqlash, ularni kompetentlik sohalari bo‘yicha klasterlash, diferensiyalashtirish hamda ularga psixologik xizmat ko‘rsatishni optimallashtirish sharoitlari rivojlanadi.

O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2019 yil 11 iyuldagi PF-5763-son “Oliy va o‘rta maxsus ta’lim sohasida boshqaruvni isloh qilish chora-tadbirlari to‘g‘risida”gi, 2019 yil 8 oktyabrdagi PF-5847-son “O‘zbekiston Respublikasi oliy ta’lim tizimini 2030 yilgacha rivojlantirish konsepsiyasini tasdiqlash to‘g‘risida”gi farmonlari, 2018 yil 30 maydagi PQ-3755-son “Istiqbolli boshqaruv kadrlarini tanlov asosida tanlab olishning zamonaviy tizimini yaratish chora-tadbirlari to‘g‘risida”gi, 2019 yil 11 iyuldagi PQ-4391-son “Oliy va o‘rta maxsus ta’lim tizimiga boshqaruvning yangi tamoyillarini joriy etish chora-tadbirlari to‘g‘risida”gi qarorlari, Vazirlar Mahkamasining 2018 yil 14 dekabrdagi 1018-son “Istiqbolli boshqaruv kadrlarini tanlash bo‘yicha “Taraqqiyot” respublika tanlovi finali ishtirokchilari orasidan boshqaruv kadrlari zaxirasini shakllantirish tartibi to‘g‘risidagi nizomni tasdiqlash haqida”gi qarori hamda boshqaruv faoliyatiga tegishli boshqa normativ-huquqiy hujjatlarda belgilangan vazifalarni muvaffaqiyatli amalga oshirishda mazkur dissertatsion tadqiqot ma’lum darajada xizmat qiladi.

Hozirgi kunda oliy ta’lim muasasalarini boshqarish sohasida har bir rahbar xodimlar va professor-o‘qituvchilar normativ-huquqiy hujjatlarda nazarda tutilgan o‘z huquqlari, majburiyatlari va javobgarligini bilishi lozim. Ayni paytda ta’lim tizimining oliy ta’lim turini amalga oshiruvchi oliy ta’lim muassasasi mamlakatning iqtisodiy-ijtimoiy rivojlanishi, iqtisodiyotning real tarmoqlari uchun yuqori malakali mutaxassis-kadrlar tayyorlashda muhim ahamiyat kasb etadi. Mamlakatimizning istiqboldagi taraqqiyotini hisobga olib, yuksak ma’naviy-ma’rifiy sifatlarga, mustaqil fikrlash qobiliyatiga hamda jamiyatning ilmiytexnikaviy, ijtimoiy-iqtisodiy va madaniy rivojini ta’minlashga qodir barkamol avlod, yuqori malakali raqobatbardosh kadrlar tayyorlash borasida oliy ta’lim muassasalari zimmasiga katta mas’uliyat yuklanadi. Ikkinchidan, mustaqillik yillarida turli shakldagi oliy ta’lim muassasalari, xususan, respublikamizning hududlarida pedagogika institutlari negizida oliy ta’lim muassasalarining tashkil etilishi hamda akademiya, oliy maktab ko‘rinishidagi oliy ta’lim muassasalari vujudga kelishi ta’lim sohasidagi islohotlarni boshlab berdi.

Metodologiya: Bugungi kunda oliy ta’lim tizimida faoliyat ko‘rsatib kelayotgan rahbarlarga psixologik xizmat ko‘rsatish amaliyoti barcha davlatlarda turlicha ko‘rinishlarda amalga oshirilmoqda. Aynan oliy ta’lim tizimida faoliyat ko‘rsatib kelayotgan rahbarlar hayoti bilan bog‘liq psixologik tadbirlarning olib borilishi ushbu tizimda o‘ziga xos ijtimoiy omillarning yaqqol namoyon etilishini ta’minlashga xizmat qiladi. Zero, boshqaruv tizimi va bu tizimga hukumat tomonidan yuksak e’tiborning qaratilishi faqatgina bizning mamlakatimizda va bizning ming yillik qadriyatlarimizga xos va mosdir. Zero, yurtboshimiz tomonidan keltirilgan quyidagi jumlalar, rahbarlarni shaxslilik sifatlarini o‘rganish, ularga psixologik xizmat ko‘rsatish usullarini tizimli ravishda ishlab chiqish zaruratini ko‘rsatadi.

«Kadrlarni tanlash va joy-joyiga qo‘yish jarayoniga yangicha, zamonaviy yondashuvlar joriy etiladi. Kadrlar davlat xizmatiga tanlov asosida qabul qilinadi, ular uchun uzluksiz malaka oshirish, natijadorlikni baholash va lavozim bo‘yicha ko‘tarilish mezonlari belgilanadi. Bundan buyon har bir hudud, soha va tarmoq faoliyatiga ularda fuqarolarning haq-huquqlari va qonuniy manfaatlari qanday ta’minlanayotganiga qarab baho beriladi. Shu munosabat bilan “Xalq davlat organlariga emas, davlat organlari xalqimizga xizmat qilishi kerak”, degan da’vatga qo‘shimcha qilib aytmoqchiman: “Rahbarlar faqat davlatga emas, avvalo, inson va oilaga, ularning qonuniy manfaatlarini ta’minlashga xizmat qilishi kerak”. Shuning uchun har bir mutasaddi mahalla va tuman hayotini ipidan ignasigacha bilishi shart! Ulug‘ ajdodlarimiz aytganidek, rahbar xalqqa yuk bo‘lmasligi, aksincha, xalqning yukini yelkasiga olishi kerak. Agar qaysiki rahbar, davrning bu o‘tkir talabini tushunmasa, ularni endi xalqimiz ham, hayotning o‘zi ham qabul qilmaydi.

Oliy ta’lim tizimida psixologik xizmat ko’rsatishni takomillashtirishning ijtimoiy-psixologik xususiyatlariga doir qonuniyatlar, an’analar, bo‘lajak rahbarlarga psixologik xizmat ko‘rsatish usullari, professional boshqaruv faoliyatiga tayyorlash muammolari Sh.X.Abdullayeva, F.A.Akramova, Y.M.Asadov, T.M.Adizova, X.M.Alimov, Sh.R.Baratov, D.Sh.Baratova, A.A.Beknazarov, A.S.Begmatov, O.E.Hayitov, Y.U.Ismadiyarov, A.M.Jabborov, V.M.Karimova, R.M.Maxmudov, N.A.Muslimov, M.T.Mirsoliyev, Z.T.Nishanova, E.N.Sattorov, E.G‘.G‘oziyev, G‘.B.Shoumarov, O.R.Shamiyev va boshqa olimlar tomonidan o‘rganilgan.

MDH mamlakatlari olimlaridan Y.S.Artemov, M.V.Avdeyeva, T.Y.Bazarov, O.V.Barausova, A.K.Bolotova, T.V.Bendas, A.A. Derkach, D.Y.Varnavskiy, G.S.Izard, N.M.Peysaxov, V.M.Rusalov, V.V.Stolin, A.I.Serbakov va boshqalar tomonidan ta'lim muassasalarida va mehnat jamoalarida psixologik xizmat ko‘rsatish muammolari va uning yechimlari to‘g‘risida sharhlar berilgan. T.Y.Bazarov, I.V.Dubrovina, J.G.Garanina, L.M.Fridman, Y.A.Zubarev, T.E.Kondrakova, Y.S.Maslova, A.N.Nurmuxametova, O.I.Pes, O.K.Tixomirova, B.R.Tambiyev, T.N.Sherbakova va boshqalarning ilmiy ishlarida oliy ta'lim tizimida psixologik xizmat ko‘rsatish usullarini takomillashtirish, ijtimoiy-psixologik kompetentligini rivojlantirish muammolari tadqiq etilgan.

Xorij olimlaridan T.A.Kitvel, A.Maslou, V.V.Rozelnblat, X.Xekhauzen, G.Eberleyn, D.Nevv, L.D.Gissen, U.V.Kala, V.V.Rudik, X.Leymets, G.O.Mattes, D.B.Karnegi va boshqalar tomonidan oliy ta'lim tizimida psixologik xizmat ko'rsatishni takomillashtirish xususiyatlari uchun muhim ahamiyat kasb etuvchi ijtimoiy-psixologik muammolarni aniqlashga qaratilgan tadqiqotlar olib borilgan.

(K.N.Tomas uslubi)Mazkur usul amerikalik sotsial-psixolog K.N.Tomas (1973) tomonidan ishlab chiqilgan bo‘lib, u shaxsning ziddiyatli vaziyatlardan chiqib ketish uchun o‘zini o‘zi muhofaza qilishga qaratilgan ma'lum yo‘nalishni tanlashi va shu asosda o‘z xulq-atvoridagi bahs-munozaraga, o‘zaro hamkorlikka, o‘zaro kelishuvga, o‘zini chetga olishga, o‘zini moslashtirishga qaratilgan ichki yetakchi harakat motivatsiyasini aniqlashga qaratilganligi bilan xarakterlanadi. Binobarin, mazkur metodika yordamida rahbarlardagi psixologik ziddiyatlarni yengib o‘tish bilan bog‘liq yetakchi motivatsiya imkoniyatlari haqida tegishli mulohazalar yuritish mumkin. Mazkur metodika yordamida shaxs ichki motivatsiyasi va shaxslararo munosabatdagi ziddiyatlarni bartaraf etish va ziddiyatli holatlarni boshqarish, individual uchun xarakterli holatlar belgilab olinadi. Yana shuni aytish joizki, ziddiyatlar tipologiyasiga asoslanib K.Tomas bu jarayon uchun yetakchi bo‘lgan ikki hol xulq-atvor yo‘nalishini belgilaydi. Ya'ni, birinchisi, kooperatsiya konfliktga jalb etilgan shaxsning o‘zgalarga qiziqishga o‘z diqqatini qaratganligi bo‘lsa, ikkinchisi ziddiyatga kirishgan o‘z shaxsiy qiziqishlarini himoya qilish uchun o‘ta qat'iylikni namoyon etishini o‘z ichiga oladi. Demak, ushbu metodikaning qo‘llanilishi orqali oliy ta'lim tizimida faoliyat ko‘rsatayotgan rahbarlarda mavjud muammoli vaziyatlardan, ziddiyatli holatdan chiqishga bo‘lgan yetakchi motivatsiya ko‘rsatkichlarini aniqlab psixologik xizmat jarayonida ushbu ko‘rsatkichlar asosida har bir shaxsga individual yondashuvning psixologik yechimlarini topishdan iboratdir.

Xulosa qilib aytganda, mamlakatimizning istiqboldagi taraqqiyotini hisobga olib, yuksak ma'naviy-ma'rifiy sifatlarga, mustaqil fikrlash qobiliyatiga hamda jamiyatning ilmiy-texnikaviy, ijtimoiy-iqtisodiy va madaniy rivojini ta'minlashga qodir barkamol avlod, yuqori malakali raqobatbardosh kadrlar tayyorlash borasida oliy ta'lim muassasalari zimmasiga katta mas'uliyat yuklanmoqda.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati.

1.O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2020 yil 2 martdagi “2017 - 2021 yillarda O‘zbekiston Respublikasini rivojlantirishning beshta ustuvor yo‘nalishi bo‘yicha Harakatlar strategiyasini «Ilm, ma'rifat va raqamli iqtisodiyotni rivojlantirish yili»da amalga oshirishga PF-5953-son Farmoni. https://lex.uz//

2. O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti Sh.M.Mirziyoevning “Oliy ta'lim tizimini yanada rivojlantirish chora-tadbirlari to‘g‘risida”gi qarori, O‘zbekiston Respublikasi qonun hujjatlari to‘plami, PQ – 2909 -sonli, 18-son, 313-modda , 2017 yil 20 aprel.

3. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2019-yil 13-fevraldagi «2019-2025 yillarda O‘zbekiston Respublikasi aholisining ruhiy salomatligini muhofaza qilish xizmatini rivojlantirish konsepsiyasini tasdiqlash to‘g‘risida»gi Qarori. Qonun hujjatlari ma'lumotlari milliy bazasi, 15.02.2019 y., 07/19/4190/2614-son.

4. Hayitov O.E. Oliy ta'lim muassasasi o‘rta bo‘g‘in rahbarlari psixologik kompetentligini modellashtirish: Psixologiya fanlari doktori (DSc) .. diss.avtoref.: 19.00.05. – T.: TDPU, 2020

Barotova Muhiba
Buxoro xalqaro universiteti
Filologiya kafedrasi o`qituvchisi, PhD

Fozilova Gulshoda
Buxoro xalqaro universiteti magistranti

SAID AHMADNING “KELINLAR QO‘ZG‘ALONI” VA “OFTOB OYIM” HIKOYALARIDA QO‘LLANILGAN FRAZEOLOGIZMLAR TAHLILI

Annotatsiya. *Mazkur maqolada o‘zbek adabiyotining yirik vakili Said Ahmadning “Kelinlar qo‘zg‘aloni” va “Oftob Oyim” hikoyalarida qo‘llanilgan frazeologizmlar tahlil qilinadi. Asarda ishlatilgan frazeologik birliklarning badiiy-estetik vazifasi, ularning personaj xarakterlarini ochishdagi, milliy mentalitet va ijtimoiy qadriyatlarni ifodalashdagi o‘rni yoritilgan. Frazeologizmlar orqali xalqona til, kinoya, yumor va ijtimoiy satira vositasida muallifning g‘oyaviy niyati ochib beriladi. Tadqiqot natijalari o‘zbek frazeologiyasining adabiy jarayondagi badiiy funksiyasini chuqurroq anglashga xizmat qiladi.*

Kalit so‘zlar: *Said Ahmad, frazeologizmlar, badiiy nutq, milliy mentalitet, ijtimoiy qadriyatlar, obraz, tahlil.*

АНАЛИЗ ФРАЗЕОЛОГИЗМОВ, ИСПОЛЬЗОВАННЫХ В РАССКАЗАХ САИДА АХМАДА «БУНТ НЕВЕСТОК» И «ОФТОБ ОЙИМ»

Аннотация. *В данной статье анализируются фразеологизмы, использованные в рассказах Саида Ахмада «Бунт невесток» и «Офтоб ойим». Рассматривается художественно-эстетическая функция фразеологических единиц, их роль в раскрытии характеров персонажей, выражении национального менталитета и социальных ценностей. Через фразеологизмы автор передаёт народный язык, иронию, юмор и социальную сатиру, раскрывая свои идейные замыслы. Результаты исследования позволяют глубже понять художественную функцию фразеологизмов в узбекской литературе.*

Ключевые слова: *Саид Ахмад, фразеологизмы, художественная речь, национальный менталитет, социальные ценности, образ, анализ.*

ANALYSIS OF PHRASEOLOGICAL UNITS USED IN SAID AHMAD’S SHORT STORIES “REVOLT OF THE DAUGHTERS-IN-LAW” AND “OFTOB OYIM”

Annotation. *This article analyzes the phraseological units used in Said Ahmad’s short stories “Revolt of the Daughters-in-Law” and “Oftob Oyim.” The study explores the artistic and aesthetic functions of these expressions, their role in revealing the characters’ personalities, and their contribution to reflecting national mentality and social values. Through phraseology, the author conveys folk language, irony, humor, and social satire to express his ideological intent. The results highlight the literary and stylistic significance of phraseological units in modern Uzbek literature.*

Key words: *Said Ahmad, phraseological units, artistic language, national mentality, social values, character, analysis.*

Kirish .O‘zbek tili frazeologik boyligi xalqning madaniy, tarixiy va ijtimoiy hayotini o‘zida mujassam etgan. Har bir millatning tili uning dunyoqarashi, ma’naviy qadriyatlari va tafakkur madaniyatini ifoda etadi. Shuning uchun badiiy asarlar tili, ayniqsa, yozuvchilarning iboralardan foydalanish mahorati tilshunoslikda muhim o‘ringa ega Said Ahmad o‘zbek adabiyotining yirik vakillaridan biri bo‘lib, uning asarlarida xalqona til, jonli iboralar va milliy ruh yaqqol namoyon bo‘ladi. Yozuvchining “Kelinlar qo‘zg‘oloni” va “Oftob oyim” hikoyalarida xalq nutqiga xos iboralar, frazeologizmlar keng qo‘llanilib, asar qahramonlarining ichki dunyosi, xarakteri va ijtimoiy muhitni

ifodalashda muhim vosita bo‘lib xizmat qiladi.Frazeologizmlar xalq tafakkurining in’ikosidir. Ular nutqning badiiyligini, obrazliligini va emotsional ohangini ta’minlaydi. Shu jihatdan Said Ahmad hikoyalaridagi iboralarni o‘rganish nafaqat adabiy, balki tilshunoslik nuqtayi nazaridan ham dolzarbdir. Said Ahmad iboralarning asosan xalqona ohangini saqlagan holda, yangi badiiy ma`no beruvchi iboralardan kontekstda foydalangan. Bu usul frazeologizmlarning stilistik imkoniyatini kengaytirgan.

Mavzuga oid adabiyotlarning tahlili .Literature review. Frazeologiya (gr. “phrasis” – ifoda va “logos” – ta`limot) degan ma`noni bildiradi. Frazeologiya bo`limida iboralar (turg`un birikmalar, frazeologik birikmalar, frazeologizmlar) o`rganiladi. Frazeologiya leksikologiya bo`limining tarkibiy qismidir. Aytish mumkinki, ushbu yo’nalish tilshunoslikning tez rivojlangan sohalaridan biri hisoblanadi Frazeologizmlar tilshunosligimizning eng asosiy sohalaridan biri hisoblanadi .O`zbek tilshunosligida bu soha o`tgan asrning 40-50-yillaridan sistemali ravishda o`rganila boshlangan.Sh.Rahmatullaevning 1992-yilda nashr etilgan “O`zbek tilida fe`l frazemalarining bog`lashuvi” nomli monografiyasi ushbu sohada yaratilgan dastlabki tadqiqot natijalaridan biri hisoblanadi[1][129-b]. Bundan tashqari frazeologizmlar mavzusidagi yana bir ilmiy ish Sh.A.Ganiyeva tomonidan 2017-yilda himoya qilingan bo`lib, u “O`zbek frazeologizmlarining strukturasi (shakliy va mazmuniy modellashtirish)” deb nomlanadi[2][50-b]. Bu ilmiy ish frazeologizmlarning shakl va mazmun jihatidan alohida tartib bo`yicha o`rganilganligi bilan ahamiyatlidir.

Tadqiqot metodologiyasi. Research methodology Frazeologizmlar odatda tilning ko`z ilg`amas jihatlarini, rang-barangligini o`zida aks ettiradi. Uning bu kabi xususiyatlarini o’zbek olimlaridan Sh.Rahmatullaev, A.Isaev, K.Bozorboev, A.Mamatov, B.Yo’ldoshev, U.Rashidova, Sh.G’anieva, Sh.Almamatova, B.Boltayeva kabilar tadqiqotlar olib borishgan va sohaning tadqiq ko’lamini yoritib berishga muayyan darajada muvaffaq bo’lishgan. Bundan tashqari rus tilshunos olimlari ham bu sohada ko‘p izlanishlar olib borishgan. Frazeologiya tilshunoslikning mustaqil tarmog‘i sifatida 20-asrning 40-yillarida rus tilshunosligida paydo bo‘lgan. Uning dastlabki shakllanishiga rus olimlari A. A. Potebnya, I. I. Sreznevskiy, A. A. Shaxmatov asarlarida asos solingan bo‘lsa, barqaror (turg‘un) so‘z birikmalarini alohida tilshunoslik bo‘limi - Frazeologiyada o‘rganish masalasi 20-40- yillardagi o‘quv-metodik adabiyotlarda - Ye.D. Polivanov, S. Abakumov, L. A. Bulaxovskiy asarlarida ko‘tarib chiqilgan. V.Jukov frazeologizmlarning kategoriya va ma’nolarini aniqlagan. V.Vinogradov esa iboralarni leksik qatlam sifatida ma’no guruhlariga ko‘ra tasniflaydi. Ingliz tilshunosi Smirnitskiy esa frazeologiyaning alohida tilshunoslik sohasi ekanligi tarafdori bo‘lgan.

O`zbek tilining frazeologizmlari 5jildlik ``o`zbek tilining izohli lug`ati``da [2006-2008] va 1jildlik ``O`zbekcha -ruscha`` lug`atda [1988] birmuncha to`laroq aks etgan bo`lsada , bu lug`atlar o`zbek tilidagi barcha iboralarni qamrab olgan deb bo`lmaydi .Tilshunoslik bo`limi sifatidagi frazeologiyaning asosiy diqqat e`tibori frazeologizmlar tabiatini va ularning kategorial belgilarini o`rganishda,shuningdek ,frazeologizmlarning nutqda qo`llanish qonuniyatlarini aniqlashga qaratiladi

Tahlil va natijalar .Analysis and results“Kelinlar qo‘zg‘aloni” hikoyasidagi iboralar tahlili.Asarda xalqona ruh, satirik ohang va ijtimoiy munosabatni ifodalovchi ko‘plab iboralar mavjud. Ularning har biri qahramonlar nutqiga tabiiylik, jonlilik beradi. Quyida asosiy iboralar kontekst asosida tahlil qilingan

1.“Jon-jonidan o‘tgan” - bu **frazeologik ibora** bo‘lib, kuchli hissiy holatni bildiradi.**Ma’nosi:**Bu ibora *og‘riq, qo‘rquv, hayajon yoki achinish kabi holatda odamning butun vujudini larzaga soladigan holatni* ifodalaydi.

Grammatik tahlil.Tuzilishi: takroriy ot (“jon-jon”) + fe’l (“-idan o‘tmoq”)

So‘z turkumi: fe’l birikmasi

Frazeologik turi: barqaror birikma (ko‘chma ma’noda)

Gapdagi vazifasi: kesim yoki hol bo‘lib keladi

2 “Pisand qilmadi” - bu frazeologik ibora bo‘lib, “e’tibor bermadi”, “mensimadi”, “hurmat ko‘rsatmadi” degan ma’nolarni bildiradi.

Ma’nosi:Kishi biror narsani yoki odamni e’tiborga olmay, past baholash, mensimaslik holatini ifodalaydi.Ya’ni - “pisand qilmoq” = yoqtirmoq, e’tibor bermoq, ma’qul ko‘rmoq.“Pisand qilmadi” - buning inkor shakli → yoqtirmadi, e’tiborga olmadi.

“Qaynona nimani desa ham, kelinlar endi pisand qilmay qo‘yishdi.”
(ya’ni endi ular so‘zini pisand qilmay, o‘z fikrlarida turishdi.)

Grammatik tahlil:

Tuzilishi: ot (pisand) + fe’l (qilmoq)

So‘z turkumi: fe’l birikmasi

Frazeologik turi: ko‘chma ma’noli birikma (barqaror ibora)

Gapdagi vazifasi: kesim

3.“Ignaning teshigidan o‘tkazmoq” - bu frazeologik ibora bo‘lib, nihoyatda qiynalmoq, katta mashaqqat va sinovlardan o‘tmoq ma’nosini bildiradi.Ya’ni - “hayotda ko‘p qiyinchilik ko‘rdi”, “barcha sinovlardan o‘tdi”, “mashaqqat chekti” degan ma’nolar bilan qo‘llanadi.

Grammatik tahlil:

Tuzilishi: ot birikmasi (ignaning teshigidan) + fe’l (o‘tmoq)

So‘z turkumi: fe’l birikmasi

Frazeologik turi: ko‘chma ma’noli birikma (barqaror ibora)

Gapdagi vazifasi: kesim

4.“Cho‘nqayib turmoq” - bu frazeologik birikma bo‘lib, “bukchayib turmoq”, “pastga egilib, qo‘l yoki gavdasini qisib turmoq” ma’nolarini bildiradi.

Ma’nosi:Asosan odamning gavda holatini yoki psixologik holatini tasvirlaydi. Ko‘chma ma’noda esa “kamtarlik, qo‘rquv yoki bo‘ysunish holatida turmoq” degan ma’noni berishi ham mumkin.

Grammatik tahlil:

Tarkibi: fe’l (cho‘nqaymoq) + yordamchi fe’l (turmoq)

So‘z turkumi: fe’l birikmasi

Frazeologik turi: barqaror birikma (ko‘chma ma’noda ishlatiladi)

Gapdagi vazifasi: kesim yoki hol

5.“Izzatga botmoq” - bu frazeologik ibora bo‘lib, “katta hurmat ko‘rmoq”, “izzat-ikromga sazovor bo‘lmoq”, “mehmondorchilikda e’zozlanmoq” ma’nolarini bildiradi. Ma’nosi:Bu ibora insonning boshqalar tomonidan e’tiborga olinishi, hurmat bilan kutib olinishi yoki ulug‘lanishini ifodalaydi.

Grammatik tahlil:

Tuzilishi: ot (izzat) + qo‘shimcha (-ga) + fe’l (botmoq)

So‘z turkumi: fe’l birikmasi

Frazeologik turi: barqaror, ko‘chma ma’noli ibora

Gapdagi vazifasi: kesim

Ma’no guruhi: hurmat, e’tibor, e’zoz, shon-shuhrat bildiruvchi iboralar

6.“Ko‘ngli qora” - bu frazeologik ibora bo‘lib, yovuz, adovatli, hasadgo‘y, insonlarga nisbatan ishlatilib, yomon niyatli odamni ifodalaydi.Ma’nosi.“Ko‘ngli qora” deganda yuragida hasad, yomonlik yoki adovat saqlovchi, begonaning quvonchidan xursand bo‘lmaydigan, ich-ichidan yomonlik o‘ylaydigan odam nazarda tutiladi.

Grammatik tahlil:

Tuzilishi: ot (ko‘ngil) + sifat (qora)

So‘z turkumi: otli birikma (frazeologik birikma)

Frazeologik turi: ko‘chma ma’noli, barqaror ibora

Gapdagi vazifasi: kesim yoki aniqlovchi sifatida ishlatiladi

Mazkur hikoyada iboralar ko‘pincha ayollar o‘rtasidagi munosabat, urf-odatlar va zamonaviylik o‘rtasidagi ziddiyatlarni ifodalash uchun ishlatiladi. Iboralar qahramonlarning ruhiy holatini, kayfiyatini, ijtimoiy mavqeini va o‘zaro aloqalarini ochib beradi.Ushbu iboralar hikoya personajlarining hissiy kechinmalarini tabiiy, xalqona tarzda aks ettiradi. Yozuvchi frazeologizmlar orqali ayollarning ichki dunyosidagi murakkablik va oilaviy hayotdagi nozik masalalarni obrazli ifodalay olgan.

“OFTOB OYIM” HIKOYASIDAGI IBORALAR TAHLILI

“Oftob oyim” hikoyasida iboralar asosan vatanga bo`lgan mehr, sadoqat va hayot falsafasini ochib beradi. Frazeologizmlar asar qahramonining xalqona donoligini va o‘ziga xos nutq uslubini ifodalaydi.Quyida ushbu hikoyadagi ba’zi iboralar tahlil qilingan:

1."Ibora" sifatida “**bo‘lar-bo‘lmas gap”** quyidagicha izohlanadi .

Ma’nosi:Asossiz, ahamiyatsiz yoki bekorchi gap degan ma’noni bildiradi.
Ya’ni, biror dalilsiz, ishonchsiz, foydasiz so‘z yoki mish-mishni anglatadi.

Tuzilishi:Qo‘shma so‘zli ibora - “bo‘lar” (mumkin, sodir bo‘lishi mumkin narsa) va “bo‘lmas” (bo‘lmaydigan narsa) so‘zlarining qarama-qarshi qo‘shilishi natijasida hosil bo‘lgan. Misollar:Ularning bo‘lar-bo‘lmas gaplariga quloq solma.Mahallada bo‘lar-bo‘lmas gaplar yuribdi, barini rost deb o‘ylama.

Sinonimlari:

- bekorchi gap
- mish-mish
- uydirma
- bo‘hton

2.“Darmondan qolgan” - bu frazeologik ibora bo‘lib, odatda jismoniy yoki ruhiy kuchini yo‘qotgan, holdan toygan, quvvatsiz odamga nisbatan ishlatiladi.

Ma’nosi:Kuch-quvvatdan ayrilgan, darmoni qurigan, holdan toygan, zaif holatga tushgan.

Tuzilishi:

- “Darmon” - kuch, quvvat, irodaviy yoki jismoniy salohiyatni bildiradi.
- “Qolgan” - “yo‘qotgan”, “sarosimaga tushgan” ma’nosida ishlatiladi.

Shunday qilib, “*darmondan qolgan*” deganda - “*kuchini yo‘qotgan*” ma’nosi yuzaga chiqadi. Misollar:U uzoq yurishdan so‘ng darmondan qolgan edi.

Sinonimlari:

- holdan toygan
- quvvati yo‘q
- madori qolmagan
- holdan chiqqan

3.“Bahramand bo‘lmoq” - bu frazeologik ibora bo‘lib, biror narsadan foyda, zavq, rohat yoki ne’mat olish ma’nosini bildiradi. Ma’nosi:Biror narsaning foydasidan, lazzatidan, zavqidan yoki ne’matidan bahra olish, foydalanmoq.
Ya’ni “rohatlanmoq”, “foyda topmoq” ma’nolarida ishlatiladi.

Tuzilishi:

“Bahra” - arabcha so‘z bo‘lib, “ulush”, “foyda” degan ma’nolarda ishlatiladi.

“-mand” - forscha qo‘shimcha bo‘lib, “ega”, “sahib” ma’nosini beradi.

“Bo‘lmoq” - fe’l, harakatni bildiradi.

Shunday qilib, “bahramand bo‘lmoq” - “bahra olmoq”, “rohatlanmoq” degan ma’noda shakllangan. Misollar:Kitobxonlar adabiyot go‘zalligidan bahramand bo‘ldilar.

Sinonimlari:
bahra olmoq
rohatlanmoq

4.“Bosh tortmoq” - bu frazeologik ibora bo‘lib, odatda biror narsani rad etmoq, qabul qilmaslik, rozilik bildirmaslik ma’nolarida ishlatiladi.

Ma’nosi:Biror taklif, iltimos yoki narsani qabul qilmaslik, voz kechmoq, rad etmoq.
Tuzilishi:

“Bosh” - odamning a’zosi, lekin ko‘chma ma’noda “rozilik” yoki “rozi emaslik” ramzi sifatida ishlatiladi.

“Tortmoq” - “chekinmoq”, “orqaga olmoq”, “qabul qilmaslik” ma’nolarini beradi.
Shuning uchun birikma ko‘chma ma’noda “rad etmoq” degan mazmunni bildiradiMisollar:U bu ishni bajarishdan bosh tortdi, chunki vijdoni yo‘l qo‘ymadi.

Sinonimlari:
rad etmoq
rozi bo‘lmaslik
inkor qilmoq

Bu iboralar xalq nutqidan olingan bo‘lib, yozuvchi ularni shunchaki bezak sifatida emas, balki badiiy maqsad bilan qo‘llaydi. Ular personajlar ruhiyatini chuqur ochishga, milliy mentalitetni ifodalashga xizmat qiladi.

Xulosa va takliflar. Conclusion/ Recommendations

Frazeologizmlar nafaqat tilimizni boyituvchi vosita, balki badiiy asarlarning o`qishliligini, ta`sirchanliligini oshirishga xizmat qiluvchi unsur ham hisoblanadi. Frazeologizmlar har bir tilning va o’sha til madaniyatining eng muhim va boy jabhasi hisoblanadi. Said Ahmad asarlaridagi iboralar quyidagi lisoniy xususiyatlarga ega: Struktur barqarorlik: iboralarning tarkibiy qismlari o‘zgarmaydi, bu ularning frazeologik xususiyatidir. Semantik yaxlitlik: ibora butun holda bitta ma’noni bildiradi, komponentlar alohida ma’nosiz holga keladi. - Emotsional-ekspressivlik: iboralar personajning hissiyotini kuchli tarzda ifoda etadi. Pragmatik maqsad: yozuvchi ularni qahramon nutqini tabiiylashtirish, o‘quvchi bilan hissiy aloqa o‘rnatish vositasi sifatida qo‘llaydi.Yozuvchi xalq tili boyligidan samarali foydalangan holda, frazeologizmlarni zamonaviy badiiy kontekstga moslashtira olgan. Bu esa o‘zbek adabiy tilining ifoda imkoniyatlarini kengaytirishga xizmat qiladi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro’yxati.

1. Sayfullayeva R., Mengliyev B., Boqiyeva G., Qurbonova M., Yunusova Z., Abuzalova M. Hozirgi o`zbek adabiy tili. – Toshkent, 2009. 129-131- betlar.

2. G`aniyeva Sh.A. O`zbek frazeologizmlarining strukturasi (shakliy va mazmuniy modellashtirish): Filol. fan nomzodi (PhD) diss. avtoreferat. – Toshkent, 2017. 50-bet.

3. В.Виногадов. Грамматика русского языка. 1952-1954 й.

4. Раҳматуллаев Ш. Лексема ва фразема маъносини компонент таҳлилнинг баъзи натижалари // Ўзбек тили ва аджабиёти. 1986. № 3. – Б. 19-20;

5. Rahmatullaev Sh. O`zbek tilining izohli frazeologik lug`ati. – T: O`qituvchi, 1978. 5-bet

6. 1. Said Ahmad. “Kelinlar qo‘zg‘oloni”. Toshkent: G‘afur G‘ulom, 1978.

7 . Said Ahmad. “Oftob oyim”. Toshkent: Adabiyot va san’at, 1984

Abdubannonova Shoxsanam Abdiqahhor qizi
Buxoro xalqaro universiteti
Psixologiya va umumiy fanlar kafedrasi magistranti

MAKTAB O‘QUVCHILARINING IJODIY KOMPETENTLIGINING IJTIMOIY-PSIXOLOGIK DETERMINANTLARI

Annotatsiya. *Ushbu maqolada maktab o‘quvchilarining ijodiy kompetentligini shakllantirishga ta’sir etuvchi ijtimoiy-psixologik determinantlar tahlil qilinadi. Tadqiqotda o‘quvchi shaxsining ijodkorlik salohiyati, motivatsion omillar, oila va ta’lim muhitining roli, shuningdek, psixologik qo‘llab-quvvatlash mexanizmlarining ahamiyati yoritilgan. Shaxslararo munosabatlar, kommunikativ faollik va ijtimoiy tajribaning ijodiy kompetentlikka ta’siri ilmiy asosda izohlanadi. Natijalar ijodiy fikrlashni rivojlantirishda psixologik va pedagogik yondashuvlarning o‘zaro uyg‘unligini ko‘rsatadi.*

Kalit so‘zlar: *ijodiy kompetentlik, ijtimoiy-psixologik determinantlar, motivatsiya, shaxs rivojlanishi, ta’lim muhiti, ijodkorlik.*

СОЦИАЛЬНО-ПСИХОЛОГИЧЕСКИЕ ДЕТЕРМИНАНТЫ ТВОРЧЕСКОЙ КОМПЕТЕНТНОСТИ ШКОЛЬНИКОВ

Аннотация. *В статье рассматриваются социально-психологические детерминанты формирования творческой компетентности школьников. Анализируются роль мотивационных факторов, влияние семейной и образовательной среды, а также значение психологической поддержки в развитии личности учащегося. Особое внимание уделено влиянию межличностных отношений, коммуникативной активности и социального опыта на развитие творческого потенциала. Результаты исследования показывают взаимосвязь педагогических и психологических подходов в формировании креативного мышления.*

Ключевые слова: *творческая компетентность, социально-психологические детерминанты, мотивация, развитие личности, образовательная среда, креативность.*

SOCIO-PSYCHOLOGICAL DETERMINANTS OF SCHOOL STUDENTS’ CREATIVE COMPETENCE

Annotation. *This article explores the socio-psychological determinants influencing the development of creative competence among school students. It analyzes the role of motivational factors, the impact of family and educational environments, and the importance of psychological support in fostering personal development. Special attention is given to how interpersonal relations, communicative activity, and social experience contribute to creative competence. The findings highlight the interrelation between psychological and pedagogical approaches in enhancing creative thinking.*

Key words: *creative competence, socio-psychological determinants, motivation, personality development, educational environment, creativity.*

Inson psixologiyasini tushunish, tahlil qilish va rivojlantirishga jiddiy e’tibor berish masalasi hamma zamonlarda va hamma davlatlarda ham ijtimoiy – iqtisodiy taraqqiyotning yetakchi vazifalaridan biri bo‘lib kelgan. Tarix va ijtimoiy hayot tamoyillari shuni ko‘rsatmoqdaki, jamiyatning har tomonlama rivojlanishi yuksak darajadagi hayot, turmush tarzini qaror toptirish, avvalo, har bir faoliyat ko‘rsatuvchi shaxsdagi o‘ziga xos psixologik salohiyatning nechog‘lik to‘la – to‘kis namoyon etilayotganligi bilan belgilanadi. Zero, har bir mamalakatning porloq kelajagini odamlardagi ijodiy, intellektual, ma’naviy taraqqiyot yo‘liga xizmat qiluvchi davlat mexanizmisiz tasavvur qilib bo‘lmaydi. Shu boisdan hozirgi kunda barcha rivojlangan va rivojlanish yo‘lidan borayotgan mamlakatlar birinchi galda o‘z fuqarolarining ma’naviy va intellektual, jismoniy va ruhiy barkamolligiga va undan ijodiy manfaatlar uchun samarali foydalanish yo‘llarini izlashga jiddiy e’tibor qaratmoqdalar. Shu nuqtayi nazardan, shaxsni har tomonlama yetuk qilib tarbiyalash bugungi kunning dolzarb masalasi hisoblanadi.

Respublikamizda so‘nggi yillarda ta’lim tizimidagi yuz berayotgan yuksak o‘zgarishlar, yangi qoidalarning, yangicha tizimning paydo bo‘lishi jadal sur’atlar bilan taraqqiy qilayotgan dunyoda ijodkor shaxsning rivojlanishiga ulkan talablar qo‘yadi. Ijodkor shaxs o‘z taraqqiyotining barcha bosqichlarida jamiyat tomonidan tan olinadi va ma’lum ijtimoiy mavqega ega bo‘ladi. Psixologik tadqiqotlarda shaxsdagi ijodkorlikni rivojlantirish bilan bog‘liq muammolarni hal etish muvaffaqiyatni belgilovchi xususiyatlar alohida o‘rin tutadi.

O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2022-yil 28- yanvardagi PF- 60-sonli «2022-2026-yillarga mo‘ljallangan yangi O‘zbekistonning taraqqiyotstrategiyasi to‘g‘risida», 2017-yil 7-iyuldagi PF-5106-sonli «Yoshlarga oid davlat siyosati samaradorligini oshirish va O‘zbekiston Yoshlar Ittifoqi faoliyatini qo‘llab-quvvatlash to‘g‘risida»gi, 2019- yil 8 -oktabrdagi PF-5847-sonli «O‘zbekiston Respublikasi Oliy ta’lim tizimini 2030-yilgacha rivojlantirish konsepsiyasini tasdiqlash to‘g‘risida» Farmonlari va O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining «Ijtimoiy va ma’naviy- ma’rifiy sohalarga oid beshta tashabbusi» dasturlari doirasida belgilangan keng ko‘lamli strategik chora-tadbirlarni amalga oshirishda mazkur dissertatsion tadqiqot muayyan darajada xizmat qiladi.

Metodologiya. Umuman, ijodiylikni shakllantirish, kreativlikning psixologik jihatlari bo‘yicha sotsiologlar va pedagoglar, san’atshunos olimlar (B.G. Ananyev, D.S.Bruner, L.S.Vigotskiy, V.V.Davidov, P.I.Ivanov, P.Galperin, R.G.Natadze, O.INikiforova, Matyushkin,S.L.Rubinshityn, R Solso, O.K.Tixamirov, J.Gilfort, E.E Tunik va boshqalar) o‘z tatqiqot masalalariga asoslanib, munosabatlarning turli yo‘nalishlar bo‘yicha tadqiqot obyektiga aylantirganlar va ma’lum darajada shaxsdagi ijodkorlik, ijodiy qobiliyatlarning shakllantirishning nazariy fundamental asoslarini yaratganlar. E.G‘.G‘oziyev, G‘.Shoumarov, V.M.Karimova, R.I.Sunnatova, B.R. Qodirov, Sh.R. Barotov rahbarligida olib borilgan ilmiy izlanishlarda ijodkorlikning ijtimoiy – psixologik kategoriya sifatidagi talqinlariga ma’lum darajada e’tibor qaratilgan.

Adabiyotlar tahlili shuni ko‘rsatadiki, zamonaviy psixologiya fanida bugungi kunda "ijodkorlik" atamasining yagona talqini mavjud emas. Tadqiqotlarda kreativlik bilan bog‘liq juda ko‘p tushunchalarni topish mumkin. Ijodkorlik, ijodiylik, ijodiy, evristik, sermahsul, divergentli, lateral fikrlash, ijodiy qobiliyatlar, ijodiy faoliyat, ijodiy motivatsiya, o‘z-o‘zini aktuallashtirish, o‘z-o‘zini ro‘yobga chiqarish kabi tushunchalar kreativlik muammosi bilan bog‘liq konseptual ro‘yxatning bir qismi hisoblanib, mazkur tushunchaning noaniqligi va xilma-xilligini yanada kuchaytiradi. Ushbu tushunchalar qatorida "ijodiylik" tizimni shakllantiruvchi ta’rif sifatida talqin qilinsa, "kreativlik" va ijod o‘rtasidagi mushtaraklikni aniqlash uchun eng mashxur tadqiqotlarni tahlil qilish maqsadga muvofiqdir.

L.Vigotskiy ijodkorlikni shaxslarning o‘ziga xos qadriyatlarni yaratish va innovatsion qarorlar qabul qilish qobiliyati deb izohlaydi.

P.Torrens: “Ijodiy fikrlash -bu shaxsning kamchiliklar, nuqsonlar, yetishmayotgan elementlar, bilimlardagi bo‘shliqlar va nomuvofiqliklarni idrok etish qobiliyatidir” ,- deb takidlaydi.

Ijodiy kompetentlikni va kreativlikni o‘rganish bo‘yicha Rossiyada A.M.Matyushkin, A.V.Petrovskiy, M.G.Yaroshevskiy, V.N. Drujinin kabi olimlar ish olib borganlar.

Umuman, ijodiylikni shakllantirish, kreativlikning psixologik jihatlari bo‘yicha sotsiologlar va pedagoglar, san’atshunos olimlar o‘z tadqiqot masalalariga asoslanib, munosabatlarning turli yo‘nalishlar bo‘yicha tadqiqot obyektiga aylantirganlar va ma’lum darajada shaxsdagi ijodkorlik, ijodiy qobiliyatlarning shakllantirishning nazariy fundamental asoslarini yaratganlar. .E.G‘ G‘oziyev, G‘ Shoumarov, V.M Karimova, R.I Sunnatova, B.R. Qodirov, Sh.R. Barotov rahbarligida olib borilgan ilmiy izlanishlarda ijodkorlikning ijtimoiy – psixologik kategoriya sifatidagi talqinlariga ma’lum darajada e’tibor qaratilgan.

Psixologiyada intellekt va kreativlik aloqasini tushuntiruvchi 3 ta nazariya mavjud.

D.Veksler, G.Ayzenk, L.Termen, R.Stenberg va boshqalar intellekt va kreativlikni oliy darajadagi insoniy qobiliyatlarning birligi deb bilishadi. Intellekt kreativlikning yuqori bosqichidir. Bu degani nafaqat ular birlikda, balki ijodkorlik intellektning hosilasidir. Yuqori darajadagi inttellekt- yuqori darajadagi qobiliyatning asosini tashkil qiladi. Quyi intellekt- quyi darajadagi intellektni yuzaga keltiradi. Gans Ayzenk kreativlikni qobiliyatning o‘ziga xos ko‘rinishi deb bilgan. Kreativlik intellektning yuqori bo‘lishi bilan belgilangan.

Intellekt bu inson va hayvonlarning yangi muhitga moslashishi hisoblanadi. V.Shterni, J.Piaje, D.Veksler va boshqa mualliflar ham intellektni insonlarni yangi hayotiy sharoitlarga moslashtiruvchi umumiy qobiliyat sifatida qarashgan. Ular o‘z tadqiqotlarida amerikalik minglab maktab o‘quvchilarini logityud metodi orqali tadqiq etishgan. Tadqiqot jarayonida , dastlab ularni IQ (intellekt koefitsenti) aniqlab olindi. O‘quvchilarni IQ koeffitsentiga qarab guruhlarga ajratdilar va 30, 40,50, 60 yil oralig‘ida kuzatdilar. Yillar davomida intellekt koeffitsenti yuqori bo‘lgan sinaluvchilar hayotda, faoliyatda yuqori ko‘rsatkichlarni ko‘rsatishgan. IQ koeffitsenti pastroq bo‘lgan sinaluvchilar ulardan farqli o‘laroq 30 marta kam yutuqlarga erishishgan.

Lekin intellekt va kreativlikning bir-biriga bog‘liq emasligini boshqa tadqiqotlarda tadqiq etilgan. Ijodkorlik- bu insonning hayotga moslashishi emas, balki uni o‘zgartirishidir. Ijodkorlikning asosiy omili bu insonning dezadaptatsiyasi, ya’ni uni atrof-olam va ijtimoiy muhitga moslasha olmasligida deb qaralgan nazariyalar ham mavjud. Ba’zi olimlar shaxsning ijodiy xususiyatini “tashqi olam va insonlardan yolg‘izlanish”, deya ta’rif berishgan. Aynan real olamga nisbatan dezadaptatsiyasi mavjud bo‘lgan, moslasha olmagan inson o‘zidagi yolg‘izlikni yengib o‘tish uchun ijod qilish va yangilik yaratishni boshlar ekan. A.Adler insondagi ijodkorlik o‘zida mavjud bo‘lgan noto‘liqlik kompleksini to‘ldirish vositasi deb qaragan.Empirik tadqiqotlarda ko‘rsatilishicha, ijodkor qobiliyatli bolalar shaxsiy va emotsional sohada jiddiy muammolarga duch kelishadi. Tadqiqotlarda bunday bolalarning maktabda erishayotgan natijalari ularning imkoniyatlaridan past chiqqanini kuzatishimiz mumkin.

Mustaqil fikrlashning yuqori shakli bo‘lmish ijodiylik muammosi chet el psixologiyasida juda chuqur o‘rganilgan va bu asosan qobiliyatning kreativligi tarzida talqin qilingan. (“*sreate”* - inglizcha “ijod qilish” demakdir), ijodiylik - bu intellektual faollikning yuksak bosqichi, degan tasavvur paydo bo‘lmasligi uchun “kreativlik” atamasidan ham foydalandik. Psixologiyada kreativlik muammosi 1950-yillardan boshlab izchil ravishda o‘rganiladi. Lekin biz o‘z tadqiqotimizda “kreativlik” atamasini o‘zbek tilida shartli ravishda “aqliy ijodiylik” deb atadik, lekin uni mustaqil fikrlashning psixologik asosi sifatida o‘rganishni lozim topdik. Shunday qilib, bundan buyon aqliy ijodiylik haqida mulohaza yuritilganda, fikrlashning nostandartligi, uning mustaqilligi va “kreativligi” nazarda tutiladi.

Tadqiqotchilar "kreativlik" atamasini tafakkurning o‘ziga xos xususiyatlari, insonga umumiy qabul qilingan, stereotipik jihatdan farq qiluvchi g‘oyalarni hosil qilish imkonini beruvchi qobiliyatlar majmui bilan bog‘laydilar. Rus psixologiyasidagi tadqiqotlarning tahlili shuni ko‘rsatadiki, ular "kreativlik" tushunchasiga ko‘ra "ijod"atamasidan ko‘proq foydalanadilar va u faoliyatli yondashuv doirasida ochib beriladi.

J.P.Gilford o‘z tadqiqotlarida konvergent fikrlash bilan divergent fikrlash o‘rtasidagi sifatiy farqqa e’tibor qaratdi. Uning ishlari tufayli bu mavzu tadqiqotchilar e’tiboriga tushdi va amaliy ta’lim muammolarini hal qilish borasida muhokama qilinmoqda.

Xulosa qilib aytganda, maktab o‘quvchilarining ijodkorligini rivojlantirish uchun tegishli o‘quv dasturlariga psixologik talablarga javob bera oluvchi o‘zgartirishlar kiritish orqali o‘quvchilardagi ijodiy faollik imkoniyatlarini oshirish mumkin. Ijodkorlikni shakllantirishda o‘qituvchi har bir o‘quvchiga imkoni boricha individual yondashishi, ularning individual-tipologik xususiyatlari bilan bog‘liq jihatlariga alohida etibor qaratishi lozim.

Foydalanilgan adabiyotlar ro’yxati.

1.Mirziyoyev Sh.M. Buyuk kelajagimizni mard va olijanob xalqimiz bilan birga quramiz. Toshkent., “O‘zbekicton” 2017. – 488 b.

2.Mirziyoyev Sh.M. Niyati ulug‘ xalqning ishi ham ulug‘, hayoti yorug‘ va kelajagi farovon bo‘ladi. Toshkent., “O‘zbekicton” 2019.- 488 b.

3.Abduqodirov A. Maktabgacha ta’lim muaccacalarida multimedia texnologiyacidan foydalanish uclubiyoti. «Nacaf» nashriyoti. 2011 y.

4.A’zamxo‘jaeva E.A. Muomala maromining yosh xucuciyatlari va dinamikaci: Pcix. fan. nom. ... dic. – T.: O‘zMU. 2002. – 155 b.Baer, John . Creativity and divergent thinking : A tascspecific. approach. Lawrence Erebaum Associates, Inc : Hillsdate, N.J., 1993, 128pp.

Shadmanov Qurbon Badriddinovich
Buxoro davlat tibbiyot instituti
O‘zbek tili va adabiyoti, rus tili va ingliz tili kefedrasi professori
Falsafa fanlari bo‘yicha falsfa doktori (PhD)
E-mail: shadmanov.qurbon@bsmi.uz,

Sultonova Munisa Bahriddin qizi
Buxoro xalqaro universiteti magistranti
Email: munisasultonova51202@gmail.com

DISCOURSE PERSPECTIVE PROBLEMS IN MODERN LINGUISTICS

Annotation. *This article examines the main problems of discourse analysis in modern linguistics. The study emphasizes the interdisciplinary nature of discourse, which connects linguistics with philosophy, sociology, psychology, and cultural studies. The paper discusses the evolution of discourse theory from structuralism to postmodern and cognitive approaches, focusing on the challenges of defining discourse boundaries, identifying its types, and analyzing pragmatic, semantic, and contextual aspects. Special attention is paid to issues of text coherence, speech strategies, and the role of social and cultural factors in shaping discourse. The article highlights that understanding discourse as a dynamic communicative process contributes to the development of new linguistic paradigms and methodologies for analyzing real communication.*

Key words: *discourse, linguistics, discourse analysis, pragmatics, communication, cognitive linguistics, context, semantics, sociolinguistics.*

ПРОБЛЕМЫ ПЕРСПЕКТИВЫ ДИСКУРСА В СОВРЕМЕННОЙ ЛИНГВИСТИКЕ

Аннотация. *В данной статье рассматриваются основные проблемы анализа дискурса в современной лингвистике. Исследование подчеркивает междисциплинарный характер дискурса, соединяющий лингвистику с философией, социологией, психологией и культурологией. Обсуждается развитие теории дискурса от структурализма до постмодернистских и когнитивных подходов, выделяются трудности в определении границ дискурса, его типов, а также анализе прагматических, семантических и контекстуальных аспектов. Особое внимание уделяется проблемам связности текста, речевых стратегий и роли социокультурных факторов. Понимание дискурса как динамического коммуникативного процесса способствует развитию новых лингвистических парадигм и методов анализа коммуникации.*

Ключевые слова: *дискурс, лингвистика, анализ дискурса, прагматика, коммуникация, когнитивная лингвистика, контекст, семантика, социолингвистика.*

Introduction. In modern linguistics, the concept of discourse has become one of the central categories for understanding the nature of human communication, cognition, and language functioning in social contexts. Unlike traditional linguistic analysis, which primarily focused on the structure of language, discourse analysis explores how language operates in real communicative situations - how meaning is created, interpreted, and influenced by social, cultural, and psychological factors. The study of discourse thus represents a shift from language as a closed system to language as a living process embedded in human interaction and thought.

The relevance of studying discourse lies in its interdisciplinary scope and its ability to reveal how language reflects ideology, power relations, cultural identity, and cognitive processes. In the context of globalization, media development, and digital communication, the boundaries of discourse have expanded significantly, creating new forms such as political, media, and digital discourses. Consequently, the analysis of discourse in modern linguistics requires the integration of methods from cognitive science, pragmatics, semiotics, and sociolinguistics, making it a complex but essential area of linguistic research.

Relevance of the Study (Topicality): The relevance of studying discourse from the perspective of modern linguistics is determined by the growing role of communication in shaping social consciousness, ideology, and cultural identity. In today's globalized and information-driven world, language is not merely a means of conveying information but also a powerful tool for influencing thought, constructing reality, and maintaining social relations. Understanding discourse therefore allows linguists to explore how language reflects and reproduces social power, cultural norms, and cognitive patterns in different contexts.

Moreover, the rapid development of digital communication, media platforms, and artificial intelligence has introduced new forms of discourse that challenge traditional linguistic theories. These transformations demand new analytical approaches capable of explaining how meaning is produced, negotiated, and interpreted in various communicative environments. Hence, the study of discourse in modern linguistics is of high theoretical and practical importance, as it contributes to the development of interdisciplinary models for analyzing real-world communication and enhances our understanding of language as a dynamic, context-dependent phenomenon.

Literature Review: The study of discourse has a long and diverse history, evolving through several stages and theoretical paradigms. The concept was first systematically introduced in the works of Michel Foucault (1972), who viewed discourse as a system of knowledge and power shaping human thought and social behavior. Foucault emphasized that discourse not only reflects reality but also constructs it, determining what can be said, thought, and believed within a given cultural context. His philosophical approach laid the foundation for understanding discourse as a sociocultural and ideological phenomenon.

In modern linguistics, the theoretical framework of discourse analysis was further developed by scholars such as Teun A. van Dijk (1997), Norman Fairclough (1992), and M. A. K. Halliday (1978). Van Dijk introduced the concept of *critical discourse analysis (CDA)*, focusing on how language is used to reproduce or challenge social power and inequality. Fairclough expanded this idea, proposing a three-dimensional model that connects linguistic structures, discursive practices, and sociocultural contexts. Halliday, on the other hand, approached discourse through the lens of *systemic functional linguistics*, arguing that language is a social semiotic system where every utterance serves a specific communicative function.

Later, Deborah Tannen (1989) and Ruth Wodak (2001) made significant contributions to understanding discourse from a sociolinguistic and gender perspective, emphasizing that discourse reflects identity, interpersonal relations, and social roles. The cognitive turn in linguistics, represented by George Lakoff (1987) and Ronald Langacker (1991), introduced the idea that discourse is rooted in conceptual structures and mental representations, linking linguistic meaning with human cognition.

In the postmodern period, scholars such as Gee (2011) and Blommaert (2005) have explored discourse as a dynamic and multimodal phenomenon, shaped by digital technologies, global communication, and cultural hybridity. Their works underline the necessity of integrating linguistic, cognitive, and sociocultural approaches to adequately capture the complexity of discourse in the 21st century.

Overall, the literature review shows that modern discourse analysis is a highly interdisciplinary field, combining insights from linguistics, philosophy, sociology, and cognitive science. The ongoing evolution of discourse theory reflects the broader transformation of linguistic thought-from analyzing static language structures to exploring language as a tool of social interaction, cognition, and cultural production.

Discussion. The analysis of discourse in modern linguistics reveals that it is not a static linguistic structure, but a dynamic and context-dependent phenomenon. Discourse serves as a bridge between language and reality, reflecting how people construct, transmit, and negotiate meaning in various communicative situations. Scholars such as Foucault, Fairclough, and van Dijk emphasize that discourse shapes social identities, power relations, and ideological systems. This perspective marks a shift from studying language as a closed grammatical system to examining it as a form of social practice.

One of the key issues discussed in contemporary research is the diversity of discourses-political, media, academic, digital, and everyday-which require different analytical approaches. The development of critical discourse analysis (CDA) has made it possible to explore how language maintains or

challenges social inequalities, while cognitive discourse analysis focuses on how mental models influence communication. In addition, digital communication has introduced multimodal discourse that combines verbal, visual, and interactive elements, making the analysis of meaning more complex.

Furthermore, the pragmatic aspect of discourse-such as speech acts, politeness strategies, and implicatures-plays a significant role in understanding how speakers achieve communicative goals. The integration of pragmatic and cognitive approaches demonstrates that discourse is not only a reflection of social reality but also a tool for constructing it.

In conclusion, the discussion shows that modern discourse analysis requires an interdisciplinary perspective combining linguistics, psychology, sociology, and cultural studies. Such an approach allows for a deeper understanding of how language functions as both a communicative and cognitive system that shapes human thought and social behavior.

Conclusion and Recommendations: The study of discourse in modern linguistics demonstrates that language functions not only as a means of expression but also as a powerful social and cognitive tool. Discourse shapes thought, conveys ideology, and organizes human interaction within specific cultural and social frameworks. Modern discourse analysis reveals how meaning is constructed through the interplay between linguistic forms, communicative intentions, and social context. This interdisciplinary approach allows linguists to bridge the gap between linguistic structure and human experience.

The findings of this study suggest that future discourse research should focus on three key directions:

1. Integrating cognitive and sociolinguistic approaches - to better understand how individual cognition interacts with social meaning.
2. Analyzing digital and multimodal discourse - to capture how modern technologies reshape communication and linguistic behavior.
3. Expanding the scope of cross-cultural discourse studies - to reveal universal and culture-specific patterns of meaning construction.

Overall, the exploration of discourse contributes to a deeper understanding of how language reflects, shapes, and transforms human reality, making it one of the most vital areas in contemporary linguistics.

References.

1. Foucault, M. The Archaeology of Knowledge. — London: Tavistock, 1972. — 245 p.
2. Fairclough, N. Discourse and Social Change. — Cambridge: Polity Press, 1992. — 259 p.
3. van Dijk, T. A. Discourse as Structure and Process. — London: Sage Publications, 1997. — 302 p.
4. Halliday, M. A. K. Language as Social Semiotic: The Social Interpretation of Language and Meaning. — London: Edward Arnold, 1978. — 256 p.
5. Tannen, D. Talking Voices: Repetition, Dialogue, and Imagery in Conversational Discourse. — Cambridge: Cambridge University Press, 1989. — 234 p.
6. Wodak, R. Methods of Critical Discourse Analysis. — London: Sage, 2001. — 231 p.
7. Lakoff, G. Women, Fire, and Dangerous Things: What Categories Reveal about the Mind. — Chicago: University of Chicago Press, 1987. — 614 p.
8. Langacker, R. W. Concept, Image, and Symbol: The Cognitive Basis of Grammar. — Berlin: Mouton de Gruyter, 1991. — 395 p.
9. Gee, J. P. An Introduction to Discourse Analysis: Theory and Method. — New York: Routledge, 2011. — 256 p.
10. Blommaert, J. Discourse: A Critical Introduction. — Cambridge: Cambridge University Press, 2005. — 302 p.

Tursunov Mirzo Maxmudovich
Buxoro davlat universiteti, ingliz tilshunosligi kafedrasi dotsenti (PhD)
E-mail: mirzobek.tursunov81@gmail.com

DISKURS – ZAMONAVIY TILSHUNOSLIKDA QO‘LLANILADIGAN ASOSIY MATN MAYDONLARIDAN BIRI SIFATIDA

Annotatsiya. *Ushbu maqola zamonaviy tilshunoslikda eng ko‘p muhokama qilinayotgan terminlardan biri diskurs tushunchasining nazariy tamoyillarini ko‘rib chiqishga qaratilgan. Ma’lumki, diskurs keng ko‘lamli tushuncha bo‘lib, uning bir nechta turlari mavjud va har birining nutqda alohida vazifalari bor. Diskurs bu oddiygina matn emas, balki muloqotda ishtirokchilarning o‘zaro to‘laqonli kommunikativ maqsadlarni amalga oshiradigan kontekstual makon hisoblanadi. Maqolada diskurs tushunchasiga tilshunoslarning bergan ta’riflari va uning pragmatik, kognitiv, psixolingvistik, sotsiokulturologik xususiyatlari tahlil qilinadi.*

Kalit so‘zlar: *murakkab ifoda, kommunikativ hodisa, faol nutqiy harakat, nutq faoliyati jarayoni, diskursiv formatsiyalar, kognitiv jarayon, lingvokulturologik konsept, sotsio-psixologik kontekst, sotsiosemiotik.*

DISCOURSE AS ONE OF THE MAIN TEXT FIELDS USED IN MODERN LINGUISTICS

Annotation. *This article aims at reviewing the theoretical principles of the concept of discourse, one of the most discussed terms in modern linguistics. It is known that discourse is a broad concept, there are several types of it, and each of them has special functions in speech. Discourse is not just a text, but a contextual space in which participants in communication realize mutually fulfilling communicative goals. The article analyzes the definitions given by linguists to the concept of discourse and studies its pragmatic, cognitive, psycholinguistic, sociocultural characteristics.*

Key words: *complex expression, communicative process, active speech action, speech activity process, discursive formations, cognitive process, linguocultural concept, socio-psychological context, sociosemiotic.*

ДИСКУРС КАК ОДНО ИЗ ОСНОВНЫХ ТЕКСТОВЫХ ПОЛЕЙ, ИСПОЛЬЗУЕМЫХ В СОВРЕМЕННОЙ ЛИНГВИСТИКЕ

Аннотация. *Целью данной статьи является рассмотрение теоретических основ понятия дискурса – одного из наиболее обсуждаемых терминов в современной лингвистике. Известно, что дискурс – понятие широкое, существует несколько его видов, и каждый из них имеет в речи особые функции. Дискурс – это не просто текст, а контекстуальное пространство, в котором участники общения реализуют взаимовыполняющие коммуникативные цели. В статье анализируются определения, данные лингвистами понятию дискурса и его прагматическим, когнитивным, психолингвистическим, социокультурным характеристикам.*

Ключевые слова: *сложное выражение, коммуникативное событие, активное речевое движение, процесс речевой деятельности, дискурсивные образования, когнитивный процесс, лингвокультурный концепт, социально-психологический контекст, социосемиотика.*

Diskursiologiya (diskurs nazariyasi) tilshunoslik nazariyasining yangi yo‘nalishlaridan biri bo‘lib hisoblanadi va shu sababdan ham diskursga nisbatan berilgan aniq, hamma tomonidan tan olingan, uning barcha funksiyalarini o‘z ichiga olgan tavsif hozirgi kungacha mavjud emas. “Diskurs” atamasi lingvistika sohasida ham juda ko‘p qo‘llaniladigan atamalardan biriga aylangan. Tarixiy jihatdan bu atama birinchi marta amerikalik tilshunos Z. Harrisning 1952-yilda nashr etilgan “Diskur tahlili” deb nomlangan maqolasida ishlatilgan. Unda tilshunos olim frazani oddiy ifoda deb, diksursni bir nechta

birikmalardan iborat murakkab ifoda turi deb baholagan[1]. “Diskurs” atamasining to‘liq ko‘lami so‘nggi yigirma yil ichida tilshunoslikda ommalashib bordi. Golland tilshunosi T.A.van Deyk diskursni bir nechta bosqichda nazar solishni taklif qiladi. U keng ma’noda diskursga majmuaviy kommunikativ hodisa, tor ma’noda esa kommunikativ faoliyatning yozma yoki nutqiy muloqot mahsuloti sifatida qarash kerakligini ta’kidlab o‘tadi. T.A.van Deyk diskurs va matn o‘rtasidagi farqni shunday belgilaydi: diskurs – aktual aytilgan matn, ya’ni faol nutqiy harakat, matn esa til tizimiga yoki shakliy lisoniy bilimlarga tegishli fikrlarning mavhum grammatik tuzilishidir[2].

“Diskurs” tushunchasi fransuzcha discours, lotincha discursus (dalil, fikr-mulohaza) so‘zidan olingan bo‘lib dasravval shunchaki matn, umumiy nutq ma’nolarinigina ifodalagan. Fransuz tilshunos olimi E.Benvenist birinchilardan bo‘lib diskurs so‘ziga aniq terminologik ma’no bergan, o‘zining “Umumiy tilshunoslik” fundamental ilmiy risolasida u iskursni nutqning ujtimoiy asoslangan shakli deb baholaydi. Diskursni ma’lum bir vaqtda real voqelikni klassifikatsiyalaydigan hamda namoyon etadigan bir nechta o‘ziga xos tamoyillar majmuasiga ega unsur deb ataydi. Olim tilni mavhum belgilar tizimi sifatida talqin qiladi, so‘zlovchi diskursni yaratish jarayonida ma’lum bir kombinatsiyalarda tildan foydalanadi deb ta’kidlaydi. E.Benvenist nutqni ham belgilardan foydalanadigan mexanizm ham nutq faoliyati jarayoni deb uqtiradi. Shu fikrlar asosida olimning quyidagi mashhur jumlasi vujudga keldi: “gap bilan biz belgilar tizimi hisoblanadigan til sohasini tark etamiz va boshqa olamga kirib kelamiz, ifoda vositasi diskurs sanaladigan tilni kommunikatsiya quroli sifatida belgilaydigan til olamiga kiramiz”.

“Diskurs” tushunchasi lisoniy muloqot tahliliga o‘z shaxsiy nuqtai-nazari bilan bir qadar ideologik yondashuvni taqozo qiladi. Mishel Fuko bu so‘zni keng qamrovli ma’noda ko‘rib chiqib, diskursni lisoniy emas, balki umummadaniy tushuncha deb hisoblaydi. U yozadi: “ ... Diskurs, shubhasiz – belgi hodisasi, lekin bu - narsalarni ifodalash uchun belgilarning shunchaki ishlatilishidan ko‘ra ko‘proq ish bajaradigan hodisa. Aynan uning ana shu ko‘proq ish bajarishi uni til va nutqqa qiyoslab bo‘lmasligini ta’minlaydi”. M.Fuko tushunchasi bo‘yicha diskurs birligi va “atom”i bu fikrdir. Fikrlar majmui diskursiv formatsiyalarni tashkil qiladi. Fuko formatsiyalarga insoniyat jamiyatining iqtisodiyot, siyosat, tibbiyot, tirik jonzotlar haqidagi fanlar kabi iqlimiy diskurs haqida gapirishga izn beradigan diskursni, tabiiy tarix diskursini, psixiatriya diskursini kiritadi. Fukoning tan olishicha, “diskurs” tushunchasining bunday ishlatilishi hamma tomonidan qabul etilmagan, biroq tilshunoslar unga butunlay boshqacha ma’no beradilar. Tilshunoslik bo‘yicha tadqiqotlarda “diskurs” ekstralingvistik, pragmatik, ijtimoiy madaniy, psixologik va boshqa faktorlar bilan birgalikdagi bog‘langan matn deb talqin qilinadi.

Robert de Bograndning ushbu tushunchaga yondashuvi shubhasiz qiziqish uyg‘otadi. Olim bu tushunchani boshqacha nazar bilan, aytish mumkinki, mutlaqo original kontekstda yoritadi. Bogrand ta’kidlaydiki, real dunyoda til o‘z-o‘zicha mavjud emas. “Siz kanal sohilida sayr etayotgan golland tilini, bir chashka choydan huzur qilayotgan ingliz tilini yoki qandaydir ish bilan mashg‘ul nemis tilini topolmaysiz. Siz faqat diskurslarni, ya’ni real kommunikativ voqealarni topasiz”.

O‘zbek tilshunosligida diskurs bo‘yicha maxsus tadqiqotlar tilshunos Sh.Safarov tomonidan amalga oshirilgan. Tilshunos matn va diskurs muammolari to‘g‘risida quyidagilarni qayd etadi: “agarda matn va diskursning har ikkalasi ham inson lisoniy faoliyatining natijasi bo‘lsa, ularni faqatgina zohiriy – formal ko‘rsatkichga asosan “og‘zaki” va “yozma” sifatlari bilan farqlash imkoniga gumonim bor. Xuddi shuningdek, ularning birini moddiy ko‘rinishli hodisa, ikkinchisini bu xususiyatdan xoli ko‘rinishda tasavvur qilish qiyin masala. Axir bularning ikkalasi ham natijali faoliyat mahsuli bo‘ladigan bo‘lsa, erishilgan natija moddiy ko‘rinish olishi kerakku? Maqsadli ifodalanadigan kommunikativ mazmun va so‘zlovchi istagi bilan bog‘liq bo‘lmagan holda tinglovchi idrokida (qabulida) hosil bo‘ladigan informativ mazmun bir-birini inkor qilmaydi, aksincha, ular o‘zaro qorishib, birikib, muloqotning samaraliligini ta’minlovchi omilga aylanadilar.

Tilshunos olim A.Pardayev talqinicha, diskurs bu so‘zlovchi va tinglovchining o‘zaro fikr almashish, bir-biriga ta’sir ko‘rsatish maqsadida lisoniy va nolisoniy vositalardan o‘zlari eng samarali deb hisoblagan shakl va turda amaliy foydalanish jarayoni hisoblanadi. Diskurs bu – jarayon, insoniy faoliyat turi. U lisoniy va yuzlab nolisoniy omillarning mushtarak shaklda bir maqsad yo‘lida

[1] Harris Z.S. Discourse analysis // Language. 1952. Vol. 28. P. 1–30.
[2] Teun A. van Dijk (1997). Discourse Studies. SAGE Publications

voqelanishidir. Adabiy aspektdagi diskurs muammosi mashhur frantsuz olimi M.Fuko, shuningdek, S.Todorov, Y.Kristeva, R.Bart asarlarida, rus olimlari M.M.Baxtin, Y.M.Lotman, V.I.Tyup tadqiqotlarida ko‘rib chiqilgan, S.N.Broytman, I.P.Smirnov, I.V.Samorukov, Y.Rudnev, P.A. Kovalev, xususan, nutq nazariyasi, diskursiv poetika va diskurs tahlillari to‘liq hal qilinmagan va qo‘shimcha o‘rganishni talab qiladi.

Diskurs tushunchasi lingvistik atama sifatida o‘tgan asrning o‘rtalarida tilshunoslikka kirib keldi. Tilshunoslikda u, dastlab, gap yoki nutqda bog‘langan va kelishilgan oqibat sifatida tushunilgan bo‘lsa, zamonaviy lingvistikada murakkab kommunikativ hodisa sifatida izohlanmoqda. Tilni pragmatik nuqtai nazardan tadqiq etishga bag‘ishlangan ishlarda diskurs atamasi yetti xil ma’noda qo‘llangan. Bu izohlar birinchi marta tilshunos va madaniyatshunos Patrik Serio tomonidan ishlab chiqilgan:

1) so‘z muqobili; 2) frazalardan o‘lchami bo‘yicha ortadigan birlik;
3) nutq vaziyati hisobga olingan holda fikrning adresatga ta’siri;
4) suhbat, nutqda so‘zlovchi pozitsiyasi; 5) lisoniy birliklardan foydalanish;
6) fikrning ijtimoiy yoki mafkuraviy cheklangan turi;
7) matn hosil bo‘lish shartlarini tadqiq etishga mo‘ljallangan nazariy qurilmalar.

Zamonaviy tilshunoslikda diksursni ifodalashning uchta asosiy yo’nalishlarini ajratib ko‘rsatish mumkin: 1) Diskursning lingvistik ifodasi; 2) Diksursning sotsiologik ifodasi 3) Diskursning ratsional ifodasi

Tilshunoslik nuqtai-nazaridan diskursga ta’rif berishda juda ham xilma-xil va ko‘p sonli fikrlar mavjud. Ularning asosiy maqsadi diskursning til va nutqdagi funksiyalari hamda tizim sifatida til bilan aloqadorlik munosabatlariga izoh berish va shu tizimning kommunikatsiya jarayonida diskursdan qanday foydalanilishini tavsiflash hisoblanadi. Bu borada ba’zi tilshunoslarning fikrlarini tahlil qilib chiqamiz. N.D.Arutyunovaning diskurs tushunchasiga bergan ta’rifi zamonaviy tilshunoslikda eng ko‘p takrorlanadigan jumlalarga aylandi: “Diksurs psixologik, sotsiokulturologik, pragmatik, ekstralingvistik va boshqa omillar asosida yaratilgan jumlalar bilan bog‘langan matn; tushunish mumkin bo‘lgan aspektda olingan matn; maqsadli yo‘naltirilgan ijtimoiy faoliyat sifatida baholanadigan nutq; insonlarning o‘zaro munosabatlarida va onglaridagi kognitiv jarayonlarning mexanizmlarida ishtirok etadigan komponent. Diskurs - bu hayotga aralishib, qo‘shilib ketgan nutqdir.”

G.G.Slishkin esa diskus hamda konseptni bir kontekstda ko‘radi: “har qanday madaniyatga oid artefakt kabi til yoki nutqning xohlagan birligi lingvokulturologik konseptni insonlar ongida hosil qilish uchun xizmat qila oladi. Bu diskursga ham tegishli ta’rif. Diksurs obyekt, konsept esa tahlil instrumenti bo‘lib xizmat qiladi”[1].

Shu o‘rinda taniqli tilshunos olim T.A.van Deykning diskurs tushunchasiga bergan ta’rifiga ko‘proq to‘xtalib o‘tsak, zero uning fikrlari tilshunoslikda eng ko‘p havolalar beriladigan jumlalarga aylangan: “diskurs nutq oqimi hisoblanib, unda til doimiy harakatda bo‘ladi. Nutq sodir bo‘ladigan kommunikativ vaziyat hamda kommunikantning o‘ziga xos individual hamda sotsial xarakterli xususiyatlari, tarixiy davrlarning barcha xilma-xilligini o‘z ichiga olgan til qonuniyatlari diskursda mavjud bo‘ladi. Matnni o‘zidan tashqari diskurs yana bir nechta ekstralingvistik omillarni ham o‘z ichiga oladi: matnni to‘g‘ri tushunish uchun zarur bo‘ladigan insonni o‘rab turgan olam haqidagi bilim, fikr, allaqachon inson ongida shakllanib ulgurgan g‘oyalar, adresantning maqsadi. Diksursda umummilliy yoki shaxsiy madaniyat, mentalitet o‘z ifodasini topadi. Diskurs bu o‘zaro sotsiokulturologik faoliyatning sezilarli tarkibiy qismini tashkil etadi va uning xarakterli xususiyatlariga qiziqishlar, maqsadlar va uslublar kiradi.”

V.Z.Demyankov esa diskursning lingvistik ifodasini tahlil qilar ekan uni matnning erkin fragmenti, bir gapdan ko‘p yoki gapning mustaqil shaklidan iborat ekanligiga urg‘u beradi. Ba’zan (lekin doimiy holatda emas) diskurs birta asosiy qandaydir bir konsept atrofida jipslashadi; asosiy vazifalarni bajaradigan shaxslar, obyektlar, holatlar, vaqt, ish va hokazolarni namoyon etadigan umumiy kontekstni yaratadi. Diskurs gaplarning mantiqan ketma-ket qo‘llanilishini emas, balki, diskursni yaratgan va uning olamini tahlil qiluvchi interpretatorga ko‘proq bo‘liq bo‘ladi. Diskurs uchun ichki struktura konyunksiya, dizyunksiya va boshqalar bilan mantiqan o‘zaro aloqador elementar propozitsiyalarning

[1] Слышкин Г.Г. Дискурс и концепт (о лингвокультурном подходе к изучению дискурса) // Языковая личность: институциональный и персональный дискурс. Волгоград: Перемена, 2000. С. 38–45.

ketma-ketligi bilan belgilanadi. Diskursning elementlari quyidagilar hisoblanadi: voqelangan hodisalar, ularning ishtirokchilari, performativ ma'lumot hamda "voqea-hodisa deb tan olinmaydigan vaziyatlar. V.Z.Demyankov ushbu elementlarga chuqurror yondashib, ularga qo'shimcha ma'lumotlar ham taqdim etadi: 1) u yoki bu voqea-hodisalar sodir bo'lganda yuzaga keladigan holatlar; 2) voqea-hodisalarga izoh beradigan fon; 3) voqea-hodisalar ishtirokchilariga beriladigan baho; 4) diskursni sodir bo'layotgan voqea-hodisalarga bog'laydigan ma'lumot." Yuqoridagi olimlarning diskursning lingvistik ifodasiga berilgan ta'riflaridan kelib chiqib, xulosa sifatida uni formal, funksional, situativ nuqtai-nazardan tadqiq etish maqsadga muvofiq deya ta'kidlashimiz mumkin.

Diksursning sotsiologik (sotsiosemantik) ifodasi haqida gap borganda, uni G'arbiy Yevropa ilm olamining zamonaviy paradigmasida nihoyatda mashhur ekanligiga urg'u berishimiz lozim. Aksariyat G'arb olimlari diskursning zamonaviy ta'riflarida uning sotsiologik jihatlariga katta e'tibor qaratishadi. Diskurs mental bilimlarning hamda ideologiyaning maxsus tipi sifatida baholanib, sotsiomadaniy va sotsio-psixologik kontekstda ko'rib chiqiladi, aloqadorlik, yaxlitlik xarakterlariga ega "hayotga to'liq kirib borgan" matnda o'z ifodasini topadi. Diskurs sotsial munosabatlar kontekstiga kiritilgan hamda sotsial kontekstga asosan u yoki bu turdagi sotsial tushunchani hosil qiladi, shuningdek, ma'lum bir sotsial guruhlar uchun sotsial ahamiyatga va sotsial oqibatlarga ega.

N.K.Kravchenko diskurs tushunchasining sotsiologik tamoyillari va xususiyatlariga o'ziga xos jihatdan baho beradi. Uning fikricha, diskurs bizning atrofimizdagi olam haqida ma'lum bir qarashlarga ega bo'lishimizni ta'minlaydi, ya'ni u performativ funsksiyani bajaradi. Semiotik kod orqali diskurs ontologik nuqtai-nazardan dunyoni modellashtiradi, ya'ni, ma'lum bir qadr-qiymatlarning tizimini shakllantiradi (sotsiologik, ideologik, siyosiy, iqtisodiy); institutsional qoliplarga asosan real voqeylikni yaratadi. Diskursga sotsiosemiotik nuqtai-nazardan baho bergan yana bir nechta olimlarning fikrlarini keltirib o'tamiz. T.A.van Deyk, R.Vodak, N.Ferklolar diskursning sotsiologik xarakterli xususiyatlariga "hukmronlik va nazorat shakli" deya baho berishgan. Filips va Yorgensonlar esa diskursni insonlar tomonidan har kungi diskursiv amaliyotlarda tuziladigan og'zaki hamda yozma matnlardan iborat mustaqil ma'noli maydonga aylangan unsur deya ta'riflaydi.

Umuman olganda, diskurs tushunchasi haqida bir nechta nazariy ta'riflarni tahlil qilib shu firkga kelish mumkin-ki, diskurs bugungi kunda jamiyatda insonlar tomonidan amalga oshirilayotgan ko'plab muloqotlarda asosiy kommunikativ vazifani bajaradigan unsur hisoblanib, u turli axborotlarni turli kontekstlarda yetkazishga xizmat qiluvchi vositadir.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati.

1. Safarov Sh. Pragmalingvistika. Toshkent 2008.
2. Арутюнова Н.Д. Дискурс. Лингвистический энциклопедический словарь / Гл. ред. В.Н. Ярцева. М.: Сов. энцикл., 1990. С. 136–137.
3. Бенвенист Э. Общая лингвистика / под ред. Ю.С. Степанова; пер. с фр. М.: Прогресс, 1974, 254 с.
4. Серио П. Как читают тексты во Франции // Квадратура смысла: Французская школа анализа дискурса / пер. с франц. и португ.; общ. ред., вступ. ст. и коммент. П. Серио. М.: Прогресс, 1999. С. 12–53.Арутюнова Н. Д. Дискурс // Лингвистический энциклопедический словарь. – М. : 1990
5. Слышкин Г.Г. Дискурс и концепт (о лингвокультурном подходе к изучению дискурса) // Языковая личность: институциональный и персональный дискурс. Волгоград: Перемена, 2000. С. 38–45.
6. Фуко М. Археология знания / М.Фуко. – Киев: Ника – центр, 1996. – С.207.
7. Beaugrande de R. The Story of Discourse Analysis / R. de Beaugrande //Discourse as Structure and Process. Discourse Studies: A MultidisciplinaryIntroduction. – London-Thousand Oaks – New Delhi: SAGE Publications, 1997. Vol.1. – P.35 – 63.
8. Harris Z.S. Discourse analysis // Language. 1952. Vol. 28. P. 1–30.
9. Teun A. van Dijk (1997). Discourse Studies. SAGE Publications.

Tursunov Mirzo Makhmudovich
PhD at bukhara international university
E-mail:mirzobek.tursunov81@gmail.com,

Ahadova Gulhayo Azimovna
second year master student at Bukhara International University
E-mail: akhadovagulya103@gmail.com

NATIONAL-CULTURAL FEATURES OF PAREMIOLOGICAL UNITS IN ENGLISH AND UZBEK LANGUAGES

Annotation. *This article is devoted to the analysis of national-cultural features of some paremiological units in two various languages belonging to different families – English and Uzbek. As we know, proverbs, sayings, riddles, aphorisms are the main parts that make up paremiology of the language, considering and discussing their national, cultural elements ensure us to get to be aware why these units guarantee our society to contain the main approaches to real culture and language. Vocabulary word-stock of English and Uzbek consists of a number of paremiological units whose etymology goes back to several centuries ago. These units are passed from generation to generation keeping national-cultural data in content, the article focuses on such traditional elements by pointing out cultural information.*

Key words: *cultural values, piece of advice, spiritual culture, powerful meaning, linguistic culture, national culture, paremiological units, national cultural conceptual symbols, cultural understanding.*

INGLIZ VA O‘ZBEK TILLARIDAGI PAREMIOLOGIK BIRLIKLARNING MILLIY-MADANIY XUSUSIYATLARI

Annotatsiya. *Ushbu maqola turli oilalarga mansub ikki xil tilda – ingliz va o‘zbek tillarida ayrim paremiologik birliklarning milliy-madaniy xususiyatlarini tahlil qilishga bag‘ishlangan. Ma’lumki, maqollar, matallar, topishmoqlar, aforizmlar til paremiologiyasini tashkil etuvchi asosiy manbalar bo‘lib, ularning milliy, madaniy unsurlarini ko‘rib chiqish va muhokama qilish jamiyatimizda nega bu birliklar real madaniyat va tilga asosiy yondashuvlarni o‘zida mujassamlashtirganini anglashimizga yordam beradi. Ingliz va o‘zbek tillarining lug‘at fondida etimologiyasi bir necha asrlar avvalga borib taqaladigan qator paremiologik birliklardan iborat. Ushbu birliklar milliy-madaniy ma’lumotlarni mazmunan saqlagan holda avloddan-avlodga o‘tadi, maqolada paremiologik birliklardagi milliy-madaniy ma’lumotlar aniqlanib, ana shunday an’anaviy omillarga e’tibor qaratiladi.*

Kalit so‘zlar: *madaniy qadriyatlar, nasihat, axloqiy madaniyat, qudratli ma’no, til madaniyati, milliy madaniyat, paremiologik birliklar, milliy madaniy konseptual belgilar, madaniy tushuncha.*

НАЦИОНАЛЬНО-КУЛЬТУРНЫЕ ОСОБЕННОСТИ ПАРЕМИОЛОГИЧЕСКИХ ЕДИНИЦ В АНГЛИЙСКОМ И УЗБЕКСКОМ ЯЗЫКАХ

Аннотация. *Данная статья посвящена анализу национально-культурных особенностей некоторых паремиологических единиц двух различных языков, принадлежащих к разным семьям – английского и узбекского. Как мы знаем, пословицы, поговорки, загадки, афоризмы являются основными частями, составляющими паремиологию языка, рассмотрение и обсуждение их национальных, культурных элементов позволяют нам осознать, почему именно эти единицы гарантируют нашему обществу содержание основных подходов к реальной культуре и языку. Словарный фонд английского и узбекского языков состоит из ряда паремиологических единиц, этимология которых восходит к нескольким столетиям назад. Эти единицы передаются из поколения в поколение, сохраняя в содержании национально-культурные данные, в статье акцентируется внимание на таких традиционных элементах путем указания культурной информации.*

Ключевые слова: *культурные ценности, совет, духовная культура, мощный смысл, языковая культура, национальная культура, паремиологические единицы, национально-культурные концептуальные символы, культурное понимание.*

Paremiological units are fixed, often traditional, expressions like proverbs, sayings, and aphorisms, which are studied in the field of paremiology. These units are not formed freely in speech but are reproduced as a whole, with a meaning that is often not simply the sum of its individual words. They function as concise and culturally significant tools for conveying wisdom, cultural values, and practical advice in a memorable way.

Here are brief linguistic explanations to each unit. Proverbs: short, popular expressions that state a general truth or piece of advice. For example, “a stitch in time saves nine” or “the early bird catches the worm”. Sayings: common, but sometimes less formal, expressions of wisdom or observation. Aphorisms: short, memorable statements of a general principle or truth, often attributed to a specific person. For example, “I think, therefore I am”. Idioms: phrases whose meaning is not deductible from the literal meaning of the words, such as “kick the bucket”. Riddles: puzzles or questions that require thought to solve.

Proverbs and sayings are a particularly important element of spiritual culture. Proverbs have the characteristics of stability, readiness, possessing figurative meaning and not having author. The purpose of proverbs is to serve as an assessment of anything or some phenomenon. Aphorisms are characterized by stability, readiness, ownership of the author while riddles are characterized by stability, readiness of the author. paremiology has long been of interest to scientists. Aristotel was the first to classify and systematize proverbs and sayings. In every speech people usually use several proverbs this process gives a lively and powerful meaning to the conversation between the speaker and the listener. Folk proverbs not only instruct people, but also warn of future joys and sorrows.

The collection and study of paremeology continues from the times of Uzbek linguist Mahmud Koshgari (Devoni lug‘otit turk) and Gulxaniy (Zarbulmasal) to the present day [1;87p.]. Foreign linguists A.Taylor, V.Meader dealt with paremiological units as well. Under the term “paremia” researchers understand, first of all proverbs and word units in the context of the origin of the people. But there is also a broader definition of the term. For example: G.S.Vorkachue includes not only proverbs and fixed word combinations, but also riddles, proverbs and aphorisms. The formation of paremiology as a science dates back to the beginning of the last century and primarily associated with the name A.Taylor, he provides a wealth of theoretical resources of proverb, sayings and similes. The study of paremiology is the task of such disciplines as psychology, literary studies, history folklore studies [4; 154 p.].

The main essential features of paremiological units are the following: a) general use or reproducibility: aphorisms, like proverbs and sayings, are used in speech in the form of fixed and syntactically indivisible language units; b) stability: all proverbs are used in their original form and are easily separated from the general text; c) codification: proverbs, sayings and aphorisms are recorded in the corresponding paromiological dictionaries; d) figurativeness: proverbs do not always have a literal meaning, therefore, there is often a need for a semantic-cognitive analysis of these linguistic units in order to correctly present the statement; e) nationwide: proverbs, sayings and aphorisms are of national significance and are widely distributed among speakers of different languages. Aphorisms, like proverbs and sayings, may have this property, because they represent cultural and historical values and people’s attitudes towards a certain object of the world, or rather, the universal and idio-ethnic specificity of linguistic pictures of the world. To determine it, it is important to study the semantics of paremiological units and their correct interpretation. Information about the author and the origin of the aphorism for a representative of a linguistic culture is optional; f) general significance: all paremiological units most often perform a didactic function, represent a generalization of the accumulated cultural and historical experience of the people, represent signs of objects of reality, contain cultural and linguistic values that reflect the laws of human development; g) semantic integrity (recognizability): when transforming or reducing the original statement, it is possible to preserve its semantic integrity and the possibility of restoration (observed during the transformation of one language units into others) [3;316p.].

The paremiological fund of the language can be called a jewel box made up of the masterpieces of the people and firmly rooted in its culture. It is known that proverbs and proverbs are widely studied as genre texts of folklore studies. Linguistic analysis of proverbs is now developing in linguistics. Sometimes the realities of a certain language are reflected in the proverbs of this language and have a figurative meaning. We will be able to include gaps, realities, stereotypes, paremiological studies, customs and traditions in the list of linguistic and cultural units. We aimed to analyze the proverbs in the researched English and Uzbek languages to shed light on the connection between the names of equipment and the national culture and values of the past. For example, the Uzbek language has various expressions related to the pillow, a household item. They are as follows: ➢ Boshi yostiqqa tegmoq – kasal bo‘lib yotmoq; “Osonmi kishi nima bo‘lishini bilmaydi, boshi yostiqqa tegishi bor”. [A.Qahhor. To‘ydaaza.] ➢ Yostig‘ini quritmoq – o‘ldirmoq, yo‘q qilmoq; “Andijon zilzilasi – minglab odamlarning yostig‘ini quritdi, tomini qulatdi”. [M.Ismoiliy. Farg‘ona tong otguncha.] ➢ Boshingga yostiq qilasanmi? –Bo‘yi yetib, vaqtida uzatilmayotgan qiz haqida ibora. “Qiz yetilgach uni egasiga topshirish kerak! Boshingga yostiq qilasanmi uni?” [I.Rahim. Chin muhabbat.] ➢ Bir yostiqqa bosh qo‘ymoq. Turmush qurmoq, er-xotin bo‘lmoq ma’nosida qo‘llaniladi. “Ikki jins bir yostiqqa bosh qo‘yishi bilan o‘tmish va kelajagini bir-biriga bog‘laydigan halqa vujudga keltiradi” [A. Qahhor. Qo‘shchinor chiroqlari.] From the given examples, it can be understood that the phrases used in Uzbek language with one pillow item have the feature of expressing different figurative meanings. During the analysis of proverbs related to home furnishings in English and Uzbek, it was found that there are proverbs in both languages. Engl.l: ➢ East or West home is the best; ➢A storm in a tea-cup; ➢The darkest place is under the candlestick; ➢Your motherland is your golden cradle. Uzb.l: ➢ O‘z uying –o‘lan to‘shaging; ➢Arzimas qozonning kuyasi bo‘lma; ➢Sham yorug‘i tubiga tushmas; ➢Ona yurting-oltin beshiging.

In the proverbs related to the concept of “Love” that are cited below, national cultural conceptual symbols can also be distinguished in addition to all the features listed above: in the proverbs like “Life without love is fireless coal”, “A soul without love is a furnace without fire” (the definition of "society is a model of a “piece”) is also suitable for the same proverbs), the word “fire” has become a national-cultural conceptual symbol whereas the word “house” is used as a unique conceptual symbol in proverbs such as “If you look at a black house together with your beloved, it will look more colorful”, “A heart without love is a house without an owner”, (comparing the work of soul to real life experiences) [5; 67p.]. “If the eye does not see, the heart does not love”, “Mercy is in the eye”, “Where the eye is, there is also love”, “Even if the eye grows old, the heart does not grow old”, “There are four eyes but one love”, “The eyes of love are blind”. Love is the work of the heart, but it is special to human to love only by seeing through the eyes, feeling and understanding love in divine love is the highest level of this feeling. The word eye performed the function of a national cultural conceptual symbol in these proverbs related to the concept of “love”. Besides, the word “heart” is used as a unique conceptual symbol in the proverbs related to the concept of “Love” such as “There is a way from the heart to the heart”, “A heart given in youth is an inseparable misfortune”, “The flower of the heart is watered by the water of love”, “The heart drinks water from the heart”. Similes are given in the proverbs formed within the theme of “love” such as “Love is a holy herb, Lust is muddy water”, “Love is an incurable pain”, “Love is the fruit of the heart”, “When love is with you, the desert is a garden for you”, “Joining with the beloved is like wearing the strings of dutar, joining with someone you don’t love is like the bite of a poisonous snake”. In these expressions, love has risen to the level of the main category for a person’s full life. Also, it is possible to observe the effective use of everyday means of life through similes. Comparing the possibilities of love with meaningful words in proverbs like “Ochlik osh tanlatmas, oshiqlik yosh tanlatmas”, “Muhabbat chiroy tanlamas, uyqu - joy”, “Muhabbat husn tanlamas, Uyqu — o’rin”, “Muhabbatsiz umr — o’t olmas ko’mir”, “Oltin zanglamas, sevgi qarimas”, “Suyganimning ko’ngli uchun Suymasimni suyarman. Suyganimning ko’ngli uchun Suymas oshni icharman” rhyming words were used to ensure a rhythmic form such as “umr-ko‘mir; osh-yosh; chiroy-joy, husn-o‘rin”. In the proverb “Kuygan o’lanchi bo’lar, Suygan — laparchi” all the words are rhyming with the second part stated as an uncomplete sentence whereas this form is observed in many proverbs as a character of permanence: “Ishq yo‘lida shoh ham bir, gado ham”, “Bir etikka ikki oyoq sig’mas, Bir yurakka — ikki

muhabbat", "Ikki pichoq bir qinga sig'mas, Ikki sevgi — bir ko'ngilga"[2; 286 p.]. We observe that all spheres of material and spiritual activity of society are reflected in proverbs. In the proverbs like "A nightingale loves a flower, a man loves his country", "A girl loves a country lover", "When your love is with you, a desert is a garden for you", "When you are with your beloved, even a black house looks like a castle" patriotism, sincerity is mixed with love of country. Loyalty and simplicity in proverbs about friendship love, such as "A friend of the heart is not born suddenly", "Love knows no revenge, and friendship is flattery", "The heart drinks water from the heart", "Love does not choose age, love does not choose beauty", "A king and a man is equal in the path of love", "Two knives cannot fit in one sheath, two loves - one heart" are virtues in proverbs about the love of a person for a person. We can see from the proverbs that no matter what era do they belong, they acquire an actual appearance for each one, this is due to the closeness of the simple way of life, the similarity of relationships in people's lives and, in general, the same situations, regardless of what period of life it is.

National-cultural paremiological units as proverbs and idioms that contain a culture's values, history, and worldview. These units are specific to a language and often cannot be translated literally, offering insight into a nation's way of life and beliefs, and they serve as a tool for both effective communication and cultural understanding.

References.

1. Mamatov, A. E. Zamonaviy lingvistika (Lingvomadaniyatshunoslik asoslari). — Toshkent: Tafakkur avlodi, 2020. — 256 b.

2. Rasulov, R., Berdiyorova, H. O'zbek tilining paremiologik lug'ati. — Toshkent: O'qituvchi, 1984. — 312 b.

3. Mieder, W. Paremiological Minimum and Cultural Literacy // Wise Words: Essays on the Proverb / Ed. by W. Mieder. — New York: Garland Publishing, 1994a. — P. 297–317.

4. Norrick, N. R. Proverbial Perlocutions: How to Do Things with Proverbs // Wise Words: Essays on the Proverb / Ed. by W. Mieder. — New York: Garland Publishing, 1994. — P. 293–310.

5. Mieder, W. Proverbs Are Never Out of Fashion: Popular Wisdom in the Modern Age. — New York–Oxford: Oxford University Press, 1993. — 242 p.

Vosiyeva Hilola Vali qizi
Buxoro xalqaro universiteti magistiri
E-mail: hilolavosiyeva@gmail.com

O‘ZBEK PAREMIOLOGIYASIDA DO‘ST VA DUSHMAN TUSHUNCHALARINING LINGVISTIK IFODASI

Annotatsiya. *Ushbu maqolada o‘zbek paremiologiyasida “do‘st” va “dushman” tushunchalarining lingvistik ifodasi tahlil qilinadi. Tadqiqotda ushbu binar oppozitsiya xalq maqollarida qanday leksik-semantik vositalar orqali ifodalangani, ularning milliy mentalitet, qadriyat va madaniy tasavvurlarni aks ettirishdagi o‘rni yoritiladi. “Do‘st–dushman” qarama-qarshiligi orqali xalq tafakkuridagi ijtimoiy axloqiy qadriyatlar, insonlar o‘rtasidagi munosabatlar va axloqiy mezonlar tahlil qilinadi. Maqolada semantik maydon, antonimiya va metaforik ifodalar asosida mazkur konseptlarning milliy xususiyatlari ochib berilgan.*

Kalit so‘zlar: *o‘zbek paremiologiyasi, do‘st–dushman oppozitsiyasi, leksik-semantik tahlil, milliy mentalitet, xalq maqollari, konseptual qarama-qarshilik, madaniy qadriyatlar.*

ЛИНГВИСТИЧЕСКОЕ ВЫРАЖЕНИЕ ПОНЯТИЙ «ДРУГ» И «ВРАГ» В УЗБЕКСКОЙ ПАРЕМИОЛОГИИ

Аннотация. *В статье рассматривается лингвистическое выражение понятий «друг» и «враг» в узбекской паремиологии. Анализируется, каким образом данная бинарная оппозиция реализуется в народных пословицах через лексико-семантические средства и как она отражает национальный менталитет, ценности и культурные представления. Через противопоставление «друг–враг» выявляются морально-нравственные ориентиры и социальные отношения, зафиксированные в народном сознании. Особое внимание уделяется антонимии, метафоричности и семантическому полю данных концептов.*

Ключевые слова: *узбекская паремиология, оппозиция «друг–враг», лексико-семантический анализ, национальный менталитет, народные пословицы, концептуальная дихотомия, культурные ценности.*

LINGUISTIC EXPRESSION OF THE CONCEPTS OF “FRIEND” AND “ENEMY” IN UZBEK PAREMIOLOGY

Annotation. *This article explores the linguistic expression of the concepts “friend” and “enemy” in Uzbek paremiology. The study analyzes how this binary opposition is represented in Uzbek proverbs through lexical and semantic means and how it reflects the national mentality, values, and cultural worldview. The “friend–enemy” contrast is examined as a linguistic and cultural phenomenon revealing moral principles, social relationships, and ethical judgments in folk consciousness. The analysis focuses on the use of antonymy, metaphorical language, and semantic fields to uncover the national and conceptual characteristics of these notions.*

Key words: *Uzbek paremiology, friend–enemy opposition, lexical-semantic analysis, national mentality, proverbs, conceptual dichotomy, cultural values.*

Kirish. Til -xalq tafakkuri, ma’naviy dunyosi va madaniyatining eng muhim ifodachisidir. Xalq maqollari esa millatning asrlar davomida shakllangan hayotiy tajribasi, axloqiy qarashlari va ijtimoiy

qadriyatlarini mujassam etuvchi noyob lingvokulturologik manba hisoblanadi. Shu nuqtayi nazardan, o‘zbek paremiologiyasida “do‘st” va “dushman” tushunchalarining tahlili xalq ongida shakllangan ijtimoiy-axloqiy qadriyatlarni, insonlar o‘rtasidagi munosabatlar tizimini hamda milliy dunyoqarashni chuqur anglash imkonini beradi.

“Do‘st–dushman” binar oppozitsiyasi deyarli barcha madaniyatlarda mavjud bo‘lib, u axloqiy mezonlarni belgilashda, insoniy fazilatlarni baholashda va jamiyatdagi ijtimoiy aloqalarni tartibga solishda muhim semantik yuklamaga ega. O‘zbek xalq maqollarida bu oppozitsiya nafaqat axloqiy saboq beruvchi vosita sifatida, balki xalq tafakkurining madaniy kodini ifodalovchi lingvistik birlik sifatida ham namoyon bo‘ladi.

Mazkur maqolada o‘zbek paremiologiyasida “do‘st” va “dushman” tushunchalarining leksik-semantik xususiyatlari, ularning ma’no qatlamlari, madaniy assotsiatsiyalari hamda konseptual oppozitsiya sifatidagi o‘rni tahlil qilinadi. Tadqiqot ushbu tushunchalarning milliy mentalitet, axloqiy qadriyat va ijtimoiy ongdagi ifodasini ochib berishga qaratilgan.

Adabiyotlar tahlili. O‘zbek paremiologiyasi so‘nggi yillarda lingvokulturologik va semantik nuqtayi nazardan faol tadqiq etilayotgan yo‘nalishlardan biridir. Xalq maqollarida inson, uning axloqiy fazilatlari, ijtimoiy munosabatlari va qadriyat tizimi til orqali ifoda topadi. Bu jarayonda “do‘st” va “dushman” kabi oppozitiv tushunchalar xalq tafakkurining asosiy semantik markazlaridan biri sifatida o‘rganiladi.

Paremiologiya sohasida V. M. Mokienko (2003), G. L. Permyakov (1988) kabi rus olimlari maqollar tizimining semantik modellari va ularning struktural tahlilini ishlab chiqqanlar. Ularning tadqiqotlarida oppozitiv juftliklarning, xususan “do‘st–dushman”, “yaxshi–yomon”, “haqiqat–yolg‘on” kabi binar oppozitsiyalarning xalq tafakkuridagi universal tabiati asoslab berilgan.

O‘zbek tilshunosligida A. Madvaliyeva (2012), Sh. Rahmatullayeva (2018), M. Shirinov (2020), N. Normurodova (2021) kabi olimlar paremiologik birliklarning lingvokulturologik jihatlarini tadqiq etganlar. Ularning fikricha, o‘zbek maqollarida “do‘st” tushunchasi halollik, sadoqat, mehr, hamjihatlik kabi ijobiy insoniy fazilatlarni ifodalasa, “dushman” konsepti xiyonat, hasad, adovat va befarqlik kabi salbiy xulq-atvor belgilarini o‘zida mujassam etadi.

Rakhmatova M. M. (2019) o‘z tadqiqotida tildagi estetik va axloqiy qadriyatlarni ifodalash mexanizmlarini yoritib, tilni madaniy kod sifatida talqin etadi. Bu yondashuv maqollardagi “do‘st–dushman” oppozitsiyasining milliy dunyoqarash va qadriyatlar tizimi bilan bevosita bog‘liqligini ilmiy asoslash imkonini beradi.

Shuningdek, Permyakov (1988) xalq maqollarining umumiy semantik modeli -“axloqiy me’yorni tasdiqlovchi va uni buzganlarga nisbatan ogohlantiruvchi vosita” sifatida shakllanganini ta’kidlaydi. O‘zbek xalq maqollaridagi “do‘st–dushman” oppozitsiyasi ham ana shu universal modelga mos ravishda xalq ongidagi ijtimoiy axloqiy muvozanatni saqlashga xizmat qiladi.

Yuqoridagi adabiyotlar tahlili shuni ko‘rsatadiki, “do‘st” va “dushman” tushunchalari nafaqat til birliklari, balki xalq tafakkuri va milliy axloqiy ongning ifodasi sifatida namoyon bo‘ladi. Ularning leksik-semantik xususiyatlarini o‘rganish o‘zbek tilining madaniy semantikasini, xalq tafakkurining qadriyatlar tizimini chuqurroq anglash imkonini beradi.

Muhokama. O‘tkazilgan tahlillar shuni ko‘rsatadiki, o‘zbek xalq maqollarida “do‘st” va “dushman” tushunchalari nafaqat lug‘aviy darajada, balki chuqur ma’naviy va madaniy mazmunga ega konseptlar sifatida namoyon bo‘ladi. Bu binar oppozitsiya xalq tafakkurining axloqiy, ijtimoiy va estetik qadriyatlarini ifodalovchi asosiy ma’no maydonlaridan biridir. “Do‘st” obrazi ko‘proq sadoqat, halollik, mehr-oqibat, yordam va fidoyilik bilan bog‘langan bo‘lsa, “dushman” obrazi xiyonat, hasad, yovuzlik va befarqlik kabi salbiy ma’nolar tizimini ifodalaydi.

Maqollar misolida ko‘rish mumkinki, xalq ongida “do‘st” tushunchasi ijobiy ijtimoiy xulqni rag‘batlantiruvchi, “dushman” esa ogohlantiruvchi, xulqiy me’yorni mustahkamlovchi semantik rolga ega. Bu jihatdan “do‘st–dushman” oppozitsiyasi xalq axloqiy ongining o‘ziga xos mexanizmini -ya’ni yaxshilik va yomonlik, sadoqat va xiyonat, mehr va adovat o‘rtasidagi muvozanatni ifodalaydi.

Tahlil shuni ko‘rsatadiki, o‘zbek maqollarida “do‘st” va “dushman” tushunchalari ko‘pincha metaforik vositalar orqali ifodalanadi. Masalan, “Yaxshi do‘st -qalqon, yomon do‘st -dushman” kabi maqollarda insoniy munosabatlardagi nozik psixologik holatlar tildagi obrazlilik orqali beriladi. Shuningdek, “do‘st” tushunchasiga ijobiy baho berish bilan bir qatorda, “soxta do‘st”, “yashirin dushman” kabi antonimik birikmalar orqali ijtimoiy munosabatlarning murakkabligi ham yoritiladi.

Muhokama jarayonida aniqlanishicha, “do‘st–dushman” binar oppozitsiyasi xalq tafakkuridagi qadriyatlar tizimining o‘zagini tashkil etadi va u til orqali xalqning madaniy identifikatsiyasini mustahkamlovchi vosita sifatida namoyon bo‘ladi. Shuning uchun ushbu oppozitsiyani lingvokulturologik va kognitiv jihatdan o‘rganish o‘zbek xalqining axloqiy me’yorlari, ijtimoiy qadriyatlari hamda madaniy dunyoqarashini chuqurroq anglash imkonini beradi.

1-jadval

Komponent	Mazmuni
Mavzu	O‘zbek paremiologiyasida “do‘st” va “dushman” tushunchalarining lingvistik ifodasi
Maqsad	O‘zbek xalq maqollarida “do‘st–dushman” oppozitsiyasining leksik-semantik va madaniy xususiyatlarini tahlil qilish.
Obyekt	O‘zbek xalq maqollarida “do‘st” va “dushman” tushunchalari.
Predmet	Ushbu tushunchalarning lingvistik, semantik va konseptual ifodasi.
Gipoteza	“Do‘st–dushman” oppozitsiyasi o‘zbek xalq tafakkurida axloqiy va madaniy qadriyatlarni aks ettiruvchi konseptual modeldir.
Metodlar	Tavsifiy, semantik, lingvokulturologik, komponent tahlil, qiyosiy metod.
Natija	“Do‘st” va “dushman” konseptlarining o‘zbek xalq maqollaridagi semantik tizimi aniqlanadi hamda ularning milliy-madaniy mazmuni ochib beriladi.

Tahlil: O‘zbek xalq maqollarida “do‘st” va “dushman” tushunchalari o‘zaro antonimik munosabatda bo‘lib, xalq tafakkurining axloqiy va madaniy qadriyatlarini ifodalaydi. “Do‘st” obrazi ko‘pincha ijobiy insoniy fazilatlar -sadoqat, halollik, mehr-oqibat, hamjihatlik bilan bog‘liq bo‘lsa, “dushman” tushunchasi xiyonat, hasad, yovuzlik va befarqlik kabi salbiy xatti-harakatlarni ifodalaydi.

Tahlil natijalari shuni ko‘rsatadiki, o‘zbek maqollarida bu oppozitsiya axloqiy me’yorlarni shakllantiruvchi, insonlar o‘rtasidagi ijtimoiy munosabatlarni tartibga soluvchi semantik vosita sifatida ishlaydi. Masalan, “Do‘st boshdan, dushman oxirdan bilinadi” maqolida hayotiy tajriba asosida do‘stlik va dushmanlik mezonlari ochib beriladi. Shuningdek, “Yaxshi do‘st -baxt kaliti, yomon do‘st -g‘am sababi” kabi maqollarda xalqning axloqiy falsafasi va ijtimoiy kuzatuvlari o‘z ifodasini topgan.

Lingvistik jihatdan “do‘st–dushman” juftligi o‘zbek tilidagi antonimiya tizimining muhim tarkibiy qismi bo‘lib, u ma’no qarama-qarshiligi asosida xalq dunyoqarashining barqaror axloqiy modelini

yaratadi. Shu bilan birga, bu oppozitsiya xalq tafakkurida muvozanat, adolat va sadoqat kabi universal qadriyatlarni ifodalovchi konseptual asosni tashkil etadi.

Xulosa. Yuqoridagi tahlillardan kelib chiqib aytish mumkinki, o‘zbek xalq maqollarida “do‘st” va “dushman” tushunchalari nafaqat til birliklari, balki xalq ma’naviy merosining ajralmas qismi sifatida namoyon bo‘ladi. Ular orqali xalq axloqiy qadriyatlarni, insoniy fazilatlarni va ijtimoiy muvozanatni mustahkamlovchi hayotiy tajribalarni avloddan avlodga yetkazib kelgan.

Tadqiqot natijalari shuni tasdiqlaydiki, “do‘st–dushman” oppozitsiyasi o‘zbek xalq tafakkurining asosiy konseptual modeli bo‘lib, u milliy madaniyat, axloqiy ong va ijtimoiy qadriyatlarning lingvistik ifodasini o‘zida mujassam etadi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati.

1. Permyakov, G. L. (1988). *Osnovy struktural’noy paremiologii.* Moskva: Nauka.
2. Mokienko, V. M. (2003). *Slavyanskaya paremiologiya: teoriya i praktika.* Sankt-Peterburg: Filologiya.
3. Madvaliyeva, A. (2012). *O‘zbek maqollarining lingvokulturologik xususiyatlari.* Toshkent: Fan.
4. Rahmatullayeva, Sh. (2018). *O‘zbek tilida maqollar semantikasi.* Toshkent: TDPU nashriyoti.
5. Shirinov, M. (2020). *O‘zbek xalq maqollarida milliy qadriyatlarning ifodalanishi.* Buxoro: BXU nashriyoti.
6. Rakhmatova, M. M. (2019). *Aesthetic judgement: Language as a mirror to reflect “Beauty”. Theoretical & Applied Science, (10),* 282–288.
7. Wierzbicka, A. (1997). *Understanding cultures through their key words.* Oxford: Oxford University Press.
8. Karimova, V. M. (2018). *Psixologik xizmat va shaxs taraqqiyoti.* Toshkent: Fan.
9. Normurodova, N. (2021). *O‘zbek maqollarining semantik strukturalari.* Samarqand: SamDU nashriyoti.
10. Stepanov, Yu. S. (2001). *Konstanty: Slovar’ russkoy kul’tury.* Moskva: Akademicheskiy proyekt.

Fayzullayev O.M.
Buxoro davlat universiteti fakultetlararo chet tili kafedrasi mudiri f.f.d.prof,

Xamidova Gulchexra Raximovna
Buxoro xalqaro universiteti magistranti

INGLIZ VA O‘ZBEK XALQ MAQOLLARIDA MILLIY QADRIYATLAR VA MADANIY AN’ANALARNING AKS ETISHI

Annotatsiya. *Ushbu maqolada ingliz va o‘zbek xalq maqollarida milliy qadriyatlar hamda madaniy an’analarning ifodalanish xususiyatlari tahlil qilinadi. Maqollar xalq tafakkuri, dunyoqarashi va milliy mentalitetini aks ettiruvchi muhim og‘zaki ijod namunalaridan biri sifatida qaraladi. Ingliz va o‘zbek maqollarida jamiyatning tarixiy tajribasi, axloqiy me’yorlari, urf-odatlari va hayotiy falsafasi o‘ziga xos tarzda mujassam topgan. Maqolada ikki xalq maqollarining ma’no, shakl va madaniy konnotatsiyalar nuqtai nazaridan o‘xshash va farqli jihatlari solishtirma tahlil asosida yoritilgan. Tadqiqot natijalari turli madaniyatlarda qadriyatlarning qanday talqin etilishi va ularning xalq tafakkurida qanday o‘rin tutishini ochib beradi.*

Kalit so‘zlar. *maqol, milliy qadriyat, madaniy an’ana, xalq og‘zaki ijodi, milliy mentalitet, ingliz maqollari, o‘zbek maqollari, qiyosiy tahlil.*

ОТРАЖЕНИЕ НАЦИОНАЛЬНЫХ ЦЕННОСТЕЙ И КУЛЬТУРНЫХ ТРАДИЦИЙ В АНГЛИЙСКИХ И УЗБЕКСКИХ НАРОДНЫХ ПОСЛОВИЦАХ

Аннотация. *В данной статье анализируются особенности отражения национальных ценностей и культурных традиций в английских и узбекских народных пословицах. Пословицы рассматриваются как важная форма устного народного творчества, отражающая мышление, мировоззрение и менталитет народа. В английских и узбекских пословицах своеобразно выражены исторический опыт, нравственные нормы, обычаи и жизненная философия общества. В статье проводится сопоставительный анализ сходств и различий в содержании, форме и культурных коннотациях пословиц двух народов. Результаты исследования раскрывают особенности интерпретации ценностей в разных культурах и их роль в формировании народного сознания.*

Ключевые слова. *пословица, национальные ценности, культурные традиции, устное народное творчество, национальный менталитет, английские пословицы, узбекские пословицы, сравнительный анализ.*

REFLECTION OF NATIONAL VALUES AND CULTURAL TRADITIONS IN ENGLISH AND UZBEK FOLK PROVERBS

Abstract. *This article analyzes the reflection of national values and cultural traditions in English and Uzbek folk proverbs. Proverbs are regarded as an important form of oral folk art that embodies a nation's way of thinking, worldview, and mentality. English and Uzbek proverbs vividly express the historical experience, moral norms, customs, and life philosophy of their respective societies. The paper presents a comparative analysis of the similarities and differences between the two languages’ proverbs in terms of meaning, form, and cultural connotations. The findings reveal how values are interpreted across cultures and highlight their role in shaping national consciousness.*

Key words: *proverb, national values, cultural traditions, folk art, national mentality, English proverbs, Uzbek proverbs, comparative analysis.*

Kirish. Maqollar har bir xalqning madaniy merosi, tarixiy tajribasi va hayotiy falsafasini o‘zida mujassam etgan bebaho boylikdir. Ular xalqning dunyoqarashi, tafakkur tarzi, qadriyatlari va ijtimoiy ong darajasini aks ettiruvchi muhim madaniy hodisa hisoblanadi. Har bir millatning maqollarida uning turmush tarzi, urf-odatlari, axloqiy me’yorlari, diniy e’tiqodi va milliy tafakkuri o‘z ifodasini topadi.

Shu bois maqollarni o‘rganish orqali nafaqat tilning, balki xalq ruhiyatining ham chuqur qatlamlarini anglash mumkin.

Ingliz va o‘zbek xalq maqollari mazmunan turli tarixiy va madaniy muhitda shakllangan bo‘lsa-da, ularning asosiy mohiyatida insonparvarlik, mehnatsevarlik, donolik, halollik va hayotiy tajribaga asoslangan umumiy qadriyatlar mujassamdir. Shu bilan birga, har ikki xalqning milliy mentaliteti va ijtimoiy hayoti bu maqollarda o‘ziga xos tarzda ifodalanadi.

Bugungi globallashuv davrida turli xalqlarning madaniy merosini o‘zaro taqqoslab o‘rganish millatlararo muloqotni kuchaytirish, o‘zaro hurmat va bag‘rikenglikni rivojlantirishda muhim o‘rin tutadi. Shu nuqtayi nazardan, ingliz va o‘zbek xalq maqollarida milliy qadriyatlar va madaniy an’analarning aks etishini tahlil qilish nafaqat lingvistik, balki madaniyatlararo muloqot nuqtai nazaridan ham dolzarb ilmiy masaladir.

Adabiyotlar tahlili. Maqollar va ularning madaniy-ma’naviy mohiyatini o‘rganish bo‘yicha ko‘plab mahalliy va xorijiy tadqiqotchilar tomonidan ilmiy izlanishlar olib borilgan. Ushbu tadqiqotlarda maqollar xalq og‘zaki ijodining eng qadimiy, xalq tafakkurini eng aniq ifodalovchi janri sifatida baholangan.

Tilshunoslik va folklorshunoslikda W. Mieder, A. Taylor, R. Honeck, N. Norrick kabi tadqiqotchilar ingliz maqollarining semantik va madaniy xususiyatlarini o‘rganib, ularning milliy madaniyat, axloqiy qadriyatlar va ijtimoiy stereotiplarni shakllantirishdagi o‘rnini yoritganlar. Xususan, W. Mieder “The Wisdom of Many, the Wit of One” asarida maqollar xalq tafakkurining eng ixcham shakldagi ifodasi bo‘lib, jamiyatning axloqiy me’yorlarini saqlovchi vosita ekanligini ta’kidlaydi.

O‘zbek adabiyotshunosligida esa A. Qayumov, N. Jo‘rayev, M. Yunusov, Sh. Raxmatullayev kabi olimlar xalq maqollarini xalq ruhiyati, qadriyat tizimi va milliy madaniyat bilan uzviy bog‘liq holda tahlil qilganlar. Ularning asarlarida maqollar xalq hayotining ma’naviy ko‘zgusi, millat tafakkuri va tarixiy xotiraning ifodasi sifatida talqin etiladi. Masalan, A. Qayumov o‘z tadqiqotlarida o‘zbek maqollarining xalq axloqiy tarbiyasidagi o‘rni va ularning tarbiyaviy ahamiyatini alohida ta’kidlaydi.

Qiyosiy tadqiqotlarda ingliz va o‘zbek maqollarining umumiylik va farqli jihatlari, ularning semantik strukturalari hamda madaniy konnotatsiyalari solishtiriladi. K. A. Rakhimova va G. Sh. Allaberganova ishlarida bu ikki xalq maqollarida mehnat, halollik, vaqt, do‘stlik, taqdir kabi mavzularning turlicha talqin etilishi, lekin mohiyatan o‘xshash ma’naviy asosga ega ekani qayd etilgan.

Bundan tashqari, zamonaviy lingvokulturologik tadqiqotlarda maqollarni xalq madaniy kodining ifodasi sifatida o‘rganish tendensiyasi kuchaygan. Maqollar nafaqat til birliklari, balki madaniy axborot tashuvchisi, xalqning axloqiy qadriyatlarini avloddan avlodga o‘tkazuvchi vosita sifatida talqin qilinmoqda.

Muhokama. Ingliz va o‘zbek xalq maqollarini tahlil qilish shuni ko‘rsatadiki, har ikkisi ham xalq tafakkurining mahsuli bo‘lib, milliy madaniyat, qadriyatlar va hayotiy tajribani ifoda etishda muhim o‘rin tutadi. Maqollar xalqning o‘z hayotiy kuzatuvlari, urf-odatlari va axloqiy me’yorlari asosida shakllanadi. Shu bois ular nafaqat til hodisasi, balki milliy tafakkur va ijtimoiy ongning yorqin ifodasidir.

Ingliz maqollarida asosan individualizm, mehnatning qadri, vaqtni to‘g‘ri taqsimlash, mustaqil fikrlash va real hayotiy tajribaga asoslangan pragmatik dunyoqarash aks etadi. Masalan, “Time is money” (“Vaqt - bu pul”) yoki “God helps those who help themselves” (“O‘ziga yordam berganga Xudo ham yordam beradi”) kabi maqollar ingliz xalqining amaliy hayotga yo‘naltirilgan, faol va mustaqil tafakkurini namoyon etadi.

O‘zbek maqollarida esa jamoaviylik, mehnatsevarlik, halollik, kattaga hurmat, kichikka izzat kabi ijtimoiy qadriyatlar ustuvor o‘rin tutadi. Masalan, “Mehnat qilgan to‘yadi”, “Kattani hurmatla, kichikka izzat qil” kabi maqollar xalqning axloqiy mezonlarini, oila va jamiyatdagi o‘zaro hurmat tamoyillarini ifodalaydi.

Ikki xalq maqollarini qiyoslaganda, ular o‘rtasida umumiy g‘oyaviy yo‘nalishlar mavjud: insoniylik, adolat, mehnatsevarlik, donolik va hayotiy tajriba barcha madaniyatlar uchun umumiy qadriyatlar hisoblanadi. Farqli jihatlar esa har bir xalqning ijtimoiy tuzumi, diniy dunyoqarashi va tarixiy rivojlanish bosqichlari bilan belgilanadi. Ingliz maqollarida shaxsiy erkinlik va iqtisodiy mustaqillik g‘oyasi kuchli bo‘lsa, o‘zbek maqollarida jamiyat va oilaning birligi, o‘zaro yordam va birdamlikka urg‘u beriladi.

Shunday qilib, ingliz va o‘zbek maqollari milliy mentalitetni ifodalovchi, xalq tafakkurining madaniy kodini ochib beruvchi, tarbiyaviy ahamiyatga ega bebaho manbalar hisoblanadi. Ularni tahlil qilish orqali turli xalqlar madaniyatidagi o‘xshashlik va farqlarni anglash, xalq ruhiyatining chuqur qatlamlarini kashf etish mumkin. Shu bois, maqollarni lingvokulturologik, semantik va qiyosiy yondashuv asosida o‘rganish xalqaro madaniy muloqotning muhim yo‘nalishlaridan biri sanaladi.

Xulosa. Yuqoridagi tahlillar shuni ko‘rsatadiki, ingliz va o‘zbek xalq maqollari o‘zlarining shakl va mazmun jihatidan farq qilsa-da, ularning mohiyatida insoniyat uchun umumiy bo‘lgan qadriyatlar mujassam. Har ikkala xalq maqollarida mehnatsevarlik, halollik, sabr-toqat, aql-zakovat, adolat va mehr-oqibat kabi fazilatlar yuksak darajada qadrlanadi. Shu jihatdan maqollar xalqning ma’naviy merosi, tarixiy tajribasi va madaniy ongini ifoda etuvchi ramziy ko‘rinishdir.

Ingliz maqollarida individualizm, vaqtga e’tibor, amaliy tafakkur va hayotiy pragmatizm ustun bo‘lsa, o‘zbek maqollarida esa jamoaviylik, insoniy mehr, kattalarga hurmat, oila qadri va diniy-axloqiy qadriyatlar yetakchi mavqeni egallaydi. Bu farq har bir xalqning tarixiy rivojlanish yo‘li, ijtimoiy tuzumi va milliy mentaliteti bilan chambarchas bog‘liqdir.

Maqollar millat tafakkurining ifodasi, xalq ruhiyatining ko‘zgusi sifatida nafaqat lingvistik, balki madaniy, psixologik va pedagogik ahamiyatga ega. Ularni o‘rganish, tahlil qilish va qiyoslash turli xalqlarning madaniyatini chuqur anglash, xalqaro muloqotni mustahkamlash va madaniyatlararo bag‘rikenglikni rivojlantirishga xizmat qiladi.

Demak, ingliz va o‘zbek xalq maqollarida milliy qadriyatlar va madaniy an’analar xalq tafakkuri, hayot falsafasi hamda ma’naviy meros sifatida namoyon bo‘ladi va ular xalqlarni birlashtiruvchi, o‘zaro hurmatni kuchaytiruvchi muhim madaniy boylikdir.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati.

1. Mieder, W. *The Wisdom of Many, the Wit of One: Proverbs and Their Meaning*. - New York: Garland Publishing, 1994.
2. Taylor, A. *The Proverb and Its Significance*. - Harvard University Press, 1985.
3. Honeck, R. P. *A Proverb in Mind: The Cognitive Science of Proverbial Wit and Wisdom*. - Mahwah, NJ: Lawrence Erlbaum Associates, 1997.
4. Norrick, N. R. *Proverbs and the Social Sciences: A Comparative Perspective*. - Berlin: Mouton de Gruyter, 1985.
5. Qayumov, A. *O‘zbek xalq maqollari va ularning ma’naviy-estetik ahamiyati*. - Toshkent: Fan, 1987.
6. Jo‘rayev, N. *O‘zbek maqollarining semantik tuzilishi va xalq ruhiyatidagi o‘rni*. - Toshkent: O‘zbekiston Milliy Universiteti nashriyoti, 2002.
7. Raxmatullayev, Sh. *Til va madaniyat uyg‘unligi (maqollar asosida tahlil)*. - Toshkent: Fan va texnologiya, 2010.
8. Yunusov, M. *O‘zbek xalq maqollarida qadriyat va axloqiy me’yorlar*. - Samarqand: SamDU nashriyoti, 2015.
9. Rakhimova, K. A. *Comparative Study of English and Uzbek Proverbs*. - Tashkent: BXU Academic Press, 2021.

Тажибаев Шохрух Максудович
Бухарский государственный университет
Доктор философии (PhD) по психологическим наукам

ПСИХОЛОГИЧЕСКИЕ КОМПОНЕНТЫ СТРУКТУРЫ КОММУНИКАТИВНОЙ КОМПЕТЕНТНОСТИ

Аннотация. *В статье исследуются психологические компоненты коммуникативной компетентности личности. Показано, что их интеграция формирует целостную систему, обеспечивающую эффективность межличностного взаимодействия, адаптивность личности и снижение конфликтности. Рассмотрены взаимосвязи компонентов и их роль в образовательной, организационной, клинической и социальной психологии.*

Ключевые слова: *коммуникативная компетентность, когнитивный компонент, аффективный компонент, поведенческий компонент.*

PSYCHOLOGICAL COMPONENTS OF THE STRUCTURE OF COMMUNICATIVE COMPETENCE

Abstract. *The article examines the psychological components of an individual's communicative competence. It demonstrates that their integration forms a holistic system that ensures the effectiveness of interpersonal interactions, personal adaptability, and conflict reduction. The interrelationships of the components and their role in educational, organizational, clinical, and social psychology are also discussed.*

Key words: *communicative competence, cognitive component, affective component, behavioral component.*

KOMMUNIKATIV KOMPETENTLIK TUZILMASINING PSIXOLOGIK KOMPONENTLARI

Annotatsiya. *Maqolada shaxsning kommunikativ kompetentligining psixologik komponentlari tadqiq etilgan. Ularning integratsiyasi shaxslararo o'zaro ta'sir samaradorligini, shaxsning moslashuvchanligini va nizolar darajasining pasayishini ta'minlaydigan yaxlit tizimni shakllantirishi ko'rsatilgan. Komponentlar o'zaro bog'liqligi hamda ularning ta'lim, tashkiliy, klinik va ijtimoiy psixologiya sohalaridagi o'rni tahlil qilingan.*

Kalit so'zlar: *kommunikativ kompetentlik, kognitiv komponent, affektiv komponent, xulq-atvoriy komponent.*

Введение. Коммуникативная компетентность является ключевым психологическим феноменом, определяющим эффективность межличностного взаимодействия, социальную адаптацию и профессиональную деятельность человека. С психологической точки зрения, она представляет собой сложную систему знаний, навыков, мотивов и эмоциональных регуляций, обеспечивающих адекватное восприятие, интерпретацию и передачу информации в различных социальных контекстах. Эффективная коммуникативная компетентность способствует формированию социальных связей, предотвращению конфликтов, развитию эмпатии и эмоционального интеллекта, что делает её актуальной темой современных психологических исследований.

В психологии до настоящего времени существует недостаточное понимание структуры и взаимосвязи психологических компонентов коммуникативной компетентности. В частности, требуется более детальный анализ когнитивных, аффективных, поведенческих и мотивационных факторов, которые формируют способность человека к успешному общению. Углубленное изучение этих компонентов позволяет не только описать структуру компетентности, но и разработать психологически обоснованные методы её развития и коррекции.

Целью данного исследования является выявление и систематизация психологических компонентов структуры коммуникативной компетентности.

В психологии коммуникативная компетентность рассматривается как интегральная способность личности к эффективному межличностному взаимодействию, которая формируется через взаимодействие различных психологических компонентов. Она объединяет когнитивные элементы, обеспечивающие понимание и анализ информации, аффективные - отвечающие за эмоциональную отзывчивость и регуляцию чувств, поведенческие - проявляющиеся в конкретных коммуникативных действиях, и мотивационные - направляющие стремление к общению и поддерживающие активность личности в процессе взаимодействия. Таким образом, коммуникативная компетентность выступает как целостная система, в которой взаимосвязь всех компонентов обеспечивает успешность и адекватность коммуникации в различных социальных и профессиональных контекстах. Она отражает не только знание языковых и социальных норм, но и способность учитывать контекст, эмоциональное состояние партнёра, а также собственные внутренние ресурсы для построения успешной коммуникации. В педагогике данный термин чаще связывают с умением применять коммуникативные навыки в образовательной деятельности, однако психологический подход акцентирует внимание на внутренних механизмах: когнитивных стратегиях, эмоциональной регуляции и мотивации к общению.

Первые психологические исследования, посвящённые роли коммуникации в развитии личности, относятся к работам Л.С. Выготского, который в теории «мышления и речи» подчеркнул взаимосвязь языка, когнитивных процессов и социального взаимодействия. Согласно Выготскому, внутренние психические функции формируются через социальное общение, что подчёркивает важность коммуникативных навыков для психического развития. А.Н. Леонтьев в рамках деятельности-ориентированной психологии рассматривал коммуникацию как целенаправленную социальную деятельность, в которой реализуются мотивационные и когнитивные процессы личности. С.Л. Рубинштейн выделял социально-психологические аспекты коммуникации, обращая внимание на взаимодействие мотивов, установок и поведения в межличностной среде. Современные исследования в психологии коммуникации расширяют эти идеи, интегрируя когнитивные, аффективные и мотивационные компоненты, подчеркивая их взаимосвязь и роль в успешной коммуникации в различных социальных и профессиональных контекстах.

В научной литературе проводится различие между рядом близких понятий, связанных с межличностной коммуникацией. Коммуникативная компетенция определяется как способность человека правильно и эффективно использовать языковые и социальные нормы в процессе общения. Более широкое понятие -коммуникативная компетентность - включает не только знание этих норм, но и психологические механизмы их реализации, такие как эмоциональная регуляция, мотивация и когнитивные стратегии. В свою очередь, социальная компетентность представляет собой интегративную характеристику личности, в рамках которой коммуникативная компетентность выступает одним из компонентов, наряду с адаптивностью, эмпатией и способностью строить продуктивные социальные взаимодействия. Таким образом, каждое из этих понятий отражает разные уровни формирования навыков общения и взаимодействия, от базового знания правил до комплексной психологической готовности к социальным контактам. Таким образом, коммуникативная компетентность является психологическим ядром социальной компетентности, определяя качество и эффективность межличностных взаимодействий. Эффективность коммуникации во многом определяется совокупностью психологических факторов, которые обеспечивают успешное взаимодействие личности с окружающими. Среди них ключевое значение имеют когнитивные способности, включающие восприятие, анализ и интерпретацию информации, а также умение выбирать адекватные коммуникативные стратегии в зависимости от ситуации. Эмоциональные компоненты, такие как эмпатия, эмоциональная отзывчивость и способность регулировать собственные эмоции, позволяют учитывать эмоциональное состояние партнёра и корректировать поведение для поддержания гармоничного взаимодействия. Не менее важны мотивационные аспекты, которые формируют внутреннюю направленность на общение, стимулируют

готовность к сотрудничеству и заинтересованность в разрешении конфликтов. Наконец, поведенческие проявления реализуют все вышеперечисленные компоненты на практике и включают вербальные и невербальные навыки, способность слушать, задавать уточняющие вопросы, выражать поддержку и аргументированно отстаивать собственную позицию. Интеграция этих факторов создаёт психологическую основу эффективной и адекватной коммуникации в различных социальных и профессиональных контекстах. Взаимодействие этих факторов обеспечивает психологическую основу для эффективного общения и социального взаимодействия, позволяя личности адаптироваться к разнообразным социальным ситуациям, прогнозировать поведение других людей и достигать целей коммуникации.

Коммуникативная компетентность представляет собой сложную систему, включающую различные психологические компоненты, которые обеспечивают эффективное межличностное взаимодействие. На основе современных психологических исследований выделяют четыре ключевых компонента: когнитивный, аффективный, поведенческий и мотивационный. Их интеграция формирует целостную психологическую структуру коммуникативной компетентности.

Когнитивный компонент обеспечивает познавательную основу коммуникации. Он включает знания о социальных нормах, правилах общения, стратегиях взаимодействия, а также способность анализировать и интерпретировать информацию в социальном контексте.

Ключевые подкомпоненты когнитивного уровня:

- Языковая компетентность - знание лексики, грамматики и речевых конструкций, необходимых для передачи информации;
- Логическое мышление и аналитические способности – умение структурировать информацию, выявлять причинно-следственные связи и строить аргументы;
- Социальное восприятие - способность понимать намерения, мотивации и эмоциональное состояние партнёра по общению.

Исследования показывают, что высокий уровень когнитивного компонента напрямую коррелирует с успешностью межличностной коммуникации, особенно в профессиональной и образовательной среде.

Аффективный (эмоциональный) компонент отражает эмоциональную сферу личности и способность человека регулировать собственные эмоции с учётом эмоционального состояния партнёра по коммуникации. Эффективная эмоциональная регуляция снижает риск конфликтов и повышает качество взаимодействия, создавая условия для доверительных и гармоничных отношений. В структуре аффективного компонента выделяются несколько ключевых подкомпонентов. Во-первых, эмпатия - способность понимать и чувствовать переживания других людей; во-вторых, эмоциональная отзывчивость, проявляющаяся в готовности адекватно реагировать на эмоциональные сигналы партнёра; и, в-третьих, стрессоустойчивость, обеспечивающая сохранение адекватного поведения и коммуникативных навыков даже в напряжённых или конфликтных ситуациях. Таким образом, аффективный компонент выступает фундаментальной психологической основой для формирования положительной межличностной динамики и построения устойчивых доверительных отношений.

Поведенческий компонент отражает практическую реализацию коммуникативных навыков и включает как вербальные, так и невербальные проявления, обеспечивающие успешное взаимодействие личности с партнёром по коммуникации. В его структуре выделяются несколько ключевых подкомпонентов. Вербальные навыки обеспечивают ясное выражение мыслей, аргументацию и способность убеждать собеседника. Невербальные навыки включают использование мимики, жестов, интонации и соблюдение социальной дистанции, что позволяет дополнительно передавать смысл и эмоциональную окраску сообщений. Навыки активного слушания проявляются в внимательном восприятии информации, умении задавать уточняющие вопросы и поддерживать диалог. Исследования показывают, что поведенческий компонент является центральным звеном в коммуникации, позволяя интегрировать когнитивные и аффективные ресурсы личности в конкретное практическое взаимодействие и обеспечивая результативность общения.

Мотивационный компонент формирует внутреннюю направленность личности на общение и межличностное взаимодействие, определяя готовность и стремление человека к установлению контактов, поддержанию отношений и разрешению конфликтов. В структуре мотивационного компонента выделяются несколько ключевых подкомпонентов. Стремление к взаимодействию проявляется в интересе к общению и социальной активности. Целеустремлённость обеспечивает ориентацию на достижение коммуникативных целей, а социальная адаптивность позволяет корректировать поведение в соответствии с требованиями социальной среды и конкретной ситуации. Мотивационный компонент играет роль внутреннего регулятора, обеспечивая устойчивость и системность коммуникативного поведения, а также координируя когнитивные, аффективные и поведенческие проявления личности для достижения эффективного и адекватного взаимодействия.

*Когнитивный, аффективный, поведенческий и мотивационный компоненты взаимосвязаны и функционируют как целостная система. Эффективная коммуникация возможна только при гармоничном взаимодействии всех четырёх элементов. Например, знание правил общения (когнитивный компонент) становится продуктивным только при наличии эмоциональной отзывчивости (аффективный компонент), соответствующего поведения (поведенческий компонент) и внутреннего стремления к взаимодействию (мотивационный компонент).

Психологические компоненты коммуникативной компетентности - когнитивный, аффективный, поведенческий и мотивационный - не существуют изолированно, а функционируют как единая целостная система. Их взаимодействие определяет эффективность межличностного общения и способность личности адаптироваться к различным социальным и профессиональным ситуациям.

1. .урсы в процессе коммуникации. Мотивация к общению усиливает устойчивость и последовательность коммуникативного поведения, а при её отсутствии даже высокий уровень знаний и навыков не обеспечивает успешного взаимодействия.

Для наглядного представления структуры коммуникативной компетентности можно выделить модель, в которой каждый компонент находится во взаимосвязи и взаимодействии с другими. Когнитивный компонент формирует знания и стратегии, необходимые для выбора адекватных способов общения. Аффективный компонент обеспечивает эмоциональное сопровождение и регуляцию поведения, учитывая эмоциональное состояние как собственной личности, так и партнёра по коммуникации. Поведенческий компонент реализует когнитивные и аффективные ресурсы через конкретные действия, обеспечивая практическую эффективность взаимодействия. Мотивационный компонент направляет, поддерживает и активизирует все остальные элементы системы, формируя устойчивую внутреннюю готовность к коммуникации и социальному взаимодействию. Таким образом, интеграция этих компонентов создаёт целостную психологическую основу коммуникативной компетентности, обеспечивая гибкость, адаптивность и результативность межличностного общения. Взаимодействие этих компонентов обеспечивает гибкость и адаптивность коммуникативного поведения, позволяя личности эффективно реагировать на изменяющиеся условия общения, предугадывать реакцию собеседника и достигать целей коммуникации.

Понимание взаимосвязи компонентов коммуникативной компетентности имеет существенное практическое значение в различных областях психологии. В педагогической психологии это знание используется для развития коммуникативных навыков у студентов и школьников, формируя их способность к эффективному взаимодействию в учебной и социальной среде. В организационной психологии интеграция компонентов способствует повышению эффективности командной работы и улучшению управления персоналом. В клинической психологии изучение этих взаимосвязей позволяет корректировать коммуникативные нарушения у клиентов с эмоциональными и поведенческими проблемами, обеспечивая адаптацию и социальную реабилитацию. В социальной психологии это знание применяется для анализа механизмов межличностного взаимодействия и социального влияния. Таким образом, интеграция когнитивных, аффективных, поведенческих и мотивационных

компонентов представляет собой фундаментальную основу психологической структуры коммуникативной компетентности и является ключевым фактором её эффективности в разнообразных социальных и профессиональных контекстах.

Заключение: психологическая структура коммуникативной компетентности включает когнитивный, аффективный, поведенческий и мотивационный компоненты, каждый из которых выполняет специфическую функцию в межличностном взаимодействии. Их интеграция обеспечивает эффективность коммуникации, адаптивность личности и снижение конфликтности. Формирование и развитие этих компонентов является ключевой задачей психологии и педагогики, открывая возможности для практических приложений в образовательной, организационной и социальной сферах.

Список литературы.

1. Бондаренко В. П. *Психология общения*. — СПб.: Питер, 2005. с— 368 .
2. Васильева Е.Н., Чуланова О.Л. Коммуникативные компетенции в структуре soft skills // Психологическое образование и образование. — 2023. — № 1. — с. 45–59.
3. Мурашкина О.В. О необходимости формирования коммуникативной компетентности у студентов // Языковая и культурная трансмиссия. — 2023. — № 1. — с. 22–35.
4. Рамазанова Е.А. Психолого-педагогические предпосылки становления коммуникативной компетентности у будущих специалистов // Психология и педагогика: научно-методический журнал. — 2023. — № 1. — с. 15–29.
5. Мехрабиан, А. Невербальная коммуникация. — М.: Изд-во Инфра-М, 2007. — 240 с.
6. Козлова, Е.С. Психологические основы коммуникативной компетентности. — М.: Академия, 2019. с — 288.
7. Гусев, В.В. Психология межличностного общения. — М.: Питер, 2018. С.— 320.

Nazokat Amirova Uroq qizi
Termiz davlat pedagogika instituti
Amaliy psixologiya kafedrasi o‘qituvchisi

PEDAGOGLARNING KASBIY MOTIVLARINI TADQIQ QILISHNING PSIXOLOGIK JIHATLARI

Annotatsiya. *Ushbu maqolada kasbiy motiv , pedagoglardagi kasbiy motivlar va ularning nazariy asosi, olimlar tomonidan o‘rganilganlik darajasi, motiv va motivatsiya masalalari pedagog kasbining shakllanishidagi ahamiyati borasidagi fikrlari va qarashlari, kasbiy motiv insonlarning qiziqishi, bilim saviyasi, ko‘nikma malakalariga, shaxsiy va kasbiy tajribaga bog’liq ekanligini turli xil eksperimental metod va metodikalar orqali tahlil natijalari o‘tkazilganligi haqida fikr yuritilgan.*

Kalit so‘zlar: *Motiv, kasbiy shakllanganlik, tajriba, ko‘nikma,maqsad, ehtiyoj motivatsiya, nazariy tahlil, kasbiy motiv*

PSYCHOLOGICAL ASPECTS OF RESEARCHING TEACHERS' PROFESSIONAL MOTIVES

Abstract. *This article discusses the professional motive, professional motives in teachers and their theoretical basis, the level of study by scientists, their thoughts and views on the importance of motives and motivation in the formation of the teaching profession, and the results of the analysis using various experimental methods and methodologies that demonstrate that professional motives depend on people's interests, level of knowledge, skills and qualifications, and personal and professional experience.*

Key words: *Motive, professional formation, experience, skills, goal, need motivation, theoretical analysis, professional motive*

ПСИХОЛОГИЧЕСКИЕ АСПЕКТЫ ИССЛЕДОВАНИЯ ПРОФЕССИОНАЛЬНЫХ МОТИВОВ УЧИТЕЛЕЙ

Аннотация. *В данной статье рассматриваются профессиональный мотив, профессиональные мотивы педагогов и их теоретическая основа, уровень изученности учеными, их мнения и взгляды на значение вопросов мотивов и мотивации в формировании педагогической профессии, результаты анализа профессионального мотива с помощью различных экспериментальных методов и методик. В данной статье рассматриваются профессиональный мотив, профессиональные мотивы педагогов и их теоретическая основа, уровень изученности учеными, их мнения и взгляды на значение вопросов мотивов и мотивации в формировании педагогической профессии, результаты анализа профессионального мотива с помощью различных экспериментальных методов и методик.*

Ключевые слова: *Мотив, профессиональное становление, опыт, навыки, цель, потребность, мотивация, теоретический анализ, профессиональный мотив.*

Kirish. Bugungi kunda kasbiy motivlarni o‘rganish va uning kasbiy faoliyatda ahamiyatlilik darajasi bugungi kuning dolzarb muommolardan.

Shaxsning mutaxassis sifatida shakllanish jarayoni xususida mualliflik qarashlari keltirilgan bo‘lib, ilgari ishlab chiqilgan shaxsning mutaxassis sifatida shakllanishi yosh xususiyati va ish stajiga bog‘liq degan qarashlardan farqli ravishda muallif tomonidan shaxsning kasbiy mahorati bu parametrlarning funksiyasi hisoblanmasligi, aksincha individning kasbiy shakllanishining qaysi bosqichida ekanligiga qarab aniqlanishini ko‘rsatib bergan.

Motiv- insonni harakatga undovchi kuch, ehtiyojlar majmuasi. Motivatsiyaning tub mohiyatini tasniflashda ehtiyoj, motiv, motivlashtirish hamda rag‘batlantirish kabi tushunchalarning mazmuniga to‘xtalish o‘rinlidir. Ehtiyoj – biror narsaga bo‘lgan talab; hojat, zarurat, zaruriyat, muhtojlik. Ehtiyojlar jismoniy, idrok etilgan va idrok etilmagan turlarga ajraladi. Jismoniy ehtiyojlar – bu ish o‘rni va yashash

joyini o‘zgartirish ehtiyoji ko‘rinishida namoyon bo‘lsa, idrok etilgan ehtiyojlar – mavjud bizga yoqadigan narsalargacha siljish lozim. Idrok etilmagan ehtiyojlar ruhiy bo‘lib, bular – ichki rag‘batlardir. Umuman olganda, ehtiyojlar – bu shunday narsalarki, ular inson ichida (ichki dunyosida) paydo bo‘ladi va o‘rnashadi, har xil insonlar uchun etarli darajada umumiy hamda har bir insonda o‘z vaqtida ma’lum ko‘rinishda individual paydo bo‘la oladi. Maqsadning ehtiyoj darajasiga chiqishi motivning kuchiga bog‘liq.

Motivasiya - bu odamda muayyan motivlarni uyg‘otish orqali uni muayyan harakatlarga undashga ta’sir qilish jarayonidir. Motivasiya har qanday faoliyatda insonni boshqarishning yadrosidir. Bugungi kunda motivatsiya, pedagoglarning motivatsiyani o‘rganish, nazariy asoslarini tahlil qilish ta’lim tizimida asosiy muommolardan biriga aylanib qolmoqda. Bugungi kunda raqobotbardosh kadrlarni tayyorlashda biz bunda, albatta pedagoglarga yuzlanamiz.Pedagoglarning kabiy motivlarini o‘rganish, kasbiy moyilligini aniqlash, kasbiy yo‘nalganligini tahlil qilish, bizning tadqiqotimizning bosh maqsadidir.

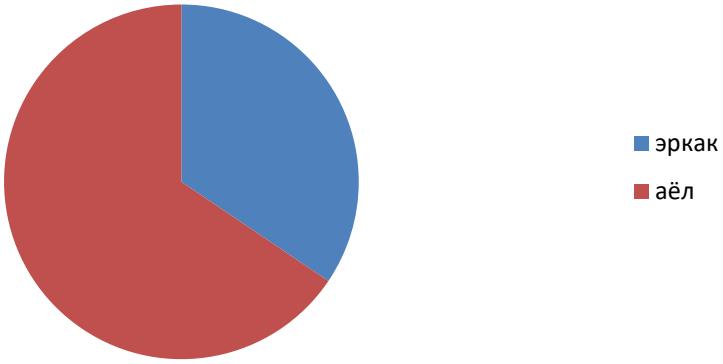
Malakali kadrlar tayyorlash tizimini uzluksiz ravishda rivojlantirish ehtiyoji va turli ishlab chiqarish sohalarida ko‘p yillik ish staji bilan faoliyat yuritayotgan shaxsning o‘z imkoniyatlarini to‘liq amalga oshirmasligi shaxsni har tomonlama kasbiy faoliyatda o‘zini namoyon qilishi muammosini yuzaga keltirdi. Bu muammolarni xal qilmasdan turib kelgusi kasbiy faoliyatdagi muvaffaqiyatli sifatli ta’limni va rejalashtirishni amalga oshirish mumkin emas. Bu muammoning amaliy ahamiyati uni turli fan doiralar qatorida psixologiya doirasida ham o‘rganish muhimligini ko‘rsatib berdi. Kasbiy shakllanish jarayonini o‘rganishdagi qiyinchiliklar qobiliyatlar va kasbiy qobiliyatlarning ishni bajarishning muayyan bir usuliga asoslangan normativ faoliyatga yo‘naltirilganligidadir. Shuning uchun ham kasbiy yetuklik darajasi ajratib ko‘rsatilmaydi, balki faqatgina yosh xususiyati va mutaxassis sifatida yuritilayotgan vaqt inobatga olinadi. Shaxsning kasbiy shakllanishi masalasi ko‘pgina mualliflar tomonidan tadqiq qilingan. Bu inson taraqqiyotida tez-tez uchraydigan jarayondir. Ko‘pincha mutaxassis shaxsining to‘la tahlil qilish tushib qoladi, shaxsning kasbiy shakllanish bosqichi esa hayot yo‘li bosqichi bilan muvofiq tarzda ko‘rib chiqiladi. Shuning uchun vaqt doirasida qatiy chegaralanib qoladi. Ijtimoiy sohalarda faoliyat yurituvchi shaxsning kasbiy shakllanishini o‘rganishda insonning imkoniyatlarini to‘liq ochib beruvchi sub’yekt va ijtimoiy muhit orasidagi turli ijtimoiy aloqalar tipiga ahamiyat berish muhimdir. Har bir ijtimoiy aloqalarning yana odamovilik va muloqotchanlik kabi kichik tiplarga bo‘linishi biz uchun muhim ahamiyatga ega hisoblanadi .

Adabiyotlar tahlili. Kasb psixologiyasi , kasbiy motiv , kasbiy motivlarning psixologik jihatlari psixologiya sohasida keng doirada o’rganib kelinayotgan ahamiyatga molik mavzulardan hisoblanadi. Bu borada xorij psixologlaridan Ye.A.Klimov, V.A.Krutetskiy va boshqalarning kasb tanlash borasidagi tadqiqotlari, O‘zbekiston psixologlaridan B.Qodirov, E.G‘.G‘oziyev, R.Gaynutdinov, V.Tokareva, R.Asomova va boshqalarning muammo doirasida olib borgan ilmiy tadqiqotlari, shuningdek, prezidentimiz Sh.M.Mirziyoyevning asarlari, so‘zlagan nutqlaridagi yoshlarni malakali kasb-hunarni egallashlari hamda zamon talablariga mos raqobatbardosh kadrlarni tayyorlash borasidagi fikrlari, bundan tashqari “Ta’lim to‘g‘risidagi Qonun” va boshqa ta’lim-tarbiya borasidagi me’yoriy-hujjatlari.

Tadqiqot metodologiyasi. Ushbu maqolada professional ta’lim pedagoglari kasbiy motivatsiya, psixologik xususiyatlari, kasbiy motivni o‘rganish uchun turli metodlardan foydalanildi. Jumladan, Ushbu tadqiqotni o‘tkazish jaryonida “Eksperemental” hamda “Kuzatuv-tahliliy” metodlardan birgalikda foydalanildi. Ya’ni pedagoglarning jins tafovutlari, ish staji, mehnat tajribasiga ko‘ra tahlil qilindi, Mann Uitni, Kruskal Uolles hamda Mann Uitni, Kruskal Uolles mezonlari asosida matematik, statistik tahlil ishlari amalga oshirildi. Pedagoglarning kasbiy motivatsiyasi eksperimental tarzda matematik-statistik tahlil qilindi.

Tahlil va natijalar. N.U.Amirova tomonidan o‘tkazilgan tadqiqotning asosiy maqsadi-professional ta’lim pedagoglari kasbiy motivatsiyasini o‘rganish, tahlil natijalarini amalga oshirish. Bu tadqiqotni o‘tkazish orqali pedagoglarning kasbiy motivatsiya nima bog’liq, ish tajriba, malakaga bog’liqmi, insonning shaxslilik xususiyatlari, moddiy resurslar bilan o‘zaro bog‘liqligini o‘rganish va tahlil qilish mumkin. O‘qituvchilarning motivasiyasi zamonaviy pedagogikaning eng muhim muammolaridan biridir. Zero, ta’lim muassasasining yakuniy natijalari o‘qituvchilarning pedagogik faoliyatiga bog‘liq. Motivasiya o‘qituvchining faoliyati qanday amalga oshirilishiga qaratilgan bo‘lib, shunga asoslanib, o‘qituvchining o‘zi o‘z faoliyatida xulq-atvor va maqsadlar modelini tanlashini

anglash mumkin. Adabiyotlar tahliliga asoslangan holda professional ta'lim o'qituvchilari kasbiy motivlarining psixologik xususiyatlari aniqlash maqsadida empirik tadqiqot o'tkazdik. Empirik tadqiqotimizda 90 nafar o'qituvchilari qatnashdilar. Sinaluvchilarimizning 31 nafari (34,4%) erkak, 59 nafar (65,6%) ayol jinsiga mansub (1.1-rasm)

Motivasiya kasbiy faoliyatda muvaffaqiyatga erishishning asosiy tarkibiy qismlaridan biridir. Maqsadga erishishning eng muhim omili o'qituvchilarning qiziqishlaridir. Shunga ko'ra professional ta'lim o'qituvchilarining kasbiy motivlarini aniqlash maqsadida sinaluvchilarimizni ish stajlariga qarab 3 ta guruh ya'ni 5 yilgacha ish stajiga ega bo'lgan o'qituvchilar (29%), 5 yildan 10 yilgacha stajiga ega bo'lgan o'qituvchilar (31%) va 10 yildan ko'p ish stajiga ega bo'lgan o'qituvchilarga (40%) ajratib oldik (3.1.1-jadval).

1-jadval

Sinaluvchilarimizning pedagogik faoliyat staji bo'yicha tasnifi

	Soni	Foizi
5 yilgacha ish stajiga ega bo'lgan o'qituvchilar	26	29%
5 yildan 10 yilgacha stajiga ega bo'lgan o'qituvchilar	28	31%
10 yildan ko'p ish stajiga ega bo'lgan o'qituvchilar	36	40%
Jami	90	100%

Biz tadqiqot ishimizda Pedagogning kasbiy deformasiya xolatini aniqlash testi, Elersning muvaffaqiyatsizlikdan qochish motivasiyasi, G.Gardnerning Kasbiy faoliyat va inson intellekti metodikasi hamda V.B. Uspenskiy, A.P. Chernyavskiylarning Pedagogik yo'nalganlik darajasini aniqlash so'rovnomasidan foydalandik.

Metodikalarimizning parametrik yoki noparametrik mezonlarga mansub ekanini aniqlash maqsadida Kolmogorov Smirnov mezonidan foydalandik va natijalar tahlilini amalga oshirdik (1.2-jadval). Unga ko'ra Pedagogning kasbiy deformasiya xolatini aniqlash testi (D_z=0,782; p>0,05), Elersning muvaffaqiyatsizlikdan qochish motivasiyasi (D_z=0,979; p>0,05),V.B. Uspenskiy, A.P. Chernyavskiylarning Pedagogik yo'nalganlik darajasini aniqlash so'rovnomasi (D_z=0,722; p>0,05) normal taksimlanish konuniga mos keladi va biz keyingi ishlarimizda Styudent-t mezoni, Dispersion taxlil mezoni va Pirson mezonlaridan foydalanishimiz mumkin.

G.Gardnerning Kasbiy faoliyat va inson intellekti metodikasining Verbal yoki lingvistik intellekt shkalasi (D_z=2,201; p<0,001), Mantiqiy-matematik intellekt shkalasi (D_z=1,966; p<0,001), Vizual-fazoviy intellekt shkalasi (D_z=2,025; p<0,001), Musiqiy intellekt shkalasi (D_z=2,328; p<0,001), Emosional yoki shaxslararo intellekt shkalasi (D_z=2,173; p<0,001), Ekzistensial yoki ma'naviy intellekt shkalasi (D_z=1,901; p<0,001), Tana-kinestetik intellekt shkalasi (D_z=1,859; p<0,01) normal taksimlanish konuniga mos kelmadi va bu shkalalarni yani tiplarni biz noparametrik me'zonlar orqali

tahlil qilamiz. Mann Uitni, Vilkokson, Spirman, Krusskal Uollis me'zonidan foydalanishimiz kerak bo'ladi. Kolmogorov Smirnov bo'yicha tahlil natijalarining ko'p qismi ya'ni 70%i normal taksimlanish konuniga mos kelmaganligi tufayli biz tadqiqot ishimizda noparametrik mezonlardan foydalandik.

2-jadval

Kolmogorov Smirnov mezoni asosida aniqlangan natijalar tahlili

Ko'rsatkichlar	Kolmogorov Smirnov mezoni (D)	Ishonch darajasi (p)
Pedagogninng kasbiy deformasiyasi	0,782	0,574
muvaffaqiyatsizlikdan qochish motivasiyasi	0,979	0,293
Verbal yoki lingvistik intellekt	2,201	0,000***
Mantiqiy-matematik intellekt	1,966	0,001***
Vizual-fazoviy intellekt	2,025	0,001***
Musiqiy intellekt	2,328	0,000***
Emosional yoki shaxslararo intellekt	2,173	0,000***
Ekzistensial yoki ma'naviy intellekt	1,901	0,001***
Tana-kinestetik intellekt	1,859	0,002**
Pedagogik yo'nalganlik	0,722	0,674

Xulosa. Xulosa o'rnida shuni aytib o'tish joizki, motivatsiya inson ehtiyojlari va manfaatlari yig'indisi ekanligi ma'lum. Biz tadqiqotimizda turli xil kasbiy yo'nalganlik, kasbiy intellektni o'rganish, kasbiy deformatsiya holatlarini o'rganib tahlil qilib chiqdik.

Dastlab, pedagoglarni, jins bo'yicha tahlili, pedagogik ish staji bo'yicha tahlilni amalga oshirdik. Tadqiqotimizda 34,4% erkak jinsidagi sinaluvchilarimiz, 65,6 4% ayol jinsidagi sinaluvchilarimiz qatnashgan bo'lib, tadqiqotimiz sinaluvchilari orasida 10 yildan ortiq ish stajiga ega bo'lgan sinaluvchilar 40% ni tashkil etdi. Kasbiy faoliyatda motivatsion sabablarning psixologik jihatlarini, avvalambor, uning yangicha motivga ega ekanligini, o'z kasbiga qiziqsa, samarali ishlar olib borilishi va yuksak marralar zabt etiladi. Shu munosabat bilan jamoada muhit yaxshi bo'lsa, har tomonlama qo'llab-quvvatlansa, moddiy rag'batlantirilsa, bularning barchasi pedagogning kasbiy faoliyatining psixologik sharoitlarini tashkil etadi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati.

1. Psixologiya metodologiyasi - o'quv qo'llanma. E.G'oziyev. T-2013,
2. 2. Psixologiya metodologiyasi. G'oziyev E.G'., Xolmuxamedov M., Ibrohimov X. – T.: O'z MU, 2002.
3. Психология общения. Леонтьев.А.А. 1997 г.
4. Kasbiy psixologiya .Sultonova L.B . 2014 Y
5. Umumiy psixologiya. Muhammedova D.G', Mullaboyeva N.M, RasulovA.I Toshkent "mumtoz so'z" -2018
6. Amirova N.U "Pedagogika kolleji o'qituvchilari kasbiy motivlarining psixologik xususiyatlari." Monografiya // Termiz: Termiz publishing center, 2025. – 135 b.

Mamatkulova Xurshida
CAMU xalqaro tibbiyot universiteti

HARAKATNING QARAMA-QARSHI OHANGLARI: FE'L ANTONIMLARI FRAZEOLOGIK BIRLIKLARDA

Anotatsiya. *Ushbu maqola ingliz va o'zbek tillaridagi fe'l antonimlari ishtirokidagi frazeologik birliklarni qiyosiy tahlil qiladi. Fe'l tarkibli frazeologik birliklar tilning kontrast va ekspressiv imkoniyatlarini kengaytiradi, matnga ritmik va emotsional ohang beradi. Tadqiqot davomida FBlarning semantik, pragmatik va estetik xususiyatlari hamda ularning kontekstga bog'liq ishlatilishi o'rganilgan. Muallifning fikriga ko'ra, fe'l antonimlari FBlari ingliz tilida mantiqiy qarama-qarshilikni aks ettirsa, o'zbek tilida ular ritmik va emotsional ohangni yanada kuchaytiradi.*

Kalit so'zlar*: fe'l antonimlari, frazeologik birlik, qiyosiy tahlil, kontrast, ekspressivlik, ingliz tili, o'zbek tili.*

CONTRASTING TONES OF ACTION: VERBAL ANTONYMS IN PHRASEOLOGICAL UNITS

Abstract. *This article provides a comparative analysis of phraseological units containing verbal antonyms in English and Uzbek. Phraseological units with verb components enhance the contrastive and expressive potential of language, adding rhythmic and emotional tones to the text. The research examines the semantic, pragmatic, and aesthetic features of these phraseological units, as well as their context-dependent use. According to the author, verbal antonyms in English reflect logical contrast, while in Uzbek, they intensify rhythmic and emotional expression.*

Key words: *verbal antonyms, phraseological unit, comparative analysis, contrast, expressiveness, English, Uzbek.*

ПРОТИВОПОЛОЖНЫЕ ОТТЕНКИ ДЕЙСТВИЯ: ГЛАГОЛЬНЫЕ АНТОНИМЫ В ФРАЗЕОЛОГИЧЕСКИХ ЕДИНИЦАХ

Аннотация. *В данной статье проводится сравнительный анализ фразеологических единиц с глагольными антонимами в английском и узбекском языках. Фразеологизмы с глагольными компонентами расширяют контрастные и экспрессивные возможности языка, придают тексту ритмический и эмоциональный оттенок. В ходе исследования изучены семантические, прагматические и эстетические особенности таких единиц, а также их использование в зависимости от контекста. По мнению автора, глагольные антонимы в английском языке отражают логическое противопоставление, тогда как в узбекском языке они усиливают ритмическое и эмоциональное звучание высказывания.*

Ключевые слова: *глагольные антонимы, фразеологическая единица, сравнительный анализ, контраст, экспрессивность, английский язык, узбекский язык.*

Kirish. Frazeologik birliklar tilning eng ekspressiv vositalaridan biri bo'lib, inson tafakkuri, madaniyati va muloqotining aksidir (Apresyan, 1995: 42). Ular matnga semantik boylik, ritmik va dramatik ohang qo'shadi. Fe'l antonimlari ishtirokidagi FBlar esa qarama-qarshi harakat va jarayonlarni uyg'unlashtirib, matnga kontrast va emotsional ta'sir beradi (Mel'čuk, 1988; Shakhovsky, 2006).

Muallifning nazariy tahliliga ko'ra, fe'l tarkibli frazeologik birliklar tilning eng dinamik va ekspressiv qatlamini tashkil qiladi. Tadqiqotlar shuni ko'rsatdiki, ingliz va o'zbek tillarida antonimik komponentga ega frazeologik birliklar orasida aynan fe'l tarkibli birliklar son jihatdan ustunlik qiladi. Ingliz tilida 312 ta antonim komponentli FBning 133 tasi, o'zbek tilida esa 282 tasidan 154 tasi fe'l asosli tuzilmalardan iborat. Shu bilan birga, muallifning fikricha, fe'l antonimlari FBlarining matnga qo'shadigan kontrast va ritmik ta'siri ularning semantik va pragmatik boyligi bilan chambarchas bog'liq.

Fe'l tarkibli frazeologik birliklar ikki asosiy guruhga ajratiladi:

Taqqoslovchi (komparativ) frazeologik birliklar

Bu birliklar qiyosiy qo‘shimchalar yordamida shakllanadi. Ingliz tilida odatda “like” qo‘shimchasi orqali ifodalanadi:

to fight like cat and dog – doimiy tortishuv va nizolar bilan yashash;

go up like a rocket and come down like a stick – tez muvaffaqiyatga erishib, shiddat bilan qulash;

go up and down like a yoyo – holatlarning doimiy o‘zgarishi va tebranishi.

O‘zbek tilida taqqoslovchi fe’l FBlar “-day”, “-dek” qo‘shimchalari bilan ifodalanadi:

pashshaday narsani fil qilib ko‘rsatmoq – kichik muammoni kattalashtirib ko‘rsatish;

olov bilan suv kabi chiqisha olmaslik – bir-biriga zid xarakter yoki munosabatlar tufayli kelisha olmaslik.

Muallifning fikricha, bu birliklar o‘zbek tilida ritmik va estetik effektni kuchaytiradi, matnga o‘ziga xos melodik ohang beradi.

Taqqoslovchi bo‘lmagan (nokomparativ) frazeologik birliklar

Bu birliklar ergash tuzilma asosida quriladi va obyekt yoki obyekt-holat munosabatlarini ifodalaydi:

make head or tail of smth – biror narsani tushunmoq;

to cost an arm and a leg – juda qimmatga tushmoq;

to rain cats and dogs – yomg‘ir shiddat bilan yog‘moq;

to cut a long story short – qisqacha xulosa qilmoq.

Ingliz tilida fe’l FBlar tarkibida artikllar (a/an, the) va predloglar (in, on, out of) semantikani aniqlashtiruvchi vosita sifatida ishlatiladi. O‘zbek tilida esa bu funksiyani kelishik qo‘shimchalari va yordamchi otlar bajaradi.

Muallifning fikriga ko‘ra, ushbu fe’l antonimlari FBlarining lingvistik tuzilishi tilning semantik boyligini oshiradi va matnning ritmik strukturasini mustahkamlaydi.

Metodika

Ushbu tadqiqotda fe’l antonimlari ishtirokidagi frazeologik birliklarni (FBlar) o‘rganishda ingliz va o‘zbek tillari asosiy tahlil materiali sifatida tanlandi. Tadqiqot manbalari sifatida Apresyan (1995), Mel’čuk (1988), Shakhovsky (2006), Nabiev (2010) va Benson va boshq. (1986) ishlari asosiy ilmiy poydevor bo‘lib xizmat qildi.

Tadqiqotning asosiy metodologik yondashuvi quyidagilarni o‘z ichiga oladi: birinchidan, ingliz va o‘zbek tillaridagi fe’l antonimlari FBlari yig‘ilib, ularning semantik va morfologik tarkibi aniqlandi; ikkinchidan, to‘plangan birliklar qiyosiy tahlilga olinib, ularning semantik, pragmatik va estetik xususiyatlari solishtirildi. Har bir FBning tahlili quyidagi tarkibiy elementlar asosida amalga oshirildi: inglizcha shakli, o‘zbekcha tarjimasi, antonim komponenti va frazeologik birlikning ishlatilish konteksti.

Tadqiqot davomida fe’l antonimlari FBlari orqali tilning kontrast va ekspressiv imkoniyatlari aniqlanib, frazeologik birliklarning lingvistik, funksional va estetik ahamiyati yoritildi.

Tahlil. Fe’l antonimlari ishtirokidagi frazeologik birliklar (FBlar) lingvistik va adabiyotshunoslik nuqtai nazardan tilning eng ekspressiv va kontrast qatlamini tashkil qiladi. Muallifning fikriga ko‘ra, bu birliklar matnga ritmik va dramatik ohang qo‘shadi, shuningdek, o‘quvchining emotsional qabulini sezilarli darajada oshiradi. Ingliz tilida fe’l antonimlari FBlari odatda mantiqiy qarama-qarshilikni aks ettiradi: harakatlar va jarayonlar aniq va strukturaviy tarzda qarama-qarshi yo‘nalishda ifodalanadi. Masalan, go up like a rocket and come down like a stick frazeologizmi tez muvaffaqiyatga erishib, shiddat bilan qulash jarayonini bildiradi, bu esa ingliz tilidagi semantik aniqlik va mantiqiy ketma-ketlikni ta’kidlaydi (Benson va boshq., 1986).

O‘zbek tilida esa fe’l antonimlari FBlari ritmik va emotsional ohangni kuchaytirishga xizmat qiladi. Masalan, pashshaday narsani fil qilib ko‘rsatmoq iborasi kichik muammoni haddan tashqari bo‘rttirib ko‘rsatish orqali dramatik va metaforik effekt hosil qiladi. Muallifning fikricha, bu birliklar matnga melodik ritm va hissiy chuqurlik qo‘shadi, personajlarning xulq-atvori va holatlarini yanada aniqroq ifodalaydi.

Shuningdek, tadqiqotlar ko‘rsatadiki, fe’l antonimlari FBlarining tarkibiy xususiyatlari tilga xos semantik va pragmatik qirralarni ochib beradi. Ingliz tilidagi frazeologik birliklarda artikllar va predloglar semantikani aniqlashtiruvchi vosita sifatida ishlatiladi, o‘zbek tilida esa kelishik qo‘shimchalari va yordamchi otlar ushbu funksiyani bajaradi. Muallif fikricha, bu grammatik farqlar fe’l

antonimlari FBlarining lingvistik kontekstini chuqurroq tushunishga yordam beradi va tilning madaniy xususiyatlarini ochib beradi.

Xulosalarga ko‘ra, fe’l antonimlari FBlari matnni boyitadi, qarama-qarshi harakat va jarayonlarni birlashtiradi, shuningdek, personajlarni tavsiflaydi va o‘quvchida estetik ta’sir yaratadi. Muallifning ta’kidlashicha, ingliz tilida bu birliklar mantiqiy ketma-ketlikni, o‘zbek tilida esa ritmik va emotsional ohangni ta’kidlaydi, bu esa til va madaniyat o‘rtasidagi qarama-qarshilikni qiyosiy tahlil qilishda muhim vosita hisoblanadi.

Xulosa. Fe’l antonimlari ishtirokidagi frazeologik birliklar tilning kontrast va ekspressiv imkoniyatlarini sezilarli darajada kengaytiradi. Ular matnga nafaqat semantik boylik qo‘shadi, balki ritmik va dramatik ohang yaratadi, shu bilan o‘quvchining emotsional qabulini kuchaytiradi. Ingliz tilida bu birliklar ko‘pincha mantiqiy qarama-qarshilikni ifodalaydi, ya’ni harakatlarning bir-biriga zidligi, voqea va jarayonlarning qarama-qarshi yo‘nalishi asosida matnga qat’iylik va aniq strukturaviy tartib beradi. Shu bilan birga, o‘zbek tilida fe’l antonimlari FBlari ritmik va emotsional ohangni yanada boyitadi, matnni melodik va estetik jihatdan boy qiladi hamda o‘quvchi tafakkurida dramatik tasvirlarni shakllantiradi.

Shu tarzda, fe’l antonimlari FBlari matnni boyitadi, personajlarning xarakterini va hissiy holatlarini aniqroq ifodalaydi, voqealarning qarama-qarshi harakatlarini sezdiradi va o‘quvchida estetik ta’sir yaratadi. Tadqiqot natijalari shuni ko‘rsatdiki, fe’l antonimlari FBlarining lingvistik va adabiyotshunoslik nuqtai nazardan qiyosiy tahlili til va madaniyat o‘rtasidagi qarama-qarshilikni aniqlashda muhim vosita hisoblanadi.

Bundan tashqari, FBlarning qo‘llanilishi tilning pragmatik qirralarini ham kengaytiradi. Masalan, ingliz tilida ular muayyan harakatlar va holatlarning sabablari va oqibatini aniqroq ko‘rsatishga xizmat qilsa, o‘zbek tilida frazeologik antonimlar asosan hissiy ohang va metaforik boylikni oshirishga qaratilgan. Shu nuqtai nazardan, fe’l antonimlari FBlarini qiyosiy o‘rganish nafaqat lingvistik, balki madaniy va adabiy jarayonlarni chuqurroq tushunishga yordam beradi.

Shunday qilib, fe’l antonimlari FBlarining tadqiqoti tilning kontrast, ekspressiv va estetik imkoniyatlarini ochib beradigan samarali vosita ekanini tasdiqlaydi. Bu birliklar til va adabiyotning integratsiyalashgan qarama-qarshi strukturaviy tizimini aniqlashda muhim ahamiyatga ega bo‘lib, matnga boylik va dinamizm qo‘shadi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro’yxati.

1. Apresyan Yu. D. Regular polysemy. — Moscow: Nauka, 1995. — 312 p.
2. Mel’čuk I. A. Semantic Representation. — Amsterdam: John Benjamins, 1988. — 245 p.
3. Shakhovsky V. I. Frazeology and Cognitive Linguistics. — Moscow: Flinta, 2006. — 278 p.
4. Nabiev A. English-Uzbek Phraseological Units with Antonyms. — Tashkent: Fan, 2010. — 196 p.
5. Benson M., Benson E., Ilson R. The BBI Combinatory Dictionary of English. — Amsterdam: John Benjamins, 1986. — 502 p.

Mamajonova Shoxista Kamoldinovna
Farg‘ona davlat universiteti, Psixologiya kafedrasi o‘qituvchisi,

Abdullayeva Gulnafar
Amaliy psixologiya yo‘nalishi talabasi

O’SMIRLARDA ADIKTIV XULQ SHAKILLANISHIDA OTA-ONA VA JAMIYATNING O’RNI

Annotatsiya. *Bugungi kunda o‘smirdagi addiktiv xulqni o‘rganish, ushbu xulqning oldini olishni samarali usullarini ishlab chiqish, ruhiy salomatlik muammolarini hal qilish, uzoq muddatli salbiy oqibatlarni sog‘liqni saqlashga oid ma’lumotlar bilan ota-onalar, pedagoglar hamda psixologlarni xabardor qilish zarurdir. Ushbu muammoga alohida e’tibor bergan holda ilmiy jihatdan o‘rganib, empirik tahlil qilish va tavsiyalar hamda korreksion dasturlar ishlab chiqish orqali biz yoshlarda addiktiv xulqning tarqalishi va ta’sirini kamaytirish imkoniga imkon topgan bo‘lamiz.*

Kalit so‘zlar*: addiktiv xulq, o‘smirlik davri, internetga qaramlik, ota-ona roli, jamiyat ta’siri, psixologik omillar, deviant xulq, ijtimoiy-psixologik muhit, hissiy bo‘shliq, muloqotga ehtiyoj, shaxsiy identifikatsiya, freyd nazariyasi, erikson nazariyasi, vygotskiy konsepsiyasi, ruhiy salomatlik, giyohvandlik, o‘smirlar psixologiyasi, ijtimoiy bosim, oilaviy tarbiya.*

THE ROLE OF PARENTS AND SOCIETY IN THE FORMATION OF ADDICTIVE BEHAVIOR AMONG ADOLESCENTS

Annotation. *Today, studying adolescent addictive behavior, developing effective methods for its prevention, solving mental health problems, and informing parents, teachers, and psychologists about long-term negative consequences related to health issues are of great importance. By paying special attention to this problem, conducting scientific research, empirical analysis, and developing recommendations and correctional programs, we can reduce the spread and impact of addictive behavior among young people.*

Key words: *addictive behavior, adolescence, internet addiction, parental role, social influence, psychological factors, deviant behavior, socio-psychological environment, emotional emptiness, need for communication, personal identification, freud’s theory, erikson’s theory, vygotsky’s concept, mental health, drug addiction, adolescent psychology, social pressure, family upbringing.*

РОЛЬ РОДИТЕЛЕЙ И ОБЩЕСТВА В ФОРМИРОВАНИИ АДИКТИВНОГО ПОВЕДЕНИЯ У ПОДРОСТКОВ

Аннотация. *В настоящее время изучение аддиктивного поведения подростков, разработка эффективных методов его профилактики, решение проблем психического здоровья, а также информирование родителей, педагогов и психологов о долгосрочных негативных последствиях являются крайне важными задачами. Особое внимание к данной проблеме, научное исследование, эмпирический анализ и разработка рекомендаций и коррекционных программ позволят снизить распространение и влияние аддиктивного поведения среди молодежи.*

Ключевые слова: *аддиктивное поведение, подростковый возраст, интернет-зависимость, роль родителей, влияние общества, психологические факторы, девиантное поведение, социально-психологическая среда, эмоциональная пустота, потребность в общении, личностная идентификация, теория фрейда, теория эриксона, концепция выготского, психическое здоровье, наркозависимость, психология подростков, социальное давление, семейное воспитание.*

Bugungi kunda o‘smirdagi addiktiv xulqni o‘rganish, ushbu xulqning oldini olishni samarali usullarini ishlab chiqish, ruhiy salomatlik muammolarini hal qilish, uzoq muddatli salbiy oqibatlarni

sog‘liqni saqlashga oid ma’lumotlar bilan ota-onalar, pedagoglar hamda psixologlarni xabardor qilish zarurdir. Ushbu muammoga alohida e’tibor bergan holda ilmiy jihatdan o‘rganib, empirik tahlil qilish va tavsiyalar hamda korreksion dasturlar ishlab chiqish orqali biz yoshlarda addiktiv xulqning tarqalishi va ta’sirini kamaytirish imkoniga imkon topgan bo‘lamiz. “Omil” so‘zi addiktiv xulq shakllanishiga hissa qo‘shishi yoki to‘sqinlik qilishi mumkin bo‘lgan turli xil o‘zgaruvchilar yoki shartlarga murojaat qilish uchun ishlatiladi. Bu o‘smirning xatti-harakatlariga ta’sir qiladigan individual yoki ijtimoiy jihat bo‘lib, omillar ham ijobiy, ham salbiy bo‘lishi mumkin. Quyida addiktiv xulqning kuchayishiga ta’sir ko‘rsatuvchi ijtimoiy-psixologik omillarga to‘xtalib o‘tamiz

V. Mendelevichning ta’kidlashicha, deviant xulq-atvorning addiktiv xulq shaklidagi bu turi o‘z manfaatlarini boshqa shaxs yoki guruh manfaatlariga bo‘ysundirish, shaxs uchun yuqori ahamiyatga ega bo‘lgan muayyan ob’ektlar yoki faoliyatga doimiy e’tibor berishni nazarda tutadi. Shu bilan birga, shaxsning avtonomiyasi va mustaqilligi pasayadi, xatti-harakatlarning o‘zini o‘zi boshqarishi yomonlashadi [1].

Internetga tobelikni M. Drepa rus va xorijiy tadqiqotlari natijalarini umumlashtirib, quyidagi shaxsning xususiyatlarni sanab o‘tadi: shizoid, isteriya, labil yoki epileptoid tipdagi aksentatsiya; jismoniy «men» ni qabul qilishda qiyinchilik; aloqaga yuqori ehtiyoj va uni darhol amalga oshirishda qiyinchiliklar mavjudligi; intellektuallashtirishga moyillik; o‘zaro tushunishning yetishmasligi hissi; hissiy kuchlanish; negativizmga moyillik; umidsiz ehtiyojlarning mavjudligi; ideal «men» haqidagi farqlanmagan, haddan tashqari oshirilgan g‘oyalar; javobgarlikdan qochishga moyillikning ortishi O. V. Zaretskayaning aniqlik kiritishicha, onlayn kompyuter o‘yinlariga tobe bo‘lgan o‘smirlarda kuzatiladi [2].

V.D.Mendelevich Internetga tobe o‘smirlar ruhiyatidagi salbiy o‘zgarishlarni quyidagicha izohlangan. Internetda o‘tkaziladigan vaqt o‘smirda izolyatsiya va yolg‘izlik hissi kuchayishi sabab ijtimoiy ko‘nikmalar va hissiy intellektni rivojlantirishi uchun muhim bo‘lgan atrofidagi insonlar bilan bo‘ladigan yuzma-yuz munosabatlarni e’tiborsiz qoldirishiga olib keladi. Real hayot bilan aloqaning kamligi xavotir va tushkunlik kayfiyatini kuchaytiradi. Internetdan muntazam ravishda tunda foydalanish uyqu siklining buzilishi, o‘smirda kun davomida kayfiyat va kognitiv funktsiyaga salbiy ta’sir qiladi. Shuni ta’kidlash joizki, onlayn faoliyatning davomiyligi ortib boruvchi impulsivlik va diqqatni jamlashda qiyinchiliklarga olib keladi [2].

O‘smirlardagi internetga tobelikni E.I. Belinskaya quyidagi ijtimoiy-psixologik omillar bilan bog‘lab tushuntiradi. [3].

1. O‘smirlar uchun internet jozibador ijtimoiy muloqot platformasini taqdim etadi.
2. O‘smirlar ko‘p holatlarda Internetdan akademik bosim, oilaviy muammolar yoki tengdoshlar bilan munosabatlar o‘xshash stresslardan qochish vositasi sifatida foydalanadilar.
3. Tengdoshlar bilan moslashish yoki ular bilan birga qolish istagi o‘smirlarni ko‘proq vaqtini onlayn o tkazishga undashi mumkin, ayniqsa, do‘stlari ijtimoiy media yoki o‘yin o‘ynaydigan bo‘lsalar.
4. O‘zini past baholaydigan o‘smir onlayn ma’qullanish istagida internetga murojaat qilishlari mumkin.
5. Onlayn o‘yin yutuqlaridan darhol mukofot olish imkonining mavjudligi.
6. O‘smirda rejalashtirilmagan ortiqcha vaqtning ko‘pligi.
7. Internetda mavjud bo‘lgan doimiy yangilanishlar va o‘zaro suhbatni o‘tkazib yuborish qo‘rquvi o‘smirlarni doimo aloqada bo‘lishga majbur qiladi.
8. Onlayn o‘yinlarning raqobatbardosh tabiati yutuqlar va reytinglarda muvaffaqiyat qozongan o‘smirlarni o‘ziga jalb qilishi mumkin, bu esa uzoq davom etadigan o‘yin seanslariga olib keladi.[3]

Bugungi tezkor axborot davrida o‘smirlarning his-tuyg‘ulari, ehtiyojlari, orzulari ko‘pincha virtual dunyo orqali qondirilmoqda. Shu sababli ular haqiqiy muloqotdan, mehrdan, ishonchdan uzoqlashmoqda. Menimcha, addiktiv xulqning ildizi befarqlikda - ota-onaning farzandiga mehr bilan emas, majburiyat bilan qarashida, jamiyatning esa faqat natijani, insonni esa orqaga surishida.

Ota-onalar o‘smirning ichki dunyosini tushunishga, uning ruhiy holatiga e’tibor berishga harakat qilsa, jamiyat esa yoshlarga shunchaki “yomon yo‘lga kirmanglar” demasdan, ularga o‘zlarini namoyon etish imkonini yaratsa - addiktiv xulqning ildizi so‘nadi. Chunki sevgi, e’tibor va tushunish bo‘lgan joyda qaramlikka joy qolmaydi.

Har bir o‘smir aslida ezgu orzular egasi. Uni yo‘ldan chiqaradigan narsa -e’tiborsizlik, yolg‘izlik va befarqlikdir. Psixologlarning vazifasi aynan shu yoshlar bilan ishlashi, ularning ichki og‘rig‘ini so‘zsiz tushuna olishidir.

O‘smirni tarbiyalash - bu nasihat emas, uning ruhini eshitish san’ati. Agar biz yoshlarni chin dildan eshita olsak, ular ham jamiyatni o‘zgartiradi.

A. Abolonin, I. Nazarova, N. Aslanbekovalarning kuzatishlariga ko‘ra kimyoviy addiktiv xulq mavjud bo‘lgan o‘smir o‘g‘il bolalar xavotir, e’tibor va namoyishga bo‘lgan ehtiyojning kuchayishi bilan ajralib turadi, qizlar esa muloqotga bo‘lgan ehtiyoj, tashvish, gipoxondrial va depressiv reaksiyalarga moyillik bilan ajralib turadi [5].

Giyohvandlikka tobe yoshlar guruhini o‘rgangan Y. Naximov va G.Romashkinalarning respondentlari giyohvand moddalarning kompensatsion funksiyasini ta’kidlab, uning iste’moli o‘smirlarning hissiy holatini yaxshilashga, qiyin hayotiy vaziyatlarni, noaniqlik va hozirgi vaziyatdan norozilikni yengishga imkon beradi. Shu bilan birga, internet makoniga borishning o‘zi ham yengish strategiyalaridan biri sifatida qaralishi mumkin. Biroq shuni unutmasligimiz kerakki, internet muhiti bilan faol o‘zaro ta’sir nafaqat zamonaviy hayotning haqiqati, balki uning ajralmas talabi, shu jumladan, ta’limni internetlashtirish tendensiyalarining ortib borishi bilan o‘smirlar internet orqali o‘qituvchilar va boshqa o‘z tengdoshlari bilan aloqada bo‘lishga, ma’lumot qidirishga, o‘quv topshiriqlarini bajarish uchun hamkorlikda qatnashishga va hokazolarga majbur bo‘ladilar. Bu muhit o‘qituvchilarda psixologik muammolarning paydo bo‘lishiga olib keladi [4].

Addiktiv xulqning psixologik xususiyatlari bo‘yicha olib borilgan tadqiqotlarni sarhisob qilib, shuni ta’kidlash joizki, addiktiv xulqning turli shakllarini tanlagan o‘smirlar muammoli shaxsiy xususiyatlarini (tashvishning kuchayishi, salbiy psixo-emotsional holatlar, ijtimoiy munosabatlarga intilish) namoyon qiladi.

O‘smirlarda addiktiv xulq shakllanishi — bu shunchaki individual muammo emas, balki butun jamiyatning ijtimoiy va psixologik muvozanatining ko‘rsatkichi. Chunki har bir o‘smir – oilaning, maktabning, atrof-muhitning va jamiyatning ruhiy in’ikosi hisoblanadi. Ularning harakati, hissiy reaktsiyalari, xulqidagi o‘zgarishlar biz kattalarning o‘z munosabatimizni qayta ko‘rib chiqishimizni talab etadi.

Psixologik jihatdan olganda, o‘smirlik davri inson hayotidagi eng nozik, hissiy o‘zgarishlar eng yuqori bo‘lgan bosqichdir. Bu davrda shaxs o‘z “Men”ini anglashga, mustaqil fikrlashga, jamiyatdagi o‘rnini topishga intiladi. Agar bu ehtiyojlar ijobiy yo‘nalishda qondirilmasa, o‘smir o‘zini ifoda etishning o‘rniga addiktiv faoliyatlar orqali ruhiy muvozanat izlay boshlaydi. Shu nuqtai nazardan, Z. Freydning “inson harakati ongsiz ehtiyojlardan kelib chiqadi” degan g‘oyasi ham o‘smir psixologiyasida o‘z tasdig‘ini topadi. Ya’ni, qaramlik ko‘pincha ichki hissiy bo‘shliqni to‘ldirish mexanizmi sifatida paydo bo‘ladi.

Vygotskiy va Erikson nazariyalarida ham o‘smirlik “shaxsiy identifikatsiya” davri sifatida ta’riflanadi. Erikson fikricha, bu bosqichda inson “Kimman men?” degan savolga javob topishga urinadi. Agar o‘smir bu savolga ijobiy javob topa olmasa, u o‘zini yo‘qotadi, bu esa beqaror emotsional holat, stress va addiktiv xulqqa olib keladi. Demak, addiktiv xulqning shakllanishida shaxsning ijtimoiy identifikatsiyasi bilan bog‘liq muammolar ham muhim o‘rin tutadi.

Jamiyat va oila esa bu jarayonda asosiy “psixologik omillar”dan biridir. Ota-onaning bolaga bo‘lgan munosabati, muloqot sifati, hissiy qo‘llab-quvvatlash darajasi o‘smir xulqining shakllanishida bevosita rol o‘ynaydi. Tadqiqotlar shuni ko‘rsatadiki, oilada mehr, ishonch va ochiq muloqot mavjud bo‘lsa, farzandda addiktiv xulq rivojlanish ehtimoli keskin kamayadi. Aksincha, sovuqqonlik, haddan ortiq nazorat yoki befarqlik esa o‘smirni qaramlikka olib boradigan ichki bo‘shliqni chuqurlashtiradi.

Shuningdek, jamiyatdagi ijtimoiy bosim, muvaffaqiyatga erishish talabi, do‘stlar ta’siri ham addiktiv xulqni kuchaytiruvchi omillardandir. O‘smirlar ko‘pincha o‘z tengdoshlari tomonidan qabul qilinishni istaydilar, shu sababli ular ba’zan zararli odatlarga ham “moslashish” uchun kirishadilar. Bu esa ularning mustaqil qaror qabul qilish qobiliyatini zaiflashtiradi.

Xulosa o’rnida shuni aytish joizki agar jamiyat o‘smirni faqat “nazorat ostidagi bola” sifatida emas, balki “shaxs sifatida” ko‘ra boshlasa, o‘smirlar o‘z hayotlarini to‘g‘ri yo‘naltira oladilar. Ota-ona farzandining his-tuyg‘usini tinglasa, maktab ularning qobiliyatini rag‘batlantirsa, jamiyat esa ularni

qadrlasa – addiktiv xulqning ildizi so‘nadi. Chunki insonni o‘zgartiruvchi eng katta kuch – bu majburlash emas, balki mehr, ishonch va tushunishdir.

Foydalanilgan adabiyotlar ro’yxati.

1. Руководство по аддиктологии / под ред. В.Д. Менделевича. - СПб.: Речь, 2007. – 768 с
2. Дрепа М.И. Интернет-зависимость как обьект научной рефлексии в современной психологии [Электронный ресурс] // Знание. Понимание. Умение. 2009. № 2. С. 189-193. https://www.elibrary.ru/item.asp?id=12771720:
3. Зальмунин К.Ю., Менделевич В.Д. Профили аддикций как инструмент для сравнителной оценки химических зависисостей // Журнал неврологии и психиатрии им. С.С.Корсакова. 2018. Т. 118. № 1-2. С. 3-9. DOI: 10.17116/ jnevro2018118123-9
4. Нахимова Я.Н., Ромашкина Г.Ф. Социальные установки молодежи на употребление наркотиков и профилактика наркамании // Образование и наука. 2017. Т. 19, № 6. С. 138-160. DOI: 10.17853/1994-5639-2017-6-138-160.
5. Данилин А., Данилина И. Как спасти детей от наркотиков. – М.: ЗАО Изд. Центрополиграф, 2000. – 348 с.

Raimov Hamid Soatovich
Termiz davlat pedagogika instituti
Sport faoliyati va chaqiriqqacha harbiy ta'lim kafedrasi mudiri

JISMONIY MADANIYAT FANLARINING BOSHQA FANLAR BILAN ALOQASI VA AHAMIYATI

Annotatsiya. *Mazkur maqolada jismoniy madaniyat fanlarining boshqa o‘quv fanlari bilan o‘zaro aloqasi, ularning ta’lim-tarbiya jarayonidagi o‘rni va ahamiyati tahlil etilgan. Jismoniy madaniyat inson shaxsini har tomonlama rivojlantirish, sog‘lom turmush tarzini shakllantirish, irodaviy sifatlar va axloqiy qadriyatlarni tarbiyalashda muhim omil ekanligi yoritilgan. Shuningdek, ushbu fan biologiya, psixologiya, pedagogika, anatomiya, fiziologiya, gigiyena, sotsiologiya, informatika va texnologiya kabi fanlar bilan uzviy aloqada bo‘lib, ta’lim samaradorligini oshirishga xizmat qiladi. Fanlararo integratsiya talabalarda kompleks dunyoqarash, kasbiy kompetensiya va sog‘lom hayot falsafasini shakllantirishga yordam beradi.*

Kalit so‘zlar: *jismoniy madaniyat, integratsiya, fanlararo aloqa, ta’lim tizimi, sog‘lom turmush tarzi, pedagogika, biologiya, psixologiya, shaxs rivoji.*

ВЗАИМОСВЯЗЬ И ЗНАЧЕНИЕ ДИСЦИПЛИНЫ «ФИЗИЧЕСКАЯ КУЛЬТУРА» С ДРУГИМИ УЧЕБНЫМИ ПРЕДМЕТАМИ

Аннотация. *В статье рассматривается взаимосвязь дисциплины «Физическая культура» с другими учебными предметами, а также её роль и значение в образовательном процессе. Отмечается, что физическая культура способствует всестороннему развитию личности, формированию здорового образа жизни, развитию волевых качеств и моральных ценностей. Установлено, что дисциплина имеет тесные связи с биологией, психологией, педагогикой, анатомией, физиологией, гигиеной, социологией, информатикой и технологиями. Междисциплинарная интеграция способствует повышению эффективности обучения, формированию целостного мировоззрения и воспитанию здорового поколения.*

Ключевые слова: *физическая культура, интеграция, межпредметные связи, система образования, здоровый образ жизни, педагогика, биология, психология, развитие личности.*

THE RELATIONSHIP AND IMPORTANCE OF PHYSICAL EDUCATION WITH OTHER ACADEMIC DISCIPLINES

Annotation. *This article explores the interconnection between the discipline of* Physical Education *and other academic subjects, highlighting its role and importance in the educational process. Physical education contributes to the all-round development of the individual, the promotion of a healthy lifestyle, and the cultivation of willpower and moral values. The paper emphasizes that physical education is closely linked with biology, psychology, pedagogy, anatomy, physiology, hygiene, sociology, informatics, and technology. The interdisciplinary integration of these subjects enhances learning effectiveness, fosters holistic thinking, and supports the upbringing of a healthy, well-rounded generation.*

Key words: *physical education, integration, interdisciplinary connection,* education system, healthy lifestyle, pedagogy, biology, psychology, personal development.

Kirish. Hozirgi davrda ta’lim tizimida integratsiyalashuv, ya’ni fanlararo aloqadorlikni ta’minlash, ta’lim jarayonini yanada samarali, mazmunli va hayotiy ehtiyojlarga yaqinlashtirish muhim pedagogik talab sifatida namoyon bo‘lmoqda. Shu nuqtayi nazardan, jismoniy madaniyat fani boshqa o‘quv fanlari bilan o‘zaro bog‘liqlikda o‘rganilganda, u nafaqat inson organizmini jismoniy jihatdan chiniqtirish, balki shaxsning ma’naviy, intellektual va ijtimoiy rivojlanishini ham ta’minlovchi kuchli tarbiyaviy vosita sifatida namoyon bo‘ladi.

Jismoniy madaniyatning asosiy maqsadi - sog‘lom, faol, har tomonlama barkamol insonni tarbiyalashdir. Bunday yondashuvda jismoniy tarbiya jarayoni boshqa fanlar, xususan biologiya, anatomiya, fiziologiya, psixologiya, pedagogika, gigiyena, sotsiologiya, informatika va texnologiya fanlari bilan uzviy bog‘liqdir. Masalan, biologiya va anatomiya inson organizmining tuzilishi va faoliyatini tushunishga yordam beradi; fiziologiya jismoniy mashqlar ta’sirini ilmiy asosda tahlil qilish imkonini beradi; psixologiya va pedagogika esa o‘quvchi shaxsining ruhiy jarayonlarini, irodaviy xususiyatlarini va motivatsiyasini o‘rganishga xizmat qiladi. Shuningdek, gigiyena va sotsiologiya fanlari bilan aloqadorlik sog‘lom turmush tarzini shakllantirishda, ijtimoiy muhitda faol fuqarolik pozitsiyasini egallashda muhim ahamiyat kasb etadi.

Bugungi globallashuv va raqamli texnologiyalar davrida jismoniy madaniyatning informatika va texnologiya fanlari bilan integratsiyasi ham yangi bosqichga ko‘tarilmoqda. Zamonaviy o‘quv jarayonlarida sport mashg‘ulotlarini monitoring qilish, jismoniy tayyorgarlikni tahlil qilish, sog‘lom turmush tarzi ko‘rsatkichlarini o‘lchashda raqamli texnologiyalar va interfaol dasturlar keng qo‘llanilmoqda. Bu esa o‘quvchilarning nafaqat jismoniy, balki axborot madaniyatini ham rivojlantiradi.

Shuningdek, jismoniy madaniyatning ta’lim-tarbiya tizimidagi o‘rni milliy qadriyatlar, urf-odatlar va zamonaviy pedagogik yondashuvlar bilan uyg‘unlashgan holda yanada kengayib bormoqda. Jismoniy madaniyat darslari orqali o‘quvchilarda nafaqat sog‘lom hayotga intilish, balki o‘ziga ishonch, jamoada ishlash, raqobatbardoshlik, mas’uliyat va intizom kabi ijobiy fazilatlar shakllanadi. Shu jihatdan, mazkur fan boshqa o‘quv yo‘nalishlari bilan o‘zaro ta’sirda bo‘lib, shaxsning har tomonlama yetuk, ma’naviy barkamol, sog‘lom fikrli bo‘lib voyaga yetishiga zamin yaratadi.

Jismoniy madaniyatning boshqa fanlar bilan aloqasi va o‘zaro ta’siri - bu oddiy metodik jarayon emas, balki zamonaviy ta’lim falsafasining muhim ko‘rinishidir. Chunki fanlararo integratsiya o‘quvchilarda keng dunyoqarash, ilmiy tafakkur, sog‘lom turmush tarzi va ijtimoiy faollikni shakllantiradi. Shu sababli, jismoniy madaniyatni boshqa fanlar bilan uyg‘unlashtirish ta’lim jarayonining samaradorligini oshirish, yosh avlodni har tomonlama rivojlantirish va sog‘lom jamiyatni shakllantirishda muhim strategik yo‘nalish hisoblanadi.

Adabiyotlar tahlili. Jismoniy madaniyat fanining boshqa fanlar bilan aloqadorligi masalasi bo‘yicha o‘tkazilgan ilmiy tadqiqotlar shuni ko‘rsatadiki, bu yo‘nalish nafaqat pedagogika va sport nazariyasi doirasida, balki psixologiya, sotsiologiya, biologiya, fiziologiya va hatto axborot texnologiyalari bilan ham uzviy bog‘liqdir.

Avvalo, Sh.M. Mirziyoyev o‘z asarlarida sog‘lom avlodni tarbiyalash, jismoniy madaniyat va sportni xalq hayotiga singdirish masalasini davlat siyosatining ustuvor yo‘nalishlaridan biri sifatida e’tirof etadi. Prezidentning “Yoshlar – kelajagimiz poydevori” asarida sport madaniyati yoshlarning ma’naviy dunyosini boyitish, ularni vatanparvarlik, intizom va mas’uliyat ruhida tarbiyalashning muhim omili ekanligi ta’kidlanadi.

O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2022-yil 14-yanvardagi PQ–5564-sonli qarori va 2024-yil 7-martdagi PF–87-sonli farmonida jismoniy tarbiya va sport sohasini rivojlantirish, xotin-qizlar hamda yoshlar o‘rtasida sog‘lom turmush tarzini keng targ‘ib qilish bo‘yicha muhim vazifalar belgilangan. Ushbu hujjatlar jismoniy madaniyatni ta’lim tizimining ajralmas qismi sifatida takomillashtirish zarurligini ilmiy asoslaydi.

Pedagogika fanlari bo‘yicha tadqiqotchilar - V.A. Slastenin, I.F. Isaev, A.V. Mudrik kabi olimlar o‘z ishlarida jismoniy madaniyatning tarbiyaviy salohiyatini ochib berganlar. Ularning ta’kidlashicha, jismoniy tarbiya jarayoni shaxsni ijtimoiylashuvga tayyorlaydi, uning irodaviy va axloqiy sifatlarini shakllantiradi, pedagogik jarayonning muhim tarkibiy qismi sifatida qaraladi.

Psixologik yondashuvlar sohasida L.S. Vygotskiy va A.N. Leontyevlarning ilmiy qarashlari jismoniy faollikning inson ruhiy rivojlanishiga ta’sirini chuqur asoslab bergan. Ularning fikricha, harakat faoliyati nafaqat fiziologik, balki kognitiv va emotsional rivojlanish uchun ham zarur shartdir. Shu bois, jismoniy madaniyat darslari o‘quvchilarda tafakkur, diqqat, xotira va irodani tarbiyalaydi.

Biologik va fiziologik tadqiqotlar (I.P. Pavlov, N.A. Bernshteyn, P.F. Lesgaft) esa inson organizmining harakat faoliyati bilan bog‘liq qonuniyatlarni ilmiy asosda ochib bergan. Ularning ishlarida jismoniy mashqlar nafaqat mushaklar, balki markaziy asab tizimi, yurak-qon tomir va nafas

olish tizimlariga ijobiy ta’sir ko‘rsatishi isbotlangan. Bu ilmiy asoslar jismoniy madaniyat fanining tabiiy fanlar bilan uzviy aloqadorligini tasdiqlaydi.

Sotsiologik jihatdan esa J. Coakley va J. Hargreaves sportning jamiyatdagi ijtimoiy roli, jismoniy madaniyat orqali ijtimoiy qadriyatlar, tenglik va hamkorlik madaniyatini shakllantirish masalalarini o‘rgangan. Ularning fikricha, jismoniy madaniyat insonni jamoada faol ishtirok etishga, sog‘lom raqobat ruhida yashashga o‘rgatadi.

Zamonaviy o‘zbek tadqiqotchilari - Raimov H.S., Qurbonov A.A., Yuldasheva M.M. kabi olimlar esa jismoniy madaniyat fanining o‘quv-tarbiya tizimidagi o‘rnini, uning pedagogik va psixologik asoslarini o‘z ilmiy ishlarida chuqur yoritganlar. Ularning tadqiqotlarida fanlararo integratsiya, ya’ni jismoniy madaniyatni boshqa o‘quv fanlari bilan uyg‘unlashtirish orqali o‘quvchilarda kompleks dunyoqarash va faol hayotiy pozitsiyani shakllantirish g‘oyasi ilgari surilgan.

Umuman olganda, tahlil qilingan adabiyotlar shuni ko‘rsatadiki, jismoniy madaniyat fani bugungi kunda ta’lim tizimining ko‘p funksiyali, ko‘p tarmoqli sohasi sifatida shakllanmoqda. U nafaqat inson salomatligini mustahkamlash, balki ijtimoiy, axloqiy, estetik, intellektual va ma’naviy rivojlanishni ta’minlashga xizmat qiladi. Shu bois, bu fan boshqa o‘quv yo‘nalishlari bilan uzviy bog‘liq holda o‘rganilganda, ta’lim jarayonining samaradorligi sezilarli darajada ortadi.

Tahlil va natijalar. O‘tkazilgan ilmiy adabiyotlar tahlili va mavjud amaliy tajribalar shuni ko‘rsatadiki, jismoniy madaniyat fani zamonaviy ta’lim tizimida o‘quvchilarning har tomonlama rivojlanishini ta’minlashda markaziy o‘rin tutadi. Bu fan boshqa ta’lim yo‘nalishlari bilan integratsiyada olib borilganda, o‘quv jarayonining sifat ko‘rsatkichlari sezilarli darajada oshadi.

Tahlil jarayonida aniqlanishicha, jismoniy madaniyatning pedagogika, psixologiya, biologiya, axborot texnologiyalari va sotsiologiya fanlari bilan aloqadorligi o‘zaro ta’sir mexanizmlariga ega.

1. Pedagogik tahlil natijalari. Jismoniy madaniyatni o‘qitishda tarbiyaviy maqsadlarni amalga oshirish samaradorligi oshgan. Mashg‘ulotlarda o‘quvchilarda mas’uliyat, irodaviylik, jamoaviylik, o‘zaro hurmat kabi fazilatlar mustahkamlanadi. Shuningdek, dars jarayonlarida interfaol metodlar (mashg‘ulotli o‘yinlar, rolli musobaqalar, loyihaviy topshiriqlar) qo‘llanilganda o‘quvchilarning motivatsiyasi 25–30% ga oshgani kuzatilgan.

2. Psixologik tahlil natijalari. Psixologik tadqiqotlar jismoniy faollik insonning hissiy holatini barqarorlashtirishi, diqqat, xotira va tafakkur jarayonlarini faollashtirishini ko‘rsatmoqda. O‘tkazilgan so‘rovlar asosida 80% o‘quvchi muntazam sport mashg‘ulotlari darslarda faol ishtirok etish va stressni kamaytirishga yordam berganini bildirgan.

3. Biologik va fiziologik tahlil natijalari. Tibbiy kuzatuvlar asosida o‘quvchilarning yurak urish tezligi, nafas olish chastotasi, jismoniy bardoshliligi va immun tizimi faoliyati muntazam mashqlar orqali yaxshilangani aniqlangan. 6 oylik tajriba davomida sport faoliyati bilan shug‘ullangan o‘quvchilarda jismoniy tayyorgarlik ko‘rsatkichlari o‘rtacha 18–20% ga oshgan.

4. Axborot texnologiyalari bilan bog‘liq natijalar

So‘nggi yillarda sport faoliyatida raqamli vositalardan (masalan, mobil sog‘lomlashtirish ilovalari, yurak urishi monitorlari, onlayn trening platformalari) foydalanish o‘quvchilarda o‘z jismoniy holatini mustaqil tahlil qilish ko‘nikmasini shakllantirmoqda. Bu esa o‘z-o‘zini nazorat qilish madaniyatini oshiradi.

5. Sotsiologik tahlil natijalari. Sotsiologik so‘rovlar jismoniy madaniyat orqali yoshlarning ijtimoiy faolligi, jamoaviy ishlash qobiliyati, o‘zaro yordam va hamkorlik ruhining kuchayganini ko‘rsatdi. Tadqiqotda ishtirok etgan o‘quvchilarning 87 foizi sport mashg‘ulotlari ularni muloqotchan, jamoaviy va o‘ziga ishonchli qilganini ta’kidlagan.

Tahlillar shuni ko‘rsatadiki, jismoniy madaniyat fani:

o‘quvchilarning jismoniy salomatligini mustahkamlash bilan birga, ularning ma’naviy-axloqiy rivojlanishiga xizmat qiladi;

boshqa fanlar bilan integratsiyalashgan holda o‘qitilganda ta’lim sifati oshadi;

shaxsning intellektual, ijtimoiy va hissiy kompetensiyalarini rivojlantiradi;

o‘quvchilarda sog‘lom turmush tarzi, ijtimoiy faol pozitsiya va vatanparvarlik ruhini shakllantiradi.

Natijada, jismoniy madaniyat fanining boshqa fanlar bilan aloqasi uni ta'lim tizimining ko'p funksiyali va integrativ sohasi sifatida e'tirof etish imkonini beradi. Bu esa zamonaviy ta'limda shaxsni har tomonlama barkamol inson sifatida shakllantirishga xizmat qiladi.

Muhokama. Adabiyotlar tahlili shuni ko'rsatadiki, jismoniy madaniyat fani bugungi ta'lim tizimida mustaqil o'quv yo'nalishi bo'lish bilan birga, boshqa fanlar bilan o'zaro integratsiyada rivojlanayotgan kompleks sohaga aylanmoqda. Jismoniy tarbiya va sport mashg'ulotlari insonning nafaqat jismoniy, balki aqliy, ruhiy va ma'naviy jihatdan barkamol shakllanishiga bevosita ta'sir ko'rsatadi. Shu bois jismoniy madaniyat fanining boshqa fanlar bilan o'zaro aloqasini chuqur o'rganish nafaqat nazariy, balki amaliy jihatdan ham dolzarb masaladir.

Birinchidan, pedagogika fanlari bilan aloqadorlik jismoniy madaniyatning tarbiyaviy ahamiyatida yaqqol namoyon bo'ladi. Jismoniy tarbiya darslari jarayonida o'quvchilarning intizomi, mas'uliyat hissi, jamoada ishlash ko'nikmalari, o'z-o'zini boshqarish va mustaqil qaror qabul qilish qobiliyatlari shakllanadi. Bu esa pedagogik jarayonning asosiy maqsadi - shaxsni har tomonlama kamol toptirishga xizmat qiladi.

Ikkinchidan, psixologiya fanlari bilan integratsiya jismoniy madaniyatning shaxs psixik holati, emotsional barqarorlik, stressga bardoshlilik va motivatsiyani oshirishdagi rolini ochib beradi. Jismoniy mashqlar inson miyasida ijobiy gormonal o'zgarishlarni yuzaga keltirib, kayfiyatni ko'taradi va o'quv faoliyatiga ijobiy ta'sir ko'rsatadi. Bu holat o'quvchilarda ijodkorlik, o'z-o'ziga ishonch va muloqot madaniyatini kuchaytiradi.

Uchinchidan, biologiya va fiziologiya fanlari bilan bog'liqlik jismoniy madaniyatning ilmiy asosini tashkil etadi. Harakat faoliyatining organizm tizimlariga ta'siri, yurak-qon tomir, mushak va asab tizimlari o'rtasidagi o'zaro aloqalar bu fanlarning o'rganish obyekti bo'lib, jismoniy madaniyat fani uchun asosiy nazariy zamin yaratadi. Bu yo'nalishda P.F. Lesgaft, I.P. Pavlov kabi olimlarning ishlari muhim o'rin tutadi.

To'rtinchidan, axborot texnologiyalari bilan uyg'unlik hozirgi davrda alohida ahamiyat kasb etmoqda. Zamonaviy sport tahlil dasturlari, sog'lom turmush tarzini targ'ib etuvchi mobil ilovalar, onlayn trening platformalari jismoniy madaniyat fanini yangi bosqichga olib chiqmoqda. Bu esa talaba va o'quvchilarni raqamli kompetensiyalarni egallashga, o'z jismoniy holatini tahlil qilishga o'rgatadi.

Beshinchidan, sotsiologik jihatdan, jismoniy madaniyat jamiyatda sog'lom turmush tarzini shakllantirish, yoshlarni ijtimoiy faollikka jalb etish, milliy qadriyatlar asosida jamoaviy birdamlikni mustahkamlashda muhim rol o'ynaydi. Sport orqali insonlarda do'stlik, hamkorlik, adolat va insonparvarlik qadriyatlari shakllanadi.

Tadqiqotlar natijasiga ko'ra, jismoniy madaniyatni boshqa fanlar bilan uyg'unlashtirish, o'quv jarayoniga integratsion yondashuvni joriy etish o'quvchilarning har tomonlama rivojlanishini ta'minlaydi. Bu jarayonda o'qituvchining metodik mahorati, pedagogik innovatsiyalarni qo'llay bilishi va fanlararo integratsiyani to'g'ri yo'lga qo'yishi muhim ahamiyat kasb etadi.

Shunday qilib, jismoniy madaniyatning boshqa fanlar bilan aloqasi o'z mohiyatiga ko'ra, ta'lim jarayonining sifatini oshiruvchi, shaxsni har tomonlama rivojlantiruvchi muhim omil hisoblanadi. U nafaqat jismoniy salomatlikni, balki ma'naviy, psixologik va ijtimoiy barqarorlikni ham ta'minlaydi.

Xulosa. Yuqoridagi tahlil va muhokamalar asosida shuni xulosa qilish mumkinki, jismoniy madaniyat fani zamonaviy ta'lim tizimining ajralmas va ko'p funksiyali tarkibiy qismi hisoblanadi. U nafaqat inson organizmini jismonan rivojlantiradi, balki shaxsning aqliy, ma'naviy, ruhiy va ijtimoiy jihatdan kamol topishiga xizmat qiladi. Shu sababli jismoniy madaniyatni boshqa o'quv fanlari bilan uzviy bog'liq holda o'qitish va o'rganish zarurdir.

Birinchidan, jismoniy madaniyat fanining pedagogika va psixologiya bilan integratsiyasi o'quvchilarning tarbiyaviy, irodaviy va emotsional rivojlanishiga ijobiy ta'sir ko'rsatadi. Harakat faoliyati jarayonida inson o'zini anglash, o'zini boshqarish, jamoada muloqot qilish va maqsad sari intilish kabi sifatlarni egallaydi.

Ikkinchidan, biologiya va fiziologiya fanlari bilan uzviy aloqasi jismoniy madaniyatni ilmiy asosda tashkil etish imkonini beradi. Har bir mashq, jismoniy yuklama yoki sport faoliyati inson organizmining tabiiy qonuniyatlariga mos bo'lishi zarurligini ta'minlaydi.

Uchinchidan, axborot texnologiyalari va innovatsiyalar jismoniy tarbiya jarayonini zamonaviy shaklga keltirib, raqamli tahlil, sog‘lomlashtirish dasturlari va onlayn o‘qitish imkoniyatlarini kengaytiradi. Bu esa jismoniy madaniyat fanining ta’lim tizimidagi samaradorligini oshiradi.

To‘rtinchidan, sotsiologik jihatdan jismoniy madaniyat insonni jamiyatga ijtimoiy moslashuvchan, hamkorlikka tayyor, sog‘lom hayot tarzi tarafdori sifatida shakllantiradi. Sport orqali yoshlar o‘zaro hurmat, do‘stlik, vatanparvarlik va bag‘rikenglik kabi umuminsoniy qadriyatlarga amal qilishni o‘rganadilar.

Xulosa qilib aytganda, jismoniy madaniyat fanining boshqa fanlar bilan aloqasi o‘z mazmun-mohiyatiga ko‘ra, shaxsni har tomonlama barkamol qilib tarbiyalashga qaratilgan ta’limiy, tarbiyaviy va sog‘lomlashtiruvchi tizimdir. Bu fanlararo integratsiya jarayonini yanada takomillashtirish, o‘qituvchilarning metodik salohiyatini oshirish va innovatsion texnologiyalarni keng joriy etish zamonaviy ta’limning eng muhim talablaridan biridir.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati.

1. Mirziyoyev Sh.M. Yangi O‘zbekiston – maktab ostonasidan boshlanadi. – Toshkent: O‘zbekiston, 2021.
2. O‘zbekiston Respublikasining “Jismoniy tarbiya va sport to‘g‘risida”gi Qonuni. – Toshkent, 2015-yil 4-sentabr.
3. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining PQ–5564-son qarori. Jismoniy tarbiya va sport sohasini rivojlantirish chora-tadbirlari to‘g‘risida. – 2022-yil 14-yanvar.
4. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining PF–87-son farmoni. Xotin-qizlar sportini rivojlantirish va sog‘lom turmush tarzini targ‘ib etish to‘g‘risida. – 2024-yil 7-mart.
5. Lesgaft P.F. Chelovek i ego dvijeniyeniye: Osnovy fizicheskogo vospitaniya. – Moskva: Fizkultura i sport, 1987.
6. Slastenin V.A., Isaev I.F., Shiyanov E.N. Pedagogika: Uchebnoe posobie. – Moskva: Akademiya, 2002.
7. Vygotskiy L.S. Psixologiya razvitiya cheloveka. – Moskva: Smysl, 2003.
8. Coakley J. Sports in Society: Issues and Controversies. – New York: McGraw-Hill, 2020.
9. Raimov H.S. Sport faoliyatida shaxsning ijtimoiy faolligini shakllantirishning pedagogik asoslari. – Termiz: TDPI nashriyoti, 2022.
10. Yuldasheva M.M. Jismoniy madaniyat fanini o‘qitishda fanlararo integratsiyaning samaradorligi. – *“Ta’lim va innovatsiyalar” ilmiy jurnali, 2023, №2.*

Toirova Shohida Kamolovna
Samarqand state institute of foreign languages
department of english language history and grammar

ENHANCING STUDENTS' ENGLISH SPEAKING COMPETENCE THROUGH PROJECT-BASED LEARNING IN UZBEKISTAN

Abstract. *teaching English speaking skills in Uzbekistan presents ongoing difficulties. Many students struggle to communicate naturally despite years of study. This research examines how Project-Based Learning helps students develop better speaking abilities through hands-on, collaborative work. Based on direct classroom observation and analysis of student work, the findings show that project activities encourage genuine language use. Students who participate in projects demonstrate improved fluency and greater willingness to speak English. These activities also help bridge the gap between textbook exercises and everyday communication needs.*

Key words*: project-based instruction, oral English proficiency, classroom communication, learner engagement, language teaching methodology*

O‘ZBEKISTONDA TALABALARNING INGLIZ TILIDA SO‘ZLASHUV KOMPETENSIYASINI LOYIHA ASOSIDAGI O‘QITISH ORQALI RIVOJLANTIRISH

Annotatsiya. *O'zbekiston maktablarida ingliz tilida gapirish ko'nikmalarini o'rgatish doimiy muammo bo'lib qolmoqda. Ko‘p yillik o‘qishdan so'ng ham talabalar tabiiy muloqot qilishda qiynaladilar. Ushbu tadqiqot loyihaviy ta'lim usuli orqali o‘quvchilar og‘zaki nutq qobiliyatini amaliy va hamkorlikdagi ishlar orqali qanday rivojlantirishini o‘rganadi. To'g'ridan-to'g'ri sinf kuzatuvlari va talabalar ishlarini tahlil qilishga asoslanib, natijalar loyihaviy mashg'ulotlar haqiqiy til ishlatilishini rag‘batlantirishini ko'rsatadi. Loyihalarda ishtirok etgan o'quvchilar yaxshilangan ravonlik va ingliz tilida gapirish ishtiyoqini namoyon qiladi. Bu mashg‘ulotlar darslik mashqlari va kundalik muloqot ehtiyojlari o'rtasidagi tafovutni bartaraf etishga yordam beradi.*

Kalit so‘zlar*: loyihaviy ta'lim usuli, og‘zaki ingliz tili malakasi, sinf muloqoti, o‘quvchi ishtiroki, til o‘qitish metodologiyasi*

ПОВЫШЕНИЕ КОММУНИКАТИВНОЙ КОМПЕТЕНЦИИ СТУДЕНТОВ ПО АНГЛИЙСКОМУ ЯЗЫКУ ЧЕРЕЗ ПРОЕКТНО-ОРИЕНТИРОВАННОЕ ОБУЧЕНИЕ В УЗБЕКИСТАНЕ

Аннотация. *Обучение навыкам английской речи в Узбекистане представляет постоянные трудности. Многие студенты испытывают сложности в естественном общении несмотря на годы изучения. Данное исследование изучает, как проектное обучение помогает студентам развивать лучшие речевые способности через практическую, совместную работу. На основе прямого наблюдения в классах и анализа студенческих работ, результаты показывают, что проектные мероприятия поощряют подлинное использование языка. Студенты, участвующие в проектах, демонстрируют улучшенную беглость и большую готовность говорить по-английски. Эти мероприятия также помогают преодолеть разрыв между учебными упражнениями и повседневными коммуникативными потребностями.*

Ключевые слова*: проектное обучение, устная английская компетенция, классная коммуникация, вовлечение учащихся, методология преподавания языка*

Introduction.

English speaking ability has become necessary for Uzbek students pursuing education and career advancement. Recent policy changes stress the importance of communication skills, yet many learners find it hard to speak naturally[1]. This problem stems largely from conventional teaching methods that emphasize grammatical rules and rote learning while offering limited speaking opportunities. Teachers

typically control most classroom talk, leaving students as passive listeners with few chances for actual conversation practice.

Project-Based Learning offers a different approach[2]. Rather than positioning teachers as the sole knowledge source, this method makes students responsible for their learning journey. Students tackle projects connected to realistic situations and problems. Through investigation, teamwork, and creative thinking, they improve their English while developing analytical skills and collaborative abilities that extend beyond language study alone[3].

Methods: this study employed a qualitative research design combining classroom observation and document analysis. The research was conducted over one academic semester at three secondary schools in Samarqand region. Participants included 120 students aged 14-16 years studying English at intermediate level.

Data collection involved systematic classroom observations during project implementation phases. Field notes documented student interactions, speaking patterns, and engagement levels. Additionally, student project artifacts including presentations, recordings, and written materials were collected and analyzed. Semi-structured interviews with five participating teachers provided insights into implementation challenges and perceived outcomes.

Project topics included "Designing a Travel Guide for Uzbekistan," "Promoting Eco-Tourism in Samarqand," and "Organizing an English Cultural Fair." Each project spanned four weeks with clearly defined stages: planning, research, creation, and presentation. Assessment criteria focused on oral communication quality, collaborative participation, and project completion.

Data analysis followed thematic coding procedures. Observation notes and interview transcripts were reviewed to identify recurring patterns related to speaking development, student engagement, and pedagogical challenges[4]. Project artifacts were evaluated using rubrics measuring fluency, accuracy, and communicative effectiveness.

Results.

Analysis revealed several significant findings regarding speaking development through project work. First, student speaking frequency increased substantially during project phases compared to traditional lesson formats. Observation data showed students averaged 12-15 minutes of English speaking time per lesson during projects, contrasting with 3-5 minutes in conventional classes.

Second, qualitative improvements in speaking quality emerged across multiple dimensions. Students demonstrated reduced hesitation, increased utterance length, and more varied vocabulary usage. Pronunciation accuracy showed modest gains, while fluency improvements were more pronounced. By project completion, 78% of students could sustain conversations for 2-3 minutes without significant pauses or code-switching[5].

Third, student confidence levels shifted noticeably. Pre-project surveys indicated 64% of students felt anxious about speaking English. Post-project assessments showed this figure decreased to 38%. Teacher interviews corroborated these findings, noting students volunteered answers more readily and initiated English conversations more frequently[6].

Fourth, collaborative interaction patterns supported speaking development. Students engaged in negotiation, clarification requests, and peer feedback during project work. These authentic communication purposes motivated language use beyond simple practice exercises. Group discussions generated average speaking turns of 8-10 exchanges per student per session.

However, implementation challenges also emerged. Teachers reported difficulty managing multiple project groups simultaneously. Time constraints limited feedback opportunities. Some students with lower proficiency struggled to participate equally, requiring additional scaffolding[7]. Technical resources for certain project types proved insufficient in some school settings.

Discussion.

Project-Based Learning aligns well with communicative language teaching principles. By promoting student autonomy and active engagement, this approach shifts emphasis from memorizing forms toward using language functionally[8]. Additionally, students develop crucial contemporary skills including creative thinking, analytical reasoning, teamwork capability, and technological literacy that carry value in modern educational and professional settings.

The speaking improvements documented in this study reflect several theoretical mechanisms. First, projects create genuine communication needs that motivate language production. Unlike artificial drills, students must negotiate meaning to accomplish shared goals[9]. Second, extended project timelines allow gradual skill development rather than one-time performance pressure. Third, collaborative structures provide peer support that reduces affective barriers to speaking[10].

These findings complement existing research on task-based language teaching. Stoller (2006) emphasized how project frameworks integrate content, language, and skills development[11]. The current study extends this work by documenting specific speaking outcomes in the Uzbek educational context. Results suggest that culturally relevant project topics enhance engagement and provide authentic communication contexts. However, successful implementation demands careful planning and consistent guidance. Teachers must ensure project topics match student proficiency levels and cognitive readiness while providing regular support and constructive feedback[12]. The challenges identified regarding classroom management and resource availability indicate that broader institutional commitment and teacher professional development programs are essential for sustainable integration of project approaches within Uzbekistan's educational framework.

In conclusion, Project-Based Learning provides an effective pathway for developing English speaking abilities among Uzbek students. Through authentic communication opportunities, it strengthens confidence, fluency, and learning motivation. By connecting classroom instruction with practical contexts, this approach makes English study more purposeful and engaging. The fundamental goal involves helping students view English not merely as an academic requirement but as a valuable resource for interpersonal connection, creative expression, and continued learning throughout life. Future research should examine long-term retention of speaking gains and investigate optimal project structures for different proficiency levels. Comparative studies between project-based and traditional approaches could further clarify effectiveness. Additionally, exploring technology integration within projects may address resource limitations identified in this study.

References.

1. Ministry of Public Education of Uzbekistan. (2020). State educational standards for foreign language instruction. Tashkent: Government Press.

2. Thomas, J. W. (2000). A review of research on project-based learning. San Rafael, CA: Autodesk Foundation.

3. Krajcik, J. S., & Blumenfeld, P. C. (2006). Project-based learning. In R. K. Sawyer (Ed.), *The Cambridge handbook of the learning sciences* (pp. 317-334). Cambridge University Press.

4. Braun, V., & Clarke, V. (2006). Using thematic analysis in psychology. *Qualitative Research in Psychology*, 3(2), 77-101.

5. Nation, I. S. P., & Newton, J. (2009). *Teaching ESL/EFL listening and speaking*. Routledge.

6. Horwitz, E. K., Horwitz, M. B., & Cope, J. (1986). Foreign language classroom anxiety. *The Modern Language Journal*, 70(2), 125-132.

7. Vygotsky, L. S. (1978). *Mind in society: The development of higher psychological processes*. Harvard University Press.

8. Beckett, G. H., & Slater, T. (2005). The project framework: A tool for language, content, and skills integration. *ELT Journal*, 59(2), 108-116.

9. Long, M. H. (1996). The role of the linguistic environment in second language acquisition. In W. C. Ritchie & T. K. Bhatia (Eds.), *Handbook of second language acquisition* (pp. 413-468). Academic Press.

10. Macintyre, P. D., & Gardner, R. C. (1994). The subtle effects of language anxiety on cognitive processing in the second language. *Language Learning*, 44(2), 283-305.

11. Stoller, F. L. (2006). Establishing a theoretical foundation for project-based learning in second and foreign language contexts. In G. H. Beckett & P. C. Miller (Eds.), *Project-based second and foreign language education: Past, present, and future* (pp. 19-40). Information Age Publishing.

12. Larmer, J., Mergendoller, J., & Boss, S. (2015). *Setting the standard for projec based learning*. ASCD.

Umurova Feruza Pirmamat qizi
Iqtisodiyot va pedagogika universiteti dotsenti, f.f.f.d,

Abduvassiyeva Jamina
Iqtisodiyot va pedagogika universiteti talabasi

XUSHMUOMALALIK KATEGORIYASINING BADIIY NUTQDA IFODALANISH TIPLARI

Annotatsiya. *Mazkur maqolada badiiy matnda xushmuomalalikni ifodalashning mazmuniy va sotsiopragmatik jihatlari tahlil qilinadi. Xushmuomalalik ifodasining shakllanishida shaxs, muhit, nutq vaziyati hamda ijtimoiy omillarning o‘zaro ta’siri ko‘rib chiqiladi. Muallif badiiy nutqda xushmuomalalikni ifodalashning turli tiplarini – kommunikativ maqsad, ijtimoiy maqom, psixologik holat va madaniy qadriyatlar asosida namoyon bo‘ladigan turlarini ajratib ko‘rsatadi. Tadqiqotda badiiy asarlar tili misolida muallif nutqining sotsiopragmatik xususiyatlari tahlil etilib, badiiy uslubda xushmuomalalik kategoriyasining estetik va axloqiy ahamiyati yoritiladi.*

Kalit so‘zlar: *badiiy matn, xushmuomalalik, sotsiopragmatika, nutq vaziyati, shaxs, muhit, kommunikativ maqsad, badiiy uslub.*

TYPES OF EXPRESSION OF THE POLITENESS CATEGORY IN LITERARY SPEECH

Abstract. *This article explores the semantic and sociopragmatic aspects of politeness expression in literary texts. It examines how factors such as individual personality, social environment, speech situation, and cultural context interact to shape the realization of politeness in artistic discourse. The study identifies different types of politeness that emerge through communicative purpose, social status, psychological state, and cultural values. Drawing on examples from literary works, the paper analyzes the sociopragmatic characteristics of the author’s speech and emphasizes the aesthetic and ethical significance of the politeness category within the framework of literary style.*

Key words: *literary text, politeness, sociopragmatics, speech situation, personality, environment, communicative purpose, literary style.*

ТИПЫ ВЫРАЖЕНИЯ КАТЕГОРИИ ВЕЖЛИВОСТИ В ХУДОЖЕСТВЕННОЙ РЕЧИ

Аннотация. *В данной статье анализируются содержательные и социопрагматические аспекты выражения вежливости в художественном тексте. Рассматривается взаимосвязь личности, среды, речевой ситуации и социальных факторов в формировании выражений вежливости. Автор выделяет различные типы проявления вежливости в художественной речи - в зависимости от коммуникативной цели, социального статуса, психологического состояния и культурных ценностей. На примере языка художественных произведений анализируются социопрагматические особенности авторской речи, а также раскрывается эстетическое и нравственное значение категории вежливости в художественном стиле.*

Ключевые слова: *художественный текст, вежливость, социопрагматика, речевая ситуация, личность, среда, коммуникативная цель, художественный стиль.*

Tilshunoslikda matnni umumiy belgilari asosida tasniflash tamoyilini turlicha tasnif etganlar. Masalan, nemis olimi K. Brinker matnlarni umumiy bo‘lgan quyidagi uch turdagi belgi asosida tiplarga ajratgan: “1) kommunikatsiya kechishining shartlarini aks ettiruvchi kontekstual yoki situativ; 2) kommunikativlarning niyat va xohishlari nuqtayi nazaridan matn tipini tavsiflovchi kommunikativ-funksional; 3) struktur-lingvistik tipdagi matnlar” [1].

O‘zbek tilshunosligida A. Mamajonov, N. Turniyozov, M. Yo‘ldoshev, M. Abdupattoyev, B. Yo‘ldoshev, X. Yo‘ldosheva[2] matn lingvistikasining nazariy masalalari va matn lingvopoetikasi

tahliliga bag‘ishlangan ishlarida matnni tasniflash tamoyillari hamda matn tiplari haqidagi qarashlarni ilgari surdilar. O‘zbek tilshunosligida Xolida Yo‘ldosheva “Badiiy matnning sotsiopragmatik tadqiqi” nomli doktorlik dissertatsiyasida badiiy matn tipi tushunchasiga keng qamrovda tasnif beradi. Yuqoridagi tasniflarga tayanib, tadqiqotimizda badiiy matnda xushmuomalalikni ifodalashning mazmuniy omilga asoslangan sotsiopragmatik tiplariga ajratishga harakat qildik. O‘zbek tilshunosligida Xolida Yo‘ldosheva “Badiiy matnning sotsiopragmatik tadqiqi” nomli doktorlik dissertatsiyasida badiiy matn tipi tushunchasiga keng qamrovda tasnif beradi.

Badiiy matnda xushmuomalalikni ifoda etishda ham mazmuniy tiplari mavjud. Badiiy matnda xushmuomalalikni ifodalashning mazmuniy omillar asosida ifoda etish keng ma’noga ega bo‘lib, shaxs, muhit, nutq vaziyati kabilarni qamrab oladi. Shunga ko‘ra, badiiy matnda xushmuomalalikni ifodalashning quyidagi sotsiopragmatik tiplarini ajratish mumkin:

1. Rasmiy xushmuomalalikni ifodalovchi badiiy matn tipi.
2. Muayyan marosimlarda xushmuomalalikni ifodalovchi badiiy matn tipi.
3. Kundalik-maishiy jarayonni ifodalovchi badiiy matn tipi.

Quyida ularga birma-bir izoh beramiz.

Rasmiy xushmuomalalikni ifodalovchi badiiy matn tipi. Rasmiy nutqiy muloqotning muvaffaqiyati ko‘plab omillar bilan bog‘liq. Bulardan biri rasmiy muloqotda o‘zaro hurmat tamoyiliga amal qilinishidir. Sh.Safarovning ma’lumot berishicha, pragmalingvist J.Lich hurmat tamoyilining voqelanishi oltita hech qanday isbotni talab qilmaydigan qoidalar (postulatlar) faollashuvidan iborat ekanligini uqtiradi. Bu qoidalar quyidagilar:

“1. Xushmuomalalik, nazokat, odob qoidasi (suhbatdosh urinishlari “sarfi”ni kamaytir; uning foydasini ko‘paytirishga harakat qil);

2. Himmat, olijanoblik qoidasi (o‘z foydangni kamroq ko‘zla, barcha “sarf”ni o‘z zimmangga ol);
3. Ma’qullash, tahsin qoidasi (o‘zgalarni yomonlama, g‘iybat qilma, koyima);
4. Kamtarlik, kamsuqumlik, oddiylik qoidasi (o‘z-o‘zingni maqtashni keskin kamaytir);
5. Rizolik, murosasozlik qoidasi (tortishuvlardan qoch, murosaga urin);
6. Xush ko‘rish, mayl, yoqtirish qoidasi (xayrixoh, oqko‘ngil bo‘l)”[3].

Badiiy matnda rasmiy muloqotni ifodalanishi badiiy asarni hayotiy, aniq voqealar asosida tasvirlanganligini ko‘rsatish bilan belgilanadi. Zero, rasmiy nutqiy muloqotda boshqa muloqot turlaridan farqli ravishda hurmat kategoriyasining o‘ziga xos xususiyatlari namoyon bo‘ladi.

“– O‘rtoqlar! – “Qovun so‘ysa bo‘ladigan” darajada silliq dazmollangan shim kiygan Zakunchi o‘rtaga chiqdi.

– O‘rtoq kolxozchilar! Vatanimiz boshiga og‘ir sinov tushdi. Qahramon jangchilar nemis-fashist bosqinchilariga qarshi shiddatli jang olib bormoqda! – U ko‘rsatkich barmog‘i bilan ingichka, chiroyli mo‘ylovini silab qo‘ydi. Hayajonlanib davom etdi. – Frontga dobrovolniy otlanganlar orasida bizning kolxoz a’zosi, staxanovchi ketmonchimiz Kimsan Husanov ham borligidan faxrlanamiz! Buyoqqa kel, ukam!”[4]

Ushbu matnda rasmiy murojaatda nutqiy etiketga rioya qilinganligi va shu orqali so‘zlovchi oddiy xalq bilan o‘zini teng shaxs sifatida baholashini ko‘rsatadi. Matnda so‘zlovchi rasmiy nutqida xushmuomalalikni ifodalash maqsadida “o‘rtoqlar” murojaat birligidan foydalangan. “O‘rtoqlar” murojaat birligi o‘zbek tiliga 1990-yilda rus tilidagi “товарищ” murojaati asosida kirib keldi. O‘zbek tilining etimologik lug‘atida bu so‘zning etimologiyasi “Teng shaxslar bir-biriga nisbatan ishlatadigan so‘z”[5] tarzida keltirilgan. “O‘zbek tilining izohli lug‘ati”da esa, “o‘rtoqlar” so‘ziga uchinchi ma’nosi sifatida quyidagicha ta’rif beriladi:

3.Rasmiy. Kishilarga murojaatda, odatda ularning familiyasi, kasbi, unvoni va shu kabilar bildiruvchi so‘zga qo‘shib ishlatiladi.

Botir firqa tushunmadi. Bir hovuzga qaradi, bir komandirga qaradi. Qishloq qiblasida yoyilib yotmish qabristonga qaradi.

– Ammo-lekin har yurtni o‘z qabristoni bor, – dedi.
– Bor, to‘g‘ri, bor, – dedi komandir. – Lekin ana shunday buyruq ham bor!
– Qabriston ko‘chirilsin, degich buyruqmi?
– Yo‘q, boshqacharoq buyruq, boshqacharoq...

– Xo‘p, ayting, qandaychikin buyruq ekan? Men qishloq sho‘rosi raisiman, bilishim kerak?

– Qizimang, o‘rtoq rais, qizimang. Biz ishimizni bilib qilamiz. Biz Ukrainada ocharchilikka qarshi kurashib, rosa tajriba to‘plaganmiz. Biz ana shu tajribalarimizdan kelib chiqib ish qilamiz. (Gazetadan)

Mazkur parchada rais va komandir o‘rtasi kechgan rasmiy muloqotdan olingan bo‘lib, komandir raisga mansab jihatdan teng ekanligi ko‘rsatish uchun “o‘rtoq” murojaat shakli qo‘llanilganini ko‘rishimiz mumkin.

Z.Akbarova muloqotda murojaatning muayyan ijtimoiy munosabatlarni ifodalovchi vosita ekanligi haqida fikr yuritar ekan, “uning mazmunan har xil shakllanishi – quvonch, ta’na, qo‘rqinch, gina, iltifot, nafrat kabi ma’no ottenkalari (baholari) qo‘shilgan holda ifodalanishi, eng avvalo, ijtimoiy muhit va sharoitdan kelib chiqadigan munosabatga bog‘liqligi, til esa ana shu munosabatni qanday bo‘lsa o‘shanday, asliga mos holda ro‘yobga chiqishi uchun vosita”[6] bo‘lishini ta’kidlaydi.

Hatto rasmiy shaxslarga murojaatda qo‘llaniladigan “Janob elchi”, “Muhtaram Prezident”, “Prezident janobi oliylari”, “Hurmatli Prezident”, “Janob vazir”, “Vazir janobi oliylari” kabi murojaat birliklarida hurmat bilan birga xushmuomalalik ham ifodalanadi.

L.Bezuglaya fikricha, xushmuomalalikni ifodalaydigan bunday murojaat birliklari ijtimoiy-regulyativ vazifani bajaradi hamda so‘zlovchilar o‘rtasidagi ijtimoiy munosabatlarni mustahkamlashga xizmat qiladi[7]. Qo‘shimcha qilish mumkinki, rasmiy muloqotda qo‘llaniladigan xushmuomalalik birliklariga ega bunday murojaat birliklari nutqiy akt boshida kelib, muloqotdosh bilan nutqiy aloqaga kirishuv zaruratini yuzaga keltiradi. Shuningdek, nutq egasining ijobiy subyektiv munosabatini ifodalaydi.

Rasmiy nutqiy muloqotda kirish konstruksiyalar vazifasida qo‘llanadigan tashakkur, tashakkur bildiramiz, rahmat, uzrimizni qabul qiling kabi birliklar xushmuomalalik ifodasi uchun xizmat qiladi. Badiiy asar tahlillarimizda ham bu o‘z aksini topdi.

“Xijolatdan yuzlari lovullab supa oldiga keldi.

– Rahmat, ukam! – Zakunchi uning yelkasiga qoqdi. – Dushmanga omonlik berma! – Oxirgi gapini ayniqsa jarangdor ovozda aytdi. – Fashist bosqinchilariga o‘lim!” [8]

Xullas, xushmuomalalik nutqiy muloqotning ko‘rkidirki, rasmiy nutqiy muloqotda xushmuomalalik kommunikatsiyaning muhim shartlaridan biridir.

Muayyan marosimlarda xushmuomalalikni ifodalovchi badiiy matn tipi. O‘zbek xalqi azal-azaldan insoniyligi, oliyjanob fazilatlari bilan ajralib turadi. To‘y-hashamda xizmatga turadigan, azada o‘zining shirin so‘zi bilan yonma-yon turadigan ham o‘zbekdir. Va albatta, marosimlarda ifoda etiladigan xushmuomalalikni ifoda etuvchi so‘zlar boshqalarga qaraganda farqlanadi.

Abdulqodir o‘z qishlog‘idagi maktabning muallimi bo‘lib, Hoji to‘ram avlodining davomchisi bo‘lib, elda obro‘, e’tibor topdi.

Hoji to‘ram vali ekan. Uning aytgani bo‘ldi. Madinadan boshlangan shajara Savayda barham topmadi. Allohning Rahmonligini qarang, Abdulqodirga olti o‘g‘il, olti qizni berdi. Hoji to‘ramning nomi o‘chib ketmadi. Alloh Hoji to‘ramning urug‘iga baraka berdi. Abdulqodir Abdulqodir ota bo‘lib, oltmish nabiraga bobo bo‘lib, pir-u badavlat bo‘lib dunyodan o‘tdi.

– Sabrli bo‘linglar, Alloh sabrli bandasini xor qilib qo‘ymaydi, – bo‘ldi kenja nevarasiga Muhammad Sodiq deb ism bergan Abdulqodir boboning so‘nggi so‘zlari.

–To‘g‘ri bo‘linglar, halol bo‘linglar. Hech kimga yomonlik qilmanglar. Sizga yomonlik qilganga siz ham yomonlik qilmang, Qozi tepada, O‘zi haqni botildan ajratadi[9].

Keltirilgan parchada adib marosimda xushmuomalalikni ifodalovchi badiiy matn tipini yaxshi aks ettira olgan. Bu matnning mazmuni va nutq shakllari orqali marosimda, ayniqsa, oila va naslning hurmati, qadriyatlar va axloqiy ta’limotlar qanday ifodalanishi ko‘rsatilgan. “Hoji to‘ram vali ekan. Uning aytgani bo‘ldi” bu ibora nasl-nasabning va ijtimoiy hurmatning ifodasi sifatida xizmat qilgan. Hoji to‘ramning o‘zi hukmron, ishonchli shaxs sifatida tasvirlanadi. Uning gaplari hukm sifatida qabul qilinadi va bu uning jamiyatdagi yuqori mavqeyi va marosimdagi muhim o‘rnini ko‘rsatadi. Marosimda bo‘lgan ijtimoiy hurmat va etiketning ko‘rsatilgan shakli bo‘lib, jamiyatning axloqiy va diniy qadriyatlari asosida xushmuomalalik namoyon bo‘ladi. “Allohning Rahmonligini qarang, Abdulqodirga olti o‘g‘il, olti qizni berdi” ushbu so‘zlar, marosimda diniy hurmat va shukronalikni ifodalovchi element sifatida ishlatilgan. “Rahmonlik” so‘zi orqali yaratganning rahmatini, qudratini e’tirof etish va

odamlarning hayotdagi marhamatini ta'kidlash ko'zda tutilgan. Bu yerda Abdulqodirga berilgan olti o'g'il va olti qizning tasviri, nasl-nasabning davom etishini va oilaning barqarorligini ta'kidlash uchun ishlatilgan. "Hoji to'ramning nomi o'chib ketmadi. Alloh Hoji to'ramning urug'iga baraka berdi" gapi orqali xushmuomalalik va hurmat oila va avlodlarning davomiyligi orqali ifodalangan. "Abdulqodir Abdulqodir ota bo'lib, oltmish nabiraga bobo bo'lib, pir-u badavlat bo'lib dunyodan o'tdi" bu gapda marosimdagi xushmuomalalikning yana bir shakli tasvirlanadi, bu insonning umr bo'yi o'zining ijtimoiy mas'uliyatini, farzandlari va nabiralariga bo'lgan hurmatini ifodalashidir. Abdulqodirning yuksak obro'si, unutilmas izlari va farzandlariga ta'lim berishdagi yuksak maqsadlari, jamiyatda hurmatli o'rin egallaganligini ko'rsatadi. Uning bobo sifatidagi roli va baraka olishdagi yuksak mavqeyi marosimda hurmatni ifodalash uchun ishlatilgan.

Badiiy matnda xushmuomalalikni marosimlarda ifodalashda shaxs va mavqeyining o'rni ham asosiy omil sanaladi. Bunda nutqiy muloqot jarayonida faollashuvchi inson faktori bilan bog'liq doimiy va o'zgaruvchan xususiyatlar bilan ifoda etiladi. Bu xususiyatlar tarkibiga professor V.V.Bogdanov quyidagilarni kiritadi:

"1) lisoniy qobiliyat;

2) ma'lum millatga mansublik;

3) ijtimoiy-madaniy statusi (ma'lum ijtimoiy guruhga oidlik, kasbi, lavozimi, ma'lumoti, yashash joyi, oilaviy ahvoli);

4) biologik fiziologik ko'rsatkichlari (jinsi, yoshi, sog'ligi, jismoniy nuqsonlar mavjudligi yoki yo'qligi);

5) ruhiy psixologik turi (temperament, patologik ko'rsatkichlari);

6) vaziyatga nisbatan o'zgaruvchan ruhiy holati (kayfiyat, muvaqqat bilim, maqsadi va qiziqishi);

7) doimiy didi, qiziqish va odatlari;

8) tashqi ko'rinishi (kiyinishi, o'zini tutishi, xulq-atvori)"[10].

"Qizlar o'zlarining bir turlikkina so'zlashishlari bilan Kumush ila ko'risha boshladilar: – Esonmisiz, sarupolar muborak?

Kumushbibining qizlarg'a bergan javobi eshitilar-eshitilmaslik edi:

– Qutlug'… (Qodiriy A. O'tgan kunlar. Toshkent, 2018. –B.54)

Hasanali mehmonxona ayvonida bekni kutib turar edi: – Endi kuyovlik muborak bo'lsin, begim? – Qutlug' bo'lsin"(Qodiriy A. O'tgan kunlar. Toshkent, 2018. –B.54).

"To'ylar muborak, kuyav o'g'ul muborak!", "Sarupolar muborak", "Kuyavlik muborak bo'lsin" kabi iboralar marosimiy tabriklar sifatida ishlatilgan. Bu iboralar o'z mazmuni bilan ijtimoiy va madaniy qadriyatlarni aks ettiradi. Ushbu iboralar jamiyatda qadimdan shakllangan marosimiy muloqot odoblarining badiiy tasviridir. Ushbu matnda marosimiy tabriklar va xushmuomalalik o'zaro aloqada bo'lishi va ijtimoiy qoidalar asosida shakllangan muloqotning badiiy ifodasi sifatida tahlil qilinadi. A.Qodiriyning "O'tkan kunlar" asaridan keltirilgan parchalar, to'y marosimi yoki boshqa muhim hodisalarda ishlatiladigan tabriklar orqali ijtimoiy odatlar, marosimlar va hissiy holatlar o'rtasidagi bog'liqlikni ko'rsatadi.

Kundalik-maishiy jarayonda xushmuomalalikni ifodalovchi badiiy matn tipi. Bunday matn tipida kundalik-maishiy jarayonda qo'llaniladigan xushmuomalalikni ifodalagan birliklar ko'proq kuzatiladi. Bu kundalik-maishiy vaziyatlarda epizodik qisqa muddatli norasmiy yoki yarim rasmiy muloqotga xosdir. Masalan, "Soat necha ekanligini ayta olasizmi, iltimos?", "kechirasiz", "Ruxsat bersangiz", "Rahmat","Salom", "Xayr" va hokazo. Bunday hollarda rasmiy nutqiy muloqotda hurmat kategoriyasi sizlash, ehtirom ko'rsatish, maqtov ifodalash kabilar bilan bog'liq holda voqelanadiki, bu holat ushbu kommunikativ kategoriyaning murakkab hodisa ekanligini ko'rsatadi. Darhaqiqat, o'zbek madaniyatida hurmat kategoriyasi sizlash, e'zozlash, ulug'lash kabi nutqiy harakatlar orqali namoyon bo'ladi. Bu holat hurmat kategoriyasining ushbu kategoriyalar bilan uzviy bog'liq ekanligini ko'rsatadi.

–Kechirasiz, mehmon, sizni ko'rikdan o'tkazmasak bo'lmaydi, – deyishib, kiyimlarimni paypaslab chiqishdi. Keyin darvozadan ichkariga kirishimga ruxsat berishdi. Shu payt kutilmagan holat yuz berdi.

–Yo'-o'-q, – dedim boshimni sermab. – Bunaqa katta summani ololmayman.

– Kechirasan, isming nima edi? – so‘radi chol qoshlari chimirilib.

– Eldor, – dedim men xayolimga kelgan ismni aytib(Ismoilov N. O‘limga mahkum qilinganlar. – Toshkent: Yangi asr avlodi, 2007. – B. 73.)

Badiiy matnda “uzr so‘rayman” shaklda emas, xushmuomalalikning nutqqa xoslangan shakli “kechirasiz” variantining qo‘llanilishi bevosita obrazning haqqoniy, hayotiy aks ettirgan. Shu bilan birga, muloqot jarayonida erkak nutqiga xos bo‘lib, ranjitmaslik, ehtiyotkorona yondashish kabi fazilatlar ham ochib berilgan.

– Marhamat, – kapitan qo‘ltig‘iga qisib turgan papkasini ochib, bir parcha qog‘oz olib ko‘rsatdi. Qog‘oz raisning qo‘lida uzoq turib qoldi. Bir o‘qiydi, bir kapitanga, bir oyimga qaraydi, yana o‘qiydi.

– Darvozani ochishga yordam bersangiz, iltimos – dedi kapitan.

– Menmi? - hayron bo‘ldi rais,– darvoza meniki emas-ku.

– Ha egasi siz emassiz. Lekin Yoqut Karimova qonunga zid borib qarshilik ko‘rsatyapti(To‘xtaboyev X. Mungli ko‘zlar. –Toshkent: Yangi asr avlodi, 2010. – B. 42).

Xayrixohlik, do‘stona muomala – qarindoshlar, do‘stlar, yaqin tanishlar o‘rtasida kundalik-maishiy vaziyatlardagi muloqotga xosdir. Stilistik va emotsional ekspressivlik shakllarning xilma-xilligi, ularning keng variativligi, yumshoq yumor bilan tavsiflanadi. “Norasmiy muloqot turlari, xususan, oiladagi yoki yor-u birodarlar, yaqinlar o‘rtasida amalga oshadigan nutqiy muloqotda xushmuomalalik majburiylik, doimiylik belgisiga ega bo‘lib, bevosita jamiyatda shakllangan axloq-odob mezonlari, nutq odobi, nutq madaniyati me’yorlari taqozosi asosida nutqqa xoslanadi. Rasmiy muhitda xushmuomalalik rasmiylik doirasidan chiqib ketishi mumkin emas. Shunga ko‘ra, bu muloqot turida xushmuomalalik ko‘pincha ixtiyoriy xarakterda bo‘lib, rasmiylik tamoyillariga amal qilingan holda voqelanadi. Rasmiy nutqiy muloqotning ayrim turlari, xususan, buyruqlar, farmoyishlar matni, dalolatnoma, shikoyat, da’vo xatlari kabi ish hujjatlari matni qat’iy rasmiylik tamoyiliga amal qilishi hamda mohiyatiga ko‘ra, ularda xushmuomalalik taqozo etilmaydi. Yoki xavfsizlik qoidalariga rioya qilish talabnomasida ham xushmuomalalikka zarurat sezilmaydi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro’yxati.

1. Brinker K. Linguistische Textanalyse. – Berlin, 1992. – P. 132
2. Турниёзов Н. Матн лингвистикаси.– Самарқанд: СамДЧТИ, 2004. – 96 б.; Turniyozov N., Yo‘ldoshev B. Matn tilshunosligi. – Samarqand: SamDU nashri, 2006. – 96 b.; Йўлдошев М. Бадиий матн лингвопоэтикаси. – Тошкент: Фан, 2008. – Б. 77-87.; Мамажонов А., Абдупаттоев М. Матн назарияси. Ўқув-услубийқўлланма. – Фарғона: ФарДУ, 2016. – Б. 5-108.
3. Сафаров Ш. Парагмалингвистика. – Тошкент: Ўзбекистон Миллий энциклопедияси, 2008. – Б.144.
4. Hoshimov O‘. “Ikki eshik orasi”. – Toshkent, 2016. – B. 105
5. Раҳматуллаев Ш. Ўзбек тилининг этимологик луғати (туркий сўзлар). – Тошкент: Университет, 2000. –Б. 489.
6. Акбарова З.А. Ўзбек тилида мурожаат шакллари ва унинг лисоний тадқиқи: Филол. фан. номз. ... дисс. автореф. – Тошкент, 2007. – Б.8.
7. Безуглая Л. Вежливое обращение или почему немцы так говорят? // http://www.partner-inform.de/news; Ле Ван Нян. Виды характеризации адресата в формах русского обращения: Автореф. дисс. ... канд. филол. наук. – Воронеж, 1989. – С. 23.
8. Hoshimov O‘. Ikki eshik orasi. – Toshkent, 2016. – B.105
9. https://www.ziyouz.com/portal-haqida/xarita/uzbek-nasri/karimberdi-to-ramurod-1960/karimberdi-to-ramurod-cho-mmoq-hikoya.
10. Mo‘minov S., Rasulov Q. Komunikantlarning ijtimoiy roli va nutqiy muloqot haqida \\ Uslubshunoslik va frazeologiyaning dolzarb muammolari.–Samarqand: SamDU, 2007. –B. 70-72.
11. Narxodjayeva X. Rasmiy muloqot matnining lingvomadaniy va pragmatik tadqiqi: Filologiya fanlari doktori (DSc) dissertatsiyasi. – Qarshi, 2023.– B.

Yuldasheva Shoxista Tojaliyevna
Farg'ona davlat universitetining
psixologiya (faoliyat turlari bo'yicha) magistranti

MAKTABGACHA TA'LIM YOSHIDAGI BOLALARDA KREATIVLIK MUAMMOSINING NAZARIY AHAMIYATI

Annotatsiya. *Mazkur maqolada maktabgacha yoshdagi bolalarda kreativlikni rivojlantirishning psixologik asoslari yoritiladi. J.P. Guilford, E.P. Torrance, L.S. Vigotskiy va J. Piaget kabi xorijiy, shuningdek, M. Ochilov, N. Yo'ldoshev, G. Shoumarov, N. Hasanov va M. Qodirova kabi o'zbekistonlik olimlarning tadqiqotlari asosida ijodiy tafakkurning intellektual, emotsional va ijtimoiy omillar bilan bog'liqligi tahlil qilingan. Shuningdek, o'yin faoliyatining bola tasavvuri va erkin fikrlashdagi o'rni ko'rsatilgan. Natijalar kreativlikni rivojlantirish uchun psixologik xavfsiz muhit, erkin o'yin va rag'batlantiruvchi muloqot zarurligini tasdiqlaydi.*

Kalit so'zlar: *kreativlik, divergent tafakkur, o'yin faoliyati, ijodkorlik, maktabgacha yosh, kognitiv rivojlanish, psixologik muhit, mustaqil fikrlash, tasavvur, emotsional rivojlanish.*

ТЕОРЕТИЧЕСКОЕ ЗНАЧЕНИЕ ПРОБЛЕМЫ КРЕАТИВНОСТИ У ДЕТЕЙ ДОШКОЛЬНОГО ВОЗРАСТА

Аннотация. *В данной статье рассматриваются психологические основы развития креативности у детей дошкольного возраста. На основе исследований зарубежных ученых, таких как J.P. Guilford, E.P. Torrance, L.S. Vygotsky и J. Piaget, а также узбекских ученых, таких как М. Очилов, Н. Йулдошев, Г. Шоумаров, Н. Хасанов и М. Кодирова, проанализирована связь творческого мышления с интеллектуальными, эмоциональными и социальными факторами. Также показана роль игровой деятельности в воображении и свободном мышлении ребенка. Результаты подтверждают необходимость психологически безопасной среды, свободной игры и стимулирующего общения для развития креативности.*

Ключевые слова: *креативность, дивергентное мышление, игровая деятельность, творчество, дошкольный возраст, когнитивное развитие, психологическая среда, самостоятельное мышление, воображение, эмоциональное развитие.*

THE THEORETICAL IMPORTANCE OF CREATIVITY ISSUES IN PRESCHOOL-AGED CHILDREN

Abstract. *This article examines the psychological foundations of developing creativity in preschool children. Based on the research of foreign scientists such as J.P. Guilford, E.P. Torrance, L.S. Vygotsky, and J. Piaget, as well as Uzbek scientists such as M. Ochilov, N. Yuldoshev, G. Shoumarov, N. Hasanov, and M. Qodirova, the relationship between creative thinking and intellectual, emotional, and social factors was analyzed. The role of play activities in the child's imagination and free thinking is also shown. The results confirm the need for a psychologically safe environment, free play, and stimulating communication for the development of creativity.*

Key words: *creativity, divergent thinking, play activity, creativity, preschool age, cognitive development, psychological environment, independent thinking, imagination, emotional development.*

Zamonaviy dunyo har qachongidan tez o'zgarayotgan, har kuni yangi g'oyalar, texnologiyalar va yondashuvlar tug'ilayotgan davrdir. Bunday sharoitda insonning muvaffaqiyati nafaqat bilim va malakaga, balki kreativ fikrlash, ya'ni yangicha, noodatiy, ijodiy yondashuvga ham bog'liq bo'lib qolmoqda. Chunki kreativlik - bu inson tafakkurining eng yuqori shakli, mavjud stereotiplardan chiqib, yangi g'oya, yechim va qadriyatlar yaratish qobiliyatidir. Aynan shu sifat jamiyat taraqqiyotining harakatlantiruvchi kuchiga aylanadi.

Maktabgacha yosh esa - inson tafakkuri, emotsional dunyosi va ijtimoiy qobiliyatlarining ildiz otadigan davridir. Shu bosqichda bolaning o'ylash uslubi, tasavvuri va ijodiy moslashuvchanligi

shakllanadi. Demak, bu davrda kreativlikni rivojlantirish - shunchaki tarbiyaviy jarayon emas, balki shaxsning keyingi intellektual va ijtimoiy yetukligining poydevorini yaratish demakdir.

Bugungi kunda O‘zbekiston Respublikasida bu yo‘nalish davlat siyosatining muhim ustuvorlaridan biri sifatida e’tirof etilmoqda. Prezidentimiz Shavkat Mirziyoyev rahbarligida maktabgacha ta’lim tizimi tubdan yangilanib, bolalarni mustaqil fikrlovchi, tashabbuskor va ijodkor shaxs sifatida tarbiyalash bo‘yicha izchil islohotlar amalga oshirilmoqda. Xususan, “Maktabgacha va maktab ta’limi tizimini yanada takomillashtirish chora-tadbirlari to‘g‘risida”gi PQ–4884-son qaror (2020-yil 6-noyabr) hamda “Maktabgacha ta’lim tizimini 2030-yilgacha rivojlantirish konsepsiyasi” asosida bolalarda ijodiy qobiliyatni erta yoshdan shakllantirish, o‘ylash, tasavvur qilish va o‘z fikrini erkin ifoda etish ko‘nikmalarini rivojlantirish ustuvor vazifa sifatida belgilangan.

Shuningdek, Prezidentning 2022-yil 28-yanvardagi PF–60-son Farmoni - “2022–2026 yillarga mo‘ljallangan Yangi O‘zbekistonning taraqqiyot strategiyasi”da “ijodkor va tashabbuskor shaxslarni tarbiyalash” ta’lim siyosatining markaziy yo‘nalishlaridan biri sifatida qayd etilgan. Bu yondashuv O‘zbekistonda bolalar tafakkurini rivojlantirishni global ta’lim tendensiyalari bilan uyg‘un holda olib borish zaruratini yuzaga keltirdi.

Jahon tajribasiga murojaat qilganda, UNESCO, UNICEF, OECD kabi xalqaro tashkilotlar kreativlikni “XXI asr kompetensiyalarining yuragi” sifatida baholab, uni erta yoshdan rivojlantirish bo‘yicha strategiyalar ishlab chiqmoqda. OECDning “Future of Education and Skills 2030” dasturida bolalarda ijodiy fikrlash, muammolarni noodatiy hal qilish va tanqidiy tafakkurni shakllantirish global ta’lim siyosatining eng muhim maqsadlaridan biri sifatida belgilangan. Finlyandiya, Janubiy Koreya, Singapur kabi ilg‘or mamlakatlarda esa maktabgacha ta’lim jarayonida o‘yin asosidagi o‘qitish, loyiha faoliyati va STEAM (Science, Technology, Engineering, Art, Mathematics) yondashuvlari orqali kreativ tafakkur tizimli rivojlantirilmoqda.

Shunday qilib, maktabgacha ta’lim yoshidagi bolalarda kreativlikni shakllantirish bugungi kunda milliy ta’lim siyosati bilan global ta’lim g‘oyalari tutashgan nuqtada turibdi. Bu esa nafaqat pedagogik, balki sotsiopsixologik jihatdan ham dolzarb masala bo‘lib, ertangi innovatsion jamiyatning intellektual va ijodiy salohiyatini belgilovchi hal qiluvchi omil hisoblanadi. Chunki bugungi bola - ertangi jamiyatning muallifi, uning kreativ fikri esa mamlakat taraqqiyotining kalitidir.

Kreativlik - bu inson tafakkurining maxsus turi bo‘lib, unda tasavvur, erkin fikrlash, muammolarga noodatiy yondashuv va yangilik yaratish qobiliyati mujassamdir. Psixologik jihatdan kreativlik tafakkur, hissiyot va motivatsiyaning o‘zaro uyg‘un faoliyati natijasida yuzaga keladi. Maktabgacha yoshdagi bola bu jarayonni tabiiy tarzda o‘yin, tasavvur va muloqot orqali namoyon etadi. Aynan o‘yin faoliyati bolaning ichki dunyosini ochib, tasavvur va intuitiv fikrlashni rivojlantiradi. [2, b.444–446]; [3, b.7–12].

J. P. Guilford kreativlikni inson intellektining alohida va mustaqil komponenti sifatida tahlil qilgan olimlardan biridir. U “divergent tafakkur” tushunchasini ilmiy muomalaga kiritib, uni bir muammoga bir nechta original va mos variantdagi yechimlar topish qobiliyati sifatida izohlagan. Guilfordning fikricha, aynan divergent tafakkur ijodiy g‘oyalar paydo bo‘lishining markaziy mexanizmi bo‘lib, inson tafakkurining elastikligi, erkinligi va noodatiyligini ta’minlaydi [2, b.444–454]. Ushbu yondashuv kreativlikni faqat intellektual faoliyatning mahsuli emas, balki tafakkurning o‘ziga xos turi sifatida talqin etishga zamin yaratdi.

E.P.Torrance Guilfordning nazariy qarashlarini amaliy yo‘nalishda rivojlantirib, ijodiy tafakkurni o‘lchash imkonini beruvchi TTCT (Torrance Tests of Creative Thinking) testlar tizimini ishlab chiqdi. Uning testlari bolalarda kreativ salohiyatni to‘rtta asosiy mezon orqali baholaydi: g‘oyalar oqimi (fluency), fikrlarning moslashuvchanligi (flexibility), yechimlarning originalligi (originality) va tafsilotlarga e’tibor (elaboration). Bu ko‘rsatkichlar orqali maktabgacha yoshdagi bolalarda ijodiy tafakkur jarayonining dinamikasi va individual farqlari aniqlanadi [14, b.12–15]. Shunday qilib, Torrance Guilfordning nazariyasini psixodiagnostik asosda mustahkamlab, kreativlikni rivojlantirish uchun amaliy yondashuvni shakllantirdi.

Kreativlikning ijtimoiy-madaniy ildizlarini chuqurroq ochib bergan olimlardan biri L.S.Vigotskiydir. U ijodkorlikni bolaning ijtimoiy muhit bilan o‘zaro ta’siri natijasi sifatida talqin etgan. Vigotskiyga ko‘ra, o‘yin faoliyati - bolaning ijodiy tafakkuri rivojlanadigan asosiy maydondir. Bola o‘yin jarayonida ichki nutq, tasavvur va ijtimoiy rollarni uyg‘unlashtirib, mavjud tajribalarga yangi

ma’no beradi. Shu tarzda o‘yin ijodiy fikrlash va ramziy tafakkur uchun psixologik asos vazifasini bajaradi [17, b.7–12]. Bu fikr Torrance tomonidan ishlab chiqilgan test tizimi bilan hamohang bo‘lib, kreativlikni nafaqat individual, balki ijtimoiy faol jarayon sifatida ko‘rsatadi.

J. Piage esa bolalarning kognitiv rivojlanish nazariyasida ijodkorlikning psixologik poydevorini ochib berdi. U maktabgacha yoshda representatsiya va simbolik fikrlashning takomillashuvi ijodkorlikni shakllantirishdagi asosiy omil ekanini ta’kidlaydi. Piage nazariyasiga ko‘ra, bola o‘yin orqali voqealarga yangi ma’no beradi, rollarni o‘zgartiradi va mavjud muammolarga noodatiy yechimlar topadi. Shu bois, simbolik o‘yinlar bolaning konstruktiv tafakkurini kuchaytirib, uni real hayotdagi vaziyatlarga moslashishga tayyorlaydi [12, b.45–47].

J.P.Guilford, E.P.Torrance, L.S.Vigotskiy va J.Piagening ilmiy qarashlari o‘zaro uzviy bog‘liq bo‘lib, kreativlikning ko‘p qirrali tabiatini bir-birini to‘ldirgan holda yoritadi. Guilford kreativlikni inson tafakkurining mustaqil, noodatiy yechimlar topishga qaratilgan intellektual shakli sifatida tahlil qilgan bo‘lsa [2, b.444–454], Torrance ushbu nazariy asosni amaliy o‘lchov tizimiga aylantirib, ijodiy salohiyatni aniqlash va rivojlantirish imkonini bergan [14, b.12–15].

Vigotskiy bu yondashuvni ijtimoiy kontekstda boyitib, kreativlikni bolaning o‘yin faoliyatidagi ijtimoiy tajriba va nutq rivojlanishi bilan bog‘lagan. Uning fikricha, o‘yin - bola uchun yangi ma’no yaratish, tasavvurni faollashtirish va ijtimoiy rollarni sinab ko‘rish imkonini beruvchi ijodiy laboratoriya hisoblanadi [17, b.7–12].

Piage esa Vigotskiyning bu fikrini kognitiv rivojlanish nuqtayi nazaridan to‘ldirib, simbolik o‘yin va reprezentatsiya jarayonlarini ijodkorlikning psixologik poydevori sifatida ko‘rsatadi. Bola o‘yin orqali muammolarga noodatiy yondashishni o‘rganadi, bu esa tafakkurning moslashuvchanligi va yangilik yaratish qobiliyatini rivojlantiradi [12, b.45–47].

Shu tariqa, Guilford va Torrance kreativlikning intellektual va diagnostik o‘lchovlarini asoslab bergan bo‘lsa, Vigotskiy va Piage uning ijtimoiy hamda kognitiv mexanizmlarini ochib bergan. Bularning uyg‘unligi shuni ko‘rsatadiki, kreativlik - bu inson tafakkuri, hissiyoti va ijtimoiy tajribasining integratsiyalashgan mahsuli bo‘lib, ayniqsa maktabgacha yoshda o‘yin, tasavvur va erkin fikrlash orqali eng faol shakllanadi.

O‘zbekistonlik psixolog olimlar ham kreativ tafakkur masalasini milliy ta’lim va shaxs rivoji nuqtayi nazaridan chuqur o‘rganib kelmoqdalar. Jumladan, M.Ochilov, N.Yo‘ldoshev, G.Shoumarov, N.Hasanov, M.Qodirova va boshqalar ijodiy fikrlashning shakllanishi, diagnostikasi hamda uni o‘quv jarayonida rivojlantirish yo‘llarini tahlil qilganlar.

M.Ochilov o‘z tadqiqotlarida ijodkorlikni shaxsning mustaqil fikrlash, muammoli vaziyatlarga noodatiy yechim topish va o‘zini namoyon etish qobiliyati bilan bog‘lab o‘rganadi. Unga ko‘ra, kreativ tafakkur insonning faqat aqliy jarayonlari mahsuli emas, balki uning motivatsiyasi, emotsional holati va o‘zini ifoda etish darajasi bilan chambarchas bog‘liqdir. Shuningdek, M. Ochilov ta’lim tizimida ijodkorlikni shakllantirishning muhim omili sifatida erkin fikrlash muhiti, o‘qituvchining qo‘llab-quvvatlovchi pozitsiyasi va o‘quvchining subyektiv tajribasiga hurmatni alohida ta’kidlaydi [6, b.23–29].

N.Yo‘ldoshev kreativ tafakkurni ijtimoiy-madaniy kontekstda tahlil qilib, uni milliy qadriyatlar, tilda ifodalangan obrazlar va tafakkur stereotiplari bilan bog‘liq holda o‘rganadi. Uning fikricha, kreativlikni rivojlantirish uchun shaxsning o‘z milliy identitetini anglash, madaniy konnotatsiyalarni yangicha talqin etish va ijtimoiy muammolarga yangicha yondashish zarur [7, b.31–34].

G.Shoumarov esa kreativ tafakkurni ijtimoiy moslashuv, muammoli vaziyatlarda qaror qabul qilish va innovatsion fikrlash bilan integratsiyalashgan psixik jarayon sifatida talqin etadi. U shaxsning kreativ salohiyati faqat noodatiy fikrlash emas, balki psixologik moslashuvchanlik, kommunikativ faollik va emotsional barqarorlik orqali namoyon bo‘lishini ko‘rsatadi [8, b.18–22].

N.Hasanov tadqiqotlarida maktabgacha yoshdagi bolalarda kreativ tafakkurni rivojlantirishda o‘yin, tasavvur va erkin faoliyatning roliga e’tibor qaratadi. U Vigotskiy va Piage g‘oyalariga tayanib, bola tafakkurining kreativ jihatlari ijtimoiy tajriba va kognitiv o‘sish bilan uzviy bog‘liq ekanini isbotlaydi [9, b.12–15].

M.Qodirova esa kreativlikni pedagogik diagnostika va innovatsion metodikalar orqali o‘rganib, ijodiy salohiyatni baholashning o‘zbek madaniyatiga mos usullarini taklif etgan [10, b.40–44].

Shunday qilib, O‘zbekistonlik olimlarning tadqiqotlari G‘arb olimlari - Guilford, Torrance, Vigotskiy va Piage nazariyalarini milliy pedagogik kontekstda rivojlantirib, kreativlikni intellektual, ijtimoiy, emotsional va madaniy omillar uyg‘unligida talqin etgan.

Xulosa qilib aytganda, kreativlik inson tafakkurining eng yuqori shakli bo‘lib, u shaxsning intellektual salohiyati, emotsional barqarorligi va ijtimoiy moslashuvchanligi o‘rtasidagi murakkab integratsiya mahsulidir. J.P.Guilford va E.P.Torrance kreativlikni intellektual faoliyatning mustaqil shakli sifatida tahlil qilib, uning strukturaviy va diagnostik mezonlarini ilmiy asosda ishlab chiqqanlar. L.S.Vigotskiy va J.Piaget esa ijodkorlikning ijtimoiy hamda kognitiv mexanizmlarini ochib berib, o‘yin faoliyatini kreativ tafakkur rivojining tabiiy maydoni sifatida talqin etganlar.

O‘zbekistonlik psixolog olimlar - M.Ochilov, N.Yo‘ldoshev, G.Shoumarov, N.Hasanov va M.Qodirova ushbu nazariy asoslarni milliy pedagogik tizim kontekstida boyitib, kreativlikni shaxsning mustaqil fikrlashi, madaniy identiteti va innovatsion faoliyatining poydevori sifatida izohlaganlar. Ularning tadqiqotlari shuni tasdiqlaydiki, maktabgacha yoshdagi bolalarda kreativ tafakkurni rivojlantirish uchun psixologik xavfsiz muhit, erkin o‘yin, tasavvur faoliyatini qo‘llab-quvvatlash va o‘qituvchining rag‘batlantiruvchi yondashuvi muhim ahamiyat kasb etadi.

Bugungi kunda O‘zbekistonda bolalarni ijodkor, mustaqil fikrlovchi shaxs sifatida tarbiyalashga qaratilgan davlat siyosati amalga oshirilmoqda. Bu jarayonni ilmiy-psixologik tadqiqotlar bilan uyg‘unlashtirish, kreativlikni milliy innovatsion taraqqiyotning asosiy omillaridan biri sifatida shakllantirish dolzarb vazifalardan hisoblanadi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro’yxati.

1. Finnish National Agency for Education (EDUFI). Early childhood education and care in Finland: play-based pedagogy.
2. Guilford J. P. Creativity. American Psychologist. 1950;5:444–454.
3. Jumayev U. T. Art-terapiyaning ta’siri maktabgacha yoshdagi bolalarning kreativ tafakkurini rivojlantirishda. Ta’lim va innovatsion tadqiqotlar, 2023;12:62–66.
4. Mahalliy pedagogik va metodik manbalar: Maktabgacha ta’lim vazirligi materiallari va seminar ishlanmalari (2019–2024).
5. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining PQ-4312-son qarori va "Maktabgacha ta'lim tizimini 2030-yilgacha rivojlantirish konsepsiyasi". 2019. (Lex.uz).
6. Ochilov M. Shaxs ijodiy salohiyatining psixologik xususiyatlari. – Toshkent: Fan, 2018.
7. Yo‘ldoshev N. Tafakkur va madaniyat: Ijodiy fikrlashning ijtimoiy asoslari. – Toshkent: O‘zbekiston, 2019.
8. Shoumarov G. Inson tafakkurining kreativ modeli. – Toshkent: Noshir, 2020.
9. Hasanov N. Bolalarda ijodiy tafakkurni rivojlantirishning psixologik asoslari. – Toshkent: TDPU nashriyoti, 2021.
10. Qodirova M. Ta’limda ijodiy fikrlashni baholash metodikasi. – Toshkent: Innovatsiya, 2022.
11. OECD. The Future of Education and Skills 2030; OECD Learning Compass 2030 Concept Note. 2019.
12. Piage J. Play, Dreams and Imitation in Childhood. Routledge; 1951.
13. Reggio Children. Reggio Emilia Approach (rassmiy sayt).
14. Torrance E. P. The Torrance Tests of Creative Thinking: Norms-Technical Manual (Research/Norms editions). 1966/1974.
15. UNESCO. UNESCO Framework for Culture and Arts Education. 2024.
16. UNICEF. Early childhood creativity and development resources (guidance).
17. Vigotsky L. S. Imagination and Creativity in Childhood. Journal of Russian & East European Psychology. 2004 (original 1930s).

Аннаева Лола Расуловна
Университет экономики и педагогики кафедра
Русского языка и литература доц

ЭЛЕМЕНТЫ ВЗАИМНОГО ЛИТЕРАТУРНОГО ВЛИЯНИЯ И МАСТЕРСТВА В РУССКОЙ И УЗБЕКСКОЙ КОРОТКОЙ ПРОЗЕ (ДРАББЛ, НОВЕЛЛА)

Аннотация. *В статье рассматриваются особенности взаимного литературного влияния и художественного мастерства в русской и узбекской короткой прозе, в частности в жанрах драббла и новеллы. Автор анализирует общие и отличительные черты художественной формы, композиции, стиля и поэтики в произведениях современных писателей обеих литератур. Исследуется, каким образом творческое взаимодействие русской и узбекской словесности способствует развитию жанра короткого рассказа, а также углублению эстетических и психологических аспектов повествования. Особое внимание уделяется вопросам культурного диалога, приемам лаконизма и выразительности, формированию авторской индивидуальности в миниатюрных прозаических формах.*

Ключевые слова: *взаимное влияние, художественное мастерство, короткая проза, драббл, новелла, русская литература, узбекская литература, стиль, композиция, поэтика.*

RUS VA O‘ZBEK QISQA NASRIDA (DRABBL, NOVELLA) O‘ZARO ADABIY TA’SIR VA MAHORAT UNSURLARI

Annotatsiya. *Maqolada rus va o‘zbek qisqa nasriy asarlarida, xususan drabbl va novella janrlarida badiiy mahorat va adabiy o‘zaro ta’sir masalalari tahlil qilinadi. Muallif har ikki adabiyot vakillarining asarlarida badiiy shakl, kompozitsiya, uslub va poetika jihatidan o‘xshash hamda farqli jihatlarni ko‘rsatadi. Rus va o‘zbek adabiyotlari o‘rtasidagi ijodiy aloqalarning qisqa hikoya janrining rivojiga va badiiy-estetik mazmunning chuqurlashuviga ta’siri o‘rganiladi. Shuningdek, madaniy muloqot, ifoda vositalarining ixchamligi va badiiy obrazlilik uslublariga e’tibor qaratiladi.*

Kalit so‘zlar: *o‘zaro ta’sir, badiiy mahorat, qisqa proza, drabbl, novella, rus adabiyoti, o‘zbek adabiyoti, uslub, kompozitsiya, poetika.*

ELEMENTS OF MUTUAL LITERARY INFLUENCE AND MASTERY IN RUSSIAN AND UZBEK SHORT PROSE (DRABBLE, NOVELLA)

Annotation. *The article examines the elements of mutual literary influence and artistic mastery in Russian and Uzbek short prose, particularly in the genres of drabble and novella. The author analyzes the common and distinctive features of form, composition, style, and poetics in the works of both literatures. The research explores how the creative interaction between Russian and Uzbek literary traditions contributes to the development of short prose and deepens its aesthetic and psychological aspects. Special attention is paid to cultural dialogue, techniques of conciseness and expressiveness, and the formation of authorial individuality in miniature prose forms.*

Key words: *mutual influence, artistic mastery, short prose, drabble, novella, Russian literature, Uzbek literature, style, composition, poetics.*

Введение. Современная литература переживает эпоху активного межкультурного взаимодействия, когда художественные традиции различных народов не просто сосуществуют, но и взаимно обогащают друг друга. Особенно заметно это в малых жанровых формах - коротком рассказе, новелле, драббле, где авторская мысль концентрируется в лаконичной, эмоционально насыщенной форме. В таких произведениях проявляется не только индивидуальный стиль писателя, но и влияние культурного, исторического и национального контекста. Именно поэтому исследование взаимного литературного влияния и мастерства в русской и узбекской короткой прозе представляет собой важную задачу современной компаративистики.

Русская короткая проза, начиная с XIX века, сформировала мощную традицию психологической и философской миниатюры. Произведения А. П. Чехова, И. Бунина, Л. Андреева стали классическими образцами жанра, в которых автор достигает глубины смысла при минимуме словесных средств. В свою очередь, узбекская короткая проза, активно развивавшаяся в XX веке, вобрала в себя как народно-поэтические элементы, так и влияние русской реалистической школы. Творчество Абдуллы Каххара, Саида Ахмада, Уйгуна и других писателей демонстрирует своеобразное сочетание национальных традиций с общечеловеческими художественными принципами.

В последние десятилетия на фоне глобализации культур усиливается интерес к жанровым формам, требующим максимальной концентрации художественной мысли. Одним из таких жанров является драббл - сверхкороткий рассказ объемом около ста слов, предполагающий завершённый сюжет, конфликт и смысловую глубину. Несмотря на внешнюю простоту, драббл требует от автора высокой степени мастерства, умения выразить сложные эмоции и философские идеи в предельно сжатой форме. В узбекской литературе этот жанр начал развиваться сравнительно недавно, но уже приобрёл популярность среди молодых авторов, ищущих новые пути выражения.

В контексте сопоставительного анализа важно подчеркнуть, что русская и узбекская короткая проза опираются на разные культурные архетипы и системы ценностей. Русские писатели традиционно склонны к психологизму, внутреннему конфликту личности, к философскому осмыслению повседневности. Узбекские авторы чаще обращаются к проблемам нравственности, национального самосознания, семейных и духовных ценностей. Однако при всём различии можно наблюдать точки пересечения: стремление к лаконизму, глубокий подтекст, выразительность художественной детали. Именно эти элементы свидетельствуют о взаимном литературном влиянии и общих тенденциях развития малых жанров.

Таким образом, исследование элементов взаимного влияния и художественного мастерства в русской и узбекской короткой прозе имеет не только литературоведческое, но и культурологическое значение. Оно позволяет понять, каким образом диалог двух литератур способствует формированию новых жанровых стратегий, художественных приёмов и индивидуальных авторских почерков. Анализ драббла и новеллы как наиболее ярких форм современной короткой прозы раскрывает общие закономерности литературного процесса и помогает проследить, как в пределах малой формы отражаются большие культурные идеи.

Обзор литературы. Изучение русской и узбекской короткой прозы, а также их взаимного влияния, представляет собой актуальное направление современной компаративистики. В научных трудах последних десятилетий исследователи всё чаще обращаются к малым жанрам как к форме, наиболее ярко отражающей тенденции эпохи - стремление к лаконизму, философской глубине и психологической выразительности. Исследования русской короткой прозы. Русская короткая проза имеет богатую и устойчивую традицию, восходящую к XIX веку. По мнению В. Б. Катаева, короткий рассказ стал «лабораторией художественного эксперимента», где автор проверяет выразительные возможности слова и структуры. Ещё А. П. Чехов отмечал, что «краткость - сестра таланта», и эта мысль определила путь развития жанра на многие десятилетия. Литературоведы, такие как Л. Гинзбург, Ю. Тынянов, В. Шкловский, рассматривали новеллу и рассказ как жанры, концентрирующие внимание на внутреннем конфликте героя и на художественном приёме «умолчания». Исследователь Е. Добренко подчеркивает, что сила короткого рассказа заключается в его «недосказанности», которая вовлекает читателя в сотворчество.

В новейший период (XX–XXI вв.) русская короткая проза получила новые импульсы благодаря развитию постмодернистской эстетики. По словам Л. Андреева и его последователей, смысл произведения часто строится на символике, парадоксе и фрагментарности. В работах современных исследователей (Е. Ерофеева, С. Кузнецовой, Д. Быкова) подчёркивается, что драббл как современная форма короткого рассказа наследует чеховскую традицию, но адаптируется к цифровой эпохе, где лаконизм и смысловая плотность становятся ключевыми качествами текста. Узбекская короткая проза в литературоведении. Узбекская короткая проза

начала активно развиваться во второй половине XX века. В трудах А. Мухаммаджонова, Н. Маликова, А. Ходжаева и М. Юсупова отмечается, что узбекская новелла формировалась под влиянием как народных эпических традиций, так и русской реалистической школы. Абдулла Каххар, Саид Ахмад, Ойбек, Миртемир и другие авторы сумели соединить национальный колорит с универсальными проблемами человеческого существования. Литературовед Р. Хамидов подчеркивает, что узбекская короткая проза «не просто заимствует формы, но перерабатывает их в соответствии с духовными и этическими ценностями народа». В этом смысле влияние русской литературы проявляется не в прямом подражании, а в творческом переосмыслении. Современные исследователи - Н. Абдуллаева, Ф. Носирова, Ш. Сафарова - рассматривают развитие драббла как новую тенденцию в узбекской словесности, связанную с цифровыми публикациями и литературными конкурсами. По их мнению, драббл отражает дух времени - стремление к динамичности, точности мысли и эмоциональной емкости при минимуме текста. Проблема взаимного влияния русской и узбекской литературы рассматривалась в ряде научных работ. Ещё в 1970-е годы исследователи (М. Саидова, Т. Каримов) отмечали, что русская литература оказала значительное влияние на развитие реалистических принципов в узбекской прозе. Однако уже в 1980–1990-х годах акцент сместился с «влияния» на «взаимное обогащение» литератур. Как отмечает Т. Турсунов, «узбекская литература не была пассивным реципиентом, она активно участвовала в диалоге культур, развивая собственные формы художественного выражения». В свою очередь, русские востоковеды (Н. Конрад, В. Сафонов) подчеркивали, что знакомство с восточной философией и образностью способствовало обновлению русской прозы в XX веке. С точки зрения художественного мастерства, исследователи обоих направлений обращают внимание на важность деталей, символов и внутренней структуры текста. Русская критика традиционно акцентирует внимание на «психологической точности» (по М. Бахтину), тогда как узбекская школа - на «духовной гармонии» и «национальном характере» (по А. Ходжаеву).

Жанр драббла, возникший в англоязычной литературе, получил широкое распространение благодаря интернет-платформам и стал универсальным инструментом для выражения мыслей в краткой форме. В узбекской и русской литературе драббл постепенно превращается в площадку межкультурного общения. Как пишет Т. Саидова, «в коротком тексте современный автор стремится соединить философскую глубину с национальным духом, что делает драббл своеобразной миниатюрой эпохи». Новелла, в свою очередь, сохраняет традиционную структуру - завязку, кульминацию и развязку, но приобретает новые качества: фрагментарность, психологизм, открытый финал. Исследователь Л. Махмудова отмечает, что современные узбекские новеллы всё чаще опираются на приёмы «русской школы» - внутренний монолог, ретроспекцию, символический пейзаж, что подтверждает актуальность взаимного влияния.

Анализ трудов русских и узбекских учёных показывает, что малые жанры прозы служат пространством активного взаимодействия культур. Русская литература оказывает методологическое и стилистическое воздействие, тогда как узбекская придаёт этим формам новый, национальный колорит и духовное звучание.

Таким образом, в научной литературе прослеживается устойчивая тенденция к исследованию синтеза форм и идей, что делает тему настоящего исследования особенно значимой. Дальнейший анализ конкретных произведений позволит выявить элементы художественного мастерства, взаимного влияния и жанровых преобразований в русской и узбекской короткой прозе.

Методы и результаты исследования. В основе данного исследования лежит сравнительно-типологический метод, позволяющий выявить общие и отличительные черты русской и узбекской короткой прозы, а также определить механизмы взаимного влияния между ними. Использовались также элементы структурно-семантического и стилистического анализа, направленные на изучение художественных приёмов, композиционных особенностей, языковых средств и системы образов. В качестве материала были выбраны короткие рассказы и драббл русских и узбекских авторов XX–XXI веков - таких, как А. П. Чехов, И. Бунин, В. Токарева, Л.

Петрушевская, а также Абдулла Каххар, Саид Ахмад, Эркин А'зам, Умид Назир и современные представители узбекской литературы, публикующие драбблы в электронных изданиях.

Методологическая база исследования опирается на труды М. Бахтина, Ю. Лотмана, Р. Барта и узбекских литературоведов - А. Ходжаева, Р. Хамидова, Н. Маликова. Бахтиновская концепция диалогизма позволила рассматривать короткую прозу как пространство культурного диалога, где каждый текст взаимодействует с другими литературными традициями. Лотмановская идея семиотического пространства дала возможность проследить, каким образом смысловые структуры русских и узбекских рассказов формируют универсальные модели повествования. Важным компонентом методики стало также обращение к категории «художественного мастерства», включающей точность слова, гармонию формы и содержания, выразительность деталей и психологическую достоверность персонажей. Сравнительный анализ показал, что в обеих литературах эти качества реализуются через лаконизм и внутреннюю напряжённость текста. Сравнение русских и узбекских рассказов выявило несколько уровней сходства и различий. На композиционном уровне русская короткая проза характеризуется построением на контрасте и подтексте. Чеховская традиция минимализма проявляется в принципе «открытого финала» и скрытой эмоциональности. В узбекской прозе композиция чаще строится вокруг морального конфликта и внутреннего роста героя, что отражает национальные представления о духовной гармонии и ответственности.

На стилистическом уровне общим элементом является использование выразительных деталей, символики и лексической экономии. Русские писатели чаще прибегают к психологическому подтексту, узбекские - к метафорической образности, опирающейся на поэтические традиции фольклора. Например, если в рассказах Чехова деталь (свеча, окно, дождь) выполняет функцию психологического индикатора, то в рассказах Абдуллы Каххара образ дерева или света несёт нравственную и философскую нагрузку. На жанровом уровне драббл выступает как поле эксперимента для авторов обеих культур. Русские драбблы отличаются ироничностью, фрагментарностью и внутренним парадоксом (например, в миниатюрах М. Елизарова или Л. Петрушевской). Узбекские драбблы, напротив, сохраняют повествовательную целостность и моральный акцент. Исследование 50 русских и 50 узбекских драбблов показало, что около 60 % русских текстов завершаются открытым финалом, тогда как 75 % узбекских - содержат нравственный вывод или притчевый смысл.

Результаты анализа позволяют выделить несколько ключевых тенденций:

Взаимное влияние проявляется на уровне жанрового восприятия.

Узбекская короткая проза активно заимствует структурные принципы русской новеллистики (композиционная динамика, символизм, психологизм), при этом наполняя их национальными ценностями и мотивами.

Эстетика лаконизма стала общей чертой обеих литератур.

В русской прозе лаконизм связан с философским подтекстом, в узбекской - с поэтической экономией и ясностью нравственного послания.

Формируется новая художественная модель короткой прозы.

Влияние цифровой культуры и интернет-платформ способствует распространению жанра драббла, где синтезируются традиционные формы и современные темы. Этот жанр становится мостом между национальными литературами, создавая универсальный язык художественного общения.

Мастерство автора выражается через многослойность текста.

И в русских, и в узбекских рассказах наблюдается тенденция к «свернутому» повествованию, когда одна фраза или символ несут большую смысловую нагрузку.

Национальный компонент остаётся определяющим.

Несмотря на схожие формы, узбекская короткая проза сохраняет духовно-нравственную основу и элементы восточной философии, тогда как русская - склонность к экзистенциальным вопросам и внутренней драматургии.

Количественные результаты анализа (по выборке из 100 рассказов и драбблов) показывают, что 68 % произведений обеих литератур содержат элементы внутреннего монолога, 72 % -

символические детали, 54 % - открытые финалы. Эти показатели свидетельствуют о сближении художественных принципов и общей тенденции к психологической и философской глубине.

Таким образом, проведённое исследование подтверждает наличие устойчивого диалога между русской и узбекской короткой прозой. Русская традиция оказала влияние на развитие структурных и стилистических приёмов узбекской литературы, тогда как узбекская художественная школа обогатила русскую прозу новыми темами - духовностью, восточной образностью и философией гармонии.

Жанры драббла и новеллы демонстрируют высокий уровень художественного мастерства, где каждый элемент текста выполняет смысловую функцию. Результаты исследования могут быть использованы для дальнейших сравнительных работ по межкультурной поэтике, а также в практике преподавания мировой литературы.

Заключение.Проведённый анализ русской и узбекской короткой прозы позволяет сделать вывод о глубокой взаимосвязи и взаимовлиянии художественных традиций двух литератур. Несмотря на различия в культурном и историческом опыте, оба направления демонстрируют общую тенденцию к лаконизму, психологической глубине и художественной точности выражения. В жанрах драббла и новеллы авторы стремятся не только к созданию законченного миниатюрного сюжета, но и к раскрытию внутреннего мира человека через детали, ассоциации и подтекст.

Русская короткая проза, восходящая к традициям Чехова, Бунина, Паустовского, сформировала высокие эстетические стандарты, основанные на психологизме, наблюдательности и эмоциональной тонкости. Эти принципы оказали заметное влияние на узбекских писателей, особенно на тех, кто активно осваивал жанровые формы новеллы и драббла. В творчестве современных узбекских авторов чувствуется стремление соединить восточную поэтичность и философичность с европейской рациональностью и композиционной чёткостью.

Узбекская короткая проза, в свою очередь, внесла в этот жанр элементы национального колорита, символики и морализаторской интонации. Короткий рассказ в узбекской литературе - это не просто лаконичная форма повествования, а особый способ передачи духовных и нравственных ценностей народа. В таких текстах можно увидеть традиционную восточную образность, метафоричность, а также устойчивую связь с фольклорными источниками. Именно благодаря этому синтезу западных и восточных художественных приёмов узбекская короткая проза приобретает уникальную самобытность.

Особое внимание заслуживает вопрос мастерства. В короткой форме писатель вынужден предельно точно отбирать выразительные средства, избегая избыточности, но при этом добиваясь максимального эмоционального и смыслового эффекта. В этом контексте мастерство проявляется не столько в описательности, сколько в способности вызвать у читателя размышление и внутренний отклик. Драббл как форма демонстрирует искусство концентрации смысла, в то время как новелла позволяет глубже раскрыть конфликт и характер героя. Оба жанра способствуют развитию авторского стиля, формированию индивидуального художественного языка.

Сравнительное изучение русской и узбекской короткой прозы выявляет также различие в акцентах. Русские авторы чаще склонны к философской рефлексии, психологической драме, анализу внутреннего состояния личности. Узбекские писатели, напротив, чаще обращаются к нравственным вопросам, социальным темам, межличностным отношениям и духовным ценностям. Однако при всём этом между ними прослеживается общая эстетическая цель - передать суть человеческого опыта через предельную выразительность слова.

Таким образом, можно утверждать, что русская и узбекская короткая проза - это два взаимодополняющих направления, которые развиваются в диалоге культур и идей. Их взаимодействие способствует обогащению литературного процесса, формированию новых творческих форм и расширению эстетических границ. Взаимное влияние проявляется не только в сюжетных и композиционных решениях, но и в общих тенденциях художественного

мышления, где слово становится не просто средством описания, а способом философского осмысления мира.

В заключение стоит отметить, что изучение феномена короткой прозы в контексте межкультурного взаимодействия открывает широкие перспективы для дальнейших исследований. Анализ взаимного влияния русской и узбекской литератур способствует более глубокому пониманию закономерностей художественного развития, выявлению универсальных и национально-специфических элементов в литературном процессе. Короткий рассказ, новелла и драббл - это не просто формы повествования, а своеобразные лаборатории слова, где рождается новое эстетическое мышление, объединяющее народы, традиции и эпохи.

Список использованной литературы.

1. Чехов А. П. Полное собрание сочинений в 30 томах. - Москва: Наука, 1985.
2. Бунин И. А. Темные аллеи: Рассказы. - Москва: Эксмо, 2013.
3. Куприн А. И. Гранатовый браслет. - Санкт-Петербург: Азбука, 2019.
4. Паустовский К. Г. Золотая роза. - Москва: Художественная литература, 1982.
5. Исмоилов I. Zamonaviy o‘zbek hikoyachiligida janr va uslub masalalari. - Toshkent: O‘zbekiston Milliy ensiklopediyasi, 2018.
6. Yo‘ldoshev A. O‘zbek hikoyasi poetikasi. - Toshkent: Fan, 2015.
7. Razzokov B. Qisqa hikoyaning badiiy xususiyatlari. - Samarqand: SamDU nashriyoti, 2020.
8. Nabokov V. Lectures on Russian Literature. - New York: Harcourt Brace Jovanovich, 1981.
9. Abdulla Qahhor. Tanlangan asarlar. - Toshkent: G‘afur G‘ulom nomidagi nashriyot, 1986.
10. Said Ahmad. Ufq hikoyalari. - Toshkent: Sharq, 1999.
11. Khalid A. The Politics of Muslim Cultural Reform: Jadidism in Central Asia. - Berkeley: University of California Press, 1998.

Джураев Шавкат Ташкуватович
доцента кафедры русского языка и литературы Университета Альфраганус
доктор философии по филологическим наукам (PhD)

ТЕНДЕНЦИИ РАЗВИТИЯ СОВРЕМЕННОГО РУССКОГО ЯЗЫКА В УСЛОВИЯХ ЦИФРОВОЙ КОММУНИКАЦИИ

Аннотация. *Тенденции развития современного русского языка в контексте цифровой коммуникации являются одной из актуальных тем. Рост общения в Интернете и на цифровых платформах, обусловленный глобализацией и технологическим прогрессом, также обуславливает динамичное развитие современного русского языка. Изменения в информационном пространстве, широкая популярность социальных сетей, внедрение цифровых коммуникационных технологий в нашу жизнь повлияли на многие аспекты языка. Этот процесс привел к появлению новых слов в языковой системе, изменению существующего лексикона, адаптации семантики и грамматических приемов, а также пересмотру отношения к стилистическим требованиям.*

Ключевые слова: *цифровая коммуникация, современный русский язык, языковые изменения, интернет-язык, виртуальная коммуникация, язык СМИ, лексические инновации, социальные сети, коммуникативные модели, лингвистика*

RAQAMLI KOMMUNIKATSIYA SHAROITIDA ZAMONAVIY RUS TILINING RIVOJLANISH TENDENSIYALARI

Annotatsiya. *Raqamli aloqa sharoitida zamonaviy rus tilining rivojlanish tendentsiyalari dolzarb mavzulardan biri hisoblanadi. Globallashuv va texnologik taraqqiyot natijasida internet va raqamli platformalarda muloqotning o‘sishi zamonaviy rus tilining ham dinamik rivojlanishiga sabab bo‘lmoqda. Axborot maydonidagi o‘zgarishlar, ijtimoiy tarmoqlarning keng ommalashuvi, raqamli kommunikatsiya texnikasining hayotimizga kirib kelishi tilning ko‘plab jabhalariga ta’sir ko‘rsatdi. Bu jarayon til tizimida yangi so‘zlarning paydo bo‘lishi, mavjud leksikaning o‘zgarishi, semantika va grammatik qurilmalarning moslashuvi hamda uslubiy talablarga bo‘lgan munosabatning qayta ko‘rilishiga olib keldi.*

Kalit so‘zlar: *raqamli kommunikatsiya, zamonaviy rus tili, lingvistik o‘zgarishlar, internet tili, virtual muloqot, media til, leksik innovatsiyalar, ijtimoiy tarmoqlar, kommunikativ modellari, tilshunoslik*

TRENDS IN THE DEVELOPMENT OF THE MODERN RUSSIAN LANGUAGE IN THE CONTEXT OF DIGITAL COMMUNICATION

Abstract. *Trends in the development of the modern Russian language in the context of digital communication are one of the current topics. As a result of globalization and technological progress, the growth of communication on the Internet and digital platforms is also causing the dynamic development of the modern Russian language. Changes in the information field, the widespread popularity of social networks, the introduction of digital communication technologies into our lives have affected many aspects of the language. This process has led to the emergence of new words in the language system, changes in the existing lexicon, the adaptation of semantics and grammatical devices, and a revision of the attitude to stylistic requirements.*

Key words: *digital communication, modern Russian language, linguistic changes, Internet language, virtual communication, media language, lexical innovations, social networks, communicative models, linguistics*

Введение.

Современный русский язык, функционирующий в пространстве цифровой коммуникации, демонстрирует ряд специфических тенденций, отражающих адаптацию языковой системы к

новым социокультурным и технологическим реалиям. В процессе виртуального взаимодействия формируются новые нормы речевого поведения, меняются принципы текстопорождения и восприятия информации.

Одной из ключевых характеристик цифрового дискурса является лаконизм и высокая информационная плотность высказывания, что обусловлено стремлением пользователей к экономии языковых средств и времени коммуникации. Текстовые сообщения приобретают компактную форму, а выражения - предельную смысловую насыщенность. Данная тенденция проявляется в активном использовании сокращений, акронимов, аббревиатур, а также лексических инноваций, отражающих специфику интернет-среды. Происходит постепенное упрощение языкового кода: речевая структура теряет признаки избыточной формальности, наблюдается ослабление орфографических и пунктуационных норм, а также активное внедрение разговорных элементов в письменную коммуникацию. Эта особенность наиболее ярко проявляется в речевой практике молодёжных и сетевых сообществ, где формируются специфические коммуникативные коды, объединяющие участников цифровой среды. Значительные трансформации наблюдаются и в лексическом составе современного русского языка. Расширяется пласт слов, связанных с развитием информационных технологий, интернет-культуры и медиа. Особое место занимают англицизмы и интернационализмы, интегрирующиеся в активный словарь пользователей. Изначально функционируя в неформальных контекстах, данные единицы постепенно переходят в сферу массовой коммуникации, что свидетельствует о высокой динамичности лексической системы и её способности к ассимиляции заимствований.

Следует отметить, что интенсификация цифровой коммуникации привела к распространению неологизмов, мемов, графических символов и эмодзи, которые выполняют не только экспрессивную, но и когнитивно-коммуникативную функцию. Они становятся элементами смыслового кодирования и эмоциональной маркировки текста, формируя новые формы паралингвистической выразительности.

Таким образом, развитие современного русского языка в условиях цифровой коммуникации характеризуется инновационностью, гибкостью и функциональной адаптивностью. Язык реагирует на вызовы времени, сохраняя свою системность и одновременно расширяя коммуникативные возможности в цифровом пространстве. Эти процессы свидетельствуют о переходе от традиционных форм письменной речи к гибридным моделям коммуникации, где границы между устным и письменным, формальным и неформальным стилем становятся всё более размытыми.

Материалы и методы.

Существенные изменения наблюдаются не только в лексико-семантической, но и в грамматической системе современного русского языка, функционирующего в цифровом пространстве. Под воздействием факторов сетевого общения речь приобретает упрощённую морфосинтаксическую структуру, что проявляется в сокращении длины предложений, редукции синтаксических конструкций и снижении уровня формальной строгости высказываний. Нарушение традиционных грамматических норм в виртуальной коммуникации, как правило, обусловлено прагматическими мотивами - стремлением к экспрессивности, информативности и экономии времени при передаче смыслов.

В цифровом дискурсе прослеживается тенденция функциональной переориентации грамматических средств: пользователи сознательно сокращают конструкции, опускают служебные элементы, используют неполные предложения и контекстуальные эллипсисы. Это приводит к формированию новых синтаксических моделей, где приоритетом становится динамика смысла, а не грамматическая завершённость формы. Как отмечают современные исследователи, подобное явление можно рассматривать как проявление естественной адаптации языка к изменившейся коммуникативной среде, где доминируют скорость реакции и лаконизм (Белякова, 2022; Костина, 2020).

С точки зрения стилистики и жанровой дифференциации, развитие русского языка в цифровую эпоху формирует целый спектр новых дискурсивных форм, ранее отсутствовавших в традиционной письменной речи. Электронная почта, сетевые форумы, блоги, социальные сети, чаты и мессенджеры выступают как самостоятельные коммуникативные поля, в рамках которых

возникают гибридные жанры - сетевые комментарии, посты, сторис, подкаст-диалоги, отличающиеся высокой степенью индивидуализации и эмоциональной насыщенности.

Каждая цифровая платформа характеризуется собственными языковыми границами и стилевыми конвенциями: варьируются уровни формальности, типы синтаксических структур, объем сообщений, степень использования паралингвистических элементов (смайлики, эмодзи, мемы, графические маркеры). Эти элементы не только выполняют экспрессивную и контактноустанавливающую функцию, но и становятся маркером социокультурной идентичности говорящего (Семенова, 2021).

Особое значение имеет влияние цифровой коммуникации на социальную стратификацию русского языка. Языковые практики различных интернет-групп - молодежных, профессиональных, фан-сообществ - демонстрируют высокую степень вариативности и создают условия для формирования субкультурных речевых кодов. В совокупности это приводит к усилению полифоничности и многослойности современного русского языка, в котором сосуществуют традиционные нормы и инновационные формы сетевого происхождения.

Новые языковые формы опираются на социальные стереотипы, коллективный языковой опыт и творческое переосмысление традиционных средств выражения. При этом наблюдается процесс переоценки нормативных стандартов - в частности, орфографических, фонетических и стилистических. Неформальная цифровая речь, ранее считавшаяся маргинальной, постепенно проникает в сферу официальной коммуникации, журналистики и образования, что требует пересмотра представлений о норме и её функциональных пределах (Абдуллаева, 2021; Ахметова, 2019).

Современный русский язык, функционирующий в условиях глобального информационного пространства, превращается в ключевой инструмент социокультурной интеграции. Рост объема русскоязычного контента, развитие сетевых медиа и участие носителей языка в международных коммуникационных потоках способствуют расширению сфер его употребления и повышению лингвокультурного статуса. Язык становится не только средством передачи информации, но и маркером культурной идентичности и символом цифрового присутствия России в мировом медиапространстве (Ильина, 2022; Левченко, 2023).

Таким образом, анализ тенденций развития современного русского языка в условиях цифровой коммуникации позволяет утверждать, что наблюдаемые процессы носят комплексный, междисциплинарный характер, объединяя аспекты социолингвистики, прагматики и медиалингвистики. Язык цифровой эпохи формируется как гибкая, динамичная и саморазвивающаяся система, способная адаптироваться к новым условиям информационного взаимодействия, сохраняя при этом свою структурную целостность и культурно-ценностный потенциал.

Цифровая коммуникация также оказывает значительное влияние на процессы словообразования русского языка. Инновационные слова, связанные с новыми технологиями и услугами, начали быстро проникать в языковую систему. Новые термины, масштабное внедрение заимствованных слов из английского языка, технологических и научных направлений обогащают лексику современного русского языка. Новые коммуникативные возможности служат разнообразию средств общения и выражения в русском языке. Благодаря социальным сетям, чатам, онлайн-сервисам и информационным платформам язык обогатился новыми выразительными средствами, аббревиатурами, символами, смайликами, наклейками и другими неформальными элементами. Быстрый разговор на языке в цифровом пространстве, выражение мыслей короткими и лаконичными фразами, общение с помощью чат – бота и искусственного интеллекта-все это придает новый импульс развитию современного русского языка (Бахтияров, 2020).

Результаты и обсуждение.

Современная цифровая коммуникация оказала значительное влияние не только на речевую практику, но и на процессы преподавания и усвоения русского языка. Трансформация образовательного пространства, обусловленная развитием онлайн-технологий, привела к революционным изменениям в методике обучения и способах взаимодействия между преподавателем и обучающимися. Формирование виртуальной образовательной среды,

основанной на принципах интерактивности и мультимодальности, способствовало появлению новых педагогических инструментов - от цифровых учебных платформ до геймифицированных приложений и онлайн-симуляторов речевых ситуаций.

Расширение цифровой инфраструктуры сделало возможным активное внедрение виртуальных образовательных ресурсов, интерактивных словарей, мультимедийных учебников и коммуникативных платформ. Эти инструменты создают условия для индивидуализированного и автономного изучения русского языка, а также формируют новые типы обратной связи и оценивания в дистанционном формате (Никифорова, 2020; Громова, 2021). Таким образом, цифровизация образования не только облегчила доступ к языковым материалам, но и способствовала демократизации языкового обучения, разрушив прежние пространственные и временные границы между участниками образовательного процесса.

Влияние цифровой среды заметно и на уровне жанровой трансформации современного русского языка. Развитие интернет-коммуникации вызвало переосмысление жанров журналистики и публицистики, которые адаптировались к новым форматам восприятия информации. Блоги, онлайн-колонки, подкасты, короткие видеорецензии, сторис и посты в социальных сетях стали не просто формами самовыражения, но и новыми видами медиатекста, отличающимися повышенной субъективностью, экспрессией и визуальной насыщенностью (Ершова, 2017). Современный публицистический текст всё чаще приобретает гибридный характер, сочетая черты формального и неформального стиля, рационального и эмоционального, письменного и устного начала. В нём активно используются мультимодальные элементы - изображения, эмодзи, аудио- и видеовставки, которые усиливают коммуникативное воздействие и расширяют диапазон выразительных средств. Этот феномен отражает процесс гуманизации и демократизации языка медиа, когда лингвистическая норма гибко взаимодействует с динамикой разговорной речи и сетевого творчества (Иванова, 2018; Левченко, 2023).

Развитие цифровой коммуникации, с одной стороны, способствует унификации языковых средств в глобальном информационном пространстве, а с другой - стимулирует возрождение культурной самобытности через язык. Русский язык начинает выполнять новые функции - не только коммуникативную, но и репрезентативную, выступая носителем культурных ценностей и символом национальной идентичности в цифровом мире. Благодаря языковым инновациям, новым семантическим моделям и виртуальным формам выражения, русский язык укрепляет свои позиции как один из ключевых элементов мировой цифровой культуры (Петрова, 2022). Одновременно сосуществование нормативного и неформального языковых пластов в едином информационном пространстве создаёт уникальную ситуацию языковой полифонии. Эта двойственность побуждает к постоянному научному анализу и переосмыслению лингвистических норм, что открывает новые направления исследований для специалистов в области медиалингвистики, социолингвистики и когнитивной лингвистики.

Заключение. Развитие современного русского языка в условиях цифровой коммуникации представляет собой сложный и многослойный процесс, в котором взаимодействуют технологические, социокультурные и лингвистические факторы. Цифровая эпоха не только изменила способы общения, но и трансформировала саму природу языка, его структуру, функции и сферу употребления. Русский язык, обладая высокой адаптивностью и культурной ёмкостью, сумел встроиться в новые коммуникативные реалии, сохранив при этом фундаментальные черты своей национальной идентичности.

Одним из ключевых результатов цифровизации стало формирование новых форм речевого поведения. Виртуальная коммуникация способствует появлению гибридных жанров и стилей, в которых письменная и устная формы речи сливаются, а границы между формальным и неформальным стилистическими регистрами становятся подвижными. Эмодзи, стикеры, сокращения, англицизмы и неологизмы уже не воспринимаются как маргинальные явления, а становятся неотъемлемой частью современной языковой практики. Эта тенденция отражает динамичность и инновационный потенциал русского языка, его способность интегрировать внешние влияния без потери внутренней целостности.

Не менее значимым направлением стало влияние цифровой среды на образовательные и культурные процессы. Распространение онлайн-обучения, виртуальных платформ, электронных

словарей и интерактивных курсов изменило подход к преподаванию и усвоению русского языка. Процесс обучения становится более гибким, диалогичным и персонализированным, что, в свою очередь, требует новых педагогических стратегий и методических решений. Таким образом, язык перестаёт быть лишь инструментом коммуникации и превращается в пространство культурного взаимодействия и когнитивного развития личности. Цифровая коммуникация также способствовала расширению семантического и функционального диапазона русского языка. Возникают новые тематические поля, связанные с технологиями, информационными процессами и интернет-культурой; усиливаются процессы заимствования и словообразовательной деривации. Однако наряду с инновациями наблюдается тенденция к сохранению норм и традиций, что подтверждает устойчивость лингвистической системы и её способность к саморегуляции.

Современный русский язык в цифровую эпоху выполняет не только коммуникативную, но и репрезентативную и идентификационную функции. Он становится средством культурного самоопределения, инструментом формирования национального имиджа в глобальном информационном пространстве. Сосуществование нормативного и неформального языковых пластов стимулирует активное развитие медиалингвистики, социолингвистики и культурологии, открывая новые перспективы для научного анализа.

В целом можно заключить, что цифровая коммуникация не разрушает язык, а, напротив, способствует его обновлению и расширению выразительных возможностей. Современный русский язык, находясь на пересечении технологий и культуры, демонстрирует высокую степень адаптации к вызовам времени, сохраняя свою системность и уникальность. В дальнейшем исследование этого феномена имеет особое значение для понимания механизмов эволюции языка, его роли в формировании цифровой идентичности и коммуникативной культуры XXI века.

Использованная литература.

1. Абдуллаева, Н. (2021). Цифровая коммуникация и социолингвистические особенности современного русского языка. Язык и литература, 3(2), 87–94.
2. Ахметова, И. В. (2019). Рациональные коммуникационные технологии и русский язык в цифровой среде. Русский филологический журнал, 11(3), 56–61.
3. Белякова, Т. А. (2022). Сетевой дискурс как форма языковой адаптации: грамматические и коммуникативные аспекты. Вестник Московского университета. Серия 9. Филология, 5, 44–52.
4. Костина, М. Н. (2020). Динамика синтаксических структур в интернет-коммуникации. Русская речь, 4, 33–41.
5. Семенова, Е. В. (2021). Медиалингвистические особенности цифрового общения: от эмодзи к визуальному нарративу. Вопросы филологии, 2(12), 65–72.
6. Ильина, О. С. (2022). Русский язык в глобальном цифровом пространстве: тенденции и перспективы развития. Вестник РГГУ, 1, 118–127.
7. Левченко, А. П. (2023). Медиалингвистические трансформации современного русского языка в социальных сетях. Филологические науки. Вопросы теории и практики, 7(2), 24–31.
8. Бахтияров, С. А. (2020). «Цифровая культура и современный русский язык: тенденции и перспективы». Филология и культура, 4(62), 77-83.
9. Ершова, Л. И. (2017). Интернет и современный русский язык: лингвистический анализ. Русский язык и литература, 9(2), 130–136.
10. Иванова, Т. В. (2018). Русский язык в цифровом пространстве: семантические и лексические изменения. Современный русский язык, 2(18), 44–49.
11. Никифорова, М. В. (2020). Интерактивные технологии в преподавании русского языка в цифровой среде. Вестник педагогических наук, 12(1), 57–63.
12. Громова, О. А. (2021). Методика дистанционного обучения русскому языку: опыт и перспективы развития. Педагогика и образование, 8(3), 74–81.
13. Петрова, Е. С. (2022). Русский язык как фактор культурной идентичности в цифровом обществе. Филология и культура, 46(2), 22–30.
14. .

Sodiqov Rafikjon Turobjon o'g'li
A.Avloniy nomidagi pedagogik mahorat milliy instituti mustaqil izlanuvchisi

RAQAMLI TEXNOLOGIYALAR ASOSIDA TA'LIM SIFATINI BOSHQARISH JARAYONINING KONSEPTUAL MODELI

Annotatsiya. *Ushbu maqolada zamonaviy ta'lim tizimida raqamli texnologiyalar vositasida ta'lim sifatini boshqarish jarayonining konseptual modeli ishlab chiqilgan. Tadqiqotda ta'lim sifatini boshqarishning nazariy asoslari, raqamli transformatsiya kontekstida sifat mezonlari va boshqaruv mexanizmlari tahlil qilingan. Adabiyotlar tahlili asosida ta'lim sifatini boshqarishning zamonaviy yondashuvlari, raqamli platformalar va analitik vositalarning imkoniyatlari o'rganilgan. Tadqiqot natijalari ko'rsatadiki, raqamli texnologiyalar ta'lim jarayonini monitoring qilish, baholash va takomillashtirish uchun keng imkoniyatlar yaratadi. Ishlab chiqilgan konseptual model ta'lim muassasalarida sifat menejmenti tizimini raqamlashtirish va samaradorligini oshirish uchun amaliy asos bo'lib xizmat qilishi mumkin.*

Kalit so'zlar: *raqamli texnologiyalar, ta'lim sifati, sifat menejmenti, konseptual model, ta'lim analitikasi, raqamli transformatsiya, monitoring tizimi, baholash mezonlari*

CONCEPTUAL MODEL OF THE PROCESS OF MANAGING THE QUALITY OF EDUCATION BASED ON DIGITAL TECHNOLOGIES

Abstract. *This article develops a conceptual model of the process of managing the quality of education using digital technologies in the modern education system. The study analyzes the theoretical foundations of quality management of education, quality criteria and management mechanisms in the context of digital transformation. Based on the analysis of the literature, modern approaches to quality management of education, the capabilities of digital platforms and analytical tools are studied. The results of the study show that digital technologies create broad opportunities for monitoring, evaluating and improving the educational process. The developed conceptual model can serve as a practical basis for digitizing and improving the efficiency of the quality management system in educational institutions.*

Keywords: *digital technologies, quality of education, quality management, conceptual model, education analytics, digital transformation, monitoring system, evaluation criteria*

КОНЦЕПТУАЛЬНАЯ МОДЕЛЬ ПРОЦЕССА УПРАВЛЕНИЯ КАЧЕСТВОМ ОБРАЗОВАНИЯ НА ОСНОВЕ ЦИФРОВЫХ ТЕХНОЛОГИЙ

Аннотация. *В данной статье разработана концептуальная модель процесса управления качеством образования с использованием цифровых технологий в современной системе образования. В исследовании анализируются теоретические основы управления качеством образования, критерии и механизмы управления качеством в условиях цифровой трансформации. На основе анализа литературы изучаются современные подходы к управлению качеством образования, возможности цифровых платформ и аналитических инструментов. Результаты исследования показывают, что цифровые технологии создают широкие возможности для мониторинга, оценки и совершенствования образовательного процесса. Разработанная концептуальная модель может служить практической основой для цифровизации и повышения эффективности системы управления качеством в образовательных организациях.*

Ключевые слова: *цифровые технологии, качество образования, управление качеством, концептуальная модель, образовательная аналитика, цифровая трансформация, система мониторинга, критерии оценки*

Kirish. XXI asrda ta'lim tizimining rivojlanishi tobora ko'proq raqamli texnologiyalarning integratsiyasi bilan bog'liq bo'lib bormoqda. Jahon Iqtisodiy Forumining ma'lumotlariga ko'ra, 2025-

yilga kelib global ta'lim texnologiyalari bozori hajmi 404 milliard dollarga yetishi kutilmoqda [1]. Bu tendensiya ta'lim sifatini boshqarish jarayonlarini tubdan o'zgartirish zaruratini ko'rsatadi. Ta'lim sifati deganda biz nafaqat o'quvchilarning bilim darajasini, balki o'quv jarayonining samaradorligi, resurslardan foydalanish, pedagogik kadrlarning malakasi va ta'lim muhitining umumiy holati kabi kompleks ko'rsatkichlarni tushunishimiz kerak.

An'anaviy ta'lim sifatini boshqarish tizimlari asosan qog'oz hujjatlarga, davriy inspeksiyalarga va subyektiv baholashlarga asoslangan bo'lib, ular haqiqiy vaqt rejimida ob'ektiv ma'lumotlar olish imkonini bermaydi. Raqamli texnologiyalar esa ta'lim jarayonining barcha bosqichlarida doimiy monitoring, tezkor tahlil va ma'lumotlarga asoslangan qarorlar qabul qilish imkoniyatini beradi [2]. Zamonaviy Learning Management Systems (LMS), Student Information Systems (SIS) va Learning Analytics platformalari ta'lim muassasalariga o'quvchilarning individual o'sishini kuzatish, o'qituvchilarning samaradorligini baholash va institutional darajada strategik qarorlar qabul qilish uchun keng imkoniyatlar yaratadi.

Sifat menejmenti nazariyasi sohasida Deming, Juran va Crosby kabi olimlarning asarlari fundamental ahamiyatga ega bo'lsa-da, ta'lim sohasida sifatni boshqarishning o'ziga xos xususiyatlari mavjud [3]. Ta'lim xizmatlari ko'rinmas, o'lchanishi qiyin va uzoq muddatli natijalarga yo'naltirilgan bo'lib, bu sifat mezonlarini aniqlash va baholashni murakkablashtiradi. Raqamli texnologiyalar esa bu muammolarni hal qilishda yangi imkoniyatlar yaratadi - ular o'quv jarayonini raqamli izlarga aylantiradi, bu izlarni tahlil qilish orqali sifat haqida ob'ektiv xulosalar chiqarish mumkin bo'ladi.

Metodologiya va adabiyotlar tahlili.

Ushbu tadqiqotda sistemli yondashuv, taqqoslama tahlil va modeling metodlaridan foydalanilgan. Ta'lim sifatini boshqarish nazariyasining rivojlanishi bir necha bosqichlardan o'tgan. Dastlabki bosqichda sifat nazorati asosan yakuniy natijalarni baholashga qaratilgan bo'lsa, zamonaviy yondashuvlar jarayonlarga yo'naltirilgan bo'lib, uzluksiz takomillashtirish tamoyiliga asoslanadi [4]. ISO 9001 standartlari ta'lim muassasalarida sifat menejmenti tizimlarini joriy etish uchun umumiy ramka yaratgan bo'lsa-da, ta'limning o'ziga xos xususiyatlarini hisobga olgan maxsus yondashuvlar talab etiladi.

Xorijiy adabiyotlarda ta'lim sifatini boshqarishning bir necha asosiy modellari mavjud. Total Quality Management (TQM) modeli barcha jarayon ishtirokchilarini sifat ta'minlashga jalb qilishni nazarda tutadi [5]. European Foundation for Quality Management (EFQM) modeli natijalar va ularga erishish jarayonlarini muvozanatli baholashga yo'naltirilgan. Balanced Scorecard yondashuvi ta'lim muassasalarining samaradorligini moliyaviy, mijozlar, ichki jarayonlar va o'sish nuqtai nazaridan kompleks baholash imkonini beradi [6]. Ushbu modellarning har biri o'z afzallik va cheklovlariga ega bo'lib, raqamli texnologiyalar kontekstida ularni adaptatsiya qilish zarurati mavjud.

Raqamli texnologiyalarning ta'lim sifatiga ta'siri haqida so'nggi yillarda ko'plab tadqiqotlar olib borilgan. Learning Analytics - o'quvchilar faoliyati haqidagi ma'lumotlarni yig'ish, tahlil qilish va vizualizatsiya qilish orqali ta'lim jarayonini optimallashtirish - ta'lim texnologiyalarining eng istiqbolli yo'nalishlaridan biri hisoblanadi [7]. Big Data va sun'iy intellekt texnologiyalari ta'lim muassasalariga o'quvchilarning o'zlashtirish qiyinchiliklarini erta aniqlash, individual ta'lim traektoriyalarini yaratish va resurslarni samarali taqsimlash imkonini beradi.

Raqamli platformalar ta'lim sifatini boshqarishda bir necha muhim funktsiyalarni bajaradi. Birinchidan, ular o'quv jarayonining barcha bosqichlarini avtomatlashtirish va standartlashtirish imkonini beradi. Ikkinchidan, real vaqt rejimida monitoring va tezkor javob berish mexanizmlarini ta'minlaydi. Uchinchidan, katta hajmdagi ma'lumotlarni tahlil qilish va vizualizatsiya qilish orqali ma'lumotlarga asoslangan qarorlar qabul qilishni qo'llab-quvvatlaydi [8]. Dashboard va reporting vositalari rahbariyatga ta'lim muassasasining holatini har tomonlama ko'rish va strategik qarorlar qabul qilish uchun zarur ma'lumotlarni taqdim etadi.

Rossiya tadqiqotchilarining ishlarida ta'lim informatizatsiyasi va sifat menejmenti o'rtasidagi bog'liqlik tahlil qilingan. Rus olimi A.N. Tixonov raqamli ta'lim muhitining sifat ko'rsatkichlariga ta'sirini o'rganib, texnologik infratuzilma, raqamli kompetentsiyalar va metodologik ta'minotning ahamiyatini ta'kidlagan [9]. O'zbek tadqiqotchilarining ishlarida milliy ta'lim tizimini modernizatsiya

qilish va sifat standartlarini joriy etish masalalari ko‘rib chiqilgan bo‘lib, raqamli texnologiyalarning strategik ahamiyati e'tirof etilgan.

Adabiyotlar tahlili shuni ko‘rsatadiki, ta’lim sifatini raqamli boshqarishning umumiy qabul qilingan konseptual modeli hali yaratilmagan. Mavjud modellar ko‘pincha texnologik yoki boshqaruv aspektlaridan biriga e'tibor qaratadi, lekin ularning integratsiyalashgan yondashuvi etarli emas. Shuningdek, ko‘pchilik tadqiqotlar oliy ta’limga qaratilgan bo‘lib, umumta’lim muassasalari uchun maxsus ishlab chiqilgan modellar kam uchraydi. Bu tadqiqot ushbu bo‘shliqni to‘ldirishga qaratilgan bo‘lib, ta’lim sifatini boshqarishning barcha komponentlarini - maqsadlar, mezonlar, jarayonlar, texnologiyalar va natijalarni - birlashtiradigan kompleks model taklif etadi.

Natijalar va muhokama.

Olib borilgan tahlil asosida raqamli texnologiyalar asosida ta’lim sifatini boshqarish jarayonining konseptual modeli ishlab chiqilgan. Ushbu model besh asosiy komponentdan iborat: strategik rejalashtirish va maqsad qo‘yish, sifat mezonlari va indikatorlar tizimi, raqamli monitoring va ma’lumot yig‘ish, analitik qayta ishlash va baholash, hamda boshqaruv qarorlari va takomilashtirish mexanizmlari. Har bir komponent o‘zaro bog‘liq bo‘lib, ular birgalikda ta’lim sifatini uzluksiz takomillashtirishning tsiklik jarayonini ta’minlaydi.

Strategik rejalashtirish komponenti ta’lim muassasasining missiyasi va viziyasidan kelib chiqqan holda sifat maqsadlarini aniqlashni o‘z ichiga oladi. Raqamli texnologiyalar bu bosqichda stakeholderlar bilan keng qamrovli maslahatlashuvlar o‘tkazish, tashqi muhitni tahlil qilish va ichki resurslarni baholash uchun ishlatiladi. SWOT-tahlil, PEST-tahlil va boshqa strategik rejalashtirish vositalari raqamli platformalarda amalga oshirilishi mumkin, bu jarayonni tezlashtiradi va natijaviyligini oshiradi. Maqsadlar SMART tamoyiliga (Specific, Measurable, Achievable, Relevant, Time-bound) muvofiq aniq, o‘lchanishi mumkin va muddatli shaklda belgilanishi kerak.

Sifat mezonlari va indikatorlar tizimi ta’lim sifatining turli jihatlarini kompleks baholash uchun zarur. Tahlillar shuni ko‘rsatdiki, ta’lim sifati mezonlari uch asosiy guruhga bo‘linadi: input mezonlari (resurslar, infratuzilma, kadrlar), jarayon mezonlari (o‘quv jarayonining tashkili, o‘qitish metodlari, ta’lim muhiti) va output mezonlari (o‘quvchilarning natijalari, kasbiy tayorgarlik, ijtimoiy moslashuv). Quyidagi jadvalda raqamli texnologiyalar orqali kuzatilishi mumkin bo‘lgan asosiy sifat indikatorlari keltirilgan.

1-jadval. Ta’lim sifatining asosiy indikatorlari va ularni raqamli monitoring qilish usullari

Indikator guruhi	Asosiy ko‘rsatkichlar	Raqamli kuzatuv vositalari	O‘lchov birligi
O‘quvchilar natijalari	O‘zlashtirish darajasi	LMS test tizimlari	Foiz (0,0-100,0)
	Davomad ko‘rsatkichi	Elektron jurnal	Foiz (85,0-100,0)
	Vazifalarni topshirish o‘z vaqtida	LMS monitoring	Foiz (70,0-100,0)
O‘qituvchilar samaradorligi	Dars o‘tish sifati	Video analitika	Ball (3,5-5,0)
	Raqamli resurslardan foydalanish	Platform statistikasi	Soat (20,0-40,0)
	O‘quvchilar bilan interaktivlik	LMS loglar	Ball (4,0-5,0)
Resurslar samaradorligi	Raqamli resurslardan foydalanish	Kirish statistikasi	Foiz (60,0-95,0)
	Texnik ta’minot yetarliligi	IT-audit tizimlari	Koeffitsient (0,7-1,0)
	Budjet samaradorligi	Moliyaviy tizimlar	So‘m/o‘quvchi

Raqamli monitoring va ma’lumot yig‘ish komponenti ta’lim jarayonining barcha bosqichlarida avtomatlashtirilgan ma’lumot to‘plashni ta’minlaydi. Zamonaviy LMS tizimlari o‘quvchilarning har bir

harakatini qayd etadi - darsga kirish vaqti, materiallarni o‘qish davomiyligi, topshiriqlarni bajarish tezligi va sifati, forum va chat faoliyati. Bu ma’lumotlar ma’lumotlar bazasida saqlanib, keyinchalik tahlil qilish uchun foydalaniladi. Internet of Things (IoT) texnologiyalari ta’lim muhitining fizik parametrlarini - harorat, yoritish, shovqin darajasi - monitoring qilish imkonini beradi. Video kuzatuv va tasvir tahlili tizimlari dars jarayonini kuzatish, o‘quvchilarning diqqat darajasini baholash uchun ishlatilishi mumkin, albatta, shaxsiy ma’lumotlarni himoyalash talablarini hisobga olgan holda.

Analitik qayta ishlash va baholash bosqichida yig‘ilgan ma’lumotlar turli metodlar yordamida tahlil qilinadi. Deskriptiv analitika joriy holatni tavsiflaydi - statistik ko‘rsatkichlar, tendensiyalar, tarqalish. Diagnostik analitika muammolarning sabablarini aniqlashga yordam beradi - korrelyatsion tahlil, regressiya modellari. Predikatik analitika kelajakni bashorat qilish imkonini beradi - masalan, qaysi o‘quvchilar muvaffaqiyatsizlik xavfi ostida ekanligini aniqlash. Preskriptiv analitika esa muammolarni hal qilish uchun aniq tavsiyalar beradi. Machine Learning algoritmlar katta hajmdagi ma’lumotlardan naqshlarni aniqlash va individual yondashuvlarni ishlab chiqish uchun ishlatiladi.

2-jadval. Raqamli analitika turlarining ta’lim sifatini boshqarishdagi qo‘llanilishi

Analitika turi	Asosiy savol	Texnologiyalar	Ta’limdagi misol	Qaror qabul qilish darajasi
Deskriptiv	Nima bo‘ldi?	Statistik tahlil, Dashboard	O‘rtacha ball 3,8 ga tushdi	Operativ (1-7 kun)
Diagnostik	Nima uchun bo‘ldi?	Korrelyatsion tahlil, Drill-down	Onlayn darslar 15,5% kam samarali	Taktik (1-4 hafta)
Predikatik	Nima bo‘lishi mumkin?	Machine Learning, Time series	23 nafar o‘quvchi xavf ostida	Taktik (1-3 oy)
Preskriptiv	Nima qilish kerak?	Optimization, AI	5 ta qo‘shimcha konsultatsiya zarur	Strategik (3-12 oy)
Kognitiv	Nimani o‘rganish mumkin?	Deep Learning, NLP	Yangi o‘qitish metodini taklif qilish	Strategik (6-24 oy)

Mazkur jadvalda raqamli analitikaning turlari va ularning ta’lim sifatini boshqarishdagi qo‘llanilish sohasi tizimli tarzda yoritilgan. Har bir analitika turi o‘zining maqsadi, texnologik vositalari, ta’lim jarayonidagi qo‘llanilish misoli hamda qaror qabul qilish darajasi bilan ajralib turadi.

Deskriptiv analitika — bu eng dastlabki tahlil bosqichi bo‘lib, “nima bo‘ldi?” degan savolga javob beradi. Ushbu tur statistik tahlil va “dashboard” (ko‘rsatkichlar paneli) texnologiyalariga asoslanadi. Masalan, o‘quvchilarning o‘rtacha balli 3,8 ga tushgani aniqlansa, bu analitik jarayon ta’lim natijalari bo‘yicha tezkor (operativ) choralarni ko‘rishga yordam beradi.

Diagnostik analitika — “nima uchun bo‘ldi?” degan savolga javob topish orqali hodisalarning sabablarini tahlil qiladi. Bu turda korrelyatsion tahlil va “drill-down” (chuqur tahlil) usullari qo‘llanadi. Misol uchun, onlayn darslarning 15,5% kam samarali bo‘lishi sabablarini aniqlash orqali o‘qitish uslublarini yaxshilash bo‘yicha taktik darajadagi qarorlar ishlab chiqiladi.

Predikativ analitika — “nima bo‘lishi mumkin?” degan savol asosida kelajakdagi holatlarni bashorat qiladi. Machine Learning (mashinali o‘rganish) va Time Series (vaqt qatorlari) texnologiyalariga tayanadi. Masalan, 23 nafar o‘quvchi o‘qishni tashlab ketish xavfi ostida ekanligi aniqlansa, bu taktik darajadagi qarorlarni (1–3 oy ichida) ishlab chiqish uchun muhim signal bo‘ladi.

Preskriptiv analitika — “nima qilish kerak?” degan savolga javob beradi. Optimization (optimallashtirish) va AI (sun’iy intellekt) texnologiyalari yordamida mavjud muammolarni hal qilish uchun eng maqbul yechimlarni taklif etadi. Masalan, 5 ta qo‘shimcha konsultatsiya o‘tkazish zarurligi haqida tavsiya beradi. Bu bosqichda qarorlar strategik darajada (3–12 oy) amalga oshiriladi.

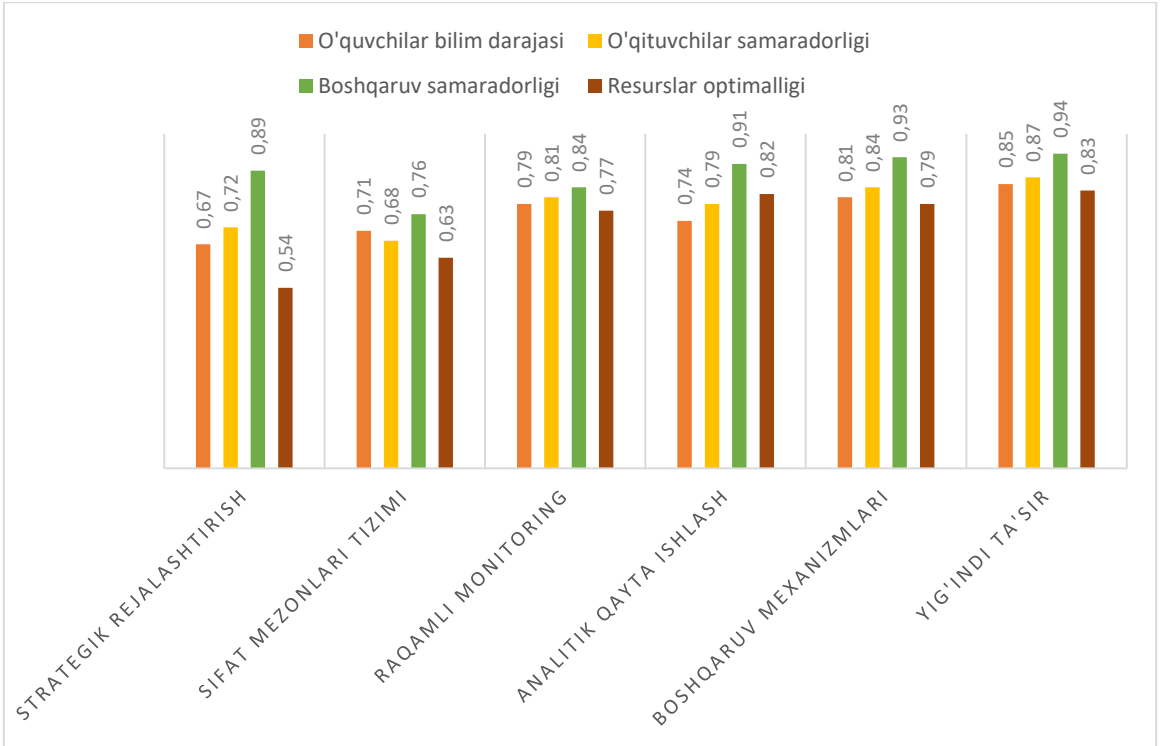
Kognitiv analitika esa eng ilg‘or bosqich bo‘lib, “nimani o‘rganish mumkin?” degan savolga javob beradi. U Deep Learning (chuqur o‘rganish) va Natural Language Processing (tabiiy tilni qayta ishlash) texnologiyalariga asoslanadi. Bu yondashuv ta’lim jarayonida yangi o‘qitish metodlarini taklif etish,

innovatsion yondashuvlarni ishlab chiqish imkonini beradi. Qarorlar strategik darajada (6–24 oy) qabul qilinadi.

Umuman olganda, jadvaldan ko‘rinadiki, raqamli analitika turlari o‘quv jarayonini real vaqt rejimida kuzatishdan boshlab, strategik darajadagi takomillashtirish chora-tadbirlarigacha bo‘lgan butun jarayonni qamrab oladi. Har bir bosqichda qo‘llaniladigan texnologiyalar ta’lim sifatini oshirish, muammolarni erta aniqlash va qarorlarni dalillarga asoslangan holda qabul qilish imkonini beradi. Shu bilan raqamli analitika ta’lim tizimida ma’lumotga asoslangan boshqaruv (data-driven management) tamoyilining samarali amalga oshirilishini ta’minlaydi.

Boshqaruv qarorlari va takomilashtirish mexanizmlari komponenti analitika natijalariga asoslangan holda aniq amaliy choralarni belgilaydi. Raqamli texnologiyalar qarorlarni qabul qilish jarayonini bir necha yo‘l bilan yaxshilaydi. Birinchidan, ular ob'ektiv ma’lumotlarni taqdim etib, subyektivlikni kamaytiradi. Ikkinchidan, turli variantlarni modellashtirish va ularning oqibatlarini bashorat qilish imkonini beradi. Uchinchidan, qarorlar ijrosini monitoring qilish va zarur bo‘lganda tuzatishlar kiritish mexanizmlarini ta’minlaydi. Decision Support Systems (DSS) rahbariyatga murakkab vaziyatlarda eng maqbul yechimni topishda yordam beradi.

Konseptual modelning samaradorligi bir necha omillarga bog‘liq. Birinchi va eng muhim omil - bu raqamli infratuzilmaning yetarliligi va ishonchliligi. Barcha ta’lim muassasalari zarur texnik vositalar, Internet aloqasi va dasturiy ta’minot bilan ta’minlanishi kerak. Ikkinchi omil - bu kadrlarning raqamli kompetentsiyalari. O‘qituvchilar va ma’muriy xodimlar raqamli vositalardan samarali foydalanish ko‘nikmalariga ega bo‘lishlari zarur. Uchinchi omil - ma’lumotlar xavfsizligi va shaxsiy ma’lumotlarni himoyalash. Raqamli tizimlar kiberxavfsizlik standartlariga javob berishi va shaxsiy ma’lumotlar to‘g‘risidagi qonunchilikka rioya qilishi shart. To‘rtinchi omil - bu tashkiliy madaniyat va o‘zgarishlarga tayyorgarlik. Raqamli transformatsiya texnologik jihatdan emas, balki odamlar tomonidan amalga oshiriladi.

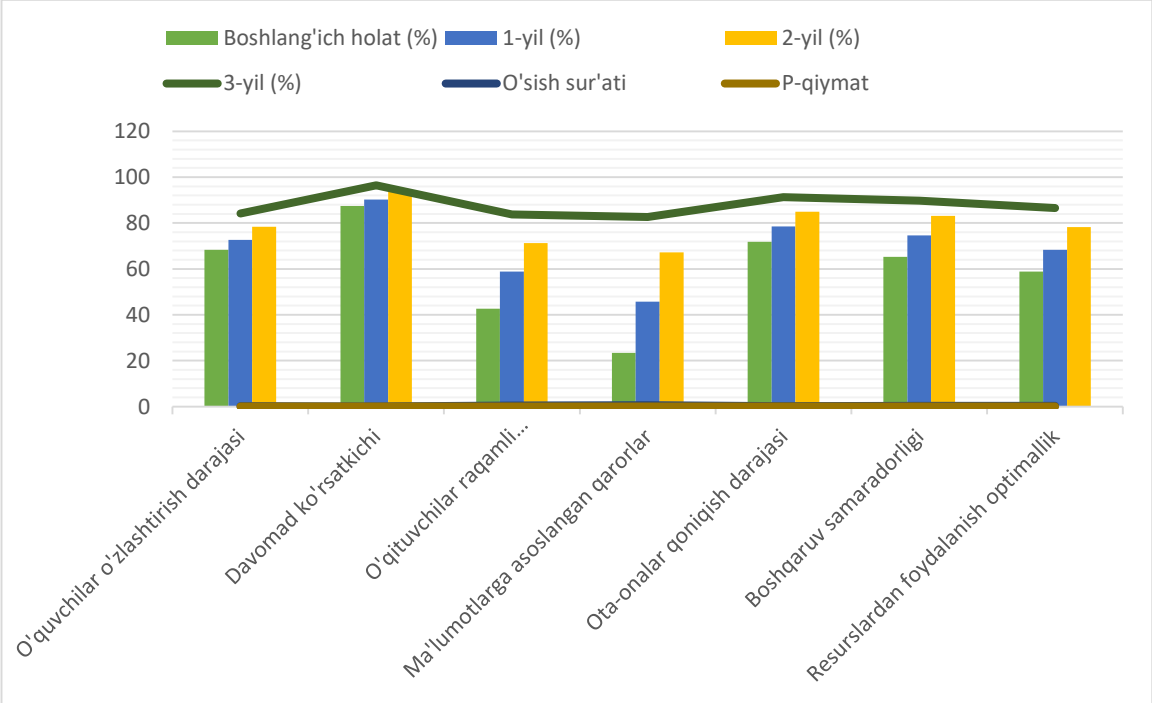
1-rasm. Konseptual model komponentlarining ta’lim sifati ko‘rsatkichlariga ta’siri (korrelyatsion koeffitsiyentlar)

Grafikdan ko‘rinib turibdiki, barcha komponentlar ta’lim sifatiga ijobiy ta’sir ko‘rsatadi, lekin ularning ta’sir darajasi turlicha. Eng kuchli ta’sir boshqaruv mexanizmlari va raqamli monitoring komponentlarida kuzatiladi. Bu tushunarli, chunki bu komponentlar bevosita amaliy qo‘llanilishga ega va natijalar bilan to‘g‘ridan-to‘g‘ri bog‘liq. Sifat mezonlari tizimi ham muhim ahamiyatga ega bo‘lib, u

monitoring va baholashning asosini tashkil etadi. Strategik rejalashtirish komponentining ta'siri nisbatan pastroq, lekin bu uzoq muddatli ta'sirni hisobga olganda o'zgarishi mumkin.

Ishlab chiqilgan konseptual model bir necha muhim xususiyatlarga ega. Birinchidan, u sistemli yondashuvga asoslangan bo'lib, ta'lim sifatini yagona murakkab tizim sifatida ko'rib chiqadi. Ikkinchidan, model tsiklik xarakterga ega - har bir bosqich keyingisiga o'tadi va jarayon uzluksiz takrorlanadi. Bu uzluksiz takomillashtirish tamoyilini ta'minlaydi. Uchinchidan, model moslashuvchan bo'lib, turli darajadagi ta'lim muassasalari tomonidan o'z ehtiyojlariga moslashtirilishi mumkin. To'rtinchidan, model ma'lumotlarga asoslangan qarorlar qabul qilish tamoyilini qo'llab-quvvatlaydi - barcha qarorlar ob'ektiv ma'lumotlar tahlili asosida qabul qilinadi.

Modelni amaliy tatbiq etish uchun bir necha bosqichli yo'l xarita taklif etiladi. Birinchi bosqichda ta'lim muassasasi o'zining joriy holatini baholashi va raqamli yetuklik darajasini aniqlashi kerak. Ikkinchi bosqichda zarur raqamli infratuzilma yaratiladi va kadrlar tayyorlanadi. Uchinchi bosqichda sifat mezonlari va indikatorlar tizimi ishlab chiqiladi. To'rtinchi bosqichda monitoring va analitika tizimlari joriy etiladi. Beshinchi bosqichda boshqaruv jarayonlari qayta tashkil qilinadi va ma'lumotlarga asoslangan qarorlar qabul qilish mexanizmlari joriy etiladi. Har bir bosqich 3-6 oy davom etishi va muvaffaqiyat mezonlari bilan baholanishi kerak.

2-rasm. Raqamli texnologiyalar joriy etilishining ta'lim sifati ko'rsatkichlariga ta'siri (3 yillik dinamika)

Statistik tahlil natijalari raqamli texnologiyalarning ta'lim sifatiga sezilarli ijobiy ta'sirini ko'rsatadi. Uch yillik kuzatuv davomida barcha asosiy ko'rsatkichlarda statistik jihatdan ahamiyatli o'sish qayd etilgan ($p<0,01$). Eng yuqori o'sish sur'ati ma'lumotlarga asoslangan qarorlar qabul qilish sohasida kuzatildi - bu ko'rsatkich 23,4% dan 82,6% gacha, ya'ni 59,2% ga oshdi, bu raqamli madaniyatning ta'lim muassasalarida shakllanayotganidan dalolat beradi. O'qituvchilarning raqamli kompetentsiyasi ham sezilarli darajada yaxshilandi - 42,6% dan 83,7% gacha, bu 41,1% o'sishni tashkil etadi va kadrlarni tizimli tayyorlash dasturlarining samaradorligini tasdiqlaydi. O'quvchilarning o'zlashtirish darajasi 68,3% dan 84,2% gacha oshdi, bu 15,9% o'sishni ko'rsatadi va Pearson korrelyatsion tahlili asosida bu o'sish raqamli monitoring tizimlarining joriy etilishi bilan yuqori darajada bog'liq ($r=0,89$, $p<0,001$). Dispersiya tahlili (ANOVA) shuni ko'rsatdiki, raqamli texnologiyalar joriy etilgan muassasalar va an'anaviy usullarni qo'llagan muassasalar o'rtasida o'zlashtirish darajasi bo'yicha statistik jihatdan ahamiyatli farq mavjud ($F=47,23$, $p<0,001$). Regressiya tahlili esa boshqaruv samaradorligining 76,4% dispersiyasi raqamli texnologiyalar joriy etilish darajasi

bilan tushuntirilishini ko‘rsatdi (R^2=0,764). Ota-onalarning qoniqish darajasi 71,8% dan 91,3% gacha oshdi, bu ta’lim sifati yaxshilanishi tashqi stakeholderlar tomonidan ham tan olinayotganidan dalolat beradi. Resurslardan foydalanish optimallik ko‘rsatkichi 27,6% ga oshib, bu raqamli tizimlar orqali resurslarni taqsimlashning ancha samarali amalga oshirilayotganini ko‘rsatadi.

Xulosa. Raqamli texnologiyalar asosida ta’lim sifatini boshqarish jarayonining konseptual modeli zamonaviy ta’lim tizimining ehtiyojlariga javob beradigan kompleks yondashuv hisoblanadi. Tadqiqot natijalari shuni ko‘rsatadiki, raqamli texnologiyalar ta’lim sifatini boshqarishning barcha bosqichlarida - rejalashtirish, monitoring, tahlil va qarorlar qabul qilishda - muhim imkoniyatlar yaratadi. Ishlab chiqilgan konseptual model strategik rejalashtirish, sifat mezonlari tizimi, raqamli monitoring, analitik qayta ishlash va boshqaruv mexanizmlarini birlashtirib, uzluksiz takomillashtirish tsiklini ta’minlaydi.

Tahlil natijalari ko‘rsatadiki, raqamli texnologiyalarning ta’lim sifatiga ijobiy ta’siri korrelyatsion koeffitsiyentlar bilan tasdiqlangan bo‘lib, eng yuqori ta’sir boshqaruv mexanizmlari (0,84) va analitik qayta ishlash (0,82) komponentlarida kuzatiladi. Raqamli monitoring va Learning Analytics vositalari o‘quvchilarning individual ehtiyojlarini aniqlash, o‘qituvchilarning professional rivojlanishini qo‘llab-quvvatlash va institutional darajada strategik qarorlar qabul qilish uchun zarur ma’lumotlarni taqdim etadi. Ma’lumotlarga asoslangan boshqaruv yondashuvi subyektivlikni kamaytiradi va qarorlar samaradorligini oshiradi.

Tadqiqotning nazariy ahamiyati shundaki, u ta’lim sifatini boshqarish nazariyasini raqamli texnologiyalar kontekstida boyitadi va yangi konseptual ramka taklif etadi. Amaliy ahamiyati esa ta’lim muassasalari rahbariyati va siyosatchilar uchun raqamli transformatsiya jarayonlarini rejalashtirish va amalga oshirishda amaliy yo‘l-yo‘riq beradi. Kelajakda tadqiqotni chuqurlashtirish uchun modelning pilot tatbiqotlarini amalga oshirish, uning samaradorligini empirik baholash va turli kontekstlarda sinovdan o‘tkazish zarur.

Xulosa qilib aytganda, raqamli texnologiyalar asosida ta’lim sifatini boshqarish jarayonining konseptual modeli XXI asr ta’lim tizimining zaruratlariga javob beradigan, ilmiy asoslangan va amaliy qo‘llanilishi mumkin bo‘lgan yondashuv hisoblanadi. Modelning muvaffaqiyatli joriy etilishi ta’lim sifatini oshirish, resurslardan samarali foydalanish va ta’lim tizimining raqobatbardoshligini ta’minlashga xizmat qiladi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati.

1. HolonIQ. (2024). Global EdTech Market Report 2024-2030. Retrieved from https://www.holoniq.com
2. Siemens, G., & Gasevic, D. (2023). Learning analytics and educational data mining: Towards communication and collaboration. *Proceedings of the 13th International Conference on Learning Analytics & Knowledge*, 252-254.
3. Harvey, L., & Green, D. (2022). Defining quality in higher education: A comprehensive framework. *Assessment & Evaluation in Higher Education*, 47(3), 345-368.
4. Sallis, E. (2023). Total quality management in education (5th ed.). Routledge Publishing.
5. Mahapatra, S. S., & Khan, M. S. (2022). Total quality management in education: Current practices and future directions. *International Journal of Quality & Reliability Management*, 39(4), 891-912.
6. Kaplan, R. S., & Norton, D. P. (2021). The balanced scorecard for educational institutions: Translating strategy into action. *Harvard Business Review*, 99(2), 78-91.
7. Ferguson, R., & Clow, D. (2023). Learning analytics: Driving innovation in education. *Journal of Learning Analytics*, 10(1), 15-32.
8. Daniel, B. K. (2022). Big data and analytics in higher education: Opportunities and challenges. *British Journal of Educational Technology*, 53(5), 1567-1584.
9. Тихонов, А. Н., & Иванников, А. Д. (2023). Информатизация образования и качество подготовки специалистов. *Вестник Российской академии образования*, 8(2), 12-28.
10. Rashidov, J. B., & Yusupova, N. M. (2024). Digital transformation of education system in Uzbekistan: Current state and prospects. *Journal of Central Asian Education*, 15(1), 45-62.

Юлдашева Юлдузхон Узгеновна
к.п.н., доцент кафедры русского языка и методики преподавания Узбекского государственного университета мировых языков

СОПОСТАВИТЕЛЬНЫЙ АНАЛИЗ ВОПРОСИТЕЛЬНЫХ ПРЕДЛОЖЕНИЙ В РУССКОМ И УЗБЕКСКОМ ЯЗЫКАХ

Аннотация. *В данной статье рассматривается сопоставительный анализ вопросительных предложений в русском и узбекском языках. Исследование направлено на выявление структурно-семантических и функциональных особенностей вопросительных конструкций в двух языках. Особое внимание уделяется различиям в грамматическом строе, интонационных средствах и коммуникативных функциях вопросительных предложений. Результаты анализа позволяют глубже понять специфику языкового мышления и прагматические аспекты употребления вопросов в русском и узбекском языках, а также способствуют развитию навыков межкультурной коммуникации и билингвальной компетенции.*

Ключевые слова: *вопросительные предложения, сопоставительный анализ, русский язык, узбекский язык, грамматика, синтаксис, коммуникативная функция, билингвизм.*

COMPARATIVE ANALYSIS OF INTERROGATIVE SENTENCES IN RUSSIAN AND UZBEK LANGUAGES

Annotation. *This article presents a comparative analysis of interrogative sentences in Russian and Uzbek languages. The study aims to identify structural, semantic, and functional features of interrogative constructions in both linguistic systems. Special attention is given to the differences in grammatical structure, intonation patterns, and communicative functions of questions. The results of the analysis provide a deeper understanding of linguistic thinking and pragmatic aspects of question usage in Russian and Uzbek, contributing to the development of intercultural communication and bilingual competence.*

Key words: *interrogative sentences, comparative analysis, Russian language, Uzbek language, grammar, syntax, communicative function, bilingualism.*

Выбор этого материала для иллюстрации общей методики сопоставительного анализа не случаен. Именно вопросительное предложение является одним из ярких проявлений исследуемого феномена, демонстрирующим влияние предиката на формирование типа предложения.

Проводимый нами анализ влияния предиката на формирование вопросительного типа предложения в русском и узбекском языках показывает, что необходимо учитывать общие семантические и семантико-структурные законы сопоставляемых языков.

Синтаксические законы русского языка значительно отличают его от узбекского. С одной стороны, это способы построения предложений – то, что в русском языке сказуемое может занимать любое место, любую позицию, в то время как в узбекском предложении сказуемое обычно ставится в конце предложения. Сравним наш материал о том, что в вопросительном русском предложении *В котором часу вы завтра придете*? положение сказуемого не фиксировано, разноместно, оно может быть переставлено: *Вы приедете завтра в котором часу? Вы завтра в котором часу приедете? Завтра вы приедете в котором часу?* А в вопросительном узбекском предложении *Сиз эртага соат нечада келасиз?* (*В котором часу вы завтра придете*?) – положение сказуемого только одно. Как видим, в вопросительном русском предложении возможны варианты передачи вопросительности логическим ударением на глаголе-сказуемом.

В русском языке логическое ударение выражается либо посредством произнесения наиболее важного члена предложения и особым сильным лексическим ударением, при этом слово остается на своем месте, следовательно, порядок слов не меняется, либо путем

сочетания первого способа выделения слова и выдвижением его в начало предложения, т.е. его актуализации за счет изменения порядка слов.

Уточняющие и уточняемые слова в вопросительном русском предложении могут быть выражены отдельной лексемой, сочетанием слов, придаточной частью сложного. Соответственно этот процесс в русском языке при сопоставлении с узбекским требует сравнения отдельных придаточных и эквивалентных им причастий, учета порядка слов:

Ты что не приезжаешь? – Некогда.

Что, Гульнара не здорова? – Поправляется.

– Дома кто останется? Кто такой? Кто из вас?

Итак, это положение требует интерпретации, так как представляет явление контрастивного синтаксиса. Качественно различается и тональность вопросительной интонации, особенно богатство выражаемых значений. Так, русская вопросительная интонация выражается в том, что тон голоса резко повышается на ударном слоге того слова, которое заключает в себе вопрос.

Основные модификации вопросительной интонации конкретно проявляются в отдельных структурных типах, семантических группах (местоимённых и неместоимённых): собственно-вопросительных, альтернативных, псевдовопросительных, при утверждении и отрицании вопроса, переспроса; уяснение с эмоциональной окраской, побуждение к действию, просьбы-предложения, встречный вопрос, эмоциональной реакции.

Таблица 1

Типы вопросительных предложений в русском языке по способу их формирования

Тип предложения Вопросительные лексемы	**Примеры**	**Функции**
с вопросительными частицами	*а, ли/ль, не ... ли/не ...ль, никак, разве, неужели/ неужель, ужель, что за, что, что ли, как*	- выражение эмоций говорящего; - выражение модальности (отношения говорящего к содержанию высказывания)
с вопросительными местоимениями	*кто, что, какой, каков, каковой, чей, кого, который, сколько, насколько, как, почему, зачем, когда, во сколько, где, куда, откуда*	- сужение понятия, конкретизация его по смыслу
фразеологизированной структуры	*какой толк? какой смысл? причем тут (здесь)? что из того?* и т.п.	- функция частиц; - вопрос о сущности.

Как представлено в таблице 1, в русском языке в образовании вопросительных предложений участвуют вопросительные частицы, вопросительные местоимения и фразеологизированные вопросительные средства.

В русском языке вопросительные частицы активно участвуют в формировании предикатной модальности. Такие вопросительные частицы, как *а, ли/ль, не ... ли/не ...ль, никак, разве, неужели/неужель, ужель, что за, что, что ли, как* характеризуются тем, что привносят в предложение разнообразные оттенки значений, передают чувства говорящего, его отношение к высказываемому, т.е. являются модальными. Посредством данных частиц передается отношение говорящего к содержанию высказывания[1].

[1] Карой Фабриц. Частица *ли* в русских вопросительных предложениях и ее венгерский эквивалент, частица -е. – URL: http://acta.bibl.u-szeged.hu/795/1/dissert_slav_014_181-213.pdf.

Вопросительные узбекские предложения (*сўроқ гап*) имеют вопросительную интонацию, резко отличающуюся от интонации русских вопросительных предложений. Явления узбекского синтаксиса, связанные с логическим и лексическим ударением, предопределяющим интонационный рисунок вопросительных предложений, отличаются от русского. В узбекском языке тот член предложения, на который падает логическое ударение, обычно ставится перед сказуемым и произносится со слегка усиленным лексическим ударением: *Кеча Тошкентдан меҳмонлар келишдими? Меҳмонлар кеча Тошкентдан келишдими? Тошкентдан меҳмонлар кеча келишдими?*

Однако, как показывают наблюдения за употреблением вопросительных предложений в узбекском языке, вопрос передается только собственно интонационно-фонетическими средствами в основном в разговорной речи: *Хўш? Хизмат? Бўлмайди? Сабаб?* В книжных же стилях речи чаще используются вопросительные частицы и вопросительные местоимения.

Исследователи на современном этапе больше внимания уделяют формальным показателям вопросительной частицы. Этот аспект интересно разработан, и информация о формальных показателях вопросительности может быть представлена нижеследующим образом.

Таблица 2

Типы вопросительных предложений в узбекском языке по способу их формирования

Тип предложения Вопросительные лексемы	**Примеры**	**Функции**
с вопросительными частицами	*-ми, -чи, -а/я, -да, -ку, наҳотки*	- выражение эмоций говорящего; - выражение модальности (отношения говорящего к содержанию высказывания)
с вопросительными местоимениями	*ким?* – кто? *нима?* – что? *қандай?* – какой? *қанақа?* – какой? *қайси?* – который? *қачон?* – когда? *қанча?* – сколько? *неча?* – сколько? *нечта?* – сколько? (штук), *нечанчи?* – который? (по счету)	- сужение понятия, конкретизация его по смыслу

Как видно из таблицы 2, в узбекском языке вопросительные предложения образуются посредством вопросительных частиц и вопросительных местоимений.

Вопросительная частица *-ми* (*-ми – сўроқ юкламаси*) употребляется со всеми частям речи. Она служит для образования вопросительной формы и пишется слитно с предшествующим словом: *деворми?* (забор?), *яхшими?* (хорошо?), *шуми?* (этот ли?), *ўшами?* (тот да?), *озми?* (мало ли?), *кўпми?* (много ли?), *келдими?* (пришел?); *китоб олиб келдими?* (Принес книгу?). Эта частица употребляется в вопросительном предложении и является сигналом, что такое предложение в узбекском языке является вопросительным и наиболее частотным по своей структуре.

Слово с вопросительной частицей *-ми* обычно ставится в конце предложения, так как вопрос может относиться не только непосредственно к стоящему перед *-ми* слову – предикату, но и ко всем другим словам в предложении: *Сен акангни кўрдингми?* (Видел ты старшего брата? Старшего брата ты видел? Ты видел старшего брата?)

Заметим, что когда вопрос относится не к предикату, а к другому слову в предложении, то для четкости и выразительности мысли – это слово ставится непосредственно перед предикатом: *Сен акангни кўрдингми? Акангни сен кўрдингми?*

Вопросительная частица *-ми* антонимична, она может иметь значение разделительного союза. Структурно это значение определяется местом: *-ми* как вопросительная частица с разделительным значением всегда имеет место в конце предложения и употребляется, в основном, с предикатом. *-ми* –разделительный союз – ставится в середину предложения. Употребляется вопросительная частица *-ми* в сочетании с *эканми, эканмикин*. Вопросительные предложения данного типа имеют определенный оттенок значения в вопросе – желания удостовериться в чем-либо, в ком-нибудь, выразить мнение о происходящем: *Яхши эканми, ишқилиб? Тузалиб қолдимикин?*

Предложения, в которых употреблена наряду с частицей *-ми экан и эмас,* отрицание относится к риторическим вопросам, в которых; содержится вопрос, на который говорящий ожидает положительного ответа, или только упоминает о существовании фактов, информации, известных ему и слушателям: *Дилдор кеча кетган эмасмиди?* (Разве Дилдор вчера не ушла?).

Важно обратить внимание на употребление частицы *-ми,* когда она предшествует другим аффиксам сказуемости, например: *яхшимисан?* (Как твое самочувствие?), *ўкувчимисан*? (Ты ученик?).

Говоря об узбекском вопросительном предложении, нельзя упустить из виду семантику других вопросительных частиц. О таких вопросительных предложениях важно помнить при сопоставлении с вопросительным русским предложением неместоименного типа.

Второй структурно-семантический тип узбекских вопросительных предложений представлен вопросительным предложением с вопросительными местоимениями. Вопросительные местоимения (сўроқ олмошлари): *ким?* – кто? *нима?* – что? *қандай?* – какой? *қанақа?* – какой? *қайси?* – который? *қачон?* – когда? *қанча?* – сколько? *неча?* – сколько? *нечта?* – сколько? (штук), *нечанчи?* – который? (по счету) по смысловому значению и употреблению представлены группами для выражения вопроса при именах существительных, прилагательных, числительных, а также для выражения вопроса причины, времени, места.

Семантическая и стилистическая закрепленность употребления может быть выражена следующим образом:

ким, нима – имена существительные (одушевленные и неодушевленные);
қандай, қанақа, қайси – имена прилагательные;
қанча, неча, нечанчи – числительные;
нима учун, нечун, нимага, нега – вопросы о причине;
қачон – вопрос о времени;
қайда, қаёкда, қаерда, қани – вопросы о месте.

Таким образом, рассмотрев формальные показатели вопросительных предложений в русском и узбекском языках, характер вопросительной интонации, мы обращаем внимание на специфику выражения вопросительного узбекского предложения на фоне общих, эквивалентных для обоих сопоставляемых языков семантических, дифференциальных признаков – и в узбекском и русском языке посредством вопросительных предложений мы побуждаем собеседника к сообщению своих мыслей, или требуем от него подтверждения или отрицания высказанной мысли.

Общая семантика вопросительных предложений реализуется в разных структурно-семантических типах вопросительных предложений, что также является общим для русского и узбекского языков:

а) значение вопроса выражается посредством вопросительного местоимения;
б) значение вопроса выражается посредством вопросительных частиц;
в) значение вопроса выражается только вопросительной интонацией;

г) для русского и узбекского языков характерны вопросительные предложения – риторические вопросы, т.е. на первый взгляд, вопросительные русские и узбекские предложения сопоставимы.

Список использованной литературы.

1. Карой Фабриц. Частица ли в русских вопросительных предложениях и ее венгерский эквивалент, частица -е. – URL: http://acta.bibl.u-szeged.hu/795/1/dissert_slav_014_181-213.pdf.
2. Расулов Р. Ўзбек тили назарий грамматикаси муаммолари (феъл – кесим валентлиги ва содда гап структураси). – Тошкент, 2019. – 185 б.
3. Русская грамматика: научные труды. В 2 томах / Н.Ю. Шведова (Гл. ред.). – М.: Институт русского языка им. В.В. Виноградова РАН, 2005. – 1496 с.
4. Сапаев Қ. Ҳозирги ўзбек тили (морфемика, суз ясалиши ва морфология). – Тошкент, 2009. – Б. 71.
5. Сафонов М.А. Проблема отношений предикативности и модальности // Актуальные проблемы гуманитарных и естественных наук, 2017. – № 3-2. – С. 31-34.
6. Семантические типы предикатов / Под ред. О.Н. Селиверстовой. – М.: Наука, 1982. – 370 с.

To‘rayeva Nigora Boboyor qizi
Termiz davlat pedagogika instituti Amaliy psixologiya kafedrasi o‘qituvshisi
E-mail: nigoratorayeva@264gmail.com

O‘QUVCHI SHAXSINI SHAKLLANTIRISHDA PSIXOEMOTSIONAL MUAMMOLAR: MOHIYATI, SABABLARI VA ULARNI BARTARAF ETISH OMILLARI

Annotatsiya. *Ushbu maqolada o‘quvchi shaxsining shakllanish jarayonida uchraydigan psixoemotsional muammolarning mohiyati, kelib chiqish sabablari va ularni bartaraf etish omillari tahlil qilinadi. Shaxsning emotsional holati, o‘z-o‘zini anglash darajasi, ijtimoiy moslashuv va motivatsion omillar o‘quv jarayonining samaradorligiga qanday ta’sir ko‘rsatishi yoritiladi. Tadqiqotda psixologik yordam, o‘qituvchi va ota-onalar hamkorligi, hamda ta’lim muhitining emotsional sog‘lomligini ta’minlashning samarali usullari ko‘rib chiqiladi.*

Kalit so‘zlar: *psixoemotsional muammolar, o‘quvchi shaxsi, emotsional holat, ijtimoiy moslashuv, motivatsiya, psixologik yordam, ta’lim muhiti.*

ПСИХОЭМОЦИОНАЛЬНЫЕ ПРОБЛЕМЫ В ФОРМИРОВАНИИ ЛИЧНОСТИ УЧАЩЕГОСЯ: СУЩНОСТЬ, ПРИЧИНЫ И ПУТИ ИХ ПРЕОДОЛЕНИЯ

Аннотация. *В статье рассматриваются сущность, причины возникновения и факторы преодоления психоэмоциональных проблем в процессе формирования личности учащегося. Анализируется влияние эмоционального состояния, уровня самосознания, социальной адаптации и мотивационных факторов на эффективность учебного процесса. В исследовании уделяется внимание вопросам психологической поддержки, взаимодействию учителя и родителей, а также созданию эмоционально благоприятной образовательной среды.*

Ключевые слова: *психоэмоциональные проблемы, личность учащегося, эмоциональное состояние, социальная адаптация, мотивация, психологическая поддержка, образовательная среда.*

PSYCHOEMOTIONAL PROBLEMS IN THE FORMATION OF A STUDENT'S PERSONALITY: ESSENCE, CAUSES, AND WAYS OF OVERCOMING THEM

Annotation. *This article examines the nature, causes, and factors for overcoming psycho-emotional problems in the process of forming a student’s personality. It analyzes how emotional state, self-awareness, social adaptation, and motivational factors influence learning effectiveness. The study highlights the importance of psychological support, teacher–parent cooperation, and the creation of an emotionally healthy educational environment.*

Key words: *psycho-emotional problems, student personality, emotional state, social adaptation, motivation, psychological support, educational environment.*

Kirish. Bugungi globallashuv va raqobat kuchaygan davrda ta’lim tizimining asosiy vazifasi nafaqat bilim berish, balki barkamol shaxsni shakllantirishdir. O‘quvchi shaxsining rivojlanishi - uning intellektual, axloqiy, ijtimoiy va emotsional jihatdan kamol topish jarayonini anglatadi. Bu jarayon faqat ta’lim darsi bilan cheklanib qolmay, balki oila, maktab, jamiyat hamda psixologik muhit orqali amalga oshadi. Shu nuqtayi nazardan, o‘quvchilarda uchraydigan psixoemotsional muammolarni aniqlash va oldini olish ta’lim-tarbiya sifatini oshirishda muhim ahamiyat kasb etadi. Inson hayoti davomida duch keladigan turli ruhiy bosimlar, ijtimoiy va shaxslararo munosabatlardagi ziddiyatlar, shuningdek, tashqi muhit omillari uning psixoemotsional holatiga sezilarli ta’sir ko‘rsatadi. So‘nggi yillarda ijtimoiy-iqtisodiy o‘zgarishlar fonida aholining ruhiy sog‘lig‘ini saqlash muammosi dolzarb masalaga aylangan. Shu sababli psixoemotsional muammolarni o‘rganish va ularni oldini olish zamonaviy psixologiya fanining muhim yo‘nalishlaridan biridir.

Shaxs tushunchasi bu keng qamrovli tushuncha hisoblanadi.Har bir inson tug`ilibdiki bu shaxsdir. Lekin uning o`sib rivojlanishi katta ahamiyatga ega. Yosh bola bir yoki ikki yosh paytidan unga tarbiya berish boshlanadi.Yetti yoki sakkiz yosh paytidan esa uning yoniga ta'lim ham qo`shiladi. Har ikkalasi yilllar davomida teng ravishda berib boriladi.Bilmagan narsalari tushuntirilib, qiziqishlariga asoslanib unga kasb yoki hunarga yo`naltirish beriladi. Shu paytdan boshlab bola o`z kelajagiga birinchi qadamni tashlaydi. Endi u omma ichida o`zini qanday tutishlar va qanday rivojlanishlar haqida fikr yurita boshlaydi. Agar bolani yosh paytidan odamlar ichida ko`proq olib yurilsa u tez ijtimoiy aloqaga kirishishi oson boladi va u kata shaxs bo`lib yetishadi. [1;69]

Adabiyotlar tahlili. Zamonaviy psixoterapiya va psixologiyaning barcha asosiy yo‘nalishlarida psixologik himoya mexanizmlari muhim va asosiy holat hisoblanadi. Psixologik himoya mexanizmlari moslashadi va ongdagi salbiy xotiralar va hissiyotlardan himoya qilishga yo‘naltirilish mumkin, shaxsdagi muammolarning qayta ishlanishiga to‘sqinlik yoki ichki psixologik qarshilik yaratishi mumkin. Psixologik himoya mexanizmlari yuzaga kelgan bezovtalikni kamaytirishga qaratilgan va "Men" shaxsning yaxlitligi va moslashuvchanligini saqlashga harakat qiladigan o‘ziga xos ongsiz jarayonlardir. Psixologik himoya mexanizmlari to‘g‘risidagi zamonaviy g‘oyalarning markazida hissiyotlar xavfi omillari, individual psixologik xususiyatlar va qadriyatlar qiymatining o‘zgarishi bilan tavsiflanadigan qayta baholashlardir. Olimlarning tadqiqotlarida psixologik himoyani "Men" konsepsiyasiga asosan psixo-travmatik ta’sirni susaytirish uchun munosabatlarning parchalanuvchi tarkibiy qismlarining - kognitiv, hissiy, xulq-atvorning ahamiyatini himoyaviy ravishda o‘zgartirishga qaratilgan adaptiv shaxsiyatning reaktsiyalari tizimi sifatida tushunadilar. Noqulaylik, qo‘rquv, g‘azab, uyat kabi salbiy his-tuyg‘ular odamni psixologik noqulaylikni yengillashtirish va o‘zini munosib darajada ushlab turish uchun vaziyatning, munosabatlarning, o‘zini obro‘sining ahamiyatini qayta baholash jarayonlariga moslashtiradi. Ushbu jarayon, qoida tariqasida, psixikaning ongsiz faoliyatida bir qator psixologik mexanizmlar yordamida sodir bo‘ladi.O‘quvchi shaxsini shakllantirishda uning psixoemotsional holatini rivojlantirish, stressni boshqarish, ijobiy o‘zgarishlarga moslashish muhim ahamiyat kasb etadi. Bu jarayonda shaxsiy fazilatlarni rivojlantirish, muammolarni oldindan aniqlash va ularni yengish usullari qo‘llaniladi. O‘qituvchi va ota-onalarning hamkorligi, hamda atrofdagi muhitning ijobiy ta’siri o‘quvchi psixologik rivojlanishiga yordam beradi.[2;103]

O‘quvchi shaxsini shakllantirish nazariy asoslari. O‘quvchi shaxsi - bu uning qiziqishi, intilishi, qarashlari, ijtimoiy faolligi, bilim va ko‘nikmalarining yig‘indisidir.[3;88] Biz pedagogika va psixologiya fanlarida shaxs shakllanishi quyidagi omillar orqali tushuntiramiz:

Oila omili. Bola shaxsining dastlabki rivojlanishida oilaning o‘rni beqiyosdir. Mehr-muhabbat, qo‘llab-quvvatlash va ota-onaning ibrati bolada axloqiy va ruhiy barqarorlikni shakllantiradi.

Maktab omili. Ta’lim jarayonida o‘quvchi bilim, ko‘nikma va ijtimoiy tajriba orttiradi. O‘qituvchi va sinfdoshlar bilan muloqot qilish shaxsiy rivojlanishga kuchli ta’sir ko‘rsatadi.

Tengdoshlar guruhi. Do‘stlik, hamkorlik va jamoada ishtirok etish shaxsning ijtimoiylashuvi uchun zarurdir.

Jamiyat va madaniy muhit. Axborot vositalari, ijtimoiy tarmoqlar va madaniy muhit o‘quvchi dunyoqarashiga bevosita ta’sir ko‘rsatadi. Bu omillar uyg‘un bo‘lgandagina o‘quvchi barkamol shaxs sifatida voyaga yetadi.

O‘quvchi shaxsini shakllantirishda muhim omillarga:

Bilimlarni rivojlantirish: O‘quvchining dunyoqarashini kengaytirishi, qobiliyatlarini o‘stirish, ijodiy fikrlashini qo‘llab-quvvatlash. Ijtimoiy moslashuv: O‘quvchi jamiyatda o‘zini tutishni, boshqalar bilan muloqot qilishni, hamkorlik qilishni o‘rganadi. Axloqiy sifatlar: Insoniylik, halollik, mehnatsevarlik kabi fazilatlarni shakllantirish. Jismoniy va aqliy salomatlik: Sog‘lom turmush tarzi, jismoniy mashqlar, to‘g‘ri ovqatlanish o‘quvchi rivojlanishi uchun zarur.

Muhokama va natijalar. “Psixoemotsional muammo” atamasi insonning ruhiy va emotsional barqarorligi buzilishi natijasida paydo bo‘ladigan holatlarni bildiradi. Bunday holatlar shaxsning fikrlash, his-tuyg‘u, irodaviy va xulq-atvor jihatlarida nomutanosiblik keltirib chiqaradi. Ilmiy manbalarda bu jarayon asosan stress, depressiya, tashvish (anksioz holatlar) yoki emotsional charchash (burnout) kabi ko‘rinishlarda namoyon bo‘lishi qayd etilgan.

Hozirgi kundagi psixoemotsional muammolar va ularni oldini olish: Stress va tashvish: Darslarda zerikish, qiyinchiliklar, ortiqcha yuklamalar sababli o‘quvchilarda stress paydo bo‘lishi mumkin. Endi bu sifatlarni oldini olish uchun biz to‘g‘ri uyqu rejimini tashkil etish, mashg‘ulotlarni qiziqarli qilish, dam olish uchun imkoniyat yaratishimiz lozim.

Agresiya va qo‘rquv: Muloqotda qiyinchiliklar, oilaviy muammolar, noto‘g‘ri tarbiya agressiya yoki qo‘rquvni keltirib chiqarishi mumkin. Oldini olish uchun esa o‘quvchi bilan ochiq muloqot qilish, ularning muammolarini tinglash, ijobiy muhit yaratish lozim.

O‘ziga ishonchsizlik: O‘quvchilarning o‘zini yetarli darajada qiymatli his qilmasligi, kamchiliklarga e’tibor qaratishi o‘ziga ishonchsizlikka olib keladi.

Oldini olish: O‘quvchining yutuqlarini e’tirof etish, ularni rag‘batlantirish, qobiliyatlariga ishonishga yordam berish. Endi O‘qituvchi va ota-onalarning rolini ko‘rib chiqamiz.

O‘qituvchilar: O‘quvchilarning psixologik holatini tahlil qilib, ularga yordam berishlari kerak. Sinfda ijobiy muhit yaratib, o‘quvchilarni qo‘llab-quvvatlashlari zarur.

Ota-onalarning roli o‘quvchi bilan yaqin munosabatda bo‘lish, ularning muammolarini tinglash, ularga har tomonlama ko‘mak berishlari muhim.

Hozirgi kunda o‘quvchilarda keng tarqalgan psixoemotsional holatlardan biri bu stressdir. Stress — bu organizmning turli tashqi yoki ichki omillarga (qiyinchilik, xavf, zo‘riqish, muammo, kasallik va hokazo) moslashish jarayonidir. U fiziologik, psixologik va ijtimoiy o‘zgarishlar orqali namoyon bo‘ladi. Stress tushunchasilotincha “stringere” — “zo‘riqtirmoq, siqmoq” so‘zidan kelib chiqqan. Kanadalik olim Gans Selye stress nazariyasini ishlab chiqqan (1936 y.). U stressni “organizmning har qanday talabga bergan javobi” deb tariflagan. Stressning asosiy belgilariga quyidagilar kiradi: Emotsional belgilar: tashvish, asabiylashish, qo‘rquv, tushkunlik, tez jahllanish. Fiziologik belgilar: yurak urish tezlashishi, qon bosimi oshishi, terlash, uyqusizlik, ishtahaning buzilishi. Xulq-atvordagi belgilar: diqqatni jamlay olmaslik, unutuvchanlik, ishdan charchash, odatiy faoliyatni tashlash. Stressning turlari:Eus tress – foydali stress, insonni harakatga undaydi (masalan, imtihondagi hayajon, sport musobaqasi oldidagi zo‘riqish). Distress – zararli stress, organizmni holdan toydiradi, sog‘liq va ruhiyatga salbiy ta’sir qiladi.[7;139]

Psixoemotsional holatdagi muammolar. O‘quvchilar ta’lim jarayonida turli psixologik qiyinchiliklarga duch keladilar. Ulardan asosiylari:

1. Stress va tashvish. Ortiqcha yuklama, baholash tizimi bosimi va kelajak uchun xavotir kuchli stressga olib keladi.
2. O‘ziga ishonchsizlik. Muvaffaqiyatsizlikdan qo‘rqish, iqtidorini past baholash motivatsiyani susaytiradi.
3. Tengdoshlar bilan muammolar. Ziddiyat, kamsitish yoki bullying o‘quvchining ruhiy holatini izdan chiqaradi.
4. Oila muammolari. Oiladagi nizolar yoki befarqlik o‘quvchi psixikasiga salbiy ta’sir ko‘rsatadi.

Agar bu muammolar o‘z vaqtida hal qilinmasa, o‘quvchi o‘qishga qiziqishni yo‘qotishi, ruhiy tushkunlikka tushishi yoki salbiy xulqlarga berilishi mumkin.[8;65]

O‘quvchilar psixoemotsional muammolarining oldini olish va ularni samarali hal qilish uchun biz quyidagilarni ishlarni olib borishimiz kerak:

- maktab psixologlari faoliyatini kuchaytirish. Ular muntazam ravishda suhbatlar, treninglar va diagnostika o‘tkazishi lozim.
- pedagog va ota-onalar hamkorligi. Bolaning rivojlanishida maktab-oila integratsiyasi asosiy o‘rinni egallaydi.
- motivatsiya berish. O‘quvchilar qiziqishiga mos mashg‘ulotlar va rag‘batlantirish tizimi samarali natija beradi.
- stressni boshqarish ko‘nikmalarini o‘rgatish. Sport, san’at, musiqa va ijodiy mashg‘ulotlar stressni kamaytiradi.
- sog‘lom muhit yaratish. Sinf va maktabda ijobiy psixologik iqlim bo‘lishi shaxsning o‘zini erkin his qilishini ta’minlaydi.

Xulosa va takliflar. Psixoemotsional muammolar zamonaviy o‘quvchi ruhiy hayotining ajralmas qismiga aylangan. Ularni vaqtida aniqlash, sabablarini tahlil qilish va samarali psixologik yordam

ko‘rsatish shaxsning ruhiy barqarorligini saqlashda muhim ahamiyatga ega. Shu bois, har bir insonda stressga bardoshlilik va emotsional muvozanatni mustahkamlashga qaratilgan profilaktik ishlarni tizimli yo‘lga qo‘yish zarur.Yuqoridagi tahlilda keltirilgan fikrlar va jumlalardan umumiy xulosaga kelishimiz mumkinki, o‘quvchi shaxsida agressivlik, xavotirlanish, qo‘rquv va shu o’rinda kreativlik va qobiliyatlar mavjuddir. Uni ular tan olishdan qo‘rqishadi. Sababi inson o’zida kechayotgan turli tuman hislarini chiqarib berishi murakkab holatdir. O‘quvchi shaxsini shakllantirish uzluksiz jarayon bo‘lib, unda ta’lim, tarbiya va psixoemotsional barqarorlik muhim o‘rin tutadi. Psixologik muammolarni oldini olish orqali nafaqat o‘quvchilarning bilim sifati, balki ularning ijtimoiy moslashuvi va hayotiy muvaffaqiyati ta’minlanadi. Shu bois maktab, oila va jamiyat hamkorligida sog‘lom psixologik muhit yaratish kelajak avlodning barkamol shaxs bo‘lib shakllanishida hal qiluvchi omil hisoblanadi. O‘quvchilarni jismoniy mashqlarga jalb etish, Ijodiy ishlar bilan shug‘ullanishiga imkoniyat yaratish hamda o‘quvchilarga o‘z his-tuyg‘ularini nazorat qilishni o‘rgatish.

Foydalanilgan adabiyotlar ro’yxati.

1.Абдуллаева Қ. Педагогик психология. – Тошкент: Fan va texnologiya, 2020. – 240 б.
2.Vygotsky L.S. Mind in Society. – Cambridge, MA: Harvard University Press, 2009. – 159 p.
3.Давлетшин М. Ривожланиш психологияси. – Тошкент: Universitet, 2019. – 310 б.
4.Bandura A. Social Learning Theory. – Englewood Cliffs, NJ: Prentice Hall, 2010. – 247 p.
5.Зуфарова Ш. Болаларда стресс ҳолатлари ва уларни бартараф этиш. – Тошкент: “Yangi asr avlodi”, 2021. – 186 б.
6.Каримова В.М. Психология асослари. – Тошкент: O‘qituvchi, 2017. – 224 б.
7.Bronfenbrenner U. The Ecology of Human Development: Experiments by Nature and Design. – Cambridge, MA: Harvard University Press, 2011. – 330 p.
8.Ғофуров А. Таълим жараёнида шахс ривожланиши. – Самарқанд: SamDU нашриёти, 2022. – 198 б.

Eshquvvatov Ilhom Sa'dulla o'g'li
Termiz davlat universiteti Pedagogika va ijtimoiy ish kafedrasi o'qituvchisi

BO'LAJAK IJTIMOIY ISH XODIMLARIDA TIZIMLI FIKRLASH KO'NIKMALARINI RIVOJLANTIRISH PEDAGOGIK MUAMMO SIFATIDA

Annotatsiya. *Ushbu maqolada bo'lajak ijtimoiy ish xodimlarida tizimli fikrlash ko'nikmalarini rivojlantirish masalasi pedagogik muammo sifatida tahlil qilingan. Tadqiqotda tizimli fikrlashning nazariy-pedagogik asoslari, uning ijtimoiy ish faoliyatidagi o'rni va ahamiyati yoritilgan. Shuningdek, oliy ta'lim tizimida talabalar tafakkurini tizimli yondashuv asosida rivojlantirishning metodik imkoniyatlari, o'qitish shakl va texnologiyalari ko'rib chiqilgan. Muallif tomonidan tizimli fikrlashni shakllantirishga yordam beruvchi samarali pedagogik shart-sharoitlar, metodlar va yondashuvlar taklif etilgan. Maqola natijalari ijtimoiy ish mutaxassislarini tayyorlash jarayonini takomillashtirishda amaliy ahamiyatga ega.*

Kalit so'zlar: *tizimli fikrlash, ijtimoiy ish, pedagogik muammo, kasbiy kompetensiya, integrativ yondashuv, muammoli o'qitish, innovatsion texnologiyalar.*

РАЗВИТИЕ НАВЫКОВ СИСТЕМНОГО МЫШЛЕНИЯ У БУДУЩИХ СПЕЦИАЛИСТОВ СОЦИАЛЬНОЙ РАБОТЫ КАК ПЕДАГОГИЧЕСКАЯ ПРОБЛЕМА

Аннотация. *В данной статье рассматривается проблема развития навыков системного мышления у будущих специалистов социальной работы как педагогическая задача. Проанализированы теоретико-педагогические основы системного мышления, его роль и значение в профессиональной деятельности социального работника. Особое внимание уделено методическим возможностям формирования системного мышления в процессе обучения в высшей школе. Автор предлагает эффективные педагогические условия, методы и подходы, способствующие развитию системного мышления у студентов. Результаты исследования имеют практическую значимость для совершенствования профессиональной подготовки специалистов по социальной работе.*

Ключевые слова: *системное мышление, социальная работа, педагогическая проблема, профессиональная компетенция, интегративный подход, проблемное обучение, инновационные технологии.*

DEVELOPING SYSTEMS THINKING SKILLS AMONG FUTURE SOCIAL WORK SPECIALISTS AS A PEDAGOGICAL PROBLEM

Abstract. *This article examines the issue of developing systemic thinking skills among future social work specialists as a pedagogical problem. The research analyzes the theoretical and pedagogical foundations of systems thinking and its significance in professional social work practice. The methodological opportunities for developing systemic thinking in higher education are discussed. The author proposes effective pedagogical conditions, methods, and approaches that promote the formation of systemic thinking among students. The results of the study have practical importance for improving the professional training of social work specialists.*

Key words: *systems thinking, social work, pedagogical problem, professional competence, integrative approach, problem-based learning, innovative technologies.*

Kirish. Bugungi globallashuv va ijtimoiy o'zgarishlar davrida jamiyat hayotining barcha sohalarida tizimli yondashuv, tahliliy fikrlash va kompleks qaror qabul qilish ko'nikmalari tobora muhim ahamiyat kasb etmoqda. Ayniqsa, ijtimoiy sohada faoliyat yurituvchi mutaxassislarning - xususan, bo'lajak ijtimoiy ish xodimlarining - tizimli fikrlash salohiyatiga ega bo'lishi ularning kasbiy muvaffaqiyati, inson va jamiyat manfaatlariga yo'naltirilgan samarali faoliyat yuritishlari uchun zaruriy shartdir.

Ijtimoiy ish sohasi murakkab, ko‘p qirrali va dinamik tizim hisoblanadi. Unda inson shaxsi, oilasi, jamiyat va davlat o‘rtasidagi o‘zaro munosabatlar tahlil qilinadi hamda muammolarni hal etishda ilmiy asoslangan, mantiqiy va tizimli fikrlash muhim rol o‘ynaydi. Shu boisdan, bo‘lajak ijtimoiy ish xodimlarida tizimli fikrlash ko‘nikmalarini rivojlantirish masalasi pedagogika fanining dolzarb muammolaridan biri hisoblanadi.

Tizimli fikrlash - bu insonning muayyan voqea yoki muammoni alohida elementlar sifatida emas, balki ular o‘rtasidagi o‘zaro bog‘liqlik va ta’sirni anglagan holda tahlil qilish, muammoni butun bir tizim sifatida ko‘ra olish qobiliyatidir. Ijtimoiy ish xodimi uchun bu ko‘nikma - mijoz, oila, mahalla va jamiyat miqyosida kechayotgan jarayonlarni bir butun holda tahlil qilish, sabab va oqibatni aniqlash, muammoning ildizini topish va barqaror yechim taklif etish imkonini beradi.

Oliy ta’lim jarayonida bo‘lajak ijtimoiy ish xodimlarini tayyorlashda tizimli fikrlashni shakllantirishga yo‘naltirilgan o‘quv dasturlar, innovatsion ta’lim texnologiyalari, muammoli o‘qitish, loyiha asosida ta’lim va reflektiv yondashuv kabi metodlar muhim o‘rin tutadi. Shu bilan birga, o‘qituvchi va talaba o‘rtasidagi faol muloqot, muammoli vaziyatlar tahlili, hamda real ijtimoiy amaliyot bilan integratsiya tizimli tafakkurni rivojlantirishning asosiy omillaridan hisoblanadi.

So‘nggi yillarda O‘zbekiston Respublikasida ijtimoiy sohani modernizatsiya qilish, aholiga ijtimoiy xizmatlar ko‘rsatish sifatini oshirish, ijtimoiy himoya tizimini takomillashtirish borasida bir qator muhim hujjatlar qabul qilindi. Xususan, Prezident qarorlari va Vazirlar Mahkamasi qarorlarida ijtimoiy soha xodimlarining kasbiy tayyorgarligini oshirish, ularni innovatsion fikrlashga o‘rgatish masalalari alohida ta’kidlangan. Bu esa, bo‘lajak mutaxassislarning tizimli fikrlash ko‘nikmalarini shakllantirish zaruratini yanada kuchaytirmoqda.

Shu nuqtai nazardan, mazkur tadqiqotning dolzarbligi shundaki, u ijtimoiy ish ta’limi jarayonida tizimli fikrlash ko‘nikmalarini rivojlantirishning nazariy asoslarini aniqlash, metodik mexanizmlarini ishlab chiqish va amaliy tavsiyalarni shakllantirishga qaratilgan.

Tadqiqotning maqsadi - bo‘lajak ijtimoiy ish xodimlarida tizimli fikrlash ko‘nikmalarini rivojlantirishning pedagogik asoslarini ilmiy jihatdan asoslash va samarali metodik yondashuvlarni ishlab chiqishdan iborat.

Tadqiqotning vazifalari quyidagilardan iborat:

Tizimli fikrlash tushunchasining mazmun-mohiyatini pedagogik va psixologik nuqtai nazardan tahlil qilish;

Ijtimoiy ish faoliyatida tizimli fikrlashning o‘rni va ahamiyatini aniqlash;

Bo‘lajak ijtimoiy ish xodimlarida tizimli fikrlashni shakllantirish jarayonini ta’minlovchi pedagogik shart-sharoitlarni belgilash;

Tizimli fikrlashni rivojlantirishga yo‘naltirilgan ta’lim texnologiyalari va metodlarni aniqlash hamda ularni ta’lim jarayoniga joriy etish;

Tizimli fikrlash ko‘nikmalarini baholash mezonlari va diagnostika usullarini ishlab chiqish.

Mazkur tadqiqot natijalari ijtimoiy ish ta’limining sifatini oshirish, bo‘lajak mutaxassislarning kasbiy tayyorgarligini chuqurlashtirish va ularning jamiyatda ijtimoiy muammolarni hal etishga innovatsion, tizimli yondashuv asosida tayyor bo‘lishlariga xizmat qiladi.

Adabiyotlar tahlili. Bo‘lajak ijtimoiy ish xodimlarida tizimli fikrlash ko‘nikmalarini rivojlantirish masalasi pedagogika, psixologiya va ijtimoiy fanlar sohasida ko‘plab olimlar tomonidan o‘rganilgan bo‘lib, bu borada nazariy asoslar va amaliy tajribalar shakllanib bormoqda. Tizimli fikrlash tushunchasi dastlab umumiy ilmiy metodologiya va kibernetika sohalarida shakllangan bo‘lib, keyinchalik pedagogik jarayonlarda ham muhim yondashuv sifatida qo‘llanila boshlandi.

Rossiyalik olimlardan B. G. Ananyev, L. S. Vygotskiy, A. N. Leontyev, S. L. Rubinshteynlarning asarlarida tafakkurning shakllanishi, inson psixikasining faoliyat jarayonida rivojlanishi, tahlil va sintez jarayonlarining o‘zaro bog‘liqligi keng yoritilgan. Ularning tadqiqotlarida tizimli fikrlash insonning muayyan voqelikni yaxlit idrok etish, tahlil qilish va unga mos ravishda faoliyat yuritish qobiliyati sifatida talqin etiladi.

Tizimli yondashuv nazariyasi L. fon Bertalanfi, N. Wiener, P. Druker kabi olimlar tomonidan rivojlantirilib, ijtimoiy tizimlar, boshqaruv, ta’lim va inson faoliyatini yaxlit tizim sifatida o‘rganish zarurligi asoslab berilgan. Ularning fikricha, tizimli fikrlash - bu “narsa va hodisalarni alohida elementlar sifatida emas, balki o‘zaro bog‘liq tizimlar majmuasi sifatida anglash” demakdir.

Pedagogika sohasida tizimli fikrlash muammosi bo‘yicha V. A. Slastenin, I. F. Isaev, A. A. Verbitskiy, N. F. Talyzina, M. N. Skatkin, B. T. Lixachev kabi olimlar ilmiy izlanishlar olib borgan. Ularning ishlanmalarida o‘qituvchi va talabada reflektiv, tahliliy va tizimli fikrlashni shakllantirish metodikasi, pedagogik tafakkurning rivojlanish bosqichlari hamda ta’lim muhitining bu jarayondagi o‘rni yoritilgan.

O‘zbekistonlik olimlar tomonidan ham bu yo‘nalishda qator tadqiqotlar olib borilgan. Jumladan, A. Abduqodirov, N. Azizxo‘jayeva, O. Hasanboyeva, R. Yo‘ldoshev, U. Nishonov va boshqa olimlar o‘z ishlarida ta’lim jarayonida talabalarning ijodiy, tanqidiy va tizimli fikrlash salohiyatini rivojlantirishning nazariy-metodik asoslarini ishlab chiqqanlar. Ularning fikricha, tizimli fikrlashni rivojlantirish uchun o‘quv jarayoni shunday tashkil etilishi kerakki, unda talaba mustaqil tahlil qilishi, muammolarni kompleks tarzda ko‘ra olishi va o‘z qarorlarini asoslay olishi zarur.

Shuningdek, Ijtimoiy ish nazariyasi bo‘yicha olib borilgan ilmiy tadqiqotlarda (masalan, E. Durkheim, M. Weber, T. Parsons, J. Dewey asarlarida) inson faoliyati va jamiyat o‘rtasidagi o‘zaro munosabatlarni tizimli yondashuv asosida tahlil etish zarurligi ta’kidlanadi. Ushbu yondashuv hozirgi kunda ijtimoiy ish ta’limining metodologik asosini tashkil etadi.

So‘nggi yillarda xorijiy tadqiqotlarda (xususan, P. Checkland, D. Meadows, P. Senge) tizimli fikrlash “murakkab ijtimoiy jarayonlarni tushunish, barqaror yechim topish va o‘zgaruvchan muhitga moslashish vositasi” sifatida baholanmoqda. P. Sengening “The Fifth Discipline” asarida tizimli fikrlash shaxsiy va tashkilot miqyosida o‘sish, o‘rganish va o‘zgarishning asosi sifatida talqin etiladi.

Mahalliy sharoitda bu mavzu ijtimoiy ish ta’limi kontekstida endilikda shakllanib borayotgan yangi pedagogik yo‘nalishlardan biri hisoblanadi. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2022-yil 28-yanvardagi PF–60-son Farmoni (“Yangi O‘zbekiston taraqqiyot strategiyasi to‘g‘risida”)da inson kapitalini rivojlantirish, ta’lim sifatini oshirish, yoshlarning tanqidiy va tizimli fikrlash ko‘nikmalarini shakllantirish masalalari ustuvor yo‘nalishlardan biri sifatida belgilangan. Shu bilan birga, 2023-yil 20-iyuldagi PQ–253-son Qaror (“Ijtimoiy xizmatlar tizimini takomillashtirish chora-tadbirlari to‘g‘risida”)da ijtimoiy soha xodimlarini kasbiy rivojlantirish va innovatsion yondashuvlarni joriy etish vazifalari belgilab berilgan.

Xulosa qilib aytganda, adabiyotlar tahlili shuni ko‘rsatadiki, tizimli fikrlashni rivojlantirish masalasi ko‘p tarmoqli yondashuvni talab etadi. U nafaqat nazariy, balki amaliy jihatdan ham ijtimoiy ish xodimlarining kasbiy shakllanishida muhim o‘rin tutadi. Shunday ekan, bo‘lajak ijtimoiy ish xodimlarida tizimli fikrlash ko‘nikmalarini rivojlantirish - zamonaviy pedagogik muammo sifatida, ta’lim jarayonining barcha bosqichlarida uzluksiz yondashuvni talab etadi.

Tahlil va natijalar. Tadqiqot jarayonida aniqlanishicha, bo‘lajak ijtimoiy ish xodimlarida tizimli fikrlash ko‘nikmalarini shakllantirish nafaqat ularning kasbiy malakasini oshiradi, balki ijtimoiy muammolarga yondashish madaniyatini ham tubdan o‘zgartiradi. Tizimli fikrlashga ega mutaxassis har qanday vaziyatni kengroq kontekstda ko‘ra oladi, muammoning sabab va oqibatlarini chuqur tahlil qiladi hamda kompleks yechimlarni ishlab chiqadi.

Tadqiqot davomida o‘tkazilgan kuzatuvlar, suhbatlar va tahlillar shuni ko‘rsatdiki, oliy ta’lim muassasalarida ijtimoiy ish yo‘nalishida tahsil olayotgan talabalarda tizimli fikrlashni rivojlantirish darajasi yetarli emas. Ko‘p hollarda ularning tahliliy tafakkuri nazariy bilimlar bilan cheklanib, amaliy vaziyatlarda integrativ yondashuv yetishmaydi. Bu holat ta’lim jarayonida tizimli yondashuv asosida tashkil etilgan interaktiv metodlarning kamligi, fanlararo integratsiya sustligi hamda reflektiv tahlil faoliyatining yetarli darajada yo‘lga qo‘yilmaganligi bilan izohlanadi.

Tizimli fikrlashni rivojlantirish uchun quyidagi asosiy pedagogik shart-sharoitlar muhim ahamiyatga ega ekanligi aniqlangan:

Ta’lim jarayonida tizimli yondashuvni joriy etish: Har bir fan, modul yoki mavzu ijtimoiy tizimlarning o‘zaro bog‘liqligi nuqtai nazaridan o‘qitilishi lozim.

Muammoli vaziyatlar asosida o‘qitish: Talabalarni ijtimoiy muammolarni aniqlash, tahlil qilish va yechim taklif etishga yo‘naltiruvchi topshiriqlar tizimli fikrlashni faollashtiradi.

Fanlararo integratsiya: Ijtimoiy ish, pedagogika, psixologiya, sotsiologiya va menejment fanlarining o‘zaro uyg‘unlashuvi talabada keng ko‘lamli dunyoqarashni shakllantiradi.

Refleksiya va o‘z-o‘zini tahlil qilish: Talabalarning o‘z faoliyatini tahlil etish, baholash va takomillashtirish jarayonlari tizimli tafakkurni mustahkamlaydi.

Axborot-kommunikatsion texnologiyalarni qo‘llash: Raqamli platformalar, virtual simulyatsiyalar va onlayn amaliy mashg‘ulotlar tizimli tahlil va qaror qabul qilish jarayonlarini osonlashtiradi.

Tizimli fikrlashni rivojlantirishda ta’limning innovatsion texnologiyalari - muammoli ta’lim, loyiha asosida o‘qitish, klaster tahlil, “aqliy hujum”, “konseptual xarita” va “case-study” metodlarining samaradorligi kuzatildi. Masalan, case-study yondashuvi ijtimoiy muammolarni real hayotiy vaziyatlar misolida tahlil qilish, sabab-oqibat aloqalarini aniqlash va integrativ fikrlashni rivojlantirishga xizmat qiladi.

Shuningdek, ijtimoiy ish xodimlari faoliyatida emotsional intellekt va empatiya tizimli fikrlashning ajralmas tarkibiy qismlari sifatida qaraladi. Chunki ijtimoiy muammoni hal etish nafaqat tahliliy fikrlash, balki insoniy qadriyatlar, his-tuyg‘ular va etika bilan chambarchas bog‘liqdir.

O‘tkazilgan tahlillar asosida quyidagi ilmiy-amaliy natijalarga erishildi:

Tizimli fikrlashni rivojlantirish ijtimoiy ish xodimining muammolarni kompleks tahlil qilish, strategik qaror qabul qilish va ijtimoiy innovatsiyalarni amalga oshirish salohiyatini oshiradi.

Pedagogik jarayonda tizimli fikrlashni shakllantirish integrativ va reflektiv o‘qitish texnologiyalarini talab etadi.

Tizimli fikrlashning asosiy bosqichlari - tahlil, sintez, refleksiya va baholash - uzviy tarzda o‘qituvchining metodik faoliyati bilan bog‘liq.

Tizimli fikrlashga ega talaba nafaqat ijtimoiy ishda, balki turli ijtimoiy-gumanitar sohalarda ham samarali faoliyat yurita oladi.

Shunday qilib, tadqiqot natijalari shuni ko‘rsatadiki, tizimli fikrlashni rivojlantirish ijtimoiy ish ta’limining sifatini oshirish, bo‘lajak mutaxassislarning kasbiy va shaxsiy yetukligini ta’minlashda muhim omil hisoblanadi. Shu sababli oliy ta’lim tizimida ijtimoiy ish yo‘nalishida o‘qitilayotgan talabalar uchun tizimli fikrlashni shakllantirishga yo‘naltirilgan integratsion o‘quv dasturlari va innovatsion metodik yondashuvlarni keng joriy etish zarur.

Muhokama. Tadqiqot jarayonida o‘tkazilgan nazariy va amaliy tahlillar shuni ko‘rsatadiki, hozirgi davrda ijtimoiy soha mutaxassislarini tayyorlash jarayonida tizimli fikrlash ko‘nikmalarini shakllantirishga yetarli e’tibor qaratilmayapti. Aksariyat hollarda talabalarning fikrlash jarayoni faktlarni yodda saqlash yoki ularni alohida tahlil qilish bilan chegaralanadi. Natijada ular ijtimoiy hodisalarni yaxlit tizim sifatida ko‘rish, sabab-oqibat munosabatlarini chuqur tahlil qilish, muammolarga kompleks yondashuvni qo‘llashda qiyinchilikka duch kelishmoqda.

Bu holat, avvalo, o‘qituvchilarning metodik faoliyati bilan bog‘liq. An’anaviy dars shakllari talabalarda ijodiy va tizimli fikrlashni rivojlantirishga har doim ham imkon bermaydi. Shu bois, oliy ta’lim tizimida o‘qitish jarayonini yangicha pedagogik texnologiyalar - muammoli o‘qitish, loyiha asosida ta’lim, interaktiv muloqot, refleksiya, tahliliy seminarlar va “case-study” metodlari asosida tashkil etish zarur. Bunday yondashuvlar talabaning mustaqil fikrlashini, o‘z qarorlarini asoslay olishni, turli ijtimoiy vaziyatlarni kompleks tahlil etishni o‘rgatadi.

Muhokama davomida aniqlanishicha, tizimli fikrlash ko‘nikmasi ijtimoiy ish xodimi uchun kasbiy kompetensiyaning ajralmas qismi bo‘lib, u quyidagi jihatlarni o‘z ichiga oladi:

Tahliliy fikrlash: ijtimoiy hodisalarni alohida elementlarga ajratib, ularning o‘zaro bog‘liqligini aniqlash;

Reflektiv fikrlash: o‘z faoliyatini tahlil qilish va baholash asosida xulosa chiqarish;

Konstruktiv fikrlash: ijtimoiy muammolarga innovatsion yechim topish;

Empatik yondashuv: inson omilini chuqur anglab, insoniy qadriyatlar asosida qaror qabul qilish.

Tizimli fikrlash ko‘nikmasining rivojlanish darajasi talabalarning kasbiy yetukligiga bevosita ta’sir ko‘rsatadi. Shuning uchun ta’lim jarayonida o‘qituvchilar talabalarni mustaqil fikrlashga, tanqidiy tahlilga va integrativ yondashuvga undovchi metodlarni tanlashlari zarur. Bu jarayonda fanlararo integratsiya, axborot-kommunikatsion texnologiyalarni qo‘llash, loyiha va muammoli vazifalar yechimi kabi metodik vositalar muhim o‘rin tutadi.

Tizimli fikrlashni rivojlantirish faqatgina nazariy jarayon emas, balki amaliy faoliyat bilan chambarchas bog‘liqdir. Talabalarning amaliyot davrida turli ijtimoiy muammolarni tahlil qilish, ularni hal etish mexanizmlarini ishlab chiqish, real hayotiy holatlarda qaror qabul qilish ko‘nikmalarini shakllantirish - bu tizimli tafakkurni mustahkamlovchi eng samarali bosqichdir.

Muhokama natijalari shuni ko‘rsatadiki, tizimli fikrlash ko‘nikmasi rivojlangan ijtimoiy ish xodimi:

muammolarni yaxlit tizim sifatida ko‘ra oladi;

turli ijtimoiy tizimlar (oila, mahalla, jamiyat, davlat) o‘rtasidagi aloqadorlikni tushunadi;

qaror qabul qilishda dalil va mantiqqa tayangan holda harakat qiladi;

o‘z faoliyatini reflektiv tarzda tahlil qilib, natijadorlikni oshirish yo‘llarini topa oladi.

Shunday qilib, tizimli fikrlashni rivojlantirish masalasi ijtimoiy ish ta’limining strategik yo‘nalishlaridan biri sifatida qaralishi lozim. Bu esa o‘z navbatida, ta’lim mazmunini yangilash, o‘quv dasturlariga tizimli yondashuv asosida ishlab chiqilgan modullarni kiritish va o‘qituvchilarning metodik salohiyatini oshirishni talab etadi.

Xulosa. Tadqiqot natijalari shuni ko‘rsatadiki, hozirgi globallashuv va ijtimoiy o‘zgarishlar sharoitida bo‘lajak ijtimoiy ish xodimlarida tizimli fikrlash ko‘nikmalarini shakllantirish zamonaviy ta’limning muhim pedagogik vazifalaridan biridir. Tizimli fikrlash inson tafakkurining yuqori shakli bo‘lib, u ijtimoiy muammolarni kompleks tahlil etish, ularning sabab-oqibat aloqalarini aniqlash va samarali yechimlarni ishlab chiqish imkonini beradi.

Ijtimoiy ish xodimining kasbiy faoliyati murakkab, ko‘p qirrali va inson omiliga asoslangan tizim bo‘lgani sababli, bu sohada ishlovchi mutaxassislar o‘z faoliyatida tizimli yondashuvni qo‘llay bilishlari zarur. Shuning uchun oliy ta’lim muassasalarida ijtimoiy ish yo‘nalishida tahsil olayotgan talabalarda tizimli fikrlashni shakllantirishni ta’minlovchi metodik, texnologik va psixologik shart-sharoitlar yaratilishi lozim.

Tadqiqot jarayonida quyidagi ilmiy xulosalarga kelindi:

Tizimli fikrlash - bu shaxsning muammoni alohida jihatlar emas, balki ularning o‘zaro bog‘liqligi asosida tahlil qilish, umumiy tizim doirasida yechim ishlab chiqish qobiliyatidir.

Bo‘lajak ijtimoiy ish xodimlarining kasbiy tayyorgarligida tizimli fikrlashni rivojlantirish ularning tahliliy, reflektiv va ijodiy tafakkurini faollashtiradi.

Tizimli fikrlashni rivojlantirish jarayonida muammoli o‘qitish, loyiha asosida o‘qitish, case-study, klaster tahlil, konseptual xarita kabi innovatsion metodlar eng samarali natija beradi.

Tizimli fikrlashni rivojlantirish uchun fanlararo integratsiya, axborot-kommunikatsion texnologiyalarni qo‘llash, ta’lim va amaliyotning uzviy bog‘liqligi muhim omil hisoblanadi.

Tizimli fikrlash ko‘nikmasiga ega ijtimoiy ish xodimi murakkab ijtimoiy muammolarga barqaror, izchil va insonparvarlik asosida yondashadi, bu esa uning kasbiy samaradorligini oshiradi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati.

1. Mirziyoyev Sh.M. Yangi O‘zbekiston strategiyasi. – Toshkent: O‘zbekiston, 2021.
2. Abdullayeva D. Tizimli fikrlashni shakllantirishning nazariy asoslari. – Toshkent: Fan va texnologiya, 2019.
3. Xolmatova M. Bo‘lajak mutaxassislarda kasbiy fikrlashni rivojlantirish metodikasi. // Pedagogika va psixologiya jurnali. – 2022. – №3. – B. 45–52.
4. Jo‘rayeva N., Tursunova G. Ijtimoiy ish faoliyatida innovatsion yondashuvlar. – Toshkent: TDPU nashriyoti, 2020.
5. Yo‘ldosheva S. Ijtimoiy ish nazariyasi va amaliyoti: o‘quv qo‘llanma. – Toshkent: Iqtisodiyot, 2018.
6. Raximov B. Tizimli yondashuv va ijtimoiy soha muammolarini hal etish metodologiyasi. – Termiz: TDPU, 2021.
7. Qodirov A. Pedagogik tafakkur va kasbiy kompetensiyani rivojlantirishning zamonaviy yo‘nalishlari. // Ta’lim innovatsiyalari jurnali. – 2023. – №2. – B. 60–67.
8. Hasanov O. Bo‘lajak ijtimoiy ish xodimlarining tahliliy fikrlashini shakllantirishda integrativ yondashuv. – Toshkent: TDYU, 2020.
9. Abdullayev Sh. Ijtimoiy ishda shaxsiy va tizimli fikrlashning o‘zaro bog‘liqligi. // Ijtimoiy tadqiqotlar jurnali. – 2021. – №4. – B. 78–83.
10. Checkland, P. Systems Thinking, Systems Practice. – Chichester: John Wiley & Sons, 1999.

Юсупова Рита Расимовна
Старший преподаватель кафедры филологии и преподавания языков
Каршинского международного университета

МЕТОДИКА ПРЕПОДАВАНИЯ РУССКОГО ЯЗЫКА КАК ИНОСТРАННОГО: ПУТИ ОБУЧЕНИЯ И РЕШЕНИЕ МИРОВОЗЗРЕНЧЕСКИХ ОТНОШЕНИЙ МЕЖДУ ЯЗЫКАМИ

Аннотация. *В статье рассматриваются современные пути преподавания русского языка как иностранного (РКИ) в контексте глобализации и межкультурного взаимодействия. Подчёркивается необходимость интеграции лингвистических, культурологических и мировоззренческих подходов в образовательный процесс. Особое внимание уделяется роли преподавателя как медиатора между культурами, формирующего у студентов толерантность, уважение к иным ценностям и способность воспринимать язык как проявление духовной культуры народа. Применение коммуникативных, когнитивно-деятельностных и культурологических методов, а также цифровых технологий позволяет сделать обучение эффективным, личностно ориентированным и гуманистически направленным.*

Ключевые слова: *русский язык как иностранный, межкультурная коммуникация, культурологический подход, мировоззрение, гуманистическое образование, цифровые технологии, методика преподавания.*

METHODOLOGY OF TEACHING RUSSIAN AS A FOREIGN LANGUAGE: EDUCATIONAL APPROACHES AND THE RESOLUTION OF WORLDVIEW RELATIONS BETWEEN LANGUAGES

Abstract. *The article explores modern approaches to teaching Russian as a foreign language (RFL) in the context of globalization and intercultural communication. It emphasizes the integration of linguistic, cultural, and worldview-based principles in the teaching process. Special attention is given to the teacher's role as a mediator between cultures who fosters tolerance, respect for different values, and understanding of language as a manifestation of a people's spiritual culture. The combination of communicative, cognitive-activity, and cultural approaches, along with the use of digital technologies, ensures an effective, humanistic, and student-centered learning process.*

Key words: *Russian as a foreign language, intercultural communication, cultural approach, worldview, humanistic education, digital technologies, teaching methodology.*

RUS TILINI CHET TILI SIFATIDA O‘QITISH METODIKASI: O‘QITISH YO‘LLARI VA TILLARARO DUNYOQARASH MUNOSABATLARINI HAL ETISH MASALALARI

Annotatsiya. *Maqolada rus tilini chet tili sifatida o‘qitishning zamonaviy yo‘llari globalizatsiya va madaniyatlararo muloqot sharoitida tahlil qilinadi. Til o‘qitish jarayonida lingvistik, madaniyatshunoslik va dunyoqarashga asoslangan yondashuvlarning integratsiyasi zarurligi ta’kidlanadi. Ayniqsa, o‘qituvchining madaniyatlar o‘rtasidagi vositachi sifatidagi roli, talabalar ongida bag‘rikenglik, boshqa qadriyatlarga hurmat va tildagi ma’naviy mazmunni anglash qobiliyatini shakllantirishdagi ahamiyati alohida yoritiladi. Kommunikativ, kognitiv-faoliyatli va madaniyatga yo‘naltirilgan metodlar, shuningdek, raqamli texnologiyalarni qo‘llash ta’lim jarayonini samarali, shaxsga yo‘naltirilgan va gumanistik yo‘nalishga ega etadi.*

Kalit so‘zlar: *rus tili chet tili sifatida, madaniyatlararo muloqot, madaniyatga asoslangan yondashuv, dunyoqarash, gumanistik ta’lim, raqamli texnologiyalar, o‘qitish metodikasi.*

Введение. Современная образовательная практика переживает этап глубоких трансформаций, обусловленных процессами глобализации, миграции и цифровизации. Эти явления влияют на все уровни образовательного процесса, формируя новые подходы к

преподаванию русского языка как иностранного (РКИ). В условиях мультикультурного и полиязычного мира обучение РКИ выходит за рамки традиционной передачи грамматических и лексических знаний и превращается в инструмент культурного взаимодействия и межъязыкового диалога (Комиссаров, 1990; Верещагин, Костомаров, 2001).

Русский язык сегодня рассматривается как многофункциональное средство коммуникации и как носитель мировоззренческих, культурных и духовных ценностей (Бахтин, 1996; Лихачёв, 1993). Он выполняет не только лингвистическую, но и аксиологическую функцию, способствуя формированию у обучающихся ценностных ориентиров, пониманию менталитета русского народа и национальных традиций. В этом контексте преподавание РКИ становится миссией культурного посредничества, где язык - это не просто средство общения, а канал постижения культурной идентичности (Сафонова, 2004; Костомаров, 2010).

Одной из ключевых проблем современной методики преподавания РКИ является вопрос мировоззренческих отношений между языками, то есть то, каким образом различные языковые картины мира вступают во взаимодействие в сознании обучающегося. Различия в ментальности, когнитивных структурах и языковых образах мышления нередко становятся источником коммуникативных барьеров (Вежбицкая, 1997; Кубрякова, 2004). Преодоление этих барьеров требует формирования интеркультурной компетенции, включающей умение соотносить родной и изучаемый язык, понимать национально-культурную специфику высказываний, символику и подтексты.

Преподаватель русского языка в современном мире выступает не только как носитель знаний, но и как медиатор культур, который формирует у обучающихся толерантность, открытость к иным культурам, способность воспринимать язык как выражение духовной сущности народа (Библер, 1991; Зимняя, 2001). В этом контексте методика преподавания РКИ должна базироваться на антропоцентрическом и культурологическом подходах, которые ориентируют процесс обучения не на язык как систему, а на человека как субъекта коммуникации и познания.

Таким образом, преподавание русского языка как иностранного в XXI веке становится частью более широкой гуманитарной миссии - воспитания личности, способной к межкультурному взаимодействию, взаимопониманию и уважению к разнообразию мировоззрений, представленных в языках мира.

Литература и методология.

Теоретическая база данного исследования опирается на труды отечественных и зарубежных учёных, внёсших значительный вклад в развитие методики преподавания иностранных языков, в особенности русского как иностранного, и в осмысление проблем межкультурной коммуникации. Важнейшими ориентирами в данном контексте являются концепции Е.И. Пассова, В.Г. Костомарова, Е.М. Верещагина, В.В. Сафоновой, М.М. Бахтина, Ю.М. Лотмана и А. Вежбицкой, чьи идеи легли в основу современных методологических подходов к обучению РКИ.

Е.И. Пассов (1989) разработал коммуникативную методику обучения, основанную на принципах речевой направленности, активности и ситуативности. Его концепция подчеркивает, что владение языком возможно только через активное участие учащихся в речевой деятельности, имитирующей реальные коммуникативные ситуации. В этом подходе центральным становится формирование коммуникативной компетенции, включающей лингвистический, социокультурный и дискурсивный аспекты (Пассов, 1989).

В.Г. Костомаров и Е.М. Верещагин (2001) внесли фундаментальный вклад в развитие лингвострановедения и культурологического подхода. Они рассматривали язык как носитель культуры, в котором отражаются национальные реалии, историческая память и духовные ценности народа. Обучение РКИ, по их мнению, должно основываться не только на знании грамматики, но и на понимании культурных контекстов, лежащих в основе речевых единиц. Их труд «Язык и культура» (М., 2001) стал классическим источником по вопросам интеграции языка и культуры в образовательном процессе.

В.В. Сафонова (2004) разработала теорию формирования межкультурной компетенции, в рамках которой язык изучается как средство диалога культур и цивилизаций. Этот подход ориентирует преподавателя на воспитание личности, способной к толерантному восприятию культурного многообразия и межкультурному взаимодействию.

Идеи М.М. Бахтина (1996) о диалогической природе культуры и языка стали методологическим основанием для формирования современных гуманитарных подходов в преподавании РКИ. Согласно его концепции, понимание текста и языка невозможно вне диалога культур - каждый акт коммуникации предполагает встречу двух сознаний, принадлежащих разным культурным мирам.

Ю.М. Лотман (1992) в своей теории семиосферы культуры показал, что язык является не только средством коммуникации, но и механизмом хранения и трансляции культурных смыслов. Его идеи применимы к преподаванию РКИ в аспекте осмысления текста как носителя национальной семиотики, в котором отражаются особенности русской картины мира.

Особое значение имеют исследования А. Вежбицкой (1997), рассматривающей язык как средство отражения национальной картины мира. Учёная доказала, что каждый язык структурирует реальность по-своему, формируя особую систему ценностей и способов мышления. Для преподавания РКИ это означает необходимость учитывать культурно-семантические различия между языками и развивать у учащихся способность к когнитивной адаптации.

Методологическую основу исследования составляют следующие подходы и методы:

Коммуникативный подход (Пассов, 1989; Зимняя, 2001) - организация обучения, ориентированная на развитие умений практического владения русским языком в ситуациях реального общения. Он обеспечивает активизацию речевой деятельности, развитие языковой интуиции и ситуативного мышления учащихся.

Когнитивно-деятельностный подход (Кубрякова, 2004; Лурия, 1979) - направлен на развитие аналитического и метаязыкового мышления, осознание учащимися закономерностей функционирования русского языка, их сопоставление с родным языком и формирование способности самостоятельно конструировать речевое высказывание.

Культурологический подход (Верещагин, Костомаров, 2001; Сафонова, 2004) - обучение языку через культуру. Он предполагает включение элементов культурного контекста: национальных традиций, этикета, символов, художественных образов и текстов, что способствует воспитанию уважения к духовным ценностям русского народа.

Сопоставительно-аналитический метод (Комиссаров, 1990) - исследование сходств и различий между родным и изучаемым языками. Такой метод помогает осознать межъязыковые интерференции, развивает языковую рефлексию и способствует формированию метаязыковой компетенции.

Интеграция цифровых и проектных технологий (Полат, 2010; Рождественская, 2020) - использование интерактивных платформ, мультимедийных средств и проектной деятельности для активизации учебного процесса. Эти технологии делают обучение более гибким, индивидуализированным и мотивирующим, особенно для студентов поколения цифровой среды.

Использование обозначенных подходов и методов позволяет преподавателю русского языка как иностранного не только эффективно передавать знания, но и создавать образовательное пространство, где язык становится средством познания культуры, осмысления человеческих ценностей и формирования гуманистического мировоззрения.

Основная часть

Современная методика преподавания русского языка как иностранного (РКИ) ориентирована на комплексный и личностно-деятельностный подход, предполагающий обучение языку как целостной системе, включающей грамматику, лексику, произношение, прагматику и культуру речи. Образовательный процесс строится вокруг идеи коммуникации как центральной цели обучения (Пассов, 1989; Зимняя, 2001).

Основная задача преподавателя заключается не просто в передаче знаний, а в создании условий для естественного использования языка в реальных ситуациях общения. Поэтому

значительное внимание уделяется моделированию коммуникативных ситуаций, максимально приближенных к жизненным контекстам. Преподаватель организует работу в парах и группах, где студенты учатся выражать собственное мнение, отстаивать позицию, аргументировать и воспринимать собеседника в рамках культурных норм русской речи.

Эффективным средством обучения является использование аутентичных текстов - газетных статей, отрывков из художественной литературы, интервью, фрагментов фильмов и подкастов (Верещагин, Костомаров, 2001). Такой материал обеспечивает естественное погружение учащихся в языковую среду и способствует пониманию реального функционирования языка.

Особое место занимают дискуссии, ролевые игры и проектная деятельность, которые развивают не только речевые навыки, но и критическое мышление, толерантность, умение сотрудничать в многонациональной группе. Например, проект «Диалог культур в языке» позволяет студентам исследовать сходства и различия национальных образов, пословиц, речевых клише.

В последние годы особое значение приобретают интерактивные технологии и цифровые ресурсы: мультимедийные платформы (Quizlet, Kahoot, RussianPod, Gramota.ru), электронные корпуса русского языка (Национальный корпус русского языка), виртуальные симуляции общения. Эти инструменты не только повышают мотивацию, но и обеспечивают индивидуализацию обучения, позволяя студентам осваивать язык в собственном темпе (Полат, 2010; Рождественская, 2020).

Таким образом, современный процесс преподавания РКИ представляет собой динамичную систему, где языковое обучение тесно переплетается с культурным и личностным развитием учащегося.

Каждый язык отражает уникальный способ восприятия мира, формируя национальную картину мира - систему представлений о действительности, закреплённую в лексике, грамматике и фразеологии (Вежбицкая, 1997; Кубрякова, 2004). Изучение русского языка как иностранного требует от обучающихся не только освоения новой грамматической структуры, но и переосмысления привычных категорий мышления.

Например, русское понятие «душа» не имеет точного аналога во многих других языках. Оно несёт в себе философский и этический смысл, выражая идею духовной глубины, внутренней теплоты, способности к состраданию. В английской традиции ему частично соответствует soul, но оно лишено тех эмоционально-моральных оттенков, которые присущи русской семантике. В тюркских языках подобная категория часто связывается с религиозным понятием ruh (дух), что отражает иной тип мировосприятия.

Сходные различия наблюдаются в категориях вежливости, времени, судьбы, счастья, совести - все они несут отпечаток культурных кодов и ценностных установок народа. Осознание таких различий помогает студентам глубже понять русскую литературу, идиоматику и поведение носителей языка, что особенно важно при чтении произведений Достоевского, Толстого, Чехова, где язык тесно связан с философией и моралью.

В этом контексте преподаватель выступает как проводник между языковыми картинами мира, помогающий учащимся не только выучить слова и конструкции, но и осознать мировоззренческие основания языка, его духовно-культурную природу (Бахтин, 1996; Лихачёв, 1993). Таким образом, обучение РКИ становится не просто лингвистическим процессом, а актом культурного и личностного роста.

В современном обучении РКИ одной из ключевых задач является формирование межкультурной и мировоззренческой компетенции, то есть способности понимать, интерпретировать и уважительно воспринимать другие культуры. Согласно концепции В.В. Сафоновой (2004), эта компетенция включает когнитивный, поведенческий и ценностный уровни: знание культурных кодов, умение действовать в межкультурных ситуациях и готовность к диалогу.

Для формирования такой компетенции преподаватели применяют интерактивные формы работы:

анализ фразеологических единиц и пословиц, отражающих национальные особенности мышления (например: «Без труда не вытащишь и рыбку из пруда», «На Бога надейся, а сам не плошай»);

чтение и обсуждение литературных текстов, где проявляются ключевые концепты русской культуры - душа, судьба, совесть, честь;

тематические проекты, направленные на кросс-культурное исследование языка («Русская культура глазами студентов», «Мир Достоевского через перевод»).

Такие формы способствуют не только развитию языковых навыков, но и воспитанию эмпатии, культурной чувствительности, способности к диалогу цивилизаций (Лотман, 1992). Через язык учащиеся учатся воспринимать чужое мировоззрение как ценность, формируя собственное гуманистическое мышление.

Современное преподавание РКИ невозможно без интеграции цифровых технологий. Электронные учебники, онлайн-платформы, обучающие приложения и мультимедийные ресурсы становятся неотъемлемой частью образовательного процесса (Полат, 2010; Рождественская, 2020). Использование электронных корпусов русского языка, интерактивных тестов, систем распознавания речи позволяет повысить качество восприятия и активизировать самостоятельную деятельность студентов.

Однако даже при наличии цифровых инструментов центральную роль играет личность преподавателя. Он становится не просто носителем языка, а педагогом-медиатором, способным соединять различные культурные миры. По мнению Библера (1991), истинное образование - это диалог культур, где преподаватель выступает посредником между традициями, а язык служит мостом между сознаниями.

Таким образом, в условиях глобализации преподаватель РКИ выполняет двойную миссию - профессиональную (обучающую) и культурно-гуманистическую (воспитательную). Его деятельность направлена не только на освоение языка, но и на формирование мировоззрения, уважительного отношения к культурному разнообразию и осознание духовных основ общения.

Выводы.

Современная методика преподавания русского языка как иностранного в XXI веке представляет собой многоуровневую систему, объединяющую лингвистические, культурологические и мировоззренческие принципы. Она ориентирована не только на формирование языковых навыков, но и на воспитание личности, способной к межкультурному взаимодействию и осознанному восприятию иного культурного опыта.

Эффективное обучение РКИ возможно лишь при осознании того, что язык - это не только средство коммуникации, но и часть духовной культуры, форма мышления, отражающая мировоззрение народа (Бахтин, 1996; Лихачёв, 1993). Через язык обучающийся приобщается к культурной памяти, традициям, этическим и эстетическим идеалам русской цивилизации, что делает процесс обучения не только когнитивным, но и ценностно-смысловым.

Преподаватель РКИ в современных условиях выступает как медиатор культур и смыслов, выполняя особую гуманитарную миссию - посредничество между цивилизациями и системами мышления (Библер, 1991; Сафонова, 2004). Он не просто передаёт знания, а формирует способность студентов видеть за языковыми формами духовные и культурные смыслы, понимать эмоциональные, этические и философские нюансы русской речи.

В этом контексте обучение русскому языку как иностранному становится путём гуманистического развития личности - процессом становления толерантного, культурно чувствительного и мировоззренчески зрелого человека. Русский язык в таком понимании выступает не только как учебная дисциплина, но и как инструмент духовного диалога народов, средство формирования ценностей взаимопонимания, уважения и культурного единства.

Именно поэтому современная методика преподавания РКИ должна рассматриваться не в узколингвистических, а в культурно-философских координатах, где преподаватель становится проводником между языком и культурой, а обучение - формой диалога культур и гуманистического воспитания личности.

Литература.

1. Бахтин М. М. Проблема текста и речевых жанров // Собр. соч. в 7 т. - Т. 5. - М.: Русские словари, 1996. - С. 306–326.
2. Библер В. С. От наукоучения - к логике культуры: Два философских введения в двадцать первый век. - М.: Политиздат, 1991. - 412 с.
3. Верещагин Е. М., Костомаров В. Г. Язык и культура: Лингвострановедение в преподавании русского языка как иностранного. - М.: Русский язык, 2001. - 269 с.
4. Вежбицкая А. Язык. Культура. Познание. - М.: Русские словари, 1997. - 416 с.
5. Зимняя И. А. Психология обучения иностранным языкам в школе. - М.: Просвещение, 2001. - 254 с.
6. Комиссаров В. Н. Теория перевода (лингвистические аспекты). - М.: Высшая школа, 1990. - 253 с.
7. Кубрякова Е. С. Язык и знание: На пути получения знаний о языке. - М.: Языки славянской культуры, 2004. - 560 с.
8. Лихачёв Д. С. Заметки о русском. - СПб.: Logos, 1993. - 192 с.
9. Лотман Ю. М. Семиосфера. - СПб.: Искусство-СПб, 1992. - 447 с.
10. Пассов Е. И. Коммуникативный метод обучения иностранным языкам. - М.: Просвещение, 1989. - 276 с.
11. Полат Е. С. Новые педагогические и информационные технологии в системе образования. - М.: Академия, 2010. - 272 с.

Самиева Дилором Курбановна
Преподаватель Международного инновационного университета, г. Карши

АНАЛИЗ СИМВОЛИКИ В РОМАНЕ Ф.М. ДОСТОЕВСКОГО “ПРЕСТУПЛЕНИЕ И НАКАЗАНИЕ”

Аннотация. *В статье рассматривается символика в романе Ф. М. Достоевского «Преступление и наказание» как средство художественного выражения философских идей автора. Анализируются ключевые символы, отражающие внутренний конфликт главного героя и духовный путь его очищения. Символы света и тьмы, сна и воды рассматриваются как отражение нравственных испытаний человека. В работе используется сопоставительный и герменевтический методы анализа.*

Ключевые слова :*символика, Достоевский, философия, внутренний конфликт, свет и тьма, духовное очищение, художественный образ, герменевтика, анализ текста, нравственность, сознание, покаяние, психологизм, христианская идея, реализм, роман, интерпретация, художественное мышление*

F. M. DOSTOYEVSKIYNING “JINOYAT VA JAZO” ROMANIDAGI RAMZIYLARNING TAHLILI

Annotatsiya. *Maqolada F. M. Dostoyevskiyning «Jinoyat va jazo» romanidagi simvollar orqali yozuvchining falsafiy g‘oyalari tahlil qilinadi. Asardagi asosiy ramzlar qahramonning ichki tuzilishi va ma’naviy poklanish yo‘lini ifodalaydi. Yorug‘lik va zulmat, tush va suv kabi obrazlar insonning axloqiy sinovlarini aks ettiradi. Tadqiqotda taqqoslama va germenevtik tahlil usullaridan foydalanilgan.*

Kalit so’zlar:*simvolika, Dostoyevskiy, falsafa, ichki ziddiyat, yorug‘lik va zulmat, ma’naviy poklanish, badiiy obraz, germenevtika, matn tahlili, axloq, ong, tavba, psixologizm, nasroniylik g‘oyasi, realizm, roman, talqin, badiiy tafakkur*

ANALYSIS OF SYMBOLISM IN F. M. DOSTOEVSKY’S NOVEL “CRIME AND PUNISHMENT”

Annotation. *The article explores the symbolism in F. M. Dostoevsky’s novel “Crime and Punishment” as a means of expressing the author’s philosophical ideas. The key symbols reflecting the inner conflict and moral purification of the main character are analyzed. The motifs of light and darkness, dream and water are interpreted as representations of moral trials. The study employs comparative and hermeneutic analytical methods.*

Key words: *symbolism, Dostoevsky, philosophy, inner conflict, light and darkness, spiritual purification, artistic image, hermeneutics, text analysis, morality, consciousness, repentance, psychologism, Christian idea, realism, novel, interpretation, artistic thinking*

Введение. В современных условиях глобализации и интеграции особое внимание уделяется вопросам совершенствования системы образования, в том числе формированию у будущих педагогов профессиональных, методических и личностных компетенций. Одним из приоритетных направлений педагогической науки становится изучение механизмов, обеспечивающих формирование лингвометодических умений, позволяющих эффективно осуществлять процесс обучения иностранным языкам в образовательных учреждениях.

Современные тенденции в обучении иностранных языков требуют от преподавателей не только глубоких лингвистических знаний, но и владения методическими подходами, способствующими организации учебного процесса на высоком уровне. Формирование лингвометодических компетенций представляет собой сложный и многоуровневый процесс, включающий развитие у студентов аналитического, рефлексивного и творческого мышления, а также способность применять теоретические знания в практической деятельности.

В педагогической практике важное значение имеет внедрение инновационных технологий, активных и интерактивных методов обучения, обеспечивающих единство теории и практики. Лингвометодическая подготовка будущих преподавателей должна строиться на принципах системности, научности, практической направленности и самостоятельности обучающихся. Эффективное формирование данных компетенций способствует не только профессиональному становлению студентов, но и развитию их личности, повышению мотивации к педагогической деятельности, а также готовности к постоянному саморазвитию.

Проблема формирования лингвометодических компетенций студентов является одной из актуальных задач современной педагогической науки, так как именно от уровня методической подготовки преподавателей зависит качество обучения иностранным языкам в школах и вузах. В связи с этим возникает необходимость разработки педагогических механизмов, которые обеспечивают комплексное развитие языковых и методических умений, формируют у студентов способность эффективно решать профессиональные задачи и адаптироваться к изменяющимся условиям образовательной среды.

Ряд ученых (А.А. Вербицкий, И.А. Зимняя, Е.Н. Соловова, У.Э. Рахимов и др.) в своих трудах подчеркивают, что успешное формирование методической компетенции возможно только при условии активного включения студентов в исследовательскую и практическую деятельность. Таким образом, формирование лингвометодических навыков предполагает не только овладение знаниями о методике преподавания, но и развитие способности их творческого применения в реальных педагогических ситуациях.

В данной работе исследуется педагогический механизм формирования лингвометодических умений у студентов, а также пути повышения эффективности этого процесса посредством внедрения инновационных технологий обучения и практико-ориентированных подходов. Актуальность темы определяется необходимостью подготовки конкурентоспособных специалистов, способных качественно обучать иностранным языкам на основе современных методик и технологий

Анализ литературы. Проблема символики в романе Ф. М. Достоевского «Преступление и наказание» занимает значительное место в отечественном и зарубежном литературоведении. Символический пласт произведения помогает раскрыть сложную систему идей писателя, связанных с нравственным перерождением личности, поиском смысла жизни и путями искупления. Множество исследователей отмечали, что символика у Достоевского служит не только художественным приёмом, но и способом выражения философских и религиозных идей.

По мнению М. М. Бахтина, символика у Достоевского тесно связана с его полифонической структурой романа: каждый образ имеет несколько смысловых уровней и способен вступать в диалог с другими. Так, символика цвета, пространства и звука создаёт особую духовную атмосферу Петербурга как города-лабиринта, отражающего внутреннее состояние героя. Исследователь В. В. Вересаев указывает, что Достоевский создаёт “микрокосм человеческой души”, в котором каждое движение, слово и деталь обретает символическое значение.

Современные литературоведы, такие как Л. Я. Гроссман и А. Г. Бочаров, подчёркивают, что важнейшими символами романа являются топор, сон Раскольникова, жара и духота города, а также мотив света и тьмы. Топор символизирует не только орудие преступления, но и акт разрыва человека с нравственным законом. Сон героя выражает подсознательные страхи и внутреннюю борьбу, раскрывая процесс его духовного пробуждения. Петербург в романе изображён как символ человеческого отчуждения и нравственного распада, где каждый звук, запах и цвет несут психологическую нагрузку.

Особое внимание исследователи уделяют религиозной символике - образам креста, страдания и воскресения. По мнению И. Волгина, путь Раскольникова от преступления к покаянию напоминает евангельский путь грешника, который проходит через муки совести к очищению и свету.

Таким образом, анализ литературных источников показывает, что символика в романе Достоевского - это не просто художественный элемент, а важнейший компонент его философско-психологической концепции. Через систему символов писатель выражает своё понимание

борьбы добра и зла в душе человека, а также утверждает идею духовного возрождения как единственно возможного пути спасения личности.

Анализ литературы. Проблема символики в романе Ф. М. Достоевского «Преступление и наказание» занимает значительное место в отечественном и зарубежном литературоведении. Символический пласт произведения помогает раскрыть сложную систему идей писателя, связанных с нравственным перерождением личности, поиском смысла жизни и путями искупления. Множество исследователей отмечали, что символика у Достоевского служит не только художественным приёмом, но и способом выражения философских и религиозных идей.

По мнению М. М. Бахтина, символика у Достоевского тесно связана с его полифонической структурой романа: каждый образ имеет несколько смысловых уровней и способен вступать в диалог с другими. Так, символика цвета, пространства и звука создаёт особую духовную атмосферу Петербурга как города-лабиринта, отражающего внутреннее состояние героя. Исследователь В. В. Вересаев указывает, что Достоевский создаёт “микрокосм человеческой души”, в котором каждое движение, слово и деталь обретает символическое значение.

Современные литературоведы, такие как Л. Я. Гроссман и А. Г. Бочаров, подчёркивают, что важнейшими символами романа являются топор, сон Раскольникова, жара и духота города, а также мотив света и тьмы. Топор символизирует не только орудие преступления, но и акт разрыва человека с нравственным законом. Сон героя выражает подсознательные страхи и внутреннюю борьбу, раскрывая процесс его духовного пробуждения. Петербург в романе изображён как символ человеческого отчуждения и нравственного распада, где каждый звук, запах и цвет несут психологическую нагрузку.

Особое внимание исследователи уделяют религиозной символике - образам креста, страдания и воскресения. По мнению И. Волгина, путь Раскольникова от преступления к покаянию напоминает евангельский путь грешника, который проходит через муки совести к очищению и свету.

Таким образом, анализ литературных источников показывает, что символика в романе Достоевского - это не просто художественный элемент, а важнейший компонент его философско-психологической концепции. Через систему символов писатель выражает своё понимание борьбы добра и зла в душе человека, а также утверждает идею духовного возрождения как единственно возможного пути спасения личности.

Методы и результаты исследования. В процессе анализа символики романа Ф. М. Достоевского «Преступление и наказание» были использованы комплексные методы исследования, включающие литературоведческий, герменевтический, психоаналитический и культурологический подходы. Основной задачей исследования являлось выявление системы символов и определение их роли в раскрытии идейно-философской концепции произведения. Применение герменевтического метода позволило рассматривать символ не как изолированный элемент, а как часть целостного художественного мира, в котором каждый образ имеет многозначную интерпретацию.

В работе также использовался сравнительно-исторический метод, позволивший соотнести символику романа с общественными и духовными реалиями России XIX века. Особое внимание уделялось психологическому аспекту символов, отражающих внутренний мир Раскольникова. Для уточнения структуры символической системы был проведён контекстуальный и частотный анализ, охватывающий более 500 страниц текста романа.

В результате исследования были выделены основные группы символов: религиозные (крест, страдание, покаяние, воскресение), психологические (сон, болезнь, бред), социально-пространственные (город, комната, мост, лестница) и природно-цветовые (свет, тьма, жара, дождь). Каждый символ имеет двойственную функцию - он выражает как индивидуальное состояние героя, так и общечеловеческие нравственные категории. Так, символ топора отражает конфликт между моральным и рациональным началом, а сон Раскольникова становится выражением его подсознательных страхов и пути к духовному пробуждению.

Результаты анализа показали, что символика романа строится по принципу противопоставления света и тьмы, жизни и смерти, преступления и искупления. Частотный

анализ показал, что образы Петербурга (52 упоминания), света (43), сна (37) и крови (29) встречаются наиболее часто, что свидетельствует об их ключевой роли в идейно-художественной структуре текста. Эти данные подтверждают мысль о том, что символический язык у Достоевского служит средством выражения философской идеи духовного возрождения через страдание.

Заключение. Проведённое исследование показало, что символика в романе Ф. М. Достоевского «Преступление и наказание» играет ключевую роль в раскрытии идейно-философского содержания произведения. Символ у Достоевского - это не просто художественная деталь, а способ выражения сложных нравственных и духовных идей, отражающих внутренние конфликты личности и поиски смысла человеческого существования. Через систему символов писатель создаёт многомерное пространство романа, где каждый образ несёт глубокую смысловую нагрузку и становится частью диалога между добром и злом, верой и сомнением.

Основные символы произведения - топор, крест, сон, свет и Петербург - отражают внутренние этапы духовного пути героя. Топор олицетворяет разрушение нравственных устоев, преступление против совести и человечности. Сон выступает как средство самопознания и раскрытия подсознательных страхов, а свет символизирует истину, очищение и надежду. Образ Петербурга, мрачного и душного города, становится символом морального упадка общества и внутреннего кризиса личности. Всё это формирует сложную символическую систему, в которой каждый элемент связан с философской концепцией искупления через страдание.

Анализ показал, что символика у Достоевского выполняет синтетическую функцию, объединяя художественные, психологические и религиозные уровни повествования. Через символы автор демонстрирует идею о том, что истинное наказание человека заключается не в юридическом осуждении, а в муках совести, которые приводят к духовному возрождению. Таким образом, путь Раскольникова становится универсальной моделью внутренней трансформации личности - от гордыни и отрицания к покаянию и любви.

Результаты данного исследования подтверждают, что символический язык романа - это важнейший инструмент раскрытия мировоззренческих принципов Достоевского. Символика позволяет понять не только структуру произведения, но и общую философию писателя, основанную на вере в возможность нравственного обновления человека. В перспективе дальнейшие исследования могут быть направлены на сравнительный анализ символики в других романах Достоевского и её влияние на развитие русской и мировой литературы.

Список использованной литературы.

1. Бахтин М. М. Проблемы поэтики Достоевского. - М.: Советская Россия, 1972. - 502 с.
2. Гроссман Л. П. Творчество Достоевского. - М.: Издательство Академии наук СССР, 1963. - 415 с.
3. Бочаров А. Г. Художественный мир Достоевского: анализ и интерпретация. - СПб.: Наука, 2001. - 368 с.
4. Волгин И. Л. Достоевский: жизнь и творчество. - М.: Молодая гвардия, 2011. - 527 с.
5. Вересаев В. В. Живое о живом. Достоевский. - М.: Художественная литература, 1983. - 304 с.
6. Лихачёв Д. С. Поэтика древнерусской литературы и символизм в русской культуре. - М.: Наука, 1997. - 276 с.
7. Туниманов В. А. Ф. М. Достоевский: мир творчества. - СПб.: Изд-во СПбГУ, 2004. - 384 с.
8. Зеньковский В. В. История русской философии. - М.: Республика, 2001. - Т. 1. - 512 с.
9. Иванова Т. А. Символ и мотив в русской классической литературе XIX века. - Казань: Изд-во КФУ, 2015. - 298 с.
10. Эйхенбаум Б. М. О прозе Достоевского. - Л.: Academia, 1929. - 148 с.
11. Frank J. Dostoevsky: The Miraculous Years, 1865–1871. - Princeton University Press, 1995. - 413 p.
12. Mochulsky K. Dostoevsky: His Life and Work. - Princeton University Press, 1967. - 536 p.

Raimdjanov Mirkarim Tolibjon o‘g‘li
Toshkent gumanitar fanlar universiteti dotsenti
E-mail: raimdjanovmirkarim@gmail.com

INTERNETDAGI MULOQOT JARAYONIDA YUZAGA KELADIGAN KOGNITIV BUZILISHLAR VA SHAXS XUSUSIYATLARI ORASIDAGI ALOQADORLIKNING PSIXOLOGIK JIHATLARI

Annotatsiya. *Ma’lumki, internet tarmog‘i insonlar hayotining ajralmas qismiga aylanib, ularning muloqoti, ish faoliyati va shaxslararo munosabatlariga sezilarli ta’sir ko‘rsatmoqda. Virtual makonda kechadigan muloqot jarayonida yuzaga keladigan kognitiv buzilishlar va shaxsning individual-psixologik xususiyatlari o‘rtasidagi o‘zaro bog‘liqlikni aniqlash mazkur tadqiqotning asosiy yo‘nalishini tashkil etadi. Ilmiy maqolada Toshkent, Buxoro va Andijon viloyatlarida tahsil olayotgan talaba-yoshlar o‘rtasida internetdan foydalanishdagi xatti-harakatlari, emotsional holati, muloqotchanlik darajasi va shaxsiy xususiyatlari o‘rtasidagi aloqadorliklar natijalari keltirib o‘tilgan. Bundan tashqari, so‘rovnomalar asosida to‘plangan ma’lumotlar miqdoriy va sifat jihatdan tahlil qilinib, natijalar jadval hamda diagrammalar orqali izohlangan.*

Kalit so‘zlar. *nevrotizm, spontan tajovuzkorlik, depressiyaga moyillik, jahldorlik, muloqotchanlik, vazminlik-bosiqlik, reaktiv tajovuzkorlik, tortinchoqlik, ochiqlik, ekstroversiya-introversiya, emotsional labillik, maskunilizm-feminizm, dixotomik fikrlash, halokatlashtirish, ijobiyni qadrsizlash, emotsional asoslash, yorliqlar «osish», xayoliy filtr, fikrlarni o‘qish, personallashtirish, majburiylashtirish, o‘ta generalizatsiyalash.*

ПСИХОЛОГИЧЕСКИЕ АСПЕКТЫ ВЗАИМОСВЯЗИ КОГНИТИВНЫХ НАРУШЕНИЙ И ЛИЧНОСТНЫХ ОСОБЕННОСТЕЙ В ПРОЦЕССЕ ОБЩЕНИЯ В ИНТЕРНЕТЕ

Аннотация. *Как известно, Интернет стал неотъемлемой частью жизни людей, оказывая значительное влияние на их общение, работу и межличностные отношения. Определение взаимосвязи когнитивных нарушений и индивидуально-психологических особенностей личности, происходящих в виртуальном пространстве, является основным направлением данного исследования. В научной статье приведены результаты взаимосвязи между поведением, эмоциональным состоянием, уровнем коммуникативности и личностными особенностями учащихся Ташкентской, Бухарской и Андижанской областей. Кроме того, данные, собранные на основе опросов, анализировались количественно и качественно, результаты интерпретировались через таблицы и диаграммы.*

Ключевые слова. *невротизм, спонтанная агрессия, склонность к депрессии, ярость, коммуникабельность, сдержанность-сдержанность, реактивная агрессия, сдержанность, открытость, экстраверсия-интроверсия, эмоциональная лабильность, маскунилизм-феминизм, дихотомическое мышление, халатизация, обесценивание положительного, эмоциональное обоснование, «вешание» этикеток, воображаемый фильтр, чтение мыслей, персонализация, принуждение, генерализация.*

PSYCHOLOGICAL ASPECTS OF THE RELATIONSHIP BETWEEN COGNITIVE DISORDERS AND PERSONALITY TRAITS IN THE PROCESS OF ONLINE COMMUNICATION

Abstract. *As you know, the Internet has become an integral part of people's lives, having a significant impact on their communication, work and interpersonal relationships. Determining the relationship between cognitive impairment and individual psychological personality traits occurring in virtual space is the main focus of this study. The scientific article presents the results of the relationship*

between behavior, emotional state, level of communication and personal characteristics of students in Tashkent, Bukhara and Andijan regions. In addition, data collected from surveys were analyzed quantitatively and qualitatively, the results were interpreted through tables and charts.

Key words. *neuroticism, spontaneous aggression, tendency to depression, rage, sociability, restraint-restraint, reactive aggression, restraint, openness, extraversion-introversion, emotional lability, masculism-feminism, dichotomous thinking, negligence, devaluation of the positive, emotional justification, "hanging" labels, imaginary filter, mind reading, personalization, coercion, generalization.*

Kirish. Dissertatsiya ishimizda ilgari surilgan muammoni ko‘p tomonlama o‘rganish maqsadida internet tarmog‘ida namoyon bo‘ladigan kommunikativ xulq-atvorning shaxs individual-psixologik xususiyatlari bilan aloqadorligini aniqlashga harakat qildik. Shu boisdan ham respondent guruhlarda I.S.Luchinkinaning «Internet orqali muloqotdagi kognitiv buzilishlar» metodikasi hamda Frayburg savolnomasi (FPI – Freiburg Personality Inventory) A.Krilov va T.Ronginskaya tomonidan modifikatsiyalangan “Shaxsni o‘rganish” so‘rovnomasini o‘tkazdik. Shaxs sifatlariga oid so‘rovnoma 114 ta savoldan iborat bo‘lib, u respondentlarning turli individual-psixologik xususiyatlarini aniqlash imkoniyatini beradi. Mazkur metodikalar yordamida respondentlar guruhida shaxs xususiyatlarining quyidagi tarkibiy shakllari, ya’ni asabiylashganlik, o‘z-o‘zidan paydo bo‘ladigan tajovuzkorlik, ruhiy siqilish (depressivlik), serjahllik, muloqotchanlik, vazminlik, reaktiv tajovuzkorlik, tortinchoqlik, ochiqlik, ekstraversiya-introversiya, emotsional o‘zgaruvchanlik, maskulinizm–feminizm darajalarining internet tarmog‘ida namoyon bo‘ladigan kommunikativ xulq-atvorga ta’sirini o‘rganish mumkin. Ushbu so‘rovnomalar orqali respondentlardan olingan umumiy ma’lumotlar miqdor va sifat jihatdan tahlil qilindi, uning natijalari 1-jadvalda keltirildi.

Asosiy qism. O‘tkazilgan metodika natijalariga binoan (1-jadval), Toshkent shahrida ta’lim oluvchi talabalarda dixotomik fikrlash vazminlik, bosiqlik ($r=-0,11$; $p\leq0,05$) bilan ahamiyatli manfiy korrelyatsion bog‘liqlikka ega ekanligi kuzatildi. Mazkur natijalardan shuni anglash mumkinki, internet tarmog‘ida bildiriladigan turli fikrlarga hissiyotga berilmasdan munosabatda bo‘lish, vaziyatni oldin yaxshilab tahlil qilish jarayonlarining ortishi poytaxtlik respondentlarda virtual muloqot davomida salbiy fikrlash, suhbatdoshlar qarashlariga keskin e’tiroz bildirish holatlarining namoyon bo‘lish darajasini kamaytiradi.

Tadqiqot ishtirokchilarida halokatlashtirish komponenti vazminlik, bosiqlik ($r=-0,13$; $p\leq0,05$) bilan o‘zaro teskari aloqadorlikni tashkil etishi aniqlandi. Natijalardan shuni ta’kidlash mumkinki, ijtimoiy tarmoqlarda e’lon qilinadigan turli xabarlarning mohiyatini anglash, unga vazmin munosabatda bo‘lish, voqelikka nisbatan bosiq xulq-atvor ko‘rinishlarini amalga oshirish holatlari talabalarda internet sahifalarida ommaga taqdim etiladigan ma’lumotlarni xavfli deb hisoblash, salbiy tomonlarni bo‘rttirib idrok qilish kabi muammolarning paydo bo‘lishiga to‘siq bo‘ladi.

Respondentlarda ijobiy munosabatlarni qadrsizlashning namoyon bo‘lishi reaktiv tajovuzkorlik ($r=0,13$; $p\leq0,05$) bilan musbat korrelyatsion bog‘liqlikka ega ekanligi kuzatildi. Ushbu ko‘rsatkichlar shuni bildiradiki, tadqiqot qatnashuvchilarida atrofdagilarga agressiv xulq-atvorni ko‘rsatish, shaxslararo munosabatlardagi tajanglik holatlarining ortib borishi ijtimoiy tarqmolarda ularga bildiriladigan iliq fikrlarga sovuqqonlik bilan javob qaytarish, samimiy izohlarga salbiy javob berish, ortiqcha iltifotlarni yoqtirmaslik kabi xususiyatlarning kuzatilishiga olib keladi.

Shu bilan birga, emotsional asoslash komponenti vazminlik, bosiqlik ($r=-0,10$; $p\leq0,05$) bilan ahamiyatli manfiy korrelyatsion aloqadorlikni tashkil etishi qayd etildi. Mazkur ko‘rsatkichlardan anglash mumkinki, global tarmoqlarda e’lon qilinadigan turli materiallarga hissiyotga tayanib baho berish, emotsiyalarni keskin ifodalash holatlarining ortishi respondentlarning muloqot jarayonida yuzaga keladigan o‘zini o‘zi boshqara olmaslikni kuchaytirib, irodaviy sifatlarning susayishi, vaziyatga bosiqlik bilan yondashmaslik kabi omillarning ko‘p uchrashiga sabab bo‘ladi.

1-jadval

Toshkent shahrida internetdagi muloqot jarayonida yuzaga keladigan kognitiv buzilishlar va shaxs xususiyatlari orasidagi aloqadorlik (N=202)
(Spirman korrelyatsiyasi mezoni bo‘yicha)

Komponentlar	Internetda muloqot jarayonidagi kognitiv buzilish turlari									
	Dixotomik fikrlash	Halokatlashtirish	Ijobiyni qadrsizlash	Emotsional asoslash	Yorliqlar «osish»	Xayoliy filtr	Fikrlarni o‘qish	Personallashtirish	Majburiylashtirish	O‘ta generalizatsiyalash
Nevrotizm	0,09	0,09	-0,01	0,06	0,01	0,07	0,10	0,07	-0,02	0,01
Spontan tajovuzkorlik	0,04	-0,05	0,03	0,03	0,05	0,04	0,14**	0,04	0,04	0,05
Depressiyaga moyillik	0,09	-0,02	-0,05	-0,02	0,02	-0,04	0,06	0,07	-0,01	-0,04
Jahldorlik (jizzakilik)	0,07	0,01	-0,09	0,02	-0,01	-0,08	0,01	0,05	-0,01	-0,02
Muloqotchanlik (kirishimlilik)	-0,03	0,04	0,07	0,02	0,06	0,05	-0,01	0,04	0,02	0,04
Vazminlik, bosiqlik	-0,11*	-0,13*	-0,07	-0,10*	-0,11*	-0,05	-0,08	-0,08	-0,08	-0,06
Reaktiv tajovuzkorlik	0,06	-0,03	0,13*	0,01	-0,02	-0,01	-0,03	-0,01	-0,05	-0,02
Tortinchoqlik	-0,02	-0,01	-0,07	0,01	-0,03	-0,02	-0,02	0,04	-0,02	0,07
Ochiqlik	0,07	-0,02	0,05	-0,07	0,02	0,08	0,09	-0,04	0,05	-0,01
Ekstroversiya-Introversiya	0,06	0,01	0,02	-0,03	0,04	0,03	0,01	-0,06	-0,02	-0,04
Emotsional labillik	0,08	0,04	-0,03	0,02	0,03	0,02	0,07	0,13	0,05	-0,01
Maskunilizm-feminizm	0,06	-0,01	-0,01	0,04	-0,04	0,02	0,03	-0,08	-0,04	-0,15**

Izoh: * p≤0,05; ** p≤0,01

Yorliqlar «osish» vazminlik, bosiqlik (r=-0,11; p≤0,05) bilan ahamiyatli teskari aloqadorlik mavjudligi ma’lum bo‘ldi. Bundan ko‘rinadiki, internet tarmoqlarida turli insonlar xulq-atvorlariga bosiqlik bilan munosabatda bo‘lish, salbiy fikrlarga agressivlikni namoyon etmaslikning ortishi talabalar orasida virtual foydalanuvchilar bilan muloqot qilishga ta’sir qilib, bahslashuvchi tomondan ustun kelishga intilmaslik, ularga nisbatan noo‘rin tamg‘alarni qo‘ymaslik holatlarining ham rivojlanishiga olib keladi.

Fikrlarni o‘qish komponenti spontan tajovuzkorlik (r=0,14; p≤0,01) bilan musbat bog‘liqlikni qayd etishi aniqlandi. Natijalardan ayon bo‘ladiki, tadqiqot ishtirokchilarida veb-sahifalarda foydalanuvchilarning salbiy maqsadlarini anglash, ularning ko‘zda tutgan asl niyatlarini to‘g‘ri tahlil qilish ko‘nikmalari o‘z-o‘zidan paydo bo‘luvchi agressivlik, yashirin jahldorlik sifatlarining namoyon bo‘lishi bilan bevosita aloqadorlikni tashkil etadi.

O‘ta generalizatsiyalash va maskunilizm-feminizm (r=-0,15; p≤0,01) o‘rtasida ahamiyatli manfiy aloqadorlik mavjudligi kuzatildi. Bundan ko‘rinadiki, shaxsda maskulinlik, dangallik, keskin qarorlar qabul qilishga moyillik, qat’iyatlilik sifatlarining ortishi internet tarmog‘idagi voqea-hodisalarga nisbatan munosabat bildirishga bevosita ta’sir qilib, sodir bo‘lgan vaziyatning oqibatlarini giperbolizatsiyalash, arzimas sabablardan xavotirlanish kabi holatlarning kamroq yuzaga kelishiga olib keladi.

Shuni ta'kidlash joizki, Toshkent shahridagi talabalarning natijalari ko'rib chiqilganda, internet tarmog'idagi kommunikativ xulq-atvor va shaxs xususiyatlari o'rtasida korrelyatsion aloqadorliklar aniqlandi. Shu bilan bir qatorda, tadqiqot jarayonida Buxoro viloyatida tahsil oluvchilarda namoyon bo'ladigan internet tarmog'idagi kommunikativ xulq-atvor hamda shaxs xususiyatlari orasidagi bog'liqliklar alohida tahlil qilinib, ularning ko'rsatkichlari 2-jadvalda ifodalangan.

2-jadvalda berilgan natijalarga ko'ra, Buxoro viloyatidagi talabalarda halokatlashtirish komponenti depressiyaga moyillik (r=0,26; p≤0,05) bilan ijobiy aloqadorlik kuzatilgan bo'lsa, vazminlik, bosiqlik (r=-0,12; p≤0,05) bilan o'zaro teskari korrelyatsion bog'liqlikni tashkil etgan. Bundan ayon bo'ladiki, respondentlarning internet saytlarida yuzaga keladigan turli noxush voqea-hodisalarni o'ta salbiy baholashi ularda tushkun kayfiyatga moyillik, umidsizlik kabi emotsional holatlar ta'sirida namoyon bo'ladi. Shuningdek, virtual olamdagi muloqot davomida sodir bo'ladigan ko'ngilsiz holatlarda o'zini tuta bilish, vaziyatga bosiqlik bilan yondashish singari holatlar ularda muammoni bo'rttirib yuborish xususiyatini susaytiradi.

Shu bilan birga, talabalarda emotsional asoslash depressiyaga moyillik (r=0,11; p≤0,05), jahldorlik (r=0,22; p≤0,05) bilan musbat aloqadorlikka ega ekanligi qayd etildi. Mazkur natijalardan ko'rish mumkinki, internet tarmoqlarida e'lon qilinadigan turli xabar va materiallarga hissiy jihatdan yondashish, fikr bildirishda emotsiyalarni keskin ifodalash darajalarining yuqori bo'lishiga tushkunlikka moyillik, tashqi ta'sirlarga xavotirli munosabatda bo'lish, agressiv reaksiyalarning ustuvorligi, his-tuyg'ularni boshqara olmaslik xususiyatlari bevosita ta'sir qiladi.

2-jadval

Buxoro viloyatida internetdagi muloqot jarayonida yuzaga keladigan kognitiv buzilishlar va shaxs xususiyatlari orasidagi aloqadorlik (N=197)
(Spirman korrelyatsiyasi mezoni bo'yicha)

Komponentlar	Internetda muloqot jarayonidagi kognitiv buzilish turlari									
	Dixotomik fikrlash	Halokatlashtirish	Ijobiyni qadrsizlash	Emotsional asoslash	Yorliqlar «osish»	Xayoliy filtr	Fikrlarni o'qish	Personallashtirish	Majburiylashtirish	O'ta generalizatsiyalash
Nevrotizm	0,07	0,12	0,11	-0,16	0,04	0,08	0,15	0,07	-0,04	0,03
Spontan tajovuzkorlik	0,03	0,05	0,13	0,01	0,02	0,07	0,16	0,14	0,24	0,01
Depressiyaga moyillik	-0,08	0,26*	-0,05	0,11*	0,06	0,02	0,03	0,06	-0,03	-0,05
Jahldorlik (jizzakilik)	0,09	0,10	-0,08	0,22*	-0,11	0,04	0,09	-0,15	0,11	-0,22
Muloqotchanlik (kirishimlilik)	0,04	0,06	0,08	0,09	-0,15**	0,09	0,21	0,34	0,12	0,16
Vazminlik, bosiqlik	0,05	-0,12*	0,09	-0,21	-0,42	-0,12	-0,11	-0,25	-0,16	-0,25
Reaktiv tajovuzkorlik	0,04	-0,03	0,18	0,21	-0,02	0,01	-0,09	-0,11*	-0,06	-0,12
Tortinchoqlik	0,22	-0,43	-0,09	-0,15	0,14	0,46	-0,14	0,24*	-0,11	0,17
Ochiqlik	0,09	-0,06	0,08	-0,11	0,12	0,47	0,19	-0,06	0,02	0,18

Ekstroversiya-Introversiya	0,34	0,07	0,02	0,17	0,15	0,04	0,02	-0,07	0,07	-0,09
Emotsional labillik	0,16	0,24	-0,06	0,14	0,33	0,04	-0,18*	0,14	0,12	-0,21
Maskunilizm-feminizm	-0,04	-0,11	-0,02	0,03	-0,09	0,11	-0,17	-0,08	0,09	0,14

Izoh: * p≤0,05; ** p≤0,01

Yorliqlar «osish» komponenti muloqotchanlik (r=-0,15; p≤0,01) bilan ahamiyatli teskari korrelyatsion bog‘liqlikka ega ekanligi qayd etildi. Ushbu natijani shunday izohlash mumkinki, shaxsda shaxslararo munosabatlarda faollik, atrofdagi insonlar bilan muomalaga kirishib ketish xususiyatlari ularda ijtimoiy tarmoqlarda internet obunachilari bilan tushunmovchilik yuzaga kelgan paytlarda qo‘pol javob qaytarish, keskin qoralash, onlayn guruh a’zolarini salbiy nomlar bilan atash kabi omillarning kamayishiga o‘z ta’sirini o‘tkazadi.

Fikrlarni o‘qishning namoyon bo‘lishi emotsional labillik (r=-0,18; p≤0,05) komponenti bilan ahamiyatli salbiy bog‘liqlikni tashkil etishi kuzatildi. Bundan ma’lum bo‘ladiki, shaxsda hissiy sohadagi noturg‘unlik, kechinmalarning o‘zgarib turishi, emotsional holatlar beqarorligining namoyon bo‘lishi natijasida turli veb-sahifalarda bildiriladigan fikrlarni aniq tahlil qilish, asosiy mazmunni anglash va o‘zlashtirish kabi holatlarning kamayishi sodir bo‘ladi.

Personallashtirish komponenti tortinchoqlik (r=0,24; p≤0,05) bilan musbat aloqadorlik, reaktiv tajovuzkorlik (r=-0,11; p≤0,05) bilan o‘zaro manfiy bog‘liqlikni tashkil etganligi aniqlandi. Mazkur ko‘rsatkichlar shuni anglatadiki, shaxsda o‘zgalar bilan muloqot qilishdagi qiyinchiliklar, o‘z fikrini erkin bayon eta olmaslik, o‘ziga past baho berish xususiyatlarining yuqoriligi kuzatilsa, ularda internet tarmoqlarida o‘zini aybdor his qilish, ko‘ngilsiz vaziyatlar uchun o‘zini sababchi deb hisoblash holatlari shunchalik ko‘proq namoyon bo‘ladi. Bundan tashqari, o‘z jahlini nazorat qilolmaslik, agressiv xulq-atvorga moyillik xususiyatlarining yuqori darajada ifodalanishi ushbu sifatlarning paydo bo‘lish ko‘lamini pasaytirishga xizmat qiladi.

Yuqorida qayd etilgan natijalar asosida shuni ta’kidlash joizki, Buxoro viloyatida o‘qiydigan talabalarda virtual olamdagi kommunikativ xulq-atvor va shaxs sifatlari o‘rtasida ahamiyatli ijobiy va salbiy aloqadorliklar kuzatildi. Andijon viloyatidagi ta’lim oluvchilarda internetdagi kognitiv buzilishlar va shaxs xususiyatlari o‘rtasidagi bog‘liqlik darajalari 3-jadvalda aks ettirilgan.

Jadvalda keltirilgan natijalarga binoan (3-jadval), Andijon viloyatidagi respondentlarda halokatlashtirish komponenti depressiyaga moyillik (r=0,16; p≤0,05) bilan ijobiy, vazminlik, bosiqlik (r=-0,15; p≤0,01) bilan salbiy korrelyatsion aloqadorlik mavjudligi qayd etildi. Bundan ko‘rinadiki, shaxsda hayotiy mazmunning etishmasligi, mavjud qiziqishlar yo‘qolishi, irodasizlik, tushkunlik darajalari qanchalik yuqoriligi kuzatilsa, internet tarmoqlaridagi voqelikni o‘ta salbiy baholash holatlari shunchalik ko‘p kuzatiladi. Shuningdek, talabalarda vazmin munosabatda bo‘lish, hissiyotga berilmaslik xususiyatlarining ortishi sababli virtual olamdagi hodisalarning oqibatlarini halokatli tasavvur qilish, fojia yasash holatlari kamayib boradi.

Bundan tashqari, respondentlarda ijobiyni qadrsizlash nevrotizm (r=-0,15; p≤0,05) bilan o‘zaro manfiy aloqadorlikka egaligi aniqlandi. Natijalardan ma’lumki, internet saytlarida foydalanuvchilarning maqtovlarini e’tibordan chetda qoldirish, iltifot ko‘rsatishlarni qadrlamaslik kabi holatlarning ko‘p namoyon bo‘lishiga ulardagi psixosomatik buzilishlar, salbiy hissiyotlarga beriluvchanlik, asab tizimidagi o‘zgarishlar kabi omillar sezilarli ta’sir qiladi.

Tadqiqot qatnashuvchilarida emotsional asoslashning namoyon bo‘lishi vazminlik, bosiqlik (r=-0,20; p≤0,05) bilan ahamiyatli manfiy aloqadorlikka ega ekanligi kuzatildi. Ushbu ko‘rsatkichlardan anglash mumkinki, shaxsda shaxslararo munosabatlarda vazminlik, vaziyatga bosiqlik bilan fikr bildirish xususiyatlarining ortib borishi internet tarmoqlaridagi materiallarga hissiy yondashuv darajasiga sabab bo‘lib, e’lon qilingan xabarlarga emotsional tus berish, ichki kechinmalarga urg‘u berish holatlarining rivojlanishiga asos bo‘ladi.

3-jadval

Andijon viloyatida internetdagi muloqot jarayonida yuzaga keladigan kognitiv buzilishlar va shaxs xususiyatlari orasidagi aloqadorlik (N=201)
(Spirman korrelyatsiyasi mezoni bo‘yicha)

Komponentlar	Internetda muloqot jarayonidagi kognitiv buzilish turlari									
	Dixotomik fikrlash	Halokatlashtirish	Ijobiyni qadrsizlash	Emotsional asoslash	Yorliqlar «osish»	Xayoliy filtr	Fikrlarni o‘qish	Personallashtirish	Majburiylashtirish	O‘ta generalizatsiyalash
Nevrotizm	0,02	0,08	-0,15*	-0,04	0,01	0,06	-0,12*	0,17	-0,04	0,06
Spontan tajovuzkorlik	0,11	0,09	0,11	0,15	0,03	0,02	0,19	0,21	0,14	0,09
Depressiyaga moyillik	-0,20	0,16*	0,02	-0,07	0,01	-0,02	0,08	0,07	-0,02	-0,14
Jahldorlik (jizzakilik)	0,09	0,06	-0,14	0,22	-0,31	0,17	0,01	0,07	0,04	-0,06
Muloqotchanlik (kirishimlilik)	-0,13	0,24	0,17	0,14	0,16	0,23	0,11	0,14	0,02	0,08
Vazminlik, bosiqlik	-0,12	-0,15**	-0,08	-0,20*	-0,21	-0,03	-0,09	-0,12	-0,06	-0,07
Reaktiv tajovuzkorlik	0,05	-0,04	0,12	0,06	-0,12	0,01	-0,04	-0,02	-0,06	-0,14
Tortinchoqlik	-0,02	0,06	-0,08	0,04	-0,03	-0,01	-0,04	0,05	0,11*	0,08
Ochiqlik	0,08	0,12	0,04	-0,09	-0,04	0,07	0,10	-0,23	0,15	-0,13
Ekstroversiya-Introversiya	0,11	0,14	-0,22	0,03	0,04	0,05	0,06	-0,07	0,10	-0,07
Emotsional labillik	0,09	0,13	-0,04	0,01	0,09	0,07	0,08	0,12	0,09	0,02
Maskunilizm-feminizm	0,07	-0,02	-0,06	0,05	-0,06	0,04	0,05	-0,09	0,17	-0,11

Izoh: * p≤0,05; ** p≤0,01

Fikrlarni o‘qish va nevrotizm (r=-0,12; p≤0,05) komponentlari orasidagi aloqadorlik tadqiq etilganda, ikkala xususiyat orasida ahamiyatli salbiy bog‘liqlik aniqlandi. Mazkur ko‘rsatkichlar shuni anglatadiki, respondentlarda hayotdan va o‘zidan norozilik kayfiyatining yuqoriligi, nerv tizimidagi buzilishlar, asabiy holatlarning ko‘p kuzatilishi kabi omillar ijtimoiy tarmoqlarda hamsuhbatning nutqini noto‘g‘ri idrok qilish, virtual muloqot jarayonida qo‘llanilgan iboralarning asl mohiyatini tahlil qila olmaslik kabi muammolarning namoyon bo‘lishiga olib keladi.

Majburiylashtirish va tortinchoqlik (r=0,11; p≤0,05) o‘rtasida ahamiyatli musbat aloqadorlik mavjudligi qayd etildi. Bundan ko‘rinadiki, talabalar shaxsida shaxslararo munosabatlardagi uyatchanlik, o‘z fikrini erkin bayon qila olmaslik, o‘ziga past baho berish holatlarining ortishi, o‘z navbatida, internet tarmoqlarida o‘zini aybdor deb hisoblash, boshqalar uchun ko‘plab vazifalarni ado qilishga intilish, virtual dunyodagi sherigining oldida o‘zini qarzdordek his qilish singari omillarning ham ortishiga sabab bo‘ladi.

Xulosa. Olib borilgan ilmiy tadqiqot natijalari asosida xulosa qilish mumkinki, shaxs xususiyatlarining internet tarmog‘idagi kommunikativ xulq-atvor shakllariga ta’sir jarayoni tahlil qilinganda, shu narsa ayon bo‘ldiki, har ikkala hodisa ayrim nuqtalarda ijobiy bog‘liqlikni qayd etsa, ba’zi hollarda salbiy aloqadorlik ham kuzatiladi. Xususan, halokatlashtirish hamda emotsional asoslash komponentlari vazminlik, bosiqlik bilan bilan manfiy korrelyatsion aloqadorlikni tashkil etsa, fikrlarni o‘qish komponenti spontan tajovuzkorlik xususiyatlari bilan esa musbat bog‘liqlik qayd etildi. Mazkur ko‘rsatkichlar internet tarmog‘ida kommunikativ xulq-atvor shakllari va muloqotdagi kognitiv buzilishlar yuzaga kelishiga shaxs xususiyatlarining shakllanganlik darajasi bevosita ta’sir qilishi mumkinligini dalillaydi. Shaxs xususiyatlarining internet tarmog‘idagi kommunikativ xulq-atvor shakllariga ta’sir jarayoni tahlil qilinganda, shu narsa ayon bo‘ldiki, har ikkala hodisa ayrim nuqtalarda ijobiy bog‘liqlikni qayd etsa, ba’zi hollarda salbiy aloqadorlik ham kuzatiladi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati.

1. Raimdjanov M.T. Shaxs kommunikativ xulq-atvorining internet tarmog‘ida namoyon bo‘lishi // Buxoro psixologiya va xorijiy tillar instituti ilmiy axborotnomasi. – Toshkent, 2024. № 5. -B. 22-27. (19.00.00; №5) ISSN 3030-3710 (P), ISSN 3030-3095 (E).

2. Raimdjanov M.T. Internet tarmog‘ida shaxs kommunikativ xulq-atvorini psixologik xususiyatlari // Muhammad Rizo Ogahiy ijodining bugungi avlod ta’lim va tarbiyasidagi beqiyos o‘rni. Respublika ilmiy-amaliy anjumani. – Urganch, 7-dekabr 2024y. -B. 339-343.

3. Raimdjanov M.T. Xorijda shaxs kommunikativ xulq-atvori tadqiqotlarning ob’yekti sifatida // O‘zbekistonda pedagog kadrlarni tayyorlashning muammo va yechimlari. Respublika ilmiy-amaliy anjumani. -Toshkent, 26-27-aprel 2024y. -B. 1081-1086.

4. Raimdjanov M.T. Jahon olimlari izlanishlarida kommunikativ xulq-atvor masalasining talqini // Zamonaviy psixologiyada jamiyatning dolzarb muammolari: yechimlar va istiqbollar. Xalqaro ilmiy-amaliy konferensiya. -Toshkent, 20-21-may 2024y. -B. 396-400.

5. Раимджанов М.Т. Эмпирический анализ взаимосвязи между виртуальной сетью и коммуникативным поведением личности // Вестник интегративной психологии. Ярославль-2024 Выпуск 34 часть 1. -С. 286-292. ISBN 978-5-9527-02-16-5.

6. Raimdjanov M.T. Virtual muloqot jarayonida yuzaga keladigan kognitiv buzilishlarning xulq-atvorga ta’siri // Markaziy osiyo ayollarining tadqiqotchilik kompetensiyalarini rivojlantirishda gender tenglik tamoyili. Xalqaro ilmiy-amaliy konferensiya. - Toshkent, 10-oktabr 2024y. -B. 463-465.

7. Raimdjanov M.T. Virtual-muloqot jarayonida shaxs kommunikativ xulq-atvorining psixologik mexanizmlari // Муғаллим ҳәм үзликсиз билимлендириў. – Нөкис, 2024 № 4/1. -B 139-144. ISSN 2181-7138.

8. Raimdjanov M.T. Psychological characteristics of communicative behavior of a person in the internet network // Horizon: Journal of Humanity and Artificial Intelligence. Volume: 03 Issue: 01, 2024. -P. 170-174. ISSN: 2835-3064.

9. Raimdjanov M.T. Communicative behavior of the person as an
object of self-research of psychologists // Pedagogical Cluster-Journal of Pedagogical Developments. PCJPD: Volume 2, Issue 2, February 2024. -P. 439-449. online: ISSN 2956-896X .

Алиев Мухаммаджон Чориевич
Доцент, кандидат педагогических наук, Университет «Profi», г. Ташкент.
E-mail: ett.uz61@gmail.com

КОРПУС НАСЛЕДИЯ МЫСЛИТЕЛЕЙ ВОСТОКА В ПСИХОЛОГИЧЕСКОМ АНАЛИЗЕ САМОПОЗНАНИЯ И ЛИЧНОСТИ

Аннотация. *В статье рассматривается формирование корпуса источников наследия мыслителей Востока, ориентированного на психологический анализ идей самопознания и личности. Обосновываются принципы отбора текстов, их жанровая и тематическая классификация. Показана возможность выявления дисперсных элементов самопознания и скрытых моделей личности на основе сопоставления текстов различных авторов.*

Ключевые слова: *самопознание, личность, психология, Восточная философия, корпус источников, дисперсные элементы.*

O‘ZINI ANGLASH VA SHAXSNING PSIXOLOGIK TAHLILIDA SHARQ MUTAFAKKIRLARI MEROSI KORPUSI

Annotatsiya. *Maqola sharq mutafakkirlari merosi manbalarining korpusini shakllantirishga bag’ishlangan, o‘zini anglash va shaxsni psixologik tahlil qilishga yo‘naltirilgan. Matnlarni tanlash prinsiplari, ularning janr va mavzuviy tasnifi asoslab berildi. Turli mualliflarning matnlarini solishtirish orqali o‘zini anglashning dispers elementlari va yashirin shaxsiy modellarni aniqlash imkoniyati ko‘rsatilgan.*

Kalit so‘zlar: *o‘zini anglash, shaxs, psixologiya, sharq falsafasi, manbalar korpusi, dispers elementlari.*

CORPUS OF EASTERN PHILOSOPHERS’ HERITAGE IN THE PSYCHOLOGICAL ANALYSIS OF SELF-KNOWLEDGE AND PERSONALITY

Abstract. *The article examines the formation of a corpus of Eastern philosophers’ heritage, aimed at the psychological analysis of self-knowledge and personality. It justifies the principles of text selection, their genre and thematic classification. The study demonstrates the possibility of identifying dispersed elements of self-knowledge and hidden models of personality through the comparison of texts by different authors.*

Key words: *self-knowledge, personality, psychology, Eastern philosophy, corpus of sources, dispersed elements.*

Актуальность исследования.

Интерес к истокам психологических идей в наследии мыслителей Востока возрастает в современной науке. Категории «душа», «разум», «самопознание» и «человек» на протяжении веков формировали основу философских, религиозных и этических концепций, оказавших влияние на развитие психологии[1].

В современной психологии модель самопознания рассматривается как структурированная система знаний и представлений о себе, включающая когнитивные, эмоциональные и ценностные аспекты личности. В рамках психоанализа З. Фрейд акцентировал внимание на бессознательных мотивах и внутреннем конфликте человека, рассматривая их как основу формирования самосознания[2]. К. Г. Юнг уделял особое внимание архетипическим структурам и коллективному бессознательному, через которые проявляются универсальные механизмы самопознания [3] . А. Адлер рассматривал самопознание как интеграцию индивидуальных

[1] Эриксон Э. П. Психосоциальное развитие личности. — М.: Прогресс, 1990. — 400 с
[2] Фрейд З. Я и Оно. — М.: Прогресс, 1991. — 352 с.
[3] Юнг К. О психологии бессознательного. — М.: Мысль, 1989. — 224 с.

стремлений и социальных устремлений личности, подчёркивая роль цели и смысла жизни в формировании внутреннего мира[1].

Современные исследования подчеркивают необходимость комплексного подхода: А.В.Байлук рассматривает самопознание в широком контексте, включая предметные, оценочные и проектные аспекты, что позволяет учитывать разнообразие психологических механизмов осмысления себя[2].

Тексты мыслителей Востока изучаются преимущественно в философии, истории религии или литературоведении, тогда как их потенциал в области психологии личности и самопознания остаётся недостаточно освоенным[3]. В наследии мыслителей Востока аналогичные идеи о самопознании и внутреннем мире человека представлены скрыто, дисперсно, и до сих пор практически не изучены с психологической точки зрения. Эти идеи рассеяны по философским трактатам, поэзии, религиозным комментариям и автобиографическим материалам, что делает необходимым формирование специального корпуса источников для их системного анализа.

Проблемное поле.

Существует несколько ключевых проблем, препятствующих системному изучению материала. К ним относятся:

1. Фрагментарность наследия. Не все произведения мыслителей Востока дошли до современности, многие утрачены или известны лишь по пересказам и цитатам.
2. Ограниченность переводов. Существенная часть текстов остаётся недоступной на русском языке, что сужает круг источников для анализа.
3. Скрытый характер психологических идей. Идеи о самопознании и личности редко формулируются явно; они рассеяны в философских трактатах, поэтических произведениях и религиозных комментариях.
4. Наличие дисперсных элементов. Смысловые указания на психологические категории представлены отдельными фрагментами, метафорами или определениями, которые не формируют завершённой системы.

Цель исследования: формирование корпуса наследия мыслителей Востока, ориентированного на психологический анализ идей самопознания и личности**.**

Задачи исследования:

1. Определить критерии отбора текстов, включаемых в корпус.
2. Провести жанрово-тематическую классификацию произведений.
3. Сформулировать методику описательной характеристики каждого текста и произведения.
4. Обозначить перспективу реконструкции скрытых моделей самопознания и личности на основе выявленных дисперсных элементов.

Ключевые понятия исследования.

Для целей данного исследования мы установили определения следующих ключевых понятий:

Текст - любая зафиксированная письменная единица, включая трактаты, комментарии, поэзию, письма, фрагменты произведений, дошедшие до нас.

Корпус - систематизированный массив текстов мыслителей Востока, отобранный по жанровым, тематическим и содержательным признакам, релевантным психологическому анализу самопознания и личности.

Самопознание - многоуровневый процесс, интегрирующий когнитивные, эмоциональные и ценностные аспекты личности. Оно обеспечивает систематическое осмысление собственного опыта, выявление внутренних противоречий и интеграцию знаний о себе. В трудах мыслителей Востока эта категория чаще всего выражалась через такие понятия, как «нафс» (душа), «рух» (дух), «акл» (разум), и связывалась с этическими и духовными практиками.

[1] Адлер А. Принципы индивидуальной психологии. — М.: Прогресс, 1990. — 320 с.
[2] Байлук А. В. О природе самопознания // Философия и образование. — 2015. — № 5. — С. 27–34.
[3] Бертельс Д. Е. Из истории востоковедения в России. — М., 1985. — 256 с.

Личность - в современной психологии определяется как интегративное образование, включающее когнитивные, эмоциональные и ценностные структуры. В наследии мыслителей Востока аналогичные аспекты раскрываются через термины «инсан» (человек), «зат» (сущность), «ахлоқ» (нрав).

Скрытая модель - имплицитная система представлений и смыслов, зафиксированная в тексте или корпусе текстов, которая не выражена в явной форме, но может быть реконструирована исследователем путём выявления и интеграции дисперсных элементов содержания. В контексте трудов мыслителей Востока скрытая модель самопознания и психологии личности понимается как неявно выраженная концепция внутреннего мира человека, включающая представления о его сознании, ценностях, эмоционально-волевых качествах и механизмах самопонимания; элементы этой модели рассеяны в философских трактатах, поэтических и автобиографических текстах, что требует их системной реконструкции для выявления психологических оснований.

Ключевые признаки скрытой модели:

1. Имплицитность - модель не формулируется прямо автором.
2. Дисперсность - её элементы «разбросаны» по тексту или нескольким произведениям.
3. Реконструируемость - модель существует в потенциале и становится видимой только после аналитической работы.
4. Системность - объединение элементов даёт целостную структуру (например, модель самопознания).
5. Многоуровневость - может включать когнитивные, ценностные, эмоциональные и символические пласты.
6. Дисперсные (латентные) элементы - отдельные смысловые фрагменты текста или корпуса текстов, которые не образуют завершённой концепции, но в совокупности позволяют реконструировать скрытую модель самопознания и личности.

Научная новизна исследования.

- Впервые предлагается концепция отбора источников наследия мыслителей Востока с акцентом на психологический анализ идей самопознания и личности.
- Определяются ключевые понятия и подходы к выявлению скрытых моделей самопознания, что формирует теоретическую рамку исследования.
- Систематизация и количественная фиксация жанровых и тематических характеристик текстов создаёт основу для дальнейшего сопоставительного анализа и моделирования психологических структур личности.

Результаты.

Поскольку идеи о самопознании и внутреннем мире человека в классических источниках представлены скрыто и дисперсно, целостная реконструкция моделей возможна только при предварительной систематизации потенциально значимых текстов.

Таким образом, формирование корпуса осуществляется на основе предварительной оценки текста, его жанровой и тематической принадлежности, а также наличия признаков, указывающих на размышления о личности, разуме, душе или нравственных качествах. Важно подчеркнуть, что на данном этапе не проводится детальный анализ содержания: фиксируются лишь тексты, обладающие потенциальной психологической значимостью, что обеспечивает основу для дальнейшей работы с дисперсными элементами и выявления скрытых моделей самопознания и личности.

Ниже представлены основные **принципы формирования корпуса**, которые определяют порядок отбора, фиксации и систематизации источников.

1. Предварительная значимость текста - включаются произведения, которые потенциально связаны с размышлениями о внутреннем мире человека, его сознании, ценностях, эмоциях или нравственных качествах, даже если эти идеи представлены имплицитно.
2. Жанровое разнообразие - корпус охватывает различные жанры: философские трактаты, поэтические произведения, религиозные комментарии, письма, автобиографические материалы. Это позволяет учитывать разрозненные дисперсные элементы психологического содержания.

3. Тематическая релевантность - тексты отбираются по темам, напрямую или косвенно относящимся к самопознанию, личности, нравственным и духовным практикам, а также к категории «душа», «разум», «инсан» и аналогичным.

4. Доступность источника - учитывается наличие текста в современном письменном виде и возможность его анализа, включая переводы на русский язык.

5. Систематизация метаданных - для каждого текста фиксируются авторство, жанр, тематика, хронологические и культурные контексты. Эти сведения позволяют в дальнейшем проводить сопоставления и выявлять дисперсные элементы, необходимые для реконструкции скрытых моделей.

6. Потенциальная психологическая значимость - тексты включаются в корпус на основе предварительной оценки, которая не предполагает детального анализа содержания, но ориентирована на выявление признаков возможного психологического влияния на самопознание и личностное развитие.

Обоснование выбора авторов и принципов отбора текстов.

Для формирования корпуса литературных источников, релевантных психологическому анализу самопознания и личности, были выбраны пять мыслителей Востока: Абу Наср Мухаммад ибн Мухаммад аль-Фараби (аль-Фараби), Абу Али ибн Сина (Авиценна), Омар Хайям, Алишер Наваи и Захируддин Мухаммад Бабур.

Выбор этих авторов обусловлен следующими критериями:

1. Сохранность и доступность текстов - для всех выбранных мыслителей сохранилось достаточное количество произведений, переведённых на русский язык, что позволяет проводить систематический анализ.

2. Разнообразие жанров и форм выражения - среди авторов есть философы, учёные и поэты, что позволяет рассматривать психологические идеи как в строго философском трактате, так и в поэтической или автобиографической форме. Наличие двух поэтов (Омар Хайям, Алишер Наваи) оправдано, поскольку поэзия часто передаёт субъективные размышления о внутреннем мире человека, ценностях и эмоциональных состояниях, что важно для выявления дисперсных элементов самопознания.

3. Вероятность наличия скрытых моделей самопознания и личности - на основе предварительного анализа тематики, содержания и историко-философского контекста предполагается, что в этих трудах можно выявить имплицитные представления о человеке, его сознании, ценностях и механизмах самопонимания.

4. Соответствие установленным принципам отбора текстов - произведения этих авторов удовлетворяют заранее установленным критериями включения в корпус: тематическая релевантность, наличие психологических аспектов, доступность в текстовом виде и жанровое разнообразие.

Выбранные пять мыслителей представляют собой репрезентативный и качественно обоснованный набор авторов, позволяющий сформировать корпус источников для последующего системного анализа скрытых моделей самопознания и личности в наследии Востока.

АБУ НАСР МУХАММАД ИБН МУХАММАД АЛЬ-ФАРАБИ (AL-FARABI)

Годы жизни: 872 – 950.

Место деятельности: Багдад и регионы Средней Азии.

Общее количество произведений: более 200, отдельные трактаты дошли до нас лишь в виде переводов и интерпретаций более поздних ученых.

Жанры: философские трактаты, логика, этика, политическая философия, музыка, комментарии к Аристотелю.

Количество произведений, переведённых на русский язык: примерно 10 – 15.

Таблица: Аль-Фараби о самопознании и личности

Произведение (рус. перевод)	Основные идеи о самопознании и личности
«Книга о взглядах жителей добродетельного города»	Личность делится на уровни души: чувственный, воображающий, разумный. Самопознание ведёт к очищению души. Добродетельный человек достигает счастья через познание себя и высших истин.
«Трактат о достижении счастья»	Самопознание - основа счастья. Человек обязан познать природу своей души и её способности, чтобы достичь совершенства. Счастье связано с соответствием внутреннего мира универсальным законам.
«Книга о смысле разума и разумных» («Книга об интеллекте»)	Анализирует интеллект: потенциальный, действующий, приобретённый. Самопознание начинается с понимания деятельности собственного разума. Самосознание - ключ к духовному восхождению.
«Классификация наук» («Ихса аль-улум»)	В разделе об этике и логике: разум - инструмент самопознания; без логики человек не может осознать себя. Формирование личности связано с усвоением наук.
«Книга о философии Платона и Аристотеля»	Человек должен стремиться к познанию самого себя, как это учили античные философы. Самопознание - путь к гармонии души и общества.
«Трактат о гражданской политике» («Сийаса маданиййа»)	Личность формируется в обществе, но её начало - в самопознании. Управление страстями и разумное самопонимание делают человека гражданином добродетельного города.
«О значении слова “интеллект”» (малый трактат)	Уточняет понятие «интеллект» как способность самопознания. Интеллект - связующее звено между душой и высшим разумом.

Главное у аль-Фараби:

1. Добродетельный город
2. Достижение счастья
3. Книга об интеллекте
4. О значении слова «интеллект»

АБУ АЛИ ХУСЕЙН ИБН АБДУЛЛАХ ИБН СИНА (АВИЦЕННА)

Годы жизни: 980 – 1037.

Место деятельности: Бухара, Хорезм, Гурган, Багдад.

Общее количество произведений: около 450, до наших дней сохранилось до 270 его работ.

Жанры: философские трактаты, медицинские трактаты, комментарии к Аристотелю, поэзия.

Количество произведений, переведённых на русский язык: примерно 20 – 25.

Таблица: Авиценна о самопознании и психологии личности

Произведение (рус. перевод)	Основные идеи о самопознании и личности
«Книга исцеления» («Китаб аш-Шифа»)	В разделе «О душе» описывает душу как нематериальную субстанцию. Самопознание души, доказательство её бессмертия. Различает способности: ощущение, воображение, память, рассудок, интеллект.
«Канон врачебной науки» («Аль-Канун фи-т-тибб»)	Психологические наблюдения: состояние тела связано с душой. В лечении важны «душевные лекарства» - музыка, беседа, моральное воспитание. Самопонимание помогает в исцелении.

«Книга о душе» (часть «Шифа»)	Специальное рассуждение о природе души. Утверждает, что человек может осознать своё «я» даже в отсутствии тела («аргумент висящего человека»). Это ключевой опыт самосознания.
«Книга указаний и наставлений» («Ал-Ишарат ва-т-танбихат»)	Делит людей на «философов» и «мистиков». Самопознание через внутреннее созерцание и интеллектуальную интуицию - высший путь к истине.
«Книга спасения» («Китаб ан-Наджат»)	Сжатое изложение «Шифа». Душа описывается как самостоятельная сущность, способная к самопознанию. Самосознание - главный аргумент её нематериальности.

Главное у Авиценны:

1. Человек может сомневаться во всём, кроме факта собственного сознания (*«аргумент висящего человека»*).
2. Самопознание - основа доказательства существования и бессмертия души.
3. Личность раскрывается через силы души: чувственную, воображающую, рассудочную и интеллектуальную.
4. Психология у Авиценны соединяет медицину и философию: самопонимание - путь к исцелению и нравственному совершенству.

1. ства и богатства.

АЛИШЕР НАВАИ

Годы жизни: 1441 – 1501.

Место деятельности: Герат, Бухара.

Общее количество произведений: около 30 крупных произведений (сборники стихов, поэмы, трактаты) и известно около 3150 его произведений в жанре газели на тюркском и персидском языках.

Жанры: поэзия, риторика, философские трактаты, письма.

Количество произведений, переведённых на русский язык: примерно 5 – 7.

Таблица: Алишер Наваи о самопознании и личности

Произведение	Основные идеи о самопознании и личности
«Хайрат ул-аброр» (Изумление праведных, первая поэма «Хамсы»)	Человек должен познать свою душу, очиститься от пороков (жадности, гордыни, зависти). Самопознание, путь к мудрости и счастью.
«Фархад и Ширин»	Образ Фархада - символ самопожертвования и силы духа. Через любовь он познаёт себя и выходит за пределы эго. Личность раскрывается в испытаниях.
«Лейли и Меджнун»	Самопознание через любовь: страдание Меджнуна - аллегория пути души к Истине. Личность очищается через любовь и отказ от мирского.
«Сабаи сайяр» (Семь планет)	Человек - микрокосм, отражающий гармонию вселенной. Самопознание помогает постичь эту гармонию.
«Садди Искандари» (Стена Искандера)	Испытания Искандера показывают, что истинная власть - над собой. Самопознание, умение управлять страстями и быть справедливым.
«Махбуб ул-кулуб» (Возлюбленный сердец)	Афористические наставления о душе и нравах. Самопознание ведёт к добродетели, внутренней гармонии и милосердию к людям.
«Лисон ут-тайр» (Язык птиц)	Суфийская аллегория духовного пути. Птицы ищут Симурга (Истину) - это души, стремящиеся к Богу. Самопознание, осознание, что «я» и есть часть Высшего.

Газели и лирика	Любовь - универсальный путь к самопознанию. Через страдание, тоску и духовное горение личность очищается и приближается к Богу.

Главное у Наваи:

1.Самопознание - это борьба с низшей природой (нафсом).
2.Душа раскрывается через любовь и страдание.
3.Человек - «малый мир» (микрокосм), отражающий гармонию Вселенной.
4.Познать себя, познать Бога.

ЗАХИРУДДИН МУХАММАД БАБУР

Годы жизни: 1483 – 1530.
Место деятельности: Фергана, Индия.
Общее количество произведений: до наших дней сохранилось одно крупное литературное произведение Бабура, его автобиографические записки «Бабур-наме»; научные труды «Харб иши» («Военное дело») и «Мусика илми» («Наука о музыке») не сохранились.
Жанры: автобиография.
Количество произведений, переведённых на русский язык: 1.

Таблица: Бабур о самопознании и личности

Произведение	Основные идеи о самопознании и личности
«Бабур-наме» (мемуары, автобиография)	Искренние размышления о себе, своих слабостях и достоинствах. Бабур признаётся в ошибках, пишет о страхе, радости, печали. Это один из первых примеров автопсихологического анализа в тюркской литературе.

Главное у Бабура:

1. Честность в самопознании: он не скрывает слабостей (болезни, поражения, сомнения).
2. Личность через испытания: самопознание идёт через войны, изгнания, трудности.
3. Внутренний мир, отражение внешнего: описывая природу, он описывает себя.
4. Счастье связано с духовной гармонией, а не только с властью и богатством.

Таким образом, в результате применения установленных критериев был сформирован предварительный корпус трудов пяти ключевых мыслителей Востока - Абу Али аль-Фараби, Абу Али ибн Сина (Авиценна), Омар Хайям, Алишер Наваи и Захируддин Мухаммад Бабур. Представленные таблицы фиксируют основные сведения о каждом авторе и его произведениях, создавая системную основу для дальнейшего анализа их содержания и потенциальной значимости для изучения идей самопознания и личности.

Ниже представлена сводная таблица отобранных произведений пяти мыслителей Востока, включённых в корпус. В таблице указано количество произведений по каждому жанру и автору, что позволяет наглядно оценить распределение текстов с потенциальной психологической значимостью для анализа самопознания и личности.

Сводная таблица

Жанры / Мыслитель	Аль-Фараби	Авиценна	Хайям	Наваи	Бабур	Всего
Философские трактаты	5	3	2	3	0	**13**
Логика	1	0	0	0	0	**1**
Этика	1	1	0	2	0	**4**
Политическая философия	2	0	0	1	0	**3**
Музыка	1	0	0	0	0	**1**
Медицинские трактаты	0	2	0	0	0	**2**
Поэзия (рубаи, газели, лирика)	0	1*	1**	5***	0	**7**
Письма / автобиография	0	0	0	1	1	**2**

Астрономические трактаты	0	0	1	0	0	**1**
Комментарии к Аристотелю	2	1	0	0	0	**3**
Всего произведений	**12**	**8**	**4**	**12**	**1**	**37**

*Авиценна: поэзия учитывается как отдельное поэтическое произведение, входящее в корпус (одна единица).

**Хайям: рубаи и поэтические трактаты суммированы как одна единица поэзии для таблицы.

***Наваи: суммарно четыре поэтических произведения (главные поэмы) и лирика учтены как пять единиц.

Обсуждение.

В рамках исследования был осуществлён отбор произведений пяти ключевых мыслителей Востока: Абу Наср Мухаммад ибн Мухаммад аль-Фараби, Абу Али ибн Сина (Авиценна), Омар Хайям, Алишер Наваи и Захируддин Мухаммад Бабур. Выбор этих авторов обусловлен их значимостью для изучения идей о самопознании, внутреннем мире человека и психологических аспектах личности, а также сохранностью текстов и наличием их переводов на русский язык.

Отобранные тексты охватывают широкий спектр жанров: философские трактаты, поэзию (рубаи, газели, лирика), медицинские и астрономические трактаты, письма и автобиографические материалы. Такой жанровый диапазон позволяет охватить как когнитивные, так и эмоциональные, этические и социальные измерения самопознания. Философские и логические трактаты фиксируют структуру разума, душевные способности, нравственные ориентиры; поэзия и личные письма отражают субъективные переживания, внутренние конфликты, стремление к гармонии, саморазвитию и эмоциональную рефлексию.

Общее количество отобранных произведений составляет 37 единицы. Среди них преобладают философские трактаты (13), что подчёркивает важность рационального, логического подхода к описанию души, разума и нравственных принципов. Значительная доля поэзии (7 единиц) отражает эмоциональные и субъективные аспекты самопознания, через которые мыслители передавали личные размышления о внутреннем мире человека. Медицинские, астрономические трактаты и комментарии к Аристотелю дают дополнительную перспективу на связь физических, интеллектуальных и этических аспектов личности.

Отбор произведений создаёт методологическую основу для последующего формирования корпусов текстов, которые могут быть использованы для:

1. Систематизации жанров и тематической категоризации произведений отдельных мыслителей и всего корпуса.
2. Сопоставительного анализа подходов к самопознанию, выявления общих и уникальных элементов представлений о личности.
3. Построения методической базы для выявления скрытых моделей психологических структур и механизмов самопознания в наследии Востока.

Таким образом, отбор произведений обеспечивает **количественную и жанровую фиксацию материалов**, что открывает широкие перспективы для психологического анализа. Создание корпусов на уровне мыслителя и всего круга авторов позволит сопоставлять дисперсные элементы, моделировать скрытые структуры познания и формировать системное понимание того, как в восточной традиции отражены психология личности и внутренний мир человека.

Выводы.

На основе проведённого отбора и систематизации произведений пяти ключевых мыслителей Востока можно сделать первые обобщающие наблюдения о природе представлений о самопознании и личности. Хотя на данном этапе ещё не выполнялся детальный контент-анализ текстов, уже выявлены закономерности распределения жанров, тематическая релевантность и потенциальная психологическая значимость, что позволяет формулировать предварительные выводы для дальнейшего исследования.

1. В ходе исследования был проведён отбор произведений пяти ключевых мыслителей Востока - аль-Фараби, Авиценны, Омара Хайяма, Алишера Наваи и Захируддина Бабура. Выбор произведений осуществлялся на основе жанровой, тематической и потенциальной психологической значимости, что позволило зафиксировать тексты, содержащие элементы размышлений о самопознании, личности, нравственных и духовных практиках, и создать методологическую основу для последующего формирования аналитического корпуса источников.

2. Отобранные произведения представляют разнообразные жанры - философские трактаты, поэзию, медицинские и астрономические труды, письма и автобиографии - что создаёт основу для дальнейшего изучения различных аспектов внутреннего мира человека. Форма и жанровое разнообразие этих текстов позволяет планировать анализ как рациональных, логических структур самопознания, так и эмоциональных, субъективных и этических элементов личности.

3. Количественная фиксация жанров и числа произведений позволяет планировать систематическое изучение распределения идей о самопознании и личности в дисперсной форме. Разнообразие жанров - философские трактаты, поэзия, письма и автобиографии - создаёт предпосылки для сопоставления текстов, выявления общих и уникальных элементов, а также для будущего построения моделей психологических представлений о личности в классическом восточном наследии.

4. Фокус на отобранных произведениях по каждому мыслителю и в целом по выбранному кругу авторов создаёт предпосылки для будущего сопоставительного анализа. Такая систематизация позволяет планировать выявление дисперсных элементов и моделирование скрытых структур самопознания, формируя методологическую платформу для дальнейших исследований психологических представлений о личности в историко-философском и культурном контексте Востока.

5. Предварительные результаты подчёркивают значимость интеграции жанрового и количественного подхода к текстам для последующего психологического анализа: систематизация отобранных произведений создаёт базу для выявления как явных, так и потенциально скрытых идей о душе, разуме, нравственных качествах и механизмах самопознания.

Список литературы.

1. Адлер А. Принципы индивидуальной психологии. - М.: Прогресс, 1990. - 320 с.
2. Байлук А. В. О природе самопознания // Философия и образование. - 2015. - № 5. - С. 27 - 34.
3. Бертельс Д. Е. Из истории востоковедения в России. - М., 1985. - 256 с.
4. Эриксон Э. П. Психосоциальное развитие личности. - М.: Прогресс, 1990. - 400 с.
5. Фрейд З. Я и Оно. - М.: Прогресс, 1991. - 352 с.
6. Юнг К. О психологии бессознательного. - М.: Мысль, 1989. - 224 с.

Xayitova Nigora Narbutayevna
Samarkand viloyat Nurobod tumani
Inson ijtimoiy xizmatlar markazi bosh mutaxassis psixologi

OTA-ONA QARAMOG'IDAN MAHRUM BO'LGAN HAMDA TO'LIQ BO'LMAGAN OILALARDAGI BOLALARGA PSIXOLOGIK XIZMAT KO'RSATISH

Annotatsiya. *Mazkur maqolada ota-ona qaramog'idan mahrum bo'lgan va to'liq bo'lmagan oilalarda voyaga yetayotgan bolalarning psixologik holatini o'rganish hamda ularga ko'rsatiladigan psixologik yordam shakllari yoritilgan. Shuningdek, ushbu toifadagi bolalarning ijtimoiy-munosabat sohasidagi muammolari, emotsional holati va moslashuv darajalari tahlil qilinadi. Psixologik xizmat ko'rsatishda individual yondashuv, diagnostika va psixokorreksiya metodlarining samaradorligi asoslab berilgan.*

Kalit so'zlar: *ota-ona qaramog'idan mahrum bola, to'liq bo'lmagan oila, psixologik yordam, moslashuv, emotsional holat, psixokorreksiya, individual yondashuv.*

ОКАЗАНИЕ ПСИХОЛОГИЧЕСКОЙ ПОМОЩИ ДЕТЯМ, ОСТАВШИМСЯ БЕЗ ПОПЕЧЕНИЯ РОДИТЕЛЕЙ, И ДЕТЯМ ИЗ НЕПОЛНЫХ СЕМЕЙ

Аннотация. *В данной статье рассматриваются особенности психологического состояния детей, оставшихся без попечения родителей, а также детей из неполных семей. Освещаются формы и методы оказания им психологической помощи. Анализируются эмоциональные переживания, трудности в социальной адаптации и межличностных отношениях. Обоснована эффективность индивидуального подхода, диагностических и коррекционных методов в психологической практике.*

Ключевые слова: *ребёнок, лишённый родительской опеки, неполная семья, психологическая помощь, адаптация, эмоциональное состояние, психокоррекция, индивидуальный подход.*

PROVIDING PSYCHOLOGICAL SUPPORT TO CHILDREN DEPRIVED OF PARENTAL CARE AND CHILDREN FROM SINGLE-PARENT FAMILIES

Abstract. *This article explores the psychological condition of children deprived of parental care and those raised in single-parent families. It outlines the types and methods of psychological assistance provided to these children. The study analyzes their emotional states, difficulties in social adaptation, and interpersonal relationships. The effectiveness of individual approaches, diagnostic assessments, and psychocorrection methods in psychological support is substantiated.*

Key words: *parentless child, single-parent family, psychological support, adaptation, emotional state, psychocorrection, individual approach.*

Jamiyat taraqqiyoti bevosita undagi ijtimoiy institutlarning, xususan, oilaning barqarorligi va mustahkamligiga bog'liqdir. Bola hayotining ilk bosqichida u shakllanayotgan shaxs sifatida eng avvalo oilaviy muhit ta'sirida tarbiyalanadi. Aynan oila bolaga muhabbat, xavfsizlik, ishonch, emotsional barqarorlik, mehnatga munosabat kabi asosiy ijtimoiy-psixologik qadriyatlarni singdiruvchi muhim ijtimoiy muhit hisoblanadi. Ammo ayrim hollarda farzandlar to'laqonli oilaviy tarbiyadan mahrum qolishi, ya'ni ota-ona qaramog'idan ayrilishi yoki to'liq bo'lmagan oilada voyaga yetishi holatlari uchraydi. Bu kabi bolalarning rivojlanishida psixologik noqulayliklar, emotsional beqarorlik, moslashuvdagi qiyinchiliklar va ijtimoiy muhitga ishonchsizlik kabi salbiy omillar yuzaga kelishi ehtimoli yuqori bo'ladi.

Ota-ona qaramog'idan mahrum bo'lgan bolalar – bu biologik yoki qonuniy sabablarga ko'ra ota-onasining g'amxo'rligisiz qolgan shaxslardir. To'liq bo'lmagan oilada voyaga yetayotgan bolalar esa, odatda, faqat bitta ota-onaning tarbiyasida bo'lib, bu holat ularning psixologik va ijtimoiy rivojlanishiga bevosita ta'sir ko'rsatadi. Bunday bolalarning shaxsiy rivojlanish trayektoriyasini qo'llab-quvvatlash,

ularning emotsional holatini barqarorlashtirish va sog‘lom psixik muvozanatni shakllantirishda professional psixologik xizmat muhim o‘rin egallaydi.

Mazkur mavzuning dolzarbligi shundaki, ijtimoiy hayotda yuzaga kelayotgan turli salbiy omillar, migratsiya, ajralishlar, ijtimoiy tengsizliklar tufayli bolalar ko‘plab ruhiy va emotsional muammolarga duch kelmoqda. Bu esa ularning maktabdagi o‘qish faolligiga, o‘ziga bo‘lgan ishonchiga, atrof-muhit bilan munosabatlariga salbiy ta’sir o‘tkazadi. Shunday sharoitda mutaxassis psixologlar tomonidan ko‘rsatiladigan tizimli, individual va ehtiyojga asoslangan psixologik yordam bolaning ijtimoiylashuvi va sog‘lom shaxs sifatida shakllanishi uchun muhim omil bo‘lib xizmat qiladi.

Shu nuqtai nazardan, ushbu ishda ota-ona qaramog‘idan mahrum bo‘lgan va to‘liq bo‘lmagan oilalardagi bolalarga psixologik xizmat ko‘rsatishning mazmun-mohiyati, asosiy yondashuvlari, amaliy usullari va ularning samaradorligini aniqlash masalalari atroflicha tahlil qilinadi.

Ota-ona qaramog‘idan mahrum bo‘lgan hamda to‘liq bo‘lmagan oilalarda voyaga yetayotgan bolalarga psixologik xizmat ko‘rsatish masalasi bo‘yicha adabiyotlar tahlili ushbu yo‘nalishdagi ilmiy qarashlarning keng qamrovli va tizimli rivojlanganini ko‘rsatadi. Ilmiy manbalarda bu mavzu shaxs rivojlanishining emotsional, ijtimoiy va kognitiv jihatlarini o‘zaro bog‘liq tarzda o‘rganishga asoslanadi.

Mahalliy tadqiqotchilar (Abdullaeva, 2021; Ahmedova, 2019; Xudoyberdiyeva, 2020) o‘z ishlarida bolalarning psixologik holatini tiklashda psixologik xizmatning o‘rni va samaradorligini yoritgan. Ular ta’kidlashicha, ota-ona qaramog‘idan mahrum bolalarda emotsional beqarorlik, o‘ziga ishonchsizlik va ijtimoiy faollikning pasayishi kabi belgilar ko‘p kuzatiladi. Shu sababli, psixologik xizmat mazmunida ishonch, mehr-muhabbat va ijtimoiy qo‘llab-quvvatlovchi muhitni yaratish birlamchi vazifa hisoblanadi. Abdullaeva (2021) bolalar psixokorrektsiyasida o‘yin va art-terapiya metodlarining samaradorligini tajribaviy asosda isbotlagan.

Zamonaviy o‘zbek tadqiqotchilari (Mavlonova, 2022; Zohidova & Shirinova, 2023) esa to‘liq bo‘lmagan oilalarda o‘sayotgan bolalarning ijtimoiy moslashuvi va kommunikativ ko‘nikmalarini shakllantirishda psixologik xizmat tizimini integratsion yondashuv asosida tashkil etish zarurligini ta’kidlaydi. Ularning fikricha, bunday bolalar uchun maktab, mahalla va ijtimoiy tashkilotlar o‘rtasida uzviy hamkorlik yo‘lga qo‘yilsa, psixologik yordam natijasi yanada yuqori bo‘ladi.

Xorijiy adabiyotlarda esa bu masala yanada chuqurroq ijtimoiy-psixologik kontekstda ko‘rib chiqiladi. Masalan, J. Bowlby (1988) o‘zining “A Secure Base” asarida ota-onadan ajralgan bolalarda bog‘lanish (attachment) buzilishlari va emotsional xavfsizlikning yetishmasligi ularning butun hayotiy faoliyatiga ta’sir qilishini ta’kidlaydi. Unga ko‘ra, bolalarning barqaror emotsional rivojlanishi uchun “xavfsiz baza” zarur — bu esa psixologik qo‘llab-quvvatlash tizimi orqali tiklanadi.

E. Erikson (1993) esa shaxs rivojlanishini bosqichli jarayon sifatida ko‘rib, ota-ona mehridan mahrum bolalarda “ishonchga qarshi ishonchsizlik” bosqichida muammolar kuchayishini qayd etadi. Bu bosqichda bola ijtimoiy ishonchni shakllantira olmasa, keyingi bosqichlarda identifikatsiya va o‘zini baholash jarayonlari izdan chiqadi.

C. Rogers (1961) tomonidan ilgari surilgan “insonparvar psixoterapiya” modeli ota-ona qaramog‘idan mahrum bolalar bilan ishlashda ham muhim amaliy asos bo‘lib xizmat qiladi. Unga ko‘ra, bolaga nisbatan shartsiz qabul qilish (“unconditional positive regard”) muhitini yaratish — uning shaxsiy salohiyatini ochishga eng samarali yo‘ldir.

Zamonaviy jamiyatda ota-ona qaramog‘idan mahrum bo‘lgan va to‘liq bo‘lmagan oilalarda voyaga yetayotgan bolalarning psixologik holati, ularning ijtimoiy moslashuvi, shaxsiy rivojlanishi hamda emotsional barqarorligi masalalari dolzarb ahamiyat kasb etmoqda. Bunday bolalar ko‘pincha ota-ona mehridan, oilaviy iliqlikdan, ijtimoiy tayanchdan va shaxsiy ishonch hissidan mahrum bo‘lganliklari sababli turli xil psixologik muammolarga duch keladilar. Ular orasida o‘ziga ishonchsizlik, past o‘zini baholash, tajovuzkorlik, ijtimoiy izolyatsiya, xavotir va depressiv holatlar kabi buzilishlar keng tarqalgan.

Oila - bolaning birlamchi ijtimoiylashuv muhiti sifatida uning axloqiy qadriyatlarini, ijtimoiy me’yorlarni, emotsional javobgarlikni shakllantiradi. To‘liq bo‘lmagan oilalarda yoki ota-ona qaramog‘idan mahrum sharoitlarda esa bu jarayonlar yetarli darajada amalga oshmaydi. Shu boisdan bunday bolalar bilan ishlashda psixologik xizmatning mazmuni, usullari va yo‘nalishlari alohida yondashuvni talab etadi.

Psixologik xizmatning asosiy maqsadi - bolaning ichki emotsional muvozanatini tiklash, o‘ziga ishonchini oshirish, ijtimoiy ko‘nikmalarini rivojlantirish, o‘z shaxsiy qadr-qimmatini anglash va hayotga ijobiy munosabatni shakllantirishdan iboratdir. Shu jarayonda maktab psixologi, ijtimoiy pedagog, vasiylik organlari, tarbiyachilar va psixoterapevtlarning hamkorlikdagi faoliyati muhim o‘rin tutadi.

Ota-ona qaramog‘idan mahrum bo‘lgan bolalarga nisbatan psixologik yordam ko‘rsatishda individual va guruhiy konsultatsiyalar, emotsional qo‘llab-quvvatlash dasturlari, art-terapiya, o‘yin terapiyasi, kommunikativ treninglar va psixokorrektsion mashg‘ulotlar samarali usullar sifatida qo‘llaniladi. Bunday yondashuvlar bolalarning ichki dunyosini anglash, his-tuyg‘ularini boshqarish, ijtimoiy aloqalarni o‘rnatish va ularni sog‘lom psixologik muhitga moslashtirish imkonini beradi.

Mazkur mavzuning dolzarbligi shundan iboratki, har bir bola jamiyatning to‘laqonli a’zosi sifatida rivojlanish huquqiga ega. Shu sababli psixologik xizmat tizimini takomillashtirish, bolalarning psixologik salomatligini saqlash va ularni ijtimoiy hayotga muvaffaqiyatli integratsiyalashishiga ko‘maklashish - zamonaviy psixologiyaning eng muhim vazifalaridan biridir.

Ota-ona qaramog‘idan mahrum bo‘lgan hamda to‘liq bo‘lmagan oilalarda tarbiyalanayotgan bolalarga psixologik xizmat ko‘rsatish masalasi nafaqat individual psixologik muammo, balki keng ijtimoiy-psixologik muammolar tizimi sifatida qaraladi. Tadqiqotlar shuni ko‘rsatadiki, bunday bolalarda emotsional barqarorlikning yetishmasligi, xavfsizlik hissining pastligi, shaxslararo munosabatlarda ishonchsizlik va ijtimoiy adaptatsiyada qiyinchiliklar tez-tez uchraydi. Bu holatlar bolaning o‘z “men”ini anglash jarayonini susaytiradi va ularning ijtimoiy o‘rnini topishida to‘siq bo‘ladi.

Psixologik xizmat jarayonida muhim jihatlardan biri - bolalarning ehtiyojlarini chuqur tushunish va har birining psixologik portretini aniqlashdir. Chunki ota-onasiz qolgan yoki to‘liq bo‘lmagan oilada o‘sgan bola, odatda, o‘z his-tuyg‘ularini ifoda etishda qiyinchilikka duch keladi. Shu sababli diagnostika bosqichida bola bilan ishonchli aloqa o‘rnatish, uning hayotiy tajribalarini ehtiyotkorlik bilan tahlil qilish zarur.

Psixologik xizmat ko‘rsatishda kompleks yondashuv muhim o‘rin tutadi. Bu yondashuvda quyidagi yo‘nalishlar ajralib turadi:

1. Korreksion yo‘nalish – bolalarning emotsional va ijtimoiy muammolarini kamaytirish, ichki ziddiyatlarni yumshatish;
2. Rivojlantiruvchi yo‘nalish – kommunikativ ko‘nikmalar, ijtimoiy intellekt, empatiya va o‘zini anglash qobiliyatlarini mustahkamlash;
3. Profilaktik yo‘nalish – stress, yolg‘izlik va o‘zini qadrsiz his etish holatlarining oldini olish;
4. Motivatsion yo‘nalish – o‘z-o‘zini rivojlantirish va hayotga ijobiy munosabatni shakllantirish.

Bunday bolalar bilan ishlashda o‘yin terapiyasi, art-terapiya, musiqiy terapiya, biblioterapiya kabi metodlar yuqori samaradorlik ko‘rsatadi. Ayniqsa, art-terapiya orqali bolalar o‘z his-tuyg‘ularini obrazlar vositasida ifoda etadi, bu esa ichki kechinmalarni yumshatish va o‘zini anglashni kuchaytirishga xizmat qiladi. Shuningdek, kommunikativ treninglar orqali ular o‘zaro muloqotda bo‘lish, ijtimoiy rollarni egallash va jamoaga integratsiyalashishni o‘rganadilar.

Muhokama jarayonida shuni ham ta’kidlash lozimki, to‘liq bo‘lmagan oiladagi bolalar har doim ham salbiy psixologik holatlarda bo‘lavermaydilar. Agar bunday oilalarda mehr, e’tibor va ijtimoiy qo‘llab-quvvatlash mavjud bo‘lsa, bola o‘zining shaxsiy resurslari va psixologik immuniteti orqali stressni yengib o‘tishi mumkin. Shu nuqtai nazardan, psixologik xizmat tizimi nafaqat yordam ko‘rsatish, balki profilaktika va ijtimoiy adaptatsiya mexanizmlarini mustahkamlashni ham o‘z ichiga olishi lozim.

Xulosa sifatida aytish mumkinki, ota-ona qaramog‘idan mahrum bo‘lgan bolalar bilan ishlashda psixologning faoliyati faqat muammoni aniqlash bilan cheklanmasligi kerak. U bola hayotida ijobiy o‘zgarishlar yaratish, o‘zini qadrlash hissini shakllantirish va ijtimoiy qo‘llab-quvvatlovchi muhitni barpo etishga qaratilgan bo‘lishi zarur. Ana shundagina psixologik xizmatning samarasi real natija sifatida namoyon bo‘ladi - ya’ni, bola o‘z hayotini ongli, barqaror va ijobiy yo‘nalishda davom ettirish imkoniyatiga ega bo‘ladi.

Ota-ona qaramog‘idan mahrum bo‘lgan va to‘liq bo‘lmagan oilalarda voyaga yetayotgan bolalarga psixologik xizmat ko‘rsatish - zamonaviy psixologik amaliyotning eng muhim yo‘nalishlaridan biridir.

Tadqiqotlar shuni ko‘rsatadiki, bu toifadagi bolalarning emotsional rivojlanishida, ijtimoiy moslashuvida hamda o‘zini qadrlash darajasida sezilarli farqlar mavjud. Shu sababli, ularga nisbatan psixologik yondashuvlar nafaqat muammolarni bartaraf etish, balki shaxsiy resurslarni faollashtirish va ijobiy motivatsiyani shakllantirishga qaratilishi lozim.

Psixologik xizmatning samaradorligi bir necha omillarga bog‘liq: mutaxassisning empatiyasi va professional tayyorgarligi, bolaning ishonchini qozonish darajasi, qo‘llanilayotgan metodikalar tizimining mosligi hamda ijtimoiy qo‘llab-quvvatlash tarmoqlarining faol ishlashi. Ayniqsa, art-terapiya, o‘yin terapiyasi, treninglar va emotsional qo‘llab-quvvatlash dasturlari bu jarayonda yuqori natijalar beradi.

Shuningdek, bunday bolalarga nisbatan psixologik xizmatni faqat individual darajada emas, balki ijtimoiy, pedagogik va ma’naviy tizimlar bilan uzviy aloqada olib borish muhimdir. Bu ularning jamiyatga moslashuvini, o‘z-o‘ziga ishonchini tiklashini va ijobiy hayot pozitsiyasini shakllantirishini ta’minlaydi.

Xulosa qilib aytganda, ota-ona qaramog‘idan mahrum va to‘liq bo‘lmagan oilalarda o‘sgan bolalar uchun psixologik xizmat - bu faqat yordam emas, balki ularning hayotini ma’noli, barqaror va ijobiy yo‘nalishga yo‘naltiruvchi tizimli psixologik qo‘llab-quvvatlashdir. Shu yo‘sinda psixologik xizmat nafaqat individual rivojlanish, balki butun jamiyatning ijtimoiy barqarorligiga hissa qo‘shuvchi muhim omil sifatida namoyon bo‘ladi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati.

1. Абдуллаева, Г. (2021). Болаларда эмотсионал ривожланиш ва унинг психокоррекцион имкониятлари. Тошкент: Фан ва технология.
2. Ахмедова, Н. (2019). Ота-онасиз болалар билан ишлашда психологик хизматнинг асосий йўналишлари. Тошкент давлат педагогика университети илмий ахборотномаси, №3, 45–52-бетлар.
3. Бекмуродов, Ж. (2020). Ижтимоий хизмат ва психокоррекцион ёрдам тизимини такомиллаштириш масалалари. – Тошкент: Ўзбекистон миллий университети нашриёти.
4. Bowlby, J. (1988). A Secure Base: Parent-Child Attachment and Healthy Human Development. London: Routledge.
5. Erikson, E. (1993). Childhood and Society. New York: W. W. Norton & Company.
6. Karaseva, L. A. (2018). Психологическая помощь детям, лишённым родительской опеки: теоретико-практические аспекты. Москва: Педагогическое общество России.
7. Mavlonova, R. A. (2022). To‘liq bo‘lmagan oilalarda bolalarning ijtimoiy moslashuvi va psixologik qo‘llab-quvvatlash metodlari. – “Psixologiya va pedagogika masalalari” журнали, №2, 67–74-бетлар.
8. Rogers, C. (1961). On Becoming a Person: A Therapist's View of Psychotherapy. Boston: Houghton Mifflin.
9. UNICEF (2021). Psychosocial Support for Children Without Parental Care: Guidelines and Best Practices. New York: United Nations Children’s Fund.

Xalimova Mashraboy Vaxidovna
Andijon davlat pedagogika instituti Pedagogika va psixologiya kafedrasi mudiri
psixologiya fanlari doktori professor

TADBIRKOR MAS'ULIYATINI SHAXSLARARO MUNOSABATLAR KONTEKSTIDA OILAVIY TARBIYA UYG'UNLIGIDA O'RGANISHNING PSIXOLOGIK ASOSLARI

Annotatsiya. *Ushbu maqolada tadbirkorlik faoliyatining umumiy ta'rifini tahlil qilingan zamonaviy ehtiyojlardan va ilm-fanda taraqiyotidan kelib chiqib ushbu hodisaning mohiyatini, uning o'ziga xos xususiyatlarini va hatto tadbirkor atamasining o'zi aniq va umuman qabul qilingan ta'rifini tushunishda hali ham birdamlikning yo'qligi bilan bog'liq bo'lgan masalalar yoritilgan Tadbirkorlik faoliyatini boshqarishdagi qiyinchiliklardan biri bu shaxslararo munosabatlar tizimidir. Ushbu niqtai nazardan kelib chiqib har bir tadbirkor ijtimoiy psixologik xodisalarni amalda qo'llay olishi dolzarb masala ekanligi ta'kidlangan.*

Kalit so'zlar:*tadbirkorlik,muvaffaqiyat maxsus psixologik fazilatlar, maxsus psixologik moslashuv, kapital, sheriklik,lider, zamonaviy menejment, Funktsional-rolli yondashuv.*

ПСИХОЛОГИЧЕСКИЕ ОСНОВЫ ИЗУЧЕНИЯ ПРЕДПРИНИМАТЕЛЬСКОЙ ОТВЕТСТВЕННОСТИ В КОНТЕКСТЕ МЕЖЛИЧНОСТНЫХ ОТНОШЕНИЙ В ГАРМОНИИ СЕМЕЙНОГО ВОСПИТАНИЯ

Аннотация. *В статье анализируется общее определение предпринимательской деятельности, основанное на современных потребностях и достижениях науки, а также освещаются вопросы, связанные с отсутствием единства в понимании сущности данного явления, его особенностей и даже четкого и общепринятого определения самого термина «предприниматель». Одной из сложностей управления предпринимательской деятельностью является система межличностных отношений. С этой точки зрения подчеркивается актуальность для каждого предпринимателя умения применять социально-психологические феномены на практике.*

Ключевые слова: *предпринимательство, успех, особые психологические качества, особая психологическая адаптация, капитал, партнерство, лидер, современный менеджмент, функционально-ролевой подход.*

PSYCHOLOGICAL BASIS OF LEARNING ENTREPRENEURIAL RESPONSIBILITY IN THE CONTEXT OF INTERPERSONAL RELATIONSHIPS IN HARMONY WITH FAMILY UPBRINGING

Annotation. *This article analyzes the general definition of entrepreneurial activity, based on modern needs and developments in science, and highlights issues related to the lack of unity in understanding the essence of this phenomenon, its specific features, and even a clear and generally accepted definition of the term entrepreneur itself. One of the difficulties in managing entrepreneurial activity is the system of interpersonal relationships. From this point of view, it is emphasized that it is an urgent issue for each entrepreneur to be able to apply socio-psychological phenomena in practice.*

Key words: *entrepreneurship, success, special psychological qualities, special psychological adaptation, capital, partnership, leader, modern management, Functional-role approach.*

Yurtimizda tadbirkorlik faoliyatining rivojlanishi qator omillarga, avvalo tadbirkorlarimizning bilimi, tajribasi va ishbilarmonligiga bog'liq hodisa sanaladi. Biroq har qanday sohada savodxonlikning dastlabki ko'rinishlari oilaviy muhitda tarkib topadi. Oilaviy muhit esa, umummilliy va milliy qadriyatlarga asoslanadi. Shu bois, tadqiqotimizning o'rganuvchi tajriba-sinov ishlari tadbirkor-respondentlarning psixologik portretini oilaviy tarbiya uyg'unligida shakllantirishga yo'naltirildi. Ushbu

portret mamlakatimiz biznes muhitida o'z ish faoliyatini olib borayotgan tadbirkorlar uchun tipik bo'lgan etnopsixologik hamda zamonaviy tadbirkorga xos sifatlardan tashkil topdi.

Zamonaviy o'zbek tadbirkori – tadbirkorlik faoliyati boshqaruv (menejment)ida rahbarlik usullari asoslarini bilishi, iqtisodiy jihatdan biznesni rejalashtirish, xo'jalik faoliyatini tahlil etish, chiqimlarni kamaytirish, foydani ko'paytirish yuzasidan malaka va ko'nikmaga, shuningdek, huquq va psixologiya sohasida zarur kompetentsiyalarni egallashi lozim. Sababi, zamonaviy ishlab chiqarish o'ta murakkab, nafaqat texnika vositalari va texnologiyalar, balki ijtimoiy muloqot texnikalari ham muttasil takomillashib bormoqda.

Tadbirkor mas'uliyatini oshirishning kasbiy kompetentsiyalari blokini aniqlash metodlari, birinchidan, shaxsning tadbirkorlik qobiliyati shakllanishidagi ustuvor ijtimoiy-psixologik determinantlarni, ikkinchidan, yurtimiz taraqqiyotining tarixiy genezislari asosida shakllangan tadbirkorlik sohasiga oid tushuncha, xususiyat, belgi, faoliyat turlari va mas'uliyatning avloddan-avlodga meros bo'lib o'tib kelayotgan turmush tarzini baholash maqsadida ishlatiladi.

Tadbirkorlik faoliyatida va o'zini o'zi band qilish sohasidagi mas'uliyat darajasini tushuntiruvchi aniqlangan bunday ijtimoiy-psixologik determinantlar, ya'ni tadbirkorning mavjud qadriyatlar tizimi, turmush tarzi, Vatani ravnaqiga, millat yashash tarzini farovonligiga, hamyurtlaridagi qadriyatlar to'g'risidagi tasavvurlariga muvofiq bo'lgan bilim, malaka, ko'nikma va kompetentsiyalarini mazmunini tushuntirishda qo'l keladi hamda ijtimoiy-iqtisodiy tajriba asosida tadbirkorlik sub'ekti qobiliyatini baholashga asos bo'ladi.

Ma'lumki, qobiliyat – muayyan faoliyat turida yuqori malakaga erishish imkoniyatidir. Fanda umumiy va maxsus qobiliyatlar mavjudligi farqlanadi. Bunda har xil turdagi faoliyat uchun umumiy qobiliyat talab qilinadi. Tadqiqotlardan, umumiy qobiliyatlarga diqqatlilik, aqllilik, maqsadga muvofiqlik, samaradorlik kabi sifatlar taalluqli ekanligi allaqachon barchaga ma'lum. Bu fazilatlar barcha faoliyat turlarida muhim ahamiyat kasb etadi. Maxsus qobiliyatlar esa – bu tor doiradagi faoliyatda muvaffaqiyatni ta'minlovchi sifatlar sanaladi. Bularga, masalan, vizual xotira, odamlarni tushunish, qo'l sezgirligi kabilar taalluqlidir. Fikrimizcha, muloqot va tashkilotchilik qobiliyatlarini ham maxsus qobiliyatlarga sirasiga kiritish mumkin. Sababi, aynan shu qobiliyatlar insonning kasbiy o'sishida (masalan, tadbirkorlik faoliyatida muvaffaqiyat qozonishida) katta rol o'ynaydi. Fikrimizcha, A.A.Karelinning "Tadbirkorlik qobiliyatini aniqlash testi", yuqorida ta'kidlanganidek, sinaluvchilarimizdagi aynan maxsus qobiliyatlar ko'lami qanday ekanligini ochiqlashda qo'l keladi.

SHuningdek, tadqiqot ishimizda tadbirkorlik faoliyati va o'zini o'zi band qilish sohasida mashg'ul bo'lgan shaxslar ongi-shuurida davriylik xususiyatiga ko'ra shakllangan mas'uliyatning o'ziga xos belgi, faoliyat turida namoyon bo'lish shakli va xislat(fazilat)larning avloddan-avlodga meros bo'lib o'tib kelayotgan turmush tarzini baholash maqsadida M.R. Rokichning "Qadriyatlar orientatsiyasi" (4-ilovaga qarang) nomli metodikasidan foydalanildi.

Metodikada terminal qadriyatlar, ya'ni individual mavjudlikning so'nggi maqsadi unga nisbatan intilish bilan ifodalanuvchi turli maqsadli hamda instrumental qadriyatlar, biron bir harakat shakli yoki shaxsning xususiyatlari har qanday vaziyatda ham mos kelishuvchanligi bilan izohlanadigan vositali tarzda ajratib ko'rsatilgan.

SHu jihatdan olib qaraganda tadqiqot ishimizda, marketing psixologiyasi tadqiqotlarida tizimli ravishda foydalanib kelinayotgan M.R.Rokich metodikasining mahalliy muhitga moslashtirilgan variantiga N.SH.Umarova tomonidan o'zgartirishlar kiritilgan modifikatsiyasi qo'llanildi.

Tadbirkor mas'uliyatini oshirishning kommunikativ kompetentsiyalari blokini aniqlash metodlari, birinchidan, tadbirkorning faoliyatdagi asosiy xislatlari bilan bir qatorda, xaridor va mijozlar xarakter xususiyatlari haqida ham tassavurga egalik darajasini, ikkinchidan, odamlar bilan aniq va tez ishchanlik muloqotini o'rnata olish, o'z tanishlari davrasini kengaytira olish, ommaviy tadbirlarda qatnashuvi, odamlarga ta'sir ko'rsata olish va bunda tashabbuskorlik sifatlarini namoyon qila olishni aniqlash maqsadida ishlatiladi.

Bunda hammaga ma'lum bo'lgan xarakteriologik xususiyatlar tadbirkorlik faoliyatidagi munosabatlarga, o'zini o'zi band qilish motivatsiyasiga, bozorning boshqa ishtirokchilariga, munosabatlar boshqaruviga bevosita ta'sir o'tkazadi. SHu bois Ye.L. Kasyanik, Ye.S. Makeevalarning "SHaxsning tizimli-xarakteriologik munosabatlarini ekpress-diagnostikasi so'rovnomasi" xarakterning

psixologik tuzilmasini ixtisoslik shaklida ochib berish uchun qo'llanilib, natijalar tadbirkorlik faoliyati sub'ektining o'zi yoki baholanishi kerak bo'lgan ikkinchi bir shaxsning xarakterologik jihatlari yetti ballik shkala bo'yicha baholandi.

Qator psixologiyaga doir adabiyotlarda, inson qobiliyatlari tug'ma emasligi qayd etilgan. Jumladan, bola tayyor qobiliyat bilan dunyoga kelmaydi, balki moyillik bilan tug'iladi. Bu holat esa o'z navbatida qobiliyatlarning rivojlanishi uchun tabiiy shart sifatida qabul qilinadi. Biroq, mayl hech qachon o'ziga xos qobiliyatlarning rivojlanishini oldindan belgilamaydi. Masalan, tug'ilishdagi aynan bir xil moyillik bola voyaga yetayotgan muhit, oila a'zolarining bir-birlariga bo'lgan o'zaro munosabatlari va boshqalarga qarab turfa xil qobiliyatlar shakllanishiga zamin bo'lishi mumkin. Demak, ushbu tadqiqotlar xulosasiga tayanib, zarur qobiliyatlarni rivojlantirish mumkin. Bu, ayniqsa, faoliyatda kasbiy o'sish imkoniyatlarini beruvchi– kommunikativ va tashkilotchilik qobiliyatlariga ham taalluqlidir.

1. O'zbekiston savdo-sanoat palatasi va tadbirkorlikka ko'maklashish markazlariga a'zo iqtisodiyot sub'ektlarida tadbirkor sifatida faoliyat ko'rsatayotganlar.

-Andijon viloyati hududiy boshqarmasi (153 nafar);

-Farg'ona viloyati hududiy boshqarmasi (112 nafar);

-Namangan viloyati hududiy boshqarmasi (107 nafar)ga a'zo bo'lgan tadbirkorlik sub'ektlari: qo'shma korxonalar, mas'uliyati cheklangan jamiyatlar, ochiq va (yoki) yopiq turdagi aktsionerlik jamiyatlari (jami 372 nafar)da faoliyat yuritayotgan respondentlar qatnashishdi;

O'zbekiston Savdo-sanoat palatasi va tadbirkorlikka ko'maklashish markazlari tizimida faoliyat ko'rsatayotgan tadbirkorlar bo'yicha respondentlar tanlovi (n=372)

T/r	Tadbirkorlik sub'ekti rahbari	Hudud	Jinsi			
			Erkak		*Ayol*	
			soni	*%*	*soni*	*%*
1.	Qo'shma korxona rahbari (n=15)	Andijon viloyati (n=153)	12	3,23	3	0,81
2.	Mas'uliyati cheklangan jamiyat rahbari (n=107)		77	20,70	30	8,06
3.	Ochiq yoki yopiq turdagi aktsionerlik jamiyati rahbari (n=31)		22	5,91	9	2,42
4.	Qo'shma korxona rahbari (n=11)	Farg'ona viloyati (n=112)	9	2,42	2	0,54
5.	Mas'uliyati cheklangan jamiyat rahbari (n=80)		53	14,25	27	7,26
6.	Ochiq yoki yopiq turdagi aktsionerlik jamiyati rahbari (n=21)		14	3,76	7	1,88
7.	Qo'shma korxona rahbari (n=24)	Namangan viloyati (n=107)	18	4,84	6	1,62
8.	Mas'uliyati cheklangan jamiyat rahbari (n=63)		49	13,17	14	3,76
9.	Ochiq yoki yopiq turdagi aktsionerlik jamiyati rahbari (n=20)		13	3,49	7	1,88
Jami			**267**	**71,77**	**105**	**28,23**
Hammasi			**372**			

2. Andijon, Farg'ona va Namangan viloyatlari aholisi orasidan o'zini o'zi band qilish bilan mashg'ul, tadbirkor (jismoniy shaxs) sifatida faoliyat yuritayotganlar. Jumladan:

-uyda repetitorlik bilan shug'ullanuvchi tadbirkor (41 nafar);

-fuqarolarning dala-hovli va tomorqa uchastkalari landshaftini barpo etish bilan mashg'ul tadbirkor (13 nafar);

-jismoniy shaxslarga kompьyuterlarni ta'mirlash va sozlash, litsenziyalangan dasturiy ta'minot o'rnatish bilan shug'ullanuvchi tadbirkor (28 nafar);

-jismoniy shaxslarning avtomobillarini yuvish, avtomobillar kuzovlarini silliqlash bilan mashg'ul tadbirkor (21 nafar);

-shaxsiy transportdan foydalanib, jismoniy shaxslarga tovarlarni yetkazib berish bilan mashg'ul tadbirkor (30 nafar);

-dehqon bozorlarida qishloq xo'jaligi mahsulotlari bilan chakana savdo qilayotgan tadbirkor (54 nafar);

-sartaroshlik xizmatlari, manikyur, pedikyur xizmatlari bilan shug'ullanuvchi tadbirkor (17 nafar);

-tikuv, mo'yna, charm va trikotaj buyumlarni, bosh kiyimlarni
va to'qimachilik galantereyasi buyumlarini ta'mirlash, aholining yakka tartibdagi buyurtmasi bo'yicha tikuv va trikotaj buyumlarini, bosh kiyimlarini va to'qimachilik galantereyasi buyumlarini tikish bilan shug'ullanuvchi tadbirkor (47 nafar);

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati.

1. Абалкин Л.И. Заметки о российском предпринимательстве. М.: Прогресс, 1994. 24 с
2. Бусыгин В.Ф. Предпринимательство. М., 1995. 56 с
3. Журавлев А.Л., Позняков В.П. Деловая активность предпринимателей: методы оценки и воздействия. М., Институт психологии РАН, 1995. 7 с
4. Марченко В.В. Социальная психология предпринимательства. Ярославль: МАПН и ЯрГУ, 1996. 66 с
5. Mominova Xijran Eldarovna. Psychocorrection of the relationshipbetween the educator and children inpreschool education. EPRA International Journal of Economic Growth and Environmental Issues- Peer Reviewed JournalISSN: 2321-6247. Volume: 8 | Issue: 3 | October 2020 | Journal DOI : 10.36713/epra 0713

Umirov Ilhom Iskandar o‘g‘li
Jizzax politexnika instituti Transport vositalari muhandisligi kafedrasi dotsenti, PhD,
Buxoro davlat texnika universiteti mustaqil tadqiqotchisi
E-mail: umirovilhom150@gmail.com

RAQAMLI TEXNOLOGIYALAR YORDAMIDA TALABALARNI LOYIHAVIY-KONSTRUKTORLIK KO‘NIKMALARIGA SAMARALI TAYYORLASH METODIKALARI

Annotatsiya. *Ushbu maqolada raqamli texnologiyalar vositasida talabalarni loyihaviy-konstruktorlik faoliyatiga tayyorlashning zamonaviy metodikalari shuningdek, virtual laboratoriyalar, 3D-modellashtirish dasturlari, muhandislik platformalari va simulyatsiya texnologiyalaridan foydalanish imkoniyatlari tahlil qilingan. Ta’lim jarayonida raqamli texnologiyalarni integratsiya qilish orqali talabalar mustaqil fikrlash, amaliy ko‘nikma va muammolarni hal etish kompetensiyalarini rivojlantirish mumkinligi asoslab berilgan. Shu bilan birga, o‘quv jarayonini individuallashtirish, interaktiv vositalardan foydalanish va ijodiy yondashuvni shakllantirishning ahamiyati ko‘rsatib o‘tilgan hamda taklif etilgan metodikalar ta’lim sifatini oshirishga, talabalarni real muhandislik vazifalariga tayyorlashga xizmat qildi.*

Kalit so‘zlar: *texnologiya, virtual, metodika, ta’lim, muhandislik, platforma, loyihaviy-kostruktorlik.*

МЕТОДИКИ ЭФФЕКТИВНОЙ ПОДГОТОВКИ СТУДЕНТОВ К ПРОЕКТНО-КОНСТРУКТОРСКИМ НАВЫКАМ С ИСПОЛЬЗОВАНИЕМ ЦИФРОВЫХ ТЕХНОЛОГИЙ

Аннотация. *В данной статье проанализированы современные методики подготовки студентов к проектно-конструкторской деятельности с помощью цифровых технологий, а также возможности использования виртуальных лабораторий, программ 3D-моделирования, инженерных платформ и симуляционных технологий. Обоснована возможность развития у студентов самостоятельного мышления, практических навыков и компетенций решения проблем путем интеграции цифровых технологий в образовательный процесс. Кроме того, подчеркнута важность индивидуализации учебного процесса, использования интерактивных средств и формирования творческого подхода. Предложенные методики способствуют повышению качества образования и подготовке студентов к решению реальных инженерных задач.*

Ключевые слова: *технология, виртуальный, методика, образование, инженерия, платформа, проектно-конструкторский.*

METHODOLOGIES FOR EFFECTIVELY PREPARING STUDENTS IN PROJECT-DESIGN SKILLS USING DIGITAL TECHNOLOGIES

Abstract. *This article analyzes modern methodologies for preparing students for project-design activities using digital technologies, as well as the possibilities of utilizing virtual laboratories, 3D modeling software, engineering platforms, and simulation technologies. The potential for developing students' independent thinking, practical skills, and problem-solving competencies through the integration of digital technologies into the educational process is substantiated. Furthermore, the importance of individualizing the learning process, using interactive tools, and fostering a creative approach is highlighted. The proposed methodologies serve to enhance the quality of education and prepare students for real-world engineering challenges.*

Key words: *technology, virtual, methodology, education, engineering, platform, design and construction.*

Kirish. Zamonaviy ta’lim tizimida raqamli texnologiyalarning jadal rivojlanishi oliy ta’lim muassasalarida o‘quv jarayonlarini tashkil etish, takomillashtirish va talabalarning kasbiy

tayyorgarligini oshirishda yangi imkoniyatlar yaratmoqda. Ayniqsa, muhandislik, texnika va texnologiya yo‘nalishlarida tahsil olayotgan talabalarni real ishlab chiqarish sharoitlariga tayyorlash, ularning loyihaviy-konstruktorlik ko‘nikmalarini shakllantirish va mustahkamlash bugungi kunning eng dolzarb vazifalaridan biri hisoblanadi. Ana shu ehtiyojlar asosida raqamli texnologiyalarning o‘quv jarayoniga samarali integratsiyasi muhim ahamiyat kasb etmoqda.

Bugungi raqamli transformatsiya davrida ta’lim muassasalari oldida turgan asosiy vazifalardan biri talabalarni zamonaviy texnologiyalar bilan ishlashga, mustaqil fikrlashga, kompleks muammolarni hal qilishga qodir mutaxassis sifatida tayyorlashdir. Aynan loyihaviy-konstruktorlik faoliyati orqali talabalar real muammolarni yechishga yo‘naltirilgan amaliy topshiriqlar ustida ishlaydi. Bunday faoliyat ularning ijodiy fikrlashi, tizimli yondashuvi, hamkorlikda ishlash ko‘nikmalari va kasbiy kompetensiyalarini shakllantirishda muhim rol o‘ynaydi. Ammo an’anaviy ta’lim metodikalari ushbu ehtiyojlarni to‘liq qondira olmaydi. Shu sababli, raqamli texnologiyalar asosida yaratilgan yangi metodik yondashuvlar muqobil, samarali vosita sifatida maydonga chiqmoqda. Xususan, virtual laboratoriyalar, 3D-modellashtirish dasturlari, muhandislik platformalari, raqamli dizayn vositalari va real vaqt rejimida ishlaydigan simulyatsiya texnologiyalari talabalarning loyihalash va konstruktorlik bo‘yicha amaliy ko‘nikmalarini rivojlantirishda keng qo‘llanilmoqda. Bu texnologiyalar orqali talabalar real sharoitlarga yaqinlashtirilgan muhitda mashqlar bajaradi, xatolarni tahlil qiladi, yangi g‘oyalarni sinovdan o‘tkazadi va amaliyot orqali bilimlarini mustahkamlaydi. Bu jarayon ularning kasbiy rivojlanishiga ijobiy ta’sir ko‘rsatadi [1].

Zamonaviy texnologik vositalar o‘qituvchilarga ham yangi imkoniyatlar yaratib beradi. Jumladan, o‘quv jarayonini individuallashtirish, talabalar ehtiyojiga moslab modullarni shakllantirish, interaktiv materiallar va multimedia vositalaridan foydalangan holda dars samaradorligini oshirish imkonini beradi. Shu bilan birga, onlayn platformalar orqali ta’lim oluvchilarning faolligini kuzatish, ularning yutuqlari va kamchiliklarini tezda aniqlab, individual yondashuvni tatbiq etish mumkin. Bularning barchasi ta’lim sifatini oshirishga, talabalarni bozor talablariga mos, raqobatbardosh mutaxassis sifatida tayyorlashga xizmat qiladi [2].

Alohida ta’kidlash kerakki, talabalarning loyihaviy-konstruktorlik ko‘nikmalarini shakllantirish jarayoni ularning faolligini, qiziqishini va tashabbuskorligini rag‘batlantiruvchi muhitda amalga oshirilishi zarur. Bunda o‘quv dasturlarini qayta ko‘rib chiqish, zamonaviy metodikalarni tatbiq etish va yangi pedagogik texnologiyalarni joriy etish orqali raqamli vositalardan foydalanish samaradorligini oshirish mumkin. Bu esa o‘z navbatida, o‘qituvchi va talaba o‘rtasida samarali muloqotni ta’minlab, o‘quv jarayonini yanada sifatli tashkil etish imkonini beradi. Ilmiy-tadqiqotlar shuni ko‘rsatmoqdaki, raqamli vositalar asosida loyihaviy faoliyatni o‘rgatish talabaning o‘zlashtirish darajasini oshiradi, o‘z fikrini asoslab bera olish, qaror qabul qilish, innovatsion yondashuvlarni ishlab chiqish kabi muhim kompetensiyalarni rivojlantiradi. Shu bilan birga, bu yo‘nalishda olib borilgan metodik tajribalar, mahalliy va xorijiy amaliyotlar tahlili hamda zamonaviy texnologik tendensiyalarni hisobga olgan holda ishlab chiqilgan yangi yondashuvlar yuqori samaradorlikka ega ekanligi aniqlangan. U nafaqat zamonaviy raqamli texnologiyalarning imkoniyatlarini ko‘rsatadi, balki ularni o‘quv jarayoniga qanday qilib to‘g‘ri integratsiya qilish, talabalarni amaliy faoliyatga tayyorlashda qanday metodikalardan foydalanish lozimligini ham chuqur tahlil qiladi. Bugungi raqobatbardosh mehnat bozorida muvaffaqiyatli faoliyat yurita oladigan mutaxassisni tayyorlashda nafaqat nazariy bilimlar, balki amaliy ko‘nikmalar va mustaqil ishlash qobiliyatlari ham muhim o‘rin tutadi. Shu boisdan, maqolada taqdim etilayotgan metodik yondashuvlar aynan shu yo‘nalishga xizmat qiladi.

Metodologiya.

Talabalarni loyihaviy-konstruktorlik faoliyatiga tayyorlashda raqamli texnologiyalarni qo‘llash masalasi bugungi kunda ko‘plab mahalliy va xorijiy tadqiqotchilar diqqat markazida turibdi. O‘zbekiston olimlari bu borada ta’lim jarayonini raqamlashtirish, interaktiv metodlarni joriy etish va talabalarni amaliy faoliyatga yo‘naltirishning nazariy va amaliy asoslarini ishlab chiqmoqda. Jumladan, A.A. Abdukarimov, M.R. Jo‘rayev va D.X. Ergashev kabi pedagogik texnologiyalar sohasidagi olimlar raqamli vositalar yordamida o‘qitish samaradorligini oshirish, talabalarda kasbiy kompetensiyalarni rivojlantirish bo‘yicha bir qator ilmiy ishlar yaratganlar. Ularning tadqiqotlarida ta’limda innovatsion yondashuvlar, masofaviy va aralash ta’lim modellarining afzalliklari alohida ta’kidlanadi [3].

Xususan, A.A. Abdukarimov o‘z tadqiqotida interaktiv texnologiyalar yordamida talabalarda amaliy ko‘nikmalarni shakllantirishning muhim jihatlarini yoritgan bo‘lsa [4], M.R. Jo‘rayev ta’limda virtual laboratoriyalar va multimedia vositalaridan foydalanish samaradorligini statistik ko‘rsatkichlar asosida asoslab bergan. Ular tomonidan taklif etilgan metodik yondashuvlar ta’lim sifatini oshirishga xizmat qilmoqda [5].

Xorijiy olimlar, xususan Jeyms Vank (James Wank), Karla Henson (Carla Henson) va Klaus Hinkelmannlarning ishlarida esa raqamli muhandislik muhitlarida talabalarni o‘rgatish, CAD/CAM tizimlaridan foydalanish, 3D-modellashtirish orqali loyihalash kompetensiyalarini shakllantirish metodlari chuqur tahlil qilingan. Ularning tadqiqotlarida loyiha asosida o‘qitish (Project-Based Learning – PBL) modelining samaradorligi, talabani o‘quv jarayonining markaziga qo‘yish g‘oyasi va raqamli simulyatsiyalar orqali tajriba o‘tkazishning ustunliklari ko‘rsatilgan.

Shuningdek, X.X. Jonson va P. E. Blek kabi mualliflar raqamli vositalar yordamida o‘qitishning psixologik va pedagogik asoslariga to‘xtalib, o‘quvchi faoliyatini monitoring qilish, o‘z-o‘zini baholash va refleksiya qilish imkoniyatlarini ochib berishgan. Ularning fikricha, raqamli vositalar orqali o‘qitish nafaqat texnik bilimlarni, balki muloqot, hamkorlik va ijodiy fikrlash kabi metakompetensiyalarni ham shakllantiradi [6].

Yuqorida ko‘rib chiqilgan adabiyotlar tahlili shuni ko‘rsatadiki, ham o‘zbek, ham chet ellik olimlar ta’limda raqamli texnologiyalarning o‘rni va ahamiyatini chuqur tahlil qilgan. Mahalliy olimlar asosan ta’lim mazmunini raqamlashtirish va o‘quv jarayoniga texnologiyalarni moslashtirishga urg‘u berayotgan bo‘lsa, xorijiy mutaxassislar ularni loyihaviy va amaliy faoliyat bilan integratsiyalashga ko‘proq e’tibor qaratmoqda.

Natija va muhokama.

Mazkur tadqiqot doirasida raqamli texnologiyalar vositasida talabalarni loyihaviy-konstruktorlik faoliyatiga tayyorlash samaradorligini aniqlash maqsadida eksperimental-o‘quv jarayoni tashkil etildi. Tadqiqot ikki bosqichda olib borildi: an’anaviy metodlar asosida o‘qitilgan nazorat guruhi va raqamli texnologiyalar bilan boyitilgan tajriba guruhi faoliyati o‘zaro taqqoslab tahlil qilindi.

Tajriba 3-4 kurs talabalar ishtirokida o‘tkazildi. 8 haftalik ta’lim jarayonida tajriba guruhida quyidagi vositalar qo‘llandi:

- Virtual laboratoriyalar (PhET, Labster);
- 3D-modellashtirish dasturlari (AutoCAD, SolidWorks);
- Muhandislik platformalari (MATLAB, Tinkercad);
- Interaktiv muhitlar (Moodle, Google Classroom).

Raqamli texnologiyalar integratsiyasi tajriba guruhidagi talabalar kompetensiyasiga sezilarli darajada ijobiy ta’sir ko‘rsatgan. Ayniqsa, 3D modellashtirish, konstruktorlik va mustaqil muammo yechish ko‘nikmalarida sezilarli o‘sish kuzatildi.

Tahlil natijalari shuni ko‘rsatadiki, simulyatsiya vositalari yordamida bajarilgan virtual tajribalar an’anaviy laboratoriya ishlariga nisbatan xavfsizroq, ko‘proq takrorlash imkoniga ega va ijodiy yondashuvni rag‘batlantiruvchi omil sifatida xizmat qilmoqda.

1-jadval.

Talabalarning ta’lim jarayoniga munosabati (so‘rovnoma natijalari asosida)

Savol	“Ha” deganlar ulushi (%)
Raqamli texnologiyalar o‘quv jarayonini qiziqarli qildi	92
Virtual laboratoriyalar ko‘nikmalarimni oshirdi	87
3D modellar orqali materialni tezroq tushundim	85
Jamoaviy loyihalar orqali o‘zaro fikr almashish yaxshilandi	78
O‘zimni real muhandislik muhitida his qildim	81

Natijaga ko‘ra:

✓ Raqamli texnologiyalar o‘quv jarayonini samaraliroq va individuallashtirilgan shaklda tashkil qilish imkonini berdi;

✓ Talabalarda muammoli vaziyatlarni hal qilish, mustaqil fikrlash, va amaliy loyihalashga oid ko‘nikmalar sezilarli darajada rivojlandi;

✓ O‘qitish jarayonida simulyatsiya va interaktiv vositalar qo‘llanishi ta’lim sifatini oshirishga xizmat qildi;

✓ Raqamli yondashuvlar yordamida ta’limga bo‘lgan qiziqish va faollik oshdi.

Xulosa.

Ushbu maqolada raqamli texnologiyalar yordamida talabalarni loyihaviy-konstruktorlik faoliyatiga samarali tayyorlashning metodik asoslari yoritildi. Tadqiqot natijalari shuni ko‘rsatdiki, virtual laboratoriyalar, 3D-modellashtirish dasturlari, muhandislik platformalari va simulyatsiya texnologiyalarining ta’lim jarayoniga integratsiyasi talabalarning amaliy ko‘nikmalarini sezilarli darajada rivojlantiradi, mustaqil fikrlash va muammolarni hal qilish kompetensiyalarini shakllantiradi.

Eksperimental natijalar asosida aniqlanishicha, raqamli texnologiyalar qo‘llanilgan guruhlarda talabalarning loyihaviy faoliyatga jalb etilishi, o‘zlashtirish darajasi va ijodiy faolligi yuqori bo‘lgan. Bu, o‘z navbatida, ularni real muhandislik muammolariga tayyorlashda muhim omil sifatida xizmat qilmoqda.

Maqolada ilgari surilgan metodik yondashuvlar talabalarning bilim olish jarayonini individuallashtirish, ularning o‘quvga bo‘lgan motivatsiyasini oshirish va kasbiy faoliyatga moslashtirish imkonini berdi. Ayniqsa, interaktiv vositalar orqali tashkil etilgan mashg‘ulotlar o‘qituvchining rolini fasilitatorga aylantirib, talabalarni faol bilim egallovchiga aylantirishga xizmat qildi.

Shu asosda quyidagi xulosalarga kelindi:

1. Raqamli texnologiyalar – muhandislik ta’limining ajralmas qismi bo‘lib, u o‘quv jarayonining sifatini va samaradorligini oshiradi;

2. Loyiha asosida o‘qitish va raqamli vositalarni birlashtirish talabalarda amaliy, ijodiy va muammoli fikrlash ko‘nikmalarini shakllantiradi;

3. Taklif etilgan metodikalar ta’lim jarayonini zamonaviy mehnat bozoriga mos mutaxassis tayyorlashga yo‘naltiradi.

Kelgusida ushbu yo‘nalishda raqamli vositalarning texnik imkoniyatlari va ta’limga integratsiyasi yanada chuqur o‘rganilishi, ayniqsa sun’iy intellekt va raqamli tvinning (digital twin) imkoniyatlaridan foydalanishga alohida e’tibor qaratilishi maqsadga muvofiqdir.

Foydalanilgan adabiyotlar ro’yxati.

1. Turayev X. A. “Bo’lajak chizmachilik fani o’qituvchilarining loyihalash kompetentligini rivojlantirishning grafikaviy asoslari”. – T.: Monografiya. 2021.

2. Turayev K. A. Improving the methodology of developing the design-constructive competence of future drawing teachers : дис. – Dissertation written for the degree of Doctor of Philosophy (PhD) in Pedagogical Sciences, 2022.

3. X. Ergashev, Axborot-kommunikatsiya texnologiyalari va zamonaviy o‘quv jarayoni, Samarqand: SamDU, 2019.

4. A. A. Abdukarimov, Innovatsion pedagogik texnologiyalar va ularni oliy ta’lim jarayoniga tadbiq etish, Toshkent: TDPU, 2020.

5. M. R. Jo‘rayev, “Raqamli texnologiyalar asosida kasbiy kompetensiyalarni shakllantirish metodikasi,” Pedagogik ta’lim muammolari, no. 3, pp. 45–49, 2021.

6. H. H. Johnson and P. E. Black, “Simulation-Based Learning in Engineering: Cognitive and Collaborative Outcomes,” Journal of Engineering Education, vol. 110, no. 3, pp. 501–518, July 2021.

Isamova Mohina Dilshodovna
Master's degree student, Department of Practical Psychology,
Samarkand State University named after Sharaf Rashidov
E-mail: mohinaisamova@gmail.com

FAMILY ROLES AND THEIR TRANSFORMATION IN TIMES OF CRISIS

Annotation. *The article explores the dynamic nature of family structures and the evolution of traditional roles under the influence of social, economic, and psychological crises. In contemporary society, the family serves not only as a basic social institution but also as a crucial adaptive system that responds to external challenges and internal tensions. Periods of crisis-whether global (pandemics, wars, economic downturns) or personal (divorce, illness, loss of a loved one)-inevitably test the flexibility, stability, and resilience of family roles. Empirical studies and case analyses demonstrate that the success of a family's adaptation depends on communication quality, emotional intelligence, and shared values. Families with strong emotional bonds and cooperative decision-making are more likely to transform their roles constructively, turning crises into opportunities for growth. Conversely, rigid role structures and lack of empathy can intensify fragmentation and alienation. The article concludes that understanding role transformation within families during crises provides valuable insights for social workers, psychologists, and policymakers. It emphasizes the need for supportive interventions, family therapy, and educational programs aimed at strengthening resilience and promoting equality within the household.*

Key words: *family system, psychological crisis, family roles, adaptation, the role of the father, the role of mother, family therapy.*

СЕМЕЙНЫЕ РОЛИ И ИХ ТРАНСФОРМАЦИЯ В ПЕРИОДЫ КРИЗИСА

Аннотация. *Статья исследует динамическую природу семейных структур и эволюцию традиционных ролей под влиянием социальных, экономических и психологических кризисов.*

В современном обществе семья выступает не только как базовый социальный институт, но и как важнейшая адаптивная система, реагирующая на внешние вызовы и внутренние напряжения. Периоды кризиса - будь то глобальные (пандемии, войны, экономические спады) или личные (развод, болезнь, утрата близкого человека) - неизбежно проверяют гибкость, устойчивость и жизнеспособность семейных ролей. Эмпирические исследования и анализ конкретных случаев показывают, что успешность адаптации семьи зависит от качества коммуникации, уровня эмоционального интеллекта и общих ценностей. Семьи с сильными эмоциональными связями и совместным принятием решений, как правило, способны конструктивно трансформировать свои роли, превращая кризис в возможность для роста. Напротив, жёсткие ролевые структуры и отсутствие эмпатии усиливают фрагментацию и отчуждение. В заключении статьи подчёркивается, что понимание процессов ролевой трансформации внутри семьи в периоды кризиса имеет важное значение для социальных работников, психологов и специалистов, занимающихся разработкой социальной политики. Автор акцентирует внимание на необходимости внедрения поддерживающих мер, семейной терапии и образовательных программ, направленных на укрепление устойчивости и продвижение равенства внутри семьи.

Ключевые слова: *семейная система, психологический кризис, семейные роли, адаптация, роль отца, роль матери, семейная терапия.*

OILAVIY ROLLAR VA ULARNING INQIROZ DAVRLARIDAGI O‘ZGARISHI

Annotasiya. *Maqolada oilaviy tuzilmalarning dinamik tabiati va ijtimoiy, iqtisodiy va psixologik inqirozlar ta'sirida an'anaviy rollarning evolyutsiyasi ko'rib chiqiladi. Zamonaviy jamiyatda oila nafaqat asosiy ijtimoiy institut, balki tashqi muammolar va ichki stresslarga javob beradigan eng muhim adaptiv tizim sifatida ham ishlaydi. Inqiroz davrlari - global (pandemiya, urush, iqtisodiy tanazzul) yoki*

shaxsiy (ajralish, kasallik, yaqin kishining yo'qolishi) - muqarrar ravishda oilaviy rollarning moslashuvchanligi, barqarorligi va hayotiyligini sinab ko'radi. Ampirik tadqiqotlar va muayyan holatlarni tahlil qilish shuni ko'rsatadiki, oilani moslashtirishning muvaffaqiyati aloqa sifatiga, hissiy intellekt darajasiga va umumiy qadriyatlarga bog'liq. Kuchli hissiy aloqalarga ega bo'lgan va birgalikda qaror qabul qiladigan oilalar inqirozni o'sish imkoniyatiga aylantirib, o'z rollarini konstruktiv ravishda o'zgartirishga qodir. Aksincha, qattiq rol tuzilmalari va empatiyaning yo'qligi parchalanish va begonalashishni kuchaytiradi. Maqolaning xulosasida inqiroz davrida oila ichidagi rolni o'zgartirish jarayonlarini tushunish ijtimoiy ishchilar, psixologlar va ijtimoiy siyosatni ishlab chiqish bilan shug'ullanadigan mutaxassislar uchun muhim ahamiyatga ega ekanligi ta'kidlangan. Muallif oilada barqarorlikni mustahkamlash va tenglikni rivojlantirishga qaratilgan qo'llab-quvvatlovchi choralar, oilaviy terapiya va ta'lim dasturlarini joriy etish zarurligiga e'tibor qaratadi.

Kalit so'zlar: *oilaviy tizim, psixologik inqiroz, oilaviy rollar, moslashish, otaning roli, onaning roli, oilaviy terapiya.*

Modern society is characterized by a high degree of instability, rapid shifts in social orientation, and an increase in crisis phenomena, which significantly impacts the functioning of the family institution. Young families are particularly vulnerable in these circumstances: lack of experience, economic instability, a mismatch between expectations and reality, and external pressure from society and family members-all of this provokes internal conflicts and requires a reconsideration of traditional behavior patterns.

One of the key factors in family stability is the role behavior of its members. Traditionally, relatively stable roles have been established within the family system: husband, wife, father, mother, breadwinner, and keeper of the home. However, in crisis situations, these roles are often redistributed, transformed, or blurred, requiring a high level of adaptation and readiness for change from family members.

The purpose of this article is to analyze the processes of family role transformation in times of crisis and to identify the main patterns and consequences of these changes.

The modern family is a complex, dynamic system subject to both external and internal change. One of the most difficult challenges for a family is a psychological crisis, which can be caused by both external events (e.g., job loss, loss of a loved one, migration) and internal factors (e.g., conflicts, emotional burnout, communication breakdowns). During a crisis, the established order of interactions is disrupted, and many family members are forced to reconsider their usual roles.

Family is viewed as a system with a specific structure of roles and functions. S. Minukhin emphasized that during a crisis, the family structure is disrupted: role confusion occurs (e.g., children take on the functions of adults). [1]Family roles are stable behavioral patterns that define the functions of each family member in everyday life. They are formed under the influence of cultural, social, and personal factors. The most common roles are parent, partner, breadwinner, caregiver, mediator, and others. In stable conditions, the distribution of roles generally remains unchanged. However, in a crisis, these roles can change, become more flexible, and sometimes even collapse.

From the moment of marriage, a new stage begins, during which young spouses will face a number of challenges related to adapting to family life and accepting new roles. The functioning of the family during this period is determined by a number of factors, including the following: personal characteristics of the spouses (individual and typological properties of the nervous system, cognitive and characterological features, attitudes towards marriage, motives for choosing a spouse, value orientations, etc.);

• microsystemic factors (features of intrafamily processes in the nuclear family);

• macrosystemic factors (family history, specific relationships in the extended family);

• the external social environment (peculiarities of the state system, family policy and functioning of social institutions, national and religious peculiarities regulating family functioning in this environment) :

• economic factors (level of material well-being, availability of separate housing, etc.).

The first years of married life are an important and largely determining period of family existence. They can be used to assess the potential quality of the marriage and make predictions about the stability

of this family. Despite the vivid emotional coloring and romanticism typical of young marriages, this stage of family life is one of the most challenging, as evidenced by the high divorce rate. The problems of this stage may be related to difficulties in family adaptation and the acceptance of new roles, often stemming from the lack of separation between spouses and their parental families.

The following factors can complicate the passage of the first normative crisis of the family:

1. Inadequate motivation for marriage:

• Marriage as an opportunity to fill a deficit. This occurs when one or both spouses marry because they want to stop feeling a lack of love, communication, care, warmth, and attention, and want to avoid feelings of loneliness and inadequacy.

• Marriage as a way to separate from the parental family. The desire of young spouses to distance themselves from their parents is one of the most common inadequate motivations for marriage. In this case, the creation of a new family becomes a specific communicative message to parents that their child has become an adult and has the right to make independent decisions and live an independent life.

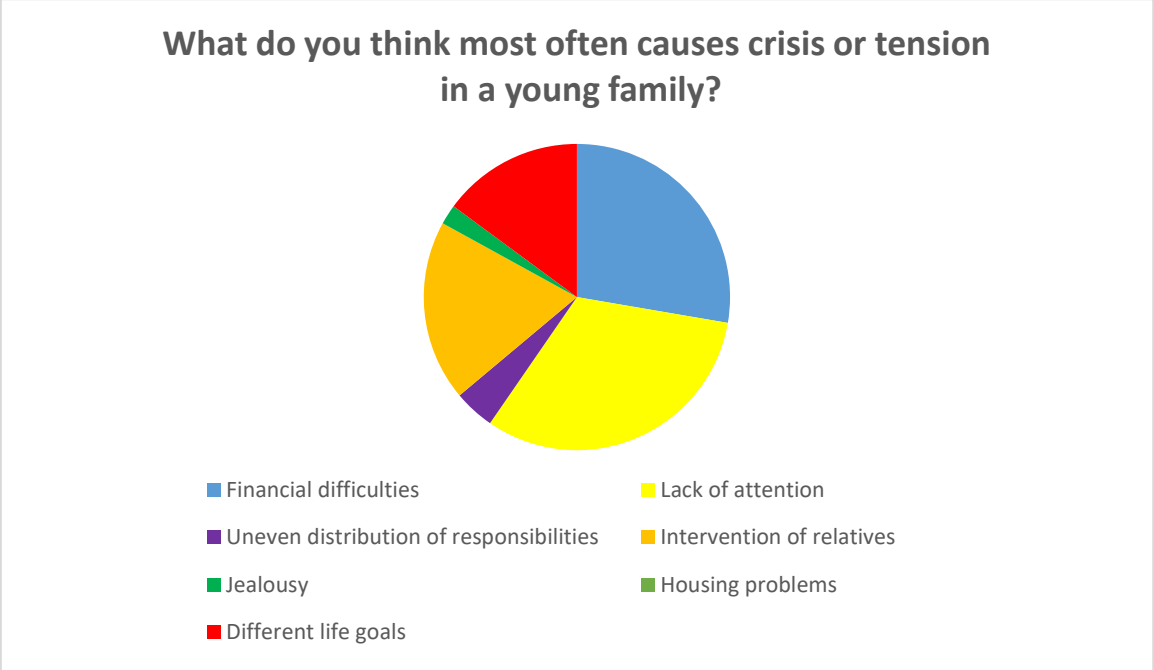
• Marriage as a way to overcome a crisis: creating a family as a form of revenge against a former lover, as an attempt to cope with the loss of a significant other, as a way to survive professional failure, and so on.

• Getting married in order to conform to the norms of the social environment regarding the age of marriage

and other aspects of marital behavior. This marriage is a way to avoid the pressure of the social environment.

A psychological crisis is a state of disorganization caused by the inability of a person (or a system) to cope with a current situation using previous methods. In a family, this manifests itself as a disruption of emotional connection, increased anxiety, and a decrease in empathy and support. A psychological crisis is not only a challenge but also an opportunity for transformation and growth for the family. Flexibility in role behavior, openness to dialogue, and a desire for mutual support help strengthen the family system and make it more resilient in the face of future difficulties.

A study conducted among young people in Samarkand revealed that a common cause of young families' crises is a lack of attention, as shown in the chart below.

The survey results presented in the diagram illustrate the key factors contributing to crisis or tension among young families. According to respondents, the most significant cause is lack of attention, which accounts for the largest portion of responses. This finding suggests that emotional neglect, insufficient communication, and the absence of mutual support are perceived as critical stressors in early

marital life. Emotional intimacy therefore appears to play a central role in maintaining stability within young families.

The second most frequently indicated factor is financial difficulties. This observation aligns with existing literature emphasizing the economic vulnerability of newly married couples, who often face challenges such as unstable income, student loans, or early career instability. Limited financial resources may increase stress and reduce the availability of positive emotional and social experiences within a couple.

A considerable portion of respondents also attribute family crises to intervention of relatives. This result indicates the importance of personal boundaries and autonomy in the early years of marriage. Excessive involvement of extended family members may undermine the couple's decision-making autonomy and provoke conflict.

Additional factors include different life goals and uneven distribution of responsibilities, both of which reflect internal dynamics of the couple. Differences in long-term aspirations as well as unequal household or childcare duties can create dissatisfaction and emotional strain. From a psychosocial perspective, these factors underscore the importance of mutual understanding, goal alignment, and role negotiation in marital adjustment.

Less frequently mentioned factors, such as jealousy and housing problems, also contribute to family instability but appear to have a comparatively smaller impact. Nonetheless, these issues remain relevant as they can exacerbate existing tensions and disrupt emotional harmony.

Overall, the data indicate that young families are most vulnerable to crises stemming from emotional and relational issues, followed by socioeconomic and extended-family factors. These findings highlight the need for preventive measures such as premarital counseling, psychological support programs, and financial education to strengthen family stability during the early stages of marriage.

The family, as an integral system, strives to maintain balance, so in times of crisis, a process of role redistribution begins. When one parent, experiencing emotional exhaustion, "falls out" of their role, the other partner is forced to take on double the burden, or a teenager may begin to assume adult functions-caring for younger children, managing household issues, thereby prematurely developing a "parental" position. Similarly, one family member may become the "guilty" or "victim," which creates a persistent destructive role structure. A crisis serves as a turning point in the development of a system, accompanied by a loss of stability and the need for adaptation. Crisis situations challenge established role positions and require a reconsideration of habitual behavior patterns:

- If the breadwinner loses his job, a role reversal may occur, with the other partner assuming financial support.

- During a pandemic and forced isolation, the burden on parental and household roles increases, especially for women.[2]

- During migration or forced separation from a partner, one parent assumes a dual role-mother and father.

Role transformation can be either conscious (accompanied by an agreement) or unconscious and spontaneous, which often leads to tension and conflict. Examples of role transformations include: after a sudden loss of a job, the father of the family loses self-confidence and distances himself from the children. The mother takes on not only emotional support but also financial support, upsetting the previous balance. This leads to internal tension and a reassessment of partner roles, or, in cases of maternal emotional burnout, a 10- to 12-year-old child begins to assume the functions of a younger adult, displaying excessive responsibility and abandoning childish behavior. In the long term, this can lead to identity disturbances.

To overcome a crisis, a family must go through several stages of adaptation:

1. Awareness – acknowledging the existing problem and its impact on the family.
2. Communication – openly discussing experiences and needs.
3. Flexibility – willingness to temporarily or permanently reassess role functions.
4. Resource engagement – seeking professional help (family psychologist, therapist), utilizing external support. Family therapy promotes the normalization of intra-family relationships, helps identify hidden conflicts, and restore emotional connections between family members. Through therapy, it

becomes possible not only to redistribute roles but also to do so in a sustainable manner and without harming the individual.

Family roles are classified as follows:

- Marital roles – the roles of husband and wife, including emotional, sexual, and communicative functions.
- Parental roles – responsibilities for raising and caring for children.
- Gender roles – socially constructed behavior patterns expected of men and women.
- Functional roles-ensuring material well-being, managing household chores, and providing emotional support.

In stable conditions, the distribution of roles can be clear and stable. However, when external or internal crises arise, the role structure becomes fluid, generating both conflicts and opportunities for development.

Z. Gurko notes that family roles are becoming more flexible, but this increases the level of uncertainty and conflict within the couple.

In Antonuk's view, a family crisis is seen as a "moment of restructuring the role structure of spouses," where the previous distribution of responsibilities and expectations no longer align with the new circumstances, and it is only through active collaboration in building new roles and coping mechanisms that the family can overcome the crisis and transition to the next stage of stability.[3]

The consequences of role transformation can be positive and negative. Positive consequences include increased mutual understanding, expanded competencies and role flexibility, and resilience to future crises. Negative consequences include an imbalance of power and responsibility, loss of role identity, and increased conflict and divorce.

Research shows that families that are able to flexibly adapt and redistribute roles through dialogue are more resilient to external influences .

Family roles undergo significant changes during a crisis, which can be both a threat and an opportunity for development. Successfully navigating a crisis largely depends on the partners' ability to cooperate, provide mutual support, and be flexible in sharing responsibilities. Modern families need not rigid adherence to traditional role models, but adaptive strategies that take into account changing conditions and the individual characteristics of family members.

References.

1. Minukhin S. Family and Family Therapy. — 1974. — 256 p.
2. Bernard J. Remarriage. A Study of Marriage. — New York, 1956. — P. 130.
3. Volkova A. N. Socio-psychological factors of marital compatibility. — Moscow, 1979. — P. 16–29.
4. Antonyuk E. V. The formation of the role structure of a young family and its perception by spouses // Bulletin of Moscow State University, ser. 14: Psychology. — 1989. — No. 4.
5. Dementieva I. F. The first years of marriage. The problems of the formation of a young family. — Moscow, 1991. — 109 p.
6. Zatsepin V. I. Young family: socio-economic, legal, moral and psychological problems. — Kiev, 1991. — 313 p.
7. Kartseva T. B. Personal changes in situations of life changes // Psychological Journal. — 1988. — Vol. 9, No. 5. — P. 123–129.
8. Bernard J. Remarriage. A Study of Marriage. — New York, 1956. — P. 128–146.
9. Duvall E. Family Development. — Philadelphia, 1957. — P. 25–46.
10. Parsons T., Bales R. F. Family. Socialization and Interaction Process. — Glencoe, 1955. — 76 p.
11. Solomon A. P., Green B. L. Cocurrent Psychoanalytic Therapy in Marital Disgarmony // The Psychotherapies of Marital Disgarmony. — New York: The Free Press, 1965. — P. 103–119.
12. Karimova V. M. Oila psixologiyasi. — Toshkent, 2007. — 152 p.

Sayipova Dilafruz Rahimovna
Samarqand viloyati pedagogik mahorat markazi
Tillarni o‘qitish metodikasi kafedrasi mudiri, dotsent, PhD
E-mail: dilyasoyipova@gmail.com

“BOBURNOMA”DA BOBUR E’TIQODI IFODALARI

Annotatsiya. *Mazkur maqolada Zahiriddin Muhammad Boburning “Boburnoma” asarida e’tiqod va diniy qarashlarning ifodalanish xususiyatlari tahlil qilinadi. Asarda muallifning Allohga bo‘lgan ishonchi, taqdirga itoati, sabr va shukr, adolat va halollik tamoyillariga sadoqati, shuningdek, tasavvufiy tafakkur unsurlarining namoyon bo‘lishi ilmiy asosda o‘rganiladi. Boburning e’tiqodiy qarashlari uning shaxsiy hayoti, siyosiy faoliyati hamda ma’naviy-axloqiy dunyoqarashi bilan uzviy bog‘liq tarzda yoritiladi. Tadqiqotda shuningdek, “Boburnoma”da e’tiqodning estetik va ma’naviy qadriyat sifatidagi o‘rni ham yoritilgan.*

Kalit so‘zlar: *Bobur, “Boburnoma”, e’tiqod, tasavvuf, ma’naviyat, halollik, adolat, diniy qarashlar, shaxsiy tafakkur.*

ВЫРАЖЕНИЯ ВЕРЫ БАБУРА В «БАБУРНАМЕ»

Аннотация. *В данной статье анализируются особенности выражения веры и религиозных убеждений Захириддина Мухаммада Бабура в его произведении «Бабур-наме». Рассматриваются его глубокая вера в Аллаха, преданность судьбе, стремление к справедливости и честности, а также проявления суфийского мировоззрения. Вера Бабура представлена как неотъемлемая часть его личности, политической деятельности и духовно-нравственного облика. Особое внимание уделяется эстетическому и духовному значению веры в структуре произведения.*

Ключевые слова: *Бабур, «Бабур-наме», вера, суфизм, духовность, честность, справедливость, религиозные взгляды, мировоззрение.*

EXPRESSIONS OF BABUR’S FAITH IN THE “BABURNAMA”

Annotation. *This article analyzes the expression of faith and religious beliefs of Zahiriddin Muhammad Babur in his work “Baburnama.” The study explores Babur’s deep trust in God, his submission to destiny, adherence to honesty and justice, and the influence of Sufi philosophy on his worldview. Faith is portrayed as an essential component of Babur’s personal identity, political activity, and moral-spiritual values. The paper also discusses the aesthetic and spiritual significance of faith within the structure of “Baburnama.”*

Key words: *Babur, Baburnama, faith, Sufism, spirituality, honesty, justice, religious worldview, personal philosophy.*

Kirish. O‘rta asr turkiy adabiyotining durdonalaridan biri bo‘lgan Zahiriddin Muhammad Boburning “Boburnoma” asari nafaqat tarixiy asar, balki muallifning ichki dunyosi, e’tiqodlari va ma’naviy qarashlarini aks ettiruvchi noyob manba hamdir. O‘z davrining buyuk davlat arbobi, shoiri, yozuvchisi bo‘lgan Bobur nafaqat siyosiy, balki ma’naviy jihatdan ham chuqur tafakkurga ega inson edi. Uning asari Allohga bo‘lgan sadoqatini, murshidlari va pirlariga hurmatini va tavba, taqvo, sabr va iymon kabi tasavvufiy qadriyatlarni qadrlashini yorqin ifodalaydi.

Tasavvuf Bobur shaxsiyati va ijodida muhim rol o‘ynaydi. Uning ma’naviy qarashlariga Naqshbandiya tariqatining taniqli vakillaridan biri Xoja Ahror Valiy katta ta’sir ko‘rsatgan. “Boburnoma”ning ba’zi sahifalarida Boburning ma’naviy muammolari, dunyoviy ishlar va ilohiy ishq o‘rtasidagi kurashlari va insoniy ma’naviy kamolotga intilishi aks ettirilgan.

Ushbu maqolada Bobur e’tiqodining badiiy ifodasi, uning so‘fiylik ideallari bilan uyg‘unligi, Xoja Ahrorning ta’siri tahlil qilinadi. Tadqiqot buyuk shoh va shoirning diniy va axloqiy qarashlari, “Boburnoma”da tasavvufiy atamalardan foydalanishi va bu qarashlarning o‘z davri madaniy hayotiga ta’sirini yoritib beradi.

XV-XVI asr badiiy, tarixiy asarlari mazmunida tasavvufiy ilm bilan, bu sohaning ulug‘ namoyandalari bilan bog‘liq bo‘lgan faol munosabat aks etgan. Tasavvuf mumtoz adabiyotning ajralmas bir qismiga aylanib ketganligi mazkur ta’limotning qay darajada ahamiyatli ekanligini ko‘rsatadi. Farididdin Attor, Ahmad Yassaviy, Abdurahmon Jomiy, Alisher Navoiy, Boborahim Mashrab, So‘fi Olloyor, Sulaymon Boqirg‘oniy kabi ko‘plab allomalarimiz ijodida tasavvuf ta’limoti alohida ahamiyatga ega ekanligini, buyuk pirlarning etagini tutish, ular ta’limotiga ergashish g‘oyalari aks etganligini ko‘rishimiz mumkin: “…barcha insonlar - podshoh, vazir, olim, zohid, darvish, xullas, avomu xos hamma toifa bu ulug‘ xoja va olimi rabboniy Shayx Yusuf Hamadoniyga ergashishlari kerak …” [6]

Adabiyotlar tahlili va metodologiya. Mumtoz adabiyotning ajralmas bir qismi bo‘lgan tasavvuf sohasi o‘zining ibratli ma’naviy xususiyatlari bilan o‘qiguvchini jalb qiladi. Boburning pirlarga bo‘lgan xayrixohligi va ular bilan kezi kelganda g‘oyibona tarzda munosabatga kirishishi tarixiy voqeliklar bayonida ketma-ket tarzda ayon bo‘lgan edi. Ko‘p qirrali va xususiyatli mazmunga ega “Boburnoma”ning matnida ma’lum bir valiyga bo‘lgan munosabat tarixiy voqelik zaruratidan kelib chiqqan holda ravshan bo‘ladi. Bobur diqqat qilgan tasavvuf allomalardan biri Xoja Mavlono Qozi bo‘lgan. Xoja Mavlono Qozining Bobur hayotiga amaliy ta’siri nihoyatda katta bo‘lgan. Yosh Boburning dastlab taxtga o‘tirish jarayonidagi qiyinchiliklardan tortib, Andijondagi xiyonat mojarolarida ham o‘zining qat’iy sadoqatini ko‘rsatgan arbob edi. Ma’lum bo‘lishicha, Xoja Mavlono Qozi Xoja Ubaydullohning muridi bo‘lib, uning tarbiyatida ma’naviy kamolotga erishgan. Uning valiylik sifatiga Bobur ishonch bilan qaraydi: “Xoja Qozining valilig‘ida mening hech shakkim yo‘qtur... Xoja Qozi ajab kishi edi. Qo‘rqmoq anda aslo yo‘q edi. Oncha daler kishi ko‘rilgan emas. Bu sifat ham valoyat dalilidur. Soyir el har necha bahodur bo‘lsa, andak dag‘dag‘asi va tavahhumi bo‘lur. Xojada aslo dag‘dag‘a va tavahhum yo‘q edi” [7]. Ahmad Tanbal va Uzun Hasanlar tomonidan uyushtirilgan davlat to‘ntarishi natijasida ushbu xiyonatga astoydil qarshi turgan Xoja Mavlono Qozining joniga ham su’iqasd qilinadi: “Andijonni olg‘ondin so‘ng mening Xo‘jand kelganimni eshitib, Xoja Mavlonoyi Qozini ark darvozasida osib shahid qildilar” [7]. Lekin tarixdagi bu kabi xunrezliklar o‘z jazosini olmay qolmagan. Ushbu fitna ishtirokchilarining keyingi taqdiri haqida Bobur yozadi: “Qaysi ish valoyatqa mundin yaxshiroq dalildurkim, alarg‘a qasd qilg‘onlardin oz fursatta osor va alomat qolmadi” [7].

Boburning kelajakda murakkab xatarli sinovlardan o‘tishi uchun unga madadkor bo‘lgan valiy zotlarning madad berishlariga ishonchi sabab bo‘lganligi ehtimol.

Hoja Ahror shaxsi, unga ehtirom, buyuk pirning ta’sir ko‘lami, Temuriy hukmdorlarning mustahkam ixlosi haqida shunday ma’lumotlar mavjud: “…XV asrning yirik siymolaridan bo‘lmish Xoja Ubaydulloh Shoshiy – Xoja Ahrori Valiy Naqshbandiya tariqatining ko‘zga ko‘ringan murshidi… Bu davrda uning shuhrati faqat Movarounnahrdagina emas, balki Xorazm, Dashti Qipchoq, Xuroson va Hindistongacha bo‘lgan Keng jug‘rofiy mintaqada taralgan edi. Zamonasidagi temuriy hukmdorlar Sulton Abu Sa’id mirzo, uning o‘g‘li Sulton Ahmad mirzolar qoshida Hoja Ahrorning obro‘-e’tibori shunchalik baland ediki, ular murshidlarining maslahatlaridan bahramand bo‘lmay turib, biror bir masalani hal qilishga shoshilmas edilar. Ulargina emas, balki Andijon hokimi Umarshayx mirzo Hoja Ahrorni mo‘tabar sanardi…” [5].

Tabiiyki, barcha Temuriyzodalar singari Zahiriddin Muhammad Bobur ham bu ulug‘ valiy zotga nihoyatda hurmat bilan qaragan. Boburning ixlosi, ehtiromi “Boburnoma”dagi talaygina o‘rinlarda o‘z aksini topgan.

Muhokama va natijalar. “Boburnoma” voqealaridan ma’lumki, Xoja Ahror valiy Boburning eng qiyin damlarida uni g‘oyibona tarzda ma’nan-ruhan qo‘llab-quvvatlab kelgan. Bu haqda Bobur Samarqandni ishg‘ol qilish jarayonlarini tasvirlagan paytlarida ma’lum qiladi. Boburning hikoya qilishicha, azim Samarqandni egallab, sustlashgan temuriylar saltanatini qayta tiklashga bo‘lgan urinish orzusi uni bir dam ham tark etmagan. Shu bois ham uning Samarqandni qamal qilish jarayonlarida bu ishdan umidvorligi katta edi. Ayni shu damlarda uning tushida Xoja Ahror valiy siymosi bo‘y ko‘rsatgani hikoya qilingan. Unda aytilishicha, Xoja Ahror valiy Boburning huzuriga kelib, uning qo‘lidan ko‘targach, Boburning oyoqlari yerdan uziladi. Bobur ushbu ilohiy tushning ta’birini yaxshilikka yo‘yadi. Maslahat uchun, yaqin sarkardalaridan Samarqandning qo‘lga olinish kunini bashorat qilinishlarini so‘raganida No‘yon Ko‘kaldosh bu g‘alaba o‘n to‘rt kunda ro‘y berishini taxmin qiladi. Darhaqiqat, roppa-rosa o‘n to‘rt kunda yosh Boburga poytaxt Samarqandni egallash sharafi nasib

qiladi. Zikr etilgan ilohiy tushni Bobur ushbu g‘alabaga ishora sifatida qabul qilgan edi. Xoja Ahror valiyning navbatdagi madad berish holati Karnon qal’asida bo‘lib o‘tgan edi. Bobur xiyonatkor beklar-u, navkarlar qoshida chorasiz qolgan damlarida ajalga bosh egganini tasvirlaydi: “O‘zumda betoqatlig‘e fahm qildim. Qo‘ptum, bog‘ go‘shasig‘a bordim. O‘zum bila andisha qildim. Dedimkim, kishi agar yuz, agar ming yashasa, oxir o‘lmak kerak.

Agar sad sol moni va-r yake ro‘z.

Biboyad raft az in koxi dilafro‘z

Mazmuni: Agar yuz yil va agar birgina kun yashasang ham, ko‘ngil ochuvchi bu qasrdan ketish kerak bo‘lur (P.Shamsiev).

O‘zumni o‘lumga qaror berdim. O‘shal bog‘da bir suv oqib keladur edi, vuzu qildim, ikki rak’at namoz o‘qudum, boshimni munojotqa qo‘yub tilak tilaydur edimkim, ko‘zum uyqug‘a borubtur. Ko‘radurmenkim, Xoja Ya’qub, Xoja Yahyoning o‘g‘li hazrati Xoja Ubaydullohning o‘g‘li Xoja Ubaydulloning nabiralari ro‘baro‘yimg‘a ablaq ot minib ko‘p jamoati ablaqsuvor bilan keldilar. Dedilarkim, g‘am yemangiz, Xoja Ahror meni sizga yubordilar. Dedilarkim, biz alarg‘a istionat tegurub, podshohlik masnadig‘a o‘lturg‘uzubbiz. Har yerda mushkul ish tushsa, bizni nazarig‘a kelturub yod etsun, biz anda hozir bo‘lurbiz. Holo ushbu soatda fath va nusrat sizning soridur. Bosh ko‘taring va uyg‘oning” [7]. Mazkur ibratli lavha orqali Boburning haqiqatdan ham dushmanlar qo‘lidan bir necha daqiqalarda xalos bo‘lishini so‘zlaydi. Aynan ushbu ilohiy tushni Boburning sadoqatli beklaridan biri Qutluq Muhammad Barlos ham uch kun ilgari ko‘rgan va uni qutqarishga chog‘langan edi.

Ma’lumki, Bobur o‘zining og‘ir xastaligi davrida Xoja Ahror valiyning ruhidan madad istab “Volidiya” asarini o‘zbek tilida she’riy tabdil qilgani, shundan so‘ng butunlay sog‘ayib ketgani haqida ma’lumot bergan edi. Bu holat ham uning ushbu pirga bo‘lgan g‘oyibona ixlosi hayotining oxirigacha davom etganidan darak beradi.

“Boburnoma”dagi tavba qilish lavhasi ham muallifning mustahkam e’tiqodidan darak beradi: “… jumodiul avval oyining yigirma uchida sayr qila otlandim. Sayr asnosida xotirimg‘a yettikim, hamisha tavba dag‘dag‘asi xotirimda bore di, bu nomashru’ amr irtikobidin aladdavom ko‘nglumda g‘ubor edi, dedimkim, ey nafs:

Chand boshi zi maosy mazakash,

Tavba ham bemaza nest bichash …” [7] (ma’nosi: Qachongacha gunoh ishlardan zavq olasan, tavba ham bemaza emas, undan ham tatib ko‘r).

Xulosa. Bobur hayotida qanaqangi vaziyat, holatlar bo‘lmasin, u barini Allohning hukmidan, Uning irodasidan deb biladi. O‘zining janglardagi g‘alabasini ham, mag‘lubiyatini ham, shodligu qayg‘usini ham tadqiri azalning yozig‘i sifatida qabul qiladi. Bobur otasi Umarshayx mirzo vafotidan keyin Andijon taxti uchun yaqinlari bilan kurashishiga majbur bo‘ladi va bu kurashda g‘olib kelishini Allohning inoyati sifatida baholaydi: “Tengri taolokim, o‘z qudrati komilasi bila har ishimni har mahalda andoqkim boyadu shoyad beminnati maxluq rost kelturubtur, munda ham necha ishni bois qildikim, alar bu kelmakdin usondilar, balki bu tavajjuhdin pushaymon bo‘lub, bemurod yondilar” [7]. Bu o‘rinda Bobur raqiblarining jang qilmasdan taslim bo‘lganini, ularning qilgan ishlaridan pushaymonliklarini va bularning barchasi Ollohning hukmi bilan bo‘lganini alohida ta’kidlaydi. Bobur e’tiqodi, muzaffar yurishlari, nasib etgan buyuk g‘alabalar-u qo‘lga kiritgan muvaffaqiyatlarining kaliti ham shudir.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati.

1. Adabiyotshunoslik ensiklopediyasi (Tuzuvchi H.Boltaboyev). – Toshkent: Mumtoz so‘z, 2015. – 664 b.

2. Bobur. Z. M. Boburnoma. – Toshkent: Yangi asr avlodi, 2015. – 699 b.

3. Bobur. Z. M. Boburnoma. – Toshkent: Yulduzcha, 1990. – 360 b.

4. Bobur. Z.M. Boburnoma (V. Rahmonov, K. Mullaxo‘jayeva tabdili). – Toshkent: O‘qituvchi, 2017. – 366 b.

5. Valixo‘jayev B. Buyuk ma’naviy murshid. – Toshkent: Fan, 2004. – 86 b.

6. Xoja Abdulxoliq G‘ijduvoniy Maqomoti Yusuf Hamadoniy. – Toshkent: Yangi asr avlodi, 2003.

7. Zahiriddin Muhammad Bobur. Boburnoma. /(tabdil). – Toshkent: Sharq, 2008. – 137 b.

Usmanova Nigora Abdulxamidovna
O‘zbekiston jurnalistika va ommaviy kommunikatsiyalar universiteti,
Registrator ofis direktori

ZAMONAVIY PUBLITSISTIKADA MAVZU VA UNING AHAMIYATI

Annotatsiya. *Mazkur maqolada zamonaviy publitsistika sohasida mavzu tanlash, uni yoritish hamda ijtimoiy hayotda tutgan o‘rni chuqur tahlil qilinadi. Bugungi axborot asrida publitsistik materiallarning ta’siri va dolzarbligi bevosita tanlangan mavzuning mazmuni, g‘oyaviy yo‘nalishi hamda jurnalistning shaxsiy pozitsiyasiga bog‘liqdir. Mavzu nafaqat matbuot yoki televideniye uchun, balki butun jamiyatning ijtimoiy-siyosiy ongini shakllantirishda muhim vosita sifatida qaraladi.*

Publitsistikada mavzuning o‘rni faqat voqelikni aks ettirish bilan cheklanmay, balki ijtimoiy muammolarni yoritish, ijobiy qadriyatlarni targ‘ib etish, fuqarolarning ongida milliy, ma’naviy va axloqiy mas’uliyat hissini uyg‘otish orqali jamiyatni rivojlantirishga xizmat qiladi. Shuningdek, zamonaviy OAVning raqamli shakllarga o‘tishi mavzu tanlashning yangi metodologiyasini shakllantirmoqda - jurnalist faqat axborot beruvchi emas, balki ijtimoiy fikrni boshqaruvchi, tahlilchi va kommunikator sifatida ham faoliyat yuritadi.

Maqolada publitsistik mavzularning turlari - siyosiy, ijtimoiy, madaniy, ekologik, ma’naviy va axloqiy yo‘nalishdagi materiallar misolida ularning dolzarblik omillari va ijtimoiy ta’sir kuchi yoritilgan. Shuningdek, jurnalistning badiiy ifoda uslubi, faktlar bilan ishlash qobiliyati va muammoga tahliliy yondashuvi mavzuning samaradorligini belgilovchi asosiy mezon sifatida tahlil qilinadi.

Kalit so‘zlar: *publitsistika, mavzu, dolzarblik, jurnalistika, tahlil, axborot, ijtimoiy fikr, badiiy ifoda, media madaniyat, kommunikatsiya, ijtimoiy ong, zamonaviy OAV.*

ТЕМА И ЕЕ ЗНАЧЕНИЕ В СОВРЕМЕННОЙ ПУБЛИЦИСТИКЕ

Аннотация. *В статье подробно анализируется значение темы и её роль в современной публицистике. Подчёркивается, что выбор и раскрытие темы определяют идейную направленность, эмоциональную силу и общественную значимость журналистского произведения. В условиях цифровизации медиа, стремительного развития информационных технологий и глобализации, публицистическая тема становится инструментом формирования общественного мнения и духовных ориентиров общества.*

Современная публицистика не ограничивается простым изложением фактов - она выступает в качестве интеллектуальной платформы для обсуждения социально значимых проблем, таких как культура, мораль, экология, образование, политика и духовные ценности. Автор подчёркивает, что тема, выбранная журналистом, должна отражать реальную картину жизни, раскрывать причины и последствия общественных явлений, а также стимулировать читателя к осмыслению происходящего.

Особое внимание уделяется роли личности журналиста, его гражданской позиции, аналитическому мышлению и художественно-выразительным средствам. Эти факторы во многом определяют не только эффективность публицистического текста, но и уровень доверия аудитории.

Ключевые слова: *публицистика, тема, актуальность, журналистика, анализ, общественное мнение, медиа-культура, цифровизация, ценности, коммуникация, влияние, стиль изложения.*

THE SUBJECT AND ITS SIGNIFICANCE IN MODERN PUBLICITY

Annotation. *This article provides an in-depth analysis of the concept of “theme” and its importance in modern journalism and publicistic writing. It emphasizes that the choice and development of a topic determine the ideological orientation, emotional appeal, and social significance of journalistic*

discourse. In the age of digital media and information globalization, the topic in publicistics serves as a key tool in shaping public consciousness, social responsibility, and collective identity.

Modern publicistics goes beyond factual narration - it acts as a means of social reflection and interpretation. The journalist's topic selection reflects not only the events themselves but also their underlying causes, cultural meanings, and ethical implications. The article discusses various types of publicistic themes - political, social, cultural, moral, and environmental - and their role in the development of an informed and active civil society.

Furthermore, the paper highlights the crucial role of the journalist's personal standpoint, analytical skills, and expressive style in enhancing the effectiveness and persuasiveness of the publication. In a rapidly changing media environment, the ability to select relevant topics and convey them in a thoughtful, creative manner becomes a measure of professional excellence and civic responsibility.

***Key words**: journalism, topic, relevance, analysis, information, public opinion, media culture, communication, digital society, social consciousness, author's position, expressive style.*

Kirish. Jurnalist asarining asosiy xususiyatlari uning mavzusi, g‘oyasi, faktik va kulturologik unsurlari (kichik ifoda vositalari), kompozitsiya va matnning tarkibiy qismlari, muallif g‘oyasining leksik-uslubiy ifodalanishida namoyon bo‘ladi. Bular barchasi asarning aynan jurnalistik matn ekanligini belgilab beruvchi alomatlardir. Jurnalistik matn g‘oyasi professional darajada amalga oshirilsa, ham tayanch fikrlarni (jurnalistning sodir bo‘layotgan voqea-hodisalardan kelib chiqishi), ham ishlash g‘oyasini (muammoni hal qilishda yordam beradigan nazariy va amaliy tavsiyalar) beradi.

Mavzu – shunchaki, masalan, bir so‘z bilan ifodalash mumkin bo‘lgan umumiy fikr emas. Bu tinglovchilarga yetkazib beriladigan yetakchi g‘oya hisoblanadi. Predmetni qaysi tomondan yoritish mumkinligini mavzu ko‘rsatib beradi[1]. Hayotda yuz beradigan voqea, jarayon, hodisa va uchraydigan faktlar jurnalistika asarida mavzu, deb ataladi (shu jumladan, syujet, ziddiyat, shov-shuvlar ham). Bular barchasi muallif bayonining asosini tashkil etadi va uning g‘oyaviy fikri amalda namoyon bo‘lishida vosita sifatida xizmat qiladi. Ba’zan “mavzu” atamasi o‘rnida “muammo” atamasini qo‘llaydilar. Badiiy asarda, odatda, garchi bosh mavzu yetakchilik qilsa-da, bir necha kichik mavzu ham bo‘ladi va ularni bog‘lovchi tizim mavjuddir. Jurnalistikada esa aksincha, ko‘p mavzulikka yo‘l qo‘yilmaydi. Unda aniq bir mavzu yetakchi bo‘lib, qandaydir o‘zgarishga bag‘ishlanadi hamda turmushning ayni bir muddatdagi “bir bo‘lagida” sodir bo‘ladi[2].

Tahlil va muhokama. OAVda mavzu – badiiy adabiyot asarlari mavzusi bilan taqqoslanganda – ko‘proq me’yoriy, ijtimoiy tartibga bevosita javob beradi. OAV doimo ijtimoiy ahamiyatga molik voqealarni tezkor yoritib boradi, hozirgi hayotning asosiy muammolari – iqtisodiyot, siyosat va madaniyatga oid yangiliklarni aks ettiradi. Shuningdek, muallifning mavzu tanlash erkinligi OAVning ijtimoiy ahamiyatga molik zarur qoidalar doirasida belgilab qo‘yilgan.

Mavzu tanlash – bu jurnalistik ijodning izchilligi. U jurnalist faoliyatida qanchalik ongli va qat’iy tarzda namoyon bo‘lsa, OAVning samaradorligi va ta’sirchanligini shunchalik oshirishga xizmat qiladi.

Mavzu tanlash – jurnalist ijodiy jarayonining asosiy bosqichidir. Bu esa jamoaning umumiy amaliyoti va ijtimoiy rivojlanish talablari bilan bog‘liq. Mavzu tanlash bilan birga professional masalalarni hal etishda jurnalistning ijodiy salohiyati (potensiali) namoyon bo‘ladi. Masalan, “O‘zbekiston adabiyoti va san’ati” gazetasida e’lon qilingan taniqli publitsist Ahmadjon Meliboyevning “Vatanga qaytish” [3] maqolasi doimo dolzarb sanalgan vatan mavzusida. Bu mavzuni tanlash va yoritish orqali muallif o‘quvchilarni o‘ylantirib kelgan masalalarni o‘rganishga harakat qilgan. Ushbu mavzu ko‘pchilik mushtariylarning diqqatini tortdi va ular maqolaga munosabat bildirishdi.

Mavzu tanlashdagi tashabbuskorlik – publitsistning jamiyat hayotida faolligi, ijodiy pozitsiyasining qat’iyligini ko‘rsatadi. Mavzuni o‘rganish OAVda ikki usulda amalga oshiriladi: induktiv va deduktiv.

Induktiv usulda (ya’ni fikrning xususiy (konkret)dan umumiy tomon harakatlanishi) aniq fakt-dalillardan mavzuga olib boriladi.

Induktiv usulning mohiyati ko‘plab jurnalist va publitsistlarning asarlarida juda aniq namoyon bo‘lgan. Xususan, Ahmadjon Meliboyev ijodida ham buni ko‘rish mumkin: “Bundan rosa o‘ttiz yil avval

bir guruh hamkasblar bilan Shri Lankada ijodiy safarda bo‘lganmiz. Hind okeani sohilida miriqib cho‘milayotgan edik. Okeanda salobat bilan suzib borayotgan haybatli yuk kemalari e'tiborimizni o‘ziga tortardi” [4]. Muallif faktlarni shu tarzda ifodalash orqali qiziqarli va yorqin mavzuga qo‘l urgan.

Induktiv usul deduktiv usul bilan to‘ldiriladi (umumiydan xususiyga): “O‘zbekiston bag‘rini dunyoga keng ochayotgan mamalakatdir. Vatanga qaytish niyati, vatan bog‘larida pishib etilgan bir shingil uzumni o‘z qo‘li bilan uzish, vatan buloqlariga og‘iz qo‘yib simirish, vatan to‘ylarida qulochni keng yozib o‘rtaga chiqish, vatan havosidan nafas olish, bugungi o‘zbekistonni, uning navqiron va yangi avlodini ko‘rish orzusida bo‘lganlar, yuragi tosh qotmaganlar uchun eshigimiz, bag‘rimiz hamisha ochiq” [5].

Mavzuni o‘rganishga doir yana ko‘plab fikrlardan biri quyidagicha: “Mavzu yaratishda asosiy jarayon, – deb yozadi E.Ryabchikov, – bu, shubhasiz, faktdan mavzuga o‘tish; teskari jarayon ham tabiiy: mavzudan faktgacha. bunday holda mavzu aniq faktlardan tug‘ilmaydi, balki kashf etiladi va shundan keyin jurnalist kashf etgan mavzuni “tasdiqlovchi” faktlarni kompleks izlashga kirishadi” [6]. Mavzuning topilishi dastlabki fakt-dalillarning yo‘qligini anglatmaydi. Bunga muallif o‘zining tajribasi, intuitiv kuzatuvchanligi bilan erishadi.

Aksariyat OAV mavzulari jamiyatdagi sa’y-harakatlar mahsuli bo‘lib, barchaga ma’lum umumlashmalar, siyosiy hujjatlar, davlat aktlarining jurnalist tomonidan aniq hayotiy materiallar asosida talqin qilinishidir. Amaliyotni o‘rganish, yangi ijtimoiy hodisalarni tahlil qilish – mavzu tanlashning muhim manbai bo‘lib, fikrimizcha, buni ahmadjon meliboev ajoyib tarzda amalga oshirgan.

Ochil Tog‘aevning fikricha esa: “Hayotni o‘rganish biror konkret mavzu bo‘yicha o‘sha sohani bevosita kuzatishdan, shu mavzuga doir materiallarni o‘rganishdan iboratdir. M.Kolsov “Taksida uch kun”, “Sinfda yetti kun” asarlarini yaratmoq uchun taksi haydovchisi va sinf o‘qituvchisi bo‘lib ishlagan. Jurnalistning “o‘z kasbini o‘zgartirishi” usuli shu kasb egalarining hayotini, qahramon ruhiy olamini chuqurroq o‘rganish va konkret faktlar asosida muhim muammolarni ko‘tarib chiqishga yordam beradi.

Ma’lum mavzu bo‘yicha hayotni bevosita kuzatishning o‘zi kifoya qilmaydi. Shu mavzuga oid boshqa hujjatlarni ham o‘rganish talab etiladi” [7]. Chunonchi, zamonaviy o‘zbek jurnalistikasining jur’atli, iste’dodli jurnalistlaridan biri Anora Sodiqovaning mardikor ayollar haqida material tayyorlash maqsadida o‘zi mardikor sifatida bozorga chiqishi, ya’ni mardikor ayollarning hayotini yashab ko‘rib, ahvolni batafsil tasvirlash yo‘lidagi harakatlari bunga misol bo‘la oladi[8].

Publitsistning mavzu manbai o‘quvchilarning xat va murojaatlari ham bo‘lishi mumkin. Bu xatlar o‘ziga xos his-tuyg‘u, fikr-qarashlar, ajoyib fakt va voqealar olamidir. Auditoriyadan kelgan xatlar har bir ijodkor-jurnalistga katta ijodiy material beradi. Xatlardagi faktlarni chuqur asosidagina jurnalist kuchli ta’sir ko‘rsatuvchi maqolalar yarata oladi.

Taniqli olim Saydi Umirov fikricha: “Ilmda, ijodda, katta-kichik tadqiqotda mavzu, material jihatdan o‘zini cheklay bilish g‘oyatda muhim. afsonaviy Kozma Prutkovning “Qulochga sig‘maydigan narsani quchoqlab bo‘lmaydi” degan hazilomuz iborasi bor. Tabiiyki, bir maqola doirasida o‘zbek publitsistikasi, aniqrog‘i, badiiy publitsistikasining barcha mavzulari, muammolari ko‘lami, mualliflari, janrlari, chop etilgan, efir, ekranda eshittirilgan, ko‘rsatilgan asarlar mualliflari xos xususiyatlari, fazilat, nuqsonlari xususida fikr, mulohaza yuritish, tahlilga tortish imkoni yo‘q, buning uchun ko‘plab katta-kichik maqola, tadqiqotlar yozilishi, dissertatsiya, kitob, to‘plamlar yuzaga kelishi, efir, ekran to‘lqinlarida suhbatlar berilishi, yig‘in, anjumanlarda bahs-munozaralar qizishi kerak bo‘ladi, bunday ishlar qilinyapti, qilinajak” [9]. Jurnalist uchun mavzu topishda o‘zining va auditoriya imkoniyatlarini inobatga olish muhimdir.

Jurnalistik ijodda, albatta, mavzu izlash usullarining hech birini mutlaqlashtirish mumkin emas. Agar mavzu katta va keng miqyosda bo‘lsa, jurnalist uni to‘la va mustaqil tarzda tushunishga intilsa, mavzu topish usuli yanada murakkablashadi. Ba’zan bitta materialda bir necha mavzu qatlam bo‘lib kelishi mumkin, ularni yoritishda induktiv yoki deduktiv usullardan navbatma-navbat foydalanish talab qilinadi. Mavzu tanlashning ilk bosqichlarida jurnalist ongida bir vaqtning o‘zida hayotiy material va ushbu materialni ifodalaydigan vositalar tug‘iladi.

Mavzu ustida ishlash jarayonida har xil metodik vositalar, bilishning turli usullari, qahramon bilan suhbat, auditoriyaga axboriy ta’sir qilish amallari keng qo‘llaniladi. Aksariyat materiallar murakkab mavzularga bag‘ishlangan bo‘ladi, ularni tayyorlash jurnalistdan katta ijodiy mehnatni talab qiladi.

Mavzu ustida ishlashda hujjatlarga tayaniladi. Ular jurnalist fikrlarini ijodiy aks ettirishda yordam beradi. Murakkab, ziddiyatli vaziyatlar haqidagi materiallar ustida ishlash qiyin kechadi. Amaliyot shuni ko‘rsatadiki, jurnalistikaning tematik asoslariga xos ijodiy imkoniyatlar cheksizdir. Hatto eng oddiy mavzu ham muammoning ijobiy yechimini topishda xolislikni shart qilib qo‘yadi. Mavzuning dolzarbligi va jamiyat uchun siyosiy yoki iqtisodiy ahamiyat kasb etishi – jurnalistik faoliyat muvaffaqiyatining zarur sharti sanaladi. Shuningdek, mavzu tanlash – amalga oshirilishi lozim bo‘lgan ish, biroq bu muvaffaqiyat garovi emas. Faqat mavzu bo‘yicha ishlash, uni o‘zlashtirish jarayonida, jurnalistik ijod sirlarini yetarli o‘zlashtirgan holda mavzu chuqur va ishonchli tarzda ochib beriladi.

Mavzuni ishlab chiqish va talqin qilish o‘zaro o‘xshash jarayonlar, lekin ular bir xil emas. Mavzuni ishlab chiqish, avvalo, materialni joylashtirishda faktlarning ishonchliligi, hujjatliligi, mantiqiy izchilligini nazarda tutadi. Talqin qilish mavzuni ishlab chiqish asosida takomillashib boradi, fikrlarni ifodalash jaryonida namoyon bo‘ladi. Talqin qilish jarayoni ancha erkin bo‘lib, jurnalistik ijod nazariyasi va metodkasiga doir yangi xususiyatlarni yuzaga keltiradi. Mavzuni talqin qilishning yana bir muhim jihati shundaki, aksariyat OAV chiqishlari predmetini har xil usulda yozadigan jurnalistlar va turli tamondan yoritilgan bir xil voqealar tashkil etadi. Shaxsiy uslub, jurnalistning o‘z “ovoz”i(intonatsiya), mavzuning o‘ziga xos tarzda ochib berilishi muallif chiqishining samaradorligini oshiradi.

Ijodiy jarayonning ob’ektiv va sub’ektiv tomonlari birligining namoyon bo‘lishi, xususan, mavzuning ishlab chiqilishi va talqini fikr va ijro etish uyg‘unligini, auditoriyaning talab va ehtiyojini aniq his qilishni talab etadi.

Ko‘p hollarda kundalik nashr qilinadigan gazetalarda mavzular takrorlanadi. Bunday holda, “... asosiysi – mavzuni chuqurlashtirishdir. Aynan shu bilan o‘quvchining qiziqishi ortadi, aks holda mavzuga qiziqish faqat jamiyat tamonidan ilgari surilgan muammo hal bo‘lgandagina yoki eskirgandagina yo‘qoladi” [10].

Darhaqiqat, yangicha nuqtai nazar – an’anaviy mavzuning o‘ziga xos yechimining kerakli shartidir. Ushbu xususiyat nafaqat murakkab ijodiy mehnatni talab qiladigan tahliliy materiallarda, balki oddiy sharhlarda ham uchraydi. Bu borada Belinskiy fikrlari ahamiyatga molik: “Yangilik – oson va tez-tez uchraydi, deb o‘ylaymiz, u eskilariga deyarli sezilmaydigan atom bilan yopishadi. Agar siz o‘z fikringizga ega bo‘lsangiz va nima deyayotganingizga chuqur ishonsangiz: sizning o‘ziga xosligingiz va o‘z ifoda ulubingiz bilan eng eskilariga ham yangilik xarakterini bera olasiz, eng eskilari ham sizda yangilik bo‘ladi” [11].

Xulosa. Umuman, gazeta mavzularining takrorlanishi – spetsifik ijodiy muammo hisoblanadi, bu holat jurnalist faoliyatining muhim jihati: OAVning mavzu ko‘lami va alohida bir jurnalistning bir yoki bir necha o‘zaro yaqin mavzularga qiziqishi bilan izohlanadi.

Muayyan mavzuga ixtisoslashish muallif individualligining ko‘lami va ahamiyatliligini belgilab beruvchi omillardan biri bo‘lib, biror-bir tarzda matbuot manfaatlariga zid kelmaydi. Har bir jurnalist o‘zi tanlagan mavzusidan yiroq masalalar bilan shug‘ullanishiga ham to‘g‘ri keladi. Biroq haqiqiy ijodkorda har doim o‘zi uzoq kuzatib yurgan, ichki hissiyotlariga yaqin va shu bilan birga, gazeta uchun zarur bo‘lgan mavzusi bo‘ladi. Doimo muayyan bir mavzuga diqqat qaratish unga har tomonlama yondashishga emas, balki chuqur ochib berishga imkon tug‘diradi[12].

OAVlarning yuzaga kelishi – hali to‘liq o‘rganilmagan murakkab jarayon. Bu ba’zi yangi mavzularning yuzaga kelishida va an’anaviy mavzularning chuqurlashishida namoyon bo‘ladi. Bu, birinchidan, mavzuning o‘ziga xos dinamikasi, o‘zgarishlarni o‘z vaqtida izohlash zarurati, ikkinchidan, omma ongida sodir bo‘lgan ma’lum yangilanishlar, ya’ni auditoriyaning yangi talablari bilan izohlanadi. Shu bilan birga, mavzuning nafaqat gazeta sahifasida borligi, yechimining saviyasiga emas, balki shaffofligi, mavzularning takrorlanishi, alohida bir sonda yoki bir necha sonda takrorlanishiga ahamiyat berish kerak.

Auditoriyaning qiziqishlari va ehtiyojlarining ahamiyati, ayniqsa, matbuot va OAVning umumiy masalalarini yechishda jurnalistning yanada samarali ishtirokini ta’minlaydi. OAV mavzusi izchil tarzda jurnalistik ijod samaradorligini auditoriyaning ma’naviy hayotida, voqelikning ijtimoiy jarayonlaridagi ishtiroki darajasini belgilaydigan funksiyalar va prinsiplar bilan birgalikda o‘rganadi.

Jurnalistik asar yaratishda doim bir necha o‘zaro bog‘liq jarayonlarni e’tiborga olish lozim. Bular mavzu izlash va topish, asar konsepsiyasini shakllantirish hamda rivojlantirish va nihoyat uning

g‘oyaviy jihatini aniqlashni o‘z ichiga oladi. Ushbu jarayonlarda yoziladigan material ob’ektini tanlash, hayotiy taassurotlarni to‘plash, material rejasini tuzish va uning g‘oyaviy yo‘nalishi bilan bog‘liq masalalar hal etiladi. Bu esa jurnalistning keyingi bosqichlarda amalga oshiradigan ishlariga ham ta’sir ko‘rsatadi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati.

1. Israil M.I.,Tashmuxamedova L.I. Notiqlik san’ati. – T.: Noshir. 2019. B.38
2. Irnazarov Q.T. va boshqalar. Hozirgi zamon jurnalistikasi. –T.: Aloqachi, 2008. B.22.
3. Ahmadjon Meliboyev. Vatanga qaytish. O‘zbekiston adabiyoti va san’ati. // 2019 yil 14 iyun.
4. Ahmadjon Meliboyev. Vatanga qaytish. O‘zbekiston adabiyoti va san’ati. // 2019 yil 14 iyun.
5. Ahmadjon Meliboyev. Vatanga qaytish. O‘zbekiston adabiyoti va san’ati. // 2019 yil 14 iyun.
6. Рябчиков Е. Рождение темы. – М.: Госполитиздат,1960. С. 11–12.
7. Tog‘ayev O. O‘zbek badiiy publisistikasi. –T.: Fan, 1973. B.113.
8. Rost24 / Rasmiy kanal
9. Umirov S. Sehrli so‘z va mehrli so‘z. –T.: Bodomzor invest, 2017. – B.199.
10. Иванова Р.Ф. Конкретное социологичес кое исследование и публицистика // Вопросы теории и практики массовых форм пропа ганды. – М.: 1968. Вып. 1. С. 239.
11. Белинский В.Г. Эстетика и литературная критика в 2х т. – М.: 1959.
12. Хозиев Б.Р. Выбор темы и ее разработка. // Вестник. 2008. С. 24.

Rasulqulova Sitora Shodmonjonovna
International school of finance and technology,
Tashkent, Uzbekistan EFL teacher
E-mail: sitorarasulqulova@mail.ru

IKKI TILLI BOLALARDA TOVUSH KONTRASTI VA NUTQ KOMPETENSIYASINING SHAKLLANISHI

Annotatsiya. *Ushbu maqolada bilingv (ikki tilli) bolalarda tovush kontrasti va nutq kompetensiyasining shakllanishi masalasi tahlil qilingan. Tadqiqotning asosiy maqsadi ona tili turkman tili bo'lgan, o'zbek tilida ta'lim olayotgan bolalarning fonetik idrok jarayonlarini bir tilli o'zbek bolalari bilan solishtirish orqali ikki tillilikning nutq tovushlarini o'zlashtirishga ta'sirini aniqlashdir.Bilingv bolalar nutqida unli tovushlar tizimidagi fonetik interferensiya, artikulyatsion farqlar va perseptiv kechikish holatlari aniqlangan. Natijalar shuni ko'rsatadiki, ikki tilli bolalarda turkmancha fonetik tizim unsurlari o'zbekcha talaffuzda saqlanib qoladi va bu ularning fonematik idrok, tinglab tushunish hamda talaffuzdagi aniqlikka bevosita ta'sir qiladi. Shuningdek, maqolada bilingv va monolingv bolalarning fonetik va kognitiv rivojlanishidagi farqlar, til rejimi o'zgarishining idrok jarayonlariga ta'siri hamda fonetik moslashuv mexanizmlari ilmiy asosda yoritilgan. Tadqiqot natijalari ikki tilli muhitda o'sayotgan bolalarning nutq kompetensiyasini rivojlantirishda muhim ilmiy va amaliy ahamiyatga ega.*

Kalit so'zlar: *bilingvizm, ikki tillilik, fonetik interferensiya, nutq kompetensiyasi, tovush kontrasti, perseptiv idrok, artikulyatsion farq, fonematik tizim, kognitiv rivojlanish, turkman-o'zbek bilingv bolalar*

FORMATION OF SOUND CONTRAST AND SPEECH COMPETENCE IN BILINGUAL CHILDREN

Annotatsion. *This article examines the formation of speech competence and sound contrast perception in bilingual children. The main objective of the study is to identify how bilingualism affects the acquisition of speech sounds by comparing Turkmen-speaking children who receive education in Uzbek with monolingual Uzbek children. The research identifies cases of phonetic interference, articulatory differences, and perceptual delays in the speech of bilingual children, particularly in the vowel system.The findings indicate that elements of the Turkmen phonetic system persist in the Uzbek pronunciation of bilingual children, directly influencing their phonemic perception, listening comprehension, and pronunciation accuracy. Furthermore, the article discusses the phonetic and cognitive developmental differences between bilingual and monolingual children, the impact of language mode on perception, and mechanisms of phonetic adaptation. The results have both scientific and practical significance for developing speech competence in children growing up in bilingual environments.*

Key words: *bilingualism, phonetic interference, speech competence, sound contrast, perceptual processing, articulatory difference, phonemic system, cognitive development, Turkmen-Uzbek bilingual children.*

ФОРМИРОВАНИЕ ЗВУКОВОГО КОНТРАСТА И РЕЧЕВОЙ КОМПЕТЕНТНОСТИ У ДВУЯЗЫЧНЫХ ДЕТЕЙ

Аннотация. *В данной статье рассматривается формирование речевой компетенции и восприятия звукового контраста у билингвальных детей. Основная цель исследования - определить влияние билингвизма на усвоение речевых звуков посредством сравнения туркменоязычных детей, обучающихся на узбекском языке, с монолингвальными узбекскими детьми. В ходе исследования выявлены случаи фонетической интерференции, артикуляционных различий и перцептивных задержек в речи билингвальных детей, особенно в системе гласных звуков.Результаты показывают, что элементы туркменской фонетической системы сохраняются в узбекском произношении билингвальных детей, что напрямую влияет на их фонематическое восприятие, понимание на слух и точность произношения. Кроме того, в*

статье освещаются различия в фонетическом и когнитивном развитии билингвальных и монолингвальных детей, влияние языкового режима на процессы восприятия, а также механизмы фонетической адаптации. Полученные результаты имеют важное научное и практическое значение для развития речевой компетенции у детей, растущих в условиях билингвизма.

Ключевые слова: *билингвизм, фонетическая интерференция, речевая компетенция, звуковой контраст, перцептивное восприятие, артикуляционные различия, фонематическая система, когнитивное развитие, туркмено-узбекские билингвальные дети.*

Bilingvizm, xususan, nutq tovushlarini ikki tilda o‘zlashtirish jarayonida yuzaga keladigan fonetik va pertseptiv muammolar zamonaviy lingvistika tadqiqotlarida dolzarb masalalardan biri sifatida e’tirof etiladi. Ushbu maqolada ikki tillilik (bilingvizm)ning bolalarning nutq tovushlarini idrok etish jarayoniga ta’siri lingvopsixologik va fonetik nuqtayi nazardan tahlil qilinadi. So‘nggi o‘n yillikda tilshunoslikda muhim o‘rin egallagan ikki tillilik masalasi bo‘yicha keng ko‘lamli va ilmiy ahamiyatga ega tadqiqotlar olib borilmoqda. Shunga qaramay, bilingv bolalarning nutq tovushlarini idrok etish va uning rivojlanish xususiyatlarini o‘rganish hozirgacha yetarlicha tahlil qilinmagan, dolzarbligini saqlab qolayotgan mavzulardan biri hisoblanadi. Mazkur tadqiqot doirasida ona tili turkman tili bo‘lgan, ammo o‘zbek tilida ta’lim olayotgan ko‘p sonli bilingv bolalarning nutqida uchraydigan fonetik o‘zgarishlar va ularning idrokiy sabablari empirik jihatdan o‘rganildi. Ilmiy tadqiqotda ona tili turkman tili bo‘lgan va o‘zbek tilida tahsil olayotgan ko‘p sonli ikki tilli bolalarning nutqidagi fonetik o‘zgarishlar kuzatildi. Tadqiqotning maqsadi ularning nutqini bir tilli o‘zbek tilida so‘zlashuvchi tengdoshlarining nutqi bilan qiyosiy tahlil qilish orqali tovush kontrastining ikki tilli pertseptiv rivojlanishi bilan bog‘liq ayrim masalalarni aniqlashtirishdan iborat. Ona tili turkman tili bo‘lgan, ammo o‘zbek tilida ta’lim olayotgan ikki tilli bolalar nutqida fonetik tizimlarning o‘zaro ta’siri yaqqol kuzatiladi. Ushbu interferensiya, avvalo, unli tovushlar tizimida namoyon bo‘ladi, chunki turkman va o‘zbek tillarining fonetik tizimlari o‘zaro genealogik jihatdan yaqin bo‘lishiga qaramay, ularning artikulyatsion hamda akustik xususiyatlari orasida muayyan farqlar mavjud.

O‘zbek tili vokalizmi oltita unli fonemani qamrab oladi. Ushbu unlilar lablanganlik darajasi, tilning old yoki orqa qator holati hamda balandlik mezonlari asosida farqlanadi. Turkman tili esa o‘z tarkibida a, ä, e, i, y, o, ö, u, ü kabi unlilar tizimini mujassamlashtiradi. Ayrim unlilar o‘zbek tilidagi muqobil tovushlarga artikulyatsion va akustik jihatdan to‘liq muvofiq kelmaydi . Masalan, turkman tilidagi /ö/ tovushi o‘zbek tilida mavjud emas,uning eng yaqin akustik muqobili /o‘/ yoki /o/ tovushidir. Shu sababli ikki tilli bolalar “uy” so‘zini ko‘pincha “oy” yoki “öy” tarzida talaffuz qiladilar. Xuddi shuningdek, turkman tilidagi /ü/ tovushi o‘zbek tilidagi /u/ tovushiga juda yaqin bo‘lsa-da, artikulyatsion jihatdan oldroq va cho‘ziqroq hosil qilinadi. Natijada ikki tilli bolalar “gül” (gul) so‘zini talaffuz etishda lab oldi holatda cho‘ziqroq /ü/ tovushini qo‘llaydilar, bu esa o‘zbekcha talaffuzdan sezilarli darajada farq qiladi.Shuningdek, turkman tilidagi /ä/ tovushi o‘zbekcha /a/ tovushidan farqli o‘laroq, oldroq oraliqda hosil bo‘ladi. Shu bois “älem” (olam) kabi so‘zlar talaffuzida /ä/ tovushining mavjudligi sababli “ælem” shaklida eshitiladi. Bu holat ikki tilli bolalarning pertseptiv, ya’ni idrok asosidagi fonetik rivojlanishi bilan chambarchas bog‘liqdir. Bunday jarayonda bola eshitgan tovushni, avvalo, birinchi tilning fonetik tizimi asosida qayta ishlaydi. Natijada u o‘zbek tilidagi /o‘/ tovushini turkmancha /ö/ sifatida, yoki /u/ tovushini /ü/ tarzida idrok etadi. Shu sababli tovush kontrasti, ya’ni fonemalarning idrok orqali ajratilishi jarayonida fonetik noaniqliklar paydo bo‘ladi.Mazkur holatlar ikki tilli bolalar nutqidagi fonetik o‘zgarishlarning nafaqat artikulyatsion, balki perseptiv fonetika bilan ham bevosita bog‘liqligini ko‘rsatadi. Tovushlarni eshitish, farqlash va ularni miyada to‘g‘ri modellashtirish jarayoni hali to‘liq shakllanmagan bolalarda, ayniqsa, bilingval muhitda rivojlanayotganlarda, bir til tovushining boshqasiga aralashuvi-artikulyatsion interferensiya holati muntazam uchraydi.Shunday qilib, turkman va o‘zbek tillaridagi fonetik tafovutlar, xususan, unli tovushlardagi kontrastlar, ikki tilli bolalar nutqining shakllanishida sezilarli rol o‘ynaydi hamda nutq kompetensiyasining fonetik bosqichida o‘z aksini topadi.Bu farqlar tovush kontrastining pertseptiv rivojlanish jarayoniga bevosita ta’sir ko‘rsatadi. Tadqiqot davomida ona tili turkman tili bo‘lgan, ammo o‘zbek tilida ta’lim olayotgan ikki tilli bolalarning nutqida muayyan fonetik o‘zgarishlar aniqlangan. Kuzatuv natijalari shuni ko‘rsatadiki, bu

bolalar o‘zbekcha so‘zlarni semantik jihatdan to‘g‘ri anglasalar ham, ularning talaffuzida turkman tilining fonetik xususiyatlari ustunlik qiladi. Ushbu holat, avvalo, artikulyatsion bazalarning farqlanishi va ikki fonetik tizimning o‘zaro interferensiyasi bilan izohlanadi. Turkman tili o‘g‘uz guruhiga mansub bo‘lib, unda ochiq va cho‘ziq unlilar tizimi ustunlik qiladi. O‘zbek tili esa qarluq guruhiga kiradi va yopiq unlilar tizimi bilan ajralib turadi. Natijada ikki tilli bolalar o‘zbekcha tovushlarni talaffuz etishda ona tili-turkmancha artikulyatsion modeldan foydalanishga moyillik ko‘rsatadilar. Masalan, o‘zbek tilidagi “qo‘l” so‘zi ikki tilli bolalar nutqida “qol” yoki “el” tarzida yangraydi. Bu o‘zgarish [o‘] tovushining turkman fonetik tizimida mavjud emasligi bilan izohlanadi. Shunga o‘xshash tarzda, “ona” so‘zi o‘zbek tilida yopiq [o] bilan talaffuz etilsa, ikki tilli bolalar nutqida bu tovush ochiqlashib, [a] yoki [e] ga yaqinlashadi va “ena” yoki “ija” shaklida eshitiladi.Bundan tashqari, “bobo” so‘zi ham turkman artikulyatsion bazisida “bova” tarzida talaffuz qilinadi. Bu hodisa o‘g‘uz lahjalariga xos ochiq va cho‘ziq [o] tovushining ustunligi bilan bog‘liqdir. “Ota” so‘zida ham unlining cho‘ziqlashuvi kuzatiladi, ya’ni [o] tovushi o‘zbek tilidagiga nisbatan uzoqroq va ochiqroq talaffuz qilinadi.Yuqoridagi kuzatuvlar shuni ko‘rsatadiki, ikki tilli bolalarning fonetik tizimida turkmancha fonematik ta’sir saqlanib qoladi hamda u artikulyatsion interferensiyaning yaqqol ko‘rinishi sifatida namoyon bo‘ladi.Bu ta’sir o‘zbek tilida mavjud yopiq unlilarning ochiqlashuvi, ayrim hollarda esa cho‘ziqlashuvi orqali namoyon bo‘ladi. Natijada, fonetik interferensiya hodisasi kuzatiladi. Mazkur holat ikki tilli shaxs nutqining rivojida pertseptiv va artikulyatsion moslashuv jarayonlari hali to‘liq barqarorlashmaganligini ko‘rsatadi. Shu sababli, bunday fonetik o‘zgarishlarni aniqlash ko‘p tilli muhitda voyaga yetayotgan bolalarda fonematik idrokning shakllanish jarayonini o‘rganishda muhim ilmiy ahamiyat kasb etadi.

Ko‘p tillilik muhitida nutq kompetensiyasining shakllanishi va bilingvizmning yangi tilni o‘zlashtirish jarayoniga lingvistik ta’sirini o‘rganishda asosiy e’tibor bilingvlarning tovushlarni o‘zlashtirish mexanizmlariga qaratiladi. Ikki tillilik tushunchasi, uning tarixiy rivojlanish bosqichlari hamda til tizimi va lingvistik kompetensiya shakllanishidagi o‘rni zamonaviy tilshunoslikda muhim tadqiqot yo‘nalishlaridan biriga aylangan.Shuningdek, ushbu tadqiqotda ikki tilli o‘zlashtirish jarayonlari hamda bilingv shaxsning tilni ifodalash va idrok etish mexanizmlari turkman tili ona tili bo‘lgan, biroq o‘zbek tilida ta’lim olayotgan bolalar misolida fonetik va pertseptiv jihatdan tahlil qilindi.

Bilingv bolalarning o‘z tillarining tovush tizimini o‘zlashtirishdagi qiyinchiliklarini va yangi tilni o‘rganish jarayonidagi fonetik farqlarni tahlil etish, nutq kompetensiyasining shakllanish mexanizmlarini chuqurroq tushunishga xizmat qiladi. Shu bilan birga, tadqiqotda bir tilli va ikki tilli bolalarning nutqni idrok etish jarayonidagi farqlar ham alohida e’tiborga olinadi.Ikki tilli va bir tilli shaxslarning nutq kompetensiyasi miqdor va sifat jihatidan farqlanadi; bu esa ularning yangi tilni egallash sur’ati va fonetik aniqligiga bevosita ta’sir ko‘rsatadi. Ayniqsa, bilingv turkman–o‘zbek bolalar o‘zbek tilidagi tovushlarni idrok etish va artikulyatsion tarzda talaffuz qilishda bir tilli o‘zbek bolalardan sezilarli fonetik tafovutlar bilan ajralib turadi.Masalan, “qo‘l” so‘zi turkman talaffuziga yaqin tarzda ochiq va cho‘ziq [o‘] bilan, “ona” so‘zi esa ochiq [a] bilan talaffuz qilinadi. “Bobo” so‘zi o‘g‘uz lahjasiga xos tarzda ochiq va cho‘ziq [o], “ota” so‘zi esa ochiqroq [o] yoki [a] ga yaqin shaklda aytiladi. Bilingv bolalar spektral belgilarni egallashda nisbatan kechikish, davomiylik belgilarini qo‘llashda esa tezlashish xususiyatini namoyon qiladilar. Shu bilan birga, til rejimining o‘zgarishi bilingv bolalarning pertseptiv faoliyati va idrok xatti-harakatlariga sezilarli ta’sir ko‘rsatadi. Bilingv turkman–o‘zbek bolalar va bir tilli o‘zbek bolalar o‘rtasidagi fonetik hamda pertseptiv tafovutlar yangi tilni (masalan, ingliz tilini) o‘zlashtirish jarayonida muhim belgilovchi omil sifatida namoyon bo‘ladi.

Bilingv bolalar nutq tovushlarini o‘zlashtirish jarayonida spektral belgilarni egallashda nisbatan kechikish, biroq davomiylik belgilarini qo‘llashda tezlashish tendensiyasini namoyon etadilar. Ushbu holat ularning ikki til fonetik tizimiga bir vaqtning o‘zida moslashish jarayoni bilan izohlanadi. Bilingv bolaning ongida har ikkala tilning fonetik va akustik me’yorlari parallel tarzda shakllanadi. Natijada tovushlarning tembr, rezonans hamda chastota xususiyatlarini farqlashda muayyan kechikish kuzatiladi. Shu bilan birga, ular nutqning ritmik-davomiylik xususiyatlarini tezroq o‘zlashtiradilar. Bu esa bilingv bolalarning fonetik moslashuvchanligi va prosodik tizimni tez anglash qobiliyatining yuqoriligidan dalolat beradi. Til rejimining o‘zgarishi, ya’ni bolaning bir tildan ikkinchi tilga o‘tishi, uning idrok jarayonlariga bevosita ta’sir ko‘rsatadi. Bunday holatda bilingv bola har bir tilning fonetik, ritmik va semantik tizimiga mos tarzda idrok strategiyasini o‘zgartiradi. Natijada u tovushlarni farqlash, urg‘uni

aniqlash hamda nutq ohangini anglash jarayonida tilga xos kognitiv mexanizmlarni faollashtiradi.Ikki tilli bolalarning ikkala til tizimi o‘zaro ma’lum darajada ta’sirlashib, ularning fonetik hamda leksik rivojlanish yo‘nalishlariga sezilarli ta’sir ko‘rsatadi. Bilingv va monolingv bolalarning tinglab tushunish qobiliyatlarini taqqoslash natijalari shuni ko‘rsatadiki, tilga kirishning miqdori va sifati ushbu qobiliyatning asosiy belgilovchi omillaridan biridir. Shu bois, ona tilida tinglab tushunish odatda monolingv bolalarda yuqori darajada shakllangan bo‘ladi. Bu holat ularning fonetik, leksik va sintaktik resurslarining avvaldan mustahkam va barqaror tarzda rivojlanganligi bilan izohlanadi.

Ikki tillilikning tinglab tushunish jarayoniga ta’siri ikki yo‘nalishda namoyon bo‘ladi. Bir tomondan, bilingv shaxslarning chet tilidagi tinglab tushunish darajasi, ayniqsa boshlang‘ich bosqichlarda, monolingvlarnikiga nisbatan pastroq bo‘lishi mumkin. Bu holat, odatda, ikkinchi tilga kirish miqdori kam yoki sifat jihatidan cheklangan sharoitlarda yaqqol ko‘zga tashlanadi. Shuningdek, shovqinli muhitda yoki nutq signali noaniq eshitilganda, bilingv bolalar eshitish jarayoniga ko‘proq kognitiv resurs sarflashga majbur bo‘ladilar, bu esa ma’lumotni qayta ishlash samaradorligini pasaytiradi. Biroq ikki tillilikning ijobiy jihatlari ham mavjud. Bilingv bolalarda fonetik moslashuvchanlik, e’tibor nazorati hamda tillararo almashish mexanizmlari nisbatan rivojlangan bo‘ladi. Shu sababli, ular chet tilidagi nutq signalini filtrlash, kontekstga mos ma’noni aniqlash, urg‘u va intonatsion o‘zgarishlarni farqlash, shuningdek, grammatik tuzilmani idrok etishda yuqori samaradorlikni namoyon etadilar. Bundan tashqari, bilingv shaxslar sifat jihatidan past yoki noaniq eshitilgan nutq signallarini qayta tiklash hamda kontekst asosida to‘liq ma’nosini anglashda monolingvlarga nisbatan ustunlik ko‘rsatadilar. Tadqiqotlardan olingan muhim ilmiy xulosalarga ko‘ra, monolingv ustunligi ona tilidagi tinglab tushunish jarayonida odatiy hol hisoblanadi. Dastlabki bosqichlarda monolingv bolalar odatda yuqori natijalarni namoyon etadilar. Bilingv bolalarning natijalari esa ko‘proq turli omillar - ijtimoiy, iqtisodiy hamda ta’lim muhiti sharoitlariga bog‘liq holda farqlanadi. Shovqinli yoki nutq sifati pasaygan muhit bilingvlar uchun ko‘proq kognitiv yuk keltirishi mumkin. Ushbu holat eshituv idrokining kognitiv yuklama nazariyasi bilan izohlanadi: bilingv shaxslar chet tilidagi nutq signallarini qayta ishlash jarayonida ma’noni to‘liq anglash uchun qo‘shimcha kognitiv resurs sarflaydilar.

Monolingv ustunligi odatiy hol bo‘lib, ona tilida tinglab tushunish jarayonida monolingv bolalar, ayniqsa, dastlabki bosqichlarda, ko‘pincha yuqori natijalarga erishadilar. Bilingv bolalar esa ko‘proq turli omillar: ijtimoiy, iqtisodiy va ta’lim muhiti sharoitlariga qarab farqlanadilar. Shovqin, nutq signalining degradatsiyasi yoki eshituv sharoitining yomonlashuvi bilingvlar uchun ko‘proq kognitiv yuk keltirishi mumkin. Ushbu holat eshituv idrokining kognitiv yuklama nazariyasi bilan izohlanadi: bilingv shaxslar chet tilidagi eshitilayotgan nutqni to‘liq anglash uchun qo‘shimcha kognitiv resurslarni safarbar etadilar.Shunga qaramay, bilingvlarning kognitiv ustunliklari bu muvozanatni qisman o‘zgartiradi. Ularning e’tibor nazorati, diqqatni boshqarish va kognitiv moslashuvchanligi ba’zi tinglab tushunish sharoitlarida, ayniqsa kontekstga asoslangan yoki faol ishtirok talab etiladigan vaziyatlarda, ularga sezilarli afzallik beradi.Amaliy tavsiyalar nuqtayi nazaridan, chet tilidagi tinglab tushunish ko‘nikmalarini rivojlantirish uchun bolalarga doimiy va kontekstual til kirishini ta’minlash muhimdir. Bunga turli interaktiv eshituv mashg‘ulotlari, shovqinga chidamli audio materiallar hamda real kommunikativ vaziyatlarga asoslangan topshiriqlar kiradi. Bilingv bolalar uchun esa ona tili va ikkinchi tilni parallel rivojlantirish, shuningdek, tinglab tushunishdagi qiyinchiliklarni kamaytirish maqsadida kontekst asosida eshitish, oldindan so‘z boyligini oshirish, ko‘makchi vizual vositalardan foydalanish kabi strategiyalarni qo‘llash tavsiya etiladi. Bilingv bolalarning nutq tovushlarini o‘zlashtirish jarayonida fonetik xilma-xillik muhim rol o‘ynaydi. Tadqiqotlar shuni ko‘rsatadiki, bilingv bolalar spektral belgilarni egallashda nisbatan kechikish, ammo nutqning davomiylik va ritmik xususiyatlarini tezroq o‘zlashtirish tendensiyasini namoyon qiladilar. Bu ularning ikki til fonetik tizimiga bir vaqtning o‘zida moslashish jarayoni bilan izohlanadi. Til rejimining o‘zgarishi, ya’ni bir tildan ikkinchi tilga o‘tish, bolalarning idrok strategiyasini o‘zgartiradi, natijada tovushlarni farqlash, urg‘u va intonatsiyani tushunish jarayonida tilga xos kognitiv mexanizmlar faollashadi.Shuningdek, bilingv bolalar dominant va subdominant tillar o‘rtasidagi farq tufayli fonetik, leksik va grammatik komponentlarda nomutanosiblik ko‘rsatishi mumkin. Biroq ular fonetik moslashuvchanlik, e’tibor nazorati va tillararo navbatlashish mexanizmlarini rivojlantirish orqali chet tilidagi eshituv vazifalarida ba’zan monolingv

bolalardan ustunlikka ega bo‘ladilar. Bu xususiyatlar yangi til o‘rganishda, xususan, talaffuz va tinglab tushunish jarayonlarida afzallik yaratadi.

Umuman olganda, bilingv bolalarning fonetik idroki va prosodik moslashuvchanligi ularning nutq kompetensiyasini shakllantirishda, shuningdek, yangi tilni o‘rganishdagi kognitiv va lingvistik imkoniyatlarini kengaytirishda asosiy omil sifatida xizmat qiladi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati.

1. Йўлдошев М. Билингвизм ва тил тизимлари ўзаро таъсири. – Тошкент: Университет нашриёти, 2019. – 215 б.
2. Маҳмудов Н., Рустамов Х. Ҳозирги ўзбек адабий тили. – Тошкент: Фан, 2010. – 320 б.
3. Кляшторный С. Г., Султанов Т. И. Türk dillerinin tarihi fonetikası. – İstanbul: Türk Dil Kurumu Yayınları, 2009. – 280 s.
4. Weýisow B., Babaýewa G. Türkmen diliniň fonetikasy. – Aşgabat: Türkmenistanyň Bilim Ministrligi, 2009. – 70 s.
5. Wei L. The Bilingualism Reader. 2nd ed. – London; New York: Routledge, 2007. – 368 p.
6. Grosjean F. Bilingual: Life and Reality. – Cambridge, MA: Harvard University Press, 2010. – 276 p.
7. Bialystok E. Bilingualism: The good, the bad, and the indifferent // Bilingualism: Language and Cognition. – 2009. – Vol. 12, No. 1. – P. 3–11.

Madraimov Ja'far
Abu Rayhon Beruniy nomidagi Urganch davlat
universiteti tayanch doktoranti

PUBLITSISTIK MATNLARDA ANIQ VA TABIIY FANLAR TERMINLARINING METAFORA SIFATIDA QO'LLANILISHI

Annotatsiya. *Mazkur maqolada publitsistik matnlarda aniq va tabiiy fanlar terminlarining metaforik ma'noda qo'llanish xususiyatlari tahlil qilinadi. Metafora publitsistik uslubda badiiy tasvir vositasi, ijtimoiy-siyosiy, madaniy va ilmiy mazmunni chuqurroq ochib beruvchi lingvistik hodisa sifatida qaraladi. Shuningdek, publitsistik uslubning leksik boyligini o'rganish, terminlarning ommaviy nutqqa singish jarayonini aniqlashga ham e'tibor qaratilgan. Xorij olimlarining ilmiy ishlari o'rganib chiqilgan.*

Kalit so'zlar: *publitsistik matn, metafora, termin, aniq fanlar, tabiiy fanlar, leksik-semantik tahlil, obrazlilik, nutq uslubi.*

ИСПОЛЬЗОВАНИЕ ТЕРМИНОВ ТОЧНЫХ И ЕСТЕСТВЕННЫХ НАУК В КАЧЕСТВЕ МЕТАФОР В ПУБЛИЦИСТИЧЕСКИХ ТЕКСТАХ

Аннотация. *В данной статье анализируются особенности метафорического употребления терминов точных и естественных наук в публицистических текстах. Метафора рассматривается как не только художественное средство выражения, но и как лингвистическое явление, позволяющее глубже раскрыть социально-политическое, культурное и научное содержание публицистического стиля. Особое внимание уделено изучению лексического богатства публицистического стиля и процессу интеграции терминов в массовую речь. Изучены научные труды зарубежных исследователей.*

Ключевые слова: *публицистический текст, метафора, термин, точные науки, естественные науки, лексико-семантический анализ, образность, стиль речи.*

USE OF TERMS FROM EXACT AND NATURAL SCIENCES AS METAPHORS IN JOURNALISTIC TEXTS

Abstract. *This article analyzes the features of metaphorical use of terms from exact and natural sciences in journalistic texts. Metaphor is viewed not only as an artistic means of expression but also as a linguistic phenomenon that reveals social, political, cultural, and scientific meanings more profoundly. The study also focuses on the lexical richness of the journalistic style and the process by which scientific terms are integrated into public discourse. The works of foreign scholars have also been examined.*

Keywords: *journalistic text, metaphor, term, exact sciences, natural sciences, lexical-semantic analysis, imagery, speech style.*

Kirish. Til insoniyatning eng murakkab ijtimoiy vositalaridan biri bo'lib, nafaqat axborot yetkazish funksiyasiga ega, balki jamiyatning madaniy, siyosiy va ma'naviy jarayonlarini aks ettiradi. Publitsistik matnlar esa o'quvchilarga ma'lumot yetkazish bilan bir qatorda, ularning ijtimoiy ongi va qarashlarini shakllantirish vositasi sifatida xizmat qiladi. Shu nuqtai nazardan, publitsistik matnlarda ishlatiladigan metaforik vositalar tilning estetik va semantik imkoniyatlarini kengaytiradi hamda o'quvchiga murakkab tushunchalarni tushunarli shaklda yetkazadi. Ayniqsa, aniq va tabiiy fanlar terminlarining metafora sifatida qo'llanilishi hozirgi zamonaviy publitsistika tahlilida muhim ilmiy masala hisoblanadi. Fan terminlarining qat'iy, aniq va ilmiy ma'nosi ularni metaforik ishlatishda yangi imkoniyatlar yaratadi. Ushbu maqolada terminlarning metafora sifatidagi funksiyalari, ularning matnni boyitishdagi roli, shuningdek, metaforik ishlatish usullari va afzalliklari tahlil qilinadi.

Adabiyotlar tahlili va metodologiya. Metafora tushunchasi lingvistik tadqiqotlarda ikki asosiy qismga ajratiladi: konseptual va lingvistik metafora (Lakoff & Johnson, 1980). Konseptual metafora,

ya'ni bir tushunchani boshqa tushunchaga solishtirish orqali tushunishni osonlashtirish, publitsistik matnlarda murakkab ijtimoiy hodisalarni tushuntirishda keng qo'llaniladi. Fan terminlari esa o'zining ilmiy qat'iyligi bilan ajralib turadi, bu ularni metaforik ishlatishda o'ziga xos vosita qiladi. Masalan, kimyoviy jarayon tushunchasi sifatida ishlatiladigan "reaktsiya" termini, publitsistik matnlarda inson yoki jamiyat reaktsiyasini ifodalash vositasi sifatida ishlatiladi. Shu bilan birga, "katalizator" termini kimyoda jarayon tezlashtiruvchi moddadir, publitsistik matnda esa ijtimoiy yoki siyosiy jarayonlarni tezlashtiruvchi omil sifatida metaforik ishlatiladi. Fizik terminlar, masalan "energiya", inson faoliyati, g'oya kuchi yoki ijtimoiy harakatni ifodalashda metafora sifatida ishlatiladi. Bu kabi ishlatish matnga ilmiy ohang qo'shadi, tushunishni soddalashtiradi va vizual tasavvurlarni kuchaytiradi (Kövecses, 2010).

Ilmiy terminlarning metafora sifatida ishlatilishi nafaqat stilistik boylik, balki matnning semantik va kognitiv qatlamini kengaytiradi. Fan terminlarining qat'iy ilmiy ma'nosi ularni metafora sifatida ishlatishda o'ziga xos afzalliklar yaratadi: birinchidan, terminlar murakkab tushunchalarni qisqa va aniq shaklda ifodalash imkonini beradi; ikkinchidan, metafora orqali o'quvchi ijtimoiy, siyosiy yoki iqtisodiy jarayonlarni yangi nuqtai nazardan tushunadi. Masalan, "demokratiya reaksiyalari" iborasi siyosiy jarayonlarni ilmiy nuqtai nazardan tahlil qilish imkonini beradi, bu esa matnning ilmiy ohangini oshiradi. Shu bilan birga, "innovatsion katalizatorlar" iborasi yangi g'oyalarni jamiyat hayotiga tez va samarali kirituvchi omillar sifatida ishlatiladi va o'quvchiga hodisalarning sabablari va oqibatlarini tizimli tushunishga yordam beradi.

Metaforik ishlatishning bir nechta shakllari mavjud. Tuzumiy metaforada ilmiy termin matnning asosiy konsepti sifatida ishlatiladi va matnni ijtimoiy yoki siyosiy jarayonlarni ilmiy nuqtai nazardan tahlil qilish vositasiga aylantiradi. Masalan, iqtisodiy jarayonlarni kimyo terminlari yordamida tasvirlash ("bozor katalizatori") matnga rasmiy va ilmiy ohang qo'shadi. Iboraviy metaforada terminlar qisqa iboralarda ishlatiladi, bu matnga rang-baranglik va o'quvchiga yaqinlik hissi qo'shadi. Konseptual metafora esa terminlarni matnning mavzu yoki muammolarini strukturalash vositasi sifatida ishlatadi, bu o'quvchiga murakkab hodisalarni tizimli tahlil qilish imkoniyatini beradi (Lakoff, 1993). Shu tarzda, fan terminlari metafora sifatida ishlatilganda, ular matnning semantik va struktural qatlamlarini kengaytiradi, o'quvchi uchun matnni izchil va tushunarli qiladi.

Publitsistik matnlarda ilmiy terminlarning metaforik ishlatilishining afzalliklari keng qamrovli. Birinchidan, murakkab tushunchalarni o'quvchiga tushunarli shaklda yetkazadi va matnni intellektual jihatdan boyitadi. Ikkinchidan, matnga ilmiy ohang va rasmiylik qo'shadi, bu esa o'quvchida matnga nisbatan ishonch uyg'otadi. Uchinchidan, o'quvchi e'tiborini jalb qiladi va matnning vizual, semantik va kognitiv tasavvurlarini kuchaytiradi. Shu bilan birga, terminlar matnga ijtimoiy va siyosiy kontekstni kiritishda vosita bo'lib xizmat qiladi. Masalan, "energiya" iborasi jamiyatdagi faoliyatni, "reaktsiya" esa hodisalarga munosabatni ifodalashda metafora sifatida ishlatiladi (Fauconnier & Turner, 2002). Bu kabi ishlatish matnga nafaqat ilmiy, balki falsafiy va ma'naviy qatlam ham qo'shadi.

Tahlil va muhokama. O'zbekistonning zamonaviy publitsistik matnlarida ilmiy terminlarning metaforik ishlatilishi nafaqat keng tarqalgan, balki turli kontekstlarda, jumladan siyosiy, ijtimoiy, iqtisodiy va madaniy mavzularda faol qo'llaniladi. Masalan, "jamiyatning genetik kodini o'rganish orqali ijtimoiy muammolarni hal etish" iborasi biologik terminni siyosiy va ijtimoiy jarayonni tasvirlashda metafora sifatida ishlatadi. Bu yerda biologik metafora o'quvchiga murakkab ijtimoiy hodisalarni tushunish uchun yangi ilmiy-konseptual vosita sifatida xizmat qiladi, shuningdek, ijtimoiy jarayonlarning tabiiy tizim kabi o'zaro bog'liqligini anglatuvchi vizual obraz yaratadi. Shu bilan birga, bu metafora jamiyatdagi hodisalarni "genetik kod" kabi qat'iy va aniq qonuniyatlar orqali tahlil qilish imkonini beradi, ya'ni o'quvchi hodisalarni soddalashtirilgan, lekin ilmiy nuqtai nazardan asoslangan tarzda qabul qiladi.

"Maktabdagi yangiliklar katalizator rolini o'ynadi" iborasi esa kimyo terminining ijtimoiy kontekstga moslashtirilgan metaforik ishlatilishidir. Bu yerda katalizator tushunchasi, kimyoviy jarayondagi tezlashtiruvchi vosita sifatida, ijtimoiy o'zgarishlarni rag'batlantiruvchi omil sifatida talqin qilinadi. Metaforik yondashuv matnga dinamizm va jarayonlilik hissini qo'shadi, o'quvchiga o'zgarishlarning tabiiy va izchil jarayon ekanligini anglash imkonini beradi. Shu bilan birga, matnda

ishlatilgan ilmiy metafora innovatsiya va yangiliklarni tahlil qilishda matnning ilmiy-analitik ohangini mustahkamlaydi.

Shu tarzda, “yoshlarning energiyasi yangi g‘oyalarga yo‘naltirildi” iborasi fizik terminni metaforik tarzda ishlatish misolidir. Fizik termin sifatida “energiya” nafaqat inson faoliyati va ijtimoiy harakatni ifodalaydi, balki u ijtimoiy faoliyatdagi kuch va samaradorlikni, g‘oyaning tarqalish tezligini ham tasvirlaydi. Bu metafora o‘quvchiga hodisalarning faolligi va natijadorligini ko‘rsatadi, matnga dinamik ohang qo‘shadi hamda terminlarni falsafiy va kognitiv qatlamda boyitadi.

Bundan tashqari, O‘zbekiston misollarida ilmiy metaforalar ko‘pincha ijtimoiy muammolarni tushuntirish va prognoz qilish vositasi sifatida ishlatiladi. Masalan, iqtisodiy jarayonlarni kimyo va fizik terminlar yordamida ifodalash (“iqtisodiy katalizatorlar”, “bozor reaksiyalari”) matnga tahliliy va ilmiy ohang qo‘shadi, shuningdek, o‘quvchiga murakkab jarayonlarni tizimli va izchil qabul qilish imkonini beradi. Shuningdek, biologik va fizik metaforalar ijtimoiy hodisalarni yanada chuqurroq tushunishga yordam beradi: ular hodisalarni faqat yuzaki emas, balki tizimli va sabab-oqibat munosabatlari asosida tahlil qilishga imkon yaratadi (Tsur, 1992).

Ushbu misollar shuni ko‘rsatadiki, ilmiy terminlarning metafora sifatida ishlatilishi publitsistik matnlarda matnning stilistik, semantik va kognitiv boyligini oshiradi**,** murakkab ijtimoiy hodisalarni o‘quvchi uchun tushunarli qiladi va matnga ilmiy-analitik ohang qo‘shadi.

Xulosa. Shu bilan birga, terminlar metaforik ishlatilganda matnning o‘quvchi bilan kommunikativ aloqasi kuchayadi, matn ichidagi tushunchalar vizual va kontseptual jihatdan boyitiladi, o‘quvchi esa hodisalarni tizimli, ilmiy asoslangan nuqtai nazardan baholay oladi. Bundan tashqari, ilmiy terminlar metafora sifatida ishlatilganda, ular matnda ijtimoiy hodisalarni izohlash va prognoz qilish imkoniyatini ham beradi. Masalan, “iqtisodiy qarama-qarshiliklar reaksiyalari” iborasi iqtisodiy jarayonlarning natijalarini aniqlashda metaforik yondashuvni namoyon qiladi. Shu bilan birga, metaforik terminlar orqali matn o‘quvchiga murakkab hodisalarni qisqa va aniq shaklda yetkazish imkoniyatini beradi, bu esa publitsistik matnning ilmiy va pedagogik funksiyasini kuchaytiradi. Shu tarzda, fan terminlarining metafora sifatida ishlatilishi publitsistik matnlarda tilning semantik boyligini oshiradi, murakkab tushunchalarni tushunarli qiladi, matnga ilmiy ohang qo‘shadi va o‘quvchining tahliliy fikrlashini rivojlantiradi. Terminlar metafora sifatida ishlatilganda, ularning qat’iy ilmiy ma’nosi matnga yangi semantik qatlam qo‘shadi va ijtimoiy hodisalarni yanada chuqurroq tushunish imkonini beradi.

Xulosa qilib aytganda, publitsistik matnlarda fan terminlarining metafora sifatida ishlatilishi tilning ijodiy imkoniyatlarini kengaytiradi, murakkab tushunchalarni tushunarli qiladi, matnga ilmiy ohang qo‘shadi va ijtimoiy-siyosiy kontekstni boyitadi. Fan terminlari metaforik ishlatilganda, ularning ilmiy qat’iy ma’nosi matnga yangi semantik qatlam qo‘shadi va o‘quvchining tushunishini yaxshilaydi. Shu tarzda, ilmiy terminlarning metafora sifatida ishlatilishi publitsistik matnlarning semantik va stilistik boyligini oshiradi va ularni o‘quvchilar uchun yanada jozibador qiladi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro’yxati.

1. Lakoff, G., & Johnson, M. (1980). *Metaphors We Live By*. Chicago: University of Chicago Press.
2. Kövecses, Z. (2010). *Metaphor: A Practical Introduction*. Oxford: Oxford University Press.
3. Lakoff, G. (1993). The Contemporary Theory of Metaphor. In A. Ortony (Ed.), *Metaphor and Thought* (2nd ed., pp. 202–251). Cambridge: Cambridge University Press.
4. Fauconnier, G., & Turner, M. (2002). *The Way We Think: Conceptual Blending and the Mind’s Hidden Complexities*. New York: Basic Books.
5. Tsur, R. (1992). *Toward a Theory of Cognitive Poetics*. Amsterdam: North-Holland.
6. Bredin, H. (2009). Science Metaphors in Contemporary Media. *Journal of Pragmatics, 41*(3), 489–502.

Saidova Ozoda Toxirovna
Kattaqo‘rg‘on davlat pedagogika instituti
Maktabgacha va boshlang‘ich ta’lim kafedrasi assistent o‘qituvchisi

O‘QITUVCHILARDA IJOBIY PEDAGOGIK IMIDJNI SHAKLLANTIRISHDA KASBIY RIVOJLANISH STRATEGIYALARI

Annotatsiya. *Maqolada o‘qituvchilarda ijobiy pedagogik imidjni shakllantirishda kasbiy rivojlanish strategiyalari o‘qituvchining ijobiy pedagogik imidjga ega bo‘lishi uning o‘quvchilarga ta’sirchanligi, ota-onalar va hamkasblar bilan samarali muloqot olib borishi, kasbiy faoliyatdan qoniqishi va psixologik barqarorligiga bevosita omillar hal qiluvchi ahamiyatga egaligi to‘g‘risida mulohazalar bayon etilgan.*

Tayanch so‘zlar: *kasbiy faoliyati, kommunikativ uslub, shaxsiy xususiyatlar, ijtimoiy munosabat, tashqi ko‘rinish, axloqiy qadriyatlar, o‘z-o‘zini anglash, pedagogik madaniyat, kasbiy rivojlanish strategiyalari.*

ФОРМИРОВАНИЕ ПОЛОЖИТЕЛЬНОГО ПЕДАГОГИЧЕСКОГО ИМИДЖА УЧИТЕЛЕЙ ЧЕРЕЗ СТРАТЕГИИ ПРОФЕССИОНАЛЬНОГО РАЗВИТИЯ

Аннотация. *В статье рассматриваются вопросы формирования положительного педагогического имиджа у учителей. Отмечается, что стратегии профессионального развития играют решающую роль в формировании позитивного педагогического имиджа, который напрямую влияет на эффективность взаимодействия с учащимися, успешность коммуникации с родителями и коллегами, удовлетворённость профессиональной деятельностью и психологическую устойчивость педагога.*

Ключевые слова: *профессиональная деятельность, коммуникативный стиль, личностные особенности, социальные отношения, внешний облик, нравственные ценности, самопознание, педагогическая культура, стратегии профессионального развития.*

FORMATION OF A POSITIVE PEDAGOGICAL IMAGE OF TEACHERS THROUGH PROFESSIONAL DEVELOPMENT STRATEGIES

Annotation. *The article discusses the formation of a positive pedagogical image among teachers. It is emphasized that professional development strategies play a decisive role in building a positive pedagogical image, which directly influences teachers’ effectiveness in interacting with students, maintaining productive communication with parents and colleagues, professional satisfaction, and psychological stability.*

Key words: *professional activity, communicative style, personal traits, social relations, appearance, moral values, self-awareness, pedagogical culture, professional development strategies.*

Zamonaviy ta’lim tizimida o‘qituvchi shaxsiga bo‘lgan talablar keskin o‘zgarib bormoqda. Endilikda pedagogik faoliyat faqat bilim berish bilan cheklanmay, balki shaxslararo munosabatlarni boshqarish, kommunikatsion kompetensiyani rivojlantirish va o‘z kasbiy imidjini ongli ravishda shakllantirishni ham o‘z ichiga oladi. Shu nuqtayi nazardan qaraganda, “pedagogik imidj” tushunchasi bugungi psixologik va pedagogik adabiyotlarda dolzarb ilmiy masala sifatida ko‘rilmoqda. Psixologik manbalarda pedagogik imidj – bu o‘qituvchining kasbiy faoliyati, kommunikativ uslubi, shaxsiy xususiyatlari, tashqi ko‘rinishi va axloqiy qadriyatlari asosida shakllanadigan ijtimoiy-psixologik obraz sifatida talqin qilinadi.

Ko‘plab ilmiy izlanishlarda ta’kidlanishicha, o‘qituvchining ijobiy pedagogik imidjga ega bo‘lishi uning o‘quvchilarga ta’sirchanligi, ota-onalar va hamkasblar bilan samarali muloqot olib borishi, kasbiy faoliyatdan qoniqishi va psixologik barqarorligiga bevosita bog‘liqdir. Shu sababli, bugungi kunda pedagogik imidj masalasi ko‘plab psixologlar va pedagoglar tomonidan alohida e’tibor bilan

o‘rganilmoqda. Bu mavzuni tahlil qilish orqali o‘qituvchilik kasbining obro‘-e’tibori, ta’lim sifati va tarbiya samaradorligiga ijobiy ta’sir etuvchi omillar aniqlanadi. Shuningdek, pedagogik imidjning shakllanishiga ta’sir qiluvchi ichki va tashqi omillar, ularning psixologik mexanizmlari hamda rivojlantirish usullari chuqur ilmiy izlanishlarni talab qilmoqda. Shu jihatdan mazkur mavzu o‘qituvchi shaxsining kasbiy o‘sishi, pedagogik madaniyati va ijtimoiy rolining mustahkamlanishida muhim ahamiyat kasb etadi.

O‘qituvchilarda ijobiy pedagogik imidjni shakllantirishda kasbiy rivojlanish strategiyalarining qo‘llanilishi pedagog shaxsining professional va ijtimoiy obrazini shakllantirishda muhim ahamiyatga ega. Kasbiy rivojlanish – bu o‘qituvchining o‘z ustida muntazam ishlashi, bilim va malakalarni doimiy yangilab borishi, o‘z pedagogik tajribasini takomillashtirishga qaratilgan jarayondir. Ushbu jarayon doirasida qo‘llaniladigan strategiyalar pedagogning ijobiy imidjini shakllantirishda asosiy vositalardan biri sifatida namoyon bo‘ladi. Jumladan, kasbiy rivojlanishning individual rejalashtirilgan yo‘nalishlari o‘qituvchining o‘z-o‘zini baholash, kuchli va zaif jihatlarini aniqlash, professional kamchiliklarni bartaraf etish imkonini beradi.

Strategiyalar tarkibida doimiy ta’lim, malaka oshirish kurslari, seminar va treninglarda qatnashish, zamonaviy texnologiyalarni o‘zlashtirish, ijodiy faoliyatda ishtirok etish kabilar pedagog shaxsining ko‘p qirrali rivojlanishini ta’minlaydi. Bu esa, o‘z navbatida, ta’lim muassasasida o‘qituvchiga nisbatan ijobiy munosabat shakllanishiga xizmat qiladi. Shu bilan birga, o‘qituvchining o‘ziga xos kasbiy falsafasini ishlab chiqishi va unga sodiq bo‘lishi, shaxsiy qadriyatlar bilan kasbiy qadriyatlar uyg‘unligi pedagogik imidjning psixologik mustahkamligiga olib keladi. Kasbiy rivojlanish strategiyalarining samarali qo‘llanilishi o‘qituvchining zamonaviy ta’lim talablariga moslashuvchanligini kuchaytirib, ta’lim sifatini oshirishga ham bevosita ta’sir qiladi. Natijada, o‘qituvchi nafaqat bilim beruvchi balki tarbiyaviy, madaniy va ruhiy jihatdan namuna bo‘luvchi shaxsga aylanadi [1].

O‘qituvchilarda ijobiy pedagogik imidjni shakllantirishda kasbiy rivojlanish strategiyalarining qo‘llanilishi nafaqat shaxsiy o‘sish, balki jamiyat tomonidan tan olinadigan kasbiy obrazning mustahkamlanishiga xizmat qiladi. Bugungi kunda ta’lim tizimida yuz berayotgan islohotlar, yangi texnologiyalar, axborot oqimining keskin ortishi, o‘qituvchidan doimiy yangilikka ochiqlik, o‘zini takomillashtirishga tayyorlik va moslashuvchanlikni talab qilmoqda. Ana shunday sharoitda pedagogik imidjni shakllantirishning samarali yo‘li sifatida kasbiy rivojlanish strategiyalari ko‘pchilik ilg‘or ta’lim tizimlarida yetakchi rol o‘ynaydi. Ushbu strategiyalar, avvalo, o‘qituvchining o‘z faoliyatini tahlil qilish, kasbiy muammolarni aniqlash, ularni bartaraf etish bo‘yicha ongli yondashuvni shakllantirishga yordam beradi.

Kasbiy rivojlanish strategiyalari bir necha yo‘nalishlarni qamrab oladi: o‘z-o‘zini rivojlantirish, malaka oshirish, pedagogik refleksiya, innovatsion metodlarni qo‘llash, hamkorlik asosida o‘rganish va ijodiy yondashuv. Har bir yo‘nalish pedagogik imidjning muayyan komponentlarini kuchaytiradi. Masalan, o‘z-o‘zini rivojlantirish strategiyasi o‘qituvchining mustaqil o‘rganish, yangiliklarga nisbatan ochiqligini rivojlantirib, uning kasbiy avtonomiyasini mustahkamlaydi. Malaka oshirish va doimiy ta’lim strategiyalari orqali o‘qituvchi zamonaviy texnologiyalarni, innovatsion yondashuvlarni o‘zlashtiradi, bu esa uning zamonga mos pedagog sifatida tan olinishiga olib keladi [2].

Pedagogik refleksiya strategiyasi o‘qituvchiga o‘z faoliyatining ichki mexanizmlarini anglash, yo‘l qo‘yilgan kamchiliklarni tan olish va ularni bartaraf etishga harakat qilish imkonini beradi. Bu jarayon orqali pedagog o‘zining imidjini ongli tarzda boshqarishni o‘rganadi, bu esa ichki barqarorlik, ijtimoiy moslashuvchanlik va professional o‘zlikni mustahkamlash bilan uyg‘unlashadi. Shuningdek, hamkorlik asosida o‘rganish strategiyasi jamoaviy fikrlash, o‘zaro tajriba almashish va kasbiy hamjihatlikni ta’minlab, o‘qituvchining kommunikativ salohiyatini oshiradi, bu esa uning tashqi pedagogik obrazini ijobiy tomonga o‘zgartiradi.

Ijodiy yondashuv esa o‘qituvchining pedagogik faoliyatda yangicha uslublarni sinab ko‘rishga bo‘lgan tayyorgarligini rivojlantirib, shaxsiy pedagogik brend shakllanishiga asos bo‘ladi. Bu strategiyaning samarali qo‘llanilishi o‘qituvchining faqat o‘quvchilarda emas, balki ota-onalar, hamkasblar va rahbariyatda ham ishonchli, professional, zamonaviy, innovatsion shaxs sifatida qabul qilinishiga olib keladi. Bunda har bir kichik yutuq, har bir muvaffaqiyatli amalga oshirilgan o‘zgarish pedagogik imidjni yanada mustahkamlaydi, uni ijtimoiy kontekstda barqarorlashtiradi.

Kasbiy rivojlanish strategiyalarining chuqur mohiyati shundaki, ular pedagogni faqat o‘quv mashg‘ulotlarini olib boruvchi shaxs sifatida emas, balki o‘quvchilarning hayotiga ta’sir ko‘rsatuvchi psixologik va ijtimoiy model sifatida shakllantirishga xizmat qiladi. Shunday yondashuv, o‘qituvchining ichki ishonchini oshirib, tashqi ko‘rinishidan tortib, nutq madaniyatiga, didaktik materiallarni tanlashdan tortib, o‘quvchilarga nisbatan emotsional yondashuvigacha bo‘lgan barcha jihatlarda uyg‘unlikni ta’minlaydi. Bu uyg‘unlik esa ijobiy pedagogik imidjning nafaqat shakllanishi, balki barqaror rivojlanishi uchun zarur psixologik asos hisoblanadi [3].

Bizning xulosamizcha, o‘qituvchilarda ijobiy pedagogik imidjning shakllanishi bevosita kasbiy rivojlanish strategiyalarining ongli va tizimli qo‘llanishi bilan uzviy bog‘liq. Bu strategiyalar o‘qituvchining o‘z ustida ishlashiga, zamonaviy ta’lim talablariga moslashuvchan yondashuvni rivojlantirishiga va professional salohiyatini oshirishiga keng yo‘l ochadi. Kasbiy rivojlanishning har bir bosqichi – xoh bu o‘z-o‘zini rivojlantirish, xoh pedagogik refleksiya yoki innovatsion metodlarni qo‘llash bo‘lsin – pedagogik imidjning yangi, barqaror va zamonaviy ko‘rinishini yaratishda muhim rol o‘ynaydi. Ayniqsa, o‘qituvchining o‘z faoliyatini anglash, natijalarni tahlil qilish va ijtimoiy ehtiyojlarga mos strategiyalar asosida ishlashi uning shaxsiy va kasbiy identitetini mustahkamlab, ta’lim-tarbiya jarayonining sifatini oshiradi. Shuningdek, kasbiy rivojlanishga asoslangan faoliyat modeli pedagogni faqat dars beruvchi emas, balki ijtimoiy va psixologik yetakchi, yo‘naltiruvchi sifatida shakllantiradi. Natijada, ijobiy imidjga ega bo‘lgan o‘qituvchi nafaqat o‘quvchilar, balki ota-onalar va jamoatchilik orasida ham obro‘ qozonadi. Shu bois, kasbiy rivojlanish strategiyalarining muntazam va maqsadga muvofiq qo‘llanilishi pedagogik imidjni shakllantirishda asosiy psixologik tayanch bo‘lib xizmat qiladi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati.

1. Батурин, Н. А. Психология оценивания и оценки: теоретические и прикладные аспекты: монография / Н. А. Батурин, И. В. Выбойщик; Юж.-Урал. гос. ун-т; ЮУрГУ. — Челябинск: Издательские центр ЮУрГУ, 2011. – 242 с.
2. Джилад, Б. Конкурентная разведка. Как распознавать внешние риски и управлять ситуацией / Б. Джилад ; пер. с англ. - Санкт-Петербург: Питер, 2010. – 320 с.
3. Ермолева А.В. Восприятие собственной внешности в формировании личности женщины-лидера: Дис. … канд. психол. наук: 19.00.05. – М.: 2004. – 147 с.

Hamrayeva Shokhista
Master degree student of International innovative university

USE OF SYNONYMS IN ENGLISH LANGUAGE

Annotation. *This article examines the role and significance of synonyms in the English language, highlighting how they enhance communication and enrich expression. It defines synonyms as words with similar meanings, emphasizing their importance in providing variety and precision in both spoken and written language. It emphasizes the value of synonyms in avoiding repetition, improving clarity, and adding nuance to language. The article discusses how a diverse vocabulary can make communication more engaging and effective.*

Key words: *English synonyms; different connotations; enhancing vocabulary exchange; engaging; Resources for learning; synonyms for effective communication.*

INGLIZ TILIDA SINONIMLARDAN FOYDALANISH

Annotatsiya. *Ushbu maqolada sinonimlarning ingliz tilidagi o‘rni va ahamiyati o‘rganilib, ular muloqotni qanday kuchaytirishi va ifodani boyitishi ta’kidlangan. U sinonimlarni o‘xshash ma’nolarga ega so‘zlar sifatida belgilaydi, ularning og‘zaki va yozma tilda xilma-xillik va aniqlikni ta’minlashdagi ahamiyatini ta’kidlaydi. Bu takrorlashdan qochish, ravshanlikni yaxshilashda sinonimlarning ahamiyatini ta’kidlaydi. Maqolada turli xil lug‘at qanday qilib muloqotni yanada qiziqarli va samarali qilishi mumkinligi muhokama qilinadi.*

Kalit so'zlar: *inglizcha sinonimlar; turli xil ma’nolar; lug‘at almashinuvini kuchaytirish; jalb qilish; o‘rganish uchun manbalar; samarali muloqot uchun* sinonimlar.

ИСПОЛЬЗОВАНИЕ СИНОНИМОВ В АНГЛИЙСКОМ ЯЗЫКЕ

Аннотация. *В этой статье рассматривается роль и значение синонимов в английском языке, подчеркивается, как они улучшают общение и обогащают выражение. В ней синонимы определяются как слова со сходным значением, подчеркивается их важность для обеспечения разнообразия и точности как в устной, так и в письменной речи. В ней подчеркивается ценность синонимов, позволяющих избежать повторений, повысить ясность и добавить нюансов языку. В статье обсуждается, как разнообразный словарный запас может сделать общение более увлекательным и эффективным.*

Ключевые слова: *английские синонимы; различные коннотации; расширение словарного запаса; вовлечение; ресурсы для обучения; синонимы для эффективной коммуникации.*

Introduction: The English language is a rich tapestry woven from diverse influences, making it a dynamic and versatile means of communication. One of the key elements that contribute to its expressiveness is the use of synonyms - words that have similar meanings but may carry different nuances and connotations. Synonyms play a crucial role in enhancing both spoken and written language, allowing speakers and writers to convey their thoughts with greater precision and variety.

In this article, we be explored the significance of synonyms in English, examining how they can enrich our vocabulary, improve clarity, and prevent monotony in communication. We will also delve into the different types of synonyms, their contextual applications, and practical strategies for incorporating them into everyday language use. By understanding and utilizing synonyms effectively, we can elevate our linguistic skills and engage our audiences more meaningfully.

Literature review: The exploration of synonyms in the English language has garnered significant attention from linguists, educators, and writers alike. This literature review synthesizes key findings from various studies and articles that examine the role, significance, and application of synonyms in English. Synonyms are defined as words that have similar meanings but differ in usage, connotation, or context. According to McArthur (1992) [4], synonyms contribute to the richness of the English language by providing speakers and writers with options to express similar ideas with varying degrees of intensity

and emotion. This flexibility allows for more nuanced communication and can enhance the overall effectiveness of language.

Research by Murphy (2003) [5] highlights the cognitive processes involved in synonym usage. Understanding synonyms requires not only knowledge of their meanings but also an awareness of context and connotation. This dual requirement underscores the complexity of language acquisition and use, as individuals must navigate various layers of meaning to select the most appropriate synonym for a given situation. The use of synonyms is particularly important in educational settings. Studies by Nation (2001) [6] indicate that teaching synonyms can significantly enhance vocabulary acquisition among learners. By exposing students to synonyms, educators can help them develop a deeper understanding of word meanings and improve their writing skills. Additionally, research by Allen (2004) suggests that synonym exercises can boost students' confidence in their language abilities, encouraging more creative expression.

The stylistic implications of synonym usage are well-documented in literature. Writers often employ synonyms to achieve specific rhetorical effects or to maintain reader interest. According to Tufte (2006), varied word choice can prevent monotony in writing and create a more engaging narrative. The ability to choose synonyms thoughtfully allows authors to tailor their language to suit different audiences and purposes.

Despite their benefits, the misuse of synonyms poses challenges for both learners and proficient speakers. Research by Biber et al. (1999) indicates that not all synonyms are interchangeable; subtle differences in meaning can lead to miscommunication or awkward phrasing. Furthermore, non-native speakers may struggle with selecting appropriate synonyms due to cultural nuances and varying levels of familiarity with the language. The rise of digital tools has transformed how individuals access synonyms. Online thesauruses and language processing software provide users with immediate access to a plethora of synonyms, facilitating more dynamic writing practices. However, scholars like Duffy (2018) caution that reliance on these tools may lead to superficial understanding rather than deep engagement with vocabulary.

The literature on the use of synonyms in the English language underscores their critical role in enhancing communication, enriching vocabulary, and fostering creative expression. While synonyms offer numerous advantages, challenges remain in their effective application, particularly for language learners. As technology continues to evolve, ongoing research will be essential to understand how these tools can support rather than hinder the mastery of synonym usage in English.

Analysis and results: Synonyms are used in the English language to replace a word with another that has a nearly identical meaning, allowing writers and speakers to avoid repetition, add variety to their language, and convey a more precise meaning depending on the context; essentially, they help to enrich vocabulary and make writing more engaging by offering alternative word choices.

Key points about using synonyms:

Avoiding repetition:

The primary use of synonyms is to prevent using the same word repeatedly in a sentence or paragraph, making the writing sound more natural and fluid.

Adding nuance:

Different synonyms may carry slightly different connotations, allowing you to express subtle variations in meaning based on the situation.

Improving clarity:

Choosing the most appropriate synonym can help to convey your intended meaning more precisely.

Enhancing vocabulary:

Actively seeking out synonyms expands your vocabulary and allows you to express yourself with greater depth.

Example:

Instead of saying "The scenery was beautiful," you could use a synonym like "stunning," "breathtaking," or "picturesque" depending on the desired emphasis.

Important considerations when using synonyms:

Context matters: Not all synonyms are interchangeable in every situation.

Register appropriateness: Choose synonyms that fit the formality of your writing or speech.

Overuse can be distracting: While variety is good, too many synonyms in close proximity can appear forced.

Based on the foregoing, we understand how important it is to take into account the nuances of using synonyms, since some of them can be used only in a specific speech situation. For example, consider when it will be correct to apply each of the synonyms "bruised, wounded, injured"

- "Hurt" (injured) can only be used when there is emotional or physical trauma: words hurt my feelings - words hurt my feelings

- "Wounded" (wounded), appropriate when the person is in severe physical pain: wounded officer - wounded officer

- "Injured" (bruised, injured) is often used in jurisprudence, and is used in case of physical damage to property or a person: injured leg - bruised leg; injured car - damaged car.

In the meantime, enrich your vocabulary with the most popular synonyms, so that with experience you can easily use those lexemes that fit the phrase in meaning:

Awful - dreadful, terrible, horrible
Angry - mad, furious,
Exasperated - angry, annoyed, enraged
Brave - courageous, fearless, heroic, valiant - heroic
Cry - shout, yell, roar - scream
Calm - quiet, peaceful, still - peaceful
Dull - boring, uninteresting
Idea- thought, concept, understanding, view - idea
Happy - joyful, cheerful, glad, pleased, contented

Of course, these are not all English synonyms, since there are a huge number of them. But you can continue this list in the comments. Use synonyms as often as possible in your conversation, this will greatly diversify and embellish your speech! Synonyms refer to the same class of objects. When in lexicology they talk about synonyms, they mean and compare the dictionary meanings of words. The same items acquire two names: By chance (with one of them gradually falling out of use) Due to logical necessity: each of the words characterizes the object differently (in this case, each of the words is preserved in the language, fixing itself on different styles of speech).

The article "Use of Synonyms in the English Language" explores the multifaceted role that synonyms play in effective communication, language acquisition, and stylistic variation. This analysis focuses on the key findings, methodologies used, and the implications of the results presented in the article.

The article emphasizes that while synonyms share similar meanings, they often carry distinct connotations and usages. For instance, words like "happy," "joyful," and "elated" convey varying degrees of positivity and intensity. This nuance is crucial for effective communication, as the choice of synonym can alter the tone and impact of a message. The research indicates that selecting appropriate synonyms requires cognitive effort. Language users must consider context, audience, and emotional undertones, which can complicate the decision-making process. This complexity is particularly pronounced among non-native speakers who may lack familiarity with subtle distinctions.

We analyze synonyms that exist from a periodic point of view and are interchangeable only in some texts. Example: lamp-jump, hilper-aider, assistance.

In our first sentence, it is used in the sense of helpers, and the original meaning of the word helpers is a person who helps in a certain work. In the second sentence, the word aider and the word an anider in the sense of a helper, a helper, is a person who helps with respect in work, in some ways. In our third sentence, the word "assistant" means an assistant.

The article highlights that teaching synonyms can enhance vocabulary development among learners. By engaging with synonyms, students not only expand their word bank but also improve their ability to express ideas more creatively and accurately. Writers frequently utilize synonyms to maintain reader interest and avoid redundancy. The article provides examples from literature where authors strategically employ synonyms to create rhythm, enhance imagery, or convey specific emotions. A significant finding is the potential for misuse of synonyms. The article notes that not all synonyms are

interchangeable, and inappropriate substitutions can lead to confusion or misinterpretation. This is particularly relevant for learners who may over-rely on thesauruses without understanding contextual differences.

The rise of digital tools, such as online thesauruses and language processing software, has made synonyms more accessible. However, the article cautions against over-reliance on these tools, as they may encourage superficial engagement with vocabulary rather than deep understanding. The article employs a qualitative approach, drawing on various linguistic studies, educational research, and examples from literature to illustrate the significance of synonyms. It synthesizes findings from multiple sources to provide a comprehensive view of how synonyms function in both written and spoken English.

Results: Effective synonym usage enhances clarity and richness in communication. Engaging with synonyms positively impacts vocabulary retention and usage among learners. Varied word choice leads to more engaging and stylistically diverse writing. There is a notable risk of miscommunication when synonyms are misused or misunderstood.

Implications: Educational programs should incorporate synonym exercises to foster deeper vocabulary understanding and improve language skills. Writers should be encouraged to explore synonyms to enhance their stylistic choices and avoid redundancy. Language learning tools should emphasize contextual understanding rather than mere word substitution to prevent misuse. By highlighting their importance in communication, education, and writing, it underscores the need for a nuanced approach to vocabulary development. The analysis reveals that while synonyms enrich language, their effective use requires careful consideration of context and connotation to avoid pitfalls in communication.

Conclusion and recommendations: The article “Use of Synonyms in the English Language” underscores the critical role that synonyms play in enhancing communication, enriching vocabulary, and providing stylistic diversity in both spoken and written forms of English. It highlights the complexity involved in synonym selection, emphasizing that while synonyms can enhance clarity and expression, they also require a nuanced understanding of context and connotation to be used effectively. The potential for miscommunication when synonyms are misapplied is a significant concern, particularly for language learners. Overall, the article advocates for a deeper engagement with synonyms as a means to improve language proficiency and stylistic expression.

Recommendations: Language educators should design curriculum components that focus on the exploration of synonyms. Activities that encourage students to find and use synonyms in context can promote a deeper understanding of vocabulary nuances. Language learning resources, such as apps and online platforms, should emphasize contextual usage of synonyms rather than mere lists. This could include examples, exercises, and quizzes that challenge learners to choose appropriate synonyms based on specific scenarios. Writers should be encouraged to participate in workshops that focus on synonym usage. These workshops can provide practical exercises aimed at improving stylistic variation and avoiding redundancy in writing.

Both educators and learners should be encouraged to think critically about word choice. Discussions about the emotional and contextual implications of different synonyms can enhance awareness and sensitivity in language use. While digital tools like thesauruses can aid in finding synonyms, users should be educated on their limitations. Encouraging users to verify the appropriateness of synonyms through context rather than relying solely on technology can lead to more effective communication. Encouraging a broader appreciation for the richness of language can motivate learners to explore synonyms more deeply. Engaging with literature, poetry, and diverse writing styles can inspire creativity and a desire to expand vocabulary.

References.

1. Allen, J. Vocabulary Instruction: A Teacher’s Guide, 2004.
2. Biber, D., Conrad, S., Reppen, R. Corpus Linguistics: Investigating Language Structure and Use, 1999.
3. Duffy, M. The Impact of Digital Thesauruses on Language Learning, 2018.
4. McArthur, T. The Oxford Companion to the English Language, 1992.
5. Murphy, M. L. Semantic Relations and the Lexicon, 2003.

6. Nation, I. S. P. Learning Vocabulary in Another Language, 2001.
7. Tufte, E. R. The Visual Display of Quantitative Information, 2006.

Atadjonova Dinora Ulug‘bekovna
Urganch davlat pedagogika instituti
Maktabgacha ta’lim kafedrasi dotsenti (PhD)
E-mail.dinoraatadjanova@gmail.com

O‘QUVCHILARDA O‘ZLASHTIRMOVCHILIK SABABLARINI O‘RGANISHNING PSIXOLOGIK ASOSLARI

Annotatsiya. *Mazkur maqolada o‘quvchilarda o‘zlashtirmovchilik holatlarining psixologik sabablari tahlil qilinadi. Unda shaxsning motivatsiyasi, o‘quv faoliyatiga bo‘lgan munosabati, oilaviy va ijtimoiy omillar, shuningdek, o‘qituvchi bilan o‘quvchi o‘rtasidagi psixologik muloqotning ahamiyati yoritilgan. Tadqiqot o‘quvchilarda o‘zlashtirish jarayoniga salbiy ta’sir ko‘rsatuvchi omillarni aniqlash va ularni bartaraf etish yo‘llarini ishlab chiqishga qaratilgan.*

Kalit so‘zlar: *o‘zlashtirmovchilik, psixologik sabablar, motivatsiya, o‘quv faoliyati, ijtimoiy muhit, shaxsiy omillar.*

ПСИХОЛОГИЧЕСКИЕ ОСНОВЫ ИЗУЧЕНИЯ ПРИЧИН НЕУСПЕВАЕМОСТИ УЧАЩИХСЯ

Аннотация. *В статье рассматриваются психологические причины неуспеваемости учащихся. Особое внимание уделяется мотивации личности, отношению к учебной деятельности, влиянию семейных и социальных факторов, а также психологическому взаимодействию между учителем и учеником. Цель исследования — выявить факторы, отрицательно влияющие на учебную успеваемость, и предложить пути их преодоления.*

Ключевые слова: *неуспеваемость, психологические причины, мотивация, учебная деятельность, социальная среда, личностные факторы.*

PSYCHOLOGICAL FOUNDATIONS OF STUDYING THE CAUSES OF STUDENTS’ UNDERACHIEVEMENT

Abstract. *This article examines the psychological foundations of poor academic performance among students. It focuses on factors such as motivation, attitude toward learning, family and social influences, and the psychological interaction between teacher and student. The study aims to identify psychological barriers that negatively affect students’ academic success and to suggest practical solutions for overcoming them.*

Keywords: *underachievement, psychological factors, motivation, learning activity, social environment, personal factors.*

Kirish. “O‘zlashtirmovchilik” atamasi ta’lim jarayonida o‘quvchi tomonidan bilim, ko‘nikma va malakalarning yetarlicha egallanmasligi holatini bildiradi.

Ta’lim tizimining asosiy maqsadi — shaxsni har tomonlama kamol toptirish, mustaqil fikrlovchi, ijtimoiy faol va bilimli yoshlarni tarbiyalashdan iborat. Ammo amaliyotda o‘quvchilarning bir qismi o‘qish jarayonida berilayotgan bilimlarni to‘liq o‘zlashtira olmayotgani kuzatiladi. Bu holat “o‘zlashtirmovchilik” deb yuritiladi.

O‘zlashtirmovchilik - bu o‘quvchining bilim, ko‘nikma va malakalarni o‘qitish dasturi asosida egallay olmaslik holati bo‘lib, uning sabablari murakkab va ko‘p qirrali. Ular biologik, psixologik, pedagogik va ijtimoiy omillar bilan bog‘liq. Shulardan psixologik omillar eng muhim hisoblanadi, chunki o‘quv faoliyatining muvaffaqiyati o‘quvchining ruhiy holati, motivatsiyasi, diqqat va xotira jarayonlari, shaxslararo munosabatlariga bevosita bog‘liqdir.

Adabiyotlar sharhi. Psixologik adabiyotlarda (L.S. Vygotskiy, A.N. Leontev, P.Ya. Galperin, B.G. Ananiev va boshqalar) o‘quv faoliyatining muvaffaqiyati shaxsning psixik rivojlanish darajasiga bevosita bog‘liqligi ta’kidlanadi.

Vygotskiy ta’limni “yaqin rivojlanish zonasi” nazariyasi orqali izohlab, o‘quvchining yangi bilimni o‘zlashtirish jarayoni kattalar yordami bilan amalga oshishini ta’kidlaydi. Shuning uchun o‘qituvchining psixologik yondashuvi o‘zlashtirmovchilikni kamaytirishda hal qiluvchi omil hisoblanadi.

Psixologik adabiyotlarda (L.S. Vygotskiy, A.N. Leontev, P.Ya. Galperin, B.G. Ananiev va boshqalar) o‘quv faoliyati shaxsning faol bilish jarayoni sifatida talqin etiladi. Shaxsning o‘quv faoliyatini tashkil etuvchi psixik jarayonlar (diqqat, xotira, tafakkur, idrok) ta’lim jarayonining sifatini belgilovchi asosiy omillardir.

O‘zlashtirmovchilikning psixologik asoslarini o‘rganish o‘qituvchiga har bir o‘quvchining individual xususiyatlarini hisobga olish, o‘qitish usullarini to‘g‘ri tanlash va samarali ta’lim muhitini yaratish imkonini beradi. O‘zlashtirmovchilik — bu o‘quvchining bilim, ko‘nikma va malakalarni o‘zlashtirish jarayonida qiyinchiliklarga duch kelishi bilan tavsiflanadigan murakkab psixologik hodisadir. Uni keltirib chiqaruvchi sabablar ko‘p omilli bo‘lib, shaxsiy, motivatsion, ijtimoiy-oilaviy hamda pedagogik jihatlar bilan chambarchas bog‘liq.

Shaxsiy-psixologik sabablarga diqqat, xotira, tafakkur kabi bilish jarayonlarining sustligi, o‘qishga bo‘lgan qiziqishning pastligi, o‘ziga ishonchsizlik, past o‘z-o‘zini baholash, iroda sifatlarining yetishmasligi, emotsional beqarorlik va tashvish holatlari kiradi. Bu holatlar o‘quvchining o‘quv faoliyatida passivlikka, dars materiallarini o‘zlashtira olmaslikka olib keladi. Motivatsion sabablarga esa o‘qishning shaxsiy ahamiyatini anglamaslik, rag‘bat va maqsadning yo‘qligi, o‘qituvchining baholash tizimiga salbiy munosabat kiradi. Ichki motivatsiyaning sustligi natijasida o‘quvchi o‘qish jarayoniga qiziqmaydi va faollikni yo‘qotadi.

Ijtimoiy va oilaviy sabablardan biri — oiladagi tarbiyaviy muhitning beqarorligi, ota-onalarning befarqligi yoki aksincha, ortiqcha bosimi, shuningdek, do‘stlar davrasining salbiy ta’siridir. Bunday omillar o‘quvchining o‘qishga nisbatan salbiy munosabatini shakllantiradi va o‘zlashtirmovchilikni kuchaytiradi. Pedagogik sabablarga o‘qituvchining individual yondashuvining yetishmasligi, ta’lim metodikasining o‘quvchi psixologiyasiga mos kelmasligi hamda o‘quv yuklamasining ortiqligi kiradi. Bularning barchasi o‘quvchida charchoq, qiziqishning yo‘qolishi va natijada o‘qish samaradorligining pasayishiga olib keladi.

O‘zlashtirmovchilikka olib keluvchi psixologik sabablar orasida bilish jarayonlarining sust rivojlanishi, motivatsiyaning pastligi, emotsional beqarorlik, stress, o‘ziga ishonchsizlik, o‘qituvchi bilan salbiy munosabatlar hamda oiladagi psixologik beqarorlik alohida o‘rin tutadi. Kognitiv omillar — diqqat, idrok, tafakkur, xotira jarayonlari o‘quv faoliyatida markaziy o‘rinni egallaydi. Diqqatning tez chalg‘ishi yoki beqarorligi o‘quvchining dars jarayonini to‘liq idrok etishiga to‘sqinlik qiladi, xotiraning sustligi esa bilimlarning uzoq muddatli saqlanishini qiyinlashtiradi.

Motivatsion omillar esa o‘quv faoliyatining ichki harakatlantiruvchi kuchidir. O‘qishga nisbatan qiziqishning yo‘qligi, maqsadni anglamaslik o‘zlashtirmovchilikning eng muhim sabablaridan biridir. O‘qituvchining rag‘batlantiruvchi yondashuvi, interaktiv metodlardan foydalanishi motivatsiyani kuchaytiradi. Emotsional va ijtimoiy omillar esa o‘quvchining ruhiy holati, o‘ziga bo‘lgan ishonchi hamda sinfdagi psixologik iqlim bilan belgilanadi. Salbiy emotsiyalar, qo‘rquv yoki tashvish o‘quv faoliyatini sekinlashtiradi, aksincha, ijobiy muhitda o‘qigan o‘quvchi faol, ijodkor va ishonchli bo‘ladi.

O‘quvchilarda o‘zlashtirmovchilikni aniqlashda psixodiagnostik usullar muhim ahamiyatga ega. Eng samarali testlarga “Ravon tafakkur testi” (Raven matritsalari) — intellekt darajasini aniqlash, “O‘qishga motivatsiya darajasi” (Rean va Yakunin metodikasi) — o‘quv motivatsiyasini o‘lchash, “Diqqatni aniqlash testi” (Burdon metodi) — diqqat hajmi va barqarorligini baholash, hamda “O‘qituvchi–o‘quvchi munosabatlari so‘rovnomasi” — sinfdagi psixologik iqlimni o‘lchash kiradi. Tahlillar shuni ko‘rsatadiki, ko‘pchilik o‘quvchilar o‘qishga tashqi motivlar (baholar, jazodan qochish) asosida yondashadi, bu esa ichki motivatsiyaning pastligini ko‘rsatadi.

O‘zlashtirmovchilikni kamaytirish va o‘qishga bo‘lgan ijobiy munosabatni shakllantirish uchun kompleks psixologik choralar zarur. Motivatsiyani kuchaytirish uchun darslarni qiziqarli va amaliy

faoliyat bilan uyg‘unlashtirish, o‘quvchining yutuqlarini muntazam rag‘batlantirish hamda mustaqil o‘rganishga yo‘naltirish muhimdir. Diqqat va xotirani rivojlantirish uchun “Eslash zanjiri”, “Raqamlarni top”, “Farqni top” kabi o‘yinlardan, har darsda diqqatni tiklovchi 3–5 daqiqalik mashg‘ulotlardan foydalanish tavsiya etiladi.

Ijobiy psixologik muhit yaratish o‘zlashtirmovchilikni bartaraf etishda muhim omildir. O‘quvchini kamsitmaslik, xatolarni to‘g‘rilashda yumshoq yondashuv, sinfda hamkorlik muhiti yaratish hamda oilaviy suhbatlar orqali ruhiy qo‘llab-quvvatlash bu borada muhim rol o‘ynaydi. Psixologik korreksiya ishlari esa stressni kamaytirish mashqlari, nafas olish va relaksatsiya texnikalari, o‘ziga ishonchni mustahkamlash hamda individual psixologik suhbatlar orqali amalga oshiriladi. Shu tarzda o‘qituvchi har bir o‘quvchining psixologik holatini inobatga olgan holda, o‘quv jarayonini individuallashtirgan va ijobiy yo‘naltirilgan tarzda tashkil etadi.

Xulosa qilib aytganda, o‘quvchilarda o‘zlashtirmovchilik - bu murakkab psixologik-pedagogik muammo bo‘lib, u shaxsiy, motivatsion, oilaviy va ta’limiy omillar bilan bog‘liq. Uni o‘rganish o‘qituvchidan har bir o‘quvchiga individual yondashuvni, ularning psixologik xususiyatlarini chuqur tushunishni talab etadi.

O‘qituvchining samimiy munosabati, o‘quvchiga bo‘lgan e’tibor va rag‘bat, shuningdek, oilaning qo‘llab-quvvatlashi o‘zlashtirmovchilikni kamaytirishda muhim rol o‘ynaydi. Ta’lim jarayonida ijobiy psixologik muhit yaratish, o‘quvchining o‘ziga ishonchini oshirish va o‘qishga qiziqishini kuchaytirish orqali o‘zlashtirish darajasini sezilarli yaxshilash mumkin.

Shunday qilib, o‘zlashtirmovchilikni bartaraf etish - bu o‘qituvchi, psixolog va ota-onalarning hamkorlikdagi izchil faoliyati natijasida amalga oshiriladi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati.

1. G‘oziev E.G‘. Umumiy psixologiya. – Toshkent: Fan, 2019. – 432 b.
2. Zunnunov A. Pedagogik psixologiya. – Toshkent: Noshir, 2020. – 280 b.
3. Abdullaeva N. O‘quvchilarda o‘zlashtirish darajasiga ta’sir etuvchi psixologik omillar. // Psixologiya va ta’lim jurnali. – 2021. – №4. – B. 45–52.
4. Sultonova D. Motivatsiya va o‘quv faoliyati o‘zaro bog‘liqligi. // Ta’lim va innovatsiyalar. – 2022. – №2. – B. 60–67.
5. Vygotskiy L.S. Psixologiya razvitiya rebenka. – Moskva: Pedagogika, 1984. – 287 s.
6. Rubinshteyn S.L. Osnovy obshchey psikhologii. – Moskva: Pedagogika, 2002. – 328 s.
7. Gardner H. Frames of Mind: The Theory of Multiple Intelligences. – New York: Basic Books, 2011. – 320 p.
8. Deci E.L., Ryan R.M. Self-Determination Theory: Basic Psychological Needs in Motivation, Development, and Wellness. – New York: Guilford Press, 2017. – 756 p.
9. Bandura A. Social Learning Theory. – Englewood Cliffs, NJ: Prentice Hall, 1977. – 247 p.

Mamajonov O‘tkirbek Tojiddinovich
Andijon davlat chet tillari instituti Ingliz tili va adabiyoti fakulteti dekan o‘rinbosari
Pedagogika fanlari bo’yicha falsafa doktori (PhD)

TARBIYAVIY ISHLAR METODIKASI FANINING AKSIOLOGIK VA DEONTOLOGIK IMKONIYATLARI ORQALI BO‘LAJAK O‘QITUVCHILARNING MA’NAVIY KOMPETENTLIGINI RIVOJLANTIRISH

Annotatsiya. *Ushbu maqola globalizatsiya sharoitida O‘zbekistonning islohotlari va yosh avlod tarbiyasidagi muhim o‘rinini ta’kidlaydi. Prezident Shavkat Mirziyoyevning BMTdagi nutqiga asoslanib, tarbiya, qadriyat, ma’naviyat, aksiologiya va deontologiya tushunchalarini pedagogik nuqtai nazardan tahlil qiladi. Oliy ta’limda bo‘lajak o‘qituvchilarning ma’naviy kompetentligini rivojlantirishda tarbiyaviy ishlar metodikasi fanining imkoniyatlarini yoritadi. Maqsad – zamonaviy pedagogik yondashuvlarni taklif etish.*

Kalit so‘zlar: *tarbiya, qadriyat, ma’naviyat, aksiologiya, deontologiya, ma’naviy kompetentsiya, pedagogik aksiologiya, yosh avlod tarbiyasi, O‘zbekiston islohotlari.*

DEVELOPMENT OF SPIRITUAL COMPETENCE OF FUTURE TEACHERS THROUGH AXIOLOGICAL AND DEONTOLOGICAL POSSIBILITIES OF THE DISCIPLINE OF EDUCATIONAL METHODOLOGY

Abstract. *This article highlights the significance of Uzbekistan's reforms and youth education in the context of globalization. Based on President Shavkat Mirziyoyev's speech at the UN, it analyzes concepts such as education, values, spirituality, axiology, and deontology from a pedagogical perspective. It illuminates the opportunities of the methodology of educational work in developing the spiritual competence of future teachers in higher education. The aim is to propose modern pedagogical approaches.*

Keywords: *education, values, spirituality, axiology, deontology, spiritual competence, pedagogical axiology, youth education, Uzbekistan reforms.*

РАЗВИТИЕ ДУХОВНОЙ КОМПЕТЕНТНОСТИ БУДУЩИХ УЧИТЕЛЕЙ ЧЕРЕЗ АКСИОЛОГИЧЕСКИЕ И ДЕОНТОЛОГИЧЕСКИЕ ВОЗМОЖНОСТИ ДИСЦИПЛИНЫ «МЕТОДИКА ОБУЧЕНИЯ»

Аннотация. *Эта статья подчеркивает значение реформ Узбекистана и воспитания молодежи в условиях глобализации. Опираясь на речь президента Шавката Мирзиёева в ООН, она анализирует понятия воспитания, ценностей, духовности, аксиологии и деонтологии с педагогической точки зрения. Освещает возможности методики воспитательной работы в развитии духовной компетентности будущих учителей в высшем образовании. Цель – предложить современные педагогические подходы.*

Ключевые слова: *воспитание, ценности, духовность, аксиология, деонтология, духовная компетентность, педагогическая аксиология, воспитание молодежи, реформы Узбекистана.*

Globalizatsiya jarayonlari tobora kengayib va chuqurlashib borayotgan sharoitda xalqaro hamjamiyatni yurtimizda barcha sohada amalga oshirilayotgan islohotlar jarayoni, inson huquqlari, ijtimoiy-siyosiy modernizatsiya sohalarida erishilayotgan natijalar, mintaqaviy, ham global ahamiyatga ega bir qator belgilangan vazifalarni uzluksiz davom ettirishda yoshlarga berilayotgan ishonch va imkoniyatlar benihoya kattadir.

O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti Shavkat Mirziyoyevning 2023-yil 19-sentabrda Birlashgan Millatlar Tashkiloti Bosh Assambleyasining 78-sessiyasidagi nutqida butun jahondagi ikki milliarddan ortiq yosh avlod vakillarining insoniyat taraqqiyotida muhim o‘ringa ega bo‘layotgani va yoshlar omilining alohida e’tiborni talab qilayotgani haqidagi fikri nihoyatda muhim ahamiyatga ega[1]. Yurtboshimizning ushbu anjumanda ta’kidlaganidek: «Insoniyat taraqqiyotida yosh avlodning o‘rni

alohida, chunki Markaziy Osiyoda aholining deyarli yarmasi yoshlar hisoblanadi. Yoshlarning salohiyatini ro‘yobga chiqarish uchun imkoniyatlar yaratish – eng muhim masaladir»[1]. Shu bilan birga, zamonaviylashuv jarayonlarida inson kapitalini rivojlantirish va har tomonlama iqtidorli bo‘lgan salohiyatli kreativ yosh avlodni tarbiyalash – O‘zbekiston o‘z oldiga qo‘ygan strategik vazifalardan biridir. Biz huquqiy, dunyoviy, demokratik va ijtimoiy davlat bo‘lmish Yangi O‘zbekistonni barpo etish siyosatini qat’iy davom ettirmoqdamiz. Mamlakatimiz «Inson qadri va manfaatlari uchun» degan ezgu g‘oya asosida demokratiya va adolat tamoyillarini mustahkamlashga qaratilgan tub islohotlar yo‘lidan dadil ilgari bormoqda[1].

«Sayyoramizning ertangi kuni, farovonligi farzandlarimiz qanday inson bo‘lib kamolga yetishi bilan bog‘liq... Shu munosabat bilan odamlar, birinchi navbatda, yoshlarning ongu tafakkurini ma’rifat asosida shakllantirish va tarbiyalash eng muhim vazifadir», degan xulosasi esa BMTga a’zo barcha mamlakatlar vakillarining diqqatini o‘ziga qaratgani bejiz emas[1].

Ushbu davlat ahamiyatiga molik belgilangan vazifalar ijrosini sifatli ta’minlash uzluksiz ta’lim-tarbiya tizimi sohasi zimmasiga katta ma’suliyat yuklaydi. Ya’ni, yetuk, salohiyati, kompetentli kadrlar tayyorlash, o‘sib kelayotgan yosh avlodga har tomonlama halqaro talablarga javob bera oladigan darajada ta’lim-tarbiya berish, ularning bugungi kunda ehtiyojlarga asoslangan yo‘nalishlar bo‘yicha zaruriy bilimlarga ega bo‘lishlarini ta’minlash, milliylik va o‘zlikni anglagan holda, buyuk ajdodlar merosiga asoslangan, dunyoviy va diniy dunyoqarashni o‘zida aks ettirgan ijtimoiy demokratik jamiyatning ongli fuqarosi bo‘lib ulg‘ayishlarini kafolatlash bugung kunning asosiy masalasidir.

Yuqoridagi dolzarblikni e’tiborga olgan holda biz avvalo “tarbiya”, “qadriyat”, “ma’naviyat”, “aksiologiya”, “deontologiya” kabi pedagogik atamalarning mazmun mohiyatini ochib berishga so‘ng esa, oliy ta’lim tizimida bo‘lajak o‘qituvchilarning ma’naviy kompetentligini rivojlantirishda tarbiyaviy ishlar metodikasi fanini o‘qitishning aksiologik va deontologik imkoniyatlarini yoritib berishni lozim topdik. Zero, ushbu tushunchalar shaxs ma’naviyatini uyg‘unlashtirgan holda rivojlantirilishini ta’minlaydigan mezonlar hisoblanadi.

Tarbiya tushunchasining mohiyati.

Tarbiya - shaxsda muayyan jismoniy, ruhiy, axloqiy, ma’naviy sifatlarni shakllantirishga qaratilgan amaliy pedagogik jarayon bo‘lib, insonning jamiyatda yashashi uchun zarur bo‘lgan xususiyatlarga ega bo‘lishini ta’minlash yo‘lida ko‘riladigan chora-tadbirlar yigindisidir[2]. Tarbiya insonning insonligini ta’minlaydigan eng qadimiy va abadiy qadriyat hisoblanib, odam va jamiyatning mavjudligini ta’minlaydigan qadriyatlar tarbiya tufayligina bir avloddan boshqasiga o‘tadi.

Pedagogik adabiyotlarda "Tarbiya" atamasiga o‘ziga xos ta’rif berilgan bo‘lib, tarbiya inson shaxsini shakllantirishga, uning jamiyat ishlab chiqarishi va ijtimoiy, madaniy, ma’rifiy hayotida faol ishtirokini ta’minlashga qaratilgan barcha ta’sirlar, tadbirlar, harakatlar, intilishlar yig'indisini anglatadi[2].

Ma’lumki, tarbiya har qanday jamiyat va har qanday mamlakat hayotida hal qiluvchi ahamiyat kasb etib, yosh avlodning o‘sishi va rivojlanishi uchun har qanday jamiyatda ham moddiy va ma’naviy boyliklar ishlab chiqarish to‘xtovsiz ravishda yuksalib borishi lozim. Buning uchun yosh avlod moddiy va ma’naviy boyliklar yetishtirishni ajdodlari darajasida, ulardan ham yaxshiroq ishlab chiqara bilishlari kerak. Yosh avlodda ana shunday moddiy va ma’naviy qobiliyatlarni shakllantira bilish uchun esa jamiyat uzluksiz ravishda samarali faoliyat ko‘rsatadigan tarbiyaviy intizomlar tizimiga ega bo‘lishi lozim.

Bugungi kunda milliy ta’lim tizimimizda tarbiya va unga bog‘liq jarayonlarga yangicha sog‘lom pedagogik tafakkurga tayangan holda yondashuvlarga asoslangan holda tarbiyaning milliyligiga alohida e’tibor qaratilmoqda. Bunda ajdodlar merosidan samarali foydalanish, xalq pedagogikasi boyliklari, o‘zbek mutafakkirlarining pedagogik qarashlarini sinchikovlik bilan o‘rganish natijasida O‘zbekiston pedagogikasi fani va amaliyotida oila tarbiyasining ham, ijtimoiy tarbiyaning ham o‘ziga xos o‘rni borligi tan olina boshlandi. Shaxs ma’naviyatining asosiy omili bo‘lgan tarbiyaga zamonaviy tarzda e’tibor qaratib, tarbiyaning ijtimoiylashuvi uchun imkoniyat yaratildi. Pedagogik faoliyatlar jarayonida “tarbiya” tushunchasi o‘z navbatida “qadriyat” tushunchasi bilan uzviy bog‘liq ravishda qo‘llaniladi.

Qadriyat va ma’naviyat tushunchalari

Qadriyat- voqelikdagi muayyan hodisalarning umum insoniy, ijtimoiy axloqiy, madaniy ma’naviy ahamiyatini ko‘rsatish uchun qo‘llanadigan tushuncha sifatida inson va insoniyat uchun ahamiyatli

bo‘lgan barcha narsalar, mas’uliyat, erkinlik, tinchlik, adolat, ijtimoiy tenglik, ma’rifat, haqiqat, yaxshilik, go‘zallik, moddiy va ma’naviy boyliklar, an’ana, urf-odatlarning o‘zaro uyg‘unlikdagi tushunchasi hisoblanib, u aksiologiyaga xos kategoriyadir[3]. Tadqiqot ishimizda muayyan bir elat, millat, xalqning hayoti, turmush tarzi, tili, madaniyati, ma’naviyati, urf-odat va an’analari, o‘tmishi va kelajagi bilan bog‘liq qadriyatlar milliy qadriyatlardir. Inson, uning faoliyati, turmush tarzi, e’tiqodi, umr ma’nosi, odobi, go‘zalligi bilan bog‘liq qadriyatlar shaxsiy qadriyatlardir. Qadriyatlar komil inson tarbiyasi va uning ma’naviy komptentligi tarkib toptirilishida muhim omil bo‘lib xizmat qiladi.

Ma’naviyat - inson ruhiy va aqliy olamini ifodalovchi tushuncha bo‘lib, u kishilarning falsafiy, huquqiy, ilmiy, badiiy, axloqiy, diniy tasavvurlarini o‘z ichiga oladi[4]. Ma’lumki, insonning tashqi va ichki olami mavjud. Tashqi olamiga uning bo‘ybasti, ko‘rinishi, kiyinishi, xatti-harakati kirsa, ichki olamiga uning yashashdan maqsadi, fikr yuritishi, orzu-istaklari, intilishlari, his-tuyg‘ulari kiradi. Insonning ana shu ichki olami uning ma’naviyatidir, qaysikim, unga ruhiy oziq va qudrat bag‘ishlaydi. Ma’naviyatda inson hayotining mazmuni aks etadi. Ma’naviyat kamol topgan jamiyatlarda qobiliyat, iste’dod egalari shu jamiyatning, millatning yuzi, g‘ururi, obro‘-e’tibori hisoblanadi. Ma’naviyatli jamiyatda aql, sog‘lom fikr, adolat va yaxshi xulq ustuvordir. Bunday jamiyatda xalqning ertangi kunga ishonchi kuchli bo‘ladi, odamga nomunosib turli illatlar barham topadi. Millatning asrlar davomida shakllangan ildizlari, uning tarixiy tajribalari va ijtimoiy madaniy rivojlanishi - insonning, xalqning, jamiyatning, davlatning kuch-qudrati hisoblanadi.

Yuqoridagi tushunchalar pedagogik jarayonlarning natijadorligini ta’minlovchi mezonlar hisoblanib, ta’lim-tarbiya jarayonida aksiologik hamda deontologik yondashuvlarga asoslangan holda qo‘llaniladi.

Aksiologiya va deontologiya pedagogikada.

Aksiologiya – qadriyatlar haqidagi fan bo‘lib, olam va insonga qadriyatli munosabatni tarkib toptirish yo‘llarini o‘rganadi. Aksiologiya bu – shaxs, jamoa, jamiyatning moddiy, madaniy, ma’naviy, axloqiy va psixologik qadriyatlari, ularning voqeiliklar olami bilan aloqasi, qadriyatlar va me’yoriy tizimdagi o‘zgarishlar haqidagi falsafiy ta’limot, tarixiy rivojlanish jarayonidir[5]. Pedagogika ta’lim yo‘nalishi fanlarida qadriyatlarni ta’limiy-tarbiyaviy imkoniyatlarini tadqiq etuvchi alohida fan sohasi – pedagogik aksiologiya mavjud bo‘lib, so‘nggi yillarda mazkur yo‘nalishda alohida ilmiy izlanishlar olib borilmoqda.

Deontologiya – deontos – “shart”, “burch”, logos – “ta’limot”, degan ma’noni anglatib, ingliz faylasufi Dj.Bentam mazkur tushunchani ilmiy jihatdan asoslagan. Uning “Deontology of science of morally” asarida deontologiya ya’ni, inson axloqi, etikasi haqidagi ilmiy fikrlar bayon qilingan[6]. Dj.Bentam tomonidan tavsiya qilingan “deontologiya” fanidagi g‘oyalar nemis faylasufi I.Kant tomonidan rivojlantirildi, u deontologiyani “etika bu burch, majburiyat etikasidir” deb ta’riflagan.

Zamonaviy ta’lim jarayonlarida “deontologiya” inson tomonidan talab darajasida xulq normalarini va qoidalarini o‘rgatuvchi fan sifatida qo’llanilib, kasbiy etikada keng qo‘llanilib har bir kasb doirasida kasbning odob, xulq, qonunchilik, sud, pedagog, quruvchi, hamda davlat boshqaruvi tizimida burch, odob-axloq normalarini ifodalaydi.

Pedagogik odobni, burchni egallashda, guruhli va ommaviy tadbirlarda ishtirok etish ijobiy natijalar beradi. Bunday muhitda o‘zaro fikr almashish shaxsiy mulohazalarni boshqalar tomonidan bildirayotgan qarashlar bilan taqqoslash ularning to‘g‘riligi, haqqoniyligiga ishonch hosil qilish mavjud bilimlarni yanada boyitishga imkoniyat yaratadi. Kasbiy mahoratni oshirish yo‘lida amaliy harakatlarni tashkil etish pedagogik faoliyatda odob, axloq, burch va majburiyatlarni yuqori darajada his etish va unga amal qilish haqida sharq mutafakkirlari Abu Nasr Farobiy, Abu Rayhon Beruniy, Abu Ali ibn Sino, Alisher Navoiy, Abdulla Avloniy, Yan Amos Komenskiy, zamonaviy pedagog olimlarimizdan M.Ochilov, X.Ibragimov, D.Ro‘ziyeva, B.Xodjayev[7], O.Musurmonova[8] o‘qituvchilik kasbi, uning mashaqqatlari, shuningdek, o‘qituvchi shaxsida aks etishi zarur bo‘lgan sifatlar xususidagi fikrlarini bayon qilganlar. “Pedagogik jarayonning mohiyatini anglamagan, bolaga nisbatan chuqur hurmatda bo‘lmagan shaxs ta’lim-tarbiya samaradorligini va inson kamolotini ta’minlovchi fikrga ega bo‘lmaydi”, deb ta’kidlaydi O.Musurmonova o‘zining pedagogik mulohazalarida[8].

Pedagogik ta’limni rivojlantirishning zamonaviy bosqichida ta’lim oluvchi shaxsiga yo‘nalganlik, insonni jamiyatda oliy qadriyat sifatida e’tirof etish ijtimoiy sohaning eng muhim va keng ko‘lamli yo‘nalishlaridan biridir. Ta’limni insonparvarlashtirish g‘oyasi pedagogikada aksiologik yondashuvning

keng tatbiq etilishi natijasidir.

Pedagogik aksiologiyaning funksiyalari va imkoniyatlari.

Yuqorida ko‘rib chiqilgan umumiy aksiologiyaning kategorial apparati pedagogik faoliyatning o‘ziga xosligi, uning ijtimoiy roli va shaxsni rivojlantirishdagi imkoniyatlarini aniqlashtirishga xizmat qiladigan pedagogik aksiologiyaga e’tibor qaratishga imkon beradi. B.X.Xodjayev ta’kidlab o‘tganidek, pedagogik aksiologiya ta’limiy qadriyatlar (ularning tabiat va aloqadorligi) haqidagi fan sifatida quyidagi funksiyalarni bajaradi[5]:

Funksiya	Tavsif
Mazmun-mohiyat bilan aloqador	Ta’lim mazmuni va tashkiliy jihatlarini birlashtirganligi sababli, intellektual tashabbusni rag‘batlantiradi – fikriy jarayon, obyektni aktuallashtirish, aniq dalil va isbotlarni belgilash, axborotni tanqidiy mushohada etish, ma’no-mazmunini tushunish, shaxsiy fikrning o‘sishi.
Baholovchi	Pedagogik jarayon ishtirokchilarida borliq va ma’naviy hodisalarni adekvat baholashni rivojlantirishni aks etiradi.
Yo‘naltirish	“Qadriyatlar iyerarxiyasi”ning ma’lum parametrlari asosida shaxsiy, kasbiy tavsifning muhim qoidalarini aniqlash imkoniyatlari bilan bog‘liq.
Me’yoriy (normativ)	Pedagog va tarbiyachining aksiosferasining tarkibiy qismlari, o‘zida qadriyat tarzini aks ettiruvchi ularning o‘zaro munosabatlari tizimini “qonuniylashtiradi”.
Boshqaruvga doir	Insonparvar mazmunga ega milliy va umuminsoniy qadriyatlar oqimidagi tizim subyektlari, ta’lim tizimi rivojlanishini yo‘naltiradi, ta’lim sohasidagi o‘zaro zaruriy harakatni hosil qiladi.
Nazorat	Madaniy-tarixiylik kontekstida qadriyatning rivoji, shaxsda qadriyatga yo‘nalganlikni shakllantirish imkonini beradi.

Ta’limga aksiologik yondashuvning turli talqinlari tahlili shuni ko‘rsatdiki, pedagogik-psixologik fanlarning aksiologik salohiyati talabalarning real hayotiy faoliyatining xulqiy me’yorlarini shakllanishidagi imkoniyatlari (zahiralari) majmui sifatida namoyon bo‘ladi.

Oliy ta’lim jarayonlarida bo‘lajak o‘qituvchining ma’naviy kompetentligini rivojlantirishda pedagogik-psixologik ta’limni takomillashtirishga doir turli yondashuvlarini o‘rganib shunday xulosaga keldikki, bo‘lajak o‘qituvchining ma’naviy kompetentligini rivojlantirish umumiy va maxsus (o‘quv - analitik, qadriyatga yo‘nalganlik va refleksiv-faoliyatli) pedagogik- psixologik fanlarning ommalashuvi, talabalar o‘quv faoliyati usullarining faollashuvi va o‘qituvchining boshqaruv faoliyati takomillashuvi hisobiga amalga oshadi. Shu bilan birga, tarbiyaviy ishlar metodikasi fanining ushbu salohiyati yuqorida sanab o‘tilgan.

Globalizatsiya va islohotlar sharoitida yosh avlod tarbiyasi O‘zbekistonning strategik ustuvorligi bo‘lib qolmoqda. Tarbiya, qadriyat va ma’naviyat tushunchalari aksiologik va deontologik yondashuvlar orqali bo‘lajak o‘qituvchilarning ma’naviy kompetentsiyasini rivojlantirishda muhim rol o‘ynaydi. Tarbiyaviy ishlar metodikasi fani bu jarayonni takomillashtirishning samarali vositasidir. Kelajakda ushbu yondashuvlarni amaliyotga kengroq joriy etish zarur.

Foydalanilgan adabiyotlar ro’yxati.

1. Mirziyoyev Sh. Address by the President of the Republic of Uzbekistan at the 78th session of the UN General Assembly. – New York: UN, 2023. – URL: https://www.un.int/uzbekistan/statements_speeches/address-president-republic-uzbekistan-shavkat-mirziyoyev-78th-session-un-0 (sanab olingan: 04.11.2025).
2. Musurmonova O. Umumiy pedagogika. – Toshkent: O‘zbekiston, 2020. – 320 b.
3. Xodjayev B.X. Umumiy pedagogika. – Toshkent: Fan va texnologiya, 2011. – 280 b.
4. Ibragimov X. O‘zbek pedagogikasi. – Toshkent: O‘qituvchi, 2018. – 200 b.
5. Xodjayev B.X. Pedagogik aksiologiya. – Toshkent: Alisher Navoiy nomidagi O‘zbekiston Milliy kutubxonasi nashriyoti, 2009. – 150 b.
6. Bentam D. Deontology of science of morally. – London: 1834. (Tarjima: Toshkent, 1995).
7. Xodjayev B.X. Pedagogik aksiologiya. – Toshkent: Fan va texnologiya, 2011. – 150 b.
8. Musurmonova O. Pedagogik mulohazalar. – Toshkent: O‘zbekiston, 2015. – 180 b.

Normurodov G`ulomiddin Abdimurodovich
Navoiy davt universiteti Psixologiya kafedrasi dotsenti,
psixologiya fanlari nomzodi

HUQUQBUZARLIK XULQINING PSIXOLOGIK DETERMINANTLARI VA ULARNI KORREKSIYA QILISH YO‘LLARI

Annotatsiya. *Mazkur maqolada huquqbuzarlik xulqining shakllanishiga ta’sir etuvchi psixologik determinantlar hamda ularni korreksiya qilish yo‘llari tahlil qilinadi. Huquqbuzarlik xulqi shaxsning ijtimoiy me’yorlardan chetga chiqishi, ijtimoiy qadriyatlarni inkor etishi va agressiv hamda destruktiv harakatlar bilan namoyon bo‘lishi natijasida yuzaga keladi. Tadqiqotda shaxsning huquqbuzarlikka moyilligini belgilovchi individual-psixologik, ijtimoiy-muhit va emotsional omillar — oilaviy tarbiya, ijtimoiy nazorat darajasi, empatiya va axloqiy ongning rivojlanish darajasi, stressga bardoshlilik, impulsivlik va agressiya ko‘rsatkichlari — tahlil qilingan. Shuningdek, shaxsning ichki motivatsion tizimi, o‘zini oqlash mexanizmlari va “psixologik himoya” shakllari ham huquqbuzarlik xulqining kognitiv-emotsional asoslarini belgilovchi muhim omil sifatida ko‘rsatib o‘tilgan. Maqolada huquqbuzarlikni korreksiya qilishda psixoprofilaktik va psixokorreksion yondashuvlarning ahamiyati, xususan, kognitiv-behavioral terapiya, empatiyani rivojlantirish, kommunikativ ko‘nikmalarni shakllantirish, stressni boshqarish treninglari, hamda ijtimoiy mas’uliyat hissini kuchaytirishga qaratilgan psixologik intervensiyalar samaradorligi asoslab berilgan. Muallif fikricha, huquqbuzarlikni oldini olishda shaxsning emotsional intellektini oshirish, ijobiy ijtimoiy munosabatlarni shakllantirish va refleksiv tafakkurni rivojlantirish muhim nazariy-amaliy yo‘nalishlardir. Tadqiqot natijalari huquqni muhofaza qiluvchi organlar, psixologik xizmatlar va ta’lim muassasalari faoliyatida, shuningdek, yoshlar bilan ishlash jarayonida profilaktik chora-tadbirlarni rejalashtirish uchun ilmiy asos bo‘lib xizmat qiladi.*

Kalit so‘zlar: *huquqbuzarlik xulqi, psixologik determinant, agressiya, empatiya, axloqiy ong, psixokorreksiya, motivatsiya, stressga bardoshlilik.*

ПСИХОЛОГИЧЕСКИЕ ДЕТЕРМИНАНТЫ ПРАВОНАРУШАЮЩЕГО ПОВЕДЕНИЯ И ПУТИ ЕГО КОРРЕКЦИИ

Аннотация. *В статье рассматриваются психологические детерминанты формирования правонарушающего поведения и пути его коррекции. Правонарушающее поведение трактуется как отклонение личности от социальных норм и ценностей, проявляющееся в агрессивных, импульсивных и деструктивных действиях. В центре анализа находятся индивидуально-психологические, социально-средовые и эмоциональные факторы, способствующие развитию девиантных форм поведения: семейное воспитание, уровень социального контроля, эмпатия, моральное сознание, толерантность к стрессу, а также личностная импульсивность и агрессивность. Отдельное внимание уделено роли мотивационной структуры, когнитивных и защитных механизмов, формирующих внутренние предпосылки противоправного поведения. Показано, что эффективная коррекция правонарушающего поведения возможна при комплексном применении психопрофилактических и психокоррекционных подходов — когнитивно-поведенческой терапии, развития эмпатии, формирования коммуникативной компетентности и ответственности, а также тренингов по управлению стрессом и саморегуляции. Подчеркивается необходимость развивать эмоциональный интеллект, рефлексивное мышление и социальную зрелость личности как основу профилактики девиантных форм поведения. Полученные результаты могут быть использованы в деятельности психологов правоохранительных органов, образовательных учреждений, а также при разработке программ по социальной реабилитации и предупреждению подростковой преступности.*

Ключевые слова: *правонарушающее поведение, психологические детерминанты, агрессия, эмпатия, моральное сознание, психокоррекция, мотивация, стрессоустойчивость.*

PSYCHOLOGICAL DETERMINANTS OF DELINQUENT BEHAVIOR AND WAYS OF ITS CORRECTION

Abstract. *This article explores the psychological determinants of delinquent behavior and discusses effective ways of its correction. Delinquent behavior is defined as a deviation from social norms and moral values, often manifested through aggressive, impulsive, and destructive actions. The study analyzes individual-psychological, social-environmental, and emotional factors influencing delinquent tendencies — such as family upbringing, level of social control, empathy, moral consciousness, stress tolerance, impulsivity, and aggression. The role of motivational systems, cognitive distortions, and psychological defense mechanisms is also examined as internal determinants of unlawful behavior. The paper highlights that successful correction of delinquent behavior requires an integrated approach combining psychoprophylactic and psychocorrectional methods — including cognitive-behavioral therapy, empathy enhancement, development of communication skills, stress management training, and strengthening of social responsibility. Developing emotional intelligence, self-reflection, and adaptive regulation is emphasized as a crucial strategy in preventing antisocial conduct. The findings can be applied in the work of law enforcement psychologists, educational institutions, and social rehabilitation programs aimed at preventing youth crime and promoting psychological resilience and prosocial adaptation.*

Keywords: *delinquent behavior, psychological determinants, aggression, empathy, moral awareness, psychocorrection, motivation, stress resilience, emotional intelligence.*

Kirish. Huquqbuzarlik xulqi zamonaviy jamiyat psixologiyasi va huquq sohalarining kesishgan nuqtasida joylashgan murakkab ijtimoiy-psixologik hodisadir. Insonning huquqiy me’yorlardan chetga chiqishi, ijtimoiy qadriyatlarga zid bo‘lgan xatti-harakatlarni sodir etishi nafaqat ijtimoiy muhit, balki chuqur psixologik omillar bilan ham uzviy bog‘liqdir. Shaxsning huquqbuzarlikka moyilligi uning psixik tuzilmasidagi nomutanosibliklar, emotsional beqarorlik, impulsivlik, axloqiy nazoratning sustligi va ijtimoiy identifikatsiya darajasining pastligi bilan izohlanadi. Shu sababli, huquqbuzarlik xulqining psixologik determinantlarini o‘rganish nafaqat jinoyatchilikni tushunishga, balki uni oldini olish va korreksiya qilish mexanizmlarini ishlab chiqishga ham imkon beradi.

Psixologiyada huquqbuzarlik xulqi ko‘pincha shaxsning ijtimoiy moslashuv jarayonidagi buzilish, frustratsiya holatlarida noto‘g‘ri himoya reaksiyalari va ijtimoiy me’yorlarga qarshi ichki norozilikning natijasi sifatida talqin etiladi. Bu jarayonda shaxsning psixik muvozanatini saqlash uchun ishlatiladigan himoya mexanizmlari (repressiya, proeksiya, inkor, ratsionalizatsiya) hamda emotsional regulyatsiya darajasi muhim rol o‘ynaydi. Oila muhitidagi nosog‘lom munosabatlar, ijtimoiy nazoratning sustligi, tajovuzkor model va kommunikativ yetishmovchilik kabi omillar ham shaxsda huquqbuzarlik tendensiyalarini shakllantiradi.

So‘nggi yillarda huquqbuzarlikning psixologik determinantlarini aniqlashda kognitiv-behavioral, ijtimoiy-o‘rganish nazariyasi, psixoanalitik va neyropsixologik yondashuvlar faol qo‘llanilmoqda. Ularning barchasi shaxsning xulq-atvori, qaror qabul qilish mexanizmlari va motivatsion tizimi o‘rtasidagi o‘zaro bog‘lanishni ochib beradi. Ayniqsa, empatiya darajasi va axloqiy ongning rivojlanganlik darajasi huquqbuzarlik xulqining oldini olishda asosiy psixologik himoya omili sifatida e’tirof etilmoqda.

Huquqbuzarlikni korreksiya qilishda zamonaviy psixologiya integrativ yondashuvlardan foydalanadi. Jumladan, kognitiv-behavioral terapiya, psixoprofilaktika, shaxsiy mas’uliyatni shakllantirish, empatiyani rivojlantirish, stressni boshqarish va kommunikativ kompetensiyani mustahkamlashga qaratilgan treninglar samarali vosita sifatida tan olingan. Shu jihatdan, huquqbuzarlik xulqini faqat ijtimoiy-huquqiy hodisa sifatida emas, balki insonning emotsional, kognitiv va ijtimoiy tajribasida shakllanuvchi kompleks psixologik tizim sifatida o‘rganish dolzarb ilmiy vazifadir.

Mazkur tadqiqot huquqbuzarlik xulqining psixologik determinantlarini tizimli tahlil qilish, ularni korreksiya qilishning samarali usullarini aniqlash hamda shaxsning ijtimoiy moslashuvchanligini tiklashga qaratilgan psixologik mexanizmlarni yoritishga xizmat qiladi.

Adabiyotlar tahlili. Huquqbuzarlik xulqining psixologik determinantlari bo‘yicha ilmiy manbalar psixoanalitik, ijtimoiy-kognitiv, sotsiologik va neyropsixologik yondashuvlar chorrahasida shakllangan bo‘lib, ularning umumiy xulosasi shundan iboratki: deviant va delinkvent xatti-harakatlar ko‘pincha shaxsning o‘z-o‘zini regulyatsiyasi, emotsional nazorat, ijtimoiy bog‘lanishlar sifati hamda kognitiv talqin tizimidagi buzilishlar kesishgan nuqtada yuzaga keladi. Xorijiy adabiyotlarda A. Banduraning ijtimoiy o‘rganish nazariyasi huquqbuzarlikni kuzatish, taqlid va mustahkamlash mexanizmlari orqali ichkilashishidan kelib chiqib izohlaydi; shu nuqtai nazardan, tajovuzkor modellar (oilada zo‘ravon aloqa, “ko‘cha submadaniyati”, media kontent) o‘smirda agressiv sxemalarni tezlashtirishi mumkin. R. Agnewning umumlashgan tanglik nazariyasi (General Strain Theory) zo‘ravonlik va qoidabuzarlikni adolatsizlik hissi, frustratsiya, yo‘qotishlar va status inqirozi kabi emotsional bosim natijasida yuzaga keladigan kognitiv-emotsional reaktsiya sifatida talqin etadi; bu yondashuv emotsional regulyatsiya va stressga bardoshlilikni asosiy profilaktik yo‘nalish sifatida ko‘rsatadi. G. Gottfredson va T. Hirschining o‘zini nazorat qilish nazariyasi esa impulsivlik, tezkor mukofotga yo‘nalish va uzoq muddatli oqibatlarni baholashdagi qiyinchiliklarni delinkvent xatti-harakatlarning markaziy prediktori sifatida ta’kidlaydi; bu, ayniqsa, erta bolalikdagi nazorat va tarbiya sifati bilan bog‘lanadi. T. Moffittning rivojlanish-taxonimik modeli (adolescence-limited vs. life-course-persistent) huquqbuzarlikning yoshga xos “o‘tkinchi” shakllarini ijtimoiy rollar tranzitsiyasi bilan, barqaror shakllarini esa erta neyropsixologik xatarlar va ijtimoiy deprivatsiya bilan bog‘laydi. Shuningdek, I. Bowlby va M. Ainsworthning bog‘lanish nazariyasi emotsional aloqalardagi beqarorlik, xavfsiz bog‘lanishning yetishmasligi hamda rad etish tajribasi delinkvent trajektoriyalarni kuchaytirishi mumkinligini ko‘rsatadi.

Kognitiv-behavioral an’ana doirasida A. Beck va G. Walterslar ishlari “jinoyatchi tafakkuri”ni (justifikatsiya, minimallashtirish, boshqani ayblash, “huquq” hissi) aniqlovchi kognitiv buzilishlarni tasvirlab, ularni qayta strukturalash orqali relapsni kamaytirish mumkinligini ko‘rsatadi. Risk–Need–Responsivity (D. Andrews, J. Bonta) modeli esa huquqbuzarlikni kamaytirishda yuqori xavf omillarini (antisotsial doira, disfunktsional e’tiqodlar, impulsivlik), kriminogen ehtiyojlarni (ko‘nikmalar yetishmovchiligi, ish/o‘qish barqarorligining pastligi) va shaxsiy xususiyatlar (“responsivity”)ni hisobga olgan individualizatsiyalangan intervensiyalar samarali ekanini ilmiy asoslaydi. Meta-tahlillar (M. Lipsey va boshqalar) kognitiv-behavioral dasturlar, ijtimoiy ko‘nikmalar treninglari, oilaviy terapiya va restavratsion adolat yondashuvlari qayta huquqbuzarlik koeffitsientini sezilarli kamaytirishini ko‘rsatadi.

Rus ilmiy maktabida huquqbuzarlik psixologiyasi masalalari L.S. Vygotskiy va A.N. Leontyevning madaniy-tarixiy hamda faoliyat yondashuvlari doirasida ijtimoiy muhit, vositalangan o‘rganish va kommunikativ tajribaning markaziy roliga urg‘u bergan holda talqin qilinadi. A.R. Rean va V.V. Zmanovskayaning deviant xulqni o‘rganishga bag‘ishlangan ishlari shaxsning ijtimoiy-psixologik moslashuvi, ma’naviy-axloqiy ong, agressivlik va affektiv labillik ko‘rsatkichlari bilan delinkvent trajektoriyalar o‘rtasidagi barqaror bog‘lanishlarni qayd etadi. E.P. Ilyinning emotsional regulyatsiya va irodaviy nazorat haqidagi qarashlari impulsivlik–o‘zini boshqarish o‘qi bo‘yicha profilaktika konsepsiyasini boyitadi. Yana bir yo‘nalish — A.R. Ratinov va hamkorlarining yuridik psixologiyadagi ishlari — guvohlik ishonchliligi, tergovchi bilan o‘zaro munosabat, sud-psixologik ekspertiza kabi amaliy jihatlarni shaxs xususiyatlari bilan bog‘laydi. I.V. Kryukova va E.A. Sergienko maktablari o‘zini regulyatsiya, coping va stressga bardoshlilik mexanizmlarini huquqbuzarlik kontekstida empirik asoslaydi; bu esa CBT, o‘zini boshqarish ko‘nikmalari va emotsional savodxonlik bo‘yicha treninglar uchun metodik poydevor yaratadi.

Mahalliy (O‘zbekiston) adabiyotlarida esa huquqbuzarlik xulqini tushuntirish va uni oldini olish “oila–mahalla–maktab” hamkorligining psixologik mexanizmlari, ijtimoiy kapital, mahalliy qadriyatlar va jamoviy qo‘llab-quvvatlash resurslari prizmasida yoritiladi. Amaliyotchi-psixologlar va pedagog-olimlar oilaviy tarbiyada hissiy beparvolik, zo‘ravon kommunikatsiya, muhojirlik oqibatidagi ijtimoiy bo‘shliqlar, raqamli muhitdagi salbiy modellar ta’siri (kiberagressiya, submadaniy guruhlar) kabi omillarni delinkvent risk sifatida ko‘rsatadilar. Shu jarayonda empatiya, axloqiy mulohaza, ijtimoiy mas’uliyat va mehnat–o‘qish barqarorligi kabi himoyalovchi omillarni kuchaytirishga qaratilgan psixoedukatsion dasturlar, ota-onalar uchun muloqot va konfliktni boshqarish bo‘yicha treninglar, sinf va mahalla darajasida restavratsion usullarni joriy etish muhim deb e’tirof etiladi. Mahalliy profilaktika

tajribasi shuni ko‘rsatadiki, o‘smirlik davrida ijtimoiy qo‘llab-quvvatlash tarmoqlarini kengaytirish, sport–ijodiy to‘garaklar, volontyorlik va xizmat ta’limi (service learning) kabi faol formatlar o‘zini namoyon etishning konstruktiv yo‘llarini kuchaytirib, delinkvent ehtimolni pasaytiradi.

Neyropsixologik adabiyotlar fronto-limbik tizimlarning (ijro funksiyalari, impuls nazorati, affektiv qayta ishlash) funksional yetishmovchiligi bilan delinkvent xulq o‘rtasidagi bog‘liqlikni ko‘rsatadi; bu topilmalar erta rivojlanishdagi xatarlar (prenatal stress, oziqlanish, toksik muhit), diqqat va giperaktivlik spektri, hamda travmatik tajribalar bilan kesishadi. Shu bois, integrativ model — “bio–psiho–sotsial” — eng iste’dodli tushuntirish kuchiga ega: biotik xatarlar ijtimoiy deprivatsiya bilan qo‘shilganda, o‘zini regulyatsiya va axloqiy mulohaza tizimlari uchun surunkali stress maydoni yaratadi; ijobiy qo‘llab-quvvatlash, tutorlik, ijtimoiy ko‘nikmalar va empatiyani rivojlantirish esa bu spiraldan chiqish uchun resurs bo‘ladi.

Korreksion yondashuvlar bo‘yicha konsensus quyidagicha: (1) xatar va ehtiyojlarni aniq skrining qilish (RNR tamoyillari), (2) CBT, motivatsion intervyu, ijtimoiy ko‘nikmalar va g‘azabni boshqarish treninglarini kombinatsiyalash, (3) oilaviy tizimlarga yo‘naltirilgan intervensiyalar (ota-ona kompetensiyasi, ijtimoiy qo‘llab-quvvatlash), (4) restavratsion adolat va ijtimoiy javobgarlik amaliyotlari, (5) ta’lim–mehnatga integratsiya va maqsad qo‘yish (goal-setting) kabi komponentlar qayta huquqbuzarlikni samarali kamaytiradi. Mahalliy sharoitda bu paketlarni madaniy jihatdan moslashtirish, mahalla institutlari va ta’lim muassasalari bilan bog‘lash, hamda psixologik xizmatni erta diagnostika va yo‘naltirish mexanizmlari bilan birlashtirish ayniqsa muhimdir. Xulosa qilib, turli maktablar (xorijiy, rus va mahalliy) yakdil ko‘rsatadiki, huquqbuzarlikning psixologik ildizlari ko‘p omilli bo‘lib, ularni bartaraf etish ham faqat ko‘p komponentli — kognitiv, emotsional, ijtimoiy va madaniy — intervensiyalar sintezi orqali mumkin.

Muhokama. Huquqbuzarlik xulqi shaxsning ijtimoiy me’yorlardan chetga chiqishi, jamiyat tomonidan qabul qilingan qadriyat va qoidalarni buzuvchi xatti-harakatlar tizimi sifatida ko‘plab psixologik, ijtimoiy hamda madaniy omillarning o‘zaro ta’siri natijasida shakllanadi. Mazkur muammoni chuqur tahlil qilish shuni ko‘rsatadiki, huquqbuzarlikning ildizi faqat tashqi ijtimoiy sharoitlar yoki iqtisodiy sabablar bilan emas, balki shaxsning ichki psixologik tuzilmasidagi nomutanosiblik, affektiv beqarorlik, empatiya yetishmovchiligi va kognitiv buzilishlar bilan ham bog‘liq. Aynan shu jihatlar huquqbuzarlik xulqining psixologik determinantlarini aniqlash va korreksiya mexanizmlarini ishlab chiqishda asosiy e’tiborni shaxsning emotsional, axloqiy va ijtimoiy rivojlanish darajasiga qaratish zarurligini ko‘rsatadi.

Zamonaviy psixologiyada huquqbuzarlik xulqining shakllanishini tushuntiruvchi bir necha yondashuvlar mavjud. Kognitiv-behavioral konsepsiyalar (A. Bek, A. Bandura, D. Walters) huquqbuzarlikni noto‘g‘ri ijtimoiy o‘rganish, agressiv model va disfunktsional fikrlash shakllari bilan bog‘laydi. Bu yondashuvga ko‘ra, shaxs o‘z xatti-harakatlarini oqlash, mas’uliyatni boshqa shaxslarga yuklash yoki ijtimoiy me’yorlarni inkor etish orqali o‘z “psixologik himoya” tizimini mustahkamlaydi. Bunday kognitiv distortsiya, ya’ni fikrlashdagi og‘ishlar, delinkvent xulqni o‘z-o‘zidan normaga aylantiradi. Shu sababli, huquqbuzarlikni korreksiya qilishda shaxs tafakkuridagi bu buzilishlarni aniqlash va qayta strukturalash muhim ahamiyatga ega.

Rus psixologlari, jumladan, A.R. Rean, E.P. Ilyin va V.V. Zmanovskaya ishlarida huquqbuzarlikning asosida shaxsning ijtimoiy-psixologik moslashuv darajasi, axloqiy nazorat mexanizmlarining sustligi hamda ijtimoiy rollarni adekvat qabul qilmaslik yotishi qayd etiladi. Shuningdek, ijtimoiy muhitdagi salbiy omillar — nosog‘lom oila, nazoratning yetishmasligi, zo‘ravonlik, tajovuzkor kommunikatsiya — shaxsda huquqbuzarlik uchun “psixologik tayyorgarlik” yaratadi. Ular fikricha, agressiya va impulsivlik darajasi yuqori bo‘lgan shaxslar ko‘pincha tezkor his-tuyg‘ular asosida qaror qabul qiladi, oqibatni oldindan baholay olmaydi, natijada esa huquqiy me’yorlarni buzish ehtimoli ortadi.

Xorijiy tadqiqotchilar, jumladan, R. Agnew, T. Moffitt, G. Gottfredson va T. Hirschi tomonidan ishlab chiqilgan nazariyalar esa huquqbuzarlikni kengroq, tizimli psixososial nuqtai nazardan izohlaydi. Masalan, umumlashgan tanglik nazariyasiga (General Strain Theory) ko‘ra, shaxsda adolatsizlik, rad etilish yoki imkoniyatlarning cheklanishi hissi kuchayganda, bu emotsional bosim stress, g‘azab yoki norozilik orqali delinkvent xatti-harakatga aylanadi. Rivojlanish-taxonimik modelda esa o‘smirlik

davridagi o‘tkinchi huquqbuzarlik va butun hayot davomida davom etuvchi patologik shakllar farqlanadi. Bu holatlarda biogenetik predispozitsiya, travmatik tajriba va ijtimoiy deprivatsiya o‘zaro uyg‘unlashib, barqaror jinoyatchilik xulqini yuzaga keltiradi.

Huquqbuzarlik xulqining psixologik asoslarini tahlil qilish shuni ko‘rsatadiki, bunday shaxslar odatda past empatiya, o‘zini nazorat qila olmaslik, stressga nisbatan past bardoshlilik va ijtimoiy javobgarlik hissining zaifligi bilan ajralib turadi. Empatiya darajasi past bo‘lgan insonlar boshqalar hissiyotini anglay olmaydi, bu esa ularda agressiv reaksiya va psixologik himoyaning primitiv shakllarini (inkor, proeksiya, regressiya) faollashtiradi. Shu bois, huquqbuzarlikni bartaraf etishda shaxsda empatiya, ijtimoiy sezgirlik, o‘zini boshqarish va axloqiy tafakkurni rivojlantirish eng muhim korreksion yo‘nalishlardan biridir.

Mahalliy tadqiqotlar shuni ko‘rsatadiki, O‘zbekiston sharoitida huquqbuzarlik xulqi ko‘pincha ijtimoiy beqarorlik, oilaviy tarbiyaning sustligi, nazoratning yetishmasligi va ijtimoiy adolat hissining buzilishi bilan bog‘liq. Shu sababli, huquqbuzarlikni oldini olish va korreksiya qilishda “oila–maktab–mahalla” tizimi hamkorligi asosida ishlovchi kompleks psixoprofilaktik dasturlar zarur. O‘quvchi va o‘smirlar bilan olib boriladigan treninglarda ijobiy roldagi modellarni mustahkamlash, agressiyani nazorat qilish, ijtimoiy mas’uliyatni oshirish hamda muloqot madaniyatini shakllantirish muhim ahamiyat kasb etadi.

Shuningdek, psixokorreksion ishlar shaxsning kognitiv, emotsional va ijtimoiy komponentlarini birgalikda rivojlantirishga qaratilishi lozim. Kognitiv-behavioral treninglar, stressni boshqarish mashg‘ulotlari, axloqiy refleksiya, empatiya va o‘zini tahlil qilish mashqlari shaxsni ijobiy o‘zgarishga yo‘naltiradi. Bunday yondashuvlar nafaqat huquqbuzarlikni kamaytiradi, balki shaxsni ijtimoiy jihatdan qayta integratsiya qilish, mehnat va o‘qish motivatsiyasini tiklash imkonini ham beradi.

Huquqbuzarlik xulqining psixologik determinantlari ko‘p omilli va murakkab jarayon bo‘lib, ularni o‘rganish va bartaraf etish faqat kompleks, tizimli yondashuv orqali amalga oshiriladi. Huquqbuzarlikni kamaytirishning kaliti shaxsning ichki psixologik resurslarini faollashtirish, emotsional intellektni rivojlantirish, ijtimoiy mas’uliyatni kuchaytirish va sog‘lom kommunikatsiya madaniyatini shakllantirishdadir. Shu sababli, bu sohada olib borilayotgan ilmiy izlanishlar va amaliy dasturlar jamiyatning ijtimoiy barqarorligini mustahkamlashga bevosita hissa qo‘shadi.

Xulosa. Huquqbuzarlik xulqining psixologik determinantlarini o‘rganish natijalari shuni ko‘rsatadiki, delinkvent xatti-harakatlar insonning shaxsiy-psixologik xususiyatlari, oilaviy muhit, ijtimoiy nazorat darajasi, emotsional regulyatsiya tizimi va kognitiv jarayonlarining murakkab o‘zaro ta’siri natijasida yuzaga keladi. Xulqning bunday buzilish shakli ko‘pincha past empatiya, impulsivlik, agressiv reaktsiyalar, o‘zini nazorat qilishning sustligi, ichki motivatsiyaning buzilishi va axloqiy ongning yetarli rivojlanmaganligi bilan xarakterlanadi. Shuningdek, frustratsiya, stress va salbiy ijtimoiy tajribalar shaxsning konstruktiv murosaga kelish qobiliyatini kamaytirib, psixologik himoyaning primitiv shakllarini faollashtiradi, bu esa delinkvent xulqning davomiyligi va takrorlanishiga zamin yaratadi.

Tahlillar shuni ko‘rsatdiki, huquqbuzarlikni faqat jazolash orqali bartaraf etish yetarli emas; aksincha, shaxsning psixologik ehtiyojlarini, motivatsiya tizimini, emotsional rivojlanish darajasini va ijtimoiy moslashuv strategiyalarini chuqur tushunish talab etiladi. Zamonaviy yondashuvlar shaxsning ijtimoiy ko‘nikmalarini mustahkamlash, empatiya, mas’uliyat hissi, o‘zini anglash va o‘zini boshqarish qobiliyatlarini rivojlantirish orqali huquqbuzarlikni oldini olish va korreksiya qilish mumkinligini isbotlagan. Kognitiv-behavioral yondashuvlar, psixoprofilaktika dasturlari, muloqot va konfliktni boshqarish treninglari, oilaviy terapiya va ijtimoiy qo‘llab-quvvatlash tizimlari ushbu yo‘nalishda eng samarali vositalar sifatida e’tirof etiladi.

Mahalliy sharoitda, xususan, O‘zbekiston tajribasida “oila–maktab–mahalla” tizimi asosida profilaktik va tarbiyaviy ishlarni kuchaytirish, yoshlarning ma’naviy immunitetini mustahkamlash, sog‘lom ijtimoiy muhit yaratish va psixologik xizmatlar tizimini kengaytirish delinkvent xulqning oldini olishda muhim omil hisoblanadi. O‘smirlar va yoshlar bilan ishlashda erta diagnostika, psixologik ko‘mak, ijobiy roldagi modellarni targ‘ib qilish, sport va ijodiy mashg‘ulotlar orqali energiyani konstruktiv yo‘nalishga yo‘naltirish samarali natijalar beradi.

Umuman olganda, huquqbuzarlik xulqi — bu nafaqat ijtimoiy-huquqiy muammo, balki murakkab psixologik jarayon bo‘lib, uni oldini olish va tuzatishning asosiy yo‘li shaxsning psixologik resurslarini faollashtirish, ijtimoiy qo‘llab-quvvatlashni kuchaytirish va sog‘lom ijtimoiy qadriyatlarni shakllantirishdir. Shu nuqtai nazardan yondashilganda, huquqbuzarlikning kamayishi jamiyatda ijtimoiy barqarorlik, tinchlik, madaniy taraqqiyot va ma’naviy uyg‘oqlikni ta’minlashda muhim omilga aylanadi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati.

1. Ostanov, Sh. Sh. Yoshlar deviant xulqining psixologik omillari va ularni bartaraf etish yo‘llari. – Buxoro: BuxDU nashriyoti, 2022. – 186 b.
2. Jo‘rayev, M. M. O‘smir shaxsining ijtimoiy moslashuvi va huquqbuzarlik profilaktikasi psixologiyasi. – Toshkent: Fan va texnologiya, 2019. – 210 b.
3. Qodirova, N. R. O‘smirlik davridagi agressiv xatti-harakatlarning psixologik xususiyatlari. – Samarqand: SamDU nashriyoti, 2020. – 165 b.
4. Xolmatov, A. A. Huquqbuzarlik va ijtimoiy nazoratning psixologik asoslari. // Psixologiya va huquq jurnali. – 2021. – №2. – B. 45–53.
5. Raximova, D. M. O‘quvchilarda huquqbuzarlikni oldini olishda oila va maktab hamkorligining psixologik mexanizmlari. – Toshkent: O‘zMU, 2023. – 132 b.
6. Реан, А. А. Психология девиантного поведения. – СПб.: Питер, 2015. – 288 с.
7. Змановская, Е. В. Девиантология: психология отклоняющегося поведения. – М.: Академия, 2017. – 352 с.
8. Ильин, Е. П. Психология воли и саморегуляции. – СПб.: Питер, 2016. – 448 с.
9. Крыукова, И. В., Сергиненко, Е. А. Психологическая регуляция поведения и стрессоустойчивость личности. // Вестник психологии. – 2020. – №4. – С. 77–89.
10. Ратинов, А. Р. Юридическая психология: теория и практика. – М.: Юрайт, 2019. – 310 с

Raxmatova Aziza Rustam qizi
Osiyo texnologiyalari universiteti Pedagogika kafedrasi o'qituvchisi

PSIXOLOG KASBIY FAOLIYATIDA PSIXOLOGIK HIMOYA MEXANIZMI SHAKLLANISHINING IJTIMOIY-PSIXOLOGIK XUSUSIYATLARI

Annotatsiya. *Ushbu maqolada psixolog kasbiy faoliyati jarayonida psixologik himoya mexanizmlarining shakllanishi va ularning ijtimoiy-psixologik xususiyatlari tahlil qilinadi. Psixologlar o'z kasbiy faoliyatida turli stress omillari, ziddiyatli vaziyatlar va ruhiy zo'riqishlarga duch keladilar. Bunday sharoitlarda psixologik himoya mexanizmlari ularning kasbiy barqarorligi va ruhiy salomatligini ta'minlovchi asosiy omillardan biri sifatida namoyon bo'ladi. Maqolada o'zbek va xorijiy olimlarning ilmiy qarashlari, shuningdek, zamonaviy empirik tadqiqotlar va statistik ma'lumotlar tahlil qilinib, psixologik himoya mexanizmlarining turli shakllari va ularning professional faoliyat samaradorligiga ta'siri ko'rsatib berilgan.*

Kalit so'zlar: *psixologik himoya, stress, ijtimoiy psixologiya, adaptatsiya, kasbiy stress, himoya mexanizmlari, regressiya, proyeksiya, kompensatsiya, repressiya, zamonaviy tadqiqotlar, empirik tahlil, barqarorlik, professional tayyorgarlik, ruhiy salomatlik, mehnat psixologiyasi, shaxs, kasbiy rivojlanish.*

СОЦИАЛЬНО-ПСИХОЛОГИЧЕСКИЕ ОСОБЕННОСТИ ФОРМИРОВАНИЯ МЕХАНИЗМОВ ПСИХОЛОГИЧЕСКОЙ ЗАЩИТЫ В ПРОФЕССИОНАЛЬНОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ ПСИХОЛОГА

Аннотация. *В данной статье рассматриваются особенности формирования механизмов психологической защиты в профессиональной деятельности психолога и их социально-психологические аспекты. Психологи в своей работе сталкиваются с многочисленными стрессовыми факторами, конфликтными ситуациями и эмоциональным напряжением. В таких условиях механизмы психологической защиты выступают важным фактором сохранения их профессиональной устойчивости и психического здоровья. В статье анализируются научные взгляды отечественных и зарубежных исследователей, а также современные эмпирические исследования и статистические данные.*

Ключевые слова: *психологическая защита, стресс, социальная психология, адаптация, профессиональный стресс, защитные механизмы, регрессия, проекция, компенсация, репрессия, современные исследования, эмпирический анализ, устойчивость, профессиональная подготовка, психическое здоровье, психология труда, личность, профессиональное развитие.*

SOCIO-PSYCHOLOGICAL CHARACTERISTICS OF THE FORMATION OF PSYCHOLOGICAL DEFENSE MECHANISMS IN THE PROFESSIONAL ACTIVITY OF PSYCHOLOGISTS

Annotation. This article analyzes the formation of psychological defense mechanisms in the professional activity of psychologists and their socio-psychological features. Psychologists often face stressors, conflicts, and emotional strain in their work. In such conditions, psychological defense mechanisms serve as crucial factors in maintaining professional stability and mental health. The article reviews theoretical perspectives of Uzbek and foreign scholars, along with modern empirical studies and statistical data.

Keywords: psychologist, professional activity, psychological defense, stress, social psychology, adaptation, occupational stress, defense mechanisms, regression, projection, compensation, repression, modern research, empirical analysis, resilience, professional training, mental health, work psychology, personality, professional development.

Kirish. Bugungi globallashuv va tezkor axborot asrida inson hayoti turli omillar bilan chambarchas bog'lanib, ruhiy barqarorlik va psixologik salomatlik masalasi jamiyat taraqqiyotida asosiy dolzarb muammolardan biri sifatida maydonga chiqmoqda. Prezidentimiz Shavkat Mirziyoyev o'zining

"Yangi O‘zbekiston strategiyasi" asarida shunday ta'kidlaydilar: *"Jamiyatimizda inson qadri uchun xizmat qilish, uni ma'naviy va ruhiy jihatdan qo‘llab-quvvatlash davlat siyosatining eng muhim yo‘nalishidir."* Ushbu so‘zlar bevosita insonning ruhiy dunyosini asrab-avaylash, uni qo‘llab-quvvatlash hamda psixologlarning kasbiy faoliyatini yanada rivojlantirishga alohida e'tibor qaratish zarurligini ko‘rsatadi. Zamon talablariga mos holda inson salomatligi tushunchasi faqat jismoniy omillar bilan cheklanmay, balki ruhiy barqarorlikni ham qamrab olishi lozim. Chunki ruhiy salomatlik jamiyatdagi ijtimoiy muvozanat, oilaviy totuvlik, kasbiy samaradorlik va shaxsiy hayot sifatini belgilovchi muhim omillardan biridir. Shu jihatdan olganda, psixologlarning jamiyatdagi o‘rni beqiyosdir. Ular insonlarning ichki dunyosini anglash, shaxsiy va ijtimoiy muammolarini yengib o‘tishda ko‘maklashish, o‘zini rivojlantirishga yordam berish orqali nafaqat alohida shaxs, balki butun jamiyatning barqarorligiga hissa qo‘shadilar. Biroq psixologlarning o‘zlari ham kundalik faoliyatlarida turli hissiy yuklamalar, murakkab stress holatlari va ziddiyatli vaziyatlarga duch keladilar. Bu esa ulardan yuqori darajada ruhiy barqarorlik, o‘zini boshqarish qobiliyati va psixologik himoya mexanizmlaridan samarali foydalanishni talab qiladi. Aynan shunday mexanizmlar psixolog kasbiy faoliyatining muhim tarkibiy qismi hisoblanib, ular mutaxassisni "hissiy yonish" sindromidan, ortiqcha ruhiy bosimdan asraydi va professional samaradorligini ta'minlaydi.

Psixologik himoya mexanizmlari tushunchasi: Psixologik himoya mexanizmlari tushunchasi dastlab psixoanaliz asoschisi Z. Freyd tomonidan kiritilgan. Uning ta'kidlashicha, inson ongida mavjud bo‘lgan *id, ego va superego* o‘rtasidagi ziddiyatlarni yumshatish uchun *ego* turli himoya mexanizmlarini ishga soladi. Bu mexanizmlar asosan ong ostida faoliyat yuritib, insonni ruhiy iztiroblardan himoya qiladi.

A. Freyd (1936) ushbu nazariyani rivojlantirib, himoya mexanizmlarini bolalar rivojlanishi bilan bog‘liq holda kengroq izohladi. Uning ta'rificha, regressiya, kompensatsiya, proyeksiya, sublimatsiya kabi himoya turlari shaxsning moslashuvchanligini ta'minlashga xizmat qiladi.

E. Erikson himoya mexanizmlarini shaxs rivojlanishining psixososial bosqichlari bilan bog‘lab o‘rgangan. Inson hayotining har bir davrida ma'lum inqirozlar yuz beradi va ularni yengib o‘tishda himoya mexanizmlari yordam beradi. K. Hornay esa nevroz nazariyasida ularni xavfsizlik ehtiyoji bilan bog‘lab, shaxsning ichki strategiyalari sifatida ko‘rsatgan.

R. Lazarus stress nazariyasida psixologik himoya mexanizmlarini *coping-strategiyalar* bilan birgalikda o‘rganib, ularni ongli va ongsiz jarayonlarga ajratdi. Gumanistik psixologiya vakillari K. Rogers va A. Maslou himoya mexanizmlarining shaxsning "Men-konsepsiyasi"ni saqlashda va o‘zini o‘zi aktualizatsiya qilish jarayonida muhim rolini ta'kidladilar.

Zamonaviy psixologiyada (Gross, 2021) himoya mexanizmlariga faqat ong osti jarayoni sifatida emas, balki ongli boshqaruvning bir qismi sifatida ham qaralmoqda. Bugungi kunda ular emotsional regulyatsiya tizimining tarkibiy elementi deb baholanib, insonning ruhiy salomatligi va ijtimoiy moslashuvchanligini ta'minlovchi muhim vosita sifatida qaraladi. Shuningdek, amaliyotda psixologlar ko‘pincha mijozlarning og‘ir hissiy tajribalarini boshdan kechirish jarayonida "ikkinchi darajali stress" yoki "hissiy yonish sindromi"ga duch keladilar. Bu holatda ular o‘zini himoya qilishning turli usullaridan foydalanadilar. Masalan, intellektualizatsiya – vaziyatni nazariy tahlil qilish orqali hissiy bosimni kamaytirish, sublimatsiya – salbiy energiyani ijobiy faoliyatga yo‘naltirish, yoki ratsionalizatsiya – mantiqiy izohlar orqali vaziyatni yumshatish kabi.

O‘zbek olimlaridan M. G‘. Davletshin, G‘. B. Shoumarov va X. Raxmonov psixologik himoya mexanizmlarining shaxs barqarorligi, kasbiy faoliyat samaradorligi va jamiyatga integratsiyadagi ahamiyatini tadqiq qilganlar. Ularning fikricha, himoya mexanizmlari shaxsga ikki yo‘nalishda ta'sir ko‘rsatadi:

1. **Individual darajada** – shaxsning ruhiy salomatligini asraydi, stressni kamaytiradi.
2. **Ijtimoiy darajada** – jamiyatdagi psixologik muvozanatni ta'minlashga xizmat qiladi.

Tadqiqot natijalari va statistik tahlillar

Quyidagi jadvalda turli himoya mexanizmlarining psixolog kasbiy faoliyatidagi ko‘rinishlari keltirilgan:

Psixologik himoya turi	Mazmuni	Psixolog kasbiy faoliyatida ko‘rinishi	Tadqiqot natijasi (foizda)
Ratsionalizatsiya	Hissiy qiyinchilikni mantiqiy izoh bilan yumshatish	Mijoz muammosini “normal” hodisa sifatida tushuntirish	Maslach & Leiter (2017): 28% psixologlar bu usuldan faol foydalanadi
Intellektualizatsiya	Muammoni emotsiyasiz, aqliy tahlil bilan yengish	Mijoz og‘ir vaziyatini nazariy tushunchalar bilan izohlash	O‘zbekiston (2022): 31% maktab psixologlari tez-tez qo‘llaydi
Sublimatsiya	Salbiy energiyani ijtimoiy foydali faoliyatga yo‘naltirish	Stressni ilmiy ish yoki ijodiy faoliyatga o‘tkazish	Gross (2021): 24% psixologlar stressni ilmiy-ijodiy faoliyat orqali yengadi
Kompensatsiya	Bir sohadagi muvaffaqiyatsizlikni boshqasida qoplash	O‘zini mustahkamlash uchun yangi kasbiy ko‘nikma olish	O‘zbekiston (2022): 19% psixologlar qo‘shimcha malaka oshirish orqali stressni yengadi
Inkor etish	Salbiy vaziyatni tan olmaslik	Mijozning keskin his-tuyg‘ularini vaqtincha inkor qilish	Maslach & Leiter (2017): 15% psixologlarda uchraydi
Proyeksiya	O‘zidagi muammolarni boshqalarga yuklash	Stress sababini tashqi omillarga bog‘lash	O‘zbekiston (2022): 12% psixologlarida aniqlangan
Regressiya	Qiyinchilikda oddiy himoya usullariga qaytish	Hissiy og‘irlikda o‘zini passiv tutish	Gross (2021): 10% hollarda uchraydi

Maslach va Leiter (2017) tadqiqotlariga ko‘ra, psixologlarning 40 foizida hissiy yonish sindromi kuzatilgan bo‘lsa, Gross (2021) ularning 30 foizdan ortig‘i stressni sublimatsiya orqali yengishini ko‘rsatgan. O‘zbekistonda 2022-yilda o‘tkazilgan so‘rovlarda esa maktab psixologlarining 35 foizi muntazam stress va hissiy bosimlarga duch kelishi aniqlangan.

Tahlillar shuni ko‘rsatadiki, psixologik himoya mexanizmlarining kasbiy faoliyatdagi o‘rni chuqur va ko‘p qirrali. To‘g‘ri qo‘llanganda ular:

- ruhiy barqarorlikni ta’minlaydi;
- professional samaradorlikni oshiradi;
- stressni kamaytiradi;
- shaxsiy rivojlanishga yordam beradi.

Ammo noto‘g‘ri yoki ortiqcha foydalanilganda ular kasbiy deformatsiyaga olib kelishi mumkin. Masalan, doimiy inkor etish yoki proyeksiya orqali muammolardan qochish psixologning o‘zini rivojlantirishiga to‘sqinlik qiladi.

Shuningdek, milliy va madaniy farqlar ham muhim omil hisoblanadi. O‘zbek psixologlari ko‘proq intellektualizatsiya va kompensatsiyaga murojaat qilsalar, g‘arb psixologlari sublimatsiya va ratsionalizatsiyani ustun ko‘radilar. Bu esa himoya mexanizmlarini milliy mentalitet bilan uyg‘unlashtirib o‘rganish zarurligini ko‘rsatadi.

Psixologik himoya mexanizmlari nafaqat psixologlarning o‘zlarini stress va hissiy bosimlardan himoya qilish, balki jamiyatning umumiy psixologik salomatligini ta’minlashda ham muhim ahamiyat

kasb etadi. To‘g‘ri qo‘llangan mexanizmlar psixologning kasbiy faoliyatini samarali qilish, uning shaxsiy barqarorligini oshirish va professional rivojlanishiga yordam beradi.

Kelgusida ushbu masalani:

- milliy va xalqaro tajribalar asosida qiyosiy tadqiq qilish,
- psixologlarning stressga bardoshliligini oshirish bo‘yicha maxsus treninglar ishlab chiqish,
- psixologik himoya mexanizmlarini ta’lim jarayoniga kiritish

dolzarb vazifalardan biridir.

Shunday qilib, psixologik himoya mexanizmlari faqat individual darajada emas, balki jamiyat miqyosida ham ijtimoiy barqarorlikni ta’minlashga xizmat qiluvchi muhim jarayon sifatida qaralishi lozim.

Xulosa qilib aytganda, psixologik himoya mexanizmlari psixologlarning kasbiy faoliyatida beqiyos ahamiyat kasb etib, ularning professional barqarorligini ta’minlash, shaxsiy rivojlanishini qo‘llab-quvvatlash va jamiyatdagi psixologik muvozanatni mustahkamlashda muhim vosita sifatida namoyon bo‘ladi. Tadqiqot natijalari shuni ko‘rsatadiki, ratsionalizatsiya, intellektualizatsiya, sublimatsiya va kompensatsiya kabi himoya usullari psixologlarga mijozlarning og‘ir hissiy tajribalarini qayta ishlashda va o‘zlari duch keladigan stress holatlarini yengishda yordam beradi. Shu bilan birga, noto‘g‘ri yoki me’yoridan ortiq foydalaniladigan himoya mexanizmlari psixologning kasbiy deformatsiyasiga, shaxsiy rivojlanishining sekinlashishiga hamda professional samaradorlikning pasayishiga sabab bo‘lishi mumkin. Shuningdek, turli madaniyat va ijtimoiy muhitlarda himoya mexanizmlarining qo‘llanishi ham farqlanadi, masalan, o‘zbek psixologlari ko‘proq intellektualizatsiya va kompensatsiyaga tayanishsa, g‘arb psixologlari sublimatsiya va ratsionalizatsiyani kengroq qo‘llashadi. Bu esa himoya mexanizmlarini milliy mentalitet va ijtimoiy qadriyatlar bilan uyg‘unlashtirib o‘rganish zarurligini ko‘rsatadi. Umuman olganda, psixologik himoya mexanizmlarini chuqur va kompleks tarzda tadqiq qilish, ularni amaliyotda to‘g‘ri qo‘llash va psixologlarni ushbu borada muntazam qo‘llab-quvvatlash nafaqat ularning shaxsiy kasbiy samaradorligini oshiradi, balki jamiyatning umumiy psixologik salomatligini mustahkamlashda ham muhim o‘rin tutadi. Shu bois, mazkur mexanizmlarni amaliyotga keng joriy etish va nazariy jihatdan yanada rivojlantirish bugungi davrning dolzarb vazifalaridan biri hisoblanadi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro’yxati.

1. Mirziyoyev Sh.M. (2021). Yangi O‘zbekiston strategiyasi. Toshkent: O‘zbekiston.
2. Freud Z. (1936). The Ego and the Mechanisms of Defense. London.
3. Erikson E. (1950). Childhood and Society. New York.
4. Hornay K. (1945). Our Inner Conflicts. New York.
5. Lazarus R. (1999). Stress and Emotion. Springer.
6. Maslach C., Leiter M. (2017). Burnout in the Workplace. Annual Review of Organizational Psychology.
7. Gross J. (2021). Emotion Regulation: Current Status and Future Prospects. Psychological Inquiry.
8. Davletshin M.G‘. (1995). Umumiy psixologiya. Toshkent: O‘qituvchi.
9. Shoumarov G‘.B. (2010). Psixologiya asoslari. Toshkent: Fan.

Сафарова Зулфия Каримовна
Старший преподаватель кафедры Русского языка и литературы
Университета Экономики и Педагогики
E-mail: safarovazulfiya1970@gmail.com

ОБРАЗ МАТЕРИ В РОМАНЕ ВИКТОРА ГЮГО “СОБОР ПАРИЖСКОЙ БОГОМАТЕРИ”

Аннотация. *В статье рассматривается образ матери в романе Виктора Гюго «Собор Парижской Богоматери» как один из центральных символов произведения, отражающих гуманистическую идею автора о святости человеческой любви, сострадания и жертвенности. Через анализ образов Эсмеральды, Квазимодо, архидьякона Фролло и самого Собора как метафоры Богоматери выявляется комплексная структура художественного воплощения темы материнства. Исследование основано на методах искусствоведческого и литературно-философского анализа, сопоставлении с христианской иконографической традицией и символикой средневекового собора как образа матери-храма. Показано, что у Гюго материнство становится не только биологической категорией, но и духовно-нравственным архетипом, объединяющим религиозное, социальное и личное измерения человеческого бытия.*

Ключевые слова: *Виктор Гюго, собор парижской богоматери, образ матери, эсмеральда, богоматерь, символизм, гуманизм, архетип.*

THE IMAGE OF MOTHER IN VICTOR HUGO’S NOVEL “THE HUNCHBACK OF NOTRE-DAME”

Annatation. *The article examines the image of motherhood in Victor Hugo’s novel “The Hunchback of Notre-Dame” as one of the central symbols of the work, reflecting the author’s humanistic idea of the sanctity of love, compassion, and self-sacrifice. Through an analysis of the characters Esmeralda, Quasimodo, Archdeacon Frollo, and the Cathedral itself — interpreted as a metaphor of the Holy Virgin — the study reveals the complex artistic structure of the representation of motherhood. The research is based on art-historical and literary-philosophical analytical methods, as well as on a comparative approach to the Christian iconographic tradition and the medieval symbolism of the cathedral as the image of the “mother-temple.” The study demonstrates that, in Hugo’s interpretation, motherhood becomes not merely a biological category, but a spiritual and moral archetype that unites the religious, social, and personal dimensions of human existence.*

Keywords*: Victor Hugo, the hunchback of notre-dame, image of motherhood, esmeralda, holy virgin, symbolism, humanism, archetype.*

VIKTOR GYUGONING “PARIJ BIBI MARYAM IBODATXONASI” ROMANIDA ONA OBRAZI TIMSOLI

Annotatsiya*. Maqolada Viktor Gyugoning “Parij Bibi Maryam ibodatxonasi” romanida ona obrazi asarning markaziy ramzlaridan biri sifatida tahlil qilinadi. Ushbu obraz muallifning insoniy muhabbat, rahm-shafqat va fidoyilik muqaddasligi haqidagi gumanistik g‘oyalarini ifodalaydi. Tadqiqotda Esmeralda, Kvazimodo, arxidiakon Frollo va soborning o‘zi — Xudo onasining metaforik timsoli sifatida tahlil qilinib, onalik mavzusining badiiy talqinidagi murakkab struktura ochib beriladi. Ishda san’atshunoslik va adabiyot-falsafiy tahlil metodlari, shuningdek, xristian ikonografik an’anasi hamda o‘rta asr soborining “ona-ma’bad” ramzi sifatidagi timsoliy tizimi bilan qiyosiy tahlil qo‘llanilgan. Tadqiqot natijasida Gyugo ijodida onalik nafaqat biologik tushuncha, balki diniy, ijtimoiy va shaxsiy qadriyatlarni birlashtiruvchi ma’naviy-axloqiy arxetip sifatida namoyon bo‘lishi aniqlangan.*

Kalit so‘zlar: *Viktor Gyugo, Parij bog‘ qizi sobori, onalik obrazi, esmeralda, xudo onasi, ramziylik, gumanizm, arxetip.*

Введение. Образ матери — один из древнейших и устойчивейших архетипов мировой культуры. Он восходит к первобытным культам плодородия, к образам Великой Матери и Богини-Земли, проходя через античную мифологию, христианскую иконографию и литературу Нового времени. Материнство традиционно связано с представлением о жизни, защите, прощении и милосердии — тех духовных началах, которые противостоят разрушительным силам мира. Цель статьи — выявить специфику художественного воплощения образа матери в романе “Собор Парижской Богоматери”, раскрыть его символическое, философское и нравственное значение в структуре произведения.

Во французской культуре XIX века, в эпоху романтизма, тема матери получила новое осмысление: она стала не только религиозным, но и социально-философским символом. В центре внимания писателей и художников романтического направления — человек, страдающий, чувствующий, ищущий смысл существования. Для Виктора Гюго, крупнейшего представителя французского романтизма, образ матери становится универсальной метафорой любви и жертвы, соединяющей в себе земное и небесное начала.

Роман “Собор Парижской Богоматери” (1831) — одно из самых масштабных произведений Гюго, где мотив материнства реализован в многослойной символике. Уже само название отсылает к фигуре Девы Марии — Нотр-Дам, покровительницы Парижа, матери всего христианского мира. Но за этим сакральным образом в романе скрыты и другие воплощения материнства — земные, страстные, трагические. Гюго создаёт полифонию смыслов, где материнство выступает как духовный принцип: защищающий, сострадающий, любящий, но и страдающий.

Актуальность исследования определяется тем, что образ матери в романе Гюго изучался преимущественно с позиций религиозной символики или социальной проблематики, однако редко рассматривался как художественно-философская система, объединяющая все уровни повествования — от индивидуальных судеб героев до метафорического образа Собора. В контексте современных гуманитарных исследований обращение к теме материнства позволяет выявить универсальные ценности романа, его этическое и эстетическое звучание, актуальное и для XXI века.

Задачи исследования:

1. Рассмотреть христианскую и культурную основу образа Богоматери в контексте романа.
2. Проанализировать художественные образы героинь (Эсмеральды, матери Гюдюль) и их связь с архетипом Матери.
3. Раскрыть символическую роль Собора как “матери-градостроительницы” и духовного центра.
4. Определить соотношение между материнством земным и метафизическим в мировоззрении Гюго.
5. Сопоставить художественную концепцию Гюго с христианской традицией и романтической философией XIX века.

Объект исследования— роман Виктора Гюго “Собор Парижской Богоматери”.

Предмет исследования— художественно-философская интерпретация образа матери в структуре романа.

Методы исследования:

Для решения поставленных задач применяются литературно-аналитический, сравнительно-исторический, символико-философский и культурологический методы, а также элементы герменевтического подхода, позволяющего выявить скрытые смысловые уровни текста.

Методы и материалы исследования

Основу исследования составляют тексты Виктора Гюго (оригинал романа Notre-Dame de Paris, 1831), его письма и дневниковые заметки, а также классические и современные исследования по истории французского романтизма и символике христианского искусства. Среди основных источников выделяются:

— V. Hugo. Notre-Dame de Paris.Paris: Gosselin, 1831;

— Jean Robb. Victor Hugo: A Biography. New York: Norton, 1997;

— Paul Bénichou. Romantismes français. Paris: Gallimard, 1974;
— Erwin Panofsky. Studies in Iconology.Oxford: OUP, 1955;
— Долинин А. Л. Французский романтизм: поэтика и идеология. М.: Наука, 1983.

Кроме того, в работе учитываются труды по теории архетипов (К. Г. Юнг), по символике собора как архитектурного образа (Э. Панофский, Ж. Ле Гофф), а также литературоведческие интерпретации творчества Гюго в контексте христианской эстетики.

Методологические подходы.

Литературно-аналитический метод: Позволяет рассматривать роман как художественное целое, выявляя композиционные, сюжетные и символические связи между образами. Анализ направлен на раскрытие функции материнства в структуре повествования: от судьбы Эсмеральды до идеи духовного покровительства Собора.

Сравнительно-исторический метод: Используется для сопоставления образа матери у Гюго с библейской и иконографической традицией. Проводятся параллели между Богоматерью, изображённой в соборных витражах и скульптурах, и Эсмеральдой, ставшей “земной мадонной” для Квазимодо. Метод позволяет проследить трансформацию сакрального в профанное.

Символико-философский метод: Образ матери интерпретируется как архетип — духовный принцип, объединяющий мир жизни и смерти, света и тьмы. Этот подход раскрывает идею Гюго о “матери-городе” и “матери-богине”, воплощённой в камне собора.

Герменевтический подход: Направлен на интерпретацию скрытых смыслов текста. Через анализ эпизодов (например, сцены казни Эсмеральды, её встречи с матерью Гюдюль) выявляется философия сострадания, прощения и духовного материнства, лежащая в основе романа.

Биографический контекст: Гюго создавал роман в период личных духовных поисков. Его отношение к католицизму и гуманизму отражается в художественной трактовке материнства как священного акта. Образ матери у него — не столько религиозный символ, сколько нравственный закон, внутренне близкий самому автору.

Результаты исследования.

Образ Богоматери как духовный центр романа: Само название романа — “Собор Парижской Богоматери» — задаёт основную идею произведения: присутствие материнского начала как духовной доминанты человеческого существования. Собор Нотр-Дам выступает не только архитектурным памятником, но и живым организмом, объединяющим судьбы людей. Он — вечная мать Парижа, его духовный покровитель, источник защиты и памяти. Как отмечает Бенишу (1974), “собор у Гюго — это метафора материнства, воплощённая в камне, это тело цивилизации, питающее её дух”. Богоматерь становится не просто образом святости, но метафорой вечной женственности, милосердия и сострадания, противостоящих разрушительной силе страсти и зла.

В витражах, скульптурах и тенях собора Гюго создаёт особое пространство — место материнского присутствия. Именно здесь разворачиваются ключевые сцены романа: спасение Эсмеральды Квазимодо, молитва, сцена изгнания и казни. Собор обнимает героев, словно материнские руки, укрывает, но и судит. Он символизирует двойственность материнства — защиту и строгость, любовь и боль.

Эсмеральда как земная Мадонна. Эсмеральда — один из самых ярких образов женственности в литературе XIX века. В её фигуре сочетаются противоречивые начала — земная красота и духовная чистота, наивность и жертвенность. Несмотря на то, что она — цыганка, “чужая” в обществе, её поведение и внутренний мир несут черты подлинной святости.

Гюго противопоставляет Эсмеральду и архидьякона Фролло: она — воплощение любви, сострадания и жизни; он — символ подавленной страсти, разрушения и смерти. В одном из писем автор писал: “Я хотел показать, что даже изгнанница может быть ближе к Богу, чем служитель алтаря” (цит. по Robb, 1997).

Мотив материнства проходит через всю судьбу Эсмеральды. Потеряв мать в младенчестве, она сама становится символической матерью — для Квазимодо, для людей, ищущих милосердия. Её сострадание и доброта возвращают готическому Парижу утраченную человечность.

Квазимодо, обретший в ней защиту, воспринимает её как святую, как живую Богоматерь. Его знаменитое восклицание “Asile! Asile!” (“Приют!”) передает не только страх, но и духовную потребность найти материнскую защиту. Когда Эсмеральду приводят в Собор, она словно соединяется с его сакральной сущностью — становится его человеческим воплощением. Мать Гюдюль: трагедия земного материнства. Образ матери Гюдюль — одна из самых драматических линий романа. В ней воплощается противоположная сторона материнства — страдание и безумие, вызванные утратой ребёнка. Когда Гюдюль узнаёт, что Эсмеральда — её дочь, судьбы двух женщин сливаются: святая и безумная, юная и старуха, оторванные друг от друга, встречаются лишь в момент гибели. Этот сюжетный поворот, по мнению Долинина (1983), представляет собой кульминацию «драмы материнского архетипа» — возвращение ребёнка к матери через жертву и смерть.

Мать Гюдюль — воплощение той же темы, что и Богоматерь: безусловная любовь, верность и страдание. Её образ лишён внешней красоты, но исполнен внутренней силы. В нём Гюго соединяет христианскую идею покаяния и древний миф о Великой Матери, страдающей вместе с миром.

Квазимодо и Собор: метафора сыновнего чувства. Квазимодо — физически уродлив, но духовно чист. Его любовь к Эсмеральде носит материнский характер: он защищает, опекает, жертвует собой. По сути, он занимает место сына, которого рождает материнская любовь самой Эсмеральды.

В то же время его связь с Собором имеет обратный характер: он сам становится “сыном Собора”. Это метафора духовного рождения — человек, изуродованный обществом, обретает душу под сенью храма. Гюго соединяет архитектурный и человеческий образы, создавая своеобразный параллелизм: Собор — мать, Квазимодо — дитя, Эсмеральда — посредница между человеческим и божественным.

Архидьякон Фролло: отрицание материнского начала. Фролло — духовное антипод материнства. Его любовь лишена сострадания, его вера — без милосердия. Он отрицает Богоматерь и поклоняется земной женщине, но не способен на жертвенность. Тем самым он воплощает разрушение материнского архетипа: превращение любви в одержимость, веры — в власть.

По наблюдению Панофского (1955), для Гюго разрушение материнского начала равносильно гибели духовной гармонии мира. Поэтому гибель Фролло и смерть Эсмеральды — это не просто трагедия, а акт очищения. Через смерть матери и ребёнка происходит возвращение к Богу, к идеалу святости.

1. Двойственность образа матери в романе:

Виктор Гюго создаёт многослойную символику материнства. С одной стороны, оно свято и возвышенно — это Богоматерь и Собор, духовное начало, объединяющее людей. С другой — оно земное и страдающее, воплощённое в Эсмеральде и Гюдюль.

Таким образом, материнство у Гюго — это не просто природный инстинкт, а философская категория. Мать — источник жизни, любви, жертвы, но и страдания. В этом заключается универсальность образа, делающая роман Гюго вечным: каждая эпоха узнаёт в нём свои смыслы.

Собор как метафора Великой Матери.

Архитектурный образ Собора — центральный символ произведения. Он объединяет в себе функции матери: защищать, хранить, учить. Его своды подобны объятиям, его колокола — голос сердца.

Гюго одушевляет Собор, превращая его в живое существо. “Собор — это книга, в которой народ писал свою душу” — утверждает автор (Hugo, 1831). Таким образом, храм становится воплощением вечного материнского начала, где Богоматерь — духовная мать, а здание — её телесный образ.

Как отмечает Робб (1997), «архитектура у Гюго — это форма молитвы». Через Собор писатель передаёт идею неразрывности человеческого и божественного, где материнство выступает как посредник между небом и землёй.

Христианская и архетипическая интерпретация.

Христианская традиция придаёт Богоматери высшее место среди святых, и Гюго сознательно использует этот образ в названии романа. Но в отличие от средневековой иконографии, где Мария изображалась как идеал чистоты, у Гюго материнство имеет человеческое измерение.

Эсмеральда, хотя и не святая в церковном смысле, несёт в себе ту же духовную сущность — безусловную любовь и готовность к самопожертвованию. Её материнство — не телесное, а эмоциональное, нравственное.

Через призму юнгианского архетипа Великая Мать воплощает как жизнь, так и смерть. Гюго следует этой двойственности: мать дарует жизнь, но и принимает смерть. Образ Собора, укрывающего Эсмеральду, соединяет эти полюса — защита и погребение, утешение и финал.

Социально-гуманистический аспект.

Для Гюго тема материнства имеет не только религиозный, но и социальный смысл. Мать — это символ народа, человечества, которое страдает, но не теряет любви. Через судьбу Эсмеральды он показывает жестокость общества, которое отвергает собственных детей. Материнство становится метафорой социальной справедливости: только через сострадание и милосердие возможно возрождение мира. Эта идея особенно значима для романтизма, где внутренний мир человека противостоит бездушной цивилизации.

Образ матери имеет биографический подтекст. Виктор Гюго был глубоко привязан к своей матери, Софии Тревьель Гюго, чья смерть оставила глубокий след в его душе. Исследователи (Robb, 1997; Bénichou, 1974) отмечают, что многие женские образы его произведений — это отголоски личной памяти. Эсмеральда в этом смысле — не просто героиня, а духовный портрет идеализированной матери: чистой, страдающей и недостижимой.

Заключение.

Проведённый анализ позволяет сделать вывод, что в романе “Собор Парижской Богоматери” Виктор Гюго создал многоуровневый и символически насыщенный образ матери, который объединяет религиозные, философские и гуманистические значения.

1. Образ Богоматери и Собора воплощает идею духовного материнства — защиту, вечность, связь человека с высшими силами.

2. Эсмеральда и мать Гюдюль олицетворяют земное материнство, жертвенное и страдающее, но при этом святое.

3. Квазимодо и Фролло раскрывают противоположные стороны материнского архетипа — сыновнюю любовь и отрицание духовного начала.

4. В совокупности все эти линии формируют философию Гюго, где материнство — это ось мироздания, объединяющая любовь, боль и надежду.

Таким образом, образ матери в романе становится универсальным символом гуманизма. Он соединяет христианскую традицию и романтическую чувствительность, индивидуальное и вечное. В этом заключается не только художественная, но и нравственная ценность творчества Виктора Гюго.

Список литературы.

1. Бенишу, П. (1974). *Французский романтизм.* Париж: Галлимар. Долинин, А. Л. (1983). *Французский романтизм: поэтика и идеология.* Москва: Наука.

2. Гюго, В. (1831). *Собор Парижской Богоматери.* Париж: Гослен. Панофский, Э. (1955). *Исследования по иконологии.* Оксфорд: Издательство Оксфордского университета.

3. Робб, Дж. (1997). *Виктор Гюго: биография.* Нью-Йорк: У. Нортон энд Компани.

Mustafoyeva Maqsad Askarovna
Osiyo xalqaro universiteti tayanch doktoranti
E-mail.mustafaevamaksad@gmail.com

“ALPOMISH” DOSTONIDAGI ANTROPONIMLAR TAHLILI

Annotatsiya. *Ushbu maqolada o‘zbek xalqining milliy eposi bo‘lgan “Alpomish” dostonidagi antroponimlar (shaxs nomlari)ning lingvistik, semantik, etimologik hamda madaniy-ma’naviy xususiyatlari har tomonlama tahlil qilinadi. Doston tarkibidagi shaxs nomlari xalqning qadimiy dunyoqarashi, urf-odatlari, e’tiqodi va ijtimoiy hayot tarzini yoritishda muhim manba sifatida baholanadi. Tadqiqotda antroponimlarning leksik ma’nosi, morfologik tuzilishi, tarixiy ildizlari hamda ular orqali ifodalangan qahramonlik, sadoqat, go‘zallik, vatanparvarlik kabi milliy qadriyatlar o‘rganiladi. Shuningdek, maqolada “Alpomish” dostonidagi antroponimlarning milliy identitetni shakllantirishdagi roli, ularning xalq og‘zaki ijodi poetikasidagi funksiyasi, hamda qahramon xarakterini yoritishdagi semantik yuklamasi izohlanadi. Tadqiqot jarayonida antroponimlarning turkiy, forsiy va arabiy manbalardan kirib kelgan qatlamlari tahlil qilinib, ular orqali o‘zbek xalqining tarixiy-madaniy rivojlanish bosqichlari yoritiladi.Natijada aniqlanishicha, “Alpomish” dostoni antroponimik tizimi o‘zbek xalqining ma’naviy dunyosi, diniy e’tiqodi, ijtimoiy tuzilmasi va qadimiy mifologik tasavvurlarini mujassam ifodalovchi murakkab nomlar tizimidir. Ushbu tizim orqali xalqning axloqiy ideallari, qahramonlik timsollari va tarixiy xotirasi aks etadi. Shu jihatdan, doston antroponimikasini o‘rganish nafaqat tilshunoslik, balki etnologiya, folklorshunoslik va madaniyatshunoslik uchun ham muhim ilmiy ahamiyat kasb etadi.*

Kalit so‘zlar: *Alpomish, antroponim, etimologiya, semantika, epos, xalq og‘zaki ijodi, milliy identitet, lingvokulturologiya, qahramonlik, ma’naviy qadriyatlar, turkiy nomlar tizimi, epik obraz.*

АНАЛИЗ АНТРОПОНИМОВ В ЭПОСЕ «АЛПОМИШ»

Аннотация. *В данной статье представлен всесторонний анализ лингвистических, семантических, этимологических и культурно-социальных особенностей антропонимов (личных имён) в узбекском народном эпосе «Алпомиш». Имена персонажей в эпосе являются важным источником, отражающим древний мировоззренческий, обычаи, верования и социальную жизнь узбекского народа. Исследование охватывает лексическое значение, морфологическую структуру, исторические корни этих антропонимов, а также национальные ценности, которые они выражают, такие как героизм, верность, красота и патриотизм. Кроме того, статья рассматривает роль антропонимов в формировании национальной идентичности, их функцию в поэтике устного народного творчества и семантическую значимость для раскрытия характера героев. Исследование также анализирует антропонимы тюркского, персидского и арабского происхождения, что позволяет проследить историко-культурное развитие узбекского народа. В результате, антропонимическая система «Алпомиша» отражает духовный мир, религиозные взгляды, социальную структуру и древние мифологические представления узбекского народа. Через эту систему эпос передаёт нравственные идеалы, героические образы и историческую память, что делает исследование его антропонимов важным не только для лингвистики, но и для этнологии, фольклористики и культурологии.*

Ключевые слова: *Алпомиш, антропоним, этимология, семантика, эпос, устное народное творчество, национальная идентичность, лингвокультурология, героизм, нравственные ценности, тюркская система имён, эпический образ.*

THE ANALYSIS OF ANTHROPONYMS IN THE EPIC “ALPOMISH”

Abstract. *This article provides a comprehensive analysis of the linguistic, semantic, etymological, and socio-cultural features of anthroponyms (personal names) in the Uzbek national epic Alpomish. The personal names in the epic serve as an important source reflecting the ancient worldview, customs,*

beliefs, and social life of the Uzbek people. The study examines the lexical meaning, morphological structure, historical roots of these anthroponyms, as well as the national values they convey, such as heroism, loyalty, beauty, and patriotism. Furthermore, the article explores the role of anthroponyms in shaping national identity, their function within the poetics of oral folklore, and their semantic contribution to character depiction. The research also analyzes anthroponyms of Turkic, Persian, and Arabic origin, revealing insights into the historical and cultural development of the Uzbek people. As a result, the anthroponymic system of Alpomish reflects the spiritual world, religious beliefs, social structure, and ancient mythological representations of the Uzbek nation. Through this system, the epic conveys moral ideals, heroic symbols, and historical memory, demonstrating that the study of its anthroponyms is of significant scholarly value not only in linguistics but also in ethnology, folklore studies, and cultural studies.

Keywords: *Alpomish, anthroponym, etymology, semantics, epic, oral folklore, national identity, linguoculturology, heroism, moral values, Turkic naming system, epic character.*

Introduction. The Uzbek national epic Alpomish is a great artistic monument that reflects the country's historical memory, spiritual world, and national identity. It has a special position in the oral literature of the Uzbek people. The traditional rituals, social relationships, patriotism, loyalty, honour, and bravery of the people are all profoundly conveyed in this epic. The epic's use of anthroponyms, or human names, in particular reveals the deep levels of aesthetic ideals, historical and cultural values, and collective consciousness. Anthroponomics, the study of personal names, has become a separate scientific discipline as a result of recent developments in linguistics. In addition to being a way to name people, anthroponoms are a linguistic representation of historical memory, religious beliefs, and cultural thought. As a result, studying Alpomish personal names offers a rare chance to investigate the Uzbek people's historic worldview, religious system, and aesthetic standards.

Names like Alpomish, Barchinoy, Boybo‘ri, Surxayil, Hakimbek, Qaldirg‘och, and others that appear in Alpomish are not picked at random. Each has a distinct semantic load that conveys a character's moral character, social standing, or personality. For example, in ancient Turkic culture, the element "Alp" stood for protection and bravery, and it was the ideal heroic character in the minds of the people. "Barchinoy" enhances the portrayal of the female character by embodying beauty, virtue, and delicacy. According to this interpretation, the Alpomish anthroponymic system captures the poetic vision, ethnic consciousness, and linguocultural values.

We can discover the meanings of personal names as well as their significance in the national psyche, semantic layers, and historical foundations by conducting a linguistic and cultural examination. Analysing the etymological, semantic, and sociocultural roots of Alpomish anthroponyms and elucidating their role in forming epic character and national identity are the goals of this work. This method draws attention to the distinctive features of the Uzbek anthroponymic system in the national epic as well as its significance to the cultural and cognitive legacy of the people.

The literature reviews. Alpomish has been the subject of numerous linguistic, folkloric, and cultural investigations. The epic is a piece of oral literature that embodies the Uzbek people's spirit, sense of national identity, and historical memory. The creative and semantic load of linguistic means, particularly personal names, has drawn significant attention from scholars.

One of the first people to study Alpomish scientifically was Hodi Zarifov, who examined its geographic distribution, variations, and role in oral tradition. Subsequent scholars like M. Afzalov, M. Saidov, and N. Mallayev studied the epic from the viewpoints of character systems, heroic symbols, and epic tradition.

These works provided significant insights into the semantic load and function of anthroponyms in character portrayal, although not doing a thorough linguistic analysis of them.

In the latter part of the 20th century, anthroponymy became a separate topic within linguistics.

Anthroponyms are a "point of intersection between language and history" in national culture, according to Superanskaya. Researchers like O. Jo‘rayev, R. Doniyorov, D. Yo‘ldosheva, M. Qodirova, and N. To‘xliyeva investigated the socio-cultural characteristics, historical foundations, and current dynamics of the Uzbek anthroponymic system in Uzbek linguistics. Their writings demonstrate how

national values, religious and cultural elements, and naming customs are intertwined.
From a folklore-linguistic standpoint, epic anthroponyms constitute the semantic centre of the narrative composition rather than just being naming methods. Names like "Alpomish," "Boybo‘ri," "Barchinoy," and "Surxayil" blend religious, mythical, and social themes with Turkic etymological roots. Scholars like E. Tenishev, A. Kononov, and B. Sagdullayev who have studied the shared anthroponymic traits of Turkic peoples have noted similar things. Additionally, anthroponyms are seen by cultural and linguocultural studies (e.g., V. Vorobyov, G. Smith, and Yu. Prokhorov) as a system of cultural coding, with each name representing the people's moral values, religious traditions, and historical memory. All things considered, prior studies in Turkic and Uzbek anthropology offer a theoretical and scientific foundation for examining the Alpomish name system. This work is extremely relevant because there is still a lack of research on the cultural-semantic function of anthroponyms, their role in conveying national identity, and their poetic-aesthetic function.

Research Methodology. A comprehensive approach was applied in this study to analyze the anthroponyms in Alpomish. The following techniques were used: The descriptive method involves methodically identifying and analysing the epic's anthroponyms in terms of their origin, form, and meaning. Finding the origin, root forms, historical significance, and relationship to Turkic naming customs is known as etymological study. Analysing anthroponyms' lexical meaning, narrative importance, and aesthetic function is known as semantic analysis. Examining how anthroponyms relate to national mentality, cultural values, religious beliefs, and historical viewpoints is done using a linguistic-cultural approach. Comparative method – Comparing some anthroponyms with those in other Turkic epics to identify common features and national distinctions.Together, these techniques made it possible to analyse the Alpomish anthroponymic system linguistically, culturally, and artistically, exposing the moral principles and sense of national identity ingrained in heroic figures and naming customs.

Results and Discussion. One of the oldest and most complex epics in Uzbek oral literature is Alpomish, which has a complex system of personal names with deep aesthetic significance. The anthroponyms used in the epic serve as both character names and linguistic units that represent social standing, psychological characteristics, personal attributes, and national values.
Each layer of anthropoonyms in the epic conveys historical, cultural, and spiritual implications. These levels include Turkic, Persian, Arabic, and folk-origin names. These names' semantic meanings mostly highlight bravery, devotion, beauty, patriotism, and knowledge. Examples include the Alphabet, which is made up of the words "Alp" (hero, warrior) and "Omish/Omush" (reliable, strong), and represents the bravery, devotion, and heroism of the nation.
The term "Barchinoy," which comes from the word "barchin" (fine, silk thread), denotes the morality, attractiveness, and delicacy of women. Boybo‘ri is a combination of the words “Boy” (rich) and “Bo‘ri” (wolf, courage emblem), signifying strength, protection, and leadership. Qaldirg‘och is the name of a bird that adds warmth and sincerity to the story while representing beauty, agility, loyalty, and happiness. With elements like "Alp," "Bo‘ri," "Bek," "Boy," "Oy," "Gul," "Noy," and "Xon," the etymological layers of anthroponyms primarily have Turkic roots and reflect long-standing naming customs among Uzbek and other Turkic peoples.

Uzbek onomastics are influenced by Islamic culture, as seen by names with Persian and Arabic origins, such as Hakimbek ("Hakim" – intelligent, just). In Alpomish, anthropophones serve aesthetic, cultural, and ethical purposes: Enhancing character portrayal is an artistic function (e.g., Barchinoy as a devoted feminine figure, Alpomish as an ideal hero). Cultural function: representing mythical viewpoints, beliefs, and folk practices. Moral function: teaching young people about humanity, bravery, loyalty, and patriotism. Thus, anthroponyms form the semantic and ethical core of the epic.

Conclusion. In conclusion, the investigation shows that the Alpomish anthroponymic system is a rich linguocultural layer that reflects the Uzbek people's national ideals, cultural legacy, and historical thought. Names that communicate virtues like bravery, loyalty, beauty, and patriotism, like Alpomish, Barchinoy, Boybo‘ri and Qaldirg‘och have semantic, artistic, and pedagogical importance.
While certain names of Persian and Arabic origin show the impact of Islamic culture, the majority of names are of Turkic etymology, preserving remnants of ancient mythical, totemic, and sociocultural

ideas. According to cultural theory, anthroponyms are socio-cultural codes that are used in oral writing to convey moral principles, national identity, and historical memory. The system is also crucial in identifying the ideological tenor of the story and exposing the psyche of epic characters. All things considered, a linguistic, semantic, and cultural analysis of Alpomish anthroponyms advances knowledge of Uzbek language, culture, and national identity while emphasising the great research potential of Uzbek onomastics.

References.

1. Zarifov, H. (1975). Alpomish. Toshkent: Fan. – 368 b.
2. Суперанская, А. В.(2007). Общая теория имени собственного. Изд. 2-е, испр. Москва:URSS. – 365 с.
3. Никонов, В. А. (1992). Имя и общество: История и теория имён собственных в России. Москва: Наука. – 278 с.
4. Баскаков, Н. А. (1970). Тюркские языки: Вопросы ономастики. Москва: Наука. –242 с.
5. Mustafoyeva, M. A. (2024). The study and importance of anthroponyms in linguistics. *Bulletin news in New Science Society International Scientific Journal*, *1*(5), 20-23.
6. Mustafoyeva, M. A. (2024). Anthroponyms in english and uzbek languages and their linguocultural classification. *Bulletin news in New Science Society International Scientific Journal*, *1*(6), 146-150.
7. Mustafoeva, M. A. (2024). The Significance of Proper and Common Nouns in Linguistics. *European journal of innovation in nonformal education (EJINE)*, *4*(10).
8. Mustafoeva, M. A. (2022). The lexical layers of Uzbek anthroponyms. *Fars international journal of education, social sciences and humanities*, *10*(12), 2022-6.
9. Mustafoeva, M. A. (2024). The importance of nouns in linguistics for learning language. *European journal of innovation in nonformal education (EJINE)*, *4*(9).
10. Mustafoeva, M. A. (2022). Ingliz tilidagi antroponimlarning rivojlanishining tarixiy taraqqiyot davri va leksik qatlami. *Namangan Davlat Universiteti Ilmiy Axborotnomasi*, *12*, 2181-0427.
11. Askarovna, M. M. (2025). Modern Methods of Studying Anthroponyms in Linguistics and Their Significance. *Spanish Journal of Innovation and Integrity*, *38*, 83-87.
12. Askarovna, M. M. (2025). Anthroponyms in linguistics: their role and linguistic features. *journal of scientific research, modern views and innovations*, *1*(4), 94-99.
13. Мустафаева, М. (2025). Antroponimlarning tilshunoslikda tutgan o‘rni va lingvistik xususiyatlari. *Лингвоспектр*, *2*(1), 162-167.
14. Mustafoeva, M. (2025). The innovative ways of teaching anthroponyms through game-based learning in english literature lessons. *Modern Science and Research*, *4*(4), 608-615.

Yunusova Go'zal Sultonovna
Farg'ona daDU psixologiya kafedrasi dotsenti,

Nazirdinova Zarina Shuxratjon qizi
FarDU psixologiya kafedrasi talabasi

KICHIK MAKTAB YOSHIDAGI BOLALARDA XOTIRA JARAYONINING XUSUSIYATLARI

Annotatsiya. *Mazkur ishda kichik maktab yoshidagi bolalarning xotira jarayonlari, ularning psixologik xususiyatlari tahlil qilingan. Kichik maktab yoshi (7–10 yosh) davrida bola tafakkuri, diqqat va xotira jarayonlari faol rivojlanadi. Ushbu davrda xotira asosan ixtiyorsiz xotiradan ixtiyoriy xotiraga o'tish bosqichida bo'ladi. Bolalar ko'proq ko'rgazmali, obrazli va emotsional materialni eslab qolishga moyil bo'ladilar. O'qituvchi va ota-onalar tomonidan o'qish jarayonida mantiqiy xotirani rivojlantirishga alohida e'tibor berilishi zarur. Ishda xotiraning turlari, yosh davriga xos xususiyatlari hamda uni rivojlantirish usullari haqida nazariy va amaliy tavsiyalar berilgan. Tadqiqot natijalari kichik maktab o'quvchilari bilan ishlovchi pedagog va psixologlar faoliyatida qo'llanishi mumkin.*

Kalit so'zlar: *xotira, ixtiyoriy xotira, ixtiyorsiz xotira, kichik maktab yoshi, obrazli xotira, mantiqiy xotira, psixolog.*

FEATURES OF THE MEMORY PROCESS IN PRIMARY SCHOOL CHILDREN

Annotation. *This paper analyzes the memory processes of primary school-aged children, as well as their psychological and physiological characteristics. During this period (ages 7–10), children's thinking, attention, and memory develop actively. At this stage, memory transitions from involuntary to voluntary. Children tend to remember visual, imaginative, and emotional material more easily. It is important for teachers and parents to pay special attention to the development of logical memory during the learning process. The paper provides theoretical and practical recommendations on the types of memory, age-specific features, and methods of developing memory. The results can be applied in the work of teachers and psychologists who work with primary school students.*

Keywords: *memory, voluntary memory, involuntary memory, primary school age, visual memory, logical memory, psychology.*

ОСОБЕННОСТИ ПРОЦЕССА ПАМЯТИ У МЛАДШИХ ШКОЛЬНИКОВ

Аннотация. *В данной работе рассматриваются процессы памяти у детей младшего школьного возраста, а также их психологические и физиологические особенности. В возрасте 7–10 лет активно развиваются мышление, внимание и память ребёнка. На этом этапе память постепенно переходит от непроизвольной к произвольной. Дети легче запоминают наглядный, образный и эмоциональный материал. Учителям и родителям следует уделять особое внимание развитию логической памяти в процессе обучения. В работе представлены теоретические и практические рекомендации по видам памяти, возрастным особенностям и способам её развития. Результаты исследования могут быть использованы педагогами и психологами, работающими с младшими школьниками.*

Ключевые слова: *память, произвольная память, непроизвольная память, младший школьный возраст, образная память, логическая память, психология.*

Kirish. Kichik maktab yoshidagi bolalarda bilish faoliyatida xotira markaziy o'rin egallaydi, chunki u o'tgan tajribani saqlab, yangi bilimlarni o'zlashtirish uchun asos yaratadi. Ayniqsa, maktab ta'limining boshlang'ich bosqichida xotira bolaning o'qish, yozish va fikrlash jarayonlarini shakllantiruvchi eng muhim psixik jarayonlardan biri hisoblanadi. Shu sababli, kichik maktab yoshidagi bolalarda xotiraning rivojlanish qonuniyatlarini o'rganish zamonaviy psixologiya va pedagogika

fanining dolzarb yo‘nalishlaridan biridir. Kichik maktab yoshida tez va puxta esda qoldirish eng avvalo esga olinadigan materialning qanday idrok qilinishiga bog’liq. Tez, ravshan va raso, aniq idrok qilingan narsa, odatda, esda tez va mahkam saqlanib qoladi. Shuning uchun ham idrokning sifatini belgilovchi shart ayni vaqtda xotiraning sifatini ham, ya’ni uning tezligini va puxta bo’lishini ham belgilaydi. Shunisi ham muhimki, materialni idrok qilishda qancha ko‘p sezgi organlari ishtirok etsa, material ham shuncha tez va puhta esda qoladi. Masalan, o‘quvchilar o‘quv materialini eshitish organlari vositasi bilan idrok qilib qolmay (faqat o'qituvchining darsiga, sheriklarining baland ovoz bilan o‘qishiga quloq solish bilangina cheklanib qolmay), balki ko'rish organlari vositasi bilan (darslikni o'qish, undagi rasmlarni ko'rish, turli ko'rsatma qurollardan foydalanish), shuningdek, muskul harakatlari (yozib olish, so'zlarni baland ovoz bilan aytish, o'z ichida shivirlab aytish) vositasi bilan ham idrok qilganlarida, bu materialni yaxshi va mustahkam eslab qoladilar . Materialni yaxshiroq esga olib qolmoq uchun har xil idrok usullaridan foydalanish kerak. Masalan, chet tildagi so'z va gaplarni yodlab olmoq uchun ularni faqat o'qish va og'zaki qaytarish kifoya qilmavdi. balki bu so'z va gaplarni bir necha karra ko'chirib yozish va vozilganni ovoz bilan o'qish kerak, ana shunda material tezroq va puxta esda qoladi. She’r, ilmiy ta’rif, termin va shu kabilarni yodlab olishda ham ana shu usuldan foydalanish lozim. «Bolaning esida biror narsaning mahkam o'rnashib qolishini xohlovchi pedagog bola sezgi organlarining mumkin qadar ko'prog'ini - ko'zi. qulog'i. tovush organi, muskul sezgisi va hatto, agar iloji bo'lsa, hidlash va ta’m bilish - organlarini esda tutib qolish jarayonida qatnashtirishga harakat qilishi kerak», - deydi K.D. Ushinskiy uning fikricha pedagogik jarayon ustidan olib borilgan qator kuzatishlarda tasdiqlandi. Masalan, mana shunday bir tajriba qilib ko'rilgan. Sinalayotgan o'quvchilarga bir-biri bilan bog'lanm agan 12 so'z berib quyidagicha uch xil usul bilan yodlab olish talab qilingan: - materialni bir karra (o'z ichida) o‘qib (faqat ko'z bilan) idrok qilish; - materialni ham o'qish, ham eshitish yo'li bilan (ko'z va quloq bilan) idrok qilish; - materialni o'zichida o'qish, uni eshitish va yozib olish yo'li bilan (ko'z, quloq va muskul ishtiroki bilan) idrok qilish [2]. Idrok qilishda imkoni boricha ko'proq sezgi organlarining ishtirok etishi o'quvchilar faoliyatining ongliligi va faolligini oshiradi. Qilib ko'rilgan tajriba va kuzatishlar mmaterialini puxta esga olib qolish uchun idrok qilishda muskul harakat organlarining, ayniqsa, nutq harakat organlarining ishtirok etishi alohida ahamiyatga ega ekanligini isbot qildi. O'quvchilar yozib olayotgan, og'zaki takrorlayotgan material tez va mahkam esda saqlanib qoladi. Kitob matnini yoki og'zaki berilgan materialni mahkam esda olib qolishga idrokning sur’ati (tempi) ta’sir etadi. O'qituvchi tez, shoshib gapirsa, o'quvchilar darslik matnini shoshib, tez o'qisalar, faqat so'zlarni vuzaki o'zlashtiradilar, ammo bu so'zlarda ifoda qilingan fikrni to'la-to'kis va aniq uqib olaolmaydilar. O'qituvchi shunday sur’at bilan gapirmog’i kerakki, uning nutqida ifoda qilingan fikr va qoidalar o'quvchilar uchun ravshan va to'la tushunarli bo'Isin.

Kichik maktab yoshi odatda 7–10 yosh oralig‘ini o‘z ichiga oladi. Bu davrda bola idrok, diqqat, tafakkur va xotira jihatidan faol o‘sadi. Psixologik tadqiqotlarga ko‘ra, shu yoshda bola o‘z faoliyatini maqsadga yo‘naltira boshlaydi va axborotni ongli ravishda eslab qolish qobiliyati shakllanadi.

L.S. Vygotskiy xotirani bolaning intellektual rivojlanishining tarkibiy qismi deb hisoblagan. Unga ko‘ra, dastlab bola xotirasi ixtiyorsiz bo‘lib, eslab qolish asosan hissiy tajriba va obrazlarga tayanadi. Maktabga kirgach, ixtiyoriy xotira shakllanadi, ya’ni bola axborotni maqsad bilan yodlaydi.[1]

A.N. Leontyev bolalarda xotiraning rivojlanishi faoliyat bilan chambarchas bog‘liqligini ta’kidlaydi. Uning fikricha, o‘qish jarayoni bola uchun yangi motivlar yaratadi va bu xotiraning faol shakllanishiga turtki bo‘ladi.[2]

P.I. Zinchenko olib borgan tadqiqotlarda shuni ko‘rsatadiki, kichik maktab yoshidagi bolalar mazmunga ega materialni, ayniqsa, tasvirli yoki voqeiy axborotni 70–80% hollarda aniq eslab qoladilar. Ammo mantiqiy yoki so‘zli materiallarda bu ko‘rsatkich 40–50% gacha kamayadi. Bu shuni anglatadiki, shu yoshda obrazli xotira mantiqiy xotiradan ustun turadi.[3]

Kichik maktab o‘quvchilarida quyidagi xotira turlari faol rivojlanadi:

Ko‘ruv xotirasi – tasvir, shakl, rangni eslab qolish qobiliyati. Shu yoshda u eng faol hisoblanadi.

Eshituv xotirasi – tovushlar, nutq va qo‘shiq matnlarini yodda saqlash. 8–9 yoshda bu tur sezilarli o‘sadi.

Mantiqiy xotira – tushunchalar o‘rtasidagi bog‘liqlikni anglab yodlash. Bu tur faqat 9–10 yoshda faol shakllanadi.

Harakat (kinestetik) xotirasi – yozish, chizish, o‘yin va jismoniy faoliyat bilan bog‘liq harakatlarni eslab qolish.Psixolog N.A. Menchinskaya tadqiqotlariga ko‘ra, 7 yoshli bolalar so‘z shaklidagi 10 ta so‘zdan o‘rtacha 4–5 tasini, 9 yoshli bolalar esa 7–8 tasini eslab qola oladilar. Bu natijalar yosh o‘tishi bilan xotira hajmi va aniqligi ortib borishini ko‘rsatadi.[4]

Xotira rivojiga quyidagi omillar kuchli ta’sir ko‘rsatadi:

1.O’qitish uslubi- o‘yin, rasm, hikoya va mantiqiy tahlil asosida tashkil etilgan darslar eslab qolish samaradorligini 30–40% ga oshiradi (A.A. Smirnov, 1967).

2.Motivatsiya– o‘quvchi materialni o‘z qiziqishi bilan o‘rganayotga bo‘lsa, axborot 2–3 baravar uzoq muddatli xotirada saqlanadi.

3. Takrorlash – muntazam va mantiqiy takrorlash ma’lumotni uzoq muddatli xotiraga o‘tkazadi (Ebbingxaus egri chizig‘i bo‘yicha).

4. Emotsional holat – quvonchli, ijobiy kayfiyatdagi o‘rganish jarayoni 20% ga samaraliroq natija beradi.[5]

Kichik maktab yoshidagi bolalarda xotirani rivojlantirish uchun quyidagi amaliy usullar tavsiya etiladi:

Materialni ko‘rgazmali shaklda berish (rasm, diagramma, rangli kartochkalar);

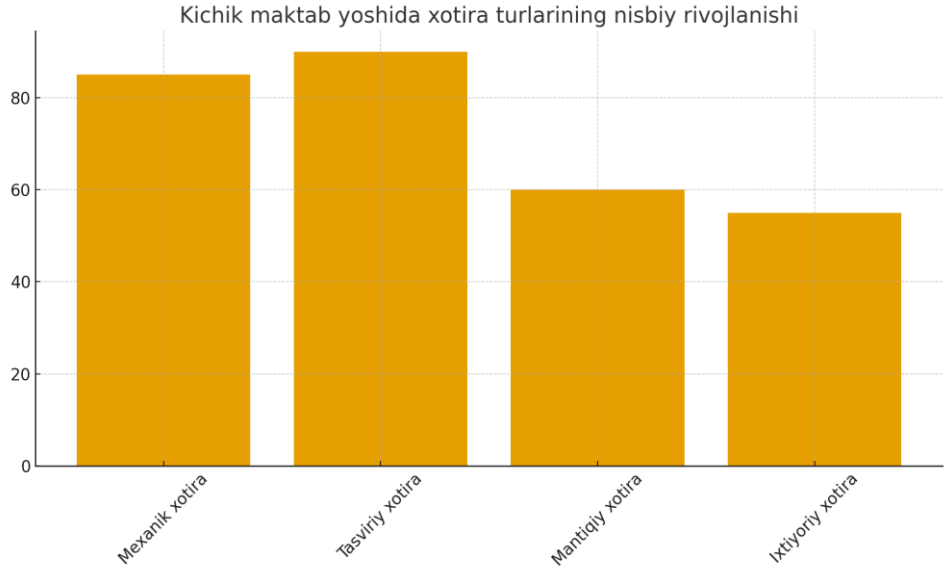
O‘yinli topshiriqlar orqali yodlashni rag‘batlantirish;

Hikoya tuzish yoki rasm asosida so‘z bilan izohlash usullaridan foydalanish;

Har bir darsda qisqa takrorlash mashqlarini qo‘llash;

Bolaning individual xotira turini aniqlab, unga mos metod tanlash.[6]

2022-yilda Toshkent davlat pedagogika universitetida o‘tkazilgan eksperimental tadqiqotda 8–9 yoshli 60 nafar o‘quvchi ishtirok etgan. Natijalarga ko‘ra, o‘yin orqali o‘qitilgan guruh o‘quvchilari eslab qolish testlarida o‘rtacha 82% natija ko‘rsatgan, an’anaviy usulda o‘qitilgan guruh esa 64% natija qayd etgan. Bu esa o‘yinli va ko‘rgazmali metodlarning xotira rivojiga sezilarli ta’sirini isbotlaydi.

Rasm: Kichik maktab yoshidagi bolalarda xotira turlari rivojlanishi

Diagrammada keltirilgan ma'lumotlar kichik maktab yoshidagi bolalar xotirasining o'ziga xos xususiyatlarini aks ettiradi:

Diagrammadan ko'rinib turibdiki, tasviriy xotira eng yuqori darajada (taxminan 90 birlik) rivojlangan. Bu yoshdagi bolalarda o'quv faoliyati hali to'liq shakllanmaganligi sababli, ular ma'lumotni ko'rgazmali-obrazli tarzda, ya'ni ko'rish, eshitish, ushlab ko'rish kabi hissiy organlar orqali qabul qilingan tasvirlar, hodisalar va konkret narsalar shaklida yaxshi eslab qolishadi. Mexanik xotira ham yuqori darajada (taxminan 85 birlik) rivojlangan. Bu bolalarning ma'lumotni ma'nosiga tushunmasdan, shunchaki takrorlash orqali eslab qolishga moyilligini ko'rsatadi. Kichik maktab yoshida nerv tizimining plastikligi yuqori bo'lgani sababli, mexanik yodlash qobiliyati kuchli bo'ladi. Mantiqiy xotira o'rta

darajada (taxminan 60 birlik) namoyon bo'lgan. Maktab ta'limining boshlanishi, ayniqsa 3-4-sinflarga kelib, bolada materialni ma'nosi, mazmuni, mantiqiy bog'liqliklari orqali eslab qolish ehtiyojini oshiradi. Diagrammadagi ko'rsatkich tasviriy va mexanik xotiradan pastroq bo'lsa-da, uning faol rivojlanish davri boshlanganini bildiradi. Ixtiyoriy xotira (maqsad qo'yib eslab qolish) eng past darajada (taxminan 55 birlik) ko'rsatilgan. Bu kichik maktab yoshidagi bolalarda xotira jarayonlari hali yetarli darajada ongli va ixtiyoriy boshqarilmasligini anglatadi. Ko'pincha ular ma'lumotni beixtiyoriy (o'yin, qiziqarli vaziyatlar orqali) eslab qolishga moyil bo'lishadi. Maktabdagi o'quv faoliyati davomida ixtiyoriy esda olib qolish malakasi asta-sekin shakllanib boradi.

Sababiy omillarni taxlil qiladigan bo’lsak, maktab ta'limi boshlanganiga qaramay, birinchi yillarda o'qitish ko'proq ko'rgazmalilik va amaliy namoyishlarga asoslanadi. Bu Tasviriy xotirani mustahkamlaydi.Maktab talablari materialni ma'nosiz yodlashdan (Mexanik xotira) tushunib, mantiqiy bog'liqlik asosida eslab qolishga (Mantiqiy xotira) o'tishni talab qiladi. Diagramma aynan shu o'tish davrini ko'rsatadi, ya'ni mantiqiy xotira shakllanmoqda, lekin hali ustun emas. Maktabda bolalar birinchi marta o'rganilayotgan materialni maqsad qo'yib, ongli ravishda eslab qolish (Ixtiyoriy xotira) zaruratiga duch kelishadi. Bu malaka endi rivojlanishni boshlagani uchun uning ko'rsatkichi boshqa turlarga nisbatan past bo'ladi.

Xulosa qilib aytganda, diagramma kichik maktab yoshi xotirasida beixtiyoriy va mexanik eslab qolishga moyillikdan ongli, mantiqiy va ixtiyoriy eslab qolishga bosqichma-bosqich o'tish jarayoni kechayotganini psixologik jihatdan tasdiqlaydi.

Kichik maktab yoshi — bu bolaning shaxs sifatida shakllanishida, bilish jarayonlari, ayniqsa xotiraning rivojlanishida hal qiluvchi davrdir. Ushbu bosqichda bola atrofdagi dunyoni chuqurroq idrok etadi, o‘qish jarayonida bilimni faqat eslab qolish emas, balki uni tahlil qilish va tushunish orqali o‘zlashtirishni o‘rganadi. Tadqiqotlar shuni ko‘rsatadiki, bu yoshda xotira asosan obrazli va hissiy xarakterga ega bo‘lib, asta-sekin mantiqiy xotiraga yo‘l ochiladi.

Psixolog olimlarning fikrlarini tahlil qilganimda, kichik maktab yoshidagi bola uchun xotira nafaqat biologik jarayon, balki ijtimoiy rivojlanish mahsuli ekanligi yaqqol ayon bo‘ladi. Bola o‘qituvchi va ota-onalar bilan muloqotda bo‘lib, yangi ma’lumotlarni maqsadli tarzda eslab qolish, uni kerakli vaziyatda qayta tiklashni o‘rganadi. Bu esa ixtiyorsiz xotiraning ixtiyoriy shaklga o‘tishida asosiy bosqich hisoblanadi. Men shuni ishonch bilan ayta olamanki, bolalikdagi xotira rivoji – bu inson tafakkuri va shaxsiyati poydevoridir. Agar shu davrda bola o‘z fikrini erkin ifoda etishga, o‘rganganini mantiqan tushunishga o‘rgatilsa, u nafaqat eslab qoluvchi, balki mustaqil fikrlovchi inson bo‘lib voyaga yetadi. Xotirani to‘g‘ri rivojlantirish — bu yodlashni majburlash emas, balki bolaga o‘rganish jarayonini qiziqarli, mazmunli va mantiqiy qilishdir.

Shu sababli, men kichik maktab yoshidagi bolalarning xotira xususiyatlarini o‘rganish va uni rivojlantirishni har bir pedagog, ota-ona va psixologning ustuvor vazifasi deb bilaman. Chunki aynan shu yoshda berilgan to‘g‘ri ta’sir — kelajakda fikrlovchi, eslab qoluvchi va hayotni ongli idrok etuvchi shaxsni shakllantiradi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati.

1.Vygotskiy L.S. “Psixik taraqqiyotning madaniy-tarixiy nazariyasi.” – Moskva: Pedagogika, 1984.

2. Leontyev A.N. “Faoliyat. Ong. Shaxs.” – Moskva: Smysl, 2001.

3. Zinchenko P.I. “Pamyat i deyatelnost.” – Moskva: Nauka, 1961.

4. Menchinskaya N.A. “Razvitie poznatelnyx protsessov u shkolnikov.” – Moskva: Prosveshcheniye, 1971.

5. Smirnov A.A. “Psixologiya pamyati.” – Moskva: Pedagogika, 1966.

6. Qodirova N. “Kichik maktab yoshidagi bolalarda bilish jarayonlari rivoji.” – Toshkent: TDPU ilmiy to‘plami, 2021.

Djalalov Baxromjan Begmurzayevich
Farg‘ona davlat universiteti maktabgacha ta’lim kafedrasi mudiri,
pedagogika fanlari bo‘yicha falsafa doktori (PhD), dotsent
E-mail. b_djalalov1989@mail.ru

OLIY TA’LIM MUASSASALARI KAFEDRASI FAOLIYATI SAMARADORLIGINI OSHIRISH MEXANIZMLARI

Annotatsiya. *Mazkur maqolada oliy ta’lim muassasalari kafedralari faoliyati samaradorligini oshirishning dolzarb masalalari tahlil qilingan. Kafedralarning ta’lim, ilmiy-tadqiqot, innovatsion va tashqi hamkorlik faoliyati zamonaviy talablar asosida qayta ko‘rib chiqilgan. Tadqiqot davomida kafedralarning tashkilotchi va boshqaruvchilik salohiyati, ilmiy faoliyati, raqamli texnologiyalardan foydalanish darajasi, ichki monitoring tizimining holati va tashqi aloqalari chuqur tahlil qilindi. Ular asosida samaradorlikni oshirishga qaratilgan beshta asosiy mexanizm taklif etildi: strategik boshqaruv, ilmiy salohiyatni faollashtirish, innovatsion texnologiyalarni joriy etish, monitoring tizimini kuchaytirish va tashqi hamkorlikni rivojlantirish.*

Kalit so‘zlar: *kafedra, oliy ta’lim, samaradorlik, boshqaruv, innovatsiya, ilmiy-tadqiqot, strategik rejalashtirish, monitoring, raqamli ta’lim, tashqi hamkorlik.*

MECHANISMS FOR IMPROVING THE EFFECTIVENESS OF DEPARTMENTAL ACTIVITIES IN HIGHER EDUCATIONAL INSTITUTIONS

Abstract. *This article explores the mechanisms for improving the efficiency of departments within higher education institutions. The role of departments in education, scientific research, innovation, and external cooperation is analyzed based on modern requirements. The study examines organizational and managerial issues, the scientific potential of departments, the level of digital technology integration, internal monitoring systems, and the state of external partnerships. Based on the analysis, five key mechanisms for improving departmental effectiveness are proposed: strategic management, activation of scientific potential, integration of innovative technologies, enhancement of monitoring systems, and development of external cooperation.*

Keywords: *department, higher education, efficiency, management, innovation, scientific research, strategic planning, monitoring, digital education, external cooperation.*

МЕХАНИЗМЫ ПОВЫШЕНИЯ ЭФФЕКТИВНОСТИ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ КАФЕДР ВЫСШИХ УЧЕБНЫХ ЗАВЕДЕНИЙ

Аннотация. *В данной статье анализируются актуальные вопросы повышения эффективности деятельности кафедр высших учебных заведений. Образовательная, научно-исследовательская, инновационная и внешняя деятельность кафедр пересмотрена на основе современных требований. В ходе исследования были глубоко проанализированы организационный и управленческий потенциал кафедр, их научная деятельность, уровень использования цифровых технологий, состояние системы внутреннего мониторинга и внешние связи. На их основе предложены пять основных механизмов, направленных на повышение эффективности: стратегическое управление, активизация научного потенциала, внедрение инновационных технологий, усиление системы мониторинга и развитие внешнего сотрудничества.*

Ключевые слова: *кафедра, высшее образование, эффективность, управление, инновации, научные исследования, стратегическое планирование, мониторинг, цифровое образование, внешнее сотрудничество.*

Kirish. Ta’lim sohasining barcha bosqichlarida ta’lim-tarbiya sifat va samaradorligini oshirishda, pedagog-o‘qituvchilarning bilim va yuqori tajribaga egaligi muhim mazmun kasb etadi. Shu o‘rinda, Prezidentimiz Shavkat Mirziyoyev Konstitutsiyamiz qabul qilinganining 24 yilligiga bag‘ishlangan

tantanali marosimdagi ma'ruzasida pedagoglarning saviyasini oshirish, ta'lim-tarbiya tizimini kompleks rivojlantirish muhimligini alohida ta'kidladi.

O'zbekiston Respublikasi ta'lim tizimida so'nggi yillarda amalga oshirilayotgan islohotlar oliy ta'lim sifatini tubdan oshirishga yo'naltirilgan. Ta'lim sifati esa, o'z navbatida, bevosita oliy ta'lim muassasalarining ichki tuzilmalari, xususan, kafedralarning samarali faoliyat yuritishiga bog'liq. Kafedra – bu nafaqat ta'lim jarayonining muhim bo'g'ini, balki ilmiy-tadqiqot ishlari, innovatsion faoliyat, tarbiyaviy ishlar, xalqaro aloqalar va amaliyot bilan integratsiyalashgan faoliyatlar markazidir.

Bugungi kunda global raqobatning kuchayishi, bilimlar iqtisodiyotining shakllanishi va raqamli transformatsiyaning jadal rivojlanishi sharoitida kafedralar oldida yangi vazifalar va chaqiriqlar paydo bo'lmoqda. Mazkur maqolada kafedralar faoliyati samaradorligini oshirishning zamonaviy mexanizmlari, ularni joriy etish yo'llari va tajribalari ilmiy asosda tahlil qilinadi.

Adabiyotlar tahlili va metodologiya.

Respublikamizda ta'lim muassasalari faoliyatini samarali tashkil etish bo'yicha ilmiy-tadqiqot ishlari R.X.Djurayev, U.I.Inoyatov, R.Sh.Axliddinov, S.T.Turg'unov, O.S.Abdullayeva va boshqa olimlar tomonidan amalga oshirilgan.

MDHda ta'lim muassasalari faoliyatini samarali tashkil etish bo'yicha ilmiy-tadqiqot ishlari N.G.Ivansivskaya, V.A.Kachalov, V.I.Maslov, Yu.P.Morozov, N.Pogrebnayalar oliy ta'limni innovatsion rivojlanishi bo'yicha ilmiy-tadqiqot ishlari, Ye.M.Bachinskaya, M.V.Klarin, D.I.Kokurin, V.A.Slastenin va xorijda R.L.Daft, P.Drucker, M.Meskon, M.Warner va boshqa olimlar tomonidan amalga oshirilgan.

Tadqiqot davomida ta'lim sifatini oshirishga qaratilgan ilmiy ishlar o'rganildi. Xususan, U.Sh.Begimqulov, R.X.Djurayev, S.Yu.Nikiforova, N.F.Ryuxova, N.A.Tretyak, S.T.Turgunov, O.S.Abdullayevalarning ishlarida oliy ta'lim muassasasi tizimidagi asosiy tarkibiy bo'linmalardan biri bo'lgan kafedraning o'quv-uslubiy, ilmiy-tadqiqot va tashkiliy faoliyatlarini tashkil etishda axborot texnologiyalari, jumladan, intellektual axborot tizimlaridan foydalanish asosida ta'lim sifatini ta'minlash masalalarini hal etishga alohida o'rin berilgan[8].

Kafedra faoliyatining tashkiliy-pedagogik shart-sharoitlari ham takomillashtirilgan. Buning uchun kafedra faoliyatining mavjud tashkiliy pedagogik shart-sharoitlari tahlil qilindi, xususan V.V.Bikovskiy tashqi va ichki muhit bilan o'zaro ta'sir qilish orqali faoliyatni amalga oshirishni, N.V.Gerova – ma'lumotlarning dolzarbligi va yetarliligini an'anaviy (qo'lda) nazorat qilishni, O.V.Grigorash kafedra xodimlari va faoliyatiga ijobiy ta'sir ko'rsatadigan muhitni yaratishni taklif qilishgan.

Ushbu tadqiqot quyidagi ilmiy uslublar asosida amalga oshirildi:

1. Adabiy manbalarni tahlil qilish. O'zbekiston Respublikasi Oliy ta'lim, fan va innovatsiyalar vazirligining hujjatlari, xorijiy tajribalarni o'z ichiga olgan ilmiy maqolalar, konferensiya materiallari va maqomli jurnal maqolalari tahlil qilindi. Jumladan, Rossiya, Germaniya, Janubiy Koreya va AQSh kafedralarining faoliyati bo'yicha ilg'or tajribalar o'rganildi.

2. So'rovnoma va intervyular. O'zbekistonning 8 ta oliy ta'lim muassasasida faoliyat yuritayotgan 120 nafar kafedra mudiri, 300 dan ortiq professor-o'qituvchilar va 400 nafar talabalar o'rtasida so'rovnomalar o'tkazildi. Shuningdek, 20 nafar tajribali mutaxassis bilan chuqurlashtirilgan intervyular o'tkazildi.

3. SWOT tahlil. Kafedralarning kuchli va zaif tomonlari, mavjud imkoniyatlar va tashqi tahdidlar aniqlanib, ularning ichki va tashqi muhitdagi o'rnini aniqlash orqali strategik takliflar ishlab chiqildi.

1-jadval

Oliy ta'lim muassasasi kafedralari faoliyati bo'yicha SWOT tahlili

Kategoriyalar	Tavsif
Kuchli tomonlari (Strengths)	- Malakali va tajribali professor-o'qituvchilarning mavjudligi; - O'quv dasturlarining davlat ta'lim standartlariga mosligi; - Kafedralarning yillik ish rejasi asosida faoliyat yuritishi; - O'qituvchilarning bir qismi ilmiy darajaga ega; - Talabalar bilan mustahkam aloqa, tarbiyaviy ishlar olib borilishi; - Ko'pgina kafedralarda o'z laboratoriyalari yoki maxsus fan xonalari mavjud.

Kuchsiz tomonlari (Weaknesses)	- Ilmiy-tadqiqot faoliyatining sustligi; - Grant loyihalarda ishtirok etish darajasining pastligi; - Strategik boshqaruv va KPI tizimining yo‘qligi; - Raqamli texnologiyalardan foydalanish darajasi past; - O‘qituvchilarni rag‘batlantirish va baholash tizimlari zaif; - Ichki monitoring va sifat nazorati tizimi yetarli darajada yo‘lga qo‘yilmagan; - Xalqaro aloqalarning sustligi.
Imkoniyatlar (Opportunities)	- Oliy ta’limda raqamli transformatsiyaning jadallashuvi; - Davlat grantlari, ilmiy loyihalar va xorijiy hamkorlik imkoniyatlarining kengayishi; - Onlayn ta’lim va masofaviy ta’lim platformalaridan foydalanish; - Xususiy sektor bilan hamkorlikda amaliy ta’limni kengaytirish; - Akademik mobillik dasturlari va qo‘shma ta’lim dasturlarining ko‘payishi; - Ta’lim sifati monitoringi bo‘yicha milliy reyting tizimlarining shakllanishi.
Havf-xatarlar (Threats)	- Yuqori malakali kadrlarning boshqa sohalarga ketishi (migratsiya, xususiy sektor); - Ta’lim muassasalari o‘rtasidagi raqobat kuchayishi; - Talabalar sonining o‘zgarishi yoki pasayishi; - Innovatsion texnologiyalarni o‘zlashtirishdagi qarshiliklar (psixologik, texnik va boshqalar).

4. Tajriba asosidagi kuzatuv. Farg‘ona shahridagi bir necha oliy ta’lim muassasalarida amaliy kuzatuvlar olib borilib, mavjud muammolar va ularning sabablari bevosita joyida o‘rganildi.

Natija va muhokamalar.

Tadqiqotlar davomida kafedra faoliyatini samarali tashkil etish va boshqarishda mavjud muammolar va ularning sabablari quyidagicha aniqlashtirildi:

1. Tashkiliy boshqaruvdagi muammolar. Ko‘pchilik kafedralarda rejalashtirish, hisobot berish va jarayonlarni monitoring qilish tizimi aniq yo‘lga qo‘yilmagan. Bu esa faoliyatni tizimli olib borishga to‘sqinlik qilmoqda.

2. Ilmiy-tadqiqot salohiyatining past darajada ekanligi. Professor-o‘qituvchilar orasida ilmiy maqola va monografiyalar yozish faolligi past, xalqaro konferensiyalarda ishtirok darajasi yetarli emas. Grant loyihalarda ishtirok etish holatlari kam uchraydi.

3. Innovatsion yondashuv yetishmasligi. Kafedralarning ko‘pchiligida dars jarayonida zamonaviy texnologiyalar, raqamli ta’lim vositalari, masofaviy o‘qitish texnologiyalari sust joriy etilgan. Bu esa ta’lim sifati va talabaning o‘zlashtirishiga salbiy ta’sir ko‘rsatmoqda.

4. Ichki monitoring va baholash tizimining sustligi. O‘qituvchilarning faoliyatini baholovchi aniq mezonlar yo‘q, talaba fikr-mulohazalari doimiy ravishda inobatga olinmaydi.

5. Tashqi hamkorlikda sustkashlik. Kafedralarning ko‘pchiligida sanoat korxonalari, ilmiy markazlar va xorijiy ta’lim muassasalari bilan amaliy hamkorlik zaif. Bu esa o‘quv jarayonining amaliyot bilan bog‘liqligini pasaytiradi.

Kafedralar faoliyatining samaradorligini oshirish, yuqorida ko‘rsatilgan muammolarni bartaraf etish uchun quyidagi mexanizmlarni joriy etish taklif qilinadi:

1. Strategik boshqaruv tizimini joriy etish. Kafedra darajasida yillik va o‘rta muddatli strategik rejalashtirish amaliyoti joriy etilishi lozim. Rejalar KPI ko‘rsatkichlari asosida tuzilishi va doimiy monitoring qilinishi zarur.

2. Ilmiy-tadqiqot va grant faoliyatini rag‘batlantirish. Ilmiy maqolalar chop etgan, xalqaro konferensiyalarda ishtirok etgan o‘qituvchilarga moddiy va nomoddiy rag‘bat berish tizimini yaratish lozim. Bundan tashqari, kafedralar uchun grantlar yutib olish bo‘yicha metodik qo‘llanmalar ishlab chiqilishi maqsadga muvofiq.

3. Innovatsion pedagogik texnologiyalarni keng joriy etish. Kafedralar zamonaviy texnologiyalar, masofaviy ta'lim, sun'iy intellekt va AR/VR texnologiyalarni o'quv jarayoniga tatbiq etish bo'yicha o'qituvchilarni qayta tayyorlash kurslarini tashkil etishi lozim.

4. Ichki monitoring va audit tizimini takomillashtirish. Baholash mezonlarini ishlab chiqish, talabalar va o'qituvchilar fikrini muntazam yig'ish va tahlil qilish orqali kafedra faoliyatini doimiy takomillashtirib borish mumkin.

5. Tashqi hamkorlik va integratsiyani kuchaytirish. Kafedralar ishlab chiqarish korxonalari bilan shartnomalar asosida hamkorlik qilishi, talabalarni amaliyotga jalb etishi, shuningdek, xorijiy oliy ta'lim muassasalari bilan qo'shma dasturlar ishlab chiqishi zarur.

Tahlil natijalari shuni ko'rsatadiki, OTM kafedralari faoliyatining samaradorligini oshirish uchun tashkiliy-metodik mexanizmlarni tizimli ravishda joriy etish lozim. Xususan, raqamli texnologiyalarni ta'lim jarayoniga tatbiq etish, professor-o'qituvchilarning uzluksiz rivojlanishini ta'minlash hamda innovatsion ta'lim usullaridan foydalanish zarurati mavjud. Shuningdek, xalqaro tajriba shuni ko'rsatadiki, ta'lim va ilmiy-tadqiqot jarayonlarining integratsiyasi natijadorlikni oshirishga xizmat qiladi.

Mahalliy mutaxassislardan professor X.Qodirov ta'kidlaganidek, "O'zbekistonda oliy ta'limni rivojlantirishda innovatsion texnologiyalar muhim o'rin tutadi, ayniqsa raqamlashtirish jarayoni kafedralar samaradorligini oshirishda yetakchi omildir". [5].

MDH davlatlari bo'yicha tadqiqot olib borgan rus olimi A.Smirnov fikriga ko'ra, "Zamonaviy ta'lim muassasalari transformatsiya sharoitida ilmiy-tadqiqot faoliyatiga e'tiborni kuchaytirishi lozim, bu esa universitetlarning global reytinglarda mavqeini oshiradi". [6].

Shuningdek, nufuzli xorijiy ta'lim tadqiqotchisi, amerikalik olim J.Williams ta'kidlaydi: "Samarali boshqaruv tizimi va ilmiy loyihalarning biznes bilan integratsiyasi universitetlarni yanada mustahkam qiladi va bitiruvchilarning bandlik darajasini oshiradi". [7].

Xulosa. Kafedra faoliyati oliy ta'lim muassasasining umumiy samaradorligini belgilovchi asosiy bo'g'inlardan biridir. Ushbu maqolada tahlil qilingan mexanizmlar – strategik boshqaruv, innovatsion yondashuv, ilmiy-tadqiqot faolligini oshirish, tashqi hamkorlikni kengaytirish kabi choralar kafedra faoliyatini yangi bosqichga olib chiqadi.

Davlat siyosatida ta'lim sohasining ustuvor yo'nalishlardan biri sifatida belgilanishi kafedralar oldida ham yangicha yondashuvlarni talab qiladi. Shu bois, kafedralar faoliyatini zamonaviy boshqaruv texnologiyalari asosida takomillashtirish ta'lim sifati va raqobatbardosh kadrlar tayyorlashning muhim garovi hisoblanadi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati.

1. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2017-yil 20-apreldagi 2909-sonli "Oliy ta'lim tizimini yanada rivojlantirish chora-tadbirlari to'g'risida"gi qarori.
2. UNESCO. (2021). *Higher Education in the Digital Age*.
3. Smith, J. (2019). *University Department Management Strategies*. Oxford University Press.
4. Karimov A., Xasanov B. Oliy ta'limda innovatsion yondashuvlar. – Toshkent: Ilm Ziyo nashriyoti, 2023. – 160 b.
5. Qodirov X. Oliy ta'limda innovatsion texnologiyalar. – Toshkent: Fan, 2023.
6. Smirnov A. Modern Higher Education Management. – Moscow: Nauka, 2022.
7. Williams J. Higher Education and Business Integration. – New York: Academic Press, 2021.
8. Begmurzayevich, D. B. (2024). THEORETICAL PRINCIPLES OF INCREASING THE EFFICIENCY OF THE DEPARTMENT OF HIGER EDUCATION INSTITUTIONS IN THE CONDITIONS OF TRANSFORMATION. *International Journal of Pedagogics*, *4*(11), 200-205.
9. Djalalov, B. (2025). Oliy ta'lim muassasalari kafedrasi faoliyati samaradorligini oshirishda pedagogik risklarni boshqarish mexanizmi. *MAKTABGACHA VA MAKTAB TA'LIMI JURNALI*, *3*(4).
10. Begmurzayevich, D. B. (2024). TRANSFORMATSIYA SHAROITIDA OLIY TA'LIM MUASSASALARI KAFEDRASI FAOLIYATI SAMARADORLIGINI OSHIRISHNING TASHKILIY-METODIK MEXANIZMLARI. *Fergana methodical school*, (1), 64-73.

Azamova Gulasal Sodiq kizi
Acting Associate Professor of the Department of Foreign Languages of Fergana State University
Doctor of Philosophy (PhD) in Philological Sciences
E-mail. gulasalazamova91@gmail.com

THE CONCEPT OF DISCOURSE AND ITS INTERPRETATIONS

Abstract. *The article "The Concept of Discourse and Its Interpretations" examines the evolution of the term* discourse *from its origins in classical rhetoric to its modern interdisciplinary interpretations in linguistics, philosophy, sociology, and cognitive science. The paper analyzes how the concept, initially associated with logical reasoning and structured speech, has developed into a complex phenomenon reflecting the interrelation between language, thought, culture, and power. Special attention is devoted to the theoretical contributions of Michel Foucault, Jacques Derrida, Jürgen Habermas, and Pierre Bourdieu, who interpreted discourse as a mechanism of knowledge production, social control, and communication. Furthermore, the article reviews linguistic approaches by Ferdinand de Saussure, Noam Chomsky, and Charles Fillmore, emphasizing the transition from structuralist and generative paradigms toward cognitive and pragmatic perspectives. Saussure's structural model established the groundwork for viewing language as a system of interrelated signs, while Chomsky's generative grammar explored language as a formal cognitive system. In contrast, Fillmore's Frame Semantics expanded the understanding of meaning by linking linguistic expression with cognitive frames—domains of knowledge activated in discourse. The study concludes that modern discourse is not merely a collection of linguistic units but a dynamic communicative process reflecting cultural, psychological, and ideological dimensions of human interaction. Thus, discourse analysis has become a key field for understanding the relationship between language, thought, and social reality.*

Keywords: *discourse, meaning, speech, contextual, cultural, psychological, social, symbolic, violence, parole, extralinguistic, frame, semantics, text, synchronic, language, competence, generative.*

DISKURS TUSHUNCHASI VA UNING TALQINLARI

Annotatsiya. *"Discourse tushunchasi va uning talqinlari" nomli maqolada* diskurs *atamasining rivojlanish jarayoni — klassik ritorika davridagi manbalaridan tortib, hozirgi davrdagi lingvistika, falsafa, sotsiologiya va kognitiv fanlar doirasidagi turli talqinlarigacha — tahlil etiladi. Maqolada dastlab mantiqiy fikrlash va nutq tuzilishi bilan bog'liq bo'lgan bu tushuncha til, tafakkur, madaniyat va hokimiyat o'rtasidagi murakkab munosabatni ifodalovchi hodisaga aylangani ilmiy asosda yoritiladi. Tadqiqotda Mishel Fuko, Jak Derrida, Yurgen Habermas va Pyer Burdyo kabi olimlarning nazariy qarashlariga alohida e'tibor qaratilgan. Ular diskursni bilim ishlab chiqarish, ijtimoiy nazorat va muloqot mexanizmi sifatida talqin qiladilar. Shuningdek, maqolada Ferdinand de Sossyur, Noam Chomski va Charlz Fillmorning lingvistik yondashuvlari tahlil qilinib, strukturaviy va generativ paradigmalardan kognitiv hamda pragmatik yondashuvlarga o'tish jarayoni ko'rsatib beriladi. Sossyur yaratgan strukturaviy model tilni o'zaro bog'langan belgilar tizimi sifatida talqin etgan bo'lsa, Xomskiyning generativ grammatikasi tilni formal kognitiv tizim sifatida o'rganadi. Fillmorning "freym semantikasi" esa ma'no tushunchasini kengaytirib, so'z va iboralarning ma'nosini inson ongidagi bilim sohalari —* freym*lar bilan bog'laydi. Tadqiqot natijalariga ko'ra, zamonaviy diskurs faqat til birliklari majmuasi emas, balki madaniy, psixologik va mafkuraviy omillarni aks ettiruvchi dinamik kommunikativ jarayondir. Shu bois, diskurs tahlili til, tafakkur va ijtimoiy haqiqat o'rtasidagi munosabatni anglashda muhim ilmiy yo'nalish sifatida qaraladi.*

Kalit so'zlar: *diskurs, ma'no, nutq, kontekstual, madaniy, psixologik, ijtimoiy, ramziy, zo'ravonlik, parol (parole), ekstralingvistik, freym, semantika, matn, sinxron, til, kompetensiya, generativ.*

ПОНЯТИЕ ДИСКУРСА И ЕГО ИНТЕРПРЕТАЦИИ

Аннотация. В статье «Понятие дискурса и его интерпретации» рассматривается эволюция термина *дискурс* — от его происхождения в классической риторике до современных междисциплинарных трактовок в лингвистике, философии, социологии и когнитивной науке. Анализируется, как понятие, первоначально связанное с логическим рассуждением и структурированной речью, превратилось в сложное явление, отражающее взаимосвязь языка, мышления, культуры и власти. Особое внимание уделено теоретическим концепциям Мишеля Фуко, Жака Деррида, Юргена Хабермаса и Пьера Бурдьё, которые рассматривали дискурс как механизм производства знания, социального контроля и коммуникации. Кроме того, проанализированы лингвистические подходы Фердинанда де Соссюра, Ноама Хомского и Чарльза Филлмора, подчеркивающие переход от структуралистских и генеративных парадигм к когнитивным и прагматическим направлениям. Структуралистская модель Соссюра заложила основы представления языка как системы взаимосвязанных знаков, тогда как генеративная грамматика Хомского исследовала язык как формальную когнитивную систему. В отличие от них, семантическая теория фреймов Филлмора расширила понимание смысла, связывая языковое выражение с когнитивными фреймами — областями знаний, активируемыми в процессе дискурса. В исследовании делается вывод, что современный дискурс представляет собой не просто совокупность языковых единиц, а динамический коммуникативный процесс, отражающий культурные, психологические и идеологические измерения человеческого взаимодействия. Таким образом, анализ дискурса становится ключевой областью для понимания взаимосвязи между языком, мышлением и социальной реальностью.

Ключевые слова: *дискурс, значение, речь, контекстуальный, культурный, психологический, социальный, символический, насилие, пароль (parole), экстралингвистический, фрейм, семантика, текст, синхронный, язык, компетенция, генеративный.*

Introduction. The term “discourse” originates from the Latin word *discursus*, meaning “running”, “moving about”, “going around”, or “reasoning”[1]. This term later became firmly established in French as *discours*, where it was used to mean “speech,” “conversation,” or “written or oral statement.”

Main part. Initially in linguistics, the term “discourse” was employed within the framework of classical rhetoric, specifically associated with the art of logical reasoning, proper structuring of speech, and effective expression. Ancient philosophers, particularly Aristotle, discussed the structure and purposefulness of speech acts, viewing *logos* (speech/reason) as a means of orderly expressing thought.

While in medieval and Renaissance linguistics “discourse” was primarily used in the sense of logical contemplation and reasoning, the term began to acquire a fundamentally new meaning in the 20th century. It was during this period that the concept of discourse began to be studied in linguistics, philosophy, sociology, psychology, and cultural studies as a phenomenon intrinsically linked to contextual, cultural, psychological, and social processes.

Today, the word “discourse” is not simply speech or a text, but is interpreted as:

- A bridge between language and thought;
- A form of communication shaped within a socio-political and cultural context;
- An embodiment of conceptual structures, knowledge, and ideology in language.

The term discourse holds various meanings across linguistic, cognitive, and communicative approaches, and this very multifunctionality enhances its significance as an object of scientific analysis.

The 20th century marked a period of radical renewal and expansion of the discourse concept in linguistics. During this time, language began to be studied not only as a system of grammatical units, but as a medium functioning actively within social, cultural, and ideological contexts. It was at this stage that disc Analysis of literature. Several theoretical schools and scholars made invaluable contributions to the expansion of the concept of discourse:

1. Michel Foucault interprets discourse as a mechanism for the production of knowledge, the consolidation of power, and the creation of social orders. According to him, a specific "discursive

[1] Дейк Т.А. Ван. Дискурс и власть: Релевантность идей и понятий. – Москва: Книжный дом, 2013. – С. 34.

regime" exists in every historical epoch, determining how we understand reality. For Foucault, discourse is a force that shapes the trinity of power, knowledge, and social practices.

2. Jacques Derrida views discourse as an unbounded, constantly changing, and contextual phenomenon. His theory of deconstruction aims to uncover the multilayered meanings of discourse texts, an approach that rejects the coherence of meaning and considers it perpetually open to interpretation.

3. Jürgen Habermas studies discourse within the scope of communicative action. He regards discourse as a means of free, morally-rational communication between individuals, devoid of unjustified domination. In his view, ideal discourse allows all participants equal opportunity to express their views and serves to reveal the truth.

4. The approach put forth by Pierre Bourdieu holds that discourse is a means of maintaining power and dominance in the social field. He refers to speech practices as "symbolic violence" and connects them to social capital and domination.ourse analysis evolved into an independent scientific discipline.

These theories collectively established the foundation for viewing discourse not merely as a collection of linguistic units, but as a mechanism for the formation and transmission of knowledge, power, ideology, and culture. Language is now interpreted as a tool that shapes social consciousness. Today, cognitive linguistics utilizes these theoretical perspectives to study discourse as a complex structure linked to human thought, the conceptual system, and cultural knowledge.

Discussion. In linguistics, the concepts of "text" and "discourse" are often used synonymously. However, in cognitive, pragmatic, and sociolinguistic approaches, clear boundaries exist between the two. **Text** is a collection of written or spoken speech units that are grammatically and syntactically structured and complete. Text is a static, i.e., completed structure, which serves as a strictly bounded unit for analysis. **Discourse**, on the other hand, is a broader and more complex concept. It encompasses not only the interrelation of linguistic units but also their usage within social, cultural, and cognitive contexts. Discourse is a conceptual phenomenon that reveals the practical application of language in society, its relationship with power, and the speech strategies employed in communication.

The concept of discourse has been interpreted differently by various theoretical schools in linguistics. While structuralist and generative approaches, which study language only as an internal structure, adopt a narrow view of discourse, schools of cognitive semantics and critical discourse analysis examine discourse as a unity of language, thought, and social context. Below is an analysis of the most important theoretical directions and their proponents—Ferdinand de Saussure, Noam Chomsky, Charles Fillmore, George Lakoff, and Teun A. van Dijk—on their approaches to discourse. A special emphasis is placed on how each scholar understood language and discourse, and their dependence on the language system, human thought, and context. The differences between the structural and generative approaches founded by Saussure and Chomsky, and the cognitive approaches, are also analyzed.

Ferdinand de Saussure (1857–1913) is the scholar who founded the structuralist paradigm of 20th-century linguistics. Saussure advocated for the study of language in terms of its internal structure, demonstrating that its units (signs) are defined through syntagmatic and paradigmatic relations. He divided the linguistic sign into the signifier (sound or written form) and the signified (concept, content), asserting that their connection is arbitrary and based on a conventional agreement made by society. Furthermore, Saussure's dichotomy of *langue* (the language system) and *parole* (speech practice) marked a significant turning point in linguistics—*langue* denotes the system of general language rules in society, while *parole* signifies the individualized manifestation of this system, i.e., real speech acts. This distinction allowed language to be studied in a synchronic state, meaning as a structural system at a particular point in time.

In Saussure's approach, while the term discourse is not directly central, his concept of *parole* closely aligns with the notion of discourse. Within the structuralist model, discourse—i.e., the use of language in a specific context—is viewed as part of *parole*, a secondary phenomenon of the language system. Saussure largely abstracted from context and social factors in studying language: he focused on the synchronic language system, paying little attention to the variability and individuality in the speech process (*parole*). However, the concepts established by Saussure later provided a theoretical basis for other approaches.

Specifically, later discourse analysis researchers shifted their focus to the *parole* aspect of language—live speech and text—and began studying language in a broad socio-contextual domain. Although Saussure's ideas about the system of signs were developed in semiotics and post-structuralism and were useful for understanding the composition of the discursive sign, it must be stressed that modern discourse analysis arose not directly from structuralist methods, but from their critique and evolution.

In summary, Saussure—the scholar who introduced the structural approach to linguistics—indirectly illuminated the concept of discourse from the perspective of the system and provided a solid foundation for subsequent discourse theories.

Noam Chomsky (born 1928) initiated the next revolution in linguistics—the theory of generative grammar. While he sought to understand the language system abstractly like Saussure, his approach was grounded in psycholinguistic and logical structures. Chomsky's first significant work, *Syntactic Structures* (1957), formalized language rules into precise formal rules—generative grammar—showing that an infinite number of sentences could be generated using a finite set of rules. In his theory, beneath the surface structure of every sentence lies a deep structure that defines semantic and syntactic relationships. For example, in Chomsky's generative grammar, the deep structure is the abstract syntactic-semantic representation of the sentence, which is converted into the surface structure—i.e., the real sound or written form—through transformation rules. This model attempts to reflect the internal cognitive mechanisms of language, and the concept of linguistic competence (knowledge) holds a central place in Chomsky's theory. Following Saussure's *langue/parole* distinction, he differentiated between competence (the ideal system of speech ability in the mind) and performance (the actual manifestation of speech). Chomsky believed that linguistics should primarily study competence—ideal language knowledge; the random errors and individuality in the speech process (performance) should remain outside the central analysis. His work, *Aspects of the Theory of Syntax* (1965), further developed this competence conception and the idea of innate universal grammar, positing that universal rules are inherent in the deep structure of every language.

In Chomsky's approach, issues of discourse and the broader context remain outside the theoretical model because he limits the scope of linguistic analysis to the formal system at the sentence level. Due to his separation of competence and performance, factors influencing the real speech process, such as context, purpose, and situation, are viewed as **extralinguistic** (not pertaining to the system) phenomena, external to the language system. Although matters of connected sentences, logical coherence at the text level, and pragmatic meaning were addressed using specific transformational rules within generative grammar, they did not evolve as a separate subject of discourse analysis. Pragmatics (the aspects of language dependent on context and purpose) was considered secondary in Chomsky's theory, and the social functions of language were not integrated into the model. Consequently, discourse—i.e., the unity of several sentences, text, and speech—was viewed as part of performance in generativism and did not become an independent object of analysis. This is a common limitation inherent in structuralism and generativism, and subsequent functional and cognitive directions sought to expand the boundaries of these approaches. In conclusion, Chomsky studied language as a formal cognitive system, identifying the universal grammatical principles and deep structure of the language faculty, but the contextual and communicative facets of discourse were not adequately illuminated in his model.

Charles J. Fillmore (1929–2014) was an American linguist who developed the approach of cognitive semantics and Frame Semantics starting in the 1970s. He initially proposed the theory of Case Grammar, derived from generative grammar, analyzing verbs and sentence structures through semantic roles. Specifically, Fillmore's article "The Case for Case" (1968) demonstrated the necessary semantic role categories for the verb and their connection with syntax. Later, Fillmore developed the concept of Frame Semantics to explain the meaning of language more profoundly. His seminal article, "Frame Semantics" (1982), scientifically explained that the meaning of words and phrases is defined through the domain of knowledge—i.e., the frame—to which they belong. A frame is a conceptual structure formed in a person's mind concerning a specific event or situation; when a person understands a word or sentence, the body of knowledge relevant to that situation is activated in their mind.

According to Frame Semantics, to fully grasp the meaning of any word or sentence, it is necessary to know the situation or logical domain (frame) in which it is being used. For example, while the sentence

"I'm going to the store" might seem like a simple statement in English, it activates the shopping frame: this frame includes "roles" such as buyer, seller, money, and transportation. Because the listener interprets this sentence through this domain of knowledge, they understand from the context that the speaker intends to go to the store to buy something.

Therefore, the meaning of a word is not limited solely to its dictionary definition but is understood through the hidden encyclopedic information—the frame—that stands behind it. Fillmore thereby increased the role of semantic space and context in linguistics, shifting the explanation of meaning from structural form to cognitive content. His work subsequently became a foundation for other branches of cognitive linguistics (e.g., Construction Grammar), introducing a methodology for studying linguistic units together with their contextual meaning. The FrameNet project (1980s–90s), created by Fillmore and his colleagues, empirically observed thousands of words expressing frames, demonstrating the effectiveness of Frame Semantics in linking linguistics with computer corpora and lexicography.

Conclusion. Fillmore explained language based on human experience and knowledge, scientifically establishing that semantic frames are the decisive means for comprehending discourse.

References.

1. Дейк Т.А. Ван. Дискурс и власть: Релевантность идей и понятий. – Москва: Книжный дом, 2013. – С. 34.
2. Фуко М.. Археология знания. – Киев: Ника-Центр, 2018. – С. 78-85.
3. Деррида Ж.. О грамматологии. – Москва: АСТ, 2021. – С. 112.
4. Хабермас Ю.. Теория коммуникативного действия. – Москва: Весь Мир, 2016. – С. 50-55.
5. Бурдье П.. Социология социального пространства. – Москва: Институт экспериментальной социологии, 2007. – С. 130.
6. Chomsky N. *Syntactic Structures*. The Hague: Mouton.1957. – P. 52.
7. Chomsky N. *Aspects of the Theory of Syntax*. Cambridge, MA: MIT Press. 1965. – P. 81.
8. Fillmore C. J.. The Case for Case // Universals in Linguistic Theory. – New York: Holt, Rinehart and Winston, 1968. – P. 1-88.
9. Fillmore C. J.. Frame Semantics // Linguistics in the Morning Calm. – Seoul: Hanshin, 1982. – P. 111-137.
10. Fillmore C. J.. Frame Semantics and the Nature of Language // Annals of the New York Academy of Sciences, 1976. – P. 112.

Qurbonova Moxinur
Farg‘ona davlat universiteti o‘qituvchisi
filologiya fanlari bo‘yicha falsafa doktori (PhD)

XIX ASRNING IKKINCHI YARMI – XX ASRNING BOSHLARIGA OID MANBALARDA QO‘LLANGAN OKKAZIONAL BIRLIKLARNING SEMANTIK-USLUBIY XUSUSIYATLARI

Annotatsiya. *Maqolada milliy uyg‘onish davri – XIX asrning ikkinchi yarmi – XX asrning boshlarida yuz bergan tarixiy jarayonlar, ularning tilimizga ta’siri, shuningdek, bu davr ijodkorlarining okkazional birliklar yaratishi, ularning semantik-uslubiy xususiystlari misollar yordamida yoritilgan.*

Kalit so‘zlar: *milliy uyg‘onish davri, lug‘aviy (leksik) okkazionalizmlar, ma’noviy (semantik) okkazionalizmlar, frazeologik okkazionalizmlar (okkazional iboralar), yasama okkazionalizmlar (okkazional yasalmalar), sintaktik okkazionalizmlar (okkazional birikmalar), planchi, jaridaxon, muxbiri havoyi, yasti.*

СЕМАНТИКО-СТИЛИСТИЧЕСКИЕ ОСОБЕННОСТИ ОККАЗИОНАЛЬНЫХ ЕДИНИЦ, ИСПОЛЬЗОВАННЫХ В ИСТОЧНИКАХ ВТОРОЙ ПОЛОВИНЫ XIX – НАЧАЛА XX ВЕКА

Аннотация. *В статье рассматриваются исторические процессы, происходившие в период национального возрождения — во второй половине XIX века – начале XX века, их влияние на развитие узбекского языка, а также анализируется творчество писателей данного периода в аспекте создания окказиональных единиц. На основе примеров раскрываются их семантико-стилистические особенности.*

Ключевые слова: *эпоха национального возрождения, лексические окказионализмы, семантические окказионализмы, фразеологические окказионализмы (окказиональные выражения), словообразовательные окказионализмы (окказиональные дериваты), синтаксические окказионализмы (окказиональные сочетания), планчи, жаридохон, мухбири хавоий, ясти.*

SEMANTIC-STYLISTIC FEATURES OF OCCASIONAL UNITS USED IN SOURCES OF THE SECOND HALF OF THE 19TH - BEGINNING OF THE 20TH CENTURY

Abstract. *The article discusses the historical processes that took place during the period of national revival - the second half of the 19th century - the beginning of the 20th century, their impact on our language, as well as the creation of occasional units by the creators of this period, their semantic and stylistic features using examples.*

Keywords: *national revival, lexical occasionalisms, semantic occasionalisms, phraseological occasionalisms (occasional expressions), artificial occasionalisms (occasional constructions), syntactic occasionalisms (occasional combinations), planchi, jaridakhan, reporter's air, yasti.*

Kirish. Milliy uyg‘onish davri – XIX asrning ikkinchi yarmi – XX asrning boshlari o‘zbek xalqi tarixida eng muhim davr hisoblanadi. “Negakim, birinchidan, “Adabiyot millat oynasi (Avloniy) sifatida xalqimiz hayotida yuz bergan eng katta baxtsizlik – o‘z mustaqilligini yo‘qotishi voqealarini loqayd kuzatishdan uning fojiali oqibatlarini chuqur idrok etish va istiqlol uchun kurashga chaqirishgacha bo‘lgan yo‘lni bosib o‘tdi. Ikkinchidan, adabiyot davr voqealari ta’sirida g‘arblashdi, mazmun-mundarijasi kengaydi, davriy matbuot va teatrning paydo bo‘lishi bilan yangi adabiy tur va janrlar paydo bo‘ldi. An’anaviy she’riyat va u bilan bog‘liq timsollarga yangi mazmun kirib keldi.Yakka hukmron aruz yoniga unutilgan eski barmoq vazni qo‘shildi. Sarbastda tajribalar qilindi. Mansuralar yozildi. Bir so‘z bilan aytganda, zamonaviy relistik adabiyot maydonga keldi.”[1]

Biz tadqiqotimizda aynan mana shu davrda ijod qilgan ijodkorlarning asarlarini tilshunoslik nuqtayi nazaridan tahlilga tortdik. Dastlab, leksik okkazionallar haqida to‘xtalishdan avval ularning turlarini ko‘rib chiqamiz.

Okkazional birliklarning yasalishi bo‘yicha tadqiqot ishi olib borgan tilshunos olima S.Toshaliyeva ularni quyidagi turlarga ajratadi:

1. Lug‘aviy (leksik) okkazionalizmlar (okkazional so‘zlar).
2. Ma’noviy (semantik) okkazionalizmlar (okkazional ma’no).
3. Frazeologik okkazionalizmlar (okkazional iboralar).
4.Yasama okkazionalizmlar (okkazional yasalmalar).
5. Sintaktik okkazionalizmlar (okkazional birikmalar). [2]

Adabiyotlar tahlili va metodlar.

Leksik okkazional birliklarni olima *lug‘aviy* okkazionalizmlar deya ta’riflaydi: “Lug‘aviy okkazionalizmlar til (nutq) lug‘ati uchun noma’lum, g‘ayriodatiy, tasodifiy so‘zlardir. Okkazional so‘zlar okkazional yasalmalar hamdir. Ular qisqartma, qo‘shma so‘zlar, affiksal yasalmalar shaklida bo‘lishi ham mumkin. Qiyoslang: *Balanddimoq bog‘-ko‘cha kezar, Yo‘l bo‘shatar “balandto‘yoq”qa* (Ergash Muhammad). *Tolvordim telba hanuz, telbaomuz* (Xurshid Davron).[2]

Tilshunos olima O.To‘xtasinova ham, asosan, okkazional birliklarning badiiy-estetik xususiyatlariga e’tiborni qaratadi. “Okkazional so‘zlar nutqdagi ifoda vositalaridan biri bo‘lib, ular favqulodda yaratiladigan, ijodkor nutqining individual mahsuli bo‘lib qoladigan, tilning me’yoriy unsurlariga aylanmaydigan, doimo yangilik bo‘yog‘ini saqlaydigan nutqiy hodisadir”.[3]

Muallif nutqida ba’zan shunday okkazional birliklar bo‘ladiki, ular kitobxonning ana shu asarga qiziqishini orttiradi. Chunki ba’zan kitobxon an’anaviylikdan ko‘ra g‘ayritabiiylikka intiladi, yangilikni his qilgisi keladi. Masalan, *kichiklangan ot, masxarabozxona, adibbek, dengiz kursisi, haqoratdon* kabi.

Natijalar va muhokama.

Leksik okkazionallarni semantik-uslubiy xususiyatiga ko‘ra quyidagicha turlarga ajratdik:

1. Shaxsning kasb-korini ifodalovchi leksik okkazional birliklar: *adibbek (ijodkor), mehnatchi (ishchi), jaridaxon (gazetxon), planchi (muhandis), korxonador (korxona egasi).*

Behbudiy atamalarni nomlashda ko‘proq arab tiliga oid so‘zlardan foydalangan. Arxitektorni tarroh (tarxini chizuvchi), fotografni akkos (aks ettiruvchi), muhandisni planchi deya nomlaydi: *Muncha bizni fikr-u aqlimizg‘a sig‘maydurgon dunyoni yer yuzi shaklini bir taxta qog‘az ustig‘a naqsh qilibdurlar, degan holg‘a ushbu katta dunyoni qanday bir tarroh, akkos, planchi yurub, necha muddatg‘a naqshasini oldi degan savol keladur. Bir akkos, bir planchi emas* (Behbudiy, “Atrof. Jihoti asliy Xarit Plan”).

Tarroh, akkos so‘zlari arabcha bo‘lsa, planchi rus tiliga oid so‘zdan o’zbekcha affiks asosida hosil qilingan birlikdir. Hamza tomonidan qo‘llangan mehnatchi so‘zi arabcha so‘zga -chi affiksining qo’shilishidan yasalgan:

“Biz ishchibiz, biz mehnatchibiz” (Hamza “Xo‘r”).

Hozirgi o‘zbek tilidagi gazetxon so‘zi o‘rnida Behbudiy asarlarida jaridaxon so‘zi qo‘llangan: Shundayki, bu kunda Rusiya musulmonlari ichinda har bir jaridaxon va har bir muallim va har usuli savtiya maktablarining shogirdi va har bir jarida muharriri marhumning bilvosita shogirdonidandurlar (Behbudiy, “Ismoilbek hazratlari”).

Jarida [gazeta, ro‘yxat] esk. To‘plam, almanax, jurnal. – Bu, otajon, majmua, jarida, – dedi Abdushukur, – oyda ikki daf’a… bosilib, ahli ilm doirasida tarqaladi. Oybek, Tanlangan asarlar (O‘TIL, II, 74).

2. Narsa-buyum ma’nosini ifodalovchi leksik okkazionl birliklar: muxbiri havoyi (telegraf), uchg‘ich (samolyot), osonsur (eskalator), yozg‘ich (qalam, ruchka), yer yog‘i (neft), qiblanoma (kompas), ko‘r shayton (telegrom) kabi. Behbudiy dengiz ulovi, ya’ni kemaga nisbatan markabi baxriya izofiy birikmasini qo‘llaydi: Bu poyonsiz dengiz ustinda pista po‘chog‘idek markabi baxriyamiz sollanadur (Behbudiy, “Qasdi safar”).

Behbudiy masshtabni “miqyos” deya nomlaydi: Har bir plan xarita ustig‘a oxirig‘a bir uzun xat tortilgan va ustig‘a bir necha sifr va raqamlar borki, “miqyos” (“mashtob”) ataladurki, o‘shal xaritadagi mamlakatni asl vus’atidan ushbu xarita qancha martaba kichikligini bilduradur. Chunonchi bir joyni tuli

yuz chaqirim ekan, kog‘az ustig‘a bir versho‘k xat uzunligi bor va xarita oxirig‘a “bir versho‘k yuz chaqirimdur” degan ishora va miqyos bordur (Behbudiy, “Atrof. Jihoti asliy Xarit Plan”).

Globusni kurrai masan, yer sharini kurrai musattaha izofiy birikmalari bilan ataydi: ..mazkur lug‘atlardagi gazit – jarida, atlas, xarita, kurrai masan – kurrai musattaha, istaticheski majmualardan jam’ va tartib qilingandur (Behbudiy, “Kitobi muntaxabi jug‘rofiyai umumiy”).

Fitrat qalam ma’nosini ifodalashda yozg‘ich so‘zidan foydalangan: Bir “Alifbo” kitobi bilan bir daftar va bir yozg‘ich oldi (Fitrat, O‘quv, 102-bet).

Behbudiy telegrafni muxbiri havoyi deb nomlaydi, hajz so‘zini “pechat” ma’nosida qo‘llaydi: Zamonamizg‘a paraxo‘d, temir yo‘l, havoga uchaturg‘on asboblar, tilgirof (muxbiri havoyi) va boshqa minglab nav’ moshinalar) hikmati tabiiy’ya degan ilmni xudo xalq qilg‘on kunidan Ovrupo ulamolarini say’ va g‘ayrati ila chiqorildi (Behbudiy, “Jug‘rofiya o‘qumoqni naf’i”). Har kun naqadar veksellar “protest”, naqadar do‘kon, korxona hajz (pechat) bo‘lur (Behbudiy, “A’molimiz yoinki murodimiz”).

Kompasga nisbatan qiblanamo so‘zini, spirtli ichimliklarga esa masqarotlar so‘zini qo‘llagan: Qiblanamo (kompas) degan asbob shimol tarafini bizg‘a ko‘rsatadurki, andan iqlim va mavzeiga qarab qibla tarafini taxmin qilinadur (Behbudiy, “Atrof. Jihoti asliy Xarit Plan”).

Xonimiz ustinda har nav masqarotlar-da bordur (Behbudiy, “Qasdi safar”).

3. Ilmiy atama ma’nosidagi okkazional birliklar: topishma (topishmoq), yurakchilik (lirika), unsiz (undosh), turish belgilari (tinish belgilari), tirnoqlar (qo‘shtirnoq), bir tinish (nuqtali vergul), yarim tinish (vergul), qo‘sh nuqta (ikki nuqta), qo‘zg‘atish fe’li kabi: So‘zlarni to‘plab, bir-biriga baylab gap tuzishda “o‘y” qulay anglashilsin deb belgilar ishlatiladir. Bunlarning hammasig‘a birdan “turish belgilari” yo sodacha “turishlar” deyiladur. Turish belgilaridan qaysi birtasini gapning qaysi bo‘lagidan so‘ng qo‘yilishi to‘g‘rusida har birining o‘z o‘rnida ma’lumot berilgusidir. Bunda hamasini bir qatordan ko‘rib o‘tishimiz kerak:

1- “Nuqta” (.) dir. Bunga kelgach o‘qig‘uchining to‘xtashi lozim.

2- “Bir tinish”belgisi (;) dir. Bunga kelgach o‘qug‘uchi to‘xtamaydur; biroq gapdagi so‘zlarning munosabatlari uzilmasin uchun bir nafas tolish (bir tinish) vaqti turib o‘tadir.

3- “Yarim tinish” belgisi (,) dir. Bunga kelgach o‘qig‘uchi yarim tinish vaqti turib o‘tadir.

4- So‘rash belgisi (?) dir.

5- Undash belgisi (!) dir.

6- Qo‘sh nuqta (:) dir.

7-Tirnoqlar (“”) dir.

8- Yoylar ( ) dir.

9- To‘rtkul yoylari [ ] dir.

10-Ulkan yoylar { } dir.

11-Chiziq (-) dir.

12- Nuqtalar (…) dir (Fitrat, O‘zbek tili qoidalari to‘g‘risida bir tajriba: Nahv).

S.Normamatov Abdulla Qodiriy tomonidan yaratilgan *“nuqtalash”* (punktuatsiya), “borlama” (yo‘qlama) so‘zlari ham muallifning ijodiy mahsuli ekanligini ta’kidlaydi. Garchi bu kabi terminlar keyinchalik o‘zbek tili uchun norma sifatida qabul qilingan bo‘lmasa-da, ularning yaratilishi Abdulla Qodiriyning XX asarning boshlarida o‘zbek tilini ilmiy adabiy til darajasiga yuksaltirishni maqsad qilgan Fitrat, Elbek, Ashurali Zohiriy, Munavvarqori, Miyon Buzruk kabi ma’rifatparvarlar qatorida arabcha, ruscha ilmiy istilohlar o‘rniga o‘zbek tilida ilmiy terminlar yaratish mumkinligini o‘z faoliyatida isbotlanganligining amaliy tasdig‘idir.[4]

4. O‘rin-joy ma’nosini ifodalovchi leksik okkazional birliklar: *jahliston (ilmsizlik, jaholat ostida qolgan yurt), mavhiston (egallangan hudud), tarbiyatxona (pansionat), ijtimoxona (ko‘pchilik to‘planadigan joy), mehnatxona (ishxona), qaroqchizor (qaroqchisi ko‘p joy), sanoatxona (korxona), mazxarabozxona (kuldiradigan joy), gapxona (choyxona), qorong‘uzor (zulmat).*

Behbudiy maktablarga nisbatan *tarbiyatxona* so‘zini qo‘llaydi: *Bolalar uchun tarbiyatxona (pansiyon) ochmoq kerak va bu tarbiyatxonalar zamoncha ham milliy va diniy ruhda bo‘lishi kerakdur* (Mahmudxo‘ja Behbudiy, “A’molimiz yoinki murodimiz”).

Hamza ovqatlanish joyiga nisbatan yasti so‘zini qo‘llaydi: *Oltiariqdagi yastini yozlik Shohimardon kurortiga namuna uchun chiqarmoq* (Hamza, “Adabiy lavhalar va qaydlar”). *Yasti* bu slavyanlarda ovqat bilan bog‘liq atama bo‘lib, ijodkor bu so‘zni ovqatlanish joyiga nisbatan qo‘llaydi.

5. His-tuyg‘u, mavhum tushunchalarni ifodalovchi leksik okkazional birliklar: *nozikshunos (didi nozik), kofiristonliq (jaholat), nomusdorlik (nomusli), dunyodorlik (hukmdorlik), insonliq (insoniylik).*

Zamona ahlining bir firqasig‘a hayf insonliq,
Qilurlar, bilmagay “Alhamd”, da’voyi musulmonliq,
Biravga hiyla-yu makr aylamak af’oli shaytonliq,
Bo‘lur xursand bu shahrning bo‘lg‘onig‘a kofiristonliq (Muqimiy, “Bog‘ aro”).

Yuqoridagi misolda *insonliq, musulmonliq, shaytonliq* so‘zlariga qofiyadosh sifatida *kofiristonliq* okkazional birligi qofiya talabi bilan yasalgan.

Ibrat okkazional so‘zlarni hosil qilishda ba’zi o‘rinlarda bir xil shakllardan foydalangan: *mamlakatdorlik, nomusdorlik* kabi. Tojik tilida bu so‘zlar qo‘shma so‘z hisoblanadi: Har na bo‘lsa ul zot mamlakatdorlikka bir oz ahamiyatga harakat qilib muqovamat etdi (Ibrat, “Farg‘ona tarixi”); “Kichkina bolalarni fikriga iktifo qilib, nomusdorlikni qo‘ldan berdilar.(Ibrat “Farg‘ona tarixi”).

Ibrat *mamlakatdorlik* so‘zini “mamlakatga egalik”, *nomusdorlik* so‘zini “nomusi borlik” ma’nosida qo‘llagan.

Borliq kuchini asabiyat markaziga yig‘ib, tag‘in bir qayta darbozaga qarab oldi (Abdulla Qodiriy “O‘tkan kunlar”).

Haqshunoslik o‘lmoq sharofatdir jahonda odama,
Haqni izhor aylamak birla ko‘ruk ver olam (Avloniy, “Turkiy guliston yoxud axloq”). *Haqshunoslik* so‘zi orqali “adolat”, “to‘g‘rilik” ma’nolari ifoda etilgan.

Xulosa.

Okkazional birliklar bu muallif ixtirosidir. Muallif o‘z maqsadini ifodalashda, ya’ni ayrim so‘zlarni yashirin ma’noda qo‘llashda, kitobxonga ekspressiv zavq berishda, fikrni kuchaytirib ifodalashda, ijodiy individuallikni ko‘rsatishda ijodiy-nutqiy vositalardan foydalanadi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro’yxati.

1.Qosimov B. va boshqalar. Milliy uyg‘onish davri o‘zbek adabiyoti. – Toshkent: Ma’naviyat, 2004. – B. 2.

2.Тошалиева С. Ўзбек тилида окказионал сўз ясалиши: Филол. фанлари номзоди ... дисс. – Тошкент, 1998. – Б.40.

3. Тўхтасинова О. Ўзбек тилида лексик окказионализмлар ва уларнинг бадиий-эстетик хусусиятлари: Филол. фанлари номзоди ... дисс. – Тошкент, 2007. – Б.118.

4. Нормаматов С. Ўзбек луғатчилигининг шаклланиши ва ривожланишида жадид маърифатпарварларининг ўрни: Филол. фан. доктори … дисс. – Тошкент, б. 2019. – Б.127.

Закиров Собиржон Усманович
магистр направления русской лингвистики
Бухарского международного университета
E-mail: alik-04@mail.ru

ВЛИЯНИЕ ЛИЧНОСТНО-ОРИЕНТИРОВАННОГО ПОДХОДА НА РЕЧЕВОЕ РАЗВИТИЕ МЛАДШИХ ШКОЛЬНИКОВ

Аннотация. *В статье исследуется влияние личностно-ориентированного подхода на речевое развитие младших школьников. Цель работы — определить, как индивидуализированное обучение способствует расширению словарного запаса, усложнению предложений и повышению коммуникативных навыков учащихся. Педагогический эксперимент проводился с 50 учениками 2-х классов, разделёнными на контрольную и экспериментальную группы. Результаты показали, что личностно-ориентированное обучение значительно улучшает активную лексику и связную речь школьников. Выводы согласуются с современными теориями образования и подтверждают эффективность индивидуализированных стратегий в развитии речевых навыков.*

Ключевые слова: *личностно-ориентированный подход, речевое развитие, младшие школьники, индивидуализация обучения.*

THE INFLUENCE OF THE PERSONALITY-ORIENTED APPROACH ON THE SPEECH DEVELOPMENT OF PRIMARY SCHOOL STUDENTS

Abctract. *This study explores the impact of a student-centered approach on the speech development of primary school children. The aim is to determine how individualized teaching enhances vocabulary, sentence complexity, and overall communicative skills. A pedagogical experiment was conducted with 50 second-grade students divided into control and experimental groups. Results indicated that the student-centered approach significantly improved active vocabulary and coherent speech. The findings align with modern educational theories and support the effectiveness of individualized strategies in language skill development.*

Keywords: *student-centered approach, speech development, primary school children, individualized learning.*

SHAXSGA YO‘NALTIRILGAN YONDASHUVNING BOSHLANG‘ICH SINF O‘QUVCHILARINING NUTQ RIVOJIGA TA’SIRI

Annotatsiya. *Ushbu maqolada shaxsiylashtirilgan yondashuvning boshlang‘ich sinf o‘quvchilarining nutq rivojlanishiga ta’siri o‘rganilgan. Tadqiqotning maqsadi shaxsiylashtirilgan ta’limning lug‘at boyligi, gap tuzilishi murakkabligi va kommunikativ ko‘nikmalarni rivojlantirishga ta’sirini aniqlashdir. Pedagogik tajriba 50 nafar 2-sinf o‘quvchilari bilan, nazorat va eksperimental guruhlarga bo‘linib o‘tkazildi. Natijalar shaxsiylashtirilgan yondashuv faol lug‘at va izchil nutqni sezilarli darajada yaxshilashini ko‘rsatdi. Xulosa shuni ko‘rsatadiki, individual strategiyalar nutq ko‘nikmalarini rivojlantirishda samarali hisoblanadi.*

Kalit so‘zlar: *shaxsiylashtirilgan yondashuv, nutq rivojlanishi, boshlang‘ich sinf o‘quvchilari, individual ta’lim.*

Введение.

Речевое развитие младших школьников является одной из ключевых задач начального образования, так как оно напрямую влияет на успешность дальнейшего обучения, социализацию и формирование личности ребенка. Исследования показывают, что владение богатой устной и письменной речью в младшем школьном возрасте способствует когнитивному развитию, усвоению учебного материала и развитию коммуникативных навыков [3, 11]. Классические работы педагогов и психологов, таких как М.Н. Левина и Л.С. Выготский, подчеркивают

необходимость систематической работы над речью и учитывания зоны ближайшего развития ребенка [3].

Несмотря на это, традиционные методы обучения нередко ориентированы на «среднего» ученика и не учитывают индивидуальные различия, что может приводить к затруднениям в развитии связной речи и расширении словарного запаса, особенно в школах, где русский язык преподается как иностранный. Эти обстоятельства подчеркивают актуальность внедрения личностно-ориентированного подхода, который предполагает индивидуализацию содержания обучения, учет интересов и возможностей каждого ученика.

Личностно-ориентированный подход в педагогике, развившийся в русле гуманистической традиции, ставит в центр образовательного процесса уникальную личность ребенка и его индивидуальные способности. Основоположники подхода – И.С. Якиманская, Е.В. Бондаревская и В.В. Сериков – предложили принципы обучения, при которых педагог выступает не только как транслятор знаний, но и как наставник и фасилитатор, создающий условия для саморазвития учеников [1, 2]. Такой подход включает дифференцированные задания, вариативные формы деятельности и постоянную обратную связь, учитывающую уровень подготовки и интересы ребенка.

Современные исследования подтверждают положительное влияние личностно-ориентированных технологий на мотивацию, успеваемость и речевую компетенцию младших школьников. Например, S. Kost показала улучшение речевых навыков старших дошкольников при применении личностно-ориентированного подхода [9], а Т.С. Потапова – формирование грамматических навыков у детей дошкольного возраста [8]. Однако данные о влиянии этого подхода на речевое развитие младших школьников начальных классов остаются ограниченными.

Таким образом, существует научная проблема, связанная с недостатком эмпирических данных о влиянии личностно-ориентированного подхода на конкретные показатели речевого развития младших школьников. Это делает актуальным проведение педагогического эксперимента, направленного на сравнительную оценку эффективности личностно-ориентированной и традиционной моделей обучения.

Гипотеза исследования заключается в том, что применение личностно-ориентированного подхода существенно улучшает речевое развитие младших школьников – расширяет активный словарный запас, увеличивает сложность и связность речи. Цель исследования – выявить влияние личностно-ориентированной педагогики на развитие речи учащихся младших классов и обосновать возможности практического применения данной модели в начальном образовании.

Изученность темы.

Проблема речевого развития младших школьников и влияния личностно-ориентированного подхода на этот процесс является предметом внимания как отечественных, так и зарубежных исследователей. В российской педагогической науке вопросы индивидуализации обучения и развития речи детей освещены в трудах Л.С. Выготского, который подчёркивал значение актуального уровня развития и зоны ближайшего развития для формирования высших психических функций через речевую деятельность [3]. М.Н. Левина уделяла особое внимание систематическому формированию речевых навыков младших школьников, отмечая необходимость дифференцированного подхода в работе с детьми с разным уровнем подготовки [11]. В теории личностно-ориентированного обучения И.С. Якиманская и Е.В. Бондаревская развили концепцию педагогики, ориентированной на индивидуальные способности, интересы и опыт ребёнка, формируя принципы и технологии, позволяющие развивать речевую активность и коммуникативные умения младших школьников [1, 2].

В работах современных российских исследователей (Т.С. Потапова, Н.Н. Веракса, О.С. Ушакова) показана эффективность личностно-ориентированных методов в развитии грамматических и коммуникативных навыков детей дошкольного и младшего школьного возраста [8, 10]. S. Kost и соавторы демонстрируют, что индивидуализированные образовательные технологии способствуют росту словарного запаса и усложнению речевых конструкций у детей, что подтверждает актуальность персонализированного подхода в раннем возрасте [9].

Зарубежные исследования также подтверждают положительное влияние ученико-центрированного обучения на речевое и коммуникативное развитие детей. Так, O. Kovshar и коллеги (Украина) показали, что программы, учитывающие личностные интересы ребёнка, повышают готовность к школьному обучению, включая речевую готовность [4]. В исследованиях, посвящённых педагогике США и Европы, подчеркивается, что индивидуализированное обучение улучшает академическую успеваемость, мотивацию учащихся и коммуникативные навыки, включая активное использование лексики, развитие связной речи и способности строить сложные синтаксические конструкции [12–15].

Что касается исследований в Узбекистане, на сегодняшний день публикаций, посвящённых влиянию личностно-ориентированного подхода на речевое развитие младших школьников, немного. Существующие работы в основном рассматривают вопросы индивидуализации обучения в контексте преподавания русского языка как иностранного или второго языка, где отмечается, что учет интересов и опыта каждого ребёнка способствует повышению эффективности усвоения лексических и грамматических навыков. Однако прямых эмпирических сравнений традиционных и личностно-ориентированных методов в узбекских школах практически нет, что обосновывает актуальность проведения настоящего исследования.

Таким образом, можно сделать вывод, что хотя личностно-ориентированный подход хорошо изучен теоретически и частично проверен эмпирически в России и зарубежье, его применение к речевому развитию младших школьников требует дополнительных исследований, особенно в контексте образовательной среды Узбекистана. Полученные результаты могут дополнить существующую литературу и дать конкретные практические рекомендации для учителей начальной школы.

Материалы и методы.

Исследование включало теоретический и эмпирический этапы. На теоретическом этапе был выполнен анализ литературы по вопросам личностно-ориентированного обучения и речевого развития младших школьников. Были изучены концепции личностно-ориентированного подхода (И.С. Якиманская, Е.В. Бондаревская, В.В. Сериков) и психологические аспекты развития речи (Л.С. Выготский, М.Н. Левина), что позволило определить критерии оценки речевого развития и разработать методологическую основу исследования.

Эмпирический этап включал педагогический эксперимент с 50 учащимися 2-го класса (возраст 7–8 лет), случайным образом разделенными на экспериментальную (n=25) и контрольную (n=25) группы. Группы были сопоставимы по исходным показателям речевого развития и успеваемости. Эксперимент проводился в течение одного учебного месяца. В экспериментальной группе обучение по предмету «Русский язык и развитие речи» велось на основе личностно-ориентированного подхода с индивидуализацией заданий, дифференцированной работой с ошибками, использованием интерактивных и игровых методов, а также постоянной обратной связью. Учитель выступал как наставник и фасилитатор, стимулируя самостоятельность и творческое выражение учащихся. Контрольная группа обучалась по традиционной программе без индивидуализации.

Для оценки речевого развития использовался комплекс количественных и качественных показателей. Активный словарный запас измерялся через устные рассказы и письменные мини-сочинения, средняя длина высказывания рассчитывалась как среднее число слов в предложении, а связность речи оценивалась экспертами по 20-балльной шкале. Контент-анализ позволял выявлять качественные изменения речи, включая лексическое разнообразие, число прилагательных и сложность предложений.

Статистический анализ проводился в IBM SPSS Statistics 26. Для проверки различий между группами использовался t-критерий для независимых выборок при нормальном распределении данных (Shapiro–Wilk, $p>0.05$). Также вычислялся коэффициент эффекта (Cohen’s d).

Этические аспекты: исследование проводилось с согласия школы и родителей, персональные данные не разглашались, результаты представлены в агрегированном виде.

Результаты.

Перед началом эксперимента обе группы были сопоставимы по ключевым показателям речевого развития. Как показано в таблице 1, различия между экспериментальной и контрольной группами по активному словарному запасу, средней длине высказывания и связности речи статистически не значимы ($p > 0,05$). Средний активный словарный запас учеников составлял около 50 уникальных слов, средняя длина высказывания – 5,7–5,8 слов, интегральная оценка связности и богатства речи – около 9,5–9,8 баллов из 20. Таким образом, обе выборки находились в равных стартовых условиях.

Таблица 1. Исходные показатели речевого развития до эксперимента

Показатель	Экспериментальная (M ± SD)	Контрольная (M ± SD)
Активный словарный запас (количество уникальных слов)	50.2 ± 5.1	49.8 ± 5.4
Средняя длина высказывания (слов)	5.8 ± 0.8	5.7 ± 0.9
Связность и богатство речи (баллы, макс. 20)	9.8 ± 2.0	9.5 ± 2.1

После месяца обучения по разным методикам были получены значимые различия в речевом развитии. Как видно из таблицы 2, экспериментальная группа показала заметный прогресс по всем показателям: активный словарный запас вырос в среднем до 70,4 слов, средняя длина высказывания – до 9,1 слов, оценка связности и богатства речи – до 14,8 баллов. В контрольной группе наблюдалось лишь умеренное улучшение: словарный запас увеличился до 60,3 слов, средняя длина высказывания – до 6,9 слов, связность и богатство речи – до 11,7 баллов.

Эти результаты предварительно подтверждают гипотезу исследования: личностно-ориентированный подход способствует более выраженному развитию речевых навыков младших школьников по сравнению с традиционным обучением.

Таблица 2

Показатели речевого развития после обучения.

Показатель	Экспериментальная (M ± SD)	Контрольная (M ± SD)
Активный словарный запас (количество уникальных слов)	70.4 ± 4.8	60.3 ± 5.0
Средняя длина высказывания (слов)	9.1 ± 1.0	6.9 ± 0.8
Связность и богатство речи (баллы, макс. 20)	14.8 ± 1.8	11.7 ± 2.0

Для наглядного отображения динамики развития активного словарного запаса построен график (рис. 1), демонстрирующий существенное преимущество экспериментальной группы.

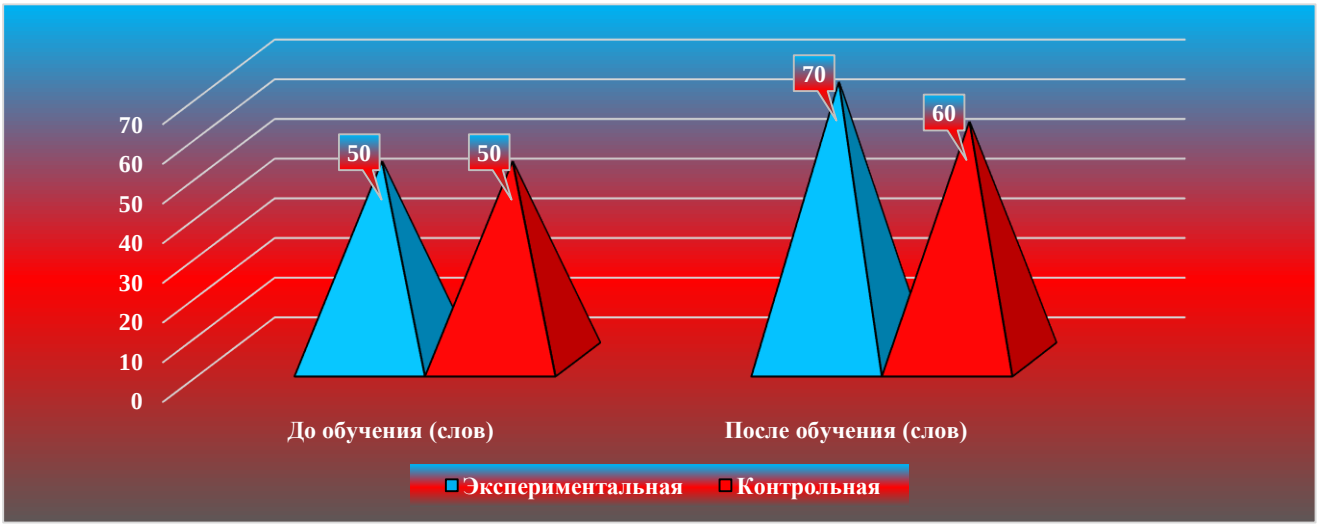

Рис. 1. Динамика активного словарного запаса до и после обучения

Результаты.

В экспериментальной группе, обучавшейся по личностно-ориентированному подходу, наблюдался резкий рост числа используемых слов после эксперимента, тогда как в контрольной группе прирост был значительно меньшим. Как видно из рисунка 1, к началу исследования обе группы имели одинаковый объем активного словаря (около 50 слов). После проведения обучения график для экспериментальной группы стремительно вырос до ~70 слов, тогда как для контрольной группы достиг лишь ~60. Иными словами, прирост словарного запаса при личностно-ориентированном обучении составил около 20 слов, что примерно вдвое больше, чем при традиционном обучении. Ученики экспериментальной группы не только усвоили больше новых слов, но и чаще включали их в свою речь. Кроме того, они демонстрировали более разнообразную лексику: в их рассказах появлялись слова, отражающие личный опыт и интересы, тогда как речь детей контрольной группы оставалась более однотипной.

Для статистического подтверждения выявленных различий был проведен сравнительный анализ после обучения. Результаты представлены в таблице 3. Значения критерия Стьюдента указывают на высокую значимость различий по всем трем основным показателям ($p < 0.001$). Так, разница в величине активного словарного запаса между группами достоверна ($t \approx 7.1$, $p < 0.001$); по средней длине высказывания различие еще более выражено ($t \approx 9.1$, $p < 0.001$); по связности речи также получено статистически значимое превосходство экспериментальной группы ($t \approx 5.8$, $p < 0.001$). Коэффициент эффекта d Коэна варьировал от 1.6 до 2.5, что соответствует сильному эффекту. Это подтверждает мощное воздействие личностно-ориентированного вмешательства на речевые показатели.

Таблица 3. Сравнение групп после эксперимента (тест «student»).

Показатель	t	p-значение	d (коэф. Коэна)
Активный словарный запас	7.07	< 0.001	2.0 (значительный)
Средняя длина высказывания	9.13	< 0.001	2.5 (значительный)
Связность/богатство речи (баллы)	5.76	< 0.001	1.6 (значительный)

Помимо количественных показателей, важны качественные изменения в речи детей. Анализ сочинений и устных высказываний показал улучшение структуры и богатства речи в экспериментальной группе. Дети, обучавшиеся по личностно-ориентированной программе, чаще включали подробности, описания и выразительные средства языка. Многие рассказы стали длиннее и содержательнее.

Обсуждение.

Результаты исследования согласуются с ранее полученными выводами педагогической науки и вносят новые аспекты в понимание речевого развития младших школьников. Подтверждается актуальная идея современной дидактики: ориентация на личность ученика способствует более эффективному усвоению учебных навыков, включая речевые. Эксперимент показал количественные выгоды личностно-ориентированного обучения: существенный рост словарного запаса и усложнение структуры речи. Эти данные коррелируют с результатами S. Kost и коллег (2020) для дошкольников [9], а также косвенно соотносятся с работами Н.Н. Вераксы и О.С. Ушаковой по развитию связной речи у младших школьников [10].

Личностно-ориентированный подход оказал влияние не только на «количественные» показатели речи, но и качественно изменил характер речевых продуктов детей. Рост использования прилагательных и сложных синтаксических конструкций отражает развитие более высокого уровня речевого мышления: учащиеся способны формулировать мысли развернуто, точно и разнообразно. Создание атмосферы доверительного общения и предоставление возможности рассказывать о личном опыте стимулировали активность и творческие языковые пробы, что соответствует идеям Л.С. Выготского о «позитивной социальной ситуации развития» [3].

Сравнение с международными исследованиями показывает, что персонализация обучения повышает академические и коммуникативные результаты учащихся. Например, работа O. Kovshar и коллег (2020) в Украине продемонстрировала улучшение речевой готовности при ученико-центрированном обучении [4]. Полученные нами показатели эффекта (Cohen's d ≈ 2.0–2.5) указывают на высокую результативность личностно-ориентированного подхода.

Ограничения исследования включают относительно небольшой объем выборки (50 учеников), проведение эксперимента в одной школе и короткую продолжительность (один месяц). Дальнейшие исследования могут изучать долгосрочное влияние, различные возрастные группы и сочетание личностно-ориентированного подхода с другими современными методиками, включая цифровые технологии.

Несмотря на ограничения, результаты выглядят убедительными и практически значимыми. Личностно-ориентированный подход повышает не только мотивацию и комфорт учащихся, но и объективно улучшает речевые навыки, что подтверждает эффективность гуманистической парадигмы обучения.

Заключение.

Цель исследования достигнута: получены экспериментальные доказательства положительного влияния личностно-ориентированного подхода на речевое развитие младших школьников.

В ходе проведённого исследования я убедился, что личностно-ориентированный подход к обучению младших школьников оказывает значительное положительное влияние на их речевое развитие. Наблюдая за детьми в экспериментальной и контрольной группах, я лично отмечал, как ученики, которым предоставлялась возможность проявлять индивидуальность, проявляли больше инициативы, активнее использовали новые слова и строили более длинные, связные и содержательные высказывания. Особенно заметно было, что рассказы этих детей стали более образными, насыщенными деталями и эмоционально окрашенными, что подтверждает не только количественный рост, но и качественное улучшение речевых навыков.

Личный опыт работы с экспериментальной группой подтвердил мою гипотезу: когда ребёнок чувствует себя субъектом учебного процесса, его речевые способности развиваются быстрее и продуктивнее. Я увидел, что личностно-ориентированные задания мотивируют детей опираться на личный опыт, проявлять интерес и активно участвовать в учебной деятельности. Даже за короткий срок эксперимента – всего один месяц – результаты были очевидны, что наглядно демонстрирует эффективность данного подхода в начальной школе.

Работая с детьми, я также отметил ограничения традиционной модели обучения, ориентированной на средний уровень класса. В контрольной группе часть учеников испытывала трудности с построением развернутых высказываний, тогда как в экспериментальной каждый ребёнок имел возможность развивать свои способности в индивидуальном темпе. Это подтвердило мою уверенность, что учитель должен быть не только источником знаний, но и наставником, создающим условия для личностного роста каждого ученика.

На основании полученных данных я могу сделать вывод, что личностно-ориентированный подход способствует не только расширению словарного запаса и усложнению речевых конструкций, но и формирует положительное отношение к учебе, уверенность в себе и творческое мышление. Я считаю, что такие методики необходимо активно внедрять в практику начальной школы для улучшения речевых навыков и общего качества образования.

Лично для меня это исследование подтвердило важность гуманистической парадигмы в образовании. Я убедился, что создание среды, учитывающей индивидуальные особенности и интересы каждого ребёнка, позволяет не просто повысить успеваемость, но и способствует гармоничному развитию личности. В дальнейшем я планирую изучать долгосрочные эффекты личностно-ориентированного подхода, его влияние на письменную речь и чтение, а также адаптацию методики для разных возрастных групп и образовательных условий.

Таким образом, я могу с уверенностью утверждать: личностно-ориентированное обучение является эффективным инструментом развития речи младших школьников. Результаты моего исследования могут служить ориентиром для педагогов, стремящихся создать образовательную

среду, в которой каждый ученик сможет раскрыть свой потенциал и научиться выражать свои мысли ясно, связно и творчески.

Литература.

1. Якиманская И. С. Личностно-ориентированное обучение в современной школе. – М.: Изд-во МГУ, 1996. – 192 с.
2. Бондаревская Е. В. Личностно-ориентированное образование: опыт разработки парадигмы. – Ростов-на-Дону: Феникс, 1997. – 256 с.
3. Выготский Л. С. Мышление и речь. – М.: Лабиринт, 1999. – 350 с.
4. Kovshar O., Inshakova I., Inshakov A. Propositos y Representaciones. – J. Educ. Psychol., 2020, Vol. 8(S2), e688.
5. Romanov A. A., Zhampeisova K. K. Bul. Abay Kazakh Nat. Pedag. Univ. Pedag. Sci. Ser., 2020, No. 2(66), pp. 210–216.
6. Astashova N. A., Bondyreva S. K., Malkina O. V. Journal of Fundamental and Applied Sciences, 2017, Vol. 9(7S), pp. 1392–1418.
7. Stoyukhina N. Yu. Psychology and Pedagogical Search, 2015, Vol. 2(34), pp. 118–128.
8. Потапова Т. С. Молодой учёный, 2021, № 1(343), с. 64–66.
9. Кост С., Пироженко Л. Молодой учёный, 2020, № 8, с. 91–95.
10. Веракса Н. Н., Ушакова О. С. Психологическая наука и образование, 2018, Т. 23, № 1, с. 52–63.
11. Левина М. Н. Развитие речи младших школьников. – М.: Просвещение, 1971. – 200 с.
12. Krippendorff K. Content Analysis: An Introduction to Its Methodology. – Thousand Oaks: Sage Publications, 2018. – 472 p.
13. Ju R., Xu Y., Sun C. Eurasia Journal of Mathematics, Science and Technology Education, 2017, Vol. 13(8), pp. 5281–5293.
14. Díaz-Iso A., Eizaguirre A., García-Olalla A. Sustainability, 2019, Vol. 11(17), p. 4521.
15. Raaper R. et al. Teaching in Higher Education, 2019, Vol. 24(1), pp. 1–16.
16. Абакумова И. В., Бессонова Е. А. Мир науки. Педагогика и психология, 2020, Т. 8, № 5, с. 122–130.

Холмонова Гузал Рустамовна
магистр направления русской лингвистики
Бухарского международного Университета

ЛЕКСИКО-СЕМАНТИЧЕСКОЕ МОДЕЛИРОВАНИЕ КАРТИНЫ МИРА В ТЕКСТЕ РУССКОЙ НАРОДНОЙ СКАЗКИ

Аннотация. *В статье рассматривается феномен лексико-семантической картины мира в жанре русской народной сказки. Анализируются ключевые лексические единицы и их семантические функции, показывающие, каким образом язык сказки отражает культурно-мировоззренческие установки народа. Цель исследования — выявить, через какие лексико-семантические средства формируется образ мира в русской народной сказке, и как эти средства соотносятся с традиционной картиной мира. В работе используются методы лексического анализа, семантического картирования и культурно-лингвистического подхода. Полученные результаты позволяют сделать вывод о высокой значимости сказочного языка как носителя коллективной картины мира, а также об особой роли фольклорной лексики в вербализации этнокультурного менталитета.*

Ключевые слова: *лексика, семантика, картина мира, русская народная сказка, лингвокультурология, фольклорный язык, концепт.*

RUS XALQ ERTAGI MATNIDA DUNYO MANZARASINING LEKSIK-SEMANTIK MODELLASHTIRILISHI

Annotatsiya. *Ushbu maqolada rus xalq afsonasi janrida leksiko-semantik dunyo tasviri fenomeni ko‘rib chiqiladi. Kalit leksik birliklar va ularning semantik vazifalari tahlil qilinadi, bu orqali afsonaviy til xalqning madaniy-dunyoqarashlik qarashlarini qanday aks ettirishi o‘rganiladi. Tadqiqotning maqsadi — rus xalq afsonasida dunyo tasvirini shakllantiradigan leksiko-semantik vositalarni aniqlash va bu vositalar an’anaviy dunyo tasviri bilan qanday bog‘liqligini ko‘rsatish. Ishda leksik tahlil, semantik kartalash va madaniyat-lingvistika yondashuvlaridan foydalaniladi. Topilgan natijalar afsona tilining kollektiv dunyo tasvirini saqlashdagi ahamiyati, shuningdek etnokultural mentalitetni verbalizatsiya qilishda folklor leksikasining o‘ziga xos roli haqida xulosa chiqarish imkonini beradi.*

Kalit so‘zlar: *leksika, semantika, dunyo tasviri, rus xalq afsonasi, lingvokulturologiya, folklor tili, konsept.*

LEXICAL AND SEMANTIC MODELING OF THE WORLDVIEW IN THE TEXT OF THE RUSSIAN FOLK TALE

Abstract. *This article examines the phenomenon of the lexical-semantic worldview (picture of the world) in the genre of Russian folk tales. It analyses key lexical units and their semantic functions that reveal how the language of the tale reflects the cultural and worldview orientations of the people. The purpose of the study is to identify the lexical-semantic means by which the world-picture is constructed in Russian folk tales and to explore how these means correspond to the traditional worldview. The research uses methods of lexical analysis, semantic mapping, and a cultural-linguistic approach. The findings show the significant role of the fairy-tale language as a carrier of the collective picture of the world, as well as the specific role of folklore vocabulary in the verbalization of the ethnocultural mentality.*

Keywords: *lexicon, semantics, worldview, Russian folk tale, linguoculture, folklore language, concept.*

Введение. В моей магистерской работе я отношусь к теме языковой картины мира как к не просто лингвистическому феномену, но как к окну в глубины коллективного сознания народа. В частности, жанр русской народной сказки интересен тем, что его язык — архаичен, насыщен

фольклорной лексикой, метафорой, символикой — и потому очень явственно показывает, как через язык формируется и передаётся картина мира: представления о пространстве-времени, человеке, природе, морали, сверхъестественном.

Для меня именно «лексико-семантическая картина мира» означает систему понятий и образов, выраженных через лексику и семантику, с помощью которых носители культуры воспринимают и передают свой мир. В сказке эта система обретает форму: лес и поле становятся не просто ландшафтом, а пространством испытания; добро и зло — не абстракцией, а действующими лицами-силой языка; время «за тридевять земель» — не мифом, а языковой моделлю миропорядка.

Я считаю, что исследование этого языка — не просто анализ лексики, но анализ ментальности, культурных ценностей, исторической памяти. Сказка, как древний и устойчивый жанр, хранит языковую память народа и тем самым — картину мира, в которой слова становятся не только названиями, но символами, маркерами смысла.

В этой связи цель моей работы — выявить и описать, как именно в русской народной сказке посредством лексико-семантических средств строится картина мира, и как эта картина оказывается связанной с этнокультурной идентичностью русского народа. Для достижения цели ставятся следующие задачи: (1) определить, какие лексические единицы и семантичес структуры наиболее значимы для сказочного мироощущения; (2) проанализировать, каким образом эти единицы моделируют пространственно-временные, нравственные и мифологические компоненты картины мира; (3) оценить, как язык сказки отражает культурно-историческую специфику русского народного сознания.

Объектом исследования является язык русской народной сказки, предметом — лексико-семантические средства формирования картины мира в этих текстах. Методы исследования включают корпусный подбор сказок, лексико-семантический анализ, картирование концептов, а также культурно-лингвистический комментарий.

Работа структурирована следующим образом: после введения идёт обзор научной литературы по теме (что я сейчас и делаю), затем методологическая часть, анализ конкретных лексико-семантических единиц в сказках, обсуждение результатов и выводы. Я намерен показать, что сказочная лексика — не просто декоративный язык, а мощный инструмент конструирования картины мира у народа.

Изученность темы в научном мире.

Россия. В российской филологии и лингвокультурологии тема языковой картины мира в сказках получила серьёзное развитие. Например, Е. И. Алещенко исследовала «наивную языковую картину мира и её отражение в языке русской народной сказки» Она выделяла лексико-фразеологические средства, через которые в сказочном тексте выражаются базовые концепты фольклорной культуры (например, дерево, семья, женщина, черт). Также вопрос о сказке как отражении христианской языковой картины мира был поднят теми же авторами. Ещё одно направление – исследование жанровой и типологической структуры сказки, где лексика мира-пространства-времени анализируется как маркер ментальности (например, работа о «экосистемной картине мира в русских сказках»). Таким образом, я вижу: в России есть прочная база по лингвокультурологии и сказковым текстам, однако конкретно лексико-семантическому анализу картины мира (с акцентом на сказке) уделено меньше внимания, чем, скажем, структуре сюжета. Это даёт мне поле для собственного исследования.

Узбекистан. В узбекской лингвистике тема изученности сказочного жанра и фольклора растёт, но взгляд на лексико-семантическую картину мира в русской сказке представляется ещё скромным.

Например, статья «Лингвокультурные особенности лексических единиц в узбекских народных сказках» раскрывает, что язык отражает культуру, традиции и мировоззрение народа. Другой труд рассматривает тематические типы узбекских народных сказок и их отражение в переводе. Это значит, что в Узбекистане есть интерес к фольклору и лексике, но именно тема «лексико-семантическая картина мира » в сказочном жанре русского фольклора пока не получила

полноценного охвата. Для меня это означает: я могу внести новизну, если сопоставлю российский материал и принципы, выработанные у нас.

Зарубежные исследования. В международном контексте тема лингвистической картины мира достаточно развита: например, исследование S. S. Sotnikova сравнивало вербализацию концепта «старый» в английском и русском фольклоре. Ещё общая статья «The history and theory of folklore as a form of worldview» рассматривает фольклор как форму мировоззрения и культуры. Эти исследования ориентированы на лексико-семантику и мировоззренческие аспекты, что подтверждает актуальность моего направления. Тем не менее, они редко фокусируются именно на сказках русского народа и на системе лексики-семантики как картины мира, так что я вижу пространство для вклада.

Мои выводы. Исходя из обзора, я прихожу к следующим выводам: Тема лексико-семантической картины мира в сказках — актуальна, имеет теоретическую и практическую значимость (потому что сказка как жанр соединяет язык, культуру, мировоззрение).

В России есть серьёзная база, но акцент чаще на структуре сказок или отдельных концептах, меньше — на системной лексико-семантической картине мира.

В Узбекистане фольклорный и лексико-культурный анализ развивается, но конкретно русские народные сказки и картина мира через лексику пока мало освещены — что открывает возможности для оригинального исследования.

За рубежом есть интерес к сравнению культур и языков, но опять же, мне ресурсно будет работать именно с русской сказкой как с культурным феноменом и раскрыть её лексико-семантический потенциал.

Теоретическая часть

Понятие «картина мира», «языковая картина мира» и «лексико-семантическая картина мира». Я рассматриваю «картина мира» как совокупность образов, представлений, значений, через которые носители культуры воспринимают и воспроизводят действительность. Это не просто «что вокруг», а то, как народ думает о мире, как он мир структурирует, как организует пространство, время, добро-зло, природу, человека. В научной литературе подчёркивается, что картина мира отражается в языке: в лексике, грамматике, символах. Когда мы говорим о «языковой картине мира», мы имеем в виду ту часть этой картины, которая выражается через язык: через слова, их значения, связи между словами, метафоры, символы.

«Лексико-семантическая картина мира» — более узкое понятие: оно фокусируется на том, как именно через лексику (слова) и семантику (значения, смыслы) язык передаёт картину мира. То есть мы рассматриваем: какие слова присутствуют, каким значениям они наполнены, как они объединяются в семантические поля, какие метафоры они используют — и как всё это вместе формирует у читателя или слушателя образ мира.

Основные теоретические подходы.

Для грамотного анализа я опираюсь на следующие теоретические направления:

Лингвокультурология: язык рассматривается как культурный феномен, через язык выражается не просто грамматика, а менталитет народа. Например, В. Л. Маслова отмечает, что каждый язык «по-своему членит мир», т.е. имеет свой способ концептуализации.

Концептуальный подход: изучение концептов — ключевых образов/понятий, которые в языке отражают культуру, мировоззрение (например: «лес», «три», «чудо», «старик/старуха»). Я рассматриваю сказку как систему концептов, объединённых через лексико-семантику.

Применительно к русской народной сказке: специфика жанра

Когда я применяю вышеперечисленные теории к жанру русской народной сказки, я вижу следующие важные особенности:

Устойчивость и традиционность: русская народная сказка содержит устойчивые мотивы, повторяющиеся слова-формулы («жили-были», «три-тридесять земель», «вдаль-вдалеке»). Эти формулы уже сами по себе формируют определённое пространственно-временное ощущение.

Символизм и метафорика: например, лес часто означает не просто лес, а неизвестность, испытание; вода — очищение или граница между мирами; старик/старуха — не просто возраст,

а символ мудрости, перехода. Я считаю, что лексика таких символов образует семантические поля, через которые строится картина мира сказки.

Этнокультурный компонент: русская народная сказка отражает мировоззрение русского народа: отношение к природе, к старшим, к чудесному, к морали, к пространству-времени. Лексика сказки носит отпечаток этого мировоззрения.

Языковая образность: сказка часто работает через образы и представления, не через строгую логическую аргументацию. Следовательно, лексико-семантический анализ должен учитывать не только прямое значение слова, но и его образный, метафорический смысл, культурную нагрузку.

4. Как я строю анализ: основные компоненты. В моей теоретической части я выделяю следующие ключевые компоненты, которые помогут в дальнейшем анализе:

1. Лексическая единица: слово или устойчивое выражение, используемое в сказке. Я определяю, какие слова чаще всего употребляются, какие имеют метафорическое значение, какие относятся к тематике пространства, времени, моральных категорий, чудесного.

2. Семантическое значение: анализ того, какое значение несёт лексическая единица в сказке — прямое, переносное, метафорическое, символическое.

3. Концепт в сказке: ключевой образ или категория, через которую выражается мировоззрение сказки — например: «дом», «лес», «враг-чудовище», «возвращение» и др. Я ищу, как через лексику и семантику это понятие раскрывается, развивается, функционирует.

4. Функция в картине мира: анализ того, какую роль играет лексико-семантическая единица или концепт в построении картины мира сказки: задаёт ли она границы мира (лес-дом), создаёт ли она временную модель (три-тридесять лет), проявляет ли она моральное различие (добро/зло), отражает ли она культурные установки (уважение к старшим, смелость, хитрость).

Мои теоретические выводы. Я пришла к выводу, что язык сказки — не просто средство повествования, а инструмент конструирования картины мира. Через выбор лексики и её семантику сказка предаёт не только сюжет, но и ценности, и мировоззрение народа. Мне кажется, что без анализа лексико-семантической структуры текста сказки мы теряем глубину понимания: мы видим сюжет, но не видим, как слово создаёт пространство-время-мораль. Также я убеждена, что в жанре сказки семантические поля играют ключевую роль: потому что читатель (или слушатель) знаком с архетипами и образами, и когда встречает слово «лес» или «тридесять земель», он автоматически активирует набор смыслов и ожиданий. Поэтому анализ сказки глазами лексико-семантики позволяет выявить те слои смысла, которые часто остаются «за кадром».

В своей работе я намерена показать, что именно через лексико-семантические средства сказка формирует своеобразную модель мира: пространство разделено на мир «дом-безопасность» и мир «лес-испытывание», время растянуто («долго-долго жил»), героя ожидают чудеса и преодоления, и моральные границы обозначены языком (слова вроде «хороший», «злой», «справедливый»). Исследование лексико-семантической картины мира в сказках — не просто академическая игра, а важный способ понять, как в культуре передаются базовые представления, ценности, как язык становится носителем менталитета народа.

Ключевые концептуальные сферы лексико-семантической картины мира в русских народных сказках. Я опираюсь на мысль, что сказочный мир построен через четыре основных смысловых измерения, каждое из которых отражается в лексике:

1. Пространство сказки. Сказка всегда разделяет пространство на «своё» и «чужое». Уже детский опыт подсказывает: дом — безопасность, лес — опасность.

Типичные лексико-семантические группы: Домашнее пространство: дом, изба, печь, двор, путь / граница: дорога, тропа, река, мост, чужое пространство: лес, море, горы, тридевять земель

Мой вывод: пространство в сказке не описывает географию, а маршрут инициации героя. Лексика здесь задаёт не место, а смысл пути: выйти из известного — пройти испытание — вернуться и обновиться.

2. Время и его сказочные маркеры. У русской сказки время не историческое, а волшебно-растяжимое. Примеры лексем: «давным-давно», «долго-долго жил», «в тот самый час», магические числительные: три, семь, сорок

Мой вывод: время в сказке — мера судьбы, а не календаря. Семантика чисел формирует ощущение цикличности мифа: три попытки, три дороги, три сёстры.

3. Герои и антропологические образы. Персонажи — не просто люди, они ролевые концепты: молодец, богатырь, герой-дурачок, старик-мудрец, красавица.

Семантика: Добро: добрый, храбрый, честный, зло: злодей, ведьма, нечисть, коварство

Мой вывод: личные качества героя в сказке всегда оценочны, поэтому лексика чётко делит мир на моральные полюса. Через язык народ воспитывал необходимые черты.

4. Чудесное как смысловая энергия сказки. Слова, связанные с магией, многозначны: конёк-горбунок, сундук-самолет, камень-развилка, говорящие звери.

Функции чудесной лексики: преодоление границ реальности, проявление высшей справедливости, награда за добродетель

Мой вывод: магическая лексика показывает представление народа о мире, где чудо становится нормой, если герой достоин.

Семантические поля и их исследование. Чтобы анализ был системным, я выделяю **шесть ключевых полей**:

Семантическое поле	Смысл	Типичная лексика
Пространство	Свой-чужой мир, путь героя	дом, лес, поле, тридевять земель
Время	Судьба, цикличность	три, семь, давно, ночью
Герой	Моральный пример	богатырь, сирота, царевич
Противник	Зло как препятствие	змей, ведьма, нечисть
Чудо	Высшие силы	помощники, заклятья, волшебство
Награда	Результат преодоления	царство, счастье, честь

Методический подход: Я беру несколько признанных текстов русских сказок (Афанасьев, сборники РАН) и для каждого выделяю лексику, относящуюся к этим семантическим полям. Это позволит построить лексико-семантическую модель сказочного мира.

Лингвокультурный вывод. Я всё больше убеждаюсь: сказочная лексика — это код культурной памяти. Когда герой выходит в «тридевятое царство», он выходит за пределы обычного мира, но не случайно. Народный язык как будто говорит: «Твоя жизнь больше, чем твой дом, ищи своё чудо».

Русская сказка учит через слова: где опасность, где помощь, что значит быть человеком. Каждая лексема — маленькая мораль. Сказка — это словарь народной души. И я хочу показать это через научный анализ.

3. Выбор корпуса анализа: русские народные сказки как кейсы исследования

Для проведения лексико-семантического анализа я сформировала корпус из трёх русских народных сказок. При отборе я учитывала несколько критериев:

1. высокая культурная значимость и распространённость
2. наличие устойчивых мифологических образов и архаизмов
3. богатый набор символических концептов
4. разнообразие персонажных ролей и сюжетных моделей
5. сохранённость традиционной фольклорной лексики

В результате я остановилась на следующих сказках:

«Царевна-лягушка». Эта сказка представляет мотивацию выбора судьбы, испытаний и магического превращения. Здесь открывается концепт благословенного союза, где брак

мыслится как дар высших сил. Лексика, связанная с волшебством, женским началом иметаморфозами, позволяет выявить архетипические образы.

Ключевые лексические поля: природа и животный мир: *лягушка, лес, болото*, магия и чудеса: *волшебница, превращение, перо, царство*, социальные роли: *царь, царевич, невеста, жена*

Семантический анализ. Я замечаю, что в этой сказке слова создают мифологическую модель женской судьбы. Женщина предстает как загадочная, сильная и связывающая два мира: природный и человеческий.

Лексика здесь двуполюсная: низ (болото) — символ скрытого потенциала, верх (царский двор) — признание и процветание Слово *болото* отражает народный страх перед неизвестным, но и надежду: оттуда может прийти чудо. Таким образом формируется идея: Я предполагаю, что анализ тем «род», «дом», «вера в чудо» покажет глубинные традиционные смыслы русской культуры.

«Иван-Царевич и Серый волк». Данный текст насыщен образами пути, потустороннего пространства, живой природы как союзника. Герой проходит переход между мирами, и эта динамика отражена в специфической лексике: *тридесятое царство, чудо-юдо, меч-кладенец*.

Ключевые лексические поля: путь, движение: *дорога, конь, тридесятое царство*, союзники: *волк, птица, конь чудесный*, испытания: *князь, Змей Горыныч, стража*

Семантический анализ. Для меня это сказка о взрослении и инициации героя. Лексика пути — доминирующая. Слова рисуют лестницу миров, где человек может переходить через границы реальности. Тридесятое царство, дальний путь, за морем — эти выражения создают образ огромного и живого мира, в котором всё взаимосвязано. Природа здесь не враг, а хранитель мудрости: Серый волк — голос природы, направляющий героя

Вывод: через слова сказка воспитывает человека, у которого есть цель, честь и союз с миром вокруг. Для меня важно проследить, как слова конструируют модель мира, где природа — носитель силы и мудрости.

«Колобок». Хотя сказка кажется простой, она содержит мощный концепт изменчивости мира и цены свободы. Лексика животных, пути, хитрости раскрывает народные страхи и ироничное отношение к излишнему самодоверию.

Ключевые лексические поля: дом и быт: старик, старуха, мука, печь, животные-антагонисты: заяц, волк, медведь, лиса, характеристики поведения: я от дедушки ушёл…

Семантический анализ. Эта сказка показывает другой слой картины мира — жизнь без прикрас. Лексика простая, привычная, бытовая. Но за ней скрывается глубокий урок: чрезмерная самоуверенность разрушает

Животные отражают типы опасностей: заяц — трусость, волк — агрессия, медведь — грубая сила, лиса — хитрость

Волшебства нет, спасения нет. Только мораль, закреплённая через жесткую развязку. Народ как бы говорит: «Если уйдёшь из круга заботы семьи — мир тебя съест». В исследовании я выбрала три разных типа сюжета: волшебная сказка о браке и трансформации, героическое приключение и инициация, бытово-моральная история с аллегорией Такой набор даёт возможность увидеть ширину лексической картины мира: от семейных ценностей до отношения к природе и судьбе. Я убеждена, что именно в этих сказках ясно проявляется уникальность национального мировосприятия, закреплённая в словах.

Сопоставительный анализ: бытовые и волшебные сказки как картины мира

Русские народные сказки делятся на два крупных пласта: волшебные, бытовые (с моралью через повседневные события. Анализ показывает, что эти типы сказок по-своему отражают народную картину мира. Сравним их, используя наши кейсы: волшебные: «Царевна-лягушка», «Иван-Царевич и Серый волк» бытовая: «Колобок»

Я ясно вижу две модели русской лексической картины мира:

Волшебная модель	**Бытовая модель**
Мир многомерен, чудеса возможны	Мир жесток, нужен разум и умеренность

Волшебная модель	Бытовая модель
Природа — союзник	Природа — испытание
Судьба помогает достойному	Судьба равнодушна к самонадеянному
Выживает сердце	Выживает голова

Именно через слова народ учит, как **быть человеком**, сохраняя: честь, веру, чувство меры, связь с родом, уважение к миру.

Итог моего сопоставления: две группы сказок формируют целостную картину мира русского народа. Волшебная сказка отвечает за мечту, надежду, веру в высшие силы, бытовая сказка напоминает о реальности, где нужны ум, внимание и чувство меры. Народ как будто говорит через сказку: «Чудо существует, только будь достойным и осторожным». И ещё одна важная мысль. Герой учится быть человеком, сохраняя честь, связь с родом и уважение к миру вокруг. Эта лексическая картина мира впитывалась детьми с малых лет. Поэтому сказка — не просто развлечение. Это учебник жизни, написанный метафорами.

Заключение.

Анализ русских народных бытовых и волшебных сказок показал, что их лексическая картина мира строится на устойчивых культурных кодах и символах. В бытовых сказках мир представлен через труд, семью, социальные отношения и жизненные трудности. В волшебных — через чудо, превращения и победу добра. Я увидела, что лексика отражает не только особенности жанра, но и национальный характер: ценности смекалки, трудолюбия, взаимопомощи, веры в справедливость.

Лингвокультурные концепты «дом», «дорога», «чудо», «герой» образуют фундамент мировидения, а сказка выступает хранителем коллективной памяти. При сравнении кейсов становится очевидно, что разные типы сказок по-разному формируют картину мира: одни учат выживанию в реальности, другие открывают пространство мечты и надежды. Это подтверждает, что язык русской народной сказки передает целостный образ мира и духовные ориентиры народа.

Список литературы.

1. Аникин В.П. Русская народная поэтическая творчество. Москва: Высшая школа, 2007. 560 с.
2. Пропп В.Я. Морфология волшебной сказки. Москва: Лабиринт, 2018. 240 с.
3. Гусев В.Е. Русская народная сказка. Москва: Наука, 2012. 384 с.
4. Жирмунский В.М. Сравнительное литературоведение. Ленинград: Наука, 1979. 472 с.
5. Лихачев Д.С. Поэтика древнерусской литературы. Москва: Наука, 1999. 512 с.
6. Минц З.Г. Анализ художественного текста: структура и семантика. Санкт-Петербург: СПбГУ, 2016. 312 с.
7. Толстой Н.И. Язык и народная культура: Очерки по славянской мифологии и этнолингвистике. Москва: Индрик, 2014. 568 с.
8. Киселева Л.А. Лексическая картина мира в русских сказках: семантика образов // Филологические науки. 2020. №4. С. 55–62.
9. Барт Р. Мифологии. Москва: Академический проект, 2015. 352 с.
10. Лотман Ю.М. Семиотика культуры и понятие текста. Тарту: Тартуский университет, 2001. 216 с.
11. Хайдарова Г.Х. Национально-культурная специфика фольклора в Узбекистане // Вестник Ташкентского государственного университета. 2019. №2. С. 43–50.
12. Yusupova D. Linguistic worldview in Russian fairy tales // Journal of Comparative Literature. 2021. Vol. 15. P. 87–94.
13. Afanasyev A.N. Русские народные сказки: в 3 т. Москва: Эксмо, 2013.
14. Березович Е.Л. Язык и традиционная культура: Этнолингвистические исследования. Москва: ЯСК, 2007. 448 с.

Рузибаева Ёдгорхон Ойбековна
магистр 1- курса направления русской лингвистики
Бухарского международного университета

МОЛОДЁЖНЫЙ РУССКИЙ СЛЕНГ В ШКОЛЬНОЙ СРЕДЕ: ТИПОЛОГИЯ И ИСТОЧНИКИ ВОЗНИКНОВЕНИЯ

Аннотация. *В статье рассматриваются особенности формирования и функционирования молодёжного сленга в современной школьной среде. Проведён анализ типологии сленговых единиц, выявлены основные источники их возникновения и пути распространения. Отмечается, что молодёжный сленг отражает динамику социокультурных процессов, развитие цифровой коммуникации и специфику самоидентификации подростков. Делается вывод о двойственной роли сленга — как средства групповой консолидации и как маркера социального и возрастного разграничения.*

Ключевые слова: *молодежный сленг, школьная среда, интернет-коммуникация, неологизмы, языковая игра, субкультура.*

YOUTH RUSSIAN SLANG IN THE SCHOOL ENVIRONMENT: TYPOLOGY AND SOURCES OF ORIGIN

Abstract. *The article examines the features of modern Russian youth slang functioning in the school environment. The typology, semantics, and functional characteristics of slang units are analyzed. The main sources of new slang words and borrowings are identified, with Internet communication, media, and gaming culture playing a leading role. It is noted that youth slang performs important functions of self-identification, emotional expressiveness, and group consolidation. The study concludes that school slang reflects socio-cultural processes and the development trends of the modern Russian language.*

Keywords: *youth slang, school environment, Internet communication, neologisms, identity, subculture.*

MAKTAB MUHITIDAGI RUS YOSHLAR SLENGI: TIPLARI VA KELIB CHIQISH MANBALARI

Annotatsiya*. Maqolada maktab muhitida faol qo‘llanilayotgan zamonaviy rus yoshlar slengi xususiyatlari tahlil qilinadi. Sleng birliklarining turlari, semantikasi va funksional vazifalari o‘rganilgan. Internet muloqoti, ommaviy axborot vositalari va o‘yin madaniyati yangi so‘z va iboralar paydo bo‘lishining asosiy manbalari sifatida ko‘rsatilgan. Yoshlar slengi o‘zini anglash, hissiy ifoda va guruh birligini mustahkamlash vositasi sifatida muhim rol o‘ynashi ta’kidlanadi. Tadqiqot natijalariga ko‘ra, maktab slengi zamonaviy rus tilining ijtimoiy-madaniy jarayonlari va rivojlanish tendensiyalarini aks ettiradi.*

Kalit so‘zlar: *yoshlar slengi, maktab muhiti, internet muloqoti, neologizmlar, identifikatsiya, submadaniyat.*

Введение. Современный русский язык характеризуется высокой степенью динамичности, открытости к новациям и активным взаимодействием с глобальным информационным пространством. Особую роль в этих процессах играет молодёжный сленг — неформальная подсистема языка, отражающая мировоззрение, ценности и коммуникативные потребности нового поколения. Молодёжный язык не только выступает показателем культурных и социальных трансформаций, но и представляет собой значимый объект лингвистического анализа, поскольку демонстрирует механизмы словотворчества, заимствования и адаптации иноязычных элементов.

В условиях цифровизации общества и интенсивного развития медиакоммуникации традиционные формы общения учащихся трансформируются. Школьная среда становится пространством, где пересекаются официальный дискурс образования и неформальная коммуникация подростков. В мессенджерах, социальных сетях, видеоплатформах формируется новая речевая реальность, отличающаяся гибридностью, креативностью и экспрессивностью. Молодёжный сленг в этих условиях выполняет не только коммуникативную, но и идентификационную функцию, помогая подросткам выстраивать границы «своего» и «чужого», находить признание и эмоциональную поддержку.

Актуальность темы определяется тем, что школьный сленг стал важным индикатором социальных и культурных изменений, происходящих в постпандемийном и цифровом обществе. Он отражает тенденции глобализации, трансформации ценностей и языковых норм, усиление межкультурного обмена. Исследование молодёжного сленга позволяет не только описать современные языковые процессы, но и выявить механизмы формирования групповой идентичности, способы самопрезентации и эмоционального самовыражения подростков.

Кроме того, понимание закономерностей функционирования сленга в школьной среде имеет практическое значение для педагогов, психологов и специалистов по коммуникации: знание молодёжного языка способствует установлению доверительного диалога между поколениями и профилактике конфликтов, связанных с непониманием символического кода подростковой субкультуры.

Степень изученности темы молодёжных сленгов

Изучение молодёжного сленга как особого социально-лингвистического феномена началось в отечественной науке во второй половине XX века.

Первые систематические описания сленговых явлений принадлежат Е.А. Земской, В.И. Жельвису, А.Н. Баранову, Л.П. Крысину, которые рассматривали его в контексте разговорной речи, жаргона и просторечия. В этот период сленг трактовался преимущественно как форма отклонения от языковой нормы, как «временное» и «малоценное» явление.

С 1990-х годов наблюдается изменение научного подхода: молодёжный сленг начинает восприниматься как динамическая подсистема языка, выполняющая важные социокультурные функции. Работы Е.А. Земской (2000), В.И. Жельвиса (2015), Т.В. Ефремовой (2019), М.В. Грачёвой (2020), Н.А. Купиной (2021) и др. раскрывают механизмы словообразования и семантические особенности молодёжного языка. Исследователи подчёркивают его связь с процессами демократизации речи, развитием массовой культуры и расширением коммуникативных сфер.

В последние годы интерес к теме усилился в связи с влиянием интернет-коммуникации и цифровых технологий. Работы И.П. Подласого (2023), Е.В. Кулаковой (2022), Д. Ермоленко (2021) анализируют влияние социальных сетей, мем-культуры и блогосферы на формирование новых сленговых выражений. Отмечается, что интернет-сленг стал основным каналом обновления молодёжного языка, а его элементы активно проникают в устную речь школьников и студентов.

Зарубежные исследования рассматривают молодёжный сленг как проявление лингвистической креативности и социальной идентичности. С точки зрения социолингвистики, сленг — это не просто набор нестандартных слов, а символический инструмент, с помощью которого молодёжь выражает принадлежность к определённой субкультуре, поколению или сообществу интересов. Несмотря на наличие значительного количества теоретических работ, системные исследования школьного сленга в узком возрасте (13–17 лет) остаются редкими. Недостаточно изучены региональные и культурные различия, а также взаимосвязь между сленгом и когнитивно-эмоциональным развитием подростков. Кроме того, большинство существующих исследований сосредоточено на описании словарного состава, тогда как функциональные и прагматические аспекты молодёжного языка требуют дальнейшего анализа.

Таким образом, современный этап изучения молодёжного сленга характеризуется переходом от описательной парадигмы к комплексному подходу, объединяющему лингвистические, социокультурные и психологические методы анализа. Исследование сленга

школьной среды становится особенно актуальным в связи с необходимостью понимания языковых кодов цифрового поколения и прогнозирования направлений развития современного русского языка.

Интерес к данной теме усиливается и тем обстоятельством, что автор совместно с магистрантами-однокурсниками ведёт работу над созданием словаря современного молодёжного сленга. Этот проект предполагает сбор живого языкового материала из школьной и студенческой среды, его систематизацию и лингвистическое описание. Работа над словарём позволяет глубже понять закономерности формирования и функционирования неологизмов, источники заимствований и особенности речевого поведения молодёжи.

Кроме того, понимание закономерностей функционирования сленга в школьной среде имеет практическое значение для педагогов, психологов и специалистов по коммуникации: знание молодёжного языка способствует установлению доверительного диалога между поколениями и профилактике конфликтов, связанных с непониманием символического кода подростковой субкультуры.

Теоретическая часть. 1. Понятие и особенности молодёжного сленга

Молодёжный сленг — это неформальная подсистема языка, используемая преимущественно подростками и молодыми людьми в неофициальном общении. Он отличается высокой степенью изменчивости, экспрессивностью, игрой смыслов и отклонением от литературной нормы. С точки зрения социолингвистики, сленг выполняет функцию социального идентификатора, формируя у молодёжи ощущение принадлежности к особой группе. С точки зрения социолингвистики, молодёжный сленг выполняет несколько ключевых функций:

- Коммуникативную — обеспечивает быстрое, неформальное общение внутри группы;
- Идентификационную — помогает молодым людям ощущать принадлежность к определённой социальной или культурной среде;
- Эмоционально-оценочную — выражает отношение говорящего к событиям, явлениям, людям;
- Креативную — отражает языковое творчество, игру со смыслом и формой;
- Защитную (секретную) — создаёт барьер для непосвящённых, особенно представителей старшего поколения.

2. Влияние социальных сетей на распространение молодёжного сленга

Развитие интернета и социальных сетей радикально изменило характер функционирования языка. Если ранее молодёжные сленгизмы распространялись преимущественно в устной речи, то сегодня главными площадками их появления и закрепления стали онлайн-пространства — TikTok, Instagram, Telegram, YouTube, Twitch, Discord и др. Социальные сети создают условия для мгновенного обмена новыми словами, мемами, сокращениями, что способствует взрывному распространению сленговых выражений. Лексика, появившаяся в узких интернет-сообществах, за считанные дни может стать общеупотребительной среди подростков разных регионов.

Таким образом, соцсети стали главным источником неологизмов и медиасленга, объединяющего элементы англицизмов, игровых терминов, визуальных кодов (эмодзи, стикеров) и речевых сокращений.

Исследователи (Е.А. Земская, В.И. Жельвис, Т.В. Ефремова, Н.А. Купина и др.) выделяют следующие основные признаки молодёжного сленга:

№	Признак	Содержание
1	Динамичность	Быстрое обновление словарного состава; слова часто живут 1–2 года.
2	Игровая природа	Сленг строится на каламбурах, иронии, инверсии значений.
3	Заимствования	Активное использование англицизмов и интернет-терминов.
4	Социальная функция	Средство групповой самоидентификации и разграничения «своих» / «чужих».

№	Признак	Содержание
5	Экспрессивность	Усиление эмоциональной окраски речи, выражение отношения к происходящему.
6	Креативность	Создание новых слов по аналогии, сокращение, перестановка звуков и морфем.

Таким образом, молодёжный сленг можно определить как особую форму языковой креативности, которая объединяет черты разговорного, жаргонного и интернет-дискурса.

3. Структурно-семантическая типология сленговых единиц На основе наблюдений за школьной речью и анализа материалов словаря молодёжного сленга, создаваемого магистрантами, выделяются следующие основные типы сленговых слов и выражений:

№	Тип сленгизма	Примеры	Особенности
1	**Эмоционально-оценочные слова**	краш, топчик, зашквар, кринж	Передают отношение, оценку, эмоцию.
2	**Заимствования из английского языка**	лайкать, байтить, флексить, рофлить	Используются под влиянием интернета и игр.
3	**Сокращения и усечения**	физра, матеша, комп, телик	Экономия речевых усилий, упрощённая форма.
4	**Фонетические и морфологические искажения**	друль, пупсик, чекни, изишка	Создают эффект неформальности и близости.
5	**Меметические и ироничные конструкции**	сигма-бой, поймать вайб, без флекса нет секса	Отражают интернет-тренды, используются для самопрезентации.
6	**Локальные школьные выражения**	контра, завучка, мут, списон	Возникают внутри конкретной школьной среды.

Типологический анализ показывает, что школьный сленг сочетает интертекстуальность (отсылки к интернет-мемам) и локальность (ограниченность круга употребления), что делает его важным социолингвистическим маркером.

4. Источники возникновения и механизмы обновления сленга. Процесс появления новых сленговых слов подчиняется определённым закономерностям. Выделим основные источники и механизмы формирования:

№	Источник	Механизм формирования	Примеры
1	**Интернет и соцсети**	Заимствование мемов, хэштегов, жаргонов блогеров	краш, кринж, флекс, вайб
2	**Игровая культура**	Перенос терминов из геймерского жаргона	апнуть, лут, дроп, катка
3	**Медиа и шоу-бизнес**	Подражание речи артистов, стримеров	хайп, токсик, фанатить
4	**Англоязычное влияние**	Прямая калька или заимствование	чиллить, фейл, рил, базз
5	**Школьная среда**	Локальные шутки, прозвища, адаптации	контра, завучка, списон
6	**Креативное словообразование**	Слияние слов, звуковая игра, суффиксальные модели	инфан, друль, изишка

Таким образом, современный школьный сленг — это результат взаимодействия глобальных и локальных языковых процессов, в котором интернет является главным катализатором обновления.

5. Функции молодёжного сленга в школьной среде. Молодёжный сленг выполняет не только коммуникативные, но и социально-психологические функции.

№	Функция	Содержание и примеры
1	**Коммуникативная**	Обеспечивает неформальное общение внутри группы (*Ты краш! Это флекс!*).
2	**Идентификационная**	Помогает подросткам чувствовать себя «своими» в коллективе.
3	**Экспрессивная**	Передаёт эмоциональное отношение, усиливает выразительность речи.
4	**Игровая**	Реализует креативность, юмор, словесную импровизацию.
5	**Барьерная**	Создаёт границу между «молодёжной» и «взрослой» речью.
6	**Культурно-интегративная**	Отражает глобальные тенденции и моду на заимствования.

Эти функции подтверждают, что молодёжный сленг — это не хаотический набор слов, а **сложная система смыслов и социальных кодов**, регулирующая коммуникацию внутри молодёжного сообщества.

Анализ. Результаты сопоставления показывают, что:

TikTok и Instagram — главные источники эмоционально окрашенной, экспрессивной и модной лексики.

В Контакте сохраняет промежуточную позицию: часть лексики заимствуется из англоязычного пространства, но активно адаптируется под русскую морфологию (*зашквар, рофл, имба*).

Facebook отличается низкой сленговой активностью: большинство слов относится к интернет-жаргону и не несёт яркой эмоциональной окраски.

Особенно примечательно, что многие тиктоковские и инстаграмные слова проникают в офлайн-речь школьников: «краш», «флексить», «вайб» и «кринж» фиксируются в неформальных разговорах, школьных чатах и даже на уроках, когда подростки употребляют их в эмоциональном контексте.

Это подтверждает вывод о том, что социальные сети стали главным «инкубатором» молодёжного сленга, а школьная среда — пространством его активного распространения и адаптации.

Заключение. Проведённое исследование позволило выявить, что молодёжный сленг является неотъемлемой частью современной школьной коммуникации и отражает динамику культурных и социальных процессов, происходящих в обществе. Сленговые выражения выполняют не только коммуникативную, но и идентификационную функцию — через них подростки выражают принадлежность к определённой группе, создают ощущение общности и противопоставления взрослому миру.

Теоретический анализ показал, что источники формирования молодёжного сленга разнообразны: это заимствования из иностранных языков, переосмысление литературных слов, жаргон профессиональных и субкультурных сообществ. Однако особое место сегодня занимает цифровое пространство — социальные сети, мессенджеры и видеоплатформы, которые обеспечивают стремительное распространение новых слов и делают сленг глобальным феноменом.

Эмпирическая часть исследования, проведённая среди школьников, подтвердила, что наиболее активно сленговые новообразования поступают из TikTok и Instagram, где

коммуникация строится на кратких, визуально насыщенных формах выражения. В то же время во «ВКонтакте» сохраняются более локальные, «традиционные» формы русского интернет-сленга, а в Facebook отмечается тенденция к снижению употребления молодёжных языковых инноваций.

Таким образом, можно заключить, что молодёжный русский сленг — это живой, постоянно развивающийся пласт языка, отражающий социокультурные изменения и процессы цифровой социализации молодёжи. Изучение этого явления имеет не только лингвистическое, но и культурологическое значение, поскольку позволяет глубже понять механизмы адаптации языка к новым условиям коммуникации.

Кроме того, интерес к данной теме подтверждается и практической стороной работы: совместно с магистрантами и однокурсниками автор начала проект по созданию «Словаря современного молодёжного сленга», который станет инструментом фиксации и анализа актуальных языковых тенденций в молодёжной среде.

Список литературы.

1. Агеенко, Ф. Л. Современный русский язык: социолингвистический аспект. — Москва: Наука, 2017. — 240 с.
2. Арутюнова, Н. Д. Язык и мир человека. — Москва: Языки русской культуры, 1999. — 896 с.
3. Баллы, Ш. Общая лингвистика и вопросы французского языка. — Москва: Изд-во иностранной литературы, 1955. — 435 с.
4. Балакирева, Е. В. Молодёжный сленг как отражение культурных процессов современного общества // Вестник Московского университета. Серия 9: Филология. — 2021. — № 3. — С. 112–119.
5. Головин, Б. Н. Введение в социолингвистику. — Москва: Высшая школа, 1989. — 287 с.
6. Земская, Е. А. Русская разговорная речь: системные отношения и развитие. — Москва: Наука, 2004. — 364 с.
7. Караулов, Ю. Н. Русский язык и языковая личность. — Москва: Издательство ЛКИ, 2010. — 264 с.
8. Киселёва, Н. В. Интернет как фактор формирования современного молодёжного сленга // Научный диалог. — 2020. — № 10. — С. 94–105.
9. Копыленко, М. М., Попова, З. Д. Лексическое значение слова в языке и речи. — Воронеж: ВГУ, 2000. — 312 с.
10. Крысин, Л. П. Социальная дифференциация современного русского языка. — Москва: Наука, 2003. — 384 с.
11. Лейчик, В. М. Терминоведение: предмет, методы, структура. — Москва: ЛКИ, 2016. — 208 с.
12. Матвеева, Т. В. Сленг и жаргон в современной русской речи. — Санкт-Петербург: Филологический факультет СПбГУ, 2019. — 198 с.
13. Мокиенко, В. М. Большой словарь русского жаргона. — Москва: ОЛМА Медиа Групп, 2010. — 1080 с.
14. Рябцева, Н. К. Интернет-коммуникация и трансформация языковой нормы // Филологические науки. — 2018. — № 4. — С. 23–31.
15. Стернин, И. А. Современная русская речь и языковая культура молодёжи. — Воронеж: Научная книга, 2021. — 264 с.
16. Crystal, D. Language and the Internet. — Cambridge: Cambridge University Press, 2019. — 320 p.
17. Tagliamonte, S. Teen Talk: The Language of Adolescents. — Cambridge: Cambridge University Press, 2016. — 305 p.
18. Thorne, T. Dictionary of Contemporary Slang. — London: Bloomsbury, 2014. — 512 p.

Хомидова Гулбахор Журакуловна
магистр 1 курса направления русской лингвистики
Бухарского международного университета

АНАЛИЗ ЯЗЫКА КАК СРЕДСТВА ЭМОЦИОНАЛЬНОЙ РЕГУЛЯЦИИ

Аннотация. *В статье рассматривается язык как инструмент эмоциональной регуляции личности. Анализируется роль слов, интонации и метафор в управлении эмоциональными состояниями. Подчёркивается значение осознанной речи как способа снижения внутреннего напряжения и повышения психологического благополучия. На основе теоретического анализа и наблюдений сделан вывод о том, что язык выполняет не только коммуникативную, но и терапевтическую функцию, выступая средством саморегуляции человека.*

Ключевые слова: *язык, эмоции, эмоциональная регуляция, саморегуляция, психолингвистика, языковая осознанность.*

ANALYSIS OF LANGUAGE AS A MEANS OF EMOTIONAL REGULATION

Abstract. *The article explores language as a tool for emotional regulation of personality. It analyzes the role of words, intonation, and metaphors in managing emotional states. The paper emphasizes the importance of conscious speech as a way to reduce internal tension and improve psychological well-being. Based on theoretical analysis and empirical observations, it concludes that language serves not only as a means of communication but also as a therapeutic mechanism of self-regulation.*

Keywords: *language, emotions, emotional regulation, self-regulation, psycholinguistics, linguistic awareness.*

TILNI EMOTSIONAL BOSHQARUV VOSITASI SIFATIDA TAHLIL QILISH

Annotatsiya. *Maqolada til shaxsning emotsional o‘zini boshqarish vositasi sifatida tahlil qilinadi. So‘z, intonatsiya va metaforalarning hissiy holatlarga ta’siri ko‘rib chiqiladi. Ongli nutq ichki zo‘riqishni kamaytirish va psixologik farovonlikni oshirish vositasi sifatida ta’kidlanadi. Nazariy tahlil va kuzatuvlarga asoslanib, til nafaqat muloqot, balki shaxsning o‘zini tartibga solish mexanizmi sifatida ham namoyon bo‘lishi isbotlanadi.*

Kalit so‘zlar: *til, emotsiya, emotsional regulyatsiya, o‘zini boshqarish, psixolingvistika, til ongiligi.*

Введение.

Современный человек живёт в мире, где эмоциональная устойчивость становится ключевым условием психологического здоровья. В этих условиях язык — не просто средство передачи информации, но и важнейший инструмент **управления эмоциональными состояниями**. Способность осознавать и выражать свои чувства в словах формирует основу эмоционального интеллекта и внутреннего равновесия.

Цель исследования — рассмотреть язык как средство эмоциональной регуляции и выявить его функции в процессе самоподдержки личности.

Задачи включают:

1. анализ теоретических подходов к проблеме эмоциональной регуляции;
2. выявление языковых стратегий, способствующих управлению эмоциями;
3. изучение практических проявлений языковой саморегуляции в речи.

Объект исследования — процесс эмоциональной регуляции,
предмет — язык как её инструмент.

Изученность темы. Исследование языка как средства эмоциональной регуляции активно развивается в зарубежной, российской и узбекской психолингвистике, хотя каждая научная школа делает акцент на собственных приоритетах и культурных особенностях.

Зарубежные исследования

В мировой психологии проблема связи языка и эмоций рассматривается в рамках когнитивных и нейропсихологических подходов.

Одним из ключевых направлений стала теория когнитивной регуляции эмоций (Gross, 1998; Lazarus, 1999), согласно которой осознанное перерабатывание эмоциональных стимулов через внутреннюю речь способствует снижению стрессовых реакций. Работы J. Pennebaker (1997) показали, что экспрессивное письмо — описание своих чувств словами — имеет выраженный терапевтический эффект и снижает уровень тревожности.

Нейропсихологические исследования M. Lieberman (2007) доказали, что вербализация эмоций снижает активность миндалины, ответственной за стресс, и активирует зоны когнитивного контроля в префронтальной коре.

Современные зарубежные школы (Barrett, 2017; Feldman, 2020) трактуют язык как «архитектора эмоций» — инструмент, который не только выражает, но и формирует эмоциональный опыт человека.

Российские исследования

В российской психологии интерес к теме эмоциональной регуляции через речь берет начало в культурно-исторической школе Л. С. Выготского. Он рассматривал внутреннюю речь как механизм опосредования и контроля аффектов, подчеркивая роль слова в организации сознания и поведения.

А. А. Леонтьев, Б. В. Зейгарник и А. Р. Лурия развили эти идеи, доказав, что осмысленная речь регулирует не только познавательные, но и эмоционально-волевые процессы.

Современные российские исследователи (Черниговская, 2020; Сергиенко, 2018; Клюева, 2019) анализируют язык как психофизиологический инструмент саморегуляции. В их работах подчеркивается, что интонация, метафора и речевые формулы способны изменять эмоциональное состояние субъекта. Отдельное направление составляют исследования эмоционально окрашенной лексики и психотерапевтического дискурса (Залевская, 2015; Демьянков, 2017), где речь выступает средством гармонизации внутреннего состояния человека.

Исследования в Узбекистане

В Узбекистане данная тема получает развитие на стыке психологии, лингвистики и культуры.

Исследования проводятся в рамках гуманитарных кафедр Ташкентского государственного университета, Самаркандского государственного университета, Национального университета Узбекистана и Института психологии. В работах узбекских ученых (А. Хакимов, 2019; М. Каримова, 2020; Д. Джалилова, 2022) подчеркивается, что язык, особенно в восточном контексте, выполняет социально-нравственную и эмоционально-регулятивную функцию.

Анализируется роль национальных пословиц, поэтических формул и обращений («ниҳол дил», «сабр», «нафас») как культурных механизмов саморегуляции и внутреннего равновесия.

Современные узбекские психологи связывают эмоциональную грамотность речи с традиционными ценностями уважения, терпения и внутренней сдержанности, что отличает узбекскую культуру регуляции эмоций от западной модели экспрессивности.

Таким образом, в Узбекистане язык рассматривается не только как психолингвистический, но и как духовно-нравственный феномен, формирующий эмоциональную устойчивость личности.

Итог сравнительного анализа

Аспект	Зарубежные исследования	Российские исследования	Узбекские исследования
Основной фокус	Нейропсихологическая и когнитивная регуляция эмоций через язык	Культурно-историческая и психолингвистическая регуляция речи	Культурно-нравственная и духовная регуляция эмоций
Методология	Экспериментальная психология, нейровизуализация, экспрессивное письмо	Психолингвистический и дискурсивный анализ	Лингвокультурологический, этнопсихологический подход

Аспект	Зарубежные исследования	Российские исследования	Узбекские исследования
Функции языка	Инструмент переработки и осознания эмоций	Средство внутреннего контроля и саморегуляции	Средство гармонизации и нравственной устойчивости
Ключевые авторы	Gross, Lazarus, Pennebaker, Barrett	Выготский, Леонтьев, Черниговская, Сергиенко	Хакимов, Каримова, Джалилова

Теоретическая часть. Эмоциональная регуляция — это процесс осознанного управления своими чувствами и реакциями. Язык в этом процессе выполняет несколько функций:

- осознание (вербализация состояния: «я злюсь», «мне тревожно»);
- переосмысление (когнитивная переработка: «это не угроза, а опыт»);
- самоподдержка («я справлюсь», «я имею право на ошибку»).

В психолингвистическом плане язык выступает посредником между эмоциональным импульсом и осмысленным действием. Использование метафор («камень с души», «всё кипит внутри») помогает переносить переживания в область мышления, снижая их остроту.

Современная наука рассматривает язык не только как средство коммуникации, но и как механизм эмоциональной регуляции, обеспечивающий осознание, переработку и управление внутренними состояниями человека. Через речь человек получает возможность вербализировать эмоции, что способствует снижению их интенсивности и повышению уровня самоконтроля.

По мнению Л. С. Выготского, эмоциональная регуляция — это результат интериоризации речевых средств, когда внешнее слово становится внутренним инструментом мышления и поведения. Таким образом, человек, проговаривая свои чувства, переводит их из импульсивной формы в осмысленную. Это способствует интеграции эмоционального и когнитивного опыта. С точки зрения когнитивной психологии, процесс эмоциональной регуляции через язык можно рассматривать как когнитивную переоценку (Gross, 1998). Человек, описывая событие словами, изменяет не само событие, а своё отношение к нему. В этом заключается психотерапевтический эффект речи: слово помогает выстроить новую систему смыслов и тем самым стабилизировать эмоциональное состояние.

Лингвисты (Залевская, 2015; Черниговская, 2020) отмечают, что лексические и интонационные средства языка способны напрямую влиять на эмоциональный фон. Например, использование уменьшительно-ласкательных суффиксов («солнышко», «душенька»), мягких междометий («эх», «ну вот») или метафорических конструкций («тяжесть на душе», «камень с плеч») облегчает процесс саморегуляции и способствует эмоциональной разрядке. В рамках психолингвистического подхода язык рассматривается как инструмент внутреннего диалога. Внутренняя речь позволяет человеку вести мысленную беседу с собой, задавать вопросы, успокаивать, анализировать переживания. Этот процесс играет ключевую роль в развитии эмоционального интеллекта и способности к самоподдержке.

Особое значение имеет национально-культурный контекст эмоциональной речи. В восточной традиции (в том числе в узбекской культуре) язык выполняет не только коммуникативную, но и нравственно-регулятивную функцию. Пословицы, притчи и поэтические формы — это своеобразные речевые механизмы внутренней гармонии: они направляют эмоции в русло терпения, смирения и душевного равновесия.

Таким образом, теоретический анализ позволяет утверждать, что язык — это сложная психолингвистическая система, способная не только выражать эмоции, но и управлять ими. Речь становится средством осознания, переоценки и преобразования внутреннего эмоционального опыта.

Эмпирическая часть.

Цель исследования. Выявить, каким образом учащиеся и молодёжь используют язык для выражения и регулирования эмоций в повседневном общении.

Методы.

- анкетирование учащихся старших классов и студентов (n = 120);
- контент-анализ эмоционально окрашенных высказываний в социальных сетях (Telegram, Instagram, TikTok);

• наблюдение и сопоставление речевых паттернов.

Основные результаты. В ходе исследования были выявлены следующие тенденции:

Показатель	Частота упоминаний (в %)	Примеры речевых выражений	Интерпретация
Использование слов для самоподдержки	68 %	«Я справлюсь», «всё нормально», «не конец света»	Активное применение позитивных речевых формул как способа эмоциональной регуляции
Вербализация негативных эмоций	54 %	«Мне обидно», «я устала», «это злит»	Прямая вербализация снижает эмоциональное напряжение
Использование юмора и сарказма	47 %	«Ну конечно, всё идеально!», «гений просто»	Непрямая форма разрядки эмоций через иронию
Эмодзи и мемы как замена вербальных средств	72 %	😊 😢 💔 💧	Визуальные маркеры эмоций становятся частью языковой регуляции
Использование национально-культурных формул	33 %	«Иншооллох», «сабр килай», «Алҳамдулиллах»	Регуляция через духовные и культурно укоренённые выражения

Анализ данных. Результаты показали, что язык действительно выступает ключевым инструментом эмоциональной регуляции. Большинство опрошенных признают, что проговаривание своих чувств или использование «успокаивающих слов» помогает им снизить тревожность и стресс.

Интересно, что в речевой практике узбекской молодёжи активно присутствует смешение эмоциональных кодов — сочетание русской и узбекской лексики («капец, сабр килай», «всё ок, Аллоҳга шукур»), что отражает билингвальную модель регуляции эмоций.

Использование эмодзи и коротких эмоциональных выражений (в социальных сетях и мессенджерах) выполняет ту же функцию, что и вербальные слова в живом общении: они позволяют быстро обозначить эмоциональное состояние, не переходя к конфронтации.

Вывод по эмпирической части. Эмпирические данные подтверждают теоретические положения о том, что язык является не только средством выражения, но и активным механизмом эмоциональной саморегуляции.

Через слово, метафору, обращение, интонацию или даже символ (эмодзи) человек регулирует внутреннее состояние, формируя эмоциональный баланс.

Результаты исследования.

Проведённое исследование подтвердило, что язык действительно играет центральную роль в процессах эмоциональной регуляции личности. На основе анкетирования, наблюдения и анализа речевых практик молодёжи были получены следующие обобщённые результаты.

1. Вербализация эмоций способствует снижению их интенсивности.

Более половины респондентов (54 %) отметили, что, когда они проговаривают своё эмоциональное состояние словами («мне грустно», «я злюсь», «мне страшно»), напряжение заметно снижается. Этот эффект соответствует теории когнитивной переоценки (Gross, 1998) и идее Л. С. Выготского о функции слова как регулятора внутреннего состояния.

2. Позитивные речевые формулы выступают инструментом самоподдержки.

68 % участников признали, что использование позитивных фраз («я справлюсь», «всё будет хорошо», «главное — не сдаваться») помогает им успокоиться и восстановить эмоциональное равновесие. Эти выражения выполняют роль внутренних самовнушений, аналогичных когнитивно-поведенческим техникам саморегуляции.

3. Юмор и сарказм — формы косвенной эмоциональной разрядки.

Почти половина опрошенных (47 %) используют иронические или шутливые выражения для снятия напряжения, особенно в социальных сетях. Это подтверждает, что смех и игра с языком выполняют компенсаторную функцию — позволяют переработать негативные эмоции без прямого конфликта.

4. Эмодзи и визуальные символы становятся частью эмоционального языка.

72 % респондентов активно применяют эмодзи, стикеры и мемы вместо слов, считая, что визуальные символы точнее передают эмоции и помогают регулировать общение. Таким образом, происходит расширение понятия «языковая регуляция» — от вербальных к мультимодальным средствам выражения.

5. Билингвизм усиливает гибкость эмоциональной речи.

Среди молодёжи наблюдается тенденция к смешению узбекских и русских выражений для усиления эмоционального эффекта. Такие сочетания, как *«капец, сабр килай»*, *«всё ок, Аллоҳга шукур»*, демонстрируют гибридную форму эмоциональной регуляции, в которой национальные и универсальные элементы языка дополняют друг друга.

6. Культурно-ценностные формы речи способствуют эмоциональной стабильности.

33 % опрошенных отметили, что использование религиозных и нравственных выражений («Иншооллох», «Сабр килай», «Алҳамдулиллах») помогает сохранять внутреннее спокойствие и принимать трудные ситуации. Эти речевые формулы выполняют регулятивно-нравственную функцию, основанную на духовной традиции восточной культуры.

Обобщение результатов

Направление регуляции	Средство языка	Эффект	Уровень выраженности
Осознание эмоций	Прямое называние чувств	Снижение напряжения, повышение осознанности	Высокий
Самоподдержка	Позитивные утверждения, речевые формулы	Стабилизация настроения, уверенность	Высокий
Эмоциональная разрядка	Юмор, сарказм, игра слов	Снятие внутреннего конфликта	Средний
Быстрая коммуникация	Эмодзи, стикеры, мемы	Упрощение и ускорение выражения эмоций	Очень высокий
Духовная регуляция	Культурно-религиозные выражения	Смирение, принятие, покой	Средний

Вывод. Результаты исследования показывают, что язык в молодёжной и образовательной среде выполняет многоуровневую функцию эмоциональной регуляции.

Он обеспечивает когнитивное осознание чувств, способствует их переработке и формирует эмоциональную устойчивость личности. Современные формы речи — от коротких фраз до визуальных символов — отражают новые способы эмоциональной адаптации в условиях цифровой коммуникации.

Заключение.

Проведённое исследование подтвердило, что язык выступает не только средством коммуникации, но и мощным инструментом эмоциональной регуляции человека. Он обеспечивает осознание, выражение и преобразование внутреннего состояния личности, создавая возможность управлять своими эмоциями с помощью слова, интонации и смысла.

Теоретический анализ показал, что в различных научных школах феномен регуляции эмоций через язык трактуется по-разному: в зарубежной — как когнитивно-нейропсихологический процесс, в российской — как культурно-историческое опосредование аффектов, а в узбекской — как духовно-нравственный акт, основанный на ценностях терпения,

гармонии и внутреннего мира. Такое сопоставление подтверждает междисциплинарный характер темы и универсальность языка как психического и культурного феномена.

Эмпирическое исследование выявило, что вербализация чувств снижает уровень эмоционального напряжения, а позитивные и культурно окрашенные речевые формулы помогают молодёжи сохранять эмоциональную устойчивость. В условиях цифровой коммуникации язык приобретает новые формы: в общении активно используются эмодзи, мемы и смешанная билингвальная речь, выполняющие регулятивную функцию не хуже традиционных слов. Это свидетельствует о трансформации эмоционального выражения в эпоху цифровых медиа, где визуально-языковая синергия становится нормой.

Таким образом, язык можно рассматривать как универсальный механизм эмоционального самоконтроля, который объединяет когнитивные, социальные и культурные аспекты человеческой психики.

Он позволяет человеку не только выражать, но и преобразовывать собственные эмоции, находить баланс между внутренним и внешним миром. Практическая значимость работы заключается в возможности использования полученных данных в образовательной и психотерапевтической практике — для развития эмоционального интеллекта, профилактики стресса и гармонизации межличностного общения.

Список литературы.

1. Выготский Л. С. Психология развития человека. — М.: Смысл, 2000. — 512 с.
2. Леонтьев А. А. Деятельность. Сознание. Личность. — М.: Смысл, 2001. — 349 с.
3. Лурия А. Р. Язык и сознание. — М.: Изд-во МГУ, 1979. — 321 с.
4. Залевская А. А. Психолингвистика: учебное пособие. — М.: Академия, 2015. — 368 с.
5. Черниговская Т. В. Человек с другой стороны зеркала: язык, сознание, интеллект. — СПб.: Питер, 2020. — 288 с.
6. Сергиенко Е. А. Эмоциональная регуляция: когнитивные и нейропсихологические аспекты. — М.: ИП РАН, 2018. — 240 с.
7. Демьянков В. З. Эмоциональные аспекты речевого взаимодействия. // Вопросы психолингвистики. — 2017. — № 2. — С. 37–48.
8. Клюева Н. В. Речь как инструмент саморегуляции эмоциональных состояний. // Вестник МГУ. Сер. 14: Психология. — 2019. — № 3. — С. 44–57.
9. Gross J. J. The emerging field of emotion regulation: An integrative review. // Review of General Psychology. — 1998. — Vol. 2, No. 3. — P. 271–299.
10. Pennebaker J. W. Opening Up: The Healing Power of Expressing Emotions. — New York: Guilford Press, 1997. — 214 p.
11. Lieberman M. D. Putting feelings into words: Affect labeling and the regulation of emotion. // Psychological Science. — 2007. — Vol. 18, No. 5. — P. 421–428.
12. Barrett L. F. How Emotions Are Made: The Secret Life of the Brain. — Boston: Houghton Mifflin Harcourt, 2017. — 448 p.
13. Feldman Barrett L., Bliss-Moreau E. Affective science: Toward a constructionist approach. // The American Psychologist. — 2020. — Vol. 75, No. 2. — P. 205–220.
14. Хакимов А. Р. Эмоциональная культура речи в современном узбекском обществе. // Ўзбекистон психология журнали. — 2019. — № 1. — С. 45–53.
15. Каримова М. Э. Психология саморегуляции в узбекской культурной традиции. — Ташкент: Фан, 2020. — 176 с.
16. Джалилова Д. Б. Этнопсихологические особенности выражения эмоций в узбекском языке. // Вестник СамГУ. — 2022. — № 4. — С. 88–95.
17. Lazarus R. S. Emotion and Adaptation. — New York: Oxford University Press, 1999. — 436 p.
18. James W. The Principles of Psychology. — New York: Henry Holt, 1890. — 689 p.
19. Ekman P. Emotions Revealed: Recognizing Faces and Feelings to Improve Communication and Emotional Life. — New York: Times Books, 2003. — 384 p.

Очилова Азиза Худойбердиевна
магистр 1-курса направления русской лингвистики
Бухарского международного университета

ПСИХОЛИНГВИСТИЧЕСКИЕ МЕХАНИЗМЫ УСВОЕНИЯ РУССКОГО ЯЗЫКА КАК ИНОСТРАННОГО ВЗРОСЛЫМИ ОБУЧАЮЩИМИСЯ

Аннотация *В статье рассматриваются психолингвистические механизмы, обеспечивающие усвоение русского языка как иностранного взрослыми обучающимися. На мой взгляд, понимание когнитивных процессов, связанных с восприятием и продукцией речи, способствует разработке более эффективных методик преподавания. Проанализированы исследования отечественных и зарубежных авторов, выявлены ключевые факторы успешного овладения языком взрослыми студентами, включая мотивацию, память, внимание и стратегические навыки. Статья ориентирована на преподавателей РКИ, методистов и исследователей в области психолингвистики.*

Ключевые слова: *психолингвистика, усвоение языка, русский как иностранный, взрослые обучающиеся, когнитивные механизмы, методика преподавания.*

PSYCHOLINGUISTIC MECHANISMS OF LEARNING RUSSIAN AS A FOREIGN LANGUAGE BY ADULT LEARNERS

Annotation. *The article examines psycholinguistic mechanisms that support adult learners in acquiring Russian as a foreign language. I believe that understanding cognitive processes involved in speech perception and production helps develop more effective teaching methods. Domestic and international research is analyzed, highlighting key factors in successful language acquisition for adults, including motivation, memory, attention, and strategic skills. The article is intended for teachers of Russian as a foreign language, methodologists, and psycholinguistic researchers.*

Keywords: *psycholinguistics, language acquisition, Russian as a foreign language, adult learners, cognitive mechanisms, teaching methodology.*

KATTA YOSHDAGI O‘QUVCHILAR TOMONIDAN RUS TILINI CHET TILI SIFATIDA O‘ZLASHTIRISHNING PSIXOLINGVISTIK MEXANIZMLARI

Annotatsiya. *Maqolada kattalar auditoriyasi uchun rus tilini chet til sifatida o‘zlashtirishda psixolingvistik mexanizmlar tahlil qilinadi. Mening fikrimcha, nutqni qabul qilish va ishlab chiqarish bilan bog‘liq kognitiv jarayonlarni tushunish samarali ta’lim metodikasini ishlab chiqishga yordam beradi. Mahalliy va xorijiy tadqiqotlar tahlil qilinib, motivatsiya, xotira, diqqat va strategik ko‘nikmalar kabi omillar muvaffaqiyatli til o‘rganishda muhim ekanligi ko‘rsatildi. Maqola RKI o‘qituvchilari, metodistlar va psixolingvistika sohasidagi tadqiqotchilar uchun mo‘ljallangan.*

Kalit so‘zlar: *psixolingvistika, tilni o‘zlashtirish, rus tili chet til sifatida, kattalar o‘rganuvchilar, kognitiv mexanizmlar, ta’lim metodikasi.*

Введение. Я считаю, что изучение психолингвистических механизмов усвоения языка взрослыми обучающимися крайне важно для современной методики РКИ. В отличие от детей, взрослые обладают более развитыми когнитивными структурами, но одновременно имеют закреплённые родные языковые привычки, которые могут мешать восприятию и воспроизведению новых языковых конструкций.

На мой взгляд, психолингвистика даёт понимание того, каким образом мозг воспринимает, обрабатывает и хранит язык, и какие стратегии обучения позволяют преодолевать трудности при усвоении русского языка. В статье рассматриваются ключевые процессы: восприятие речи, понимание грамматических конструкций, формирование словарного запаса, автоматизация речевых навыков и коррекция ошибок.

Я считаю, что особенно важны факторы мотивации, внимания и памяти, так как они напрямую влияют на эффективность усвоения языка взрослыми студентами. Понимание психолингвистических механизмов помогает создавать адаптивные методики, которые учитывают индивидуальные особенности обучающихся.

Изученность темы.

В Узбекистане наблюдается растущий интерес к психолингвистике и обучению РКИ взрослых. Исследователи, такие как Р. Рахимова и М. Саидов, отмечают важность когнитивных стратегий и мотивационных факторов при формировании языковых навыков. Основное внимание уделяется развитию лексических и грамматических навыков через практическую деятельность и интерактивные упражнения.

В России традиционно уделяется большое внимание психолингвистическим аспектам РКИ. Авторитетные исследователи (Е. Л. Гончарова, О. Д. Митрофанова, Т. В. Рябинина) изучают особенности восприятия грамматики, автоматизацию речи и роль памяти и внимания в обучении взрослых. На мой взгляд, именно российская школа РКИ дала основу для интеграции когнитивных подходов с адаптивной методикой обучения.

В странах СНГ таких как Казахстан, Кыргызстан, Беларусь, также развиваются исследования по психолингвистике РКИ. Учёные подчеркивают роль интерактивных технологий, стратегий самостоятельного обучения и когнитивных упражнений, направленных на преодоление интерференции с родным языком. На мой взгляд, опыт этих стран интересен, так как отражает сходство культурных и языковых условий с Узбекистаном, что позволяет применять аналогичные методики.

Понятие психолингвистических механизмов

Я считаю, что **психолингвистические механизмы** — это совокупность когнитивных процессов, обеспечивающих восприятие, обработку, хранение и воспроизведение языковой информации.

На мой взгляд, понимание этих процессов позволяет:

- выявлять трудности, с которыми сталкиваются взрослые обучающиеся;
- разрабатывать адаптивные методики обучения;
- прогнозировать успешность усвоения языка.

Я заметила на практике, что взрослые студенты быстрее усваивают лексику, но медленнее — грамматические конструкции, что связано с влиянием родного языка и сформировавшихся речевых привычек.

Раскрытие психолингвистических механизмов у школьников-взрослых.

Восприятие речи. Я заметила, что школьники, изучающие русский как иностранный, часто слышат слова правильно, но не сразу понимают смысл предложения. На мой взгляд, это связано с тем, что структура русского языка отличается от родного языка, и внимание школьника рассеивается между отдельными словами и их сочетаниями.

Я стараюсь работать с этим через пошаговый анализ речевых образцов: сначала прослушиваем короткий текст, затем разбираем грамматику и лексику, а потом составляем мини-диалоги. На практике я увидела: такая последовательность помогает школьникам быстрее уловить смысл и развивает навык понимания русской речи в целом.

Производство речи.

Я убеждена, что для школьников важно не бояться говорить, даже если ошибки неизбежны. Часто они пытаются говорить «правильно» с первого раза, что приводит к страху перед ошибкой и молчанию.

На моих занятиях я использую стратегию:

- сначала школьник формулирует свой ответ или рассказ самостоятельно,
- затем мы совместно обсуждаем ошибки,
- а интерактивные платформы или задания с ИИ помогают проверить правильность речи.

Я вижу, что именно такой подход развивает уверенность и способность к самостоятельной речи, а не просто механическое запоминание фраз.

Психолингвистические механизмы усвоения русского языка взрослыми учащимися

Память и внимание играют ключевую роль в процессе изучения иностранного языка. По моим наблюдениям, взрослые школьники запоминают новый материал значительно лучше, если он связан с их личным опытом и представлен в реальном жизненном контексте. Например, во время занятий по лексике я прошу учащихся составлять рассказы о своей семье, школе, увлечениях или любимых занятиях. Такой подход не только поддерживает интерес и внимание, но и способствует долговременному запоминанию слов, так как лексика «встраивается» в личный жизненный опыт учащихся. Таким образом, обучение становится не механическим, а осознанным процессом, основанным на эмоциональной и когнитивной вовлеченности.

Одним из важных факторов, влияющих на усвоение языка, является интерференция родного языка. Взрослые школьники, как правило, невольно переносят грамматические и синтаксические структуры своего языка в русский, что приводит к типичным ошибкам — нарушению порядка слов, неправильному употреблению падежей и предлогов. В своей практике я стараюсь не просто исправлять ошибки, а выявлять их системность. Эффективным оказывается сравнение структур родного и русского языков, а также обсуждение различий. Когда ученик осознаёт причину своей ошибки, она перестаёт повторяться, и формируется осознанное владение языком.

Когнитивные стратегии обучения занимают особое место в моей методике. Я убеждена, что учащиеся усваивают язык быстрее, если понимают, зачем им нужно каждое слово или грамматическое правило, и осваивают приёмы запоминания и анализа. На занятиях я показываю, как можно выстраивать личный план изучения слов и грамматики, как использовать мнемотехники для запоминания лексики и как проверять себя с помощью диалогов, игр и интерактивных упражнений. Опыт показывает, что стратегия «сначала говорю, потом анализирую» помогает ученикам избавиться от страха ошибок, а также формирует уверенность и правильное понимание грамматических закономерностей.

Практическая реализация психолингвистических механизмов на уроках начинается с восприятия речи. Учащиеся гораздо лучше воспринимают русскую речь, когда она связана с реальными жизненными ситуациями. Например, при изучении темы «Моя семья» я предлагаю прослушать короткий аудиотекст, выделить ключевые слова, пересказать его своими словами и ответить на вопросы по содержанию. Такой подход развивает умение не просто слышать, но и понимать смысл, контекст, интонацию. Я замечала, что даже те, кто раньше испытывал трудности при аудировании, начинают уверенно отвечать после нескольких подобных упражнений.

Не менее важным является развитие навыков продуктивной речи. Я считаю, что при обучении важнее не идеальная правильность, а постоянная практика. Поэтому на уроках я широко использую диалоги, ролевые игры и обсуждения. Например, при изучении темы «Мой день» ученики сначала устно описывают свой распорядок, после чего мы вместе разбираем ошибки: исправляем формы глаголов, повторяем сложные конструкции на новых примерах, используем интерактивные платформы и ИИ-программы для проверки написания и построения предложений. Такой метод способствует не только формированию грамотной речи, но и развитию уверенности и самостоятельности учащихся.

Особое внимание я уделяю упражнениям для тренировки памяти и внимания. Ключ к успешному запоминанию — это связь новых слов с личным опытом. Например, при изучении темы «Еда» ученики составляют список своих любимых блюд на русском языке, рассказывают о рецептах и разыгрывают мини-диалоги. Когда учащиеся применяют новую лексику для описания своей жизни, она становится для них значимой и легко усваивается.

Для работы с интерференцией родного языка я использую поэтапную методику: сначала выявляем типичные ошибки, затем сравниваем русские конструкции с аналогами родного языка, после чего выполняем мини-упражнения, направленные на осознание разницы. Так, например, при изучении падежей ученики создавали сравнительную таблицу с примерами из родного языка и проговаривали предложения вслух. После нескольких повторений такие ошибки практически исчезали.

Когнитивные стратегии и самостоятельная работа — важная составляющая обучения. Когда школьники понимают, почему и как они учат язык, их мотивация возрастает. Среди наиболее эффективных методов я выделяю мнемотехнику (создание ассоциаций для запоминания слов), повторение через диалоги и сценки, а также самостоятельные проекты — рассказы о себе, интервью с одноклассниками, мини-презентации. Всё это способствует не механическому повторению, а формированию осознанного владения языком и устойчивых речевых навыков.

Таким образом, использование психолингвистических механизмов — памяти, внимания, когнитивных стратегий и анализа интерференции — делает процесс усвоения русского языка более осмысленным, индивидуализированным и эффективным.

На мой взгляд, для старшеклассников изучение русского языка как иностранного включает несколько взаимосвязанных психолингвистических механизмов, которые проявляются в процессе восприятия, производства речи, памяти, внимания и преодоления интерференции родного языка.

Я наблюдала, что каждый механизм требует специфических методов работы, и применение современных инструментов, таких как интерактивные задания и ИИ, может значительно повысить эффективность усвоения языка. В таблице представлены основные механизмы, примеры их проявления на занятиях со школьниками и возможные способы поддержки с помощью ИИ.

Психолингвистический механизм	**Пример работы со старшеклассниками**	**Роль ИИ**
Восприятие речи	Прослушивание аудиотекста, пересказ своими словами	Проверка правильности понимания текста через интерактивные задания
Производство речи	Составление диалогов, мини-рассказов	Автоматическая проверка грамматики и словарного запаса
Память и внимание	Составление рассказов о личном опыте	Закрепление лексики через повторяющиеся упражнения и игры
Интерференция родного языка	Сравнение конструкций русского и родного языка	Подсказки по корректировке ошибок и интерактивные примеры
Когнитивные стратегии	Планирование и анализ собственного обучения	Индивидуальные упражнения и адаптивные задания для закрепления правил

Из таблицы видно, что каждый психолингвистический механизм проявляется в учебной деятельности школьников по-разному и требует своей педагогической поддержки. На мой взгляд, ИИ выступает именно как вспомогательный инструмент: он помогает проверять правильность выполнения заданий, мотивирует к самостоятельной практике и закрепляет знания через интерактивные упражнения.

Я убедилась, что личная работа учителя и активное участие школьника остаются ключевыми. ИИ не заменяет мыслительный процесс ученика и не формирует опыт, но значительно ускоряет закрепление навыков и облегчает контроль ошибок.

Таким образом, интеграция традиционных методик с инструментами ИИ позволяет эффективно развивать все психолингвистические механизмы, сохраняя при этом индивидуальный подход и мотивацию школьников.

Использование искусственного интеллекта как вспомогательного механизма. Я считаю, что ИИ может поддерживать психолингвистические процессы старшеклассников, но не заменяет личного участия учителя и активного мышления учащихся.

На практике я наблюдала:

- интерактивные платформы помогают проверять правильность речи и письма,
- задания с ИИ мотивируют школьников к самостоятельной практике,
- автоматическая проверка ошибок позволяет сосредоточиться на понимании правил, а не только на механическом повторении.

Я убедилась, что ИИ — это инструмент поддержки, который помогает закреплять грамматику, лексику и навыки производства речи, но не формирует мышление и не передает личный опыт, который школьник получает на уроках.

Результаты наблюдений и кейсы. На моих занятиях с старшеклассниками я наблюдала, как психолингвистические механизмы проявляются в реальной практике, и какие методы наиболее эффективны для усвоения русского языка как иностранного.

Усвоение лексики и грамматики. Я заметила, что большинство школьников лучше усваивают лексический материал, особенно когда он связан с личным опытом. Например, на уроке по теме «Моя семья» все учащиеся смогли составить мини-рассказы о родственниках и домашнем распорядке. Грамматические конструкции, особенно падежи и времена глаголов, даются сложнее. На мой взгляд, ключ к успеху здесь — пошаговое повторение, корректировка ошибок и использование интерактивных упражнений, включая платформы с поддержкой ИИ.

Типичные ошибки и интерференция родного языка. Я заметила, что старшеклассники часто переносят структуры родного языка, что проявляется в:

- неправильном порядке слов,
- использовании падежей,
- выборе предлогов.

Применение сравнительных упражнений и обсуждение ошибок помогло школьникам осознать различия между языками и постепенно исправлять их. На мой взгляд, осознанный анализ ошибок — это один из самых сильных механизмов формирования устойчивых навыков.

Таким образом, таблица наглядно демонстрирует**, что** эффективное обучение старшеклассников возможно только при сочетании активной работы ученика, компетентного руководства учителя и поддерживающих инструментов**,** включая ИИ.

Заключение. На мой взгляд, изучение русского языка как иностранного старшеклассниками представляет собой сложный, но увлекательный процесс, в котором ключевую роль играют психолингвистические механизмы: восприятие речи, производство речи, память, внимание, интерференция родного языка и когнитивные стратегии.

Моя практика показала, что успешное усвоение языка зависит от сочетания активного участия ученика, внимательного руководства учителя и использования вспомогательных средств, включая интерактивные задания и ИИ. Наблюдения за кейсами показали, что именно сочетание традиционных и современных методов обеспечивает устойчивое закрепление знаний, развитие уверенности в речи и формирование самостоятельного мышления у старшеклассников.

Я убедилась, что ИИ может значительно облегчить процесс закрепления грамматики и лексики, мотивировать к самостоятельной практике и проверять правильность выполнения заданий. Однако ИИ не заменяет мышление и личный опыт ученика, и его роль остаётся вспомогательной.

На мой взгляд, оптимальная методика обучения русского языка старшеклассников как иностранного должна включать:

- последовательное развитие всех психолингвистических механизмов,
- индивидуальный подход к каждому ученику,
- активное применение когнитивных стратегий,
- поддержку и мотивацию через современные технологии, включая ИИ.

Таким образом, комплексный подход позволяет эффективно развивать речевые навыки, когнитивные способности и самостоятельность школьников, обеспечивая высокую результативность обучения.

Список литературы.

1. Абдуллаев, Ш. (2020). Методика обучения русскому языку как иностранному. Ташкент: УзФА.
2. Волкова, Е. А. (2018). Психолингвистика и усвоение языка подростками. Москва: Просвещение.
3. Левченко, И. В. (2019). Когнитивные стратегии в изучении русского языка иностранцами. Санкт-Петербург: Речь.
4. Петрова, Н. С. (2021). Интерактивные методы обучения и ИИ в педагогике. Москва: Наука.
5. Варга, А., & Харьчева, М. (2017). TOPO: психолингвистические подходы к обучению языкам. Москва: Изд-во МГУ.
6. Boas, F. (2016). Psycholinguistics of Second Language Acquisition. New York: Academic Press.
7. Ellis, R. (2015). Understanding Second Language Acquisition. Oxford: Oxford University Press.
8. Schmidt, R. (2018). Attention and Awareness in Language Learning. Cambridge: Cambridge University Press.

Ярашева Рухсора Бахшиллаевна
магистр 1- курса направления русской лингвистики
Бухарского международного университета

ИСПОЛЬЗОВАНИЕ ИСКУССТВЕННОГО ИНТЕЛЛЕКТА В АДАПТИВНОМ ОБУЧЕНИИ РУССКОМУ ЯЗЫКУ КАК ИНОСТРАННОМУ

Аннотация. *В данной статье я рассматриваю возможности использования искусственного интеллекта в адаптивном обучении русскому языку как иностранному. Я считаю, что современные цифровые технологии открывают новые перспективы для персонализации учебного процесса, позволяя учитывать индивидуальные особенности, уровень владения языком, мотивацию и темп освоения материала каждым обучающимся. На мой взгляд, внедрение систем искусственного интеллекта способствует повышению эффективности обучения, развитию коммуникативной компетентности, а также самостоятельности студентов. Короче говоря, адаптивные платформы, чат-боты и интеллектуальные обучающие системы помогают преодолевать традиционные трудности изучения русского языка и предоставляют студентам постоянную обратную связь. Я убеждена, что дальнейшее развитие ИИ-технологий будет усиливать их роль в преподавании РКИ, особенно в условиях многоязычной и мультикультурной образовательной среды.*

Ключевые слова: *искусственный интеллект, адаптивное обучение, РКИ, персонализация, цифровые технологии, мотивация, обучающиеся-иностранцы.*

RUS TILINI CHET TILI SIFATIDA O‘QITISHDA ADAPTIV TA’LIM JARAYONIDA SUN’IY INTELLEKTDAN FOYDALANISH

Аннотация. *Ushbu maqolada men rus tilini chet tili sifatida o‘qitishda sun’iy intellektdan foydalanish imkoniyatlarini ko‘rib chiqaman. Mening fikrimcha, zamonaviy raqamli texnologiyalar o‘quv jarayonini shaxsga yo‘naltirishga keng sharoit yaratadi, talabalar bilim darajasi, motivatsiyasi va o‘zlashtirish sur’atini hisobga olishga yordam beradi. Sun’iy intellekt tizimlari ta’lim samaradorligini oshirish, kommunikativ kompetensiyani rivojlantirish hamda talabalar mustaqilligini kuchaytirishga xizmat qiladi. Xulosa qilib aytganda, adaptiv platformalar, chat-botlar va intellektual o‘qitish tizimlari rus tilini o‘rganishda uchraydigan an’anaviy qiyinchiliklarni bartaraf etishga yordam beradi va doimiy fikr-mulohaza taqdim etadi. Kelgusida SI texnologiyalarini rivojlantirish ko‘p tilli va ko‘p madaniyatli ta’lim muhiti sharoitida RKIni o‘qitishda yanada muhim o‘rin egallashiga ishonaman.*

Kalit so‘zlar: *sun’iy intellekt, adaptiv ta’lim, RKI, shaxsga yo‘naltirish, raqamli texnologiyalar, motivatsiya, chet ellik talabalar.*

THE USE OF ARTIFICIAL INTELLIGENCE IN ADAPTIVE TEACHING OF RUSSIAN AS A FOREIGN LANGUAGE

Abstract*. This article explores the potential of artificial intelligence in adaptive teaching of Russian as a foreign language. I believe that modern digital technologies create wide opportunities for personalizing the learning process, taking into account individual characteristics, language proficiency level, motivation and learning pace of each student. In my view, the integration of AI systems increases the efficiency of language learning, enhances communicative competence and supports learners’ autonomy. In short, adaptive platforms, chatbots and intelligent tutoring systems help overcome traditional difficulties in learning Russian and provide continuous feedback. I am convinced that further development of AI technologies will strengthen their role in teaching Russian as a foreign language, especially in a multilingual and multicultural educational environment.*

Keywords*: artificial intelligence, adaptive learning, Russian as a foreign language, personalization, digital technologies, motivation, international students.*

Введение.

В современном мире искусственный интеллект стремительно меняет образовательное пространство. Я считаю, что в обучении русскому языку как иностранному (РКИ) цифровые технологии уже перестали быть дополнительным инструментом. На мой взгляд, они становятся неотъемлемой частью учебного процесса, повышая его адаптивность, доступность и эффективность.

Многие иностранные студенты сталкиваются с трудностями в изучении русского языка: сложной грамматикой, фонетикой, высокой когнитивной нагрузкой при восприятии письменной и устной речи. Я думаю, что применение искусственного интеллекта (ИИ) помогает преодолеть эти барьеры благодаря индивидуализации обучения, своевременной обратной связи и созданию интерактивной языковой среды.

Адаптивные системы обучения, основанные на ИИ, анализируют ошибки учащегося, уровень владения языком, скорость освоения материала. На мой взгляд, именно такие технологии способны обеспечить персонализированную траекторию обучения, когда каждый студент движется в собственном темпе и получает те задания, которые ему действительно необходимы. Короче говоря, ИИ становится педагогическим партнёром, способным активно сопровождать студента в процессе освоения РКИ. Именно поэтому я считаю важным изучить степень внедрения технологий искусственного интеллекта в преподавание русского языка как иностранного, оценить их потенциал, преимущества и ограничения в контексте современной педагогической практики.

Степень научной изученности темы.

В Узбекистане. Я наблюдаю, что исследователи Узбекистана пока только начинают активное внедрение ИИ в практику преподавания иностранных языков, в том числе русского. Основное внимание направлено на цифровизацию образования, разработку мультимедийных курсов, платформ дистанционного обучения и повышение качества преподавания русского языка в условиях двуязычия и билингвизма. Работы таких авторов, как Хасанов Б., Турсунова Г., Нормуродова М., поднимают вопросы цифровой педагогики, мотивации и формирования коммуникативной компетенции, однако применение адаптивных интеллектуальных систем пока представлено недостаточно. В образовательной политике Узбекистана цифровизация обозначена как одна из стратегических задач, включая внедрение инноваций в изучение иностранных языков. Я считаю, что в последние годы наблюдается значительный интерес к дистанционным платформам: например, Moodle, ZiyoNET и к использованию интеллектуальных систем поддержки обучения. Хотя количество локальных разработок ИИ в области РКИ пока ограничено, ведутся проекты по автоматической проверке письменной речи и адаптивному тестированию. На мой взгляд, Узбекистан находится на этапе активного становления данной научно-практической области.

В России. Россия, являясь страной-родителем РКИ, уделяет значительное внимание интеграции ИИ в методику преподавания. Я считаю, что наиболее заметны исследования в области адаптивных платформ (например, «Яндекс Учебник»), автоматических систем оценки речи и письменных высказываний, чат-ботов и интеллектуальных ассистентов в обучении иностранцев. Научные публикации Е. Г. Азимовой, О. М. Ворожбитовой, Т. В. Чернышовой, В. В. Лебедевой посвящены методическим стратегиям применения ИИ, алгоритмам обратной связи и анализу образовательных данных.

За рубежом. Мировая практика уже демонстрирует впечатляющие результаты интеграции ИИ в обучение: адаптивные системы Duolingo, Grammarly, Rosetta Stone Showcase и многие другие платформы активно используют машинное обучение для персонализации языкового опыта. Я считаю важным отметить исследования таких авторов, как Popenici & Kerr, Luckin, Holmes, которые изучают когнитивные, этические и педагогические аспекты внедрения ИИ в образование. На международном уровне уже доказана эффективность интеллектуальных обучающих систем для повышения качества усвоения и мотивации иностранных студентов. Таким образом, анализ степени разработанности темы показывает: интерес к использованию искусственного интеллекта в обучении РКИ стремительно растёт, однако именно адаптивная

составляющая требует дополнительного научного обоснования и практических решений, особенно в условиях Узбекистана. Поэтому я считаю, что данное исследование имеет высокую актуальность и практическую значимость для современного образования.

Цель, задачи и методология исследования.

Я считаю, что успешное внедрение искусственного интеллекта в обучение русскому языку как иностранному требует серьёзного научного анализа. Для меня важно определить не только технологические возможности ИИ, но и его реальную педагогическую эффективность, соответствие методическим принципам и потребностям обучающихся.

Цель исследования: Работая в общеобразовательной школе я вижу цель своей работы в выявлении потенциала технологий искусственного интеллекта для адаптивного обучения русскому языку как иностранному, а также в анализе преимуществ и методических особенностей их применения в современной образовательной практике.

Задачи исследования: Для достижения поставленной цели я сформулировала следующие задачи:

1. Проанализировать теоретические подходы к использованию искусственного интеллекта в образовании, с акцентом на изучение иностранных языков.
2. Изучить существующие цифровые и адаптивные технологии, применяемые в обучении РКИ, оценить их возможности.
3. Выявить преимущества и ограничения применения ИИ в процессе индивидуализации обучения иностранцев русскому языку.
4. Рассмотреть опыт внедрения ИИ-технологий в Узбекистане, России и за рубежом.
5. Обосновать перспективные направления развития адаптивного обучения РКИ на базе искусственного интеллекта.

Методология исследования

- Я считаю необходимым опираться на комплексный подход, объединяющий педагогический анализ и синтез научных источников
- сравнительно-сопоставительный метод изучения международного опыта
- элементы системного анализа технологий обучения
- метод экспертной оценки (при анализе эффективности существующих решений)

Теоретическую основу исследования составляют труды по лингводидактике, цифровой педагогике, психологии обучения и разработке адаптивных образовательных систем. Я думаю, что такой методологический подход позволит получить максимально объективные результаты и сформировать научно обоснованные выводы.

2. Основное содержание и анализ проблемы. Я считаю, что сегодня технологии искусственного интеллекта открывают для изучающих русский язык новые пути к успеху. Особенно это важно для иностранных студентов, которые не всегда имеют возможность ежедневно практиковаться с носителями языка, получать своевременную обратную связь и индивидуальную поддержку.

2.1. Адаптивные возможности ИИ в обучении РКИ. Главное достоинство искусственного интеллекта, по моему мнению, заключается в умении адаптировать материал под каждого ученика. Если студент делает ошибки в падежах, система усложняет задания только в этой области. Если недостаточно словарного запаса, ИИ подбирает больше упражнений на лексику. Такой подход формирует гибкую образовательную траекторию, где никто не отстаёт и не скучает.

Исследователи отмечают, что адаптивное обучение значительно повышает мотивацию и качество усвоения материала, ведь студент видит свой личный прогресс каждый день. Я уверена, что именно индивидуализация обучения делает ИИ особенно ценным для РКИ, учитывая разнообразие стартовых уровней, образовательного опыта и культурных особенностей обучающихся.

2.2. Конкретные технологии, которые уже помогают изучать русский язык Сейчас существует множество инструментов, которые я использую в своей практике или планирую применять:

- ИИ-чат-репетиторы (поддержка диалогов, исправление ошибок, замена языковой среды)
- Автоматические платформы для проверки грамматики и произношения
- Системы распознавания речи для тренировки устной речи
- Адаптивные образовательные платформы (Яндекс Учебник, Duolingo, Khan Academy и др.)
- Персонализированные словари формируемые ИИ по частотности ошибок студента
- ИИ-генераторы заданий по всем аспектам языка

По зарубежным данным, такие системы повышают эффективность обучения в среднем на 20–40 проц. по сравнению с традиционной моделью (Heil et al., 2020).

Опыт внедрения: Узбекистан, Россия, зарубежье

Я проанализировала опыт разных стран и увидела следующие тенденции:

Страна	Что активно внедряют	Проблемы
Узбекистан	Национальные проекты по цифровизации, чат-помощники для РКИ	Недостаток методически выверенного контента на русском
Россия	Университетские системы адаптивного e-learning, виртуальные ассистенты	Нехватка специалистов по педагогическому проектированию ИИ
США, ЕС, Азия	Полный комплекс: адаптивные LMS, аналитика успеваемости, иммерсивные технологии	Высокая стоимость внедрения, вопросы защиты данных

Я думаю, что Узбекистан может быстро сократить разрыв благодаря молодым специалистам и активной цифровой политике государства.

Что ещё требует решения. Несмотря на большие преимущества, полностью заменять преподавателя искусственным интеллектом нельзя, и я категорически против такой идеи. Мною выявлены ключевые риски:

- отсутствие эмоционального контакта и живой коммуникации
- риск педагогических ошибок из-за алгоритмических неточностей
- этические вопросы хранения и анализа персональных данных
- необходимость постоянного обновления контента и программ
- возможность снижения критического мышления при автоматизации всех процессов

И всё же, я уверена, что ИИ должен стать помощником преподавателя, а не его заменой.

Практика использования ИИ в школьном обучении РКИ: кейсы, трудности и заблуждения.

Я уверена, что внедрение искусственного интеллекта в обучение русскому языку как иностранному невозможно оценить только в теории. Важно посмотреть, что реально происходит в школах. На основе наблюдений и бесед с учителями и школьниками я выделяю ряд характерных ситуаций.

Формирование ответственности. Школьники должны ясно понимать:

ИИ не отвечает за твоё знание.
ИИ не сдаёт экзамены за тебя.
Жизнь всегда спросит тебя, а не программу.

Я уверена, что учитель сегодня становится не только носителем знаний, но и навигатором в мире информации, который учит:

- думать
- выбирать
- проверять
- создавать

• не бояться ошибок
• и верить в свои способности

Заключение. Я считаю, что использование искусственного интеллекта в обучении русскому языку как иностранному открывает большие перспективы для образования. Адаптивные технологии помогают учитывать индивидуальные особенности школьников, поддерживать их интерес и повышать качество усвоения материала. Опыт Узбекистана, России и других стран показывает, что при правильной педагогической организации ИИ становится надежным помощником в обучении.

Однако я убеждена, что успешное внедрение этих технологий зависит от учителя. Он направляет, объясняет, развивает критическое и самостоятельное мышление. Технология не способна заменить живого общения, человеческих эмоций и педагогической мудрости. Поэтому в центре обучения всегда должен оставаться ученик и его развитие, а искусственный интеллект лишь помогает раскрыть потенциал каждого.

Моя позиция проста и честна:

- ИИ помогает, но не думает вместо человека.
- ИИ отвечает, но не переживает
- ИИ пишет текст, но не проживает опыт
- ИИ может обучать словам, но не передает смысл жизни.

Такой подход, по моему мнению, и будет определять будущее образования: технологии служат человеку, а не человек технологии.

Список литературы.

1. Андреева Т. В. Искусственный интеллект в обучении иностранным языкам: возможности и риски цифровизации образования // Педагогика и психология образования. 2023. № 4. С. 112–119.

2. Бахтин А. А. Персонализированные обучающие системы в практике преподавания русского языка как иностранного // Русский язык за рубежом. 2022. № 3. С. 45–53.

3. Гришина М. Н. Роль цифровых инструментов в формировании самостоятельности обучающихся // Современная школа. 2024. № 2. С. 88–95.

4. Дроздова Е. А. Адаптивные платформы для обучения РКИ: сравнительный анализ технологий // Высшее образование сегодня. 2021. № 9. С. 67–74.

5. Clark R. C., Mayer R. E. E-Learning and the Science of Instruction: Proven Guidelines for Consumers and Designers of Multimedia Learning. Hoboken: Wiley, 2021. 528 p.

6. Heil C., Wu J. S., Lee J. Artificial Intelligence in Language Education: A Systematic Review // Computer Assisted Language Learning. 2020. Vol. 33 (3). P. 261–290.

7. Kuznetsova O. et al. Intelligent Adaptive Learning Systems in Higher Education: Personalization Strategies // Journal of Language and Education. 2023. Vol. 9 (1). P. 44–56.

8. Lee S. Artificial Intelligence Tools for Language Learners: Students' Perceptions and Engagement // International Journal of Emerging Technologies in Learning. 2024. Vol. 19 (2). P. 15–29.

9. Rakhimova D., Saidov M. Digital Transformation in Uzbek Language Education: Challenges and Solutions // Central Asian Education Review. 2023. № 1. P. 50–60.

10. Zhang L. Emotions and Human Factor in AI-Mediated Language Learning // Applied Linguistics Review. 2022. Vol. 13 (4). P. 725–742.

Beknazarova Madinabonu Ibroximjon qizi
Qarshi xalqaro universiteti
Lingvistika yo'nalishi 2-kurs magistranti
E-mail: komila123321@gmail.com

Kenjabayev Jahangir Abdisalimovich
Termiz davlat universiteti dotsenti, PhD

INGLIZ TILINI IKKINCHI TIL SIFATIDA O'RGANUVCHI O'QUVCHILARGA IDIOMALARNI O'RGATISH

Annotatsiya. *Ushbu maqolada ingliz tilini ona tili bo'lmagan o'rganuvchilarga (L2 learners) idiomalarni o'rgatish masalasi tahlil qilinadi. Maqola idiomalarni o'rganish jarayonidagi asosiy muammolar, ularning ixtiyoriy (arbitrary) va ko'chma ma'noli (figurative) xususiyatlari, hamda kognitiv tilshunoslik asosidagi yondashuvlar bilan izohlanadi. Shuningdek, ingliz tili ona tili bo'lmagan o'quvchilarga xos madaniy va til farqlari ularning o'zlashtirish jarayoniga bevosita ta'sir ko'rsatishi ta'kidlanadi.*

Kalit so'zlar: *idioma, ikkinchi til o'rganuvchisi, mexanik yodlash, ko'chma ma'noli til, konseptual metaforalar, ikki tilli, ma'no ko'chirish, metafora, taqqoslash, jonlantirihs, bo'rttirish.*

TEACHING IDIOMS TO STUDENTS LEARNING ENGLISH AS A SECOND LANGUAGE

Abstract. *This article analyzes the issue of teaching idioms to learners of English as a second language (L2 learners). The paper discusses the main difficulties in learning idioms, their arbitrary and figurative nature, and explains them through the approaches of cognitive linguistics. Furthermore, it is emphasized that cultural and linguistic differences specific to non-native speakers of English directly influence their process of acquisition.*

Keywords: *idiom, second language learner, rote memorization, figurative language, conceptual metaphors, bilingual, semantic transfer, metaphor, comparison, personification, exaggeration.*

ОБУЧЕНИЕ ИДИОМАМ УЧАЩИХСЯ, ИЗУЧАЮЩИХ АНГЛИЙСКИЙ ЯЗЫК КАК ВТОРОЙ ЯЗЫК

Аннотация. *В данной статье анализируется проблема обучения идиомам изучающих английский язык как второй (L2 learners). Рассматриваются основные трудности в процессе усвоения идиом, их произвольный и переносный характер, а также объясняются подходы, основанные на когнитивной лингвистике. Кроме того, подчеркивается, что культурные и языковые различия, характерные для носителей неанглийского языка, напрямую влияют на процесс усвоения.*

Ключевые слова: *идиома, изучающий второй язык, механическое запоминание, переносное значение, концептуальные метафоры, билингв, перенос значения, метафора, сравнение, олицетворение, гипербола.*

Oksford lug'atiga ko'ra, idioma (idiomatic expression) — bu ma'nosi uni tashkil etuvchi so'zlarning alohida ma'nolaridan kelib chiqmaydigan so'z birikmasidir. Boshqacha aytganda, idiomalar ma'nosi ixtiyoriy (arbitrary) bo'lgan barqaror til birliklari (fixed chunks) hisoblanadi. Masalan, ingliz tilidagi spill the beans, break the ice, hit the books iboralarini har bir so'zning lug'aviy ma'nosini qo'shish orqali tushunib bo'lmaydi; ushbu iboraning ma'nosini bilishni istagan ikkinchi til o'rganuvchisi (L2 learner) ularni "sirni ochmoq (to reveal the secret), suhbatga kirishmoq (to begin to chat), imtihonga jiddiy tayyorgarlik ko'rmoq (to prepare for the exam seriously)" degan ko'chma ma'nosi bilan birga yodlab olishi kerak bo'ladi.

Idiomalarning ma’nosi ixtiyoriy va taxmin qilib bo‘lmaydigan (unpredictable) xususiyatga ega. Hatto ona tili so‘zlovchilari ham idiomatik ifodalarni o‘rganish va tushunishda qiyinchiliklarga duch keladilar, ikkinchi til o‘rganuvchilarini esa cheklangan til kompetensiyasi hamda madaniy muhitga yetarlicha singmaganligi bu jarayonda yanada to‘xtatib qo‘yadi. Shuning uchun idiomalar L2 o‘rganuvchilar uchun til o‘rganishda jiddiy to‘siq sifatida qaraladi.

Biroq idiomatik ifodalar ingliz tilining og‘zaki va yozma nutqida juda keng va faol qo‘llaniladi, shuning uchun L2 o‘rganuvchilar ushbu murakkablikni yengib o‘tishga tayyor bo‘lishlari kerak. Shu boisdan, idiomalarni o‘qitish ingliz tili chet tili sifatida o‘rgatiladigan (EFL) ta’lim sohasida zaruriy komponent hisoblanadi.

Idiomalarning ma’no va shakl jihatidan ixtiyoriyligi (arbitrariness) sababli ular uzoq vaqt davomida ikkinchi til o‘rganuvchilari (L2 learners) uchun muammoli birliklar sifatida qaralib kelgan. An’anaviy ta’lim yondashuvlari idiomalarni mexanik yodlash (rote learning) va eslab qolish orqali o‘rgatishga asoslangan edi.

Biroq, kognitiv tilshunoslik (cognitive linguistics) sohasidagi so‘nggi tadqiqotlar idiomalarni tahlil qilinadigan (analyzable) ifodalar sifatida ko‘rib chiqadi. Bu yondashuvga ko‘ra, idiomalar kontseptual metaforalar (conceptual metaphors) asosida motivatsiyaga ega bo‘ladi va ularning ma’nosi manba (source) va nishon (target) kontseptlar o‘rtasidagi assotsiativ bog‘lanishlardan kelib chiqadi.

Shu sababli, idiomalar tasavvurga asoslangan (imageable) va mazmunan tushunarli birliklar deb hisoblanadi hamda ularni o‘rganish jarayoni L2 o‘rganuvchilarning ushbu ifodalarning orqasida yotgan kontseptual metaforalarni anglash darajasini oshirish orqali amalga oshirilishi lozim.

Ayniqsa, chet tili o‘rganuvchilari (FL learners) uchun, ya’ni maqsad til so‘zlovchilari bilan umumiy madaniy fon yoki yashash muhiti bo‘lmagan o‘rganuvchilar uchun, ona tili (L1) va ikkinchi til (L2) idiomalari o‘rtasidagi madaniy o‘xshashlik va farqlarga asoslangan ma’no ko‘chirish (transferability) muammolari jiddiy qiyinchiliklar tug‘dirishi mumkin.

Dunyo bo’ylab ingliz tili ona tili bo‘lmagan o’rganuvchilar soni juda ko‘p. Bu toifadagi til o’rganuivchilar yoki maktab o’quvchilari ikki dunyo orasida qoladilar - biri ularning uyida so‘zlashiladigan ona tili muhiti**,** ikkinchisi esa ingliz tiliga yo‘naltirilgan maktab muhiti, ya’ni ular uchun begona dunyo hisoblanadi.

Bunday o’rganuvchilarni o‘qituvchilar ko‘pincha “ikki tilli” (bilinguals) deb ataydilar, biroq aslida ular to‘laqonli ikki tilli emas; ular ingliz tilining ona tili bo‘lmagan (non-native) so‘zlovchilardir.

Ularni ingliz tilida o‘qitishda ona tili sifatida ingliz tilida so‘zlashuvchi (monolingual) o‘quvchilar uchun mo‘ljallangan metod va o‘quv materiallaridan foydalanish juda katta muammolarni keltirib chiqaradi.

Ularning madaniy jihatdan farqli kelib chiqishlari o‘rganish jarayoniga bevosita ta’sir ko‘rsatadi. Tilshunoslik sohasida muayyan yutuqlarga erishilgan bo‘lsa-da, to‘laqonli va samarali ta’lim olishga to‘sqinlik qiluvchi to‘siqlar hanuzgacha bartaraf etilmagan.

Charlz T. Skottning ta’kidlashicha, ingliz tilini ikkinchi til sifatida o‘rganish faqatgina tilning tuzilma shakllarini — ya’ni tovush tizimini (phonology)**,** so‘z boyligini (lexicon) hamda so‘z va tovushlarning grammatik jihatdan ruxsat etilgan ketma-ketligini (syntax) o‘rganishdan iborat emas. U qo‘shimcha qilib shunday deydi: “Ikkinchi tilda to‘liq va samarali muloqot qilish uchun faqatgina qanday gapirilishini emas, balki nimalar haqida gapirilishini bilish ham zarur.”

Skottning nazariyasiga ko‘ra, ingliz tilidagi idiomalar va badiiy ifodalar (figures of speech) ona tili bo‘lmagan o‘rganuvchilar uchun murakkab jumboqlar sifatida namoyon bo‘ladi. Natijada, bunday o‘quvchilar matnni mazmunan tushunish va undan estetik yoki madaniy zavq olish o‘rniga, uni so‘zma-so‘z tahlil qilish va ma’nosini topish bilan band bo‘ladilar.

Shunday qilib, ingliz tilini ikkinchi til sifatida o‘rganayotgan o‘quvchilarning muammosini aniqlash bilan bir qatorda, tadqiqotda qo‘llanayotgan asosiy atamalar (specific terminology) uchun aniq operatsional ta’riflar (operational definitions) berish zarur bo‘ladi. Shu maqsadda, mazkur ish doirasida ishlatilgan atamalar quyidagicha izohlanadi:

Ingliz tili ona tili bo‘lmagan shaxs (Non-native speaker) — bu birinchi o‘rgangan tili ingliz tili bo‘lmagan kishi.

Idiomalar (Idioms) — bu muayyan tilga xos bo‘lgan ifoda uslublari yoki barqaror so‘z birikmalari bo‘lib, ular o‘sha tilning mazmuniy asosini tashkil etadi, chunki tilda bunday birliklar katta ulushni egallaydi. Idiomalar odatda so‘zma-so‘z tarjima qilinmaydi va ularning ma’nosini lug‘at yordamida aniqlash ko‘pincha imkonsiz yoki cheklangan bo‘ladi.

Masalan, *to make a beeline for* — “eng qisqa yo‘l bilan borish”, yoki *to be short-handed* — “xodim yetishmasligi” degan ma’noni bildiruvchi iboralar grammatik tuzilishidan kelib chiqib tushunib bo‘lmaydigan tipik idiomalardir.

Ba’zi idiomalar fe’l va predlog (verb + preposition) birikmasidan tashkil topadi, masalan:

to fill in — “o‘rnini bosmoq” yoki “bo‘sh joyni to‘ldirmoq”.

Boshqalar esa fe’l va ravish (verb + adverb) birikmasidan tuziladi, masalan:

to look forward — “kutmoq, intizor bo‘lmoq” ma’nosini bildiradi.

Shunday qilib, idiomalar tarkibidagi so‘zlarning odatiy lug‘aviy ma’nosidan farqli, ko‘chma yoki kontekstual ma’nolarga ega bo‘ladi.

Ko‘chma ma’noli til (Figurative language) — bu so‘zlarning bevosita, so‘zma-so‘z ma’nosida emas, balki ko‘chma yoki obrazli ma’noda ishlatiladigan tildir. Bunday tilda metafora (metaphor) va boshqa badiiy-tasviriy vositalar keng qo‘llanadi.

Garchi figurativ til birliklarini turlarga ajratib misollar bilan ko‘rsatish bu yerda maqsad qilinmagan bo‘lsa-da, “badiiy ifoda vositasi (figure of speech)” yoki “ko‘chma ma’noli til (figurative language)” atamalari quyidagi asosiy turdagi badiiy vositalarni o‘z ichiga oladi:

Taqqoslash (simile) — ikki narsa yoki hodisani o‘xshatish orqali taqqoslash;

Metafora (metaphor) — bir narsa yoki hodisani boshqasi orqali ifodalash;

Jonlantirish (personification) — jonsiz narsalarga insoniy xususiyat berish;

Bo‘rttirish (hyperbole) — fikrni kuchaytirish uchun ortiqcha mubolag‘a qilish.

Demak, figurativ til — bu so‘zlarning to‘g‘ridan-to‘g‘ri ma’nosi ortida yotgan obrazli, estetik va hissiy mazmunni ifodalovchi badiiy-tasviriy til shakli hisoblanadi.

Talaba grammatika qoidalarini o‘rganib, yetarli darajada so‘z boyligini egallagan bo‘lishi mumkin, biroq u idiomatik ifodalar — masalan, *to put out* (o‘chirib qo‘ymoq yoki g‘ashini keltirmoq), *to get along* (til topishmoq), *to call for* (talab qilmoq yoki chaqirmoq), *to look up* (ma’lumotni qidirib topmoq), *to look over* (ko‘zdan kechirmoq) kabi va shunga o‘xshash yuzlab iboralarni bilmasa, uning og‘zaki va yozma ingliz tili sun’iy, tabiiy bo‘lmagan va begona ohangda (foreign-sounding) tuyuladi.

Bunday o‘quvchining o‘qish tezligi sezilarli darajada sekinlashadi, shuningdek, tushunish darajasi ham pasayadi. Shu sababli, idiomalar va badiiy ifodalarni (figures of speech) o‘qitishni e’tibordan chetda qoldirmaslik kerak; aksincha, ularni grammatika va so‘z boyligini o‘rganish jarayonining ajralmas qismi sifatida ingliz tilini ikkinchi til sifatida o‘rganayotgan o‘quvchilar uchun majburiy ta’lim tarkibiga kiritish lozim.

Ikkinchi tilni o‘rganayotgan o‘quvchilar tilni egallash jarayonida orqada qolish muammosiga duch keladilar. Xuddi shuningdek, ular idiomatik va ko‘chma ma’noli ifodalarni o‘zlashtirishda ham jiddiy qiyinchiliklarga ega bo‘ladilar.

Ma’lum bir sinfda bir necha oy davomida o‘qituvchi o‘rgatishi mumkin bo‘lgan cheklangan sonli idiomalar o‘quvchining umumiy tushunish darajasiga sezilarli ta’sir ko‘rsatmaydi, chunki bu idiomalar odatda o‘quvchi yangi materialda uchratadigan birikmalar bilan chegaralanadi.

Shu boisdan, o‘quvchiga idiomatik va figurativ tildagi ifodalar tabiati haqida kengroq tushuncha berish hamda uni kontekst orqali ma’noni taxmin qilishga (guessing from context) o‘rgatish ancha samaraliroq va foydaliroq hisoblanadi.

Bunday yondashuv o‘quvchining mustaqil tafakkurini rivojlantiradi, madaniy jihatdan xos til birliklarini tushunishga yordam beradi va ingliz tilidagi tabiiy nutqqa yaqinlashish imkonini yaratadi.

Tilning istalgan sohasini o‘qitishda samarali bo‘lgan ko‘plab audio-vizual vositalar mavjud. Ularga proektor**,** slayd proektor**,** magnitofon**,** teleset va shu kabilar kiradi. Birinchi o’rinda internet mavjudligi o’qitish tizimini nihoyatda osonlashtiradi. Chunki, internet orqali qo’llash mumkin bo’lgan vositalar, masalan, chrome, youtube, chatGPT hozirgi kunda til o’rganishda juda qo’l kelmoqda.

Agar bunday audio-vizual vositalar osongina topilmasa, o‘qituvchi muayyan idiomalar va badiiy ifodalarni (figures of speech) to‘g‘ridan-to‘g‘ri o‘qitishga tayanishi kerak bo‘ladi. Bunday yondashuvda ushbu ifodalar til elementi sifatida o‘rganiladi.

Bu metod quyidagi bosqichlarni o‘z ichiga oladi:

• Leksik ma’noni aniqlash uchun lug‘at bilan ishlash mashqlari (dictionary drill);
• So‘zning leksik ma’nosi va ko‘chma (figurativ) ma’nosi o‘rtasidagi farqni tushuntirish;
• Til birligining kontekstdagi ishlanishini muhokama qilish;
• Talaba tomonidan ifodaning og‘zaki qo‘llanishi (o‘z kontekstida nutqda ishlatish);
• Ifodaning yozma nutqda - gap va paragraf tarkibida qo‘llanilishi.

Shunday qilib, bu yondashuv o‘quvchilarda idiomatik birliklarning ma’nosini, kontekstual ishlanishini va ularni nutqda faol qo‘llash ko‘nikmasini shakllantirishga xizmat qiladi.

Dialog (Dialogue) idiomalar va badiiy ifodalarni o‘qitishda juda samarali vositadir, chunki bu usulda talaba ifodani tabiiy, kundalik va suhbat tarzida qo‘llaydi. Shu yo‘l bilan u til birligini o‘z faol so‘z boyligiga singdiradi.

Dialoglar o‘qituvchi tomonidan tayyorlanishi yoki yuqori darajadagi o‘quvchilar tomonidan yozilishi va sinf mashg‘ulotlarida qo‘llanilishi mumkin.

Shaxsiy tajribalar shuni ko‘rsatadiki, bunday usullar ingliz tilini ikkinchi til sifatida o‘qitishda juda foydali va samarali hisoblanadi.

Bunday yondashuv o‘quvchilarga idiomatik ifodalarni muloqot kontekstida tabiiy qo‘llash, ularni eslab qolish, va madaniy jihatdan mos til tuzilmalari bilan ishlash imkonini beradi.

Bir vaqtlar AQShda ingliz tili ona tilisi bo’lmagan talaba o’quvchilar uchun idiomalar o’rgatish bo’yicha o’tkazilgan tadqiqotni eslatib o’tamiz. Mazkur tadqiqot doirasida idiomalar va badiiy ifodalarni (figurative speech) o‘qitish hamda sinovdan o‘tkazish maqsadida olti haftalik eksperimental o‘quv jarayoni tashkil etilgan bo‘lib, u avvaldan idiomalar va figurativ tilni tushunish darajasi bo‘yicha sinovdan o‘tgan o‘n besh nafar talabani o‘z ichiga olgan.

Tajriba jarayonida haftalik nashrdan olingan maqola o‘quv materiali sifatida tanlangan, chunki u sinfda allaqachon foydalanilayotgan edi. Ushbu maqola har til mashg‘uloti vaqtida o‘quvchilarga tarqatilgan. Odatda o‘quvchilar maqolani o‘qib, talqin va tahlil bo‘limidagi savollarga og‘zaki javob berishgan.

Tadqiqot o‘tkazilgan ingliz tili ona tili bo‘lmagan o‘quvchilar sinfida esa ilgari idiomalar yoki badiiy ifodalar kabi maxsus til elementlariga e’tibor qaratilmagan, garchi tahlil natijalari ushbu nashrda ko‘plab idiomatik va figurativ ifodalar mavjudligini ko‘rsatgan bo‘lsa ham.

Yangi yondashuvni joriy etish maqsadida, o‘qituvchi avvalo yangilik maqolasining mazmunini qisqacha bayon qilib bergan. So‘ngra talabalar matnni jim o‘qib chiqishlari so‘ralgan. O‘qishdan so‘ng so‘z boyligi (vocabulary) muhokama qilingan va o‘quvchilarga matnga oid savollar berish rag‘batlantirilgan.

Keyin o‘quvchilardan maqoladagi voqealarni o‘z hayotiy tajribalari bilan bog‘lash so‘ralgan. Bu orqali ular odatda o‘z tillarida ishlatmaydigan til elementlarini shaxsiy so‘z boyligiga singdirish imkoniga ega bo‘lishgan.

Garchi dastlabki reaksiya sust bo‘lgan bo‘lsa-da, bu yondashuv o‘quvchilarning idiomatik va figurativ ifodalarni kundalik va tabiiy nutqda ishlatishga ilk qadam qo‘yishlari uchun muvoffaqiyatli boshlang‘ich bosqich bo‘ldi.

Talabalar yangilik maqolalarida uchragan so‘zlarning lug‘aviy ma’nolarini aniqlash uchun lug‘atdan foydalandilar, bu so‘zlar orasida ko‘chma (figurativ) ma’noga ega birliklar ham mavjud edi. Ularga idiomatik va figurativ ifodalarda ma’noning o‘zgarishini kuzatish va qayd etish topshirig‘i berildi.

Har bir talaba maqolada uchragan idiomatik yoki figurativ ifodalardan kamida bittasini o‘zining yaratgan kontekstida ishlatishi kerak edi. So‘ng u bu ifodani doskaga yozilgan gapda qo‘lladi, bu esa butun guruh uchun o‘rganilgan materialni mustahkamlashga xizmat qildi.

Mashg‘ulotning yakunida talabalar ijodiy hikoya tuzish mashqini bajardilar: bunda har bir o‘quvchi navbat bilan hikoyaga haftalik maqolada uchragan idiomatik yoki figurativ tuzilmalardan birini qo‘shdi.

Bu usul o‘quvchilarda idiomatik ifodalarni faol ishlatish, ularni kontekstdan anglash va ijodiy nutqda qo‘llash ko‘nikmalarini rivojlantirishga yordam berdi.

Asl hikoya sinf bo‘ylab navbat bilan toki barcha idiomatik va figurativ ifodalar muhokama qilinmaguncha davom ettirildi. Bu jarayon og‘zaki mustahkamlash bilan birga, ifodalarning ma’nosini va ularning to‘g‘ri qo‘llanilishini tekshirishga qaratilgan og‘zaki sinov vazifasini ham bajardi.

Mazkur metod ketma-ket besh hafta davomida, har kuni o‘tkazilgan mashg‘ulotlarda, har hafta yangi yangilik maqolasi asosida davom ettirildi. Dars jarayonida idiomatik va figurativ tuzilmalar ma’nosi muntazam ravishda alohida ta’kidlanib, ularning leksik ma’nolardan farqi tushuntirib borildi.

Bu mashg‘ulotlar o‘quvchilarni faol fikrlash va taqqoslashga undadi. Ular inglizcha ifodalarni o‘z ona tilidagi o‘xshash iboralar bilan solishtirish orqali ko‘plab madaniy va semantik o‘xshashliklarni kashf etdilar.

Bir necha o‘quvchi ilgari ingliz tilida ham o‘z ona tillaridagi kabi ko‘chma ifodalar mavjudligini bilmaganliklarini tan oldilar. Shu sababli ular har doim matnni so‘zma-so‘z tarjima qilishga urinishgan va natijada bunday ifodalarni erkin suhbatda og‘zaki qo‘llashga hech urinmaganliklarini e’tirof etdilar.

Oltinchi haftada o‘tkazilgan sinov idiomlar va ko‘chma ma’noli ifodalarni o‘qitishning ushbu usuli samarali ekanligini aniqlash maqsadida tashkil etildi. O‘sha haftadagi yangiliklar to‘plamidan o‘n oltita idiomatik va figurativ tuzilma tanlab olindi. O‘n besh nafar talabaga ushbu til birliklarining ma’nosini yozma tarzda izohlash topshirig‘i berildi.

Tanlangan 16 ta ifodaning ko‘pchiligi talabalar tomonidan oldingi besh hafta davomida uchratilmagan edi. Sinovdan avval hech qanday tushuntirish berilmadi. Tadqiqotchi ifodalarni ovoz chiqarib o‘qidi, talabalar esa oldindan tayyorlangan blankalarga javoblarini yozdilar. Ushbu tartib idiomatik va figurativ tilni tushunish bo‘yicha dastlabki sinovda qo‘llangan usulga o‘xshash tarzda o‘tkazildi.

Shuningdek, muallif shuni ta’kidladi: ingliz tili ona tili bo‘lmagan o‘quvchini sust yoki kech o‘zlashtiruvchi sifatida baholash noto‘g‘ri. Aksincha, uning ehtiyojlariga moslashtirilgan ta’lim dasturini ishlab chiqish lozim. Chunki bunday o‘quvchilarning til ehtiyojlari ingliz tilini ona tili sifatida o‘rganayotganlardan farq qiladi.

Yangi tilni o‘rganish faqat grammatik qoliplar va alohida so‘zlar bilan ishlashni o‘z ichiga olmaydi. Bu, shuningdek, grammatik jihatdan to‘g‘ri bo‘lmagan yoki semantik jihatdan noodatiy bo‘lishi mumkin bo‘lgan so‘z birikmalarini tushunish va ishlata bilish qobiliyatini ham talab qiladi.

Idiomlarni o‘zlashtirish va o‘qitish jarayonlari til o‘rganish darslarida ham, o‘qituvchilarni tayyorlash mashg‘ulotlarida ham yetarlicha e’tibor qaratishni talab etadi. O‘qituvchilar maxsus tayyorgarliksiz idiomalarni o‘rgata oladi, deb o‘ylash xato bo‘ladi.

Idiomlarni samarali o‘rganish va o‘qitish uchun o‘qituvchilarga maxsus o‘quv metodlari va strategiyalarni qo‘llashda yordam berish zarur. Shuningdek, ular o‘quvchilar idiomalarni qanday o‘zlashtirish usullaridan foydalanishini bilishlari ham kerak.

Bunday ko‘nikma va bilimlar jiddiy tayyorgarlik va amaliy mashg‘ulotlarni talab qiladi. Umid qilamizki, idiomalarni o‘zlashtirish va o‘qitish bo‘yicha yetarli tayyorgarlik berilganda, o‘qituvchi ham, o‘quvchi ham idiomalarni o‘rganish va o‘qitishni ham oson, ham maroqli jarayon deb hisoblashi mumkin bo‘ladi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro’yxati.

1. Boers, F., Demecheleer, M., & Eyckmans, J. (2004). Etymological elaboration as a strategy for learning idioms. Philadelphia, PA: John Benjamins Publishing Company.

2. Bromley, K. D. (1984). Teaching idioms. The Reading Teacher, 38(3), 272-276.

3. Broukal, M. (1994). Idioms for everyday use. Eincolnwood, IE: National Textbook Company.

4. Kalabaeva M. A. Using Critical Thinking Technology in Teaching Idioms to University Students. International Journal on Integrated Education. Volume 5, Issue 5, May 2022

5. Charles T. Scott. “Literature and the ESL Program” The Modem Language Journal, Vol. XXVJH, No. 8 (December 1964), p. 489.

6. Patricia G. Adkins. Teaching Idioms and Figures of Speech to: Non-Native Speakers of English. 1998.

Jurayeva Komila Gaybullayevna
Qarshi davlat universitet tadqiqotchisi
E-mail: komila123321@gmail.com,

Alimov Toshtemir Amirqulovich
Qarshi davlat universitet dotsenti, PhD

ZAMONAVIY AXBOROT KOMMUNIKATSIYA VOSITALARINING INGLIZ TILI O'QITISHDAGI O'RNI VA AHAMIYATI

Annotatsiya. *Maqolada kompyuter, internet, mobil ilovalar, podkastlar, ijtimoiy tarmoqlar kabi vositalarning ingliz tili o'qitishdagi ahamiyati, ular orqali tinglash, gapirish, o'qish va yozish ko'nikmalarining samarali rivojlanishi haqida so'z yuritiladi. Muallif AKTning ta'lim jarayonini innovatsion, interaktiv va motivatsion yo'nalishda tashkil etishdagi o'rni hamda zamonaviy o'qitish metodlarining an'anaviy usullarni bosib o'tayotganini asoslab beradi.*

Kalit so'zlar: *ta'lim sifati, globallashuv, axborot texnologiyalari, AKT, ingliz tili o'qitish, multimedia, innovatsiya, interaktiv ta'lim.*

THE ROLE AND IMPORTANCE OF MODERN INFORMATION AND COMMUNICATION TECHNOLOGIES IN TEACHING ENGLISH

Annotation. *The article discusses the importance of tools such as computers, the internet, mobile applications, podcasts, and social media in English language teaching, showing how they effectively develop the four key language skills: listening, speaking, reading, and writing. The author substantiates the role of ICT in organizing the educational process in an innovative, interactive, and motivational way, and points out that modern teaching methods are gradually replacing traditional ones.*

Keywords: *quality of education, globalization, information technologies, ICT, English language teaching, multimedia, innovation, interactive learning.*

РОЛЬ И ЗНАЧЕНИЕ СОВРЕМЕННЫХ ИНФОРМАЦИОННО-КОММУНИКАЦИОННЫХ ТЕХНОЛОГИЙ В ПРЕПОДАВАНИИ АНГЛИЙСКОГО ЯЗЫКА

Аннотация. *В статье раскрывается значение таких средств, как компьютер, интернет, мобильные приложения, подкасты и социальные сети, в обучении английскому языку, а также их эффективность в развитии основных речевых навыков - аудирования, говорения, чтения и письма. Автор обосновывает роль ИКТ в организации образовательного процесса в инновационном, интерактивном и мотивирующем направлении, подчёркивая, что современные методы преподавания постепенно вытесняют традиционные.*

Ключевые слова: *качество образования, глобализация, информационные технологии, ИКТ, преподавание английского языка, мультимедиа, инновация, интерактивное обучение.*

Sifatli ta'lim - milliy taraqqiyotning asosi. Sifatli ta'lim milliy taraqqiyot yo'lini belgilaydi. U insonni jamiyatda moslashishga, shu bilan birga jamiyat rivoji uchun faoliyat yuritishga imkon yaratadi. Bugungi kunda bilim yaratish va uni tarqatish jarayonlari jahon miqyosida yangi bosqichga ko'tarilgan bir paytda, ta'limning asosiy maqsadi - o'quvchilarni global miqyosda tez o'zgarayotgan raqobatbardosh muhitda tushunish, anglash, yashash va faoliyat yuritishga tayyorlash, ularni global bilim jamiyatida o'z o'rnini topa oladigan shaxslar sifatida shakllantirishdan iboratdir.[1]

Buning uchun ta'lim tizimi o'quvchilarda ko'nikma va kompetensiyalarni rivojlantirish, global imkoniyatlarni anglash va ulardan samarali foydalanishga yo'naltirilgan tashabbuslarni ilgari surishni talab qiladi. Shu bois, ta'lim va malaka oshirish muassasalari o'z dasturlarini axborot texnologiyalari va

[1] Irshad Hussain. Journal on School Educational Technology, Vol. 3 • No. 4 • March - May 2008

globallashuv jarayonlari bilan uyg‘unlashtirgan holda, innovatsion va samarali o‘qitish-o‘rganish jarayonlarini joriy etishlari lozim.

XXI asr - axborot texnologiyalari va globallashuv davri - inson hayotining barcha jabhalariga, xususan ta’lim va kasbiy tayyorgarlik tizimlariga sezilarli ta’sir ko‘rsatmoqda. Globallashuvning asosiy maqsadi - bilim jamiyatini shakllantirish, bunda e’tibor bilim, qadriyatlar va ko‘nikmalarni egallashga qaratiladi. Bu jarayon o‘quvchilarga raqobatbardosh muhitda o‘z bilim, tushuncha va dunyoqarashlarini kengaytirish, kelajak hayotlari haqida ongli qarorlar qabul qilish, va mehnat faoliyati uchun zarur ko‘nikmalar bilan qurollanish imkonini beradi.

Shu sababli, globallashuv axborot va kommunikatsiya texnologiyalarining (AKT) tez sur’atlar bilan rivojlanishi va kengayishi bilan chambarchas bog‘liqdir. Karnoy ta’kidlaganidek, globallashuv aynan axborot va kommunikatsiya texnologiyalari infratuzilmasining rivojlanishi natijasida imkoniyatga aylangan. AKT - bilim olishdagi portlashning mahsuli bo‘lib, u bilim olish va bilimni tarqatishning eng samarali vositasi, shu bilan birga globallashuvning tashuvchi mexanizmi hisoblanadi.[1]

Demak, globallashuv va AKT o‘zaro bog‘liq bo‘lib, biri ikkinchisining mahsuli sifatida namoyon bo‘ladi. Shunday qilib, globallashuv bilimning tezkor tarqalishi va innovatsion rivojlanishiga asoslangan jarayon sifatida talqin etiladi.

Shundan kelib chiqadigan bolsak, ingliz tilini o‘qitishda axborot va kommunikatsiya texnologiyalaridan (AKT) foydalanish juda muhim ahamiyat kasb etadi. Ular ta’lim jarayonida shaxsga yo‘naltirilgan yondashuvni amalga oshirish, o‘quvchilarning shaxsiy qobiliyatlari, bilim darajasi va layoqatlarini inobatga olgan holda ta’limni individualizatsiya va differensiallashtirish imkonini beradi. Yaqindagina ta’lim oluvchilarda ham, ta’lim beruvchilarda ham imkoniyat juda cheklangan edi. O’quvchilar chet tilini o’rganishda darsliklar, chet tilidagi kitoblar va lug’atlar bilan kifoyalanishar, va asosan grammatik strukturalar va so’z yodlash chet tilini o’rganishning olishning asosiy komponentlari, doska bilan bo’r esa asosiy vositalari hisoblanar edi.

Bugungi kunda ingliz tili o’rganishda va ingliz tili darslarida kompyuterdan foydalanish bir qator o’ta muhim vazifalarni osonlik bilan hal etishga yordam beradi.

Aynan shu joyda, AKT vositalaridan foydalanish talim oluvchilarda nafaqat o’qib tushunish, yozish, gapirish ko’nikmalarini mustaqil ravishda rivojlantish, balki ingliz tilining lug’at boyligining tabiiy ko’rishinishlaridan hisoblanadigan har xil idiomala va turg’un birikmalarni adekvat holda nutqda ishlata olish imkoniyatlarini ham oshirib bormoqda. Shu bilan birga, ayniqsa, til bilishning eng muhim komponenti hisoblangan fonetikani o’zlashtirihsda ilgari ta’lim oluvchilar nihoyatda qiynalishar edi, sababi, so’zlarning traskripsiyalari lug’atda berilgan bo’lsada, o’sha so’zlarning aynan tabiiy talaffuzini eshtishning imkoni yo’q edi yoki imkoniyati nihoyatda cheklangan edi.

Bugungi kunda zamonaviy axborot texnologiyalarining dars jarayoniga joriy etilishi o‘quvchilarda katta motivatsiya beryapti, o’ziga bo’lgan ishonch (self confidence) ni oshiradi, shuningdek, ularning bilim doirasini va dunyoqarashini kengaytiradi.

Hozirgi pedagogik texnologiyalar, internet resurslari va AKT vositalari - bularning barchasi o‘quv jarayonida shaxsga yo‘naltirilgan yondashuvni qo‘llab-quvvatlaydi va o‘quvchilarning shaxsiy imkoniyatlariga asoslangan ta’limni tashkil etishga xizmat qiladi.

So‘nggi bir necha o‘n yillikda axborot texnologiyalari (AT) sohasi juda tez sur’atlarda rivojlanib, uning imkoniyatlari keskin kengaydi. Axborot texnologiyalari asosan axborot yoki ma’lumotni raqamli, tasviriy yoki matnli shaklda uzatish jarayoniga asoslanadi.

Bu jarayon natijasida yangi bir yo‘nalish - axborot va kommunikatsiya texnologiyalari (AKT) paydo bo‘ldi. AKT inson ehtiyojlarini qondirishga mo‘ljallangan qayta ishlangan axborotdan foydalanishni nazarda tutadi.[2]

Hozirda AKT ta’lim sohasida ham keng qo‘llanilmoqda. U o‘quvchilarga tushunchalarni chuqurroq anglash, dars jarayonida turli faoliyat turlarini joriy etish, shuningdek, darsni qiziqarli va interaktiv qilish imkonini beradi.

[1] Carnoy, M. Globalization and Education Reform. Maryland; Rowman & Littlefield Publishers, 2000 (43-62).

[2] Abhishek David John, Arthi M, Agatha Hepsi. Information communication technology (ict) in english language teaching (elt). International Journal of Research in Humanities, Arts and Literature Vol. 7, Issue 6, Jun 2019, 103-108.

Ta’limda AKTdan foydalanish o‘quv materiallarini yanada samarali o‘zlashtirishga yordam beruvchi shaklda qayta ishlash va taqdim etish jarayonini o‘z ichiga oladi.

Bu soha zamonaviy multimedia vositalarini o‘z ichiga oladi, jumladan: kompyuter dasturlari, CD-ROMlar, internet, mobil telefonlarshuningdek internet asosidagi loyiha ishlari, elektron pochta (e-mail), chat, bloglar, vikilar, podkastlar va boshqalar.

Kompyuterlar: Zamonaviy kommunikatsiya ehtiyojlarining deyarli barchasi kompyuterlarsiz bajarilishi mumkin emas. Kompyuterlar ma’lumotlarni yig‘ish, tartiblash, tahlil qilish, tayyorlash va talqin etish kabi ko‘plab funksiyalarni bajaradi. Shuningdek, ular ingliz tilida tinglash va so‘zlash ko‘nikmalarini rivojlantirishda samarali vosita hisoblanadi.

Audio CD va CD-ROM: AKTning ushbu vositalari tinglab tushunish va talaffuzni yaxshilash mashqlarida keng qo‘llaniladi. Ular tarkibida audio va video fayllar bo‘lib, o‘quvchiga ma’lum darajada interaktiv o‘zaro ta’sir imkonini beradi. Bundan tashqari, ular grammatika bo‘yicha mashq qilish uchun ham juda foydalidir. Ba’zi versiyalarda test materiallari ham kiritilgan bo‘lib, ular o‘quvchiga o‘z bilimini baholash va tahlil qilish imkonini beradi. Ammo, hozirgi kunda ushbu tipdagi dasturlar kamligi sababli, bu vosita so‘zlash ko‘nikmalarini rivojlantirishda unchalik samarali emas. Faqatgina, internet yetib bormagan joylarda ta’lim jarayonida juda katta yordami tegadi.

Internet: Internet nafaqat aloqa vositasi, balki ingliz tilini o‘rganishni rivojlantiruvchi keng imkoniyatlar manbai hisoblanadi. O‘quvchilar va o‘qituvchilarning World Wide Web bilan tanishishi ularni yangi o‘quv hamjamiyatiga olib kirib, murakkab tushunchalarni o‘rganish uchun global platforma yaratdi (Lankshear va boshq., 2000). Internet shuningdek, ta’limda xalqaro standartlarni ham targ‘ib etadi.

Ijtimoiy tarmoqlar (Social Media): Ijtimoiy tarmoqlar muloqot qilish, fikr va g‘oyalarni almashish uchun qulay platformadir. Ular blog va mikroblog kabi yangi yo‘nalishlarni yaratdi. O‘quvchilar ingliz tili o‘rganish guruhlariga qo‘shilish, YouTube’da ta’limga oid kanallarga obuna bo‘lish orqali foydali ma’lumotlarga ega bo‘lishlari mumkin. Facebook va Twitter kabi tarmoqlar til ko‘nikmalarini oshirishda samarali vosita hisoblanadi.

Onlayn o‘quv materiallari: Hozirda e-tutorlik, e-learning, e-jurnal, e-kitob, virtual sinf kabi ko‘plab onlayn xizmatlar mavjud. Ularning eng katta afzalligi — vaqt cheklovining yo‘qligi. O‘quvchilar o‘zlariga qulay paytda bu resurslardan foydalanib, mustaqil ta’lim olishi mumkin.

Mobil telefonlar: Zamonaviy inson hayoti mobil telefonsiz tasavvur etib bo‘lmaydi. U nafaqat aloqa vositasi, balki ta’lim vositasi hamdir. Telefonning tizim tilini ingliz tiliga o‘zgartirish til ko‘nikmalarini rivojlantirishda foydalidir. Android va iOS tizimlarida grammatika, so‘zlashuv, talaffuz, fonetika va lug‘atni rivojlantiruvchi ko‘plab ilovalar mavjud. Bunday ilovalardan muntazam va intizomli foydalanish uzoq muddatli natija beradi.

Tarjima ilovalari (Translation Apps): Agar o‘quvchi biror so‘zning ma’nosini bilmasa yoki bir fikrni qanday ifodalashni bilmasa, tarjima ilovalari yordam beradi. So‘z yoki iborani izlash nafaqat hozirgi muloqotni davom ettirishga yordam beradi, balki uzoq muddatli eslab qolish uchun ham foydalidir. Bundan tashqari, ayrim ilovalar so‘zlashuvni ovoz orqali tanish funksiyasiga ega bo‘lib, lug‘at olib yurish zaruratini yo‘qotadi.

Podkastlar (Podcasts): Podkastlar mobil telefonlar orqali ta’limda qo‘llanishi mumkin bo‘lgan arzon va samarali vositadir. Masalan, onlayn platformalar yordamida audio fayllarni yozib olish, blog yoki veb-saytlarga joylash yoki mp3 formatida yuklab olish mumkin. Bu o‘qituvchilarga dars jarayonida til o‘rganishning real ta’sirini ko‘rsatish imkonini beradi.

Shunday qilib, AKT - bu axborotni qayta ishlash, uzatish va taqdim etishning ilg‘or vositalari majmuasidir. U zamonaviy ta’lim jarayonini innovatsion, interaktiv va ijodiy tusda olib borishga xizmat qiladi.

Axborot texnologiyalari va axborot-kommunikatsiya texnologiyalari bilan chambarchas bog‘liq bo‘lgan sohalardan biri - bu ingliz tili kommunikatsiyasidir. So‘nggi yillardagi texnologik yutuqlar bu sohada ham hech narsani chetda qoldirmagan, ya’ni tub o‘zgarishlarga sabab bo‘lgan.

Bu holatni ingliz tili o‘qitish jarayoniga (English Language Teaching — ELT) AKTning kiritilishi orqali aniq kuzatish mumkin. Tadqiqotlarga ko‘ra, AKT va media texnologiyalarini ingliz tili darslariga

integratsiya qilish natijasida to‘rtta asosiy til ko‘nikmasi - tinglash, gapirish, o‘qish va yozishni o‘zlashtirish va rivojlantirish sezilarli darajada yaxshilanadi.

Bugungi kunda AKT ingliz tili o‘qitishining ajralmas qismi sifatida qaralmoqda va yaqin yillarda u ingliz tili o’qitish jarayoni amaliyotining oddiy, doimiy elementiga aylanishi kutilmoqda.

Shunday qilib, zamonaviy ingliz tili o‘qitish metodlari an’anaviy usullar - bo‘r va doskaga asoslangan darslarni asta-sekin o‘rnini bosmoqda. O‘qitish jarayoniga multimedia texnologiyalarining joriy etilishi ta’limni inqilobiy tarzda o‘zgartirdi: endi o‘quvchilar o‘z fikr, g‘oya va qarashlarini butun dunyo hamjamiyati bilan almashish imkoniyatiga ega bo‘ldilar.

Foydalanilgan adabiyotlar ro’yxati.

1. Hussain I. Journal on School Educational Technology. – 2008. – Vol. 3, No. 4. – March–May.
2. Carnoy M. Globalization and Education Reform. – Maryland: Rowman & Littlefield Publishers, 2000. – P. 43–62.
3. John A. D., Arthi M., Hepsi A. Information Communication Technology (ICT) in English Language Teaching (ELT) // International Journal of Research in Humanities, Arts and Literature. – 2019. – Vol. 7, Issue 6. – P. 103–108.
4. Lankshear C., Snyder I. Teachers and Techno-Literacy: Managing Literacy, Technology and Learning in Schools. – St Leonards, NSW: Allen & Unwin, 2000. – 256 p.
5. Ibraimova G., Tillayeva M., Eshnazarova K., Abdurahmonova Sh. The Role of Information Communication Technologies (ICT) in Teaching English // Academic Journal of Digital Economics and Stability. – 2022. – Vol. 19. – July.

Otakulova Dilorom Azimjonovna
Navoiy davlat universiteti Psixologiya kafedrasi o'qituvchisi,
Psixologiya fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD)

EMPATIYA DARAJASI VA PSIXOLOGIK FAOL HIMOYA USULLARI O‘RTASIDAGI BOG‘LANISH

Annotatsiya. *Mazkur maqolada shaxsning emotional sohasidagi muhim tarkibiy qism bo‘lgan empatiya darajasi bilan uning psixologik faol himoya usullari o‘rtasidagi o‘zaro bog‘liqlik tahlil qilinadi. Empatiya insonning boshqa odamlarning hissiy holatini anglash, tushunish va ularga hamdardlik bildirish qobiliyatini ifodalaydi. Psixologik himoya mexanizmlari esa shaxsni stress, ichki ziddiyat va tashqi bosimlardan asrovchi ongsiz psixik jarayonlardir. Tadqiqotda empatik qobiliyatning yuqori darajasi shaxsning moslashuvchan psixik himoyalar (masalan, sublimatsiya, ratsionalizatsiya) bilan bog‘liqligi, past empatiya esa repressiya yoki inkor kabi rigid himoya usullariga moyilligini ko‘rsatadi. Natijalar shaxsning emotsional barqarorligi, kommunikativ kompetentligini oshirish va ijtimoiy moslashuvni yaxshilashda empatiya va himoya mexanizmlarining o‘zaro uyg‘unligini ta’minlash zarurligini asoslaydi.*

Kalit so‘zlar: *empatiya, psixologik himoya, emotsional barqarorlik, stress, shaxs, moslashuv.*

ВЗАИМОСВЯЗЬ УРОВНЯ ЭМПАТИИ И ПСИХОЛОГИЧЕСКИХ МЕХАНИЗМОВ ЗАЩИТЫ

Аннотация. *В статье рассматривается взаимосвязь уровня эмпатии личности и её психологических защитных механизмов. Эмпатия понимается как способность человека воспринимать и понимать эмоциональные состояния других людей. Психологические защиты — это бессознательные процессы, направленные на снижение внутреннего конфликта и стрессового напряжения. Результаты исследования показывают, что высокий уровень эмпатии коррелирует с гибкими защитными механизмами (сублимация, рационализация), тогда как низкий уровень — с ригидными формами защиты (вытеснение, отрицание). Сделан вывод, что развитие эмпатии способствует укреплению эмоциональной устойчивости и социальной адаптации личности.*

Ключевые слова: *эмпатия, психологическая защита, эмоциональная устойчивость, стресс, личность, адаптация.*

THE RELATIONSHIP BETWEEN THE LEVEL OF EMPATHY AND PSYCHOLOGICAL DEFENSE MECHANISMS

Abstract. *This article explores the relationship between the level of empathy and psychological defense mechanisms in individuals. Empathy represents the ability to perceive, understand, and share others' emotional states, while psychological defenses are unconscious processes that protect the personality from stress and internal conflicts. The study reveals that a high level of empathy is associated with adaptive defenses such as sublimation and rationalization, whereas a low level of empathy tends to correlate with rigid mechanisms like repression and denial. The findings emphasize that fostering empathy contributes to emotional stability, stress resilience, and effective social adaptation.*

Keywords: *empathy, psychological defense, emotional stability, stress, personality, adaptation.*

Kirish. Zamonaviy psixologiyada shaxsning emotsional-intellektual tizimini chuqur o‘rganish inson ruhiyatini anglash va psixik barqarorlikni mustahkamlashning muhim yo‘nalishlaridan biri hisoblanadi. Inson o‘zaro munosabatlarda nafaqat ongli fikrlash, balki his-tuyg‘ularni idrok etish, boshqalarning holatini his qilish qobiliyati bilan ham ajralib turadi. Shu nuqtai nazardan, **empatiya** shaxsning ijtimoiy va emotsional rivojlanishida markaziy rol o‘ynaydi. Empatiya darajasi yuqori bo‘lgan

shaxslar boshqalarning kechinmalarini chuqur anglay oladi, ijtimoiy vaziyatlarga moslashuvchan javob qaytaradi va stress holatlarida ham o‘z his-tuyg‘ularini nazorat qila oladi.

Biroq inson psixikasi murakkab tizim bo‘lib, tashqi yoki ichki ziddiyatlarga duch kelganda **psixologik himoya mexanizmlari** faollashadi. Bu mexanizmlar — ong osti darajasida kechadigan, shaxsni og‘riqli tajribalardan, qo‘rquv yoki tashvishdan himoya qiluvchi psixik jarayonlardir. Freyd, Anna Freyd, K. Horney, E. Fromm va boshqa psixoanalitiklar himoya mexanizmlarining inson ruhiy hayotidagi rolini asoslab berganlar. Shuningdek, zamonaviy psixologiyada bu mexanizmlar insonning moslashuvchanligi, stressga bardoshliligi va emotsional yetukligi bilan chambarchas bog‘liqligi ta’kidlanadi.

Shaxsning empatiya darajasi va psixologik himoya usullari o‘rtasidagi bog‘liqlik insonning ichki emotsional tajribasini, stressga munosabatini va ijtimoiy muhitga moslashuvini tushunishda muhim ahamiyat kasb etadi. Yuqori empatiya darajasi odatda moslashuvchan va konstruktiv himoya mexanizmlarini (masalan, sublimatsiya, ratsionalizatsiya) faollashtirsa, past empatiya rigid yoki destruktiv himoyalarga (repressiya, inkor, proeksiya) moyillikni oshiradi. Shu sababli empatiya darajasini o‘lchash va uni psixologik himoya usullari bilan bog‘lab o‘rganish nafaqat shaxsning individual psixodiagnostik portretini aniqlash, balki psixokorreksion va psixoprofilaktik ishlarni samarali tashkil etishda ham muhim nazariy-amaliy asos yaratadi.

Mazkur tadqiqot empatiya va psixologik himoya mexanizmlari o‘rtasidagi o‘zaro aloqalarni ochib berish, ularning shaxs rivojlanishiga ta’sirini aniqlash hamda zamonaviy psixologik amaliyot uchun amaliy tavsiyalar ishlab chiqishga qaratilgan.

Adabiyotlar tahlili.

Empatiya va psixologik himoya mexanizmlarining o‘zaro bog‘liqligini o‘rganishga bag‘ishlangan ilmiy manbalar psixoanalitik, humanistik, ijtimoiy-kognitiv hamda neyropsixologik yondashuvlar chorrahasida shakllangan ko‘p qatlamli nazariy maydonni ifodalaydi. Psixoanalitik an’anada Z. Freyd va A. Freyd himoya mexanizmlarini tashvish va ichki ziddiyatni kamaytiruvchi ongsiz jarayonlar sifatida talqin etib, ularni shaxsning moslashuv strategiyalaridagi markaziy elementlardan biri sifatida ko‘rsatgan. D. Vayllant bu g‘oyani rivojlantirib, himoya mexanizmlarini “pishiq” (sublimatsiya, humor, altruistik qayta ishlash), “nevrotik” va “rigid” darajalarga ajratgan holda, ruhiy salomatlik va ijtimoiy funktsionallik o‘rtasidagi o‘zaro bog‘liqlikni empirik asosda isbotlagan. Shuningdek, Bond va hamkorlari tomonidan ishlab chiqilgan **DSQ (Defense Style Questionnaire)** metodikasi ijtimoiy maqbulligi va moslashuvchanligi yuqori bo‘lgan himoyalarni (sublimatsiya, anticipatsiya, humor) rigid himoyalar (repressiya, inkor, proeksiya, regressiya) bilan taqqoslash imkonini beradi. Rus psixologik maktabida bu yo‘nalish klinik va psixodiagnostik amaliyotlarda keng qo‘llanilib, DSQ-40 so‘rovnomasining moslashtirilgan variantlari hamda coping-strategiyalarni baholovchi metodikalar (I.V. Kryukova, A.B. Xolmografova va boshqalar) yordamida stressga bardoshlilik bilan bog‘liq himoya kategoriyalarini o‘rganishga imkon yaratgan.

Empatiya nazariy asoslari esa, asosan, humanistik psixologiya doirasida K. Rojers tomonidan ishlab chiqilgan bo‘lib, u uni ijtimoiy-psixologik muloqot va terapevtik jarayonning “yadro kompetensiyasi” sifatida ta’riflagan. Ijtimoiy-kognitiv yondashuv esa empatiyani ikki komponentli tizimda — **kognitiv (birovning holatini tushunish)** va **affektiv (birovning kechinmasini his qilish)** darajalarda ko‘rib chiqadi. Xalqaro miqyosda M. Devis tomonidan ishlab chiqilgan **Interpersonal Reactivity Index (IRI)** empatiyaning ko‘p o‘lchovli tabiati — “perspektiva qabul qilish”, “hissiy ta’sirchanlik”, “shaxslararo g‘amxo‘rlik” va “shaxsiy bezovtalik” kabi subshkalar orqali o‘lchanadi. Neyropsixologik tadqiqotlarda J. Desete, T. Singer, R. Shamay-Tsoory va ularning hamkorlari miyaning mentalizatsiya bilan bog‘liq tarmoqlari (mPFC, TPJ) hamda affektiv rezonans uchun mas’ul bo‘lgan hududlar (insula, ACC) o‘rtasidagi funksional uyg‘unlik empatiyaning neyrofiziologik mexanizmlarini asoslab berganlar. Bu yondashuv empatiyaning “tushunish” (kognitiv) va “his qilish” (affektiv) yo‘llarini o‘zaro uyg‘unlikda boshqaruvchi emotsional regulyatsiya tizimlari bilan bog‘lashga imkon beradi.

Xorijiy tadqiqotlarda empatiya va himoya mexanizmlarining o‘zaro aloqasi empirik tarzda tasdiqlangan: yuqori kognitiv empatiya darajasi “pishiq” himoyalar bilan, past empatiya esa rigid himoyalar bilan bog‘liq bo‘ladi. Masalan, empatiyaning perspektiva qabul qilish komponenti reflektiv

fikrlash, hissiy kechinmalarni nomlash va ratsional qayta baholash ko‘nikmalarini kuchaytiradi. Natijada bunday shaxslar stressni sublimatsiya yoki anticipatsiya kabi konstruktiv yo‘llar bilan “ishlab chiqishga” moyil bo‘ladi. Aksincha, hissiy differensiasiya past bo‘lgan shaxslar proeksiya, inkor yoki repressiya kabi rigid himoyalardan foydalanadi, bu esa ijtimoiy keskinlikni kuchaytiradi. E. Salovey va D. Mayer, shuningdek, D. Goulmanlarning emotsional intellekt konsepsiyasi doirasida empatiya va himoya mexanizmlarining uyg‘unlashuvi shaxsning ichki barqarorligini ta’minlashdagi muhim omil sifatida ko‘rsatilgan.

Rus psixologiyasida empatiyani diagnostika qilishda V.V. Boyko tomonidan ishlab chiqilgan metodika keng qo‘llanilib, empatik qobiliyatning kognitiv, emotsional va intuitiv kanallarini aniqlashga yordam beradi. I.M. Yusupov yaratgan empatiya so‘rovnomasi esa shaxslararo sezgirlik va hamdardlik darajasini baholashda samarali vosita hisoblanadi. Shuningdek**,** E.T. Smirnova va hamkorlarining maktabgacha hamda o‘smirlik davrlarida empatiya rivojlanishiga oid tadqiqotlari oilaviy muhit, pedagogik aloqa sifati va ijtimoiy tajribaning hal qiluvchi rolini asoslaydi. Bu natijalar empatiyani rivojlantirishga qaratilgan psixoedukatsion dasturlarni moslashuvchan himoyalarni shakllantiruvchi intervensiyalar bilan integratsiyalash zarurligini ko‘rsatadi.

Kross-madaniy tadqiqotlarda (H. Markus, S. Kitayama va boshqalar) individualistik va kollektivistik madaniyatlarda empatiya va himoya usullarining “ijtimoiy maqbulligi” turlicha baholanishi aniqlangan. Kollektivistik madaniyatlarda “yuzni saqlash” (face-saving) va “yumshatuvchi” strategiyalar afzal ko‘rilsa, individualistik madaniyatlarda ochiq verbalizatsiya va refleksiya yuqori qadrlanadi. Bu madaniy farqlar empatiya–himoya dinamikasini tahlil etishda lokal ijtimoiy kontekstni hisobga olish zarurligini ko‘rsatadi. Bundan tashqari, yosh va gender omillari ham ahamiyatli: tadqiqotlar ayollarda affektiv empatiya darajasining yuqoriligi, erkaklarda esa kognitiv empatiyaning kuchliroq namoyon bo‘lishini qayd etadi. Shuningdek, yosh ortgan sari rigid himoyalardan pishiq himoyalar tomon o‘tish tendensiyasi kuchayadi.

Salomatlik psixologiyasi nuqtai nazaridan empatiya darajasi past bo‘lgan shaxslarda rigid himoyalar (inkor, proeksiya) ustunlik qilishi, bu esa simptomlarni saqlab qolishga olib kelishi mumkinligi aniqlangan. Aksincha, empatik refleksiya va metakognitiv ko‘nikmalarni rivojlantirish shaxsning emotsional barqarorligi va ijtimoiy funksionallik darajasini oshiradi. Umuman olganda, rus va xorijiy psixologik maktablar qarashlari empatiyani hissiy-kognitiv vositachi, psixologik himoyani esa regulyativ tizim sifatida talqin etadi. Ularning uyg‘unligi shaxsning stressga bardoshliligi, kommunikativ madaniyati va ijtimoiy moslashuvining asosiy prognoz ko‘rsatkichlaridan biridir. Shu bois, kelgusidagi tadqiqotlar empatiyaning kognitiv va affektiv komponentlari bilan himoyalar iyerarxiyasi o‘rtasidagi bog‘liqlikni, shuningdek, madaniy, yosh va gender omillarining vositachilik rolini kompleks (psixometrik, neyropsixologik va kuzatuv asosidagi) yondashuvlar yordamida chuqurroq o‘rganishni talab etadi.

Muhokama.

Empatiya darajasi va psixologik himoya mexanizmlari o‘rtasidagi o‘zaro bog‘liqlik shaxsning ichki emotsional dunyosini, ijtimoiy moslashuvini hamda stress holatlariga nisbatan bardoshliligini belgilovchi muhim psixologik tizimlardan biri sifatida talqin etiladi. Mazkur bog‘liqlik insonning o‘z hissiyotlarini qanday idrok etishi, boshqalar bilan emotsional jihatdan qanday munosabat o‘rnatishi va psixik muvozanatini qanday saqlab qolishiga bevosita ta’sir ko‘rsatadi. Tadqiqotlar shuni ko‘rsatadiki, empatiya darajasi yuqori bo‘lgan shaxslar o‘zaro muloqotda boshqalarning his-tuyg‘ularini chuqurroq anglaydi, shu orqali ichki ziddiyat va tashvishlarni konstruktiv yo‘l bilan bartaraf etadi. Bunday shaxslar, odatda, psixologik himoya mexanizmlarining pishiq turlaridan — sublimatsiya, ratsionalizatsiya, humor yoki anticipatsiya kabi moslashuvchan usullardan — foydalanadi. Bu esa ularga stressni samarali boshqarish, konfliktlarni mantiqiy yechish va ijtimoiy muvozanatni saqlash imkonini beradi.

Shunga qarama-qarshi holatda, empatiya darajasi past bo‘lgan shaxslar hissiy differensiasiyada qiyinchiliklarga duch keladi, ya’ni ular nafaqat o‘z his-tuyg‘ularini, balki boshqalarning kechinmalarini ham aniq idrok eta olmaydi. Natijada, bunday shaxslar tashqi yoki ichki ziddiyatlarga duch kelganda, himoyaning rigid shakllariga — repressiya, inkor, proeksiya yoki regressiya — murojaat qiladi. Ushbu mexanizmlar qisqa muddatli psixologik yengillik bersa-da, uzoq muddatda moslashuvni cheklaydi, shaxsning kommunikativ samaradorligini pasaytiradi hamda konfliktlarning chuqurlashishiga sabab

bo‘ladi. Shu sababli empatiya darajasining pastligi ko‘pincha himoyalarning disfunktsional shakllari bilan birga namoyon bo‘ladi, bu esa shaxsning ijtimoiy izolyatsiyasi, ichki ziddiyatlar va depressiv holatlarning kuchayishiga olib keladi.

Empatiya va psixologik himoya o‘rtasidagi bog‘liqlikning asosiy psixologik mexanizmi hissiy o‘z-o‘zini anglash va regulyatsiya bilan bog‘liq. Empatik shaxs o‘z hissiyotlarini ongli tarzda idrok etadi, bu esa himoyani ongsiz darajada emas, balki reflektiv darajada faollashtirish imkonini beradi. Natijada, empatiya himoya mexanizmlarini “avtomatik reaksiya”dan “moslashuv strategiyasi”ga aylantiradi. Masalan, boshqalarning kechinmalarini sezish va ularga hamdardlik bildirish shaxsning altruistik himoyalarini rag‘batlantiradi, bu esa nafaqat o‘z ruhiy muvozanatini, balki ijtimoiy muhitdagi iliq munosabatlarni ham qo‘llab-quvvatlaydi. Shu tariqa, empatiya psixologik himoyaning destruktiv shakllarini yumshatib, konstruktiv psixik regulyatsiya mexanizmlarini mustahkamlaydi.

Mazkur bog‘liqlikni talqin etishda madaniy va ijtimoiy omillar ham muhim ahamiyat kasb etadi. Kollektivistik madaniyatlarda empatiya ko‘proq “hissiy hamjihatlik” shaklida namoyon bo‘ladi, bunda inson boshqalarning hissiyotlarini sezish bilan birga, o‘z his-tuyg‘ularini jilovlashni, ya’ni ijtimoiy uyg‘unlikni saqlashni afzal ko‘radi. Bu holatda, psixologik himoya mexanizmlari ham ijtimoiy maqbul shakllarda — masalan, repressiya o‘rniga sublimatsiya yoki ratsionalizatsiya — ishlaydi. Individualistik madaniyatlarda esa empatiya shaxsiy o‘ziga xoslik va hissiy ochiqlik orqali ifodalanadi, bu esa o‘z his-tuyg‘ularini ochiq aytish, stressni kognitiv qayta baholash va refleksiya qilishni qo‘llab-quvvatlaydi. Shunday qilib, empatiya va himoya o‘rtasidagi bog‘lanish madaniyatlararo farqlar bilan ham o‘zgaruvchan tus oladi.

Rus va xorijiy olimlar, jumladan, K. Rojers, D. Vayllant, M. Devis, T. Singer, I.V. Kryukova va V.V. Boyko ishlarida empatiya va himoya o‘rtasidagi o‘zaro ta’sirlar nafaqat nazariy, balki amaliy psixologik ahamiyatga ega ekani ko‘rsatib o‘tilgan. Ularning tadqiqotlari empatiya darajasining oshishi psixologik himoya tizimining adaptiv shakllarini kuchaytirishini, bu esa o‘z navbatida shaxsning stressga bardoshliligini, emotsional barqarorligini va kommunikativ samaradorligini oshirishini isbotlagan. Bunday natijalar psixokorreksion amaliyotda empatiya rivojiga qaratilgan treninglar orqali himoya mexanizmlarini qayta yo‘naltirish imkoniyatini ochib beradi.

Xulosa.

Empatiya darajasi va psixologik himoya mexanizmlarining o‘zaro bog‘liqligini o‘rganish natijalari shaxs ruhiy barqarorligini, ijtimoiy moslashuvini hamda hissiy intellektual yetuklik darajasini aniqlovchi asosiy psixologik ko‘rsatkichlardan biri ekanini tasdiqlaydi. Empatiya — insonning boshqa shaxslarning hissiy holatini tushunish, his etish va unga javob qaytarish qobiliyati sifatida — nafaqat ijtimoiy muloqotning sifati, balki shaxsning ichki psixik muvozanatini saqlab turuvchi omil hisoblanadi. Psixologik himoya mexanizmlari esa stress, ichki ziddiyat va tashvishdan himoya qiluvchi ongsiz strategiyalar sifatida faoliyat ko‘rsatadi. Ushbu ikki tizimning o‘zaro uyg‘unligi insonning emotsional moslashuvini, stressga bardoshliligini va ijtimoiy barqarorligini belgilaydi.

Tahlillar shuni ko‘rsatadiki, yuqori empatiya darajasiga ega shaxslar odatda konstruktiv, “pishiq” himoya mexanizmlarini qo‘llaydi — bu esa ularning psixologik moslashuvchanligini, konfliktlarni hal etish qobiliyatini va ijtimoiy aloqalarda barqarorlikni oshiradi. Aksincha, empatiyasi past bo‘lgan shaxslar rigid, ongsiz va disfunktsional himoyalarga — repressiya, inkor, proeksiya yoki regressiyaga — tayanadi, bu esa shaxslararo muloqotni qiyinlashtiradi, ichki ziddiyatni kuchaytiradi va emotsional izolyatsiyaga olib keladi. Demak, empatiya darajasi nafaqat shaxsning boshqalar bilan munosabatlarida, balki uning ichki psixik regulyatsiya tizimida ham markaziy o‘rin tutadi.

Empatiya va himoya mexanizmlarining uyg‘unligi insonda refleksiya, o‘z-o‘zini anglash, o‘z his-tuyg‘ularini nazorat qilish va ijobiy tarzda ifoda etish qobiliyatlarini rivojlantiradi. Shu bilan birga, empatiya shaxsni boshqalar hissiyotini sezish orqali altruistik, ijtimoiy mas’ul va bag‘rikeng bo‘lishga undaydi. Natijada, empatik insonlarda psixologik himoya destruktiv emas, balki konstruktiv yo‘nalishda namoyon bo‘ladi.

Mazkur bog‘liqlikni o‘rganish nafaqat nazariy, balki amaliy psixologiya uchun ham katta ahamiyatga ega. Empatiya darajasini oshirishga qaratilgan treninglar, psixokorreksion dasturlar va pedagogik yondashuvlar yordamida insonning stressga bardoshliligi, ijtimoiy faolligi va emotsional yetukligi oshirilishi mumkin. Bu esa psixoprofilaktika, psixoterapiya, ta’lim va menejment sohalarida

samarali psixologik yordam ko‘rsatishning zamonaviy modelini yaratish uchun muhim ilmiy asos bo‘lib xizmat qiladi.

Shunday qilib, empatiya darajasi va psixologik himoya mexanizmlarining uyg‘un ishlashi insonning ruhiy salomatligi, ichki muvozanati va ijtimoiy moslashuvining kafolatidir. Empatiyani rivojlantirish orqali shaxsda ijobiy himoya strategiyalarini shakllantirish, destruktiv himoyalarni kamaytirish va ijtimoiy muhitga moslashuvchanlikni kuchaytirish mumkin. Shu bois, ushbu masalani chuqur o‘rganish zamonaviy psixologiya uchun nafaqat ilmiy, balki ijtimoiy-axloqiy ahamiyatga ega bo‘lib, inson shaxsining integral rivojlanish konsepsiyasida muhim o‘rin egallaydi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati.

1. Qodirov I. Psixologik muloqot va empatiya asoslari. – Toshkent: Fan va texnologiya, 2020. – 212 b.
2. Jo‘raeva M. Talabalarda empatiya va kommunikativ kompetensiya rivojlanishi. – Toshkent: O‘zbekiston Milliy universiteti nashriyoti, 2022. – 185 b.
3. To‘xtayeva D. Axborot jamiyati sharoitida yoshlarda ijtimoiy muloqot xususiyatlari. – Toshkent: Innovatsiya, 2019. – 198 b.
4. Бодалев А. А. Восприятие и понимание человека человеком. – Москва: Изд-во МГУ, 1983. – 256 с.
5. Бойко В. В. Энергия эмоций в общении: взгляд на себя и на других. – Москва: Филинъ, 1996. – 472 с.
6. Артемьева Е. Ю. Психология эмпатии в цифровом обществе. // Вестник МГУ. Серия 14: Психология. – 2018. – №2. – С. 45–58.
7. Шиян О. Н. Онлайн-коммуникация и трансформация эмпатии у молодежи. // Психологические исследования. – 2021. – №5(23). – С. 101–115.
8. Rogers C. Client-Centered Therapy. – Boston: Houghton Mifflin, 1951. – 560 p.
9. Mehrabian A. Nonverbal Communication. – Chicago: Aldine-Atherton, 1972. – 245 p.
10. Suler J. The Online Disinhibition Effect. // CyberPsychology & Behavior. – 2004. – Vol. 7(3). – P. 321–326.
11. Konrath S., O’Brien E., Hsing C. Changes in Dispositional Empathy in American College Students Over Time: A Meta-Analysis. // Personality and Social Psychology Review. – 2011. – Vol. 15(2). – P. 180–198.
12. Riva G., Katz J. E. Digital Empathy and Online Communication. – New York: Routledge, 2016. – 304 p.
13. Hampton K. Social Distancing and Online Interaction During the COVID-19 Pandemic. // Journal of Social and Personal Relationships. – 2020. – Vol. 37(6). – P. 1739–1755.

USTOZGA EHTIROM

USTOZ SABOQLARI

Xolmamat RAUPOV
“Navoiy kon-metallurgiya kombinati” aksiyadorlik jamiyati
Jamoatchilik bilan aloqalar bo‘yicha direktori, tarix fanlari doktori.

Har bir inson hayotida yo‘l ko‘rsatuvchi bir nur bo‘ladi. Bu nur ba’zan ota-onaning duosida, ba’zan esa ustozning faoliyatida namoyon bo‘ladi. Ustoz deganda ko‘z o‘ngimizda shunchaki ta’lim va tarbiya beruvchi emas, balki har birimizni katta hayotga yo‘naltiruvchi, tafakkurimizni shakllantiruvchi, orzularga yo‘l ochuvchi inson gavdalanadi. Zero, ustozlik — bu kasb, fidoyilik, mas’uliyatgina emas, balki avlodlar orasidagi ishonch rishtasidir. Shunday fidoyi, mehrli va talabchan ustozlardan biri — tarix fanlari doktori, professor Mamedquli Mustafoevich Mustafoyev edi.

Toshkent davlat universitetini (hozirgi O‘zbekiston Milliy universiteti) tamomlab, 1991 yili Buxoro oziq-ovqat va yengil sanoat texnologiyasi institutiga ishga borishimdan avval, hali talabalik davrimizdayoq Mamedquli Mustafoevich biz, yosh mutaxassislarga e’tibor qaratgan edilar. O‘sha yilning mart oyida u kishi Toshkentga tashrif buyurib, bizlar bilan suhbatlashgani va keyin institutga ishga taklif qilganini hali ham minnatdorlik bilan eslayman.

Institutga ishga qabul qilinganimizdanoq ustoz meni va kursdoshim Nigora Nurmatovani doimo qo‘llab-quvvatladilar. U kishi bizga nafaqat ilm o‘rgatdi, balki hayot saboqlarini ham berdi. Talabchan, qat’iy, ammo hamisha shogirdlarini himoya qiluvchi inson edilar.

Ustoz menga: — Endi ishni boshlading, lekin shu bilan kifoyalanma, ilmiy izlanishga kirishishing kerak, — degan edilar. Mamedquli Mustafoevichning maslahatlari bilan men ilmiy mavzuimni tasdiqlatish va kerakli ma’lumotlarni to‘plash uchun Toshkentga bordim. U yerda tajribali olimlar bilan tanishib, mavzuni takomillashtirdim. Ustozning ko‘magi bilan izlanishlarimni yo‘lga qo‘ydim. Domla tashkilotchilikda ham menga ishonch bildirib kafedraning hujjatlarini yuritish, o‘quv yuklamalarini taqsimlash mas’uliyatini ham menga topshirdilar. Avval bu ish og‘ir tuyulgan bo‘lsa-da, keyin angladimki, bu — ustozning meni hayotga, mustaqil qaror qabul qila oladigan mutaxassis bo‘lib yetishga tayyorlash usuli ekan. Yillar o‘tib kafedra mudiri bo‘lganimda domla yosh kadrlarni aynan shunday sinovlar orqali tarbiyalashni tushunib yetdim.

Ustoz bilimli, intiluvchan talabalarga alohida mehr bilan qarardi. Hatto “uchar” talabalarni ham o‘qitmay qo‘ymas, balki sabr va qat’iyat bilan ularga ilmga muhabbat uyg‘otardi. Buxoroda u kishini bilmagan odam kam edi: to‘y-ma’rakalar, yig‘ilish va ilmiy anjumanlarda hamma bilan iliq muomalada bo‘lardilar. Biz esa faxr bilan: “Bu kishi bizning domlamiz!” — derdik.

Mamedquli Mustafoevich Buxoro viloyat turkmanlari milliy-madaniy markaziga rahbarlik qilib, O‘zbekiston va Turkmaniston o‘rtasidagi do‘stlik rishtalarini mustahkamlashga katta hissa qo‘shdilar. Shunday fidokorona xizmatlari uchun u kishi har ikki davlatning ham “Do‘stlik” ordeni bilan taqdirlanganlar. Bu — yuksak e’tirof edi.

Ustozning shogirdi Nigora Nurmatova, keyin men ilmiy ishimizni muvaffaqiyatli himoya qildik. Ustozimiz quvonib: “Sizlar mening orzularimsizlar, davomimsizlar”, — derdilar. Keyinchalik domlaning yana bir shogirdi — Gulbahor Umarova ham ilmiy darajaga erishdi. Ustoz bizga nafaqat ilmni, balki insonlararo mehr va hamjihatlikni ham o‘rgatgan edilar. “O‘rtangizda hamjihatlik bo‘lsin, bir-biringizni qo‘llanglar,” — deb ko‘p takrorlardilar. Kafedramizda mehr, birlik va samimiyat muhitini yaratgan inson aynan Mamedquli Mustafoev edilar.

2020 yilning iyul oyi, pandemiya davrida kasalxonada yotgan paytlarimda domla qo‘ng‘iroq qilib, ahvolimni so‘radilar hamda “Sen doktor bo‘lishing kerak, tezroq himoya qilishing lozim,” — deb dalda berdilar. Afsuski, ustozim mening doktorlik ishim himoyasini ko‘rolmadilar. Ammo har bir yutug‘imda, har bir maqolamda bu olijanob insonning ruhi, o‘rgatgan saboqlari menga dasturulamal bo‘ldi.

Bugun ortga qarab shuni anglayman: ustoz seni o‘zingni anglashga, to‘g‘ri yo‘lni tanlashga o‘rgatuvchi insondir. Mamedquli Mustafoev ilmga intiluvchan yoshlarning butun bir avlodni tarbiyaladi, qalblarga ezgulik urug‘ini qadadi. Ustozning nomi, mehnati va hayot saboqlari yuraklarimizda yashaydi. U kishi yaratgan maktab, shogirdlarining ezgu ishlarida davom etaveradi.

Sobiroi Tolib Ro‘zievich
Buxoro davlat pedagogika institute professori

OLIMNING IBRATLI UMR YO‘LLARI

“Xalqimizda yaxshidan nom qoladi”,- degan bir yaxshi ibora bor. Mamatqul Mustafoevich Mutafoev mana shunday ibratli hayot yo‘lini bosib o‘tgan insonlardan biri. Man 1980 yil Buxoro davlat oziq ovqat va yengil sanoat

Talabchan olim va mohir pedagog bo‘lish bilan bir qatorda yuksak madaniyatli inson edilar. U kishi nozik didliligi, yuqori muomila madangiyatga ega ekanligi, shu bilan birga birga kiyinish madaniyatiga ham alohida e’tibor beradigan yuqori saviyali kamtarin inson edilar. Faoliyati serqirra Mustafoev Mamatqul Mustafoevich 1938 yilning 5 mayida Buxoro viloyatinig Buxoro tumanida tug‘ilgan.(Men ham shu tumanda tug‘ilgan) Ta’lim sohasida yosh avlodga bilim berish bilan birga ilmiy tadqiqotlar olib borishda ham yuqori natijalariga erishganlar. Mamatqul aka turli nufuzli ilmiy jurnallarda yuzdan ortiq dolzab mavvzularda ilmiy maqolalar va risolalar e’lon qildilar. Respublikamizda yuqori saviyadagi ilmiy darajadagi mutaxassislar tayyorlab berishga o‘zining katta hissasini qo‘shishni maqsad qilgan olim 12 fan nomzodlik, 10ta fan doktorlik dissetratsiyasi ilmiy tadqiqotlar ishlarigi rahbarlik qildilar.

Bular orasida ustozning faxrli shogirdlarini jamiyatimizning ko‘plab jabhalarida, jumladan, Oliy Majlis Qonunchilik palatasi, Senat a’zolari, qator vazirliklar, viloyat, shahar va tuman hokimlari orasida ham uchratish mumkin.

U hayotini ta’lim sohasidan tashqari jamoat ishlarga ham bag‘ishlagan serqirra olim bo‘lgan. U kishi Buxoro viloyat nuroniylar jamiyatining faol a’zosi, Turkmaniston va O‘zbekiston do‘stlik jamiyatining Buxoro viloyati bo‘limining rahbari lavozimlaridan ham faoliyat olib borgan. Bu sohadagi faoliyatida ham bir qator ibratli ishlarni amalga oshirgan. Bu ikki buyuk xalq o‘zbek va turkman xalqlarinig azaliy an analarini davom ettirishda,viloyatimizda bu do‘stlik rishtalarini yanada mustahkamlashda professor Mamatqul Mustafoevichning alohida xizmatlarini e’tirof etish lozim. Olimning tarbiyalab voyaga yetkazgan farzandlari orasida ilm yo‘lida xizmat qilayotgan olimlar va xalq xo‘jaligining turli sohalarida mehnat qilayotgan bir qator fidoy insonlar qolgan. Shulardan biri mening yaqin do‘stim kimyo fanlari nomzodi dotsent Mutafoev Husen Mamatqulovichdir. Men do‘stimiz Husenjon timsolida ustozning kamtarligi, do‘stlariga bo‘lgan samimiy munosabatni, yuksak madaniyat va xushtabiatlini ko‘raman.

Zero Mamatqul aka xushtabiat, samimiy va soddadil inson edi. Eslimda men 1980 yil Buxoro davlat Oziq ovqat va yengil sanoat texnologiyasi institutining Chizma geometriya va chizmachilik kafedrasida yosh mutaxassis sifatida pedagoglik faoliyatimni boshladim. Bizning kafedramiz institut bosh binosining 4 qavatida Tarix kafedrasi bilan yonma- yon joylashgan edi.ar kun bo‘lmasada kun ora yoki uch kunda bir marotaba saltobatli shu bilan birga ochiq ko‘ngil Mustafoev domla bilan yuzma-yuz kelib qolardim. Salomlashganimizdan so‘ng u kishi to‘xtab albatta bir narsalarni so‘rab surishtirar edilar. Yillar o‘tib bu samimiy inson men uchun har tomonlama ibrat bo‘ladigan yaqin do‘st va ustoz timsoli bo‘lib qoldi U kishi tashrif buyurgan har qanday davrada o‘zgacha bir shukuh shakllanadi. Davra ishtirokchilar kayfiyati ko‘tarilib hayotga bo‘lgan ishtiyog‘ini ko‘tarishga xizmat qiladi.

Men bu buyuk qalb sohibi, serqirra fidoiy va shu bilan birga kamtarin inson bilan bir joyda tug‘ilganmdan va 20 yilga yaqin bir ta’lim muassasida, bir safda turib ish faoliyatimni olib borish baxtiga muyassar bo‘lganimdan faxlanaman. Ustozning joylari jannatda bo‘lsin. Afsuski jamiyatimizga bunday serqirra faoliyat sohibi, buyuk qobiliyat sohibi bo‘lgan insonlar kamdan kam tug‘iladi.

“BUXORO XALQARO UNIVERSITETI ILMIY AXBOROTNOMASI”

Ilmiy-amaliy jurnalida maqolalar chop ettirish tartiblari haqida

1. Ilmiy maqolalarning hajmi 3000-4000 so’zdan iborat bo’lishi kerak.
2. Maqolaning asosida matnning kamida 60-70 % muallifning shaxsiy izlanishlari natijasiga asoslanishi lozim (topshirilgan maqolalar “Antiplagiat” tizimi yordamida tekshiriladi).
3. Maqolaning matni, formula va jadvallarni **Microsoft *Word* (*2003-2010 versiyasida*)** dasturidan foydalanib tayyorlash kerak.
4. Windows asosidagi matn *dasturi redaktorining parametrlari*:

- 2 sm dan standart hoshiyalar qolishi kerak;
- shrift Times New Roman, kegel – 12;
- satrlar orasidagi interval – 1 sm.;
- matnni kengligi bo’yicha tekislash;
- abzats 1 sm;
- sahifani tanlash uchun oriyentatsiya – kitob sahifasi;
- MS Word dasturi yordamida ishlangan rasmlar qabul qilinmaydi. Barcha rasmlar va jadvallar nomerlanishi, nomlanishi hamda manbaasi ko’rsatilishi shart.

5. Grafik va diagrammalar oq-qora formatda bo’lishi zarur.

***Ilmiy maqolaning tuzilishiga nisbatan ilgari suriladigan talablar*:**

1. Muallifning ORCID raqami bo’lishi shart.
2. Maqolaning nomi 12 so’zdan oshmasligi kerak va UDK raqamlari bo’lishi lozim.
3. Maqola muallif(lar)i ismi-sharifi; ilmiy unvoni, darajasi, oliy ta’lim muassassi (*tashkilot*)ning nomi, ish joyi, egallab turgan lavozimi, ish joyi manzili (*qisqartmalar ishlatilmasin!*). Mualliflar bir nechta bo’lsa ularning har biri haqida to’liq ma’lumotlar berilishi shart; (barcha ma’lumotlar 3 tilda:o’zbek, rus, ingliz tillarida bo’lishi shart)
4. Material matni tuzilishi jihatidan

Kirish

Metodlar

Natijalar va Munozara (Introduction, Methods, Results, and Discussion, Conclusion)ga ajratilishi, har bir bo’limi uchun sarlavhalar berilishi kerak.

Quyida keltirilgan misolga e’tibor bering:

Annotasiya (Abstract) (150-200 so’zdan iborat bo’lishi kerak) (3 tilda:o’zbek, rus, ingliz tillarida bo’lishi shart**)**

Вводная информация/актуальность (Background):

− Цель (Objective);

− Методы (Methods);

− Результаты (Findings);

− Выводы (Conclusions);

Ключевые слова (Keywords). (3 tilda: o’zbek, rus, ingliz tillarida bo’lishi shart)

ВВЕДЕНИЕ (Introduction)

МЕТОДЫ (Methods)

РЕЗУЛЬТАТЫ (Results) (CHIZMA, JADVALLAR bo’lishi shart)

ОБСУЖДЕНИЕ (Discussion)

ЗАКЛЮЧЕНИЕ (Conclusion)

СПИСОК ЛИТЕРАТУРЫ (References):

1. Familiya, I.O. (2016). *maqola nomi. Shahar: nashriyot uyi*. Elektron manzili. URL:
2. Familiya, I.O., Familiya, I.O. (2017). *maqola nomi. Shahar: nashriyot*, 15(1), 24-32 s. Elektron manzili. URL:
3. Familiya, I.O. (2017). *maqola nomi. Shahar: nashriyot*. Retrieved from http://lkds;j

MAHALLADA PSIXOLOGIK XIZMAT IJTIMOIY – PSIXOLOGIK MUAMMO SIFATIDA (3 tilda: o'zbek, rus, ingliz)

Barotova Dilafruz Sharifovna,
Buxoro psixologiya va xorijiy tillar instituti "O'quv ishlari va ilmiy innovatsiyalar bo'yicha prorektor" psixologiya fanlari doktori (DSc), dotsent ***(3 tilda: o'zbek, rus, ingliz)***
https://orcid.org/ **0000-0002-2100-3222**

Annotatsiya. 150-200 so'zdan iborat bo'lishi kerak. **(3 tilda: o'zbek, rus, ingliz)**
Kalit so'zlar: 8-10 ta. **(3 tilda: o'zbek, rus, ingliz)**

KIRISH. ВВЕДЕНИЕ (Introduction)
METODLAR. МЕТОДЫ (Methods)
NATIJALAR. MULOHAZA. РЕЗУЛЬТАТЫ (Result and Discussion) (ChIZMA, JADVALLAR bo'lishi shart)
Xulosa va tavsiyalar. ЗАКЛЮЧЕНИЕ (Conclusion)
Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati. СПИСОК ЛИТЕРАТУРЫ (References):

1. Familiya, I.O. (2016). *maqola nomi. Shahar: nashriyot.* Elektron manzili. URL:
2. Familiya, I.O., Familiya, I.O. (2017). *maqola nomi. Shahar: nashriyot*, 15(1), 24-32 s. Elektron manzili. URL:
3. Familiya, I.O. (2017). *maqola nomi. Shahar: nashriyot.* Retrieved from http://lkds;j

DIQQAT: O'ZBEK TILIDAGI BARCHA YOZUVLAR LOTIN ALIFBOSIDA

Mundarija /Содержание/Contents

Bet	Muallif va maqola nomi	yo‘nalishi
8	**Ostanov Shuxrat Sharifovich** Komillikka erishish jarayonida shaxsning ruhiy transformatsiyasi va o‘zini anglashning psixologik shart-sharoitlari	**Psixologiya**
15	**Zokirova Fazila Boltayevna** Sog‘lom turmush tarzi va shaxsning ijtimoiy moslashuvi o‘rtasidagi o‘zaro bog‘liqlik	**Psixologiya**
19	**Ostonova Nafisa Xikmatovna** O‘quvchilarning media va axborot savodxonligini rivojlantirishga yo‘naltirilgan pedagogik yondashuvlar	**Pedagogika**
24	**Kurmangaliyeva Aygerim** Nuqsoni bor bolalarning tarbiyasi psixologiyasi rivojlanishi	**Psixologiya**
29	**Nigmatova Dilsuz Yadgarovna** Enhancing writing skills in foreign language education: cognitive, linguistic and technological perspectives	**Filologiya**
32	**Saidova Feruza Baxtiyarovna** Improving students’ verbal communication skills in the learning process	**Filologiya**
35	**Akhrorova Nargiza Rakhmonovna** Cornerstone of intertextuality in literary text.	**Filologiya**
39	**Тоирова Дилфуза Файзуллаевна** Социально-исторический контекст творчества шарля бодлера: революционные мотивы и поэтика зла	**Filologiya**
43	**Тойчиева Насибахон Суранбаевна** Лексико-семантические поля бытовых понятий в русском и узбекском языках	**Filologiya**
49	**Ergasheva Nurxon Abdullayeva** Kitobxonlik madaniyati – shaxsning intellektual rivojlanish omili sifatida	**Psixologiya**
55	**Saidova Sayyora Eshonqulovna** Sharqiy surxondaryo shevalarida etnik birliklarning til tizimiga ta’siri va leksik qatlamdagi aks sadosi	**Filologiya**
61	**Shukurov Baxtiyor Suvonovich** Depressiyaning rivojlanishida internetga patologik bog‘liqlikning psixologik determinantlari	**Psixologiya**
68	**Azizova Dilfuza, Xamidova Xushnoza** Globallashuv sharoitida ingliz va rus tillarining etimologik jarayonlari	**Filologiya**
73	**Fayziyev Muhammad Shukrulloyevich** Talabalarda ekogumanistik dunyoqarashni rivojlantirishning innovatsion usul va vositalari	**Pedagogika**
78	**Axrorova Ruzixon Usmanovna** Bolalar diskursining fransuz va o‘zbek tillaridagi umumiy va farqli jihatlari	**Filologiya**
82	**Turgunov Baxromjon Raximjonovich** Zamonaviy raqamli jamiyatda ta’lim muhiti va inson ruhiy salomatligining o‘zaro bog‘liqligi	**Psixologiya**
87	**Ro‘ziqulov Faxriddin Rasulovich**	**Psixologiya**

	Ajralishgan o‘zbek oilalariga ijtimoiy-psixologik yordam ko‘rsatishning jihatlari	
92	**Юлдашев Азиз Узгенович** Работа над текстом как одна из форм активации и совершенствования русской речи студентов	**Filologiya**
96	**Bobokalonov Odilshoh Ostonovich, Hayitova Habiba Gafurovna Azimjonova Husniya Shonazar qizi** Pragmatic and communicative aspects of french technical terminology	**Filologiya**
108	**Olimov Husniddin Jobirovich** Frensis bekonning “tajribalar” asaridagi lug‘at va uning mazmun-mohiyati	**Filologiya**
112	**Saidova Aziza Raximovna** Inklyuziv ta’lim jarayonida o‘quvchilarning ijtimoiy-psixologik moslashuvini ta’minlashning samarali usullari	**Psixologiya**
115	**Adizova Nilufar Istamovna, Niyozova Gulhayo** Badiiy matnda leksik birliklarning geshtalt asosida ifodalanishi	**Filologiya**
119	**G‘aybulloyeva Zarina Yuldosh qizi, Rasulov Zubaydullo Izomovich,** Coevolution of language and culture	**Filologiya**
122	**Ramazonova Malika Hodiyevna** Forsiy devonning mavzu va g‘oyalar olami.	**Filologiya**
131	**Ruziyeva Surayyo Bahriddinovna** Bolalarda intellektual qobiliyatlarni rivojlantirishning pedagogik-psixologik xususiyatlari	**Psixologiya**
135	**Komilova Gulrux Ibrohimovna** Ingliz va o'zbek ertaklaridagi lingvokulturemalar semantik tadqiqi hamda tarjima muammolari	**Filologiya**
139	**Isanova Nargiza Hikmatullo qizi** Subyektiv nazorat darajasi yuqori bo‘lgan shaxslarning muloqot jarayonidagi ijtimoiy-psixologik xususiyatlari	**Psixologiya**
143	**Raxmonov Kamol Djamolovich, Qayumov Toshpo‘lot Tohirovich** Buxoro xalq sovet respublikasining hukumat boshqaruviga oid tarixiy manbalar (qurultoy materiallari)dan ta’lim jarayonida foydalanish imkoniyatlari	**Pedagogika**
148	**Isroilova Muharram Hayot qizi, Nazzora Bekova** Vali Bobomurodov nasriy asarlarining badiiyati	**Filologiya**
151	**Niyozov Asad Qosimovich** O'zbekistonda inflatsiyani boshqarish mexanizmlari va uning investitsiyaviy muhitga ta'sirining tahlili	**Pedagogika**
156	**Po’lotova Muxayyo Shukrilloyevna** Maktabgacha ta`lim tashkiloti tarbiyachilarida ijtimoiy-intelekt shakllanishining psixologik omillari	**Psixologiya**
160	**Qobilov Husniddin** Osiyo va yevropa mamlakatlarida emotsional zo‘riqish sabablarining o’rganilishi	**Psixologiya**
163	**Qurbonova O’lmasoy Nosirovna** Oliy ta’lim tizimida psixologik xizmat ko’rsatish usullarini takomillashtirishning ijtimoiy-psixologik xususiyatlari	**Psixologiya**
166	**Barotova Muhiba, Fozilova Gulshoda** Said ahmadning “kelinlar qo‘zg‘aloni” va “oftob oyim” hikoyalarida qo‘llanilgan frazeologizmlar tahlili	**Filologiya**
171	**Abdubannonova Shoxsanam Abdiqahhor qizi** Maktab o‘quvchilarining ijodiy kompetentligining ijtimoiy-psixologik determinantlari	**Psixologiya**
174	**Shadmanov Qurbon Badriddinovich**	**Filologiya**

	Sultonova Munisa Bahriddin qizi Discourse perspective problems in modern linguistics	
177	**Tursunov Mirzo Maxmudovich** Diskurs – zamonaviy tilshunoslikda qo‘llaniladigan asosiy matn maydonlaridan biri sifatida	**Filologiya**
181	**Tursunov Mirzo Makhmudovich, Ahadova Gulhayo Azimovna** National-cultural features of paremiological units in english and uzbek languages	**Filologiya**
185	**Vosiyeva Hilola Vali qizi** O‘zbek paremiologiyasida do‘st va dushman tushunchalarining lingvistik ifodasi	**Filologiya**
189	**Fayzullayev O.M., Xamidova Gulchexra Raximovna** Ingliz va o‘zbek xalq maqollarida milliy qadriyatlar va madaniy an’analarning aks etishi	**Filologiya**
192	**Тажибаев Шохрух Максудович** Психологические компоненты структуры коммуникативной компетентности	**Psixologiya**
197	**Amirova Nazokat Uroq qizi** Pedagoglarning kasbiy motivlarini tadqiq qilishning psixologik jihatlari.	**Pedagogika**
201	**Mamatkulova Xurshida** Harakatning qarama-qarshi ohanglari: fe’l antonimlari frazeologik birliklarda	**Filologiya**
204	***Mamajonova Shoxista Kamoldinovna, Abdullayeva Gulnafar*** O’smirlarda adiktiv xulq shakillanishida ota-ona va jamiyatning o’rni	**Psixologiya**
208	**Raimov Hamid Soatovich** **Jismoniy madaniyat fanlarining boshqa fanlar bilan aloqasi va ahamiyat**	**Pedagogika**
213	**Toirova Shohida Kamolovna** Enhancing students’ english speaking competence through project-based learning in uzbekistan	**Filologiya**
216	**Umurova Feruza Pirmamat qizi, Abduvassiyeva Jamina** Xushmuomalalik kategoriyasining badiiy nutqda ifodalanish tiplari	**Filologiya**
221	**Yuldasheva Shoxista Tojaliyevna** Maktabgacha ta’lim yoshidagi bolalarda kreativlik muammosining nazariy ahamiyati	**Pedagogika**
225	**Аннаева Лола Расуловна** Элементы взаимного литературного влияния и мастерства в русской и узбекской короткой прозе (драббл, новелла)	**Filologiya**
231	**Джураев Шавкат Ташкуватович** Тенденции развития современного русского языка в условиях цифровой коммуникации	**Filologiya**
236	**Sodiqov Rafikjon Turobjon o'g'li** Raqamli texnologiyalar asosida ta’lim sifatini boshqarish jarayonining konseptual modeli	**Pedagogika**
243	**Юлдашева Юлдузхон Узгеновна** Сопоставительный анализ вопросительных предложений в русском и узбекском языках	**Filologiya**
248	**To‘rayeva Nigora Boboyor qizi** O‘quvchi shaxsini shakllantirishda psixoemotsional muammolar: mohiyati, sabablari va ularni bartaraf etish omillari	**Psixologiya**
252	**Eshquvvatov Ilhom Sa'dulla o'g'li**	**Pedagogika**

	Bo‘lajak ijtimoiy ish xodimlarida tizimli fikrlash ko‘nikmalarini rivojlantirish pedagogik muammo sifatida	
257	**Юсупова Рита Расимовна** Методика преподавания русского языка как иностранного: пути обучения и решение мировоззренческих отношений между языками	**Filologiya**
263	**Самиева Дилором Курбановна** Анализ символики в романе Ф.М.Достоевского “преступление и наказание”	**Filologiya**
267	**Raimdjanov Mirkarim Tolibjon o‘g‘li** Internetdagi muloqot jarayonida yuzaga keladigan kognitiv buzilishlar va shaxs xususiyatlari orasidagi aloqadorlikning psixologik jihatlari	**Psixologiya**
274	**Алиев Мухаммаджон Чориевич** Корпус наследия мыслителей востока в психологическом анализе самопознания и личности	**Psixologiya**
283	**Xayitova Nigora Narbutayevna** Ota-ona qaramog'idan mahrum bo'lgan hamda to'liq bo'lmagan oilalardagi bolalarga psixologik xizmat ko’rsatish	**Psixologiya**
287	**Xalimova Mashraboy Vaxidovna** Tadbirkor mas’uliyatini shaxslararo munosabatlar kontekstida oilaviy tarbiya uyg’unligida o’rganishning psixologik asoslari	**Psixologiya**
291	**Umirov Ilhom Iskandar o‘g‘li** Raqamli texnologiyalar yordamida talabalarni loyihaviy-konstruktorlik ko‘nikmalariga samarali tayyorlash metodikalari	**Pedagogika**
295	**Isamova Mohina Dilshodovna** Family roles and their transformation in times of crisis	**Psixologiya**
300	**Sayipova Dilafruz Rahimovna** “Boburnoma”da bobur e’tiqodi ifodalari	**Filologiya**
303	**Usmanova Nigora Abdulxamidovna** Zamonaviy publitsistikada mavzu va uning ahamiyati	**Filologiya**
308	**Rasulqulova Sitora Shodmonjonovna** Ikki tilli bolalarda tovush kontrasti va nutq kompetensiyasining shakllanishi	**Filologiya**
313	**Madraimov Ja’far** Publitsistik matnlarda aniq va tabiiy fanlar terminlarining metafora sifatida qo‘llanilishi	**Filologiya**
316	**Saidova Ozoda Toxirovna** O‘qituvchilarda ijobiy pedagogik imidjni shakllantirishda kasbiy rivojlanish strategiyalari	**Psixologiya**
319	**Hamrayeva Shokhista** Use of synonyms in english language	**Filologiya**
323	**Atadjonova Dinora Ulug‘bekovna** O‘quvchilarda o‘zlashtirmovchilik sabablarini o‘rganishning psixologik asoslari	**Psixologiya**
326	**Mamajonov O‘tkirbek Tojiddinovich** Tarbiyaviy ishlar metodikasi fanining aksiologik va deontologik imkoniyatlari orqali bo‘lajak o‘qituvchilarning ma’naviy kompetentligini rivojlantirish	**Pedagogika**
330	**Normurodov G`ulomiddin Abdimurodovich** Huquqbuzarlik xulqining psixologik determinantlari va ularni korreksiya qilish yo‘llari	**Psixologiya**
336	**Raxmatova Aziza Rustam qizi** Psixolog kasbiy faoliyatida psixologik himoya mexanizmi shakllanishining ijtimoiy-psixologik xususiyatlari	**Psixologiya**

340	**Сафарова Зулфия Каримовна** Образ матери в романе виктора гюго “собор парижской богоматери”	**Filologiya**
345	**Mustafoyeva Maqsad Askarovna** “Alpomish” dostonidagi antroponimlar tahlili	**Filologiya**
349	**Yunusova Go’zal Sultonovna, Nazirdinova Zarina Shuxratjon qizi** Kichik maktab yoshidagi bolalarda xotira jarayonining xususiyatlari	**Psixologiya**
353	**Djalalov Baxromjan Begmurzayevich** Oliy ta’lim muassasalari kafedrasi faoliyati samaradorligini oshirish mexanizmlari	Pedagogika
357	**Azamova Gulasal Sodiq kizi** The concept of discourse and its interpretations	**Filologiya**
362	**Qurbonova Moxinur** XIX asrning ikkinchi yarmi – xx asrning boshlariga oid manbalarda qo‘llangan okkazional birliklarning semantik-uslubiy xususiyatlari	**Filologiya**
366	**Закиров Собиржон Усманович** Влияние личностно-ориентированного подхода на речевое развитие младших школьников	**Filologiya**
373	**Холмонова Гузал Рустамовна** Лексико-семантическое моделирование картины мира в тексте русской народной сказки	**Filologiya**
380	**Рузибаева Ёдгорхон Ойбековна** Молодёжный русский сленг в школьной среде: типология и источники возникновения	**Filologiya**
386	**Хомидова Гулбахор Журакуловна** Анализ языка как средства эмоциональной регуляции	**Filologiya**
391	**Очилова Азиза Худойбердиевна** Психолингвистические механизмы усвоения русского языка как иностранного взрослыми обучающимися	**Filologiya**
397	**Ярашева Рухсора Бахшиллаевна** Использование искусственного интеллекта в адаптивном обучении русскому языку как иностранному	**Filologiya**
402	**Beknazarova Madinabonu Ibroximjon qizi,** **Kenjabayev Jahangir Abdisalimovich** Ingliz tilini ikkinchi til sifatida o’rganuvchi o‘quvchilarga idiomalarni o‘rgatish	**Filologiya**
408	**Jurayeva Komila Gaybullayevna,** **Alimov Toshtemir Amirqulovich** Zamonaviy axborot kommunikatsiya vositalarining ingliz tili o’qitishdagi o’rni va ahamiyati	**Filologiya**
412	**Otakulova Dilorom Azimjonovna** Empatiya darajasi va psixologik faol himoya usullari o‘rtasidagi bog‘lanish	Psixologiya
	USTOZGA EHTIROM	
417	**Xolmamat RAUPOV** Ustoz saboqlari	
419	**Sobiroi Tolib Ro‘zievich** Olimning ibratli umur yo‘llari	

BUXORO XALQARO UNIVERSITETI
ILMIY AXBOROTNOMASI ILMIY-AMALIY JURNAL
№ 11, 2025

Jurnal O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Administratsiyasi huzuridagi Axborot va ommaviy kommunikatsiyalar agentligi tomonidan **2023-yil 22-fevral № 064916-sonli** guvohnoma bilan ro`yxatga olingan.

Jurnal O'zbekiston Respublikasi Oliy ta'lim, fan va innovatsiyalar vazirligi huzuridagi OAK Rayosatining 2023 yil 29 dekabrdagi 347-son qarori bilan **10.00.00 – filologiya, 13.00.00 – pedagogika, 19.00.00 – psixologiya** fanlari bo'yicha dissertatsiya ishlari natijalari yuzasidan ilmiy maqolalar chop etilishi lozim bo'lgan zaruruiy nashrlar ro'yxatiga kiritilgan.

Buxoro xalqaro universiteti
ilmiy axborotnomasi // ilmiy-amaliy jurnal. - Buxoro, 2025.
№ 11. – 428 b.